

Ι Σ Τ Ο Ρ Ι Κ Ο Γ Ε Ω Γ Ρ Α Φ Ι Κ Α

ΙΣΤΟΡΙΚΟΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΤΟΜΟΣ ΕΚΤΟΣ

ΓΙΑΝΝΕΝΑ-ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1998

ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΑ

ΠΕΡΙΟΔΙΚΗ ΕΚΔΟΣΗ ΓΙΑ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΑ
ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΜΕΣΟΥΣ ΧΡΟΝΟΥΣ

ΕΚΔΟΣΗ - ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ:

Μ. Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΣΥΝΤΑΞΗΣ ΚΑΙ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑΣ ΥΛΗΣ:

ΒΑΣΙΛΗΣ ΚΑΤΣΑΡΟΣ
ΜΙΧΑΛΗΣ ΚΟΡΔΩΣΗΣ
ΚΛΑΙΡΗ ΠΑΠΑΠΑΥΛΟΥ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΦΑΚΛΑΡΗΣ

ΣΥΝΕΡΓΑΣΙΕΣ - ΑΛΛΗΛΟΓΡΑΦΙΑ:

Μιχάλης Σ. Κορδώσης, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ίωαννίνων
Βασίλης Κατσαρός, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟ
ΔΙΟΝ. ΝΟΤΗ ΚΑΡΑΒΙΑ
ΟΔΟΣ ΑΣΚΛΗΠΙΟΥ 35
ΤΗΛ.: 36 20 465 - ΑΘΗΝΑ, Τ.Τ. 106 80

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΕΞΩΦΥΛΛΟΥ:

Ήσπ. Π. Φάκλαρη. 'Ο χάρτης του έξωφύλλου
προέρχεται από τό βιβλίο του C. Zacharakis,
A catalogue of printed maps of Greece 1477-
1800, Nicosia 1972, pl. 318.

Φωτοστοιχειοθεσία - Φωτογράφιση: Παναγιώτης Κοντομηνάς, τηλ.: 36.30.891
Εκτύπωση: Γ. & Σ. Ζαχαροπούλου - Δ. Σιταράς, τηλ.: 48.17.381

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
Ἄρχιμ. ΠΟΥΚΑΡΠΟΥ ΚΑΛΟΜΠΑΤΣΟΥ , Στοιχεῖα φυσικῆς καὶ ἱστορικῆς γεωγραφίας τῆς περιοχῆς τῆς ἐπισκοπῆς Ραδοβισδίου (Ἄρτης-Ἀχελώου)	9
ΘΕΟΔΩΡΟΥ Γ. ΚΟΥΚΟΥΛΗ , Ἡ ὀνομασία τῆς χερσονήσου τῶν Μεθάνων ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ μέχρι τὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821....	59
ΚΩΝ/ΝΟΥ Π. ΜΟΥΣΤΑΚΑ , Ἡ ἀρχαιότερη μαρτυρία σχετικὰ μὲ τὴν Προσοτσάνη Δράμας (1478/79)	71
ΠΕΤΡΟΥ Κ. ΣΑΜΣΑΡΗ , Ἑλληνικὴ ἐπιτύμβια ἐπιγραφή αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἀπὸ ἰδιωτικὴ συλλογὴ στό Σιδηρόκαστρο Σερρών.....	83
ΜΙΧΑΗΛ Σ. ΚΟΡΔΩΣΗ , Μετατόπιση Πελοποννησιακῶν πόλεων στὴν ὕστερη βυζαντινὴ περίοδο.....	91
ΒΑΣΙΛΙΚΗΣ Α. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ , Τὸ κάστρο τῆς Δραγαμεστοῦ.....	97

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

Ἄντωνη Ρίζου, Σχετικὰ μὲ τὴν ἔκταση τῆς Λαρίσης πρὶν καὶ ὕστερα ἀπὸ τὸ 1506	123
Γεράσιμου Παπατρέχα, Βυζαντινὸς οἰκισμὸς Βριστιανά.....	131

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ - ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ ΒΙΒΛΙΩΝ

<i>Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ</i> , Σεισμοὶ στό Βυζάντιο, ἀπὸ τόν 13ο μέχρι καὶ τόν 15ο αἰώνα· Ἱστορικὴ ἐξέταση. <i>Δημητριάδη Ε. Π.</i> , Τὸ Βιλαέτι τῶν Ἰωαννίνων κατὰ τόν 19ο αἰ. <i>Α. Σαββίδη</i> , Τὰ προβλήματα σχετικὰ μὲ τόν Λέοντα Χαμάρετο - <i>Π. Νιαβῆ</i> , Λέων Σγουρός, πατριώτης ἢ τύραννος; <i>Παν. Κατσαφάδου</i> , Μάνη Μέζαπος· ἡ ὀμηρικὴ Μέσση. <i>Monumenta Peloponnesiaca</i> (ἔκδ. <i>J. Chrysostomides</i>). <i>Anna Avraméa</i> , Le Péloponnèse de IVE au VIIIe siècle (Μ. Κορδώσης). <i>Die Byzantiner und ihre Nachbarn</i> , Die «De administrando imperio» genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos. Übersetzt eingeleitet und erklärt von <i>K. Belke</i> und <i>P. Soustal</i> (Τ. Κόλιας).....	135
---	-----

ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Ἴαλβανοί καί Ἑλληνες - Ν. Μ. Παναγιωτάκης - Ἡ θέση τῆς ἀρχαίας Τενέας -
 Τό δημογραφικό στίς σχέσεις Ἑλλάδας-Τουρκίας..... 149

GRAECOINDICA-GRAECOSERICA

ZHANG XU-SHAN, Ἡ Κίνα καί τό Βυζάντιο. Σχέσεις-ἐμπόριο-ἀμοιβαίες
 γνώσεις, ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 6ου ὡς τά μέσα τοῦ 7ου αἰ. 155

«Μέγας καί «Maharaja» στά δίγλωσσα ἑλληνοἰνδικά νομίσματα - Revue
 Bibliographique de Sinologie, 1996 (Μ. Κορδώσης) 345

ΜΝΗΜΗ ΘΑΝΑΣΗ ΠΑΠΑΖΩΤΟΥ, 1951-1996 (Β. Κατσαρός) 347

ΑΡΧΙΜ. ΠΟΥΚΑΡΠΟΥ ΚΑΛΟΜΠΑΤΣΟΥ (+)

ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΦΥΣΙΚΗΣ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΟΧΗΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΡΑΔΟΒΙΣΔΙΟΥ (ΑΡΤΗΣ-ΑΧΕΛΩΟΥ)

ΠΡΟΛΟΓΙΚΑ

Τό ζήτημα τοῦ προσδιορισμοῦ τῆς θέσης καί τῶν ὁρίων τῆς γνωστῆς ἀπό τά βυζαντινά χρόνια ἐπισκοπῆς Ῥαδοβισδίου ἀποτελοῦσε γιά μένα ἕνα σημαντικό desideratum τῆς ἔρευνας ἐδῶ καί πολλά χρόνια. Μέ ἀφορμή τό ἀνέκδοτο στό σύνολό του βιβλιογραφικό σημεῖωμα τοῦ ἐπισκόπου Ῥαδοβισδίου Θεοφάνους, πού σώθηκε στό Χφ Christ Church gr. 26 τῆς Ὁξφόρδης, εἶχα ζητήσει ἀπό τήν Bodleian Library τό σχετικό φωτογραφικό ὑλικό γιά τήν παρουσίαση τοῦ σημαντικοῦ αὐτοῦ εἰκονογραφημένου χειρογράφου πού κατέληξε, ὕστερα ἀπό μιᾶ περιπετειώδη ἱστορία, στή Βιβλιοθήκη τοῦ προμηνημονευομένου Κολλεγίου τῆς Ὁξφόρδης. Παράλληλα εἶχα συγκεντρώσει τό πηγαῖο καί βιβλιογραφικό ὑλικό γιά τήν ἀποκατάσταση τῆς πραγματικότητας σχετικά μέ τόν τοπογραφικό προσδιορισμό τῆς ἐπισκοπῆς Ῥαδοβισδίου, κατασταλάζοντας στό συμπέρασμα ὅτι ἔπρεπε νά φωτιστεῖ περισσότερο ἡ ἐπικρατοῦσα ἐπιστημονική ἀποψη γιά τή θέση τῆς ἐπισκοπῆς, ὅταν ἡ τυχαία συνάντησή μου μέ τόν μακαριστό Ἄρχιμ. Πολύκαρπο Καλομπάτσο στό γραφεῖο ἐκλεκτοῦ συναδέλφου τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, καθηγ. Ἄπ. Γλαβίνα, ἀνέτρεψε τήν ἀπόφασή μου νά προχωρήσω στή σύνθεση τῆς μελέτης γιά τήν ἐπισκοπή Ῥαδοβισδίου. Ἐδῶ πληροφορήθηκα γιά πρώτη φορά ὅτι ὁ π. Πολύκαρπος Καλομπάτσος, ἐγκατεστημένος ἤδη στή Βιέννη καί ἐργαζόμενος ἐρευνητικά στό ἐκεῖ Βυζαντινολογικό Ἰνστιτούτο, ἐτοίμαζε διδακτορική διατριβή τήν ὁποία, ὕστερα ἀπό τήν ὀλοκλήρωσή της στή Βιέννη, θά ὑποστήριζε στήν Ἑλλάδα, μέ ἐπόμενη καθηγητή τόν κ. Ἄπ. Γλαβίνα. Θέμα τῆς ἐκπονουμένης αὐτῆς διατριβῆς ἦταν: «Ἡ ἐπισκοπή Ῥαδοβισδίου». Στή μελέτη μου γιά τήν τοπογραφία τῆς κοιλάδας τοῦ Ἀχελώου, φυσικοῦ ὁρίου πού γειτόνευε μέ τήν περιοχὴ τῆς Ἐπισκοπῆς, θεώρησα ἀρκετό τόν σύντομο σχολιασμό τῆς ἀναφορᾶς τοῦ Ῥαδοβισδίου σέ ἀπόσπασμα τῆς Γεωγραφίας τοῦ Μελετίου μέ τήν ἐπισημείωση: «Διδακτορική διατριβή μέ θέμα τήν Ἐπισκοπή Ῥαδοβισδίου ἐκπονεῖ ὁ Ἄρχ. Πολύκαρπος Καλομπάτσος» (βλ. Β. Κατσαροῦ, Ἡ βυζαντινὴ τοπογραφία στήν κοι-

λάδα του Ἀγγελώου, Πρακτικά Α΄ Ἀρχαιολογικοῦ καί Ἱστορικοῦ Συνεδρίου Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀργίριο, 21-22-23 Ὀκτωβρίου 1988, ἔκδοση 1991, σ. 317 καί σημ. 11). Ἀπό τήν πρώτη καί μοναδική συνάντησή μου μέ τόν π. Πολύκαρπο Καλομπάτσο διαπίστωνα μέ χαρά ὅτι ἕνας νέος, παθιασμένος, ἱερωμένος ἐρευνητής γνώριζε ἤδη ἀρκετά ζητήματα καί εἶχε μελετήσει τά ἀνέκδοτα κείμενα δύο Παρρησιῶν τῆς Μ. Δουσίκου, ὕλικό πού τοῦ ἐπέτρεπε μέ βεβαιότητα νά συνθέσει τή διδακτορική του διατριβή. Ἔτσι ἡ ἐρευνητική ἀναζήτηση καί ἡ ἐνασχόλησή μου μέ τό θέμα μετατράπηκε σέ ὀλόχαρη προσμονή μᾶς ὀλοκληρωμένης ἐργασίας τήν ὁποία ὑποσχόταν ἡ ἔρευνα τοῦ π. Πολύκαρπου.

Πληροφορήθηκα τόν θάνατο τοῦ Ἀρχιμ. Πολυκάρπου Καλομπάτσου (Βιέννη, 10 Νοεμβρίου 1991) μέ πολλή θλίψη. Συζήτησα μέ τόν φίλο καθηγητή Ἀπ. Γλαβίνα γιά τήν τύχη τῶν Καταλοίπων του καί ἐκεῖνος μέ πληροφόρησε ὅτι τμήμα τῶν χειρογράφων τοῦ μεταστάντος παρέμεινε στή Βιέννη κι ἕνα ἄλλο στά χέρια τῶν ἀδελφῶν του Κώστα καί Χρήστου Καλομπάτσου ἀπό τά Κομνηνά τῆς Καρδίτσας. Μέ ἐνέργειες τοῦ καθηγ. Ἀπ. Γλαβίνα συγκεντρώθηκε ἕνα μέρος τοῦ ὕλικου τοῦ μακαριστοῦ π. Πολυκάρπου τό ὁποῖο παρουσίαζε ὀλοκληρωμένη μορφή. Ἡ ἐργασία του μέ τίτλο «Essen und Trinken in byzantinischen Kloostertypika», πού παρουσιάστηκε στό Σεμινάριο Materielle Kultur des Byzantinischen Raumes, τοῦ καθηγ. J. Koder, δημοσιεύτηκε στό περιοδικό Βυζαντινά 18 (1995-1996) 147-165, μαζί μ' ἕνα σύντομο βιογραφικό του σημείωμα. Ζήτησα ἀπό τόν καθηγ. Ἀπ. Γλαβίνα ὅ,τι σχετικό μέ τό θέμα τῆς ἐπισκοπῆς Ῥαδοβισδίου, γιατί πίστευα ὅτι ἡ ὁποία ἐρευνητική προσπάθεια θά ἀξίριζε νά δημοσιευτεῖ. Στό Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο, ὁ ἐκδότης του Κώστας Σπανός δημοσίευσε κείμενο μέ τίτλο «Ἡ ἀνέκδοτη πρόθεση 39 τῆς Μονῆς τοῦ Δουσίκου (16ος-17ος αἰ.). Συμβολή στή μελέτη τῶν Θεσσαλικῶν οἰκισμῶν καί ὀνομάτων», Θεσσαλικό Ἡμερολόγιο 20 (1991) 33-80· στίς σελ. 71-73 ἀναφέρονται τά χωριά τῆς «Ἐπαρχίας τῆς ἀγιωτά(ης) Ἐπισκοπῆς Ῥαδοβισδίου» ἀπό μιὰ Πρόθεση πού διεύρυνε τή στενότητα τοῦ Θέματος, ὅπως φαινόταν ἀρχικά στίς περιορισμένες συζητήσεις ὀρισμένων ἐρευνητῶν. Δύο χρόνια ἀργότερα ἡ Irmgard Hutter δημοσίευσε ἐκτενῆ καί μέ ὑποδειγματικό τρόπο περιγραφή τοῦ εἰκονογραφημένου ἑλληνικοῦ χειρογράφου Christ Church 26 (βλ. Corpus der byzantinischen Miniaturenhandschriften, τόμ. 4.1, Oxford Christ Church, Stuttgart 1993, σ. 95-99, ἀριθ. καταλόγου 35), παρέχοντας κι ἕναν ἱκανοποιητικό ἀριθμό φωτογραφιῶν τοῦ ἀξιόλογου κειμηλίου (βλ. Corpus, ὅ.π., τόμ. 4.2, Tafeln, σ. 142-152, ἀριθ. 464-482), ὅπου δημοσιεύεται τό βιβλιογραφικό σημείωμα τοῦ ἐπισκόπου Ῥαδοβισδίου Θεοφάνους καί συγκεντρώνεται πλούσια βιβλιογραφία. Ἔτσι σιγά-σιγά ἀναδεικνυόταν ἡ σημασία τῆς ἔρευνας γύρω ἀπό τήν ἐπισκοπή Ῥαδοβισδίου, ἐνῶ ἡ ἀναζήτηση ἐκ τῶν Καταλοίπων τοῦ Ἀρχιμ. Πολυκάρπου Καλομπάτσου τοῦ σχετικοῦ ὕλικου συνδεόταν καί μέ τήν ἀγωνία γιά τήν τύχη τοῦ δικοῦ του ἐρευνητικοῦ μόχθου. Μέ τή φροντίδα τοῦ ἀδελφοῦ

του, τοῦ Φιλολόγου Κώστα Καλομπάτσου, βρέθηκε ἀνάμεσα στά Κατάλοιπα τοῦ π. Πολύκαρπου, ἕνα ὀλοκληρωμένο μέρος ἀπό τή σύνθεση πού ἐτοίμαζε ὡς διδακτορική διατριβή. Τό χειρόγραφο παραδόθηκε στόν καθηγ. Ἄπ. Γλαβίνα καί ἔφτασε στά χέρια μου· καί ἀπό ἐκεῖ στή Σύνταξη τοῦ Περιοδικοῦ. Παρά τίς ἀτέλειες μιᾶς ἀνολοκληρωτῆς εὐρύτερης ἐργασίας, τήν προβληματική τῶν συντομογραφιῶν (κατάρισα γι' αὐτό καί προέταξα ἕναν πίνακα) καί τῶν παραπομπῶν τοῦ χειρογράφου ἀποφασίστηκε νά δημοσιευτεῖ ἡ ὀλοκληρωμένη ἐνόητα μέ τήν ἐπιγραφή «Στοιχεία φυσικῆς καί ιστορικῆς γεωγραφίας τῆς περιοχῆς τῆς ἐπισκοπῆς Ῥαδοβισδίου», γιατί πραγματικά προάγει τίς ιστορικο-γεωγραφικές γνώσεις μας γύρω ἀπό ἕνα ζήτημα πού λύνεται ὀριστικά, αὐτό τῆς θέσης καί τῶν ὀρίων τῆς ἐπισκοπῆς, καί τοῦτο ἀποτελεῖ συμβολή στήν ἐπιστημονική ἐρευνα. Ὁ ἐπισκοπικός κατάλογος καί ἡ ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς ἴσως προκύψουν ἀπό ἄλλο συγκεντρωμένο ὕλικό. Ἡ δημοσίευση ὀμως τῆς μελέτης τοῦ π. Πολύκαρπου Καλομπάτσου ὀλοκληρώνει σήμερα ἕνα δικό μας χρέος· ἕνα χρέος πρὸς τόν ἐρευνητή πού μόχθησε πολύ χωρὶς ὀ ἴδιος νά μπορέσει νά χαρεῖ τό ἔργο του. Ποιός ξέρει κάποια ἀπό τίς προσευχές του τό ἔφερε στά χέρια μας νά τό ἀποτυπώσουμε στό χαρτί, στόν τόπο τῆς γραπτῆς διάρκειας.

Βασίλης Κατσαρός

Χειρόγραφο σημείωμα του επισκόπου Ραδοβιστίου Θεοφάνους
 στο τέλος του κώδ. Christ Church 26.

ΠΙΝΑΚΑΣ ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΩΝ*

- ΑΒΡΑΜΕΑ**, Θεσσαλία = Άννα Άβραμέα, Ἡ βυζαντινὴ Θεσσαλία μέχρι τοῦ 1204. Συμβολή εἰς τὴν ἱστορικὴν Γεωγραφίαν, Ἀθῆναι 1974.
- ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ**, Καβάλα = Ἀθ. Ἀγγελόπουλος, Ἡ διαμόρφωσις τῶν ὄριων τῆς μητροπόλεως Φιλίππων, Νεαπόλεως καὶ Θάσου, Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχή της, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 169-211.
- ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ**, Ἱστορία = Σάββα Ἀγουρίδη, Ἱστορία τῶν χρόνων τῆς Καινῆς Διαθήκης, Θεσσαλονίκη 1985.
- ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ ΠΑΡΑΜΥΘΙΑΣ**, Αἰτωλικόν = Ἀθηναγόρα, Μητροπολίτου Παραμυθιάς καὶ Πάργας, Τό Αἰτωλικόν ἢ Ἀνατωλικόν καὶ ἡ σχολή αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ 17ου αἰῶνος, Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 1 (1923) 129-134.
- ΑΜΑΣΕΙΑΣ ΑΝΘΙΜΟΣ**, Χρέη = Ἀνθίμου Ἀλεξούδη (Μητροπολίτου Ἀμασείας), Ἱστορία τῶν χρεῶν τοῦ κοινοῦ καὶ τῶν λεγομένων αὐλικῶν, Ἐκκλησιαστικὴ ἀλήθεια 21 (1901).
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ**, Κατάλογοι = Ἰωάν. Ἐ. Ἀναστασίου, Βιβλιογραφία τῶν ἐπισκοπικῶν καταλόγων τοῦ Πατριαρχείου τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Θεσσαλονίκη 1979.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ ΓΟΡΔΙΟΥ**, Βίος Εὐγενίου Αἰτωλοῦ = Σπ. Λάμπρος, Βίος Εὐγενίου Ἰωαννουλίου τοῦ Αἰτωλοῦ ὑπὸ Ἀναστασίου Γορδίου, Νέος Ἑλληνομνήμων 4 (1907) 27-82.
- ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ-ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ**, χωριά = Hélène Antoniadis - Bibicou, Villages désertés en Grèce. Un bilan Provisoire [Villages désertés et histoire économique. XIe XVIIIe siècle, Paris. École Pratique des Hautes Études - Vie Section, S.E.V.P.E.N. 1960 6.343-417] = Ἑλλην. μτφρ. στὸν τόμο, Ἡ Οἰκονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν στὰ χρόνια τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας ιε' -ιθ' αἰ., Ἀθῆναι 1979, σ. 191-259.
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ**, Ἀλὴ πασάς = Σπ. Π. Ἀραβαντινοῦ, Ἱστορία Ἀλὴ πασᾶ τοῦ Τεπελενλῆ, συγγραφεῖσα ἐπὶ τῇ βάσει ἀνεκδότου ἔργου τοῦ Παναγιώτου Ἀραβαντινοῦ, Ἀθῆναι 1895.
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ**, Συλλογὴ = Π. Ἀραβαντινοῦ, Βιογραφικὴ συλλογὴ λογίων τῆς Τουρκοκρατίας. Εἰσαγωγή-ἐπιμέλεια Κ. Θ. Δημαρᾶ, Ἰωάννινα 1960.
- ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ**, Χρονογραφία = Π. Ἀραβαντινοῦ, Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου τῶν τε ὁμόρων ἑλληνικῶν καὶ ἰλλυρικῶν χωρῶν..., I-II, Ἀθῆναι 1856 (Ἀνατ. 1969).

* Δέν ὑπάρχει πίνακας συντομογραφιῶν στὸ χειρόγραφο. Καταβλήθηκε προσπάθεια νά καλυφθεῖ τὸ σύνολο τῶν συντομογραφημένων παραπομπῶν τοῦ συγγραφέα γιὰ τὴ διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη, ἀλλὰ τοῦτο δέν ἦταν πάντα εὐκόλλη ὑπόθεση. Ἔτσι παραμένουν μερικὲς ἀτέλειες.

ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ, Βενετοκρατία = Ἀστερίου Π. Ἀρχοντίδη, Ἡ Βενετοκρατία στή Δυτική Ἑλλάδα (1684-1699). Συμβολή στήν ἱστορία τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀμβρακικοῦ κόλπου καί τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, Θεσσαλονίκη 1983.

ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Φορολογία/ἐκχρηματισμός = Σ. Ι. Ἀσδραχᾶ, Φορολογία καί ἐκχρηματισμός στήν οἰκονομία τῶν βαλκανικῶν χωριῶν, *Μνήμων* 8 (1980) 1-8.

ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Μηχανισμοί = Σπύρου Ἀσδραχᾶ, Μηχανισμοί τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας στήν Τουρκοκρατία (ιε' -ιστ' αἰ.), Ἀθήνα 1978.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἀρματολίκια = Α. Βακαλοπούλου, Νέα στοιχεῖα γιά τά ἑλληνικά ἀρματολίκια καί γιά τήν ἐπάνοδο τοῦ Θ. Μπλαχάβα στή Θεσσαλία στά 1808, *Ἐπετηρίς τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης* 9 (1965) 229-251.

ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἱστορία = Ἀπ. Κ. Βακαλοπούλου, Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. Α-Η', Θεσσαλονίκη 1961-1988.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Αἰτωλίας Μητρόπολις = Π. Ι. Βασιλείου, *Ἡθική καί θρησκευτική Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Α', σ. 1130-1131.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Ἐπισκοπή Λιτζάς = Π. Ι. Βασιλείου, Ἡ ἐπισκοπή Λιτζάς καί Ἀγράφων ἐπί Τουρκοκρατίας, Ἀθήνα 1960.

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Τατάρνα = Πάνου Ι. Βασιλείου, Τό μοναστήρι τῆς Τατάρνας Εὐρυτανίας, Ἀθήναι 1970.

BEES, Prosopographisches = Ν. Βέης (Bees), Prosopographisches, Hagiologisches und Kunstgeschichtliches über den hl. Bessarion, den Metropolitan von Larissa (+ 1540), *Byzantinisch-neugriechische Jahrbücher* 4 (1923) 351-400.

ΒΛΑΧΟΣ, Βίος Εὐγενίου Αἰτωλοῦ = Π. Ι. Βλάχου, Ὅσιος Εὐγένιος ὁ Αἰτωλός. Βίος καί ἔργον. Ἡ εἰς ἄγιον ἀνακήρυξις. Ἀσματική ἀκολουθία..., Ἀθήνα 1983.

ΓΑΚ = Γενικά Ἀρχεῖα τοῦ Κράτους.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. Ἑλλην. = Νικολάου Γιαννοπούλου, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τῆς ἐν Ἀλμυρῶ φιλαρχαίου Ὁρθροῦς, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 19 (1925) 93, 262, 369.

ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ὁργάνωσις = Ι. Γ. Γιαννοπούλου, Ἡ διοικητική ὀργάνωσις τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος κατά τήν τουρκοκρατία (1393-1821), Ἀθήνα 1971.

ΓΚΛΕΖΟΣ, Παλιόκαστρο = Χρήστου Β. Γκλέζου, Τό Παλιόκαστρο τοῦ Πετρωτοῦ, *Γνώση καί Γνώμη*, 5, Καρδίτσα 1986, 234-243.

ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μ., Σχολή = Τ. Γριτσοπούλου, Πατριαρχική Μεγάλη τοῦ Γένους Σχολή, τόμ. Α', Ἀθήναι 1966.

ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Λαρίσης Μητρόπολις = Τ. Α. Γριτσοπούλου, *Θρησκευτική καί Ἡθική Ἐγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Η', σ. 129-132.

ΓΥΣ = Γεωγραφική Ὑπηρεσία Στρατοῦ (χάρτες).

HAMMOND, Epirus = N. G. L. Hammond, Epirus. The geography, the ancient remains, the history and the topography of Epirus and adjacent areas, Oxford 1967 (= ἑλλην. μτφρ. Α. Χ. Γιαγκα, Ἡπειρος).

HEUZEY, Mont Olympe = L. Heuzey, Le Mont Olympe et l'Acarnanie, Paris 1860.

ΙΕΖΕΚΙΗΛ, Μητρόπολις = Ἰεζεκιήλ Βελανιδιώτου (Ἀρχιμ. εἶτα Μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος), Ἡ Ἱερά Μητρόπολις Φαναριοφασσάλων διὰ μέσου τῶν αἰώνων, *Θεολογία* 7 (1929) 241-256.

ΙΕΖΕΚΙΗΛ, Μοναί = Ἰεζεκιήλ Βελανιδιώτου, Αἱ μοναί τῆς Πίνδου, *Θεολογία* 6 (1928) 133-145 καὶ 7 (1929) 24-49.

ΙΣΤΟΡΙΑ ΕΛΛ. ΕΘΝΟΥΣ = Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους (Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν 1971 κ.έ.).

ΚΑΝΤΙΩΤΗΣ, Κοσμάς Αἰτωλός = Αὐγουστίνου Καντιώτη (Μητροπολίτου Φλωρίνης), Κοσμάς ὁ Αἰτωλός, ἔκδ. Ὁρθοδόξου Ἱεραποστολικῆς Ἀδελφότητος «Ὁ Σταυρός», Ἀθῆναι 1977.

KIEPERT = H. Kiepert, Carte de la Turquie de l' Europe 1870.

KODER, TIB 1 = J. Koder - G. Hild, Hellas und Thessalia, Tabula Imperii Byzantini (TIB) 1, Wien 1976.

ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, Ἀργιθέα = Βασ. Ε. Κωτσιώρη, Ἡ Ἀργιθέα, Ἀθῆναι 1972.

ΛΑΜΠΡΑΚΗΣ, Λαογραφία = Χρ. Ν. Λαμπράκη, Τραγούδια τῶν Τζουμέρκων, *Λαογραφία* 5 (1913) 52-130.

ΛΑΜΠΡΟΣ, Catalogue = Sp. Lampros, Catalogue of the Geek Manuscriptis of Mount Athos, I-II, Cambridge 1895-1900 (Ἀνατ. Amsterdam 1966).

LEAKE, Travels = W. M. Leake, Travels in Northern Greece, I-IV, London 1835 (Ἀνατ. Amsterdam 1967).

ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Συναξαριστής = Ματθαίου Ἀρχιμανδρίτη, Μέγας Συναξαριστής, Ἀθῆναι 1975.

ΜΕΕ = Μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδεῖα [Δρανδάκη-Πυρσοῦ].

ΜΕΛΕΤΙΟΣ, Γεωγραφία = Μελετίου, Γεωγραφία Παλαιὰ καὶ Νέα συλλεχθεῖσα ἐκ διαφόρων συγγραφέων παλαιῶν τε καὶ νέων καὶ ἐκ διαφόρων ἐπιγραφῶν..., ἐπιδιορθωθεῖσα ἐξεδόθη ἤδη «τό δεύτερον ὑπὸ Ἀνθίμου Γαζῆ τοῦ Μηλιώτου, ἐν Βενετία 1807.

MILLER, Itineraria = Itineraria Romana. Römische Reisewege an der Hand der Tabula Peutingeriana dargestellt von K. Miller, Stuttgart 1916 (Ἀνατ. Roma 1964).

MM = F. Miklosich-J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, I-VI, Wien 1860-1890.

ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, Βελεντζικό = Δ. Μουστάκα, Βελεντζικόν, άρθρο στή ΜΕΕ, ΣΤ΄. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, Ἀρματολίκι = Ε. Ι. Μπουκουβάλα, Τό ἀρματολίκι τῶν Ἀγρᾶφων, τόμ. 1-2, Ἀθήνα 1980.

ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, Δοκίμιον = Σεραφεῖμ Ξενοπούλου τοῦ Βυζαντίου, Δοκίμιον Ἱστορικόν περὶ Ἄρτης καὶ Πρεβέζης, Ἐν Ἀθήναις 1884 (Ἀνατ. Ἄρτα 1986).

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ἐκκλησία = Φ. Γ. Οἰκονόμου, Ἡ ἐν Ἰωαννίνους ἐκκλησία ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς της μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων, Ἀθήναι 1966. Τοῦ ἴδιου, Ἡ ἐν Ἄρτη Ἐκκλησία, Ἀθήναι 1974.

ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Ἐπιστολαί = Ἰ. Οἰκονόμου Ἐπιστολαί διαφόρων Ἑλλήνων Λογίων..., 1759-1824 (ἐπιμ. Γιάννη Ἀντωνιάδη - Μ. Παπαϊωάννου), Ἀθήνα 1964.

ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Ἐπισκοπή = Ἀν. Ὁρλάνδου, Βυζαντινά μνημεῖα τῆς Αἰτωλοακαρνανίας, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν καὶ Μεταβυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Θ΄, 1961, σ. 3-20 (ὁ ἐν Εὐρυτανία βυζαντινὸς ναὸς τῆς Ἐπισκοπῆς).

ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Αἰτωλοακαρνανία = Ἀθ. Δ. Παλιούρα, Βυζαντινὴ Αἰτωλοακαρνανία. Συμβολὴ στή βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ μνημειακὴ τέχνη, Ἀθήνα 1985.

ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Κατάλογος = Α. Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Σμύρνη βιβλιοθήκης τῆς Εὐαγγελικῆς Σχολῆς, Σμύρνη 1877 (φωτ. ἀνατ. Ἀθήναι 1967).

ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ, Σημειώσεις = Σωφρονίου Παπακυριακοῦ, Ἰδιόχειροι σημειώσεις ἀρματολῶν καὶ κλεφτῶν, Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἐταιρείας 9 (1926) 591 κ.ἔ.

ΠΕΤΡΟΥ, Καραϊσκάκης = Θεμιστοκλῆ Ἥλ. Πέτρου, Καραϊσκάκης (Ἀπὸ τῆ σπηλιά τοῦ Μαυροματιοῦ στήν ἀφθαρτὴ δόξα), ἐκδ. Ἰ. Μ. Γεωργίου Μαυροματιοῦ Καρδίτσας «Κραϊσκάκη», Ἀθήνα 1973.

PHILIPPSON, Reisen = Α. Philippson, Thessalien und Epirus. Reisen und Forschungen im nördlichen Griechenland, Berlin, W. H. Kühn 1897.

ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, Ἀγιογράφοι = Φοῖβος Ἰ. Πιομπίνος, Ἑλληνες ἀγιογράφοι μέχρι τὸ 1821, Ἀθήνα 2^η 1984.

RE = Paulys Realencyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft.

SCHREINER, Chron. brève = P. Schreiner, La Chronique Brève de 1352. Texte, traduction et commentaire, Deuxième Partie de 1328 à 1341, *Orientalia Christiana Periodica* 30 (1964) 39-64. Troisième Partie de 1348 à 1348, δ.π. 31 (1965) 336-373. Quatrième Partie de 1348 à 1352, δ.π., 34 (1968) 38-61.

- ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ**, Ταξιδιωτές = Κυριάκου Σιμόπουλου, Ξένοι Ταξιδιωτές στην Ελλάδα 1700-1800. Δημόσιος και ιδιωτικός βίος, λαϊκός πολιτισμός, Εκκλησία και οικονομική ζωή, από τα περιηγητικά κείμενα, Αθήνα 1972 και 1973, ³1981.
- ΣΙΟΥΦΑΣ**, Έλληνόπυργος = (παπα) Βασιλείου Χαρ. Σιούφα, Έλληνόπυργος, τό χωριό μου. Ιστορία, Λαογραφία, Παράδοση, Έθιμα, Αθήνα 1986.
- ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ**, Γεωγραφία = Κ. Δ. Στεργιόπουλου, Παρατηρήσεις εις την νεωτέραν Γεωγραφίαν τῆς Ἠπείρου, Αθήνα 1937.
- ΣΤΟJΑΝΟVΙCΗ**, Ἐμπορος = Trajavi Stojanovich, The Conquering Balkan Orthodox Merchant, The Journal of *Economic History* 20 (1960) 234-313 (μτφρ. Ντ. Μαρμαρέλη, Ὁ κατακτητὴς ὀρθόδοξος Βαλκάνιος ἔμπορος, Οικονομικὴ δομὴ τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν, Αθήνα 1979, 310).
- SOUSTAL**, TIB 3 = P. Soustal - J. Koder, Nikopolis und Kephallēnia, *Tabula Imperii Byzantini* 3, Wien 1981.
- ΣΟΦΙΑΝΟΣ**, Ἐπιγραφές = Δημ. Ζ. Σοφιανού, Ἱστορικά σχόλια σέ ἐπιγραφές, ἐπιγράμματα, χαράγματα καὶ ἐνθυμήσεις τῆς Μονῆς Δουσίκου. Συμβολὴ στὴν Ἱστορία τῆς Μονῆς, Μεσαιωνικά καὶ Νέα Ἑλληνικά 1 (1984) 9-72 + πίν. ΛΘ'.
- ΣΟΦΙΑΝΟΣ**, Χειρόγραφα III = Δ. Ζ. Σοφιανού, Τὰ χειρόγραφα τῶν Μετεώρων, τόμ. Γ', Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου, Αθήνα 1986.
- ΣΤΑΘΗΣ**, Θεσσαλία = Ἡ Θεσσαλία (1805-1810). Ἀπὸ τὸ ἡμερολόγιον τοῦ Ἁγγλοῦ περιηγητοῦ William Leake, μτφρ. Αἰδ. Γ. Δ. Στάθη, Ἐν Βόλῳ 1969.
- ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ**, Ἠπειρος = Δ. Δ. Τριανταφυλλόπουλου, Ἠπειρος καὶ Ἑπτάνησα. Διακίνηση ἰδεῶν στὸ χῶρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς τέχνης, Ἠπειρος 15ος-20ός αἰῶνας, Πρακτικά Διεθνoῦς Συνεδρίου Ἱστορίας, Ἠπειρος, Κοινωνία-Οἰκονομία 15ος-20ός αἰ. (Γιάννινα 1985), ἔκδ. Δήμος Ἰωαννιτῶν (Γιάννινα 1987) 319-325.
- ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ**, Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν = Κομνηνοῦ Ὑψηλάντη Α., Ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα βιβλίων Η' καὶ Γ', ἤτοι Τὰ μετὰ τὴν ἄλωσιν (1453-1789), Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1870.
- ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ**, Μ., τοῦ Γένους Σχολή = Μ. Δ. Χαμουδοπούλου, Ἡ Πατριαρχικὴ Μεγάλῃ τοῦ Γένους Σχολή, Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια 1 (1880/81), 6-7, 19-21, 35-37, 52-53, 69-70, 89-90, 107-108, 121-123, 132-133, 149-151, 170-172, 234-238, 286-292, 305-309.
- ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ** Μ., Ἐξέλιξις Ἑλλάδος = Μιχ. Χουλιάρακη, Γεωγραφικὴ, διοικητικὴ καὶ δημογραφικὴ ἐξέλιξις τῆς Ἑλλάδος 1821-1871, τόμ. 1-2, Αθήνα 1973.

ΧΡΥΣΟΣ, Στοιχεία = Εύαγγ. Χρυσού, 'Ιστορικά στοιχεία για τήν Ἡπειρο σέ σημείωμα τοῦ κώδικα Cromwell 11, Ἡπειρωτικά Χρονικά 22 (1980) 58-65.
VASMER, Slaven = M. Vasmer, Die Slaven in Griechenland, Berlin 1941 (Ἀνατ. Leipzig 1970).

A. ΠΕΡΙΟΡΙΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ - ΕΔΑΦΟΣ ΚΑΙ ΔΡΟΜΟΙ - ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ἡ επισκοπή Ραδοβισδίου εντοπίζεται κυρίως στην ομώνυμη περιοχή της Ἄρτης και, με πυρήνα αὐτή, εκτείνεται και σε γειτονικές της περιοχές, ὅπως του Βάλτου Αιτωλοακαρνανίας ἀπό τη μία ὄχθη του Αχελώου και ενός τμήματος των δυτικών Αγραφών ἀπό την ἄλλη. Στην εργασία μας αὐτή δίνονται πληροφορίες που αφορούν στη φυσική της Γεωγραφία, σε συνάφεια με την ευρύτερη γύρω περιοχή, για μια ακριβέστερη γνώση του χώρου ὅπου, ἐπὶ αἰῶνες, διαδραματίστηκε ἡ τοπική εκκλησιαστική ιστορία. Πρόκειται για τον εδαφικό καθορισμό και περιορισμό της περιοχῆς του καθαυτοῦ Ραδοβισδίου και, κατ' επέκταση, της ομώνυμης επισκοπῆς. Επίσης δίνονται πληροφορίες για τη γεωμορφολογία, τη μέσα στην περιοχή και με τις γύρω ἀπὸ αὐτήν περιοχές επικοινωνία, την οικονομία και την ὑπαρξη, ἀνάπτυξη, διατήρηση ἢ εξαφάνιση στο πέρασμα των αἰῶνων των χωριῶν και οικισμῶν της, ὅσων βέβαια κατέστη δυνατή ἡ ταύτιση και ὁ εντοπισμός, οἱ ὁποῖοι εἶναι παράγοντες που συμβάλλουν αποφασιστικά στη διαφώτιση, ἀποσαφήνιση και ἐρμηνεία μερικότερων και εἰδικότερων πτυχῶν της καθόλου ιστορίας της Επισκοπῆς¹.

Ὅπως ἔχει ἤδη αναφερθεῖ, στην περίπτωση του Ραδοβισδίου Ἄρτης, σ' ἀντίθεση με ἄλλα συνώνυμά του τοπωνύμια, πρόκειται ὄχι για μεμονωμένο οικισμό, ἀλλὰ για περιοχή και μάλιστα ἀρκετά εκτεταμένη². Το Ραδοβίσδιο της

1. Ἀπὸ ἄλλη βέβαια σκοπία και με ἄλλη ἀφορμή ἐξετάζοντας τα πράγματα, ὁ καθηγητῆς Σ. ΑΓΟΥΡΙΔΗΣ, Ἱστορία, διατυπώνει την ἀποψη, ὅσον ἀφορᾷ την ἀξιοποίηση και προσφορά της ἀκριβοῦς γνώσεως της γεωγραφίας της Παλαιστίνης, ὅτι και μόνη αὐτή μπορεῖ να συμβάλει στην κατὰ το ἥμισυ ἐρμηνεία και κατανόηση του Εὐαγγελίου.

2. MM III, 278: «... παρακαλοῦμεν... εἰ τι ἤθελε φανῆ νὰ πληρώσωμεν, νὰ γένῃ κοινὸν εἰς Ἄρταν, τὰ χωρία της καὶ τὰ Τζουμέρκα και Ραδοβύζι...». ΜΕΛΕΤΙΟΣ, Γεωγραφία, II, 255: «... ὁ Ἄχελῶος... διαβαίνει διὰ μέσου τῆς Δολοπίας, κοινῶς ὀνομαζομένη κατὰ τὸν Σχολιαστὴν τοῦ Θουκιδ. Ἄνωβλαχα, κὶ τώρα κοινότερον, τὸ μὲν ἐδῶθεν τοῦ ποταμοῦ μέρος Ραδοβίσιδι, καὶ Βάλτος, τὸ δὲ πέραν, Ἄγραφα». Σαφέστερα ὡς περιοχή, «χώρα ὀρεινή» της Ἄρτης ὀρίζουν το Ραδοβίσδιο οἱ παρακάτω: APABANTINOS, Χρονογραφία, II, 140. Επίσης ὁ ἴδιος, ὁ.π., 29, ὅπου ἀναφορὰ του στο ἀνωτέρω ἀπόσπασμα του Μελετίου. ΣΕΡΑΦΕΙΜ ΞΕΝΟΠΟΥΛΟΣ, Δοκίμιον, 16, 31 καὶ ὁ APABANTINOS, Συλλογὴ, 96-97: «χώρα τοῦ Ραδοβισδίου», ΛΑΜΠΙΑΚΗΣ, Λαογραφία, 5, 55: «... οἱ Τοῦρκοι ὄρκον ἔκαναν... γὰ νὰ χαλάσων τὰ χωρία Τζιουμέρκο Ραδοβύζι», ὅπου κάτω ἀπὸ τη λέξη χωρία ἐννοοῦνται οἱ δύο ἀναφερόμενες ἀντίστοιχες περιοχῆς με τα χωρία και τους οικισμούς τους. Ο RHILIPPSON, Reisen, 391, ὀρίζει την περιοχή μεταξύ του ποταμοῦ της Ἄρτης (Αράχθου), του Ἀσπροποτάμου (Αχελώου) και των Τζουμέρκων, ὡς «Gau Radovizi» (= περιοχή,

Άρτης είναι η περιοχή που εκτείνεται από τα Αθαμανικά όρη (τα αρχαία Κιμμέρια και σήμερα κοινά Τζουμέρκα) της Άρτης ως την οροσειρά του Γάβρογου και τον Βάλτο Αιτωλοακαρνανίας, τον ποταμό Αχελώ και, σχεδόν, την πόλη της Άρτης, στην οποία, ως διοικητικό κέντρο, ανήκε και πριν από τη σύσταση του νεοελληνικού κράτους³.

Την περιοχή περιβάλλουν ποταμοί και την διασχίζουν δύο οροσειρές: η οροσειρά της Μεσούντας (ψηλότερες κορυφές τα όρη Κοκκινόλακκα και Κόκκινα Στεφάνια, 1750 και 1760 μ. ύψος αντίστοιχα) και του Γάβρογου (ψηλότερες κορυφές η ομώνυμη του Γάβρογου, ύψος 1782 μ. και η Αλίντα, ύψος 1542 μ.)⁴, από τις οποίες διαιρείται σε άνω και κάτω Ραδοβίσιδιο⁵.

Το άνω Ραδοβίσιδιο αποτελεί η περιοχή μεταξύ του Αχελώου και των παραπάνω οροσειρών, τα χωριά της οποίας υπάγονταν άλλοτε στο δήμο Τετραφυλίας, και το κάτω Ραδοβίσιδιο η περιοχή μεταξύ των ίδιων οροσειρών και των ονομαζόμενων Ζυγοχωριών της Άρτης, που τα χωριά της υπάγονταν στο δήμο Ηρακλείας⁶. Η επικοινωνία μεταξύ των δύο τμημάτων του Ραδοβισδίου γίνεται μέσω δύο αυχένων που διανοίγονται μεταξύ των βουνών Κόκκινα Στεφάνια και Αλίντα, στο χωριό Αστροχώρι (πρώην Καταβόθρα) από τη μια⁷, και Αλίντα-Γάβρογο, στο χωριό Σκουληγκαριά, από την άλλη⁸.

Το Ραδοβίσιδιο, ως περιοχή, τοποθετείται, κατά τις επικρατέστερες απόψεις, στο εδαφικό τμήμα που καταλάμβανε άλλοτε η αρχαία χώρα Δρυοπίς⁹.

περιφέρεια Ραδοβισδίου) και στη σελ. 294 ως «Gebiet» (= περιοχή) που ανήκει στο νομό Άρτης (PHILIPPSON, ό.π., 298). Πρβλ. επίσης VASMER, Slaven, 48: «Ραδοβύζι... locus Epiri districtus Artae...» Ο Vasmer, ό.π., θεωρεί το «χώρα θρεινή» του Αραβαντινού ως «Landschaftsname» (= όνομα τοποθεσίας, περιοχής). Πρβλ. Εφημερίς «Άγραφιώτικη Φωνή» έτ. 3 (1987), φυλ. 15: «(οι πρόεδροι) τών 17 Κοινοτήτων τής περιοχής Ραδοβύζιου Άρτης», όπου φαίνεται ότι ως σήμερα το τοπωνύμιο είναι σε χρήση και ορίζει όλη την περιοχή, παρά τις εν τω μεταξύ διοικητικές μεταβολές.

3. ΣΟΥΛΗΣ, Ραδοβίζι(ον), 23: «Περιοχή τού νομού Άρτης, περιλαμβανομένη μεταξύ τών επαρχιών Βάλτου και Τζουμέρκων και τού ποταμού Άχελώου». Επίσης ο ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, Άρματωλίκι, I, 320, αναφέρει ότι: «Η προς νότον τής οροσειράς τών Άθαμάνων περιοχή τού Ραδοβισδίου έπιανε τó μέχρι τó Βάλτο τμήμα τού σημερινού νομού Άρτας και συνόρευε με τó άρματωλίκι τών Άγρόφων».

4. PHILIPPSON, ό.π., 396. Πρβλ. LEAKE, Travels, I, 289, όπου αναφέρει ότι μεταξύ Τζουμέρκων και Σακαρετασίου βρίσκεται «το όρος που ονομάζεται Ραδοβίσιδιο». Πρόκειται για πληροφορία άγνωστη στην υπόλοιπη βιβλιογραφία.

5. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 31.

6. ΣΟΥΛΗΣ, Ραδοβίζι(ον), MEE, KA', 23. Σήμερα, με την αλλαγή του διοικητικού συστήματος, οι δήμοι έχουν καταργηθεί και αντικατασταθεί από τις κοινότητες. Η διάκριση όμως του Ραδοβισδίου σε άνω και κάτω διατηρείται, τουλάχιστο στην εκκλησιαστική διοίκηση και γλώσσα. Βλ. Δίπτυχα, 545-546.

7. KODER, TIB, 1, 92. SOUSTAL, TIB, 3, 90. PHILIPPSON, ό.π., 396.

8. KODER, ό.π.

9. ΣΟΥΛΗΣ, ό.π. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Χρονογραφία, II, 140. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 31. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, Κατάλογοι.

Άλλοι, αντίθετα, υποστηρίζουν ότι πρόκειται για περιοχή της αρχαίας Δολοπίας¹⁰ ή της Αθαμανίας¹¹. Στο έδαφός του υπήρξαν κατά την αρχαιότητα οι πόλεις Ηράκλεια¹² και Τετραφυλία¹³, από τις οποίες πήραν το όνομα οι παραπάνω ομώνυμοι δήμοι¹⁴, καθώς και η πόλη Θείον¹⁵. Αν και παρατηρούνται σε πολλά σημεία λείψανα αρχαίων ερειπίων, δεν έχει καταστεί ακόμη δυνατός ο πλήρης εντοπισμός των άνω πόλεων, επειδή, ως σήμερα, δεν έχουν γίνει συστηματικές ανασκαφές στην περιοχή¹⁶.

Το πότε και κάτω από ποιες συνθήκες πήρε η περιοχή την επωνυμία Ραδοβίσιον δεν είναι γνωστό. Από τις σωζόμενες μαρτυρίες, οι οποίες μπορούν να έχουν σχέση με την περιοχή, ενδιαφέρουν κατά κύριο λόγο αυτές που αναφέρονται στην επισκοπή Ραδοβισδίου. Περιέχονται στις *Notitiae Episcopatum*, με αρχαιότερη αυτή του *cod. paris. grec. 1555A* του 11ου αιώνα¹⁷. Όμως εκτός της αναφοράς δεν παρέχουν στοιχεία που να βοηθούν στον εντοπισμό και εδαφικό προσδιορισμό της επισκοπής. Την ανάγκη αυτή αναπληρώνει σε μεγάλο βαθμό στην προκειμένη περίπτωση ο υπ' αριθ. 36 κώδικας της Ιεράς Μονής Δουσίκου. Πρόκειται για μια Παρρησία της Μονής που χρονολογείται στο β' μισό του 16ου αιώνα¹⁸, η οποία παρέχει την παλαιότερη μαρτυρία της Επισκοπής και συγχρόνως τη δυνατότητα ασφαλούς εντοπισμού της. Σ' αυτό βοηθά η Παρρησία, η οποία, σύμφωνα με τη συνήθη τάξη και πρακτική των κωδίκων αυτού του είδους, παραθέτει όχι μόνο το όνομα της επισκοπής, αλλά κάτω από την έκφραση «χωρία τῆς ἀγιωτάτης ἐπισκοπῆς ραδοβισδίου» (*sic*)¹⁹ καταγράφει στη συνέχεια τα ονόματα των προσώπων που δόθηκαν για μνημόνευση στην Πρόθεση της Μονής, κάτω από το αντίστοιχο κάθε φορά χωριό. Έτσι, παρά τα λίγα και συνεπώς ασημίνα σχετικά λάθη²⁰ και την αδυναμία ταύτισης

10. ΜΕΛΕΤΙΟΣ, ό.π. Το Μελέτιο ακολουθεί ο Αραβαντινός, ό.π., 29, στον εντοπισμό της Δολοπίας.

11. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, ό.π. 5, όπου όμως έρχεται σε αντίθεση με όσα αναφέρει σε άλλα σημεία της Χρονογραφίας του. Πρβλ. παραπάνω σημ. 9 και 10.

12. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, ό.π., 62. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 31 σημ. ιθ.

13. ΣΟΥΛΗΣ, ό.π.

14. Ο. π.

15. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π.

16. Ο.π.

17. ΑΒΡΑΜΕΑ, Θεσσαλία, 180.

18. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Επιγραφές, 9 κ.ε.

19. Κώδιξ αριθ. 36 Ι, Μονής Δουσίκου, φυλ. 201α. Η καταγραφή των ονομάτων κατά χωριό γίνεται στα φφ. 201r-221r. Παραεμβάλλονται όμως αρκετές σελίδες λευκές (σύνολο 7). Η αρίθμηση των φύλλων είναι νεώτερη.

20. Παρατίθεται για παράδειγμα «Χωριό Πλησίου», φυλ. 218r. Σύμφωνα με το Σεραφείμ, ό.π., 39, πρόκειται για το χωριό Πλησίοι ή Πλούσιοι του τμήματος του κάμπου που ανήκε στη Μητρόπολη Άρτης. Υπάρχει όμως ως σήμερα στο χωριό Καταφύλλι (παιαία ονομασία Σελιπιανά) συνολικός με την ονομασία Πλησίου. Δεν μπορεί όμως να λεχθεί με βεβαιότητα για ποιον από τους δύο αυτούς οικισμούς πρόκειται.

όλων των χωριών²¹, μπορεί να ταυτιστεί και να εντοπιστεί με βεβαιότητα η επισκοπή για πρώτη χρονολογικά φορά. Τον επόμενο αιώνα, δεύτερη Παρρησία της ίδιας Μονής με λίγες μόνο διαφορές επιβεβαιώνει τα παραπάνω συμπεράσματα²². Στους μεταγενέστερους αιώνες και ιδιαίτερα στα τέλη του 18ου και αρχές του 19ου αιώνα υπάρχει πια βιβλιογραφικό²³ και επιγραφικό²⁴ υλικό σε μνημεία της περιοχής, έτσι ώστε να μη μένει η παραμικρή αμφιβολία ότι στο Ραδοβίσδιο της Άρτης εντοπίζεται η ομώνυμη Επισκοπή.

Η περιοχή του Ραδοβισδίου είναι, όπως ήδη αναφέρθηκε, ένα μέρος μόνο της επισκοπής, το οποίο όμως δίνει την επωνυμία σ' αυτήν. Στα όρια της επισκοπής περιλαμβάνεται ολόκληρη η άνω περιοχή εκτός από ένα μέρος του κάτω Ραδοβισδίου, που το αποτελούν εννέα χωριά, ονομαζόμενα Ζυγοχώρια, απ' την τοποθεσία του Ζυγού. Τα χωριά αυτά ανήκουν ανέκαθεν στην όμορη Μητρόπολη Ναυπάκτου και Άρτης²⁵. Η στενότητα της περιοχής, σε συσχετισμό με το άγονο και φτωχό της έδαφος, είναι ίσως λόγοι που εξηγούν την επέκταση της επισκοπικής περιφέρειας σε γειτονικές της περιοχές, όπως επί παραδείγματι στο Βάλτο από την ίδια μ' αυτό όχθη του Αχελώου και στα Άγραφα από την άλλη²⁶.

Η περιφέρεια του Βάλτου εκτείνεται σε συνέχεια της περιοχής του Ραδοβισδίου. Πρόκειται για μια περιοχή, άλλοτε επαρχία, που βρίσκεται στα ΝΑ του Αμβρακικού κόλπου²⁷. Στην επισκοπή Ραδοβισδίου δεν ανήκε βέβαια ολόκλη-

21. Από τα 44 χωριά της Παρρησίας έχουν ταυτιστεί τα 35, τα οποία, αλλού με τις ίδιες και αλλού με νεώτερες ονομασίες, υπάρχουν ως σήμερα.

22. Κώδιξ αριθ. 37, της Ι. Μονής Δουσίκου. Η καταγραφή των χωριών της επισκοπής Ραδοβισδίου, στα φφ. σλβ-σογ. Βλ. και πίνακα περιεχομένων, στο φυλ. 378.

23. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Χειρόγραφα, ΙΙΙ, 315: «Εἰς τοὺς ἀφοδ: ἐγράφη ἡ παροῦσα βίβλος χεῖρ ἐμοῦ... Γαβριὴλ ἱερομονάχου... ἐκ κώμης σακαρετζίου ἐκ τῆς ἐπαρχίας τοῦ Ραδοβισδίου...». ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ὅ.π., 569: «Ὁ Ἄρτης Ἰγνάτιος πρὸς τὸν Λαρίσις Ραφαήλ... πληροφορῶ τὴν Πανιερότητά της ὡς γείτων ἀρχιερεὺς, ὅπου ἤξεύρω καὶ τῆς ἐπαρχίας, καὶ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ κατάστασιν... αωε». ΣΙΟΥΦΑΣ, Ἑλληνοπύργος, 407: «Γραμματίον Γιάννη Φαρμάκη ἀπὸ Καταβόθρα... δίνω τὴν ὁμολογίαν μου εἰς τὰ τίμια χέρια τοῦ ἁγίου Δεσπότη μας Ραδοβισδίου. 1812 Μαΐου 1».

24. Για το 17ο αιώνα, βλ. την κτητορική επιγραφή της Μονής Σέλτσου του έτους 1697: «... ἀρχιερατεῦντος τοῦ θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου... Ἄρσενίου...». Ατυχῶς δεν αναγράφεται το ὄνομα της επισκοπής, δεν είναι ἄλλη ὅμως ἀπὸ τὴ Ραδοβισδίου, διότι ὁ αναφερόμενος ἐπίσκοπος Ἀρσένιος υπῆρξε ἐπίσκοπος Ραδοβισδίου κατὰ τὸ χρονικὸ διάστημα 1681-1705, ὁπότε προήχθη σε ἀρχιεπίσκοπο Φαναρίου. Τὸ 18ο αἰῶνα ἔχομε τὴν κτητορική επιγραφή τῆς Μονῆς Βραγκιανῶν τοῦ έτους 1797: «... τοῦ θεοφιλεστάτου Ἁγίου Ραδοβισδίου κ.κ. Καλλινίκου τοῦ νῦν ἀρχιερατεῦντος...». ΙΕΖΕΚΙΗΛ, Μοναί, 45-46. Υπάρχει ἐπίσης ἡ κτητορική επιγραφή του ναοῦ τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου στο χωριὸ Μεσόπυργος Ἄρτης (ἀνέκδοτη), τοῦ έτους 1781. Σήμερα ἡ επιγραφή εἶναι σε πολλὰ σημεῖα ἐξίτηλος. Σύμφωνα ὅμως με πληροφορία τοῦ προηγούμενου εφημέριου τοῦ χωριοῦ, Ευάγγελου Σκούρα, ἀναγράφηκε «ἐπὶ Ραδοβισδίου Παΐσιου».

25. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ὅ.π., 31. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, Ἄργιθέα, 33. Κατὰ προφορική παράδοση γερδόντων τοῦ χωριοῦ Βραγκιανὰ Καρδίσης, ἡ επισκοπή ἔφτανε «ὡς τὸ Κομπότι τῆς Ἄρτης».

26. ΙΕΖΕΚΙΗΛ, ὅ.π., 45-ΤΟΥΣ ΙΔΙΟΥ, Μητρόπολις, 253-254· ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ὅ.π., 33.

27. SOUSTAL, TIB 3, ὅ.π., 120. ΜΕΕ, ΣΤ', 601.

ρη η περιοχή του Βάλτου, αλλά μόνο ένα τμήμα της, προς τα βόρεια, που ορίζεται από το Ραδοβισίδιο, τον Αχελώο ποταμό και τον παραπόταμό του Μπίζακο (Ιναχο), ο οποίος εκβάλλει τώρα στην τεχνητή λίμνη του Καστρακίου. Το αναφερόμενο στην παραπάνω Παρρησία αριθ. 36 χωριό Ντ(Δ)ούνιστα (σημερινή ονομασία Σταθάς)²⁸ αποτελεί το νοτιότερο σημείο της περιφέρειάς του Βάλτου, ως το οποίο εκτείνονταν η επισκοπή. Το χωριό μετωνομάστηκε σε Σταθάς προς τιμήν της ομώνυμης οικογένειας αρματωλών του Βάλτου²⁹.

Δεν υπάρχει δυστυχώς βιβλιογραφικό και άλλο υλικό που να τεκμηριώνει την έκταση της επισκοπής ως αυτό το σημείο του Βάλτου και να μπορεί έτσι να διασταυρωθεί με τις πληροφορίες των παραπάνω Παρρησιών. Ένα σημείωμα του κώδικα αριθ. 102 της Μονής Αγίου Στεφάνου Μετεώρων³⁰ αναφέρει, ότι η πατρίδα του γραφέα Γαβριήλ ιερομόναχου είναι η κώμη του Σακαρετζίου «ἐκ τῆς ἐπαρχίας τοῦ Ραδοβισιδίου». Όμως το χωριό Σα(ε)καρέτσι (σημερινή ονομασία Περδικάκι) του Βάλτου βρίσκεται προς το κέντρο του τμήματος αυτού της περιοχής που ανήκε στην επισκοπή Ραδοβισιδίου, μεταξύ δε αυτού και του χωριού Ντούνιστα μεσολαβεί το χωριό Εμπεσός. Παρ' όλ' αυτά, σαν μοναδική, η μαρτυρία είναι πολύτιμη. Εξ άλλου και για τις δύο γνωστές μονές της περιοχής, του Αγίου Θωμά Σακαρετσίου (1708)³¹ και Αγίου Θωμά Εμπεσού (1700)³² δεν έχουμε αρκετές πληροφορίες. Η μεν πρώτη είναι από πολύ καιρό κατεστραμμένη, ενώ από τη δεύτερη, της οποίας σώζεται ο ναός, δεν γνωρίζουμε τίποτε για την κτητορική επιγραφή της. Μια επιγραφή, που διάβασε ο αρχιμανδρίτης Σωφρόνιος Παπακυριακού και η οποία δυστυχώς επίσης δεν σώζεται σήμερα, ανέφερε μόνο τον κτίτορα: «Κτίτορ Καπετάν Σταθάς 1700 Ἀπριλίου 8»³³. Σύμφωνα με μαρτυρίες ηλικιωμένων κατοίκων του σημερινού χωριού Θύαμος Βάλτου, απέναντι από το χωριό, στην άλλη όχθη του ποταμού Μπίζακου και συγκεκριμένα στην τοποθεσία «Επισκοπή», υπήρχε άλλοτε επισκοπή ή «μεγάλο μοναστήρι». Στην αναφερόμενη τοποθεσία διακρίνονται πράγματι ερείπια μεγάλου πιθανώς οικοδομήματος. Αν υπάρχει κάποια βάση στις παραπάνω παραδόσεις, πιθανότερη φαίνεται η δεύτερη, διότι ο επίσκοπος ίσως χρησιμοποιούσε, κατά τις προς το Βάλτο περιόδους του, ως κατάλυμα, την Μονή, οπότε στη συνείδηση του λαού μπορεί να πέρασε ως Επισκοπείο και στη συνέχεια να έμεινε ως Επισκοπή.

Η περιοχή των Αγραφών, γειτονική των δύο παραπάνω περιοχών, στην απέ-

28. Φύλ. 220ν: «Χωριό Ντούνιστα». Βλ. επίσης παρρησία 37 φυλ. σοβ. και σημ. 23. Ο ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., αναφέρει ότι η επισκοπή Ραδοβισιδίου εκτείνονταν «... ως Σύνδεκνον Βάλτου».

29. ΜΠΟΥΚΟΥΒΛΑΣ, ό.π., I, 361-362. ΜΕΕ ΚΒ', 270.

30. ΣΟΦΙΑΝΟΣ, ό.π.

31. ΓΑΚ, Φ 150. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Αιτωλίας Μητρόπολις, 1127.

32. ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ, Σημειώσεις, 591-592. ΠΑΛΙΟΥΡΑΣ, Αιτωλοακαρνανία, 391-392.

33. ΠΑΠΑΚΥΡΙΑΚΟΥ, ό.π.

ναντι όχθη του Αχελώου, αποτελεί την τρίτη περιφέρεια στην οποία απλωνόταν η επισκοπή Ραδοβισιδίου. Όπως στην περίπτωση του Βάλτου, στη δικαιοδοσία της περιλαμβάνονταν ένα μέρος μόνο της περιοχής, φυσικά από το δυτικό της τμήμα, που συνόρευε με το Ραδοβίδιο της Άρτης³⁴ και με χωριά-οικισμούς που τότε θεωρούνταν ότι ανήκουν σ' ένα ενιαίο σύνολο, αυτό των Αγραφών³⁵. Αργότερα με την αλλαγή του διοικητικού συστήματος και τη διάκριση των Αγραφών σε θεσσαλικά και ευρυτανικά³⁶, τα αγραφιώτικα χωριά που ανήκαν άλλοτε στην επισκοπή διακρίνονται σε χωριά θεσσαλικά που ανήκουν στην επαρχία Καρδίτσας και ευρυτανικά της επαρχίας Ευρυτανίας αντίστοιχα³⁷.

Το νοτιότερο σημείο της περιφέρειας που ανήκε στην επισκοπή είναι το χωριό Συβίστα³⁸, που βρίσκεται στο ίδιο ύψος με το χωριό Ντούνιστα του Βάλτου, στην απέναντι όχθη του Αχελώου. Ο παραπέρα καθορισμός των ορίων της επισκοπής στα Άγραφα ακολουθεί τα φυσικογεωγραφικά δεδομένα της περιοχής³⁹. Έτσι, με βάση τα ταυτισμένα χωριά της Παρρησίας 36, στην επισκοπή φαίνεται ότι ανήκαν τα εδάφη δυτικά του όρους Φτέρη και τα νοτιοδυτικά της προς βορράν προέκτασής του⁴⁰. Ανατολικότερα χωριά στο σημείο αυτό είναι η Γρανίτσα⁴¹ και η Β(Μπ)ελτσίστα (σημ. Λιθοχώριον)⁴², ενώ βορειότερα το χω-

34. LEAKE, IV, 271. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, Άρματολίκι, I, 189.

35. PHILIPPSON, ό.π., 297. MEE, A', 455. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, Λειτουργίες, 324. Τα Άγραφα χωρίζονται από τον Αγραφιώτικο, παραπόταμο του Αχελώου, σε ανατολικά και δυτικά. Η διάκρισή τους σε θεσσαλικά και ευρυτανικά είναι μεταγενέστερη και αφορά τις περιοχές που έμειναν κάτω από τουρκική διοίκηση καθώς και εμεινες που ενσωματώθηκαν στο νεοελληνικό κράτος, αντίστοιχα.

36. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π., 325.

37. MEE, ό.π. Η διάκριση είναι γενικότερη. Εδώ ενδιαφέρει μόνο η επισκοπή Ραδοβισιδίου. Βλ. και σημ. 36.

38. Παρρησία αριθ. 36, φυλ. 208r. Ο Π. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Έπισκοπή Λιτζάς, 120 σημ. 173, προβληματίζεται αν το χωριό Επισκοπή Ευρυτανίας ήταν έδρα του Ραδοβισιδίου ή του Λιτζάς και Αγραφών, «όπερ πιθανότερον». Σχολιάζοντας πληροφορία του ΙΕΖΕΚΙΗΛ, Μητρόπολις, 254, περί της κατοικίας του Ραδοβισιδίου Καλλινίκου, εσφαλμένα αναφέρει ότι ο Ιεζεκιήλ τοποθετεί αυτήν στο χωριό Επισκοπή Αγραφών, αντί του ορθού στην Επισκοπή που βρίσκεται «μεταξύ των χωριών Βραγιανά (sic) τής Άργυθέας και Άραχωβίτης... παρά τās όχθας τοῦ Άχελώου». Συνεχίζοντας νομίζει, όπως γράφει, ότι τα θεσσαλικά Μικρά Βραγιανά δεν είχαν σχέση με το Ραδοβίδιο. Πρβλ. ΟΡΛΑΝΔΟΣ, Έπισκοπή, 3, όπου παραθέτει χωρίς να σχολιάζει την παραπάνω άποψη του Βασιλείου. Φαίνεται βέβαια απίθανο να έφτανε η επισκοπή Ραδοβισιδίου τόσο νότια, αν και ο ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 33, καταγράφοντας προφανώς προφορικές παραδόσεις της πατρίδας του (Βραγιανά Καρδίτσας), αναφέρει ότι η επισκοπή «... είχε δικαιοδοσία... μέχρι... Τετάρτης Εϋρυτανίας». Είναι όμως γνωστό ότι η Μονή Τατάρνας ανήκε πάντα στην επισκοπή Λιτζάς και Αγραφών. Βλ. σχετικά ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Τατάρνα, 29, 39 κ.λπ.

39. Πρβλ. Χάρτες της περιοχής: KIERERT, PHILIPPSON, ΓΥΣ: Άγραφα. Ραπτόπουλον. MEE IA', 780: Εϋρυτανία.

40. Το όρος Φτέρη (2152 μ. ύψος) είναι το ψηλότερο της περιοχής, που τη χωρίζει, με την προς βορρά και νότο προέκτασή της οροσειράς του, σε ανατολική και δυτική, όπως δείχνει ο χάρτης.

41. Παρρησία αριθ. 36, φυλ. 215r.

42. Ο.π., 214r.

ριό Ζελενίτσα (σημ. Πρασιά)⁴³. Προχωρώντας με κατεύθυνση προς τα βορειοδυτικά ο περιορισμός φτάνει στα θεσσαλικά Άγραφα. Εδώ ακολουθεί την κορυφογραμμή Κόκκινος Στανός ως την τοποθεσία Πέντε Αδέρφια, περιλαμβάνοντας τα χωριά Μικρά Βραγκιανά⁴⁴ και Μάραθος⁴⁵, που αποτελούν τα ακραία χωριά της αγραφιώτικης αυτής περιφέρειας της επισκοπής, και, περνώντας τον Αχελώο, κλείνει στο χωριό Βρεστενίτσα (σημ. Πηγές)⁴⁶, που ανήκει στο Ραδοβιόδιο της Άρτης.

Παρατηρώντας την περιοχή, με βάση τα ταυτισμένα χωριά των παραπάνω Παρρησιών, εύκολα διαπιστώνεται ότι τα εδάφη της επισκοπής κατανέμονται σχεδόν ισομερώς στις δύο όχθες του Αχελώου, ο οποίος την διασχίζει από βορρά προς νότο με μικρές αποκλίσεις.

Όμορες επαρχίες (Επισκοπές ή Μητροπόλεις) έχει από την πλευρά της ηπειρωτικής περιοχής της τις μητροπόλεις Ναυπάκτου και Άρτης, Ιωαννίνων⁴⁷ και Σταγών⁴⁸, ενώ στα Άγραφα την επισκοπή Λιτζάς και Αγράφων και την αρχιεπισκοπή Φαναρίου και Νεοχωρίου⁴⁹. Δεν είναι γνωστό αν και κατά πόσον η επισκοπή Ραδοβισδίου περιλάμβανε ολόκληρη την παραπάνω καθωρισμένη περιοχή σε όλη τη διάρκεια της ιστορικής της υπάρξεως. Πρέπει όμως να θεωρηθεί ως βέβαιη η ταυτόχρονη εξάπλωσή της και από τις δύο όχθες του Αχελώου, άσχετα με την εκάστοτε εδαφική της έκταση, που δυστυχώς δεν μπορεί, με τα υπάρχοντα στοιχεία, να εξακριβωθεί, ιδίως για τις παλαιότερες εποχές. Δυσκολίες παρέχει επίσης η κατανόηση των κριτηρίων που υπαγόρευσαν τη διαμόρφωση των ορίων της⁵⁰, όπως περιγράφηκαν παραπάνω, κυρίως λόγω του Αχελώου, που τη διασχίζει και με το ορμητικό του ρεύμα απομονώνει, σχεδόν, κατά τους χειμερινούς μήνες, τα δύο τμήματά της μεταξύ τους⁵¹.

43. Ο.π., 203v.

44. Ο.π., φυλ. 210v.

45. Ο.π., φυλ. 212r. Το αναφερόμενο στην Παρρησία χωριό Μάραθος δεν πρέπει να είναι το ίδιο με το σημερινό Μάραθο του νομού Καρδίτσας, που ονομάζονταν παλιότερα Αραχωβίτσα.

46. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 37. PHILIPPSON, ό.π., 397. SOUSTAL, ό.π., 130.

47. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, ό.π., 22. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 16, 31.

48. Στην επισκοπή Σταγών ανήκε το χωριό Μουσίντα > Μισιούντα (σημερινή Μεσούντα) της περιοχής Ραδοβισδίου. Είναι το μοναδικό χωριό που ανήκε στην επισκοπή αυτή παρ' ότι βρίσκεται στην άλλη όχθη του Αχελώου, ως τον οποίο έφταναν τα όριά της στο μέρος αυτό. Πρβλ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ-ΚΕΡΑΜΕΥΣ, Κατάλογος, 67: (το όριο της επισκοπής Σταγών) «... καταντᾶ... πέρα του Ἀχελώου ποταμοῦ... εἰς τό λεγόμενον Μουσίντα...». ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 38.

49. LEAKE, ό.π., IV, 271. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 32, σημ. 1. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π., 189. Πρβλ. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π., 353, όπου γίνεται λόγος για «ἐπισκοπή τῆς περιοχῆς», ενώ είναι γνωστή η ταυτόχρονη υπαρξη περισσότερων επισκοπών στο χώρο των Αγράφων. Πρβλ. και τις επιγραφές των μονών Μεταμορφώσεως Βραγκιανών και Κώστη Στεφανιάδος, από τις οποίες προκύπτει ότι, αν και βρίσκονται σε γειτονικά χωριά της ίδιας περιοχής, ανήκουν όμως στην επισκοπή Ραδοβισδίου και την αρχιεπισκοπή Φαναρίου και Νεοχωρίου, αντίστοιχα.

50. ΑΓΓΕΛΟΠΟΥΛΟΣ, Καβάλα, 169.

51. Ο Αχελώος ποταμός, γνωστός από την αρχαιότητα, είναι ο μακρότερος και πλουσιότερος

Η μορφολογία του εδάφους της περιοχής που καταλαμβάνει η επισκοπή Ραδοβισδίου είναι σχεδόν ίδια και από τις δύο πλευρές του Αχελώου⁵². Η οροσειρά που αναφέρθηκε ότι διασχίζει την περιοχή Ραδοβισδίου συνεχίζεται με τα όρη του Βάλτου κατά μήκος του Αχελώου, χωρίζοντας την περιοχή σ' αυτήν που απλώνεται προς την κοιλάδα του Αχελώου, η οποία στο μεγαλύτερο μέρος της έχει απόκρημνες, απρόσιτες όχθες, και σ' εκείνη προς την περιοχή της Άρτης, που χαμηλώνει βαθμιαία, και της κοιλάδας του παραπόταμου του Αχελώου Μπίζακου, στον Βάλτο. Στα Άγραφα αντίθετα δεν υπάρχουν συνεχείς οροσειρές, αλλά ατέλειωτη σειρά από εναλλασσόμενες βουνοκορφές⁵³ με βαθιές κοιλάδες (χαράδρες), όπου ρέουν ορμητικοί παραπόταμοι του Αχελώου⁵⁴. Το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής είναι ορεινό, τραχύ και άγονο. Πολύ μικρή αναλογικά έκταση προσφέρεται για καλλιέργεια, ενώ, αντίθετα ακόμη και τα βουνά είναι κατάλληλα για ανάπτυξη της κτηνοτροφίας⁵⁵. Όπου το έδαφος προσφέρεται κάπως καλύτερα, έχουν αναπτυχθεί, αλλού μεγαλύτεροι και αλλού μικρότεροι, οικισμοί, με συγκεντρωμένες ή διασκορπισμένες ανάλογα κατοικίες, πού, συνήθως, περιβάλλονται από μικρές μεμονωμένες καλλιεργήσιμες εκτάσεις. Δεν λείπουν και μεμονωμένες κατοικίες-αγροικίες, οι οποίες όμως φέρουν πολλές φορές ονόματα συγκεκριμένων τοποθεσιών-οικισμών⁵⁶.

Εξ αιτίας των παραπάνω γεωμορφολογικών δεδομένων της περιοχής, είναι επηρεασμένη και η συγκοινωνία-επικοινωνία, τόσο μεταξύ των οικισμών των επί μέρους διαμερισμάτων της, όσο και με τις όμορες της περιοχές. Το μεγάλο πρόβλημα είναι εκείνο του Αχελώου, πού, όπως αναφέρθηκε, διασχίζει την περιοχή, χωρίζοντάς την σε δύο μέρη, και φέρνει δυσκολίες, κυρίως τους χειμερινούς μήνες. Κατά τη διάρκειά τους και σχεδόν ως το τέλος της ανοίξεως, το ορμητικό του ρεύμα γίνεται αδιάβατο, αποκλείοντας τα δύο τμήματα της περιφέρειας της επισκοπής και, κατ' επέκταση, διακόπτοντας την επικοινωνία με την ευρύτερη γύρω περιοχή⁵⁷.

σε νερά ποταμής της Ελλάδος. Το ρεύμα του είναι καθαρότατο αλλά ορμητικότατο κατά το χειμώνα. Εξ αιτίας των λευκών πετρών της κοίτης του ή της λευκής ιλύος που μεταφέρει κατά τις περιόδους πλημμυρών ονομάζεται και Άσπρος ή Άσπροπόταμος. Την επισκοπή Ραδοβισδίου διαρρέει κατά το μέσο ρου του. Βλ. ΜΕΛΕΤΙΟΣ, ό.π., 255. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, ό.π., 44-45. BROCKHAUS, I, 77. RE, I, 213. MEE, ΣΤ', 383-384. KODER, TIB 1, 117. SOUSTAL, TIB, 3, ό.π., 102.

52. Λεπτομερή περιγραφή κάνει ο PHILIPPSON.

53. Το πιο αξιόλογο βουνό μέσα στην περιοχή είναι η λεγόμενη Μιμιμική (1543 μ. ύψος). Βλ. Χάρτη ΓΥΣ. Οι κάτοικοι το ονομάζουν Μιμιμτζάλα.

54. Από Ν προς ΒΔ μπορούν να αναφερθούν ο Γρανιτωιάτης ποταμός, ο Λεπενιώτης, ο Πρασσιάς, ο Πλατανιάς και τα Ποταμάκια.

55. PHILIPPSON, ό.π., 293-294. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Συναξαριστής, 7, (Βίος Αγίου Παρθενίου).

56. PHILIPPSON, ό.π.

57. Το πρόβλημα, αναλογικά, είναι και σήμερα υπαρκτό για την περιοχή, παρά την πρόοδο της τεχνικής τις τελευταίες δεκαετηρίδες και τη βελτίωση των συγκοινωνιακών μέσων.

Αυτή η ανάγκη φαίνεται ότι οδήγησε, από την αρχαιότητα ακόμη, στην προσπάθεια ζεύξεως του ποταμού με γέφυρες, και μάλιστα σε σημεία όπου δρόμοι γενικότερης σημασίας το απαιτούσαν και οι γεωγραφικές προϋποθέσεις το επέτρεπαν, όπως γενικότερα παρατηρεί ο Koder («Das mittelalterliche Straßennetz in Hellas und Thessalia ist von der geographischen Bedingungen des Raumes entscheidend beeinflusst. Viele der wichtigen Straßenverbindungen blieben daher seit der antike gleich, insbesondere in Landschaften mit geringen Siedlungsverschiebungen»⁵⁸).

Δεν έχουν διασωθεί λείψανα δρόμων ούτε υπάρχουν μαρτυρίες για συγκεκριμένες οδικές συνδέσεις μεταξύ των οικισμών της περιοχής⁵⁹, μπορεί όμως να παρατηρηθεί ότι έστω και τέτοιοι, οι δρόμοι αυτοί συνεχίζουν να διαγράφονται, κατά κανόνα, στα ίδια παλιά ίχνη ως σήμερα. Όσον αφορά όμως την επικοινωνία με τις όμορες περιοχές, υπάρχουν άμεσες και έμμεσες μαρτυρίες που βοηθούν στην εξαγωγή σχετικών συμπερασμάτων.

Τρεις δρόμοι-αρτηρίες ενώνουν, μέσα από αντίστοιχες διόδους της Πίνδου, από την αρχαιότητα ήδη, την Ήπειρο με τη Θεσσαλία⁶⁰. Ο σημαντικότερος είναι αυτός που, μέσω του στενού της Κατάρας (Μετσόβου), οδηγεί από τα Ιωάννινα στους Σταγούς⁶¹. Νοτιότερα, ξεκινώντας από την Άρτα, δύο άλλοι δρόμοι φτάνουν στη Θεσσαλία. Ο πρώτος, περνώντας από το Γαρδίκι, καταλήγει στην Πύλη (παλιά Πόρτα) των Τρικάλων, ενώ ο δεύτερος, που αποτελεί τη συντομότερη, από τις τρεις, σύνδεση Ηπείρου-Θεσσαλίας⁶², φτάνει στη θεσσαλική πεδιάδα, στους αρχαίους Γόμφους, δίπλα στο σημερινό Μουζάκι⁶³. Εδώ εξετάζεται κυρίως ο τρίτος αυτός δρόμος διότι, στον ηπειρωτικό χώρο, διέρχεται μέσα από την περιοχή του Ραδοβισδίου. Έτσι διασχίζοντας το κάτω Ραδοβίσιδο, μέσω Καλεντίνης και Αστρωχωρίου ή με μια άλλη λίγο νοτιότερη παραλλαγή μέσω Σκουληκαριάς⁶⁴, διασχίζει επίσης το άνω Ραδοβίσιδο φθάνοντας στον Αχελώο, τον οποίο περνά στη λεγομένη γέφυρα του Κοράκου⁶⁵. Στη συνέχεια, ακολουθεί την κοιλάδα ενός παραπόταμου του Αχελώου, κατά μήκος

58. KODER, TIB, 1, 90.

59. Μέχρι και τα νεότερα χρόνια ακόμη, αυτές περιορίζονται «auf die Wanderzüge der Hirten und die Marktgänge der Gebirgsbewohner». PHILIPPSON, ό.π., 294.

60. ΚΟΣΜΑΣ, Δίοδοι, 14 και εξ. Πρβλ. ABPAMEA, Θεσσαλία 96-97. KODER, TIB, 1, 92. SOUSTAL, TIB, 3, 89.

61. ABPAMEA, ό.π. KODER, ό.π. SOUSTAL, ό.π.

62. SOUSTAL, ό.π. Η ABPAMEA, ό.π., 97, θεωρεί το δεύτερο δρόμο συντομότερο. Ο KODER, TIB 3, ό.π., αντίθετα σημειώνει ότι αυτοί οι δύο τελευταίοι αποτελούν τη συντομότερη σύνδεση Αμφρακικού κόλπου και θεσσαλικής πεδιάδος.

63. ABPAMEA, ό.π. KODER, ό.π. SOUSTAL, ό.π. ΓΚΛΕΖΟΣ, Παλιόκαστρο, 238. Πρβλ. MILLER, Itineraria, 570-571. HAMMOND, Epirus, 151, 253, 695.

64. KODER, ό.π.

65. Η περίφημη γέφυρα του Κοράκου βρίσκονταν στο βορειότερο σημείο της περιοχής του Ρα-

του οποίου υπήρχαν στην αρχαιότητα οι πόλεις της Αθαμανίας Εθιοπία, Θείον Κάστρον και Αθήναιον⁶⁶, και διασχίζει τον αυχένα της Πίνδου, νότια της οροσειράς της Καραμπούλας, καταλήγοντας, όπως αναφέρθηκε, στους κοντινούς στο Μουζάκι Γόμφους και περαιτέρω στη θεσσαλική πεδιάδα⁶⁷. Λεπτομερή περιγραφή αυτού του δρόμου και παρατηρήσεις για τη γεωλογία και χλωρίδα, τα χωριά-οικισμούς, τους κατοίκους κλπ. της περιοχής κάνει ο A. Philippson, στο παραπάνω αναφερόμενο έργο του⁶⁸.

Από την περιοχή του Βάλτου περνάει ο δρόμος που, μέσα από την οροσειρά του Μακρυνόρους, φτάνει στον Αμβρακικό κόλπο, ενώ, στην αντίθετη κατεύθυνση, περνώντας τον Αχελώο, στη γέφυρα της Τατάρνας⁶⁹, φτάνει στο χωριό Επισκοπή και, συνεχίζοντας παραπέρα μέσω του Καρπενησίου και της κοιλάδας του Σπερχείου, συνδέει τελικά τον παραπάνω κόλπο με τον Μαλιακό κόλπο⁷⁰. Λίγο βορειότερα γίνεται η σύνδεση του Βάλτου με την αγραφιώτικη-ευρυτανική περιοχή της επισκοπής Ραδοβισδίου με τη μεταγενέστερη γέφυρα της Τέμπλας στον Αχελώο⁷¹ και διά μέσου του ακραίου χωριού Γρανίτσα συνεχίζεται η επικοινωνία προς την Ευρυτανία και περαιτέρω, με τον παραπάνω κεντρικό δρόμο.

Με τον ίδιο τρόπο επικοινωνούσαν προς τα ανατολικά και τα υπόλοιπα αγραφιώτικα χωριά, ενώ αυτά των θεσσαλικών Αγράφων συνδέονταν περισσότερο με τη Θεσσαλία, επειδή βρίσκονταν πιά κοντά στον κεντρικό δρόμο Άρτας-Μουζακίου που αναφέρθηκε παραπάνω. Ο Philippson, που περιόδευσε σχεδόν όλη την περιοχή, αν και παρατηρεί ότι η κυκλοφορία σ' όλη την Πίνδο που είναι τώρα (εννοείται στην εποχή του) πολύ μικρή χωρίς κανένα αξιόλογο δίκτυο κυκλοφορίας, εξυπηρετείται εν τούτοις «από ένα μεγάλο αριθμό παλιών, πιθανώς βυζαντινών μονότοξων γεφυρών, ενώ, παράλληλα, ένας ακόμη μεγαλύτερος αριθμός κείται σε ερείπια, κάτι που τεκμηριώνει ότι άλλοτε μια ζωηρή κυκλοφορία υφίστατο στα βουνά αυτά...»⁷².

δοβισδίου, δίπλα στο χωριό Βρεστενίτσα (σημ. Πηγές). Από τη γέφυρα πήρε και διατηρεί ως σήμερα την ονομασία της η τοποθεσία, αν και η γέφυρα δεν υπάρχει πια. Η σημασία της για το πέρασμα του άνω Αχελώου διατηρήθηκε αμείωτη για αιώνες, ως τα τελευταία χρόνια (1949).

66. ΓΚΑΕΖΟΣ, ό.π.

67. Βλ. σημ. 64, όπου ο SOUSTAL θεωρεί ότι η αναφερόμενη στην Tabula Peutingeriana οδός, MILLER ό.π., είναι αυτή που μέσω Γόμφων οδηγεί στα Τρίκαλα και στη συνέχεια στη Λάρισα. Η ΑΒΡΑΜΕΑ, αντίθετα, ό.π., ακολουθώντας το Miller, την τοποθετεί στη διερχόμενη μέσω Πύλης, για Τρίκαλα.

68. PHILIPPSON, ό.π. Πρβλ. LEAKE, ό.π.

69. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Τατάρνα, 69. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 33, όπου δεν καθορίζει με σαφήνεια αν πρόκειται για τη γέφυρα ή τη Μονή της Τατάρνας. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π., I, 219. SOUSTAL, ό.π., 90. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π., 347.

70. SOUSTAL, ό.π., ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π.

71. PHILIPPSON, ό.π. ΓΥΣ: Ραλιόπουλον. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, ό.π., 20.

72. Ο.π., 294, 385, 387-338. KIRSTEN, ό.π.

Ός προς την οικονομία της περιοχής, αυτή εντάσσεται στα γενικότερα πλαίσια, που καθορίζει η ένταξή της στη γεωγραφική ενότητα δυτικά της αλυσίδας της Πίνδου και που περιλαμβάνει την Ήπειρο, Αιτωλοακαρνανία και Ευρυτανία⁷³. Πρέπει όμως από τώρα να τονιστεί ότι η χώρα είναι φτωχότερη γενικά και ορεινότερη σε σχέση με άλλες περιοχές, στοιχείο που η σημασία του θα είναι μεγαλύτερη κατά την Τουρκοκρατία⁷⁴. Η ορσειρά της Πίνδου, πάνω στην οποία απλώνεται η επισκοπή, καθορίζει και την κυρίαρχη μορφή της οικονομίας στην περιοχή· αυτή «άσφαλώς... δέν ήταν ή γεωργία, αφού κάτι τέτοιο αποκλειόταν από τή μορφολογία του έδαφους και τίς βιοκλιματικές συνθήκες. Άναμφισβήτητα ή κυρίαρχη μορφή τής οικονομίας ήταν ή κτηνοτροφία και οί σχετικοί κλάδοι που συνάπτονταν μέ τή μεταποίηση και έμπορευματοποίηση τών προϊόντων της, όπως σέ όλες τίς όρεινές πινδικές κοινότητες»⁷⁵. Άλλωστε το προσφερόμενο για γεωργική καλλιέργεια-εκμετάλλευση έδαφος είναι πολύ λιγότερο αναλογικά απ' αυτό που διατίθεται για την κτηνοτροφία⁷⁶, πράγμα που δικαιολογείται όμως από τη γεωμορφολογία της περιοχής.

Οι κλιματολογικές συνθήκες στην περιοχή είναι εξ άλλου τέτοιες που αναγκάζουν τους κτηνοτρόφους σε νομαδική ή ημινομαδική ζωή. Έτσι, ενώ το θέρος οι μεσαίες και ψηλότερες τοποθεσίες προσφέρουν θαυμάσιους βοσκότοπους⁷⁷, το χειμώνα είναι σχεδόν υποχρεωτική η εποχική μετακίνηση σε χαμηλότερους βοσκότοπους γειτονικών περιοχών, για τη συντριπτική πλειοψηφία των ποιμένων⁷⁸. Αυτό βέβαια αφορά κυρίως την αγραφιώτικη περιοχή της επισκοπής και λιγότερο το Ραδοβίσιδιο και τον Βάλτο, όπου είναι δυνατή η παραμονή και παραχείμαση στην ίδια περιοχή.

Ενώ λοιπόν η κτηνοτροφία στην Πίνδο συνεχίζει μια παλιά παράδοση⁷⁹, αποτελώντας την κύρια βιοτική απασχόληση των κατοίκων, στην εποχή της Τουρκοκρατίας γνωρίζει προοδευτικά «μεγαλύτερη ανάπτυξη, όχι μόνο για τήν καταλληλότητα και προσφορότητα του έδαφους, αλλά και για ποικίλους άλλους ιστορικούς, κοινωνικούς και δημογραφικούς λόγους»⁸⁰. Η σημασία της είναι πρωταρχική καθ' όλη την περίοδο της Τουρκοκρατίας, όχι μόνο για την

73. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ-ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ, Χωριά, 205. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ, Βενετοκρατία, 89.

74. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ-ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ, ό.π., 211.

75. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π., 325. PHILIPPSON, ό.π., 293-294.

76. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, Λειτουργίες, 326: Στην περιοχή των Αγράφων και της Ευρυτανίας «η γεωργία είχε στη διάθεσή της 210.000 στρέμματα, ενώ η κτηνοτροφία 1.800.000 περίπου (δηλαδή αναλογία 1:9 περίπου). Στην Ήπειρο η αναλογία σε βάρος της γεωργίας είναι μικρότερη. Πρβλ. HAMMOND, Ήπειρος, μετάφρ. Α. Χ. Γιάγκα, 1971, 1, 18-19.

77. PHILIPPSON, ό.π. ΜΑΤΘΑΙΟΥ, Συναξαριστής, 7, (Βίος Αγίου Παρθενίου).

78. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π., 327.

79. Ο.π.

80. Ο.π.

επιβίωση του πληθυσμού, αλλά και για την ανάπτυξη των συναφών κλάδων της βιοτεχνίας και τον προοδευτικό εκχρηματισμό της οικονομίας⁸¹. Έτσι παρατηρείται ότι ήδη «τόν ΙΣΤ αιώνα οί ποιμένες τών Ἀγράφων πουλοῦν μαλλιά, δέρματα καί διάφορα βιοτεχνικά προϊόντα σέ Ἰταλούς καί Ἑβραίους ἐμπόρους τών θεσσαλικῶν πόλεων»⁸². Προοδευτικά, η κτηνοτροφική παραγωγή φτάνει όχι μόνο να επαρκεί και να καλύπτει τις επιτόπιες ανάγκες και τη βιοτεχνική επεξεργασία, αλλά να παρέχει περισσεύματα και για εξαγωγή, αποφέροντας έτσι σημαντικά έσοδα στην περιοχή⁸³.

Ένας από τους σημαντικότερους κλάδους μεταποίησης κτηνοτροφικών προϊόντων είναι αυτός της επεξεργασίας των μαλλιών και της υφαντικής. Ασχολούνται μ' αυτόν όχι μόνο οι γυναίκες, αλλά και οι άνδρες. Ο Leake υπολόγιζε ότι το ένα τρίτο του πληθυσμού των Αγράφων καταγίνονταν με την υφαντική⁸⁴, τα προϊόντα της οποίας ήταν περιζήτητα παντού.

Παράλληλα με την κτηνοτροφία, οι κάτοικοι ασχολούνται και με τη γεωργία, το δεύτερο βασικό κλάδο της αγροτικής οικονομίας. Με τη μεγάλη όμως ποικιλία που παρουσιάζει το έδαφος της περιοχής και την ανισότητα στην κατανομή του χώρου μεταξύ των δύο αυτών κλάδων —το μεγαλύτερο μέρος καλύπτεται από ορεινά συγκροτήματα, ενώ το υπόλοιπο αποτελείται από μικρές κοιλάδες, που τις διαρρέουν ποταμοί— η γεωργία, όπως αναφέρθηκε, δεν αναπτύσσεται ομοιόμορφα και ισόρροπα με την κτηνοτροφία, αλλά περιορισμένα και σε υπολειπολογία⁸⁵. Τα καλλιεργούμενα εδάφη εκτείνονται κατά μήκος των κοιλάδων του Αχελώου και των παραποτάμων του Μπίζακου (Ιναχου), στο Βάλτο, Γρανιτσιώτη, Πρασία-Πλατανιά και άλλων μικρότερων στα Άγραφα⁸⁶, που αποτελούν και το υδροσύστημα της περιοχής. Η φυσική αυτή διαίρεση της γης, ευνοεί βέβαια τις ποικίλες καλλιέργειες, περιορίζει όμως την παραγωγή του ίδιου προϊόντος σε μικρές ποσότητες. Το γεγονός αυτό συνδυάζεται κατά την τουρκοκρατία με το παραδοσιακό καθεστώς της κλειστής οικιακής οικονομίας. Έτσι, όπως είναι ευνόητο, υπάρχει ποικιλία γεωργικών προϊόντων, «τά περισσότερα όμως άπ' αυτά παράγονταν σέ σχετικά μικρές ποσότητες, που κάλυπταν τοπικές μόνο ανάγκες»⁸⁷.

Η διάθεση των προϊόντων που πλεονάζουν γίνεται με αποστολές καραβανιών είτε στα εμπορικά κέντρα των γειτονικών περιοχών, όπου διοργανώνονται αγορές και εμποροπανηγύρεις, είτε σε μακρυνότερες περιοχές⁸⁸. Εμπορι-

81. Ο.π., 343. Πρβλ. σχετικά ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Ἐκχρηματισμός, 1-8.

82. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π. STOJANOVICH, Ἐμπόρος, 310.

83. ΣΤΑΘΗΣ, Θεσσαλία, 81-82. ΣΙΜΟΠΟΥΛΟΣ, Ταξιδιώτες, III 1, 486. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π., 344.

84. LEAKE, Travels, IV, 269-273. ΣΤΑΘΗΣ, ό.π., 79, 81-82. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π., 344.

85. Ο.π., 328.

86. Ο.π., 326.

87. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ, ό.π. PHILIPPSON, ό.π.

88. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π., 347-348.

κά πανηγύρια και ζωοπανηγύρεις διοργανώνονται επίσης και μέσα στην περιοχή, στα μέσα ή προς το τέλος του καλοκαιριού, και διαρκούν από οκτώ ως δέκα μέρες. Μόνο το πανηγύρι των Λεπιανών αρχίζει την πρώτη Νοεμβρίου και το επισκέπτονται ζωέμποροι από την Άρτα και τη Θεσσαλία⁸⁹.

Στην ανάπτυξη της περιοχής, ανεξάρτητα από όσα αναφέρθηκαν παραπάνω, σημαντικός παράγων είναι η μορφολογία —εξαιρετικά ορεινή— του εδάφους της. Από πολύ νωρίς (1454), τα Άγραφα αποτελούν Καζά του Σαντζακίου των Τρικάλων, ενώ στην περιφέρειά τους υπάρχουν 7 τιμάρια. «Η ύπαρξη και λειτουργία τιμαριών στην περιοχή δέν υπήρξε ευνοϊκός παράγων για την ανάπτυξή του...». Με τη Συνθήκη όμως του Ταμασίου (10 Μαΐου 1525), οι κάτοικοι των Αγράφων «κατώρθωσαν νά ἀναναεώσουν και ἴσως νά ἐπαυξήσουν» παλαιότερα προνομία τους, που τα διατηρούν σε όλη σχεδόν την περίοδο της Τουρκοκρατίας⁹⁰. Παράλληλα ο ορεινός Βάλτος, σε όλη τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας, ζει και αυτός σε ημιαυτόνομο καθεστώς⁹¹. Κάτι ανάλογο θα μπορούσε να υποθεθεί και για την ορεινή περιοχή του Ραδοβισδίου, αν και αυτό γειτόνευε περισσότερο με το διοικητικό κέντρο της περιοχής, την Άρτα.

Ένας άλλος λόγος για την ανάπτυξη της περιοχής είναι η πύκνωση του πληθυσμού της, η οποία επέρχεται από τη μεταβολή του τιμαριωτικού σε τσιφλικικό σύστημα. Το σύστημα αυτό εφαρμόζεται αρχικά στις εύφορες κατά κανόνα πεδιάδες, και αναγκάζει πολλούς κατοίκους πεδινών περιοχών να καταφύγουν στις ορεινές περιοχές των Αγράφων και του Βάλτου, όπου παρατηρείται ένα γενικότερο φαινόμενο πληθυσμιακής ανάπτυξης και ίδρυσης νέων οικισμών⁹². Έτσι παρατηρείται μια προοδευτική ανάπτυξη της οικονομίας σε όλη την ορεινή περιοχή της Πίνδου, όπου η περιοχή των Αγράφων παίζει πρωτοποριακό ρόλο. Και εδώ όμως δεν υπάρχει ομοιόμορφη και ισόρροπη ανάπτυξη· μερικές κοινότητες έχουν το προβάδισμα σ' αυτή την προοδευτική πορεία⁹³.

Ενώ όμως η ευρύτερη περιοχή βρίσκεται γενικά σε προοδευτική οικονομική άνοδο, δεν μπορεί να υποστηριχθεί το ίδιο και για την περιφέρεια της επισκοπής Ραδοβισδίου. Δυστυχώς δεν υπάρχουν στοιχεία για τις παλιότερες εποχές, ενώ για τη νεότερη αυτά είναι επίσης λίγα, αλλά χαρακτηριστικά. Έτσι, πέρα από το γεγονός του άγονου και φτωχού εδάφους, που δεν επιτρέπει παντού γε-

89. Ό.π. Πρβλ. PHILIPPSON, Reisen, 294, όπου αντίθετα αναφέρεται: «... kein einziger Marktplatz von Bedeutung liegt im Innern des Gebirges...».

90. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π., 339-341, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ, ό.π., 59, σημ. 115. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Μηχανισμοί 23-24, 27, όπου αναφέρεται ότι στο 2ο μισό του 16ου αιώνα ανήκε σε τιμάριο και η Γρανίτσα των Αγράφων.

91. Ό.π., 333. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Όργάνωσις, 38, 88. Πρβλ. HEYZEY, Mont Olympe, 223-267. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ιστορία, I, 214-215.

92. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π., 333, 389.

93. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π., 344. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ, ό.π., 59-60.

ωργική εκμετάλλευση ή μεγάλη ανάπτυξη της κτηνοτροφίας —των δύο κυρίων κλάδων απασχόλησης του πληθυσμού— η απόδοση τις πιο πολλές φορές είναι μικρή, με συνέπεια τη φτώχεια και καθυστέρηση όλης της περιοχής, όπου το προβάδισμα έχουν οι επί μέρους μικρότερες περιφέρειες του Ραδοβισδίου και του Βάλτου⁹⁴.

Η για αιώνες ολόκληρους βαρεία φορολογία των Τούρκων είναι, επίσης, ένας άλλος ανασταλτικός παράγων⁹⁵. Παρά το γεγονός ότι το μεγαλύτερο μέρος της περιοχής βρίσκεται κάτω από προνομιακό ή οπωσδήποτε ημιαυτόνομο καθεστώς⁹⁶, οι συνέπειές της είναι βαρείες, διότι ένα μεγάλο μέρος του εισοδήματος πρέπει να καταβάλλεται σταθερά ως φόρος στον κατακτητή. Στα τέλη του 17ου αιώνα, οι κάτοικοι υποχρεώνονται να καταβάλλουν διπλό φόρο: τον παραδοσιακό στην τουρκική διοίκηση και τον λεγόμενο «φόρο προστασίας» στους Βενετούς, παρά το γεγονός ότι η κυριαρχία των τελευταίων δεν επεκτείνεται ως την περιοχή τους⁹⁷.

Η κατάσταση επιδεινώνεται από ληστρικές επιδρομές και ενοχλήσεις τακτικών και άτακτων σιφών που διέρχονται περιστασιακά από την περιοχή. Σαν τέτοιες αναφέρονται αυτές του Λιμπεράκη Γερακάρη, για τις οποίες, στα Αρχεία της Βενετίας, σώζονται τρεις επιστολές, με τις οποίες οι κάτοικοι διαμαρτύρονται προς τη Βενετική Δημοκρατία για τις αυθαιρεσίες του και προειδοποιούν ότι, αν δεν τον σταματήσουν (οι Βενετοί), θα παύσουν και αυτοί να καταβάλλουν τον παραπάνω «φόρο προστασίας»⁹⁸.

Νέα δεινά και δυσκολίες επιφέρει στην περιοχή η μακρά διοίκηση του Αλή Πασά: η εφαρμογή από αυτόν ενός αυστηρού συγκεντρωτικού συστήματος⁹⁹, από τη μια, και η βίαιη ιδιοποίηση, με διάφορες προφάσεις, της γης και της περιουσίας ιδιωτών, από την άλλη, καθώς και η αρπαγή και μετατροπή ολόκληρων χωριών και περιφερειών σε τσιφλίκια του ίδιου και των γιων του¹⁰⁰.

94. HEYZEY, ό.π. PHILIPPSON, ό.π., 31, 246, 391. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ-ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ, ό.π., 211. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, 'Αρματολίκια, 244. Θα μπορούσαν να προστεθούν περιστασιακές θεομηνίες, όπως σεισμοί (1566), ξηρασίες, πλημμύρες, αρρώστιες κλπ.

95. Βλ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, Φορολογία, 1-8.

96. Πρβλ. σημ. 90 και 91.

97. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ, Βενετοκρατία, 10, 37, 59-60.

98. Ό.π., 12, 103, 108, 115-116.

99. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, ό.π., 71 (όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία): «... έπέβαλεν έκτός των άνωτέρω φόρων και άλλους έπαχθεστέρους αυτών και ξεμηδένισε πάν προνόμιον...».

100. ΣΟΥΛΗΣ, ΜΕΕ, ΙΒ', 339. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, 'Αλή Πασάς, ΙΙ, 600-601, όπου περιπτώσεις αφραγής χωριών και απαρίθμηση τσιφλικιών του Αλή, μεταξύ άλλων περιοχών και στο Ραδοβίσιδιο και στο Βάλτο. Πρβλ. MILER, ό.π., 185-186. Το σύστημα των τσιφλικιών από τους Τούρκους πέρασε στους Έλληνες τσιφλικιάδες και ταλαιπώρησε για πολύ ακόμη τους φτωχούς αγρότες. Επίσης PHILIPPSON, ό.π., 391, όπου αναφέρει ότι το 1895 στο Ραδοβίσιδιο «... fast sämtlich Gemeinden sind Tziflikia - zum großen Teil Besitz des Abgeordneten Karapanos, ... —und im elendsten Zustand».

Πέρα από τους φόρους στην τουρκική διοίκηση, οι κάτοικοι υποχρεώνονται να καταβάλλουν και στην Εκκλησία —η οποία είναι υπεύθυνη και για τη συγκέντρωση και παράδοση των κυβερνητικών φόρων— τακτικά και έκτακτα «δοσίματα», όπως λέγονται στη γλώσσα της εποχής. Πρόκειται για φορολογία¹⁰¹ στην οποία υπόκεινται οι κατώτεροι κληρικοί και οι λαϊκοί προς τον Οικουμενικό Πατριάρχη και τους επιχώριους αρχιερείς¹⁰². Η είσπραξη των φόρων γίνεται με πατριαρχικές εξαρχίες ή εντέλλονται γι' αυτό οι αρχιερείς του τόπου¹⁰³. «Οί φόροι τούς όποιους εισέπραττον άρχιερείς του τόπου ή ένίοτε πατριαρχικοί Ξεαρχοί επί τουρκοκρατίας ήσαν ή κυβερνητικοί ή πατριαρχικοί»¹⁰⁴. Με πολλές και ποικίλες αποστροφές απευθύνεται η Εκκλησία με τους αρχιερείς του τόπου προς τους πιστούς, ζητώντας να συνδράμουν στην αντιμετώπιση των οικονομικών αναγκών του Κοινού¹⁰⁵ και, παράλληλα, να παρέχουν χωρίς δυσκολίες στον υπεύθυνο για τη συγκέντρωση αρχιερέα τους και τους κυβερνητικούς φόρους. Παρατηρείται δε ότι την παροχή ευχών και ευλογιών και υποσχέσεων, για ανταπόδοση από το Θεό, στους ευπειθείς και υπάκουους, ακολουθούν απειλές για τιμωρίες πνευματικές σ' αυτούς που τυχόν αδιαφορούν ή δυστροπούν.

Ενώ έτσι περίπου διαμορφώνεται η οικονομική κατάσταση του πληθυσμού της περιοχής, μπορεί να γίνει κατανοητό, γιατί πολλές φορές δεν ανταποκρίνεται σε όλες αυτές τις, σε γενικές γραμμές, δοσμένες υποχρεώσεις. Αιτία δεν είναι συνήθως η κακή θέληση, αλλά οι άθλιες οικονομικές συνθήκες που επικρατούν¹⁰⁶.

101. ΗΛΙΟΥΠΟΛΕΩΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Συντήρησις Πατριάρχου, 322, 327. Ο ΙΔΙΟΣ, Φόροι, 131, 134. ΛΑΜΠΡΟΣ, Catalogue, II, 184, όπου, στον κώδικα Ιβήρων 4726-606, στα φφ. 63v-67r, περιέχονται δύο επιστολές του μητροπολίτου Λαρίσης, (είναι ίσως ο Λαρίσης Παρθένιος 1688-1713, ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ, Λαρίσης Μητρόπολις, 131) του έτους 1705 «... άναφερόμενα εις τά τής έπισκοπής Ραδοβισδίου προς ής τούς κληρικούς και άπειθύνονται» όπου διαβάζουμε: «... είναι συνήθεια άρχαία εις τήν άγίαν μας εκκλησίαν άρχιερείς, κάντε μητροπολίται κάντε έπίσκοποι, νά έχωσι νά παίρνουν άπό τούς επαρχιώτας των έξω άπό τά συνθησιμένα δικαιώματα και διατεταγμένα δοσίματα όπου άποφασίζει και ή μεγάλη του Χριστού εκκλησία και ή κραταιά βασιλεία νά παίρνουν και άλλο εισόδημα και δικαίωμα όνομαζόμενον φιλότιμον...». Τις επιστολές αυτές, ανέκδοτες απ' ότι γνωρίζουμε, ο Λάμπρος χαρακτηρίζει ως πατριαρχικές. Από το περιεχόμενο όμως συνάγεται ότι πρόκειται για επιστολές του μητροπολίτου Λαρίσης: Γράφει, για παράδειγμα, «ή ταπεινότης ήμών...», ενώ ο Πατριάρχης θα έγραφε «ή Μετριότης ήμών». Επίσης εκφράσεις όπως: «... τής καθ' ήμάς μητροπόλεως Λαρίσης...», «... ήμίν... την ιεράν καθέδραν τής άγιωτάτης μητροπόλεως διέπειν λαχούσιν...». Οι επιστολές είναι συστατικές του νεοεκλεγέντος πρώην Θουμακού Σεραφείμ ως επισκόπου Ραδοβισδίου. Η εκλογή και χειροτονία ενός επισκόπου γινόταν, ως γνωστόν, από την κυρίαρχη τοπική μητροπολιτική σύνοδο, κάτι που εξάγεται από τις επιστολές και για την περίπτωση αυτή.

102. Βλ. σημ. 101.

103. ΗΛΙΟΥΠΟΛΕΩΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Φόροι, 129.

104. Ο.π., 128. ΓΕΩΡΓΑΝΤΖΗΣ, Κληρικοί, 21.

105. ΗΛΙΟΥΠΟΛΕΩΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Συντήρησις Πατριάρχου, 323-324.

106. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γεωγραφία, 32, όπου δημοσίευση ενός εγγράφου από τη γειτονική περιοχή των Τζουμέρκων. Το έγγραφο αναφέρεται στην πώληση, με δημοπρασία, ενός κτήματος

Γνώστες όλων αυτών των δυσκολιών είναι βέβαια οι επιχώριοι ιεράρχες¹⁰⁷, γι' αυτό και πολλές φορές έρχονται αρωγοί στις δυσκολίες ή είναι συγκαταβατικοί στις υποχρεώσεις των πιστών προς αυτούς και τη Μ. Εκκλησία¹⁰⁸.

Οικονομικές δυσκολίες αντιμετωπίζουν βέβαια και οι αρχιερείς της περιοχής¹⁰⁹. Είναι γνωστή η κατάσταση της επισκοπής, που είναι από τις φτωχότερες του Οικουμενικού Πατριαρχείου¹¹⁰. Παρ' όλ' αυτά καλείται ο επίσκοπος της στην εκπλήρωση των προς την Εκκλησία και την τουρκική διοίκηση οικονομικών υποχρεώσεων, και μάλιστα μέσα σε καθωρισμένες προθεσμίες. Η Εκκλησία, ως γνωστόν, πιέζεται να παραδίδει σε τακτή προθεσμία συγκεντρωμένο το ποσό της κρατικής φορολογίας. Για να ανταποκριθεί, αναγκάζεται να δανείζεται και μάλιστα με βαρύτερους τόκους, τους οποίους υποχρεώνονται στη συνέχεια να καλύψουν οι κατά τόπους ιεράρχες¹¹¹. Αν καθυστερήσουν ή δεν δυνηθούν εγκαίρως να ανταποκριθούν, ακολουθεί η πραγματοποίηση της απειλής περί «παιδείας εκκλησιαστικής», που συνήθως είναι καθαίρεση και απομάκρυνση από το θρόνο¹¹². Αναφέρονται περιπτώσεις, όπως αυτή της μη-

για 34 γρόσια, ποσό εξευτελιστικό για την εποχή, προκειμένου να πληρωθεί ο φόρος του ιδιοκτήτη.

107. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, 'Επιστολαί, 569: Επιστολή του Άρτιος Ιγνατίου προς τον Λαρίσις Ραφαήλ του έτους 1805: «... (Την Πανιερότητά της) τήν πληροφορώ ώς γείτον άρχιερεύς, όπου ήξεύρω και τής επαρχίας, και τήν ίδιαν αυτού κατάστασιν, δι εινα πολλά ζουγούρης, και πάμπτωχος, εις τρόπον όπου εκ τής στενωπάτης και άθλιωπάτης παροικίας του, ουδέ τά προς τό ζήν πορίζεται, ουτε εινα έλλίς ποτέ νά ανάλαβη όπωσούν...».

108. Ι. Μονής Δουσίκου, κώδιξ 59, σελ. 105-106: «Χατζηγερασίου, Μαρτυρικόν του όσιου πατρός ήμών αγίου Παρθενίου επίσκοπου Ραδοβισδίου... ήτον άνθρωπος ταπεινός και ευχάριστος και ήσυχαστικός, φιλακόλουθος ώσπερ ένας άσκητάκος, και ουτε βαρυτάλαντος, άλλ' ευχάριστουταν και μέ τό όλίγον...». Επίσης ο ίδιος βοηθούσε με χειρωνακτική εργασία καθαρίζοντας κρυφά τη νύχτα, για ν' αποφύγει τον έπαινο των ανθρώπων, το κτήμα κάποιου φτωχού οικογενειάρχη με πολυμελή οικογένεια, όπως αναφέρει επίσης στο «Μαρτυρικό» του ο ίδιος ο Χατζηγεράσιμος.

109. Βλ. σημ. 106, όπου, στην επιστολή του μητροπολίτου Αρτης, αναφέρεται ακόμη: «... Η Πανιερότης της (δηλ. ο μητροπολίτης Λαρίσις) λοιπόν διδούσα πίστιν και εις τήν μαρτυριαν, και παρ' άλλων άφου βεβαιωθή, θέλει έλεήσει συμπαθώς τήν άθεράπευτον αυτού ένδειαν... Και εις τόν συμβιβασμόν τής όφειλομένης βοηθείας, ως συγκαταβή παρακαλώ, φιλανθρωπότερον...». ΣΙΟΥΦΑΣ, Έλληνόπυργος, 190, 405, όπου «Γραμμάτιον ή Όμολόγου του Δεσπότη Ραδοβισδίου» (Γρηγορίου) έτους «αωι - Μαΐου η... Η ταπεινότης ήμών διά τής παρούσης όμολογίας φανερώνω, δι έλαβον δάνειον διά χρείαν και ανάγκην τής επαρχίας μου παρά του Γεωργάνη και Χρήστου Ρενγκούτα από χωρίον Σακαρέτζι 500 γρόσια άτινα θέλει τρέχουν μέ τό διαφορότοκον τά δέκα ένδεκάμησι (sic) τόν χρόνον...». Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Γρηγόριος δανείζεται κατά το ίδιο έτος της εκλογής του ως Ραδοβισδίου. Δύο χρόνια αργότερα όμως (1 Μαΐου 1812), δανείζει και ο ίδιος και μάλιστα με τόκο, κάτι που το συνεχίζει, όπως φαίνεται, και στο μέλλον. Ό.π., 190, 407.

110. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, Μ., Σχολή, Ι, 378, όπου, σχετικά με την ετήσια εισφορά για τη Μ. του Γένους Σχολή του Πατριάρχου και των αρχιερέων, αναφέρει ότι «... τό έλασσον ποσόν είναι 5 γρόσια, όπως πτωχών επαρχιών άρχιερείς π.χ. ... Ραδοβισδίου...».

111. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, 'Επιστολαί, 513-514. ΑΜΑΣΕΙΑΣ ΑΝΘΙΜΟΣ, Χρέη, 406-407. Ο ΙΔΙΟΣ, Έγκύκλιος, 194-195.

112. Ό.π. ΥΨΗΛΑΝΤΗΣ, Τά μετά τήν δλωσιν, 122. ΗΛΙΟΥΠΟΛΕΩΣ ΓΕΡΜΑΝΟΣ, Φόροι, 131, 134.

τροπόλεως Λαρίσης, στα τέλη του 17ου αιώνα, όπου επίσκοποι της ασυνεπείας «ἐπαύθησαν» και στη θέση τους «διωρίσθησαν» άλλοι, οι οποίοι όμως, όπως οι προηγούμενοι, ενοχλούσαν το μητροπολίτη τους, «ζητούντες τὴν ἐπιστροφὴν τῶν κατ' ἀποκοπὴν διδομένων φόρων»¹¹³.

Οι ἐπίσκοποι καλούνται ἐπίσης να συμμετάσχουν και συνεισφέρουν σε αναλαμβανόμενες πρωτοβουλίες της Μ. Εκκλησίας και στην πραγματοποίηση ανάλογων σκοπῶν και στόχων που θέτει Αυτὴ για ανακούφιση και βοήθεια του δεινὰ δοκιμαζόμενου Γένους, ὅπως, για παράδειγμα, η ἰδρυση και συντήρηση της Πατριαρχικῆς Μεγάλης του Γένους Σχολῆς ἀπὸ τον Οικουμενικὸ Πατριάρχη και τους αρχιερεῖς του Οικουμενικοῦ Θρόνου. Η ἐτήσια χρηματικὴ ποσότητα καθορίζεται με «το πατριαρχικὸν συνοδικὸν κατάστιχον». Ο ἐπίσκοπος Ραδοβισδίου, αρχιερεὺς μιας ἀπὸ τις φτωχότερες επαρχίες «διωρίζεται» να δίνει το μικρότερο δυνατό ποσὸ, 600 ἀσπρα το χρόνο¹¹⁴.

Ἄλλοτε πάλιν καλεῖται ο ἐπίσκοπος Ραδοβισδίου να συνδράμει αναξιοπαθόντες συναδέλφους, αρχιερεῖς, πρῶην, ὅπως ο Ραδοβισδίου Καλλίνικος, στον οποίο συνιστάται ἀπὸ το Μητροπολίτη Λαρίσης ο πρῶην Χριστουπόλεως Παγκράτιος, «ἐν δεινῇ ἀπορίᾳ ὧν καὶ χρήζων ἀντιλήψεως καὶ βοηθείας ἀδελφικῆς», παρὰ το γεγονός ὅτι και ο Καλλίνικος βρῖσκεται σε «ἀθεράπευτον ἔνδειαν»¹¹⁵.

Απὸ τα παραπάνω, μπορεῖ ἀβίαστα να συναχθεῖ σαν συμπέρασμα ὅτι η οικονομικὴ κατάσταση της περιοχῆς της επισκοπικῆς περιφέρειας του Ραδοβισδίου εἶναι τέτοια που, ἐξ αἰτίας της, να χαρακτηρίζεται η επισκοπὴ ὡς «στενωτάτη καὶ ἀθλιωτάτη»¹¹⁶, προβληματικὴ, τόσο για τους πιστοὺς ὅσο και για τον αρμόδιο και υπεύθυνο ἐπίσκοπό της. Ὅμως, ἀπὸ τα υπάρχοντα στοιχεῖα δεν μποροῦν να εξαχθῶν ἀσφαλῆ συμπεράσματα για το ὕψος των ἐσόδων της επισκοπῆς¹¹⁷.

113. Ὁ.π. Δεν εἶναι σαφές στο πατριαρχικὸ πρὸς το Σουλτάνο ἔγγραφο αν, σ' αὐτοὺς που «ἐπαύθησαν», συμπεριλαμβάνεται και ο ἐπίσκοπος Ραδοβισδίου.

114. ΧΑΜΟΥΔΟΠΟΥΛΟΣ, Μ. του Γένους Σχολῆ, 236-238. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΣ, ὁ.π., I, 378, II, 373. Βλ. και σημ. 109. Πρβλ. I. Β., Ὑπὲρ τῆς ἐν Χάλκῃ Σχολῆς, 413, ὅπου, για την ἀνάλογη περίπτωση της Θεολογικῆς Σχολῆς της Χάλκης, ἀναφέρεται σχετικὰ ὅτι «... ἡ σεβασμία ἱεραρχία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ἡ μόνη ἀπ' αὐτῆς τῆς ἰδρύσεως τοῦ σεμνώματος ἐπ' ὧμων τὴν συντήρησιν αὐτοῦ βαστάζουσα, καὶ ὑπὲρ τὰς 300.000 λιρῶν μέχρι τοῦδε (δηλ. το 1901) ὑπὲρ αὐτοῦ δαπανήσασα...».

115. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, ὁ.π., 582. Πρβλ. σημ. 108 και 110, ὅπου γίνεται σχετικὴ ἀναφορὰ των οικονομικῶν δυσκολιῶν του Καλλινίκου, τις οποίες βέβαια γνωρίζει κάλλιστα ο Λαρίσης Ραφαήλ.

116. Βλ. σημ. 108.

117. Ηλιουπόλεως ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, Συντήρησις Πατριαρχου, σελ. 322-23: «... Ἐν χρυσοῦν νόμισμα εἰσπραττόμενον παρ' ἐκάστου ἱερέως καὶ δεκατέσσερα ἀσπρα πληρωνόμενα παρ' ἐκάστης οἰκίας... δι' ἀρχιερατικὴν ἐπιχορήγησιν...». Πρβλ. του ἰδίου, σελ. 327. Κώδιξ Ἰβήρων 606, φ. 66: «... παρέχειν ἅπαντα τὰ ἐκκλησιαστικὰ εἰσοδήματα καὶ δικαιώματα σῶα τε καὶ ἀνελλειπῆ... οἱ ἱερεῖς τὰ κανονικὰ, οἱ λαϊκοὶ τὰ συνοικεσία, τὰς πανηγύρεις, τὴν τοπικὴν ζημίαν καὶ εἰ τι ἄλλο συνῆδες τῷ τόπῳ...».

B. ΟΙΚΙΣΜΟΙ

Δεν υπάρχουν στοιχεία που να επιτρέπουν την παρακολούθηση της κίνησης του πληθυσμού στην περιοχή, την πυκνότητα και το μέγεθος των οικισμών της, καθώς και τη διάρκεια της υπάρξεως αυτών των οικισμών στο πέρασμα του χρόνου¹¹⁸. Σαν βέβαιο πρέπει πάντως να θεωρηθεί ότι, ανεξάρτητα από τα παραπάνω, ο τόπος κατοικείται συνεχώς, γεγονός που δικαιολογεί την υπόσταση της επισκοπής και τη συνεχή της μαρτυρία από το 14ο αι. και εξής. Για κανένα όμως χωριό δεν έχουμε μαρτυρίες υπάρξεώς του κατά τη βυζαντινή περίοδο. Ακόμη και πολλών από τις μονές της περιοχής η ίδρυση και η αρχή μόνο με προφορικές παραδόσεις ανάγεται στη βυζαντινή εποχή, χωρίς να υπάρχουν αντίστοιχες γραπτές μαρτυρίες¹¹⁹. Τα περισσότερα από τα γνωστά χωριά της επισκοπής, για πρώτη φορά, αναφέρονται στην μνημονευόμενη πολλές φορές ως τώρα υπ' αριθ. 36 Παρρησία της Ι. Μονής Δουσιίκου, του 16ου αι. Γι' αυτό και ό,τι λέγεται στη συνέχεια ξεκινά βασικά από τον κατάλογο των χωριών που δίνει αυτή η Παρρησία¹²⁰.

Η εξέταση των χωριών και οικισμών ακολουθεί την εξής σειρά: α) άνω Ραδοβισδίου, β) κάτω Ραδοβισδίου, γ) Βάλτος, δ) Άγραφα (στην αρχή τα σημερινά ευρυτανικά και στη συνέχεια τα θεσσαλικά), με τα οποία και κλείνει το όλο θέμα της φυσικής γεωγραφίας της περιοχής.

Πρέπει να παρατηρηθεί εδώ ότι στις Παρρησίες 36 και 37 δεν υπάρχει ανάλογη τάξη: τα χωριά αναγράφονται χωρίς την παραμικρή προσπάθεια ταξινομήσεώς τους κατά περιοχές μεν, όπως ορίζονται παραπάνω, αλλά ανάκατα και ευκαιριακά. Φαίνεται ότι οι περιοδεύοντες μοναχοί κατέγραφαν τα χωριά και τα ονόματα σε μεμονωμένα φύλλα χαρτιού, τα οποία στη συνέχεια αντιγράφτηκαν στην πρώτη Παρρησία, αφού ίσως στο μεταξύ χάθηκε η αρχική τους σειρά, αν υπήρχε. Η δεύτερη Παρρησία είναι αντίγραφο της πρώτης, μάλλον, τουλάχιστον στο μεγαλύτερο μέρος της.

Εκτός των δυο παραπάνω Παρρησιών, χρησιμοποιούνται και άλλες μεταγενέστερες, που βρίσκονται σε διάφορες άλλες μονές¹²¹. Αυτό γίνεται για τυ-

118. Βλ. και σημ. 102. Ο ΙΔΙΟΣ, Φόροι, 130, σημ. 9: «Ἡ ζήτηία ἦτο καὶ πατριαρχική εἰς τὰς ἐπαρχίας καὶ τοπική τοῦ κατὰ τόπον ἀρχιερέως...». Από τα παραπάνω, εύκολα συνάγεται ότι όσο μεγαλύτερη ήταν η πυκνότητα του πληθυσμού, τόσο περισσότερα θα μπορούσαν να είναι και τα εισοδήματα της επισκοπής.

119. Λεπτομερῆ στατιστικά στοιχεία για τον πληθυσμό κατὰ οικισμό δίνουν οι απογραφές μόνο προς το τέλος του 19ου αι. Βλ. Πίνακες απογραφῆς 1881. Επίσης, Μ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗ, ΕΞΕΛΙΞΙΣ ΕΛΛΑΔΟΣ... (Απογραφή 1879 για Βάλτο, Ευρυτανίας) Α^{II}, 53-55. Πρβλ. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ, Βενετοκρατία, 63, 65.

120. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, Δοκίμιον, 37. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΠΟΥΛΟΣ, Ἠπειρος, 232. ΟΙΚΟΝΟΜΟΥ, Εκκλησία, 63.

121. Βλέπε τις υποσημειώσεις 19 και 20.

χόν συμπληρώσεις σε κενά των αρχαιοτέρων Παρρησιών, καθώς και για διαπιστώσεις, όσον αφορά τη συνέχιση ύπαρξης των χωριών, και οικισμών της περιοχής, τη σύγκριση, όσο αυτό είναι δυνατόν, του μεγέθους των χωριών στο πέρασμα των αιώνων, τη σύμπτυξη νέων οικισμών και την περαιτέρω εξάπλωση ή μείωση της επισκοπικής περιφέρειας.

Επικουρικά χρησιμοποιείται και όποιο τυχόν άλλο στοιχείο προκύπτει από βιβλιογραφικό και άλλου είδους υλικό, που φωτίζει ορισμένες έστω πτυχές του κάθε μεμονωμένου χωριού-οικισμού. Οι αλληπάλληλες όμως καταστροφές τους¹²², καθώς και περιστασιακές θεομηνίες¹²³ που πλήττουν την περιοχή, έχουν δυστυχώς επιφέρει εξαφάνιση σημαντικών πολλές φορές στοιχείων¹²⁴, με συνέπεια το υλικό που ανευρίσκεται σήμερα να είναι λίγο, μεμονωμένο και αποσπασματικό. Παρά τις υπάρχουσες όμως δυσχέρειες, επιχειρείται μέσα στα πλαίσια των διαθέσιμων δυνατοτήτων η επιμέρους παρουσίαση του κάθε χωριού, ο εντοπισμός του και η παρακολούθηση της πορείας του στο κύλημα του χρόνου. Οι ονομασίες των χωριών δίνονται όπως ανευρίσκονται στην πρώτη πηγή, αναφέρονται όμως και τυχόν μεταγενέστερες ή παράλληλες μετονομασίες τους.

Χωριά του άνω Ραδοβισδίου

Α΄. Μπότσι (Μπίτσι)¹²⁵

Το χωριό αυτό (σημερινή ονομασία Μεγαλόχαρη) βρίσκεται στο κέντρο του άνω Ραδοβισδίου, ΝΔ του χωριού Βρεσενίτσα (Πηγαί Άρτης). Περιλάμβανε πληθυσμό «100 οικογενειών εις συνοικίας δύο, Μπότσι¹²⁶ και Βελτσίστα¹²⁷».

122. Βλ. για παράδειγμα την Παρρησία υπ' αριθ. 104 της Ι. Μ. Αγ. Στεφάνου Μετεώρων του 1798, ΣΟΦΙΑΝΟΣ, Χειρόγραφα, ΙΙΙ, 318.

123. Π.χ. το χωριό Βελεντζικόν, έδρα της επισκοπής, «... έφυρπολήθη τρίς υπό τών Τούρκων, τῷ 1821, τῷ 1854 καί 1878...» (ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, Βελεντζικόν, 917). Επίσης και οι μονές της περιοχής αντιμετώπισαν εκτός των άλλων —όπως λεηλασίες ατάκτων σιφών και πυρκαϊές— και εμπρησμούς, κατά την Τουρκοκρατία.

124. SCHREINER, Chron. brev., I, 540: «έν έτει ζοδ΄, μηνί Ιουλλίω ια΄, ήμέρα ε΄, έγινεν σεισμός μέγας καί φοβερώτατος καί έπεκράτησεν χρόνον α΄, καί τά μέρη Λιτζάς καί Άγράρων, αλλά καί ή τοῦ Ραδοβισδίου καί έπεσον εκκλησίες καί οίκοι οὐκ όλίγοι καί φόνου άπειροι έγένοντο...». Επίσης βλ. ΒΕΛΕΝΤΖΙΚΟΣ, Φυλλάδα Αγ. Παρθενίου.

125. Παρρησίες: αρ. 36, φύλ. 221r, αριθ. 37, φύλλ. 229r, έτους 1747. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, Δοκίμιον, 37 ΜΕΕ, ΙΖ΄, 716. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ, Βενετοκρατία, 116-117, όπου κατάλογος χωριών του Ραδοβισδίου που πλήρωναν στους Βενετούς «φόρο προστασίας», κατά τα τέλη του ΙΖ΄ αιώνα, αν και δε βρίσκονταν σε βενετοκρατούμενη περιοχή.

126. Τα χωριά μεταγράφονται όπως συναντώνται για πρώτη φορά στις Παρρησίες. Είναι γνωστό ότι το σύμπλεγμα τῶν καταλήξεων γίνεται αργότερα τσ. Κατά τον ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟ (Χρονογραφία, ΙΙ, 317) το όνομα του χωριού είναι σλαβικό, επειδή έχει ρίζα «Μπότς-» την οποία «διά τό εύφανότερον μετέβαλον οί Έλληνες εις... Μπίτζιον».

127. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π. Ο πληθυσμός και σήμερα είναι σχεδόν ο ίδιος, κατοικεί όμως σε τέσσε-

Ήταν άλλοτε πρωτεύουσα του τένος δήμου Τετραφυλίας¹²⁸. Στη Μεγαλόχαρη (Μπότσι) κηρύχτηκε στις 25-1-1854 επανάσταση κατά των Τούρκων από τους καπεταναίους Σκαλτσογιάννη, Τσιγαρίδα, Κατσικογιάννη και Κοσσοβάκη, που ακολούθησαν τον Γρίβα στον ξεσηκωμό της Ηπειροθεσσαλίας¹²⁹. Η μετονομασία σε Μεγαλόχαρη οφείλεται ίσως στο γεγονός της υπάρξεως στο χωριό ομώνυμης Μονής τιμώμενης στο Γενέθλιο της Θεοτόκου¹³⁰.

Β΄. Βαλτζίστα (Βελτσίστα)¹³¹

Όπως αναφέρει ο Σεραφείμ, η Βελτσίστα ήταν μιά από τις δύο «συνοικίες» του χωριού Μπότσι. Με την ονομασία αυτή μαρτυρείται το τοπωνύμιο ως το 1962, οπότε μετονομάστηκε σε Κρύα Βρύση¹³².

Γ΄. Σφομυρί¹³³ (sic), **Σουμερού(ς)**¹³⁴

Η σημερινή ονομασία του χωριού είναι Μεσόπυργος¹³⁵ και είναι το τελευταίο χωριό του άνω Ραδοβισιδίου προς το μέρος του Βάλτου, του οποίου πρώτο χωριό εδώ, γειτονικό του Μεσοπύργου, είναι η Βεβρίτσα (Αυλάκι), για το οποίο θα γίνει λόγος παρακάτω. Στο κέντρο του χωριού, σ' έναν απότομο λοφίσκο με ερείπια παλαιότερων οικισμάτων, βρίσκεται παλιός ναΐσκος με τοιχογραφίες του τέλους του 18ου αιώνα, διατηρημένος σε καλή κατάσταση. Ίσως στον ίδιο λόφο να ήταν αρχικά χτισμένο το χωριό και αργότερα, εξ αιτίας του

ους επιπλέον συνοικισμούς. Αξιοσημείωτη είναι η διατήρηση μέχρι πρόσφατα της παλιάς ονομασίας του συνοικισμού Βελτσίστα. Βλ. επίσης, Πίνακες 10, ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, Εξέλιξις Ελλάδος, Α^{II}, 234.

128. ΜΕΕ, ΙΣΤ΄, 815.

129. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π.

130. Ο Ναός της Μονής σώζεται ως σήμερα.

131. Παρρησίες, αριθ. 36, φυλ. 214r, αριθ. 37, 225r, έτους 1747.

132. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, Δοκίμιον, 37, σημ. 27. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, Εξέλιξις Ελλάδος, Γ΄, 218. ΓΥΣ, Ραπτόπουλον (χάρτης).

133. Παρρησίες, αρ. 36, φ. 219r, αρ. 37, φ. 228r. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 37, ΜΕΕ, ΙΖ΄, 3 και ΚΒ΄, 154.

134. Αραβαντινός, Χρονικά, ΙΙ, 324-325. Κατά τον Α. (ραβαντινό;) και Σ. (εραφείμ;) το τοπωνύμιο Σουμερού(ς) σημαίνει πολυπληθής. Πίνακες 10, ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, Εξέλιξις Ελλάδος, Α΄ ΙΙ, 324. Γ΄, 155, όπου κάτω από το τοπωνύμιο δηλώνεται τόσο ο ομώνυμος οικισμός, όσο και η αντίστοιχη κοινότητα. Δεν είναι γνωστό τι μπορεί να σημαίνει πάντως το τοπωνύμιο *Σφομυρί*. Κατά τον ΑΡΧΟΝΤΙΔΗ (ό.π. 116), στα Βενετικά αρχεία και πιο συγκεκριμένα στο ASY Sen Rettori, filzi 130, σώζεται έγγραφο συμφωνίας, για την προστασία των χωριών της περιοχής από τις επιδρομές των ατάκτων, με τους Βενετούς, με ημερομηνία 20 Σεπτεμβρίου 1695, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται και χωριό Σφομυρίες. Πρόκειται ασφαλώς για τον ίδιο οικισμό. Πώς όμως και πότε απ' αυτά προέκυψε η μεταγενέστερη ονομασία του χωριού Σουμερού(ς) δεν είναι γνωστό. Ο Αρχοντιδής παραθέτοντας τον κατάλογο χωριών του Αραβαντινού, Χρονογραφία, ΙΙ, 320-327, όπου στη σελ. 325 αναφέρεται και το παραπάνω χωριό Σουμερού(ς) (Πολυπληθής), δεν προβαίνει σε ταύτιση των δυο χωριών, κάτι όμως που πρέπει να θεωρηθεί ως βέβαιο και ασφαλές.

135. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 37, σημ. 28 ΜΕΕ, ΙΖ΄, 3, ΚΒ΄, 154.

δύσβατου και απρόσιτου της τοποθεσίας, να μεταφέρθηκε χαμηλότερα, στους πρόποδες του λόφου. Κατά παράδοση, στην τοποθεσία Κράβαρι, απέναντι απ' το χωριό, κήρυξε ο άγιος Κοσμάς ο Αιτωλός.

Δ' . Χοδιανά¹³⁶

Σημερινή ονομασία Χουτιανά. Ο Χουλιαράκης¹³⁷, στην απογραφή του 1961, αναφέρει τα Χουτιανά ως «νέο αυτότελη οικισμό» που ανήκει στην Κοινότητα Πηγών (παλ. Βρεσενίτσας). Ο οικισμός βρίσκεται στους πρόποδες του όρους Κοκκινόλακκα, μεταξύ των χωριών Πηγές και Μηλιανά.

Ε' . Μηλιανά¹³⁸

Η αρχική αυτή ονομασία ξαναδόθηκε στο χωριό το 1964¹³⁹. Στη βιβλιογραφία το χωριό απαντάται ακόμη ως Μελιανά¹⁴⁰ και Μπιλιανά¹⁴¹ και Μουμλιανά¹⁴². Βρίσκεται μεταξύ των χωριών Βρεσενίτσα (Πηγές) και Μπότσι (Μεγαλόχαρη). Η κύρια παραλλαγή του νοτιότερου δρόμου που συνδέει την Ήπειρο με τη Θεσσαλία, μετά τη γέφυρα του Κοράκου και της Πηγές, διασχίζει το χωριό, κατευθυνόμενη μέσω του αυχένα του Αστροχωριού (παλ. Καταβόθρα) προς το κάτω Ραδοβίοδιο.

ΣΤ' . Τσερκούβιανα¹⁴³

Ο οικισμός βρίσκεται στην περιοχή της σημερινής Κοινότητας Πηγών (Βρεσενίτσα), στην ηπειρωτική όχθη του Αχελώου, κοντά στη νέα γέφυρα Κοράκου. Ο Vasmer¹⁴⁴, αναφέροντας Τσερκούβιανα της περιοχής Πρεβέζης, θεωρεί

136. Παρρησίες, 36 φυλ. 216γ, 37 φυλ. 226γ (1747): «Χοδιανά».

137. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., Γ, 155. Βλ. και ΓΥΣ Μυρόφυλλον, όπου σημειώνεται ο οικισμός με τη σημερινή του ονομασία, Χουτιανά. Πρέπει να σημειωθεί ότι οι χάρτες χρησιμοποιούνται επικουρικά, όπου φυσικά θεωρείται σκόπιμο και αναγκαίο. Για τα μεγάλα χωριά δεν υφίσταται πρόβλημα, ενώ για μικρότερους οικισμούς, που εξαφανίζονται και αναφαίνονται ξανά αργότερα, οι τυχόν πληροφορίες των χαρτών είναι πολύτιμες. Πίνακες 10, ΜΕΕ, ΙΖ', 132. PHILIPPSON, Reisen, 396. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π. Α' ΙΙ, 234.

138. Παρρησία 36, φυλ. 220γ. Η παρρησία 337 φ. 228γ αντιγράφει: «Μιλιανά»: HAMMOND, Epirus, 253-256. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 37, ο οποίος όμως παραθέτει και δεύτερη ονομασία «Μπιλιανά». Πρβλ. και σημ. 141.

139. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., Γ', 225.

140. ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ, Βενετοκρατία, 116. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 37, σημ. 29.

141. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, ό.π., 325. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 37. VASMER, Slaven, 59.

142. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Ιστορία Αλή Πασά, 2, 601, όπου αναφέρεται ως Τσιφλίκι του Αλή Πασά.

143. Παρρησία 36 φ. 220γ. Η Παρρησία 37 φ. 228γ αναγράφει «Κούβιανα». Πρόκειται ασφαλώς για τον ίδιο οικισμό.

144. VASMER, Slaven, 65.

το τοπωνύμιο αρχαιοβουλγαρικό (που σημαίνει εκκλησιαστικός τόπος, τοποθεσία). Αν και μαρτυρείται ήδη από το 16ο αι., στην απογραφή του 1961 χαρακτηρίζεται ως «νέος αυτοτελής οικισμός»¹⁴⁵.

Z' . Βρεσθενίτζ(το)α¹⁴⁶

Σημερινή ονομασία Πηγαί (ές). Το χωριό βρίσκεται στη ΝΑ πλαγιά του όρους Κοκκινόλακκα και αποτελεί το πιο ακραίο χωριό της περιοχής Ραδοβισδίου προς το μέρος των θεσσαλικών Αγράφων. Δίπλα του υπήρχε η περιφημη γέφυρα του Κοράκου, που αποτελούσε και το σύνορο Ηπείρου, στο σημείο αυτό. Ο Vasmer¹⁴⁷ θεωρεί το τοπωνύμιο σλαβικό που σημαίνει «φτελότοπος» (Ulmport). Τόσο το σλαβικό όνομα, όσο και η ύπαρξή του το 16ο αιώνα «υποδεικνύει ότι πρόκειται για μεσαιωνικό συνοικισμό»¹⁴⁸. Κατά την περίοδο του Αλή πασά, η Βρεσθενίτσα (καθώς και πολλά άλλα χωριά της περιοχής) έγινε τσιφλίκι του, φυσικά με τη βία¹⁴⁹. Τρία περίπου χιλιόμετρα νότια των Πηγών βρίσκεται το εγκαταλειμμένο σήμερα μοναστήρι του Σέλτσου¹⁵⁰.

H' . Σεκλήστα¹⁵¹

Σημερινή ονομασία Ελάτη¹⁵². Το χωριό βρίσκεται στις νοτιοδυτικές πλαγιές του όρους Κοκκινόλακκα, μεταξύ των χωριών Μηλιανά και Βρε(α)τίσιτα¹⁵³.

145. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., Γ' , 155. Πρβλ. Χρυσός (Vasmer, σ. 40), Στοιχεία 63, όπου αναφέρεται επίσης ένα βυζαντινό χωριό «Τζερκουβιάνους» στην «περιοχή της Λογγοβίτσας, που είναι παραπόταμος του Καλαμά», το οποίο όμως, όπως γράφει στη σημ. 4 της ίδιας σελίδας, δε μπόρεσε να ταυτίσει.

146. Παρρησία 36 φ. 209r, 37 φ. 221r (1747), όπου αναγράφεται «Βροσθενίτζα». Ο ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ την αναφέρει (ό.π. 2, 325) ως «Βροσθενίτζα» καθώς και ο ΣΕΡΑΦΕΙΜ (ό.π. 37). «Βροσθενίτσα» αναφέρεται επίσης στη συμφωνία των χωριών της Άρτας και του Ραδοβισδίου με τους Βενετούς (20 Σεπτεμβρίου 1695). (Βλ. ASY Sen Rettori, filzi, 130, στον ΑΡΧΟΝΤΙΑΔΗ, Βενετοκρατία, 116). Το χωριό στον αναπτυγμένο βίο του Αγ. Βησσαρίωνος αναφέρεται ακόμη ως «Βουστερνίτζα». Bees, Prosopographisches, 364: «Vrestinitza». Z. MOLOSSOS, Μελέται, 18 (παρά Bees, ό.π. σημ. 1), «Βρεσθενίσ(το)α» ΜΕΕ, Ζ' 772 και Κ' 153, «Βρεσθενίτσα», Πίνακες 10. PHILIPPSON, Reisen, 285, 302. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., Α II 324, HAMMOND, Epirus, 253-256. Βρεσθινίτσα. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., σημ. 30, «Δρισθενίτσα», ΛΑΜΠΙΡΙΑΔΗΣ: Περί τῶν ἐν Ἠπείρῳ ἀγαθοεργημάτων, 158.

147. Ό.π., 57

148. SOUSTAL, TIB 3, 130.

149. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Ιστ. Αλή Πασά, 2, 601. Σούλης (;) (ΜΕΕ, Ἠπειρος), ΙΒ' , 339, MILER, Τσιφλίκια 186.

150. Ό.π.

151. Παρρησία 36 φ. 216r, 37 φ. 226r. Αναγράφεται επίσης στην παρρησία του 1747 (σελ. η' φ. 200). Το χωριό αναφέρεται και με τη μορφή Σεκλίστα (με ι) στο Σεραφείμ ό.π., 38, και σημ. 32. Πρβλ. ΜΕΕ, ΚΑ' , 639. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., Α II, 234, «Τσεκλίστα».

152. Σεραφείμ, ό.π., σημ. 32.

153. Χάρτης ΓΥΣ: Μυρόφυλλον όπου αναγράφεται με τη νέα ονομασία Ελάτη.

Θ' . Βρατζίστα¹⁵⁴ ή Βρετσίστα¹⁵⁵

Σημερινή ονομασία Καστανιά¹⁵⁶. Βρίσκεται ΒΔ του προηγούμενου χωριού Ελάτη. Αποτελεί ακραίο επίσης χωριό της επισκοπής Ραδοβισδίου, στο σημείο αυτό, συνορεύοντας με το χωριό Μεσούντα¹⁵⁷, το οποίο, αν και βρίσκεται δυτικά του Αχελώου και είναι χωριό του Ραδοβισδίου, ανήκε, από το 14ο αιώνα ως την ενσωμάτωσή του στη Μητρόπολη Άρτας, στην επισκοπή των Σταγών¹⁵⁸.

Ι' . Καταβόθρα¹⁵⁹

Νέα ονομασία Αστροχώριον¹⁶⁰. Το χωριό βρίσκεται δυτικά του χωριού Μηλιανά. Δεν αναφέρεται στις Παρρησίες που χρησιμοποιούνται εδώ. Για πρώτη φορά γίνεται γνωστό από μια χρεωστική ομολογία ενός «Γιάννη Φαριμάκη από Καταβόθρα», προς τον επίσκοπο Ραδοβισδίου Γρηγόριο, με χρονολογία 1 Μαΐου 1812¹⁶¹. Θα πρέπει βέβαια να υπήρχε αρκετά νωρίτερα. Ο Αραβαντινός το αναφέρει ήδη ως τσιφλίκι του Αλή Πασά. Λόγω της δεσπόζουσας θέσεώς του, στο δρόμο που συνδέει τη νότια Ήπειρο με τη Θεσσαλία, αναφέρεται σχεδόν πάντα στη νεότερη βιβλιογραφία¹⁶².

Χωριά του κάτω Ραδοβισδίου**ΙΑ' . Βελεντζικός¹⁶³, Βελντζικόν¹⁶⁴**

Το χωριό, που διατηρεί και σήμερα την αρχική του ονομασία με μικρές και ασήμαντες διαφορές στην ορθογραφία, βρίσκεται στις νότιες υπώρειες των

154. Παρρησίες: 36 φ. 218ν, 37 φ. 217γ (1747) φ. ή σελ. 200. Στο VASMER, ό.π., 56-57, και στο ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗ, ό.π., Α ΙΙ, 234, αναφέρεται το χωριό Βρατσίστα.

155. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 38. ΜΕΕ, ΙΓ': 957, «Βρατίστα», όπου μάλλον πρόκειται για τυπογραφικό λάθος.

156. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π. 38, σημ. 34, ΜΕΕ, ό.π.

157. Χάρτης ΓΥΣ: Μυρόφυλλον.

158. ΑΤΕΣΗΣ, Ιστορία, 86.

159. ΣΙΟΥΦΑΣ, Ελληνόπυργος, 407. Βλ. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, ό.π., 325. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 38. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., Α ΙΙ, 234. ΜΕΕ, ΙΔ', 26.

160. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., σημ. 35.

161. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Ιστορία Αλή Πασά, 2, 601.

162. PHILIPPSON, Reisen, 395-396. HAMMOND, Epirus, 248, 253.

163. Παρρησίες, 36 φ. 206γ, 37, φ. 219γ (1747) φ. ή σελ. 200. Στη διαπραγμάτευση του κάτω Ραδοβισδίου τα χωριά δε δίνονται με τη σειρά που απαντώνται στις παρρησίες, αλλά περιγράφονται πρώτα εκείνα που, μπορεί να ληφθούν ως οριακά της περιοχής.

164. Ως Βελεντσικόν αναφέρει το χωριό ο ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Χρονολογία, ΙΙ, 325, 34, ο Δ. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, ΜΕΕ 6, 917, ο ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π. Α' ΙΙ, 234, ο HAMMOND Epirus, 151, σημ. 4. Πρβλ. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., σημ. 12, όπου αναγράφεται ως «Βελετζικό». LEAKE, Travels... 228-229: «Velitziko». ΑΡΧΟΝΤΙΔΗΣ, ό.π., 116 «Βελεντζικό»: και Κ. ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γεωγραφία, 7, όπου αναγράφει «Βελεντζικόν».

βουνών Βώλος και Μπέσελος (μικρότερες κορυφές της οροσειράς Αλίνα)¹⁶⁵, στο κέντρο σχεδόν του κάτω Ραδοβισδίου. Στην Τουρκοκρατία φαίνεται ότι «ήτανε σημαντική κόμη»¹⁶⁶, παρήκμασε όμως αργότερα, όταν σε διάστημα μιας 50ετίας πυρπολήθηκε από τους Τούρκους τρεις φορές (το 1821, 1854 και το 1878), λόγω συμμετοχής του στις αντίστοιχες επαναστάσεις¹⁶⁷. Κατά μεταγενέστερες πληροφορίες, ήταν η έδρα της επισκοπής Ραδοβισδίου μέχρι της καταργήσεώς της, αφού «υπάρχουν και ερείπια εκκλησίας, Δεσποτικό καλούμενα»¹⁶⁸. Οι απογραφές του 1881¹⁶⁹ και 1896¹⁷⁰, όπου για πρώτη φορά παρέχονται κατά το δυνατόν λεπτομερή στοιχεία κινήσεως του πληθυσμού, το φέρουν να έχει σχεδόν διπλάσιο πληθυσμό από τη Σκουληκιά, το δεύτερο σε μέγεθος χωριό του κάτω Ραδοβισδίου. Αυτό οφείλεται στο γεγονός ότι στο Βελεντζικό υπάγονται ως τότε, και εν μέρει και αργότερα, και διπλανά χωριά, όπως το Διχομήρι, η Καλεντίνη, η Παλικουβίτσα (Διάσελο), τα Ρετσιανά, οι Μελάτες και άλλοι μικρότεροι συνοικισμοί¹⁷¹.

Κοντά στο χωριό βρίσκεται η Μονή Γεννήσεως της Θεοτόκου Ροβέλιστας καθώς και το μετόχι της Κόκκινη Εκκλησιά¹⁷². Βορειοδυτικά του χωριού, στη θέση «Καστρί», υπάρχουν ερείπια αρχαίου κτιρίου¹⁷³.

ΙΒ΄. Ρετζιανά¹⁷⁴

Το χωριό, που διατηρεί και σήμερα την παλιά του ονομασία¹⁷⁵, βρίσκεται δυτικά της Σεκλήστας (Ελάτης) και ΒΔ της Βρατσίστας (Καστανιάς). Κατά

165. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, ό.π.

166. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π. 1, 321, σημ. 322. Κατά τον ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟ, Ιστορία του Αλή πασά, 2, 601, ο Αλής το περιέλαβε στην ιδιοκτησία του ως τσιφλίκι. Ως τσιφλίκι αργότερα του Μήτρου Γώγου, κάηκε τον Αύγουστο του 1824, από Έλληνες οπλαρχηγούς, επειδή ο Γάγος συνεργάζονταν με τους Τούρκους. Βλ. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π. 34, σημ. 12, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

167. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, ό.π., 917. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π. Πρβλ. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 34, σημ. 12.

168. ΣΟΥΛΗΣ, Ραδοβίζιο(ν). ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, ό.π., 917, ο οποίος λέγει ότι «ήταν έδρα επισκοπής μέχρι της έποχής του 'Αλή πασά». ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ, κατάλογος. Αντίθετα, ο ΙΕΖΕΚΙΗΛ, Μοναί, σελ. 45-46, και ο ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, Αργιθέα, σελ. 32, τοποθετούν την έδρα της επισκοπής Ραδοβισδίου στην τοποθεσία «Επισκοπή», που βρίσκεται κοντά στην αγραφιώτικη όχθη του Αχελώου και ανήκει στο σημερινό χωριό Μάραθος (παλ. Αραχωβίτσα), όπου «ήταν ο οικος του 'Επισκόπου Ραδοβισδίου, ή έδρα της επισκοπής Ραδοβισδίου». Σώζεται εδώ νεότερο παρεκκλήσιο της Γεννήσεως της Θεοτόκου (το παλιό δυστυχώς κάηκε) και ερείπια μεγάλου κτιριακού συγκροτήματος.

169. Πίνακες, 9.

170. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, Εξέλιξις Ελλάδος, Α΄ II, 234.

171. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 34-35 και σημ. 12, 13.

172. Η ιστορία της Μονής δεν είναι δυνατό να αναπτυχθεί εδώ.

173. ΜΟΥΣΤΑΚΑΣ, ό.π., 917.

174. Παρρησίες: 36 φ. 204γ, 37 φ. 217γ. Στη νεότερη βιβλιογραφία αναγράφεται Ρετσιανά με τη γνωστή μετατροπή του τζ σε τε. Βλέπε μεταξύ άλλων: PHILIPPSON, Reisen, 395, σημ. 1, όπου αναφέρει το χωριό ως Πιτσιανά και θεωρεί το (σωστά) γραμμένο στο συνημμένο χάρτη του Ρετσιανά ως «irttümlich» (= εσφαλμένο). ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γεωγραφία, 7, ΜΕΕ, ΚΑ΄, 111 και Θ΄, 457.

175. ΓΥΣ: Μυρόφυλλον.

τον Vasmer¹⁷⁶, το όνομα του χωριού προέρχεται από το παλαιοσλαβικό Rěčane και σημαίνει αυτόν που κατοικεί δίπλα σε ποτάμι. Ο Σεραφείμ¹⁷⁷ αναφέρει ότι τα Ρετσιανά αποτελούσαν συνοικισμό που ανήκε αρχικά στο Βελεντζικό, ενώ αργότερα υπήχθη στην Κοινότητα Διχομηρίου.

ΙΓ΄. Καλεντίνη¹⁷⁸

Πρόκειται για τη σημερινή Άνω Καλεντίνη, που επίσης διατηρεί την παλιά της ονομασία, βασικά, αν και κάτω απ' τη σημερινή εννοείται ένα μέρος μόνο της όλης Καλεντίνης¹⁷⁹. Η Άνω Καλεντίνη βρίσκεται νότια των Ρετσιανών, δεξιά του ομώνυμου της ποταμού Καλεντίνη, παραπόταμου του Άραχθου. Μέσα από την Άνω Καλεντίνη περνά ο δρόμος που συνδέει την Άρτα με τους Γόμφους (Μουζάκι), δια μέσου της Γέφυρας του Κοράκου¹⁸⁰. Στη βυζαντινή εποχή αναφέρεται ότι το χωριό ανήκε στη δικαιοδοσία της Μητροπόλεως (;) Ιωαννίνων¹⁸¹, αν και δε διευκρινίζεται αν περιλαμβάνονταν όλοι οι συνοικισμοί της (Άνω, Πέρα Καλεντίνη, αν επίσης υπήρχαν τότε όλοι) ή ένας απ' αυτούς¹⁸².

ΙΔ΄. Μοναστήρι Μελάδι

Πρόκειται μάλλον για τη Μονή της Γεννήσεως της Θεοτόκου Μελατών. Από τις Παρρησίες αναφέρεται μόνο στην 37η της Μονής Δουσίκου¹⁸³ και αργότερα στη νεότερη βιβλιογραφία¹⁸⁴. Το Μοναστήρι βρίσκεται ΝΔ της Άνω Καλεντίνης, στην αριστερή όχθη του ποταμού Καλεντίνη, κάτι που, αν και αρκετά απομακρυσμένο στα δυτικά, θα μπορούσε να δικαιολογήσει γιατί θεωρούνταν ότι ανήκε στην επισκοπή Ραδοβισδίου. Δίπλα στο Μοναστήρι αναπτύχθηκε οικισμός με το ίδιο όνομα, με το πέρασμα του χρόνου, και το γεγονός ότι ανήκε μέχρι το 1942 στο Βελεντζικό ισχυροποιεί ίσως την παραπάνω άποψη¹⁸⁵.

176. Ό.π., 60.

177. Ό.π., 34, σημ. 12.

178.. Παρρησίες 36 φ. 215r, 37 φ. 225r: ΜΕΕ, ΙΓ΄, 545.

179. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, Δοκίμιον 34, σημ. 14. Στο παλαιό κείμενο του Σεραφείμ αναφέρεται ως συνοικισμός του Βελεντζικού. Ίσως γι' αυτό δεν αναφέρεται στους Πίνακες απογραφής του Υπουργείου Εσωτερικών, μετά την ενσωμάτωση της Άρτας στο Ελληνικό κράτος (1881), καθώς και από το ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗ, ό.π. κ.ά. Βλ. PHILIPPSON, ό.π., 393-394.

180. HAMMOND, Epirus, 159.

181. Την πληροφορία μου έδωσε ο π. Ειρηναίος Δελιδήμος, τον οποίο, και από τη θέση αυτή, θεμά ευχαριστώ.

182. Από τους παλαιούς χάρτες ο ΚΙΕΡΤ αναφέρει χωριό «Kalendini», ενώ ο λίγο μεταγενέστερος και οπωσδήποτε λεπτομερέστερος απ' τον προηγούμενο, χάρτης του PHILIPPSON αναφέρει Άνω Καλεντίνη και «Chan Κάτω Καλεντίνη».

183. Φύλλον 219r.

184. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 142-143 κ. αλλού.

185. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Χρονογραφία, 2, 324. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 32, σημ. 2, 33-34, σημ. 12, 142-143, ΜΕΕ, ΙΖ΄, 130. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, Εξέλιξις Ελλάδος, Γ΄, 155.

ΙΕ΄ . Πλανικοβίτζα¹⁸⁶, Παλικουβίτσα (ή Πλαγκουβίστα)

Σημερινή ονομασία Διάσελο¹⁸⁷. Το χωριό βρίσκεται ΝΑ της Άνω Καλεντίνης, Ανατολικά των χωριών Λιβίτισκο (Ζυγός) και Πέτρα και ΒΑ του Δημαρίου¹⁸⁸. Ο Vasmer¹⁸⁹ θεωρεί το όνομα του χωριού ως παραγόμενο από το αρχαιοβουλγαρικό ανθρωπωνύμιο Blabd (= καλός) και ότι ως τοπωνύμιο αντιστοιχεί στο σλοβενικό Blagonica. Το χωριό αποτελεί το νοτιότερο σημείο της επισκοπικής περιφέρειας στην περιοχή του Ραδοβισδίου. Είναι σημαντική η συμβολή της Παρρησίας 36 στον παραπέτρα καθορισμό των ορίων της επισκοπής, σ' αυτό το σημείο, με τη συμπερίληψη και τούτου στα χωριά που της ανήκαν¹⁹⁰.

ΙΣΤ΄ . Σκουλι(η)κοκαρέα¹⁹¹

Μεταγενέστερη και σημερινή συντομευμένη ονομασία Σκουληκαριά¹⁹². Το χωριό βρίσκεται ΝΑ του Βελεντζικού και Β του Διάσελου, σε ορεινότετη τοποθεσία και σε μεγάλο υψόμετρο¹⁹³. Αποτελούν μαζί, με το γειτονικό Γιαννιώτη, τα τελευταία χωριά του Ραδοβισδίου προς το Βάλτο, στο μέρος αυτό. Υπήρξε θερινή πρωτεύουσα του τέως δήμου Ηρακλείας¹⁹⁴. Η Σκουληκαριά ήταν πατρίδα της γνωστής μεγάλης οικογένειας των Μπακολαίων επί Τουρκοκρατίας¹⁹⁵. Ο τελευταίος δε της οικογένειας Δ. Μπακόλας συνεργάζονταν με τους Τούρκους. Σε μάχη που δόθηκε στη Σκουληκαριά, ανάμεσα στους Έλληνες, με οπλαρχηγούς τους Τσόγκα και Ράγκο, και στους Τούρκους, την 3-6-1824, νίκησαν οι πρώτοι και τους Τούρκους, στη φυγή τους προς την Άρτα, ακολούθησε και ο Δ. Μπακόλας¹⁹⁶. Η Σκουληκαριά θεωρείται ακόμα από τους ντόπιους ως

186. Παρρησία 36, φ. 219r.

187. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 34, σημ. 15. Ο ΣΤΕΡΓΙΟΠΟΥΛΟΣ, Γεωγραφία, 7, ακολουθώντας το Σεραφείμ, ό.π. 34, την αναφέρει «Παλικουβίτσα», ενώ στη σημ. 4 της ίδιας σελίδας (ακολουθώντας το Νοσχάκη, ό.π., 298) «Μπακλοβίτσα». Ο ΣΟΥΛΗΣ, Ραδοβίζι(ον), ό.π., αναφέρει τον οικισμό ως «Μηλανκοβίτσα» (νυν Διάσελο).

188. ΓΥΣ: Πέτας.

189. Ό.π., 59.

190. Βλ. σημ. 179 της παρούσης.

191. Παρρησίες: 36 φ. 207r, 37 φ. 220r. Το χωριό αναφέρει και με τη μορφή Σκληκοκαργιά ο ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Ν. Ελλην., 19, 262, καθώς και ο κώδικας αρ. 59 της Μ. Δουσίκου, σελ. 493 (Κώδιξ Χ' γερασίου).

192. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, ό.π. 325. ASY, Sen Rettori, fitza 130 στον Αρχοντίδη, ό.π., 116. LEAKE, Travels, 228. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 35. ΜΕΕ, ΚΒ΄, 2. HAMMOND, Epirus 151, 282.

193. ΓΥΣ: Ραπτόπουλου, Πέτας.

194. ΧΟΥΛΙΑΚΑΚΗΣ, Εξέλιξις Ελλάδος, Α ΙΙ, 234. Ίσως εννοούνται αντίστροφα, δηλ. η Σκουληκαριά ως θερινή και το Δημαριό ως χειμερινή πρωτεύουσα του τότε Δήμου Ηρακλείας.

195. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π. 35, σημ. 19, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία. Ο ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, (Αλή Πασάς 2.600) αναφέρει ότι η Σκουληκαριά ήταν όπως και ο Βελεντζικός τσιφλίκι του Αλή πασά.

196. Σεραφείμ, ό.π., σημ. 16. Ελ. ΚΟΥΚΟΥ, Γεγονότα, 341.

πατρίδα του Γ. Καραϊσκάκη¹⁹⁷. Στο χωριό υπάρχει και μονή της Κοιμήσεως της Θεοτόκου με την προσωνυμία «Μοναστήρι της Σκουληκαριάς»¹⁹⁸.

ΙΖ΄. Γιαν(ν)ιώτη(ι)¹⁹⁹

Το τελευταίο από τα ταυτισμένα χωριά του Ραδοβισδίου, που αναφέρονται στις παραπάνω Παρρησίες αρ. 36 και 37 της Μονής Δουσίκου, βρίσκεται νότια της Σκουληκαριάς, στην οποία προηγουμένως ανήκε, και διατηρεί ως σήμερα την παλιά του ονομασία²⁰⁰.

Με το χωριό Γιαννιώτη τελειώνει η διαπραγμάτευση των χωριών-οικισμών του Ραδοβισδίου, η οποία περιορίστηκε, σχεδόν αποκλειστικά, στα στοιχεία των δυο ανωτέρω αρχαιότερων παρρησιών. Με τον ίδιο τρόπο θα παρουσιάσουμε και τα χωριά των δυο επόμενων περιοχών, του Βάλτου και των Αργάφων, αν βέβαια ανήκαν στην επισκοπή Ραδοβισδίου.

Χωριά του Βάλτου

ΙΗ΄. Σύντεκνος²⁰¹

Ο πρώτος οικισμός-χωριό που συναντά κανείς μπαίνοντας στην περιοχή του Βάλτου, σ' αυτό το σημείο, μετά το Ραδοβίσιδο. Μεταγενέστερα αναφερόταν ως Σύντεκνος, χωριό που υπαγόταν στο δήμο Θυάμου και κατά τις πρώτες απογραφές ήταν το μεγαλύτερο σε πληθυσμό χωριό τούτου²⁰². Κατά τον Philippson, που στο τέλος του περασμένου αιώνα επισκέφθηκε και περιέγραψε την περιοχή, «ένα τέτοιο χωριό δέν υπάρχει· τό όνομα δηλώνει μιά περιοχή μέ διασκορπισμένα σπίτια καί ποιμενικές καλύβες, όπου σημαντικότερη ομάδα σπιτιών αποτελεί ο οικισμός Πατιόπουλο, έδρα ταυτόχρονα του παραπάνω δήμου»²⁰³. Ίσως ο σημερινός οικισμός να υπήρχε παλιότερα πάνω από το σημερινό Πατιόπουλο, στη θέση Πάνω Χώρα, όπου υπάρχουν ερείπια αρκετά μεγάλου οικισμού και δυο μικροί ναοί, της εποχής της Τουρκοκρατίας, επ' ονόματι της Παναγίας και της Αγια-Σωτήρας²⁰⁴. Αργότερα η βαθμιαία συνοίκηση

197. ΜΕΕ, ΚΒ΄, 2. ΠΕΤΡΟΥ, Καραϊσκάκης, 19-35, «δπου αντικρούονται οι Ισχυρισμοί των Άρτινών διι ο Καραϊσκάκης γεννήθηκε στη Σκουληκαριά». Πβλ. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, Αρματολίκι, 1, 216.

198. Για τη Μονή Σκουληκαριάς θα γίνει λόγος στην ειδική μελέτη για τις Μονές της περιοχής.

199. «γιανιώτη»: Παρρησία 36 φ. 207γ.: «γιανιώτι», Παρρησία 37 φ. 220γ.

200. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον. ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., 35, σημ. 18.

201. Παρρησία 36 φ. 212γ, 37 φ. 223γ: «σύντεκνος». Παρρησία του 1747, σελ. 200.

202. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, Εξέλιξις Ελλάδος, Α ΙΙ 53-54, 116, 183. ΜΕΕ, ΙΘ΄, 781, ΚΒ΄, 602.

203. Reisen, 247.

204. ΓΥΣ Ραπτόπουλον. Πρόκειται άρα για περίπτωση ερημωμένου χωριού, που δεν είναι όμως γνωστός ο χρόνος ερήμωσής του. Βλ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ-ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ, Ερημωμένα χωριά, 198. Επιτόπια αυτοψία το έτος 1989.

του Πατιόπουλου και η προοδευτική εγκατάλειψη του Σύντεκνου έφερε, ίσως με την αλλαγή της ονομασίας, και την άγνοια της προτεραιότητας μεταξύ των δύο οικισμών²⁰⁵. Από το Σύντεκνο πήρε την ονομασία του και ο ομώνυμος παραπόταμος του Αχελώου Συντεκνιώτικος (Μπίτζακος), ο Ίναχος της αρχαιότητας²⁰⁶. Όπως σε άλλες περιοχές, στην περίοδο της κυριαρχίας του Αλή Πασά και αυτό το χωριό, είχε περιέλθει μαζί με πολλά άλλα του Βάλτου, ως τσιφλίκι, στην ιδιοκτησία του²⁰⁷.

ΙΘ΄. Πατιόπουλου²⁰⁸

Σημερινή ονομασία Πατιόπουλον²⁰⁹. Το χωριό βρίσκεται νότια της Σκουληκαριάς, στη δεξιά όχθη του παραπόταμου του Αχελώου Συντεκνιώτικου²¹⁰. Το σημερινό Πατιόπουλον αντικατέστησε τον Σύντεκνον, όπως ειπώθηκε παραπάνω, για τους ηλικιωμένους όμως κατοίκους είναι γνωστές και χρησιμοποιούνται και οι δυο ονομασίες. Απέναντι από το χωριό, στη θέση Καστρί, νότια του συνοικισμού Φράγκου, πάνω σε απόκρημνο ύψωμα, σώζονται λείψανα αρχαίου φρουρίου σε μεγάλη έκταση²¹¹. Βόρεια, έξω από το φρούριο, βρέθηκαν παλαιοί τάφοι με νομίσματα και πήλινα αγγεία, αλλά από άγνοια της αξίας τους διασκορπίστηκαν και καταστράφηκαν.

Κ΄. Κάμνος²¹²

Συνοικισμός νότια του Πατιόπουλου, στην αριστερή όχθη του ποταμού Συντεκνιώτικου (Ίναχου, Μπίτζακου). Ίσως παλιότερα να βρισκόταν ψηλότερα στην πλαγιά του βουνού της περιοχής, όπου υπάρχουν ακόμα ερείπια σπιτιών και προφορικές παραδόσεις αναφέρουν για ναούς που καταστράφηκαν από κατολισθήσεις και το υλικό τους χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή νεότε-

205. Παρ' όλον ότι στις παρρησίες αναφέρονται ταυτόχρονα και οι δυο οικισμοί. Βλ. και σημ. 201, 20.

206. HAMMOND, Epirus, 241, 243, 247, 282. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον.

207. ΑΡΑΒΑΝΤΙΝΟΣ, Αλή πασάς, 2, 610, όπου από τον κατάλογο των χωριών του Βάλτου που ανήκαν στην επισκοπή Ραδοβισιδίου, τσιφλίκια του Αλή πασά ήταν τα χωριά «Τούνισια... Σακαρέτζι... Κάμνος... Βαλαώρα... Σύντεκνος... Θεριακίσι...».

208. Παρρησία 36 φ. 212r, 37 φ. 224r.

209. ΜΕΕ, ΙΘ΄, 781-782. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., Α II, 54. PHILIPPSON, Reisen, 246-247. HAMMOND, Epirus, 245.

210. Κατά τον PHILIPPSON, ό.π. 246, «Πατιόπουλος» ονομάζεται μόνον εδώ, ενώ παρακάτω λέγεται «Τζάκος». ΜΕΕ, ΙΘ΄, 781.

211. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον. Επίσκεψη-αυτοψία (1989).

212. Παρρησίες: 36 φ. 205r, 37 φ. 218r. Αναστασίου Γορδίου, Βίος Ευγενίου Αιτωλού, 452. ΜΕΕ, ΙΓ΄ 644. Ο οικισμός απαντάται και με τις ονομασίες Κάμνα (ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, Εξελ. Ελλάδος, Α΄ II, 53, 116, 183), που είναι εν χρήσει στην προφορική γλώσσα σήμερα, και Καμίνι, (ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Τατάρα 167).

ρων²¹³. Η Κάμινος υπήρξε πατρίδα του Δαμασκηνού (ιερομονάχου) μαθητού του Ευγένιου Αιτωλού²¹⁴.

ΚΑ΄. Αρία²¹⁵

Σήμερα δεν υπάρχει συγκεκριμένος οικισμός με αυτή την ονομασία. Αναφέρεται όμως «Παληαργιά» ως συνοικισμός της κοινότητας Εμπεσού²¹⁶, που βρίσκεται σε ίση σχεδόν απόσταση από αυτόν και το προηγούμενο χωριό Κάμινος²¹⁷ και πρέπει να αντιστοιχεί στον παλαιό οικισμό Αρία. Η Παληαργιά βρίσκεται στην αριστερή όχθη του Συντεκνιώτικου ποταμού.

ΚΒ΄. Εμπεσός²¹⁸

Συνέχεια των παραπάνω χωριών του Βάλτου και στην αριστερή πάντα όχθη του ποταμού Συντεκνιώτικου βρίσκεται το χωριό Εμπεσός. Δεν αναφέρεται στις προαναφερθείσες Παρρησίες ούτε στις μεταγενέστερες. Παρ' όλα αυτά πρέπει να είναι εξ ίσου παλιό χωριό. Είναι κτισμένο σε επίκαιρη τοποθεσία, λίγο δυτικότερα του στενού που σχηματίζουν τα Όρη του Βάλτου από βορρά και το όρος Κανάλα από νότο. ΝΔ του χωριού, σ' ένα ύψωμα με την ονομασία Κάστρο, διακρίνονται τα ερείπια μεσαιωνικού κάστρου που έλεγχε την οδική σύνδεση μεταξύ του Αμβρακικού κόλπου, από τα δυτικά, και της κοιλάδας του άνω Αχελώου, από ανατολικά²¹⁹. Κοντά και ΒΔ του χωριού βρίσκεται επίσης η μεταβυζαντινή Μονή του Αγίου Θωμά Εμπεσού (1700)²²⁰. Αρχαιολογικά ευρήματα της περιοχής του Εμπεσού²²¹ θα μπορούσαν να στηρίξουν την υπόθεση ότι το μέρος κατοικείται από τους αρχαίους χρόνους, δεν είναι όμως γνωστή η ονομασία του οικιστικού κέντρου.

ΚΓ΄. Ντ(Δ)ούνιστα²²²

Σημερινή ονομασία Σταθάς²²³. Είναι το μοναδικό από τα χωριά της περιο-

213. ΓΥΣ: Ραπτόπουλο, Επίσκεψη (1989).

214. Βλ. σημ. 212.

215. Παρρησίες: 36 φ. 219r, 37 φ. 228r. Στην Παρρησία του 1747 υπάρχει χωριό «αρεά» που πρέπει να είναι το ίδιο με την «αρία» των αρχαιότερων παρρησιών που χρησιμοποιούνται εδώ.

216. ΜΕΕ, ΙΑ΄, 67, όπου αναγράφεται ως Παλιαριά. Βλ. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον, όπου επίσης γράφεται «Παλιαριά». Στον ίδιο χάρτη αναγράφεται, βόρεια του χωριού Σταθάς, «Μεγάλη Αρία». Είναι απίθανο όμως να πρόκειται για την υπό εξέταση Αρία.

217. ΓΥΣ, ό.π.

218. ΜΕΕ, ΙΑ΄, 67. Χουλιάρδης, ό.π., Α ΙΙ, 116, 183. HAMMOND, Epirus, 244.

219. Heyze, Olympe 314 κ.έ. Περιγραφή και αξιολόγηση των ερειπίων κάνει ο Soustal, TIB 3, 149, όπου και περαιτέρω βιβλιογραφία.

220. Για τη Μονή θα γίνει αναφορά σε άλλη ενότητα.

221. HAMMOND, ό.π.

222. Παρρησίες: 36 φ. 220r, 37 φ. 229r. Στην βιβλιογραφία αναφέρεται ως Δούνιστα. ΜΕΕ, ΚΒ΄, 270. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π. HAMMOND, ό.π. 243, 245.

223. ΜΕΕ, ΚΒ΄, 270.

χής του Βάλτου που ανήκουν στην επισκοπή Ραδοβισδίου, το οποίο βρίσκεται από τη δεξιά πλευρά του Συντεκνιώτικου και σε αρκετή απόσταση από την κώτη του. Το ότι βρίσκεται τόσο νότια και μάλιστα πέρα από τον παραπάνω ποταμό προβληματίζει, αν μπορεί να θεωρηθεί με ασφάλεια, ότι ανήκε πράγματι στην επισκοπή, παρ' ότι αναγράφεται ως τέτοιο από πολύ παλιά.

ΚΔ' . Σακαρέτζη²²⁴

Σημερινή ονομασία Περδικάκι²²⁵. Το χωριό βρίσκεται από την άλλη πλευρά της περιοχής που διασχίζεται από τα όρη του Βάλτου, προς το μέρος του Αχελώου, σε αρκετά μεγάλο υψόμετρο, σ' ένα οροπέδιο-βαθούλωμα, που σχηματίζουν τα εδώ βουνά, πάνω από τις απόκρημνες όχθες του Αχελώου. Ο Philippson επισκέφτηκε το χωριό κατά την πορεία του από Άρτα προς Καρπενήσι και το περιγράφει, χαρακτηρίζοντάς το ως ποιμενοχώρι²²⁶. Η περιφέρεια Σακαρετσίου διεδραμάτισε πρωτεύοντα ρόλο κατά την επανάσταση του 1821, υπό δε του επισκόπου Ακαρνανίας Πορφυρίου εκκαλείτο «χώρα πρωτοληστών»²²⁷. Ο Αραβαντινός²²⁸ θεωρεί ότι οι Σαρακατσάνοι ή Σκαρετσάνοι κατάγονται «ἐκ τινος κώμης τοῦ Βάλτου καλουμένης Σακαρέτσι...», απ' όπου και η ονομασία των. Το Σακαρέτσι είναι γνωστό και από το επεισόδιο της φυλακίσεως κατοίκων του από τον Τούρκο διοικητή της περιοχής στις φυλακές του Αιτωλικού και τις, εξαιτίας της φυγάδευσής τους, ταλαιπωρίες του Ευγένιου του Αιτωλού²²⁹. Στο Σακαρέτσι μαρτυρείται από το ΙΗ' αι. κάποια πνευματική κίνηση. Από εδώ κατάγονταν ζωγράφοι, όπως ο Αναγνώστης, ο Αποστόλης, βιβλιογράφοι και σταχωτές βιβλίων²³⁰. Επίσης θα υπήρχε από τότε και στη μετέπειτα περίοδο οικονομική άνθιση, αν κρίνει κανείς ότι από κατοίκους του Σακαρετσίου δανειζεται 500 γρόσια ο Ραδοβισδίου Γρηγόριος, το 1810 (?).

ΚΕ' . Βρουβιανά²³¹

Το χωριό δεν αναφέρεται στις Παρρησίες, δεν είναι δε γνωστός, επίσης, ο χρόνος της συνοικήσεώς του. Βρίσκεται Β. του Σακαρετσίου και παρεμβάλλε-

224. Παρρησίες 36 φ. 212γ, 37 φ. 224γ. Η Παρρησία του 1747 το αναγράφει ως «σικαράτζη». Σακαρέτσι γράφει το χωριό και ο ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, Αργιθέα, 24. Στην υπόλοιπη βιβλιογραφία αναφέρεται ως Σακαρέτσι: LEAKE, Travels, 289. PHILIPPSON, Reisen, 249 κ.έ. ΜΕΕ ΚΑ', 444. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, Αρματολίκι, I, 239. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., Α ΙΙ. Πρβλ. ΓΟΡΔΙΟΥ, Ευγένιος Αιτωλός, 448, όπου το χωριό «Σακαρέσιον».

225. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π. ΓΥΣ, Ραπτόπουλον.

226. Ό.π.

227. ΜΕΕ, ό.π.

228. Χρονογραφία, 2, 146-147.

229. ΑΝ. ΓΟΡΔΙΟΣ, ό.π., 448-449. ΑΘΗΝΑΓΟΡΑΣ Παραμυθίας, Αιτωλικόν, 131. ΒΛΑΧΟΣ, Βίος Ευγένιου Αιτωλού, 34-36.

230. Εκτενής διαπραγμάτευση και παράθεση βιβλιογραφίας, σε ιδιαίτερη ενότητα.

231. PHILIPPSON, ό.π., 252. ΜΕΕ, Ζ', 799. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον. VASMER, ό.π., 68. Το όνομα

ται μεταξύ αυτού και της «Βιρβίτζας». Ίσως να προήλθε από συνοίκηση γειτονικών μεμονωμένων ποιμενικών οικογενειών, άγνωστο βέβαια πότε, αφού και σήμερα ακόμα χαρακτηρίζεται από τον προσανατολισμό της οικονομίας του στην κτηνοτροφία. ΝΑ του χωριού υπάρχει η μεταγενέστερη ξύλινη γέφυρα της Τέμπλας, που συνδέει τις δύο όχθες του Αχελώου και κατ' επέκταση τις περιοχές Βάλτου και Αγράφων σ' αυτό το σημείο²³². Ο Vasmer²³³ θεωρεί ότι το όνομα του χωριού μπορεί να προέρχεται από σλαβικό, ελληνικό ή λατινικό πρότυπο.

ΚΣΤ΄ . Βιρβίτζα²³⁴

Σημερινή ονομασία Αυλάκι(ον)²³⁵. Το τελευταίο χωριό του Βάλτου, προς την περιοχή του Ραδοβισδίου, σ' αυτό το σημείο· βρίσκεται βόρεια των Βρουβιανών και ΝΑ του Μεσόπυργου (Σουμερού) του Ραδοβισδίου Άρτης²³⁶. Η Βιρβίτζα βρισκονταν ΒΔ του σημερινού Αυλακίου. Κατά το Σεραφείμ «... Ύπηρχε ποτε ξετερον χωριον πλησιον τούτου (δηλ. της Σουμερούς), ήρημαμένον ήδη από τοῦ 1821, τοῦνομα Βερβίτσα, οὔ έρείπια σώζονται άπειρα, χρησιμεῦον ήδη εις βοσκήν ζώων ένοικιαζόμενον ύπό τής Ίεράς Μονής Σκουλικαριάς· τούτου τοῦ χωριου τό δύσβατον έστιν άπαραδειγματίστον»²³⁷. Βόρεια του Αυλακίου, υπάρχει λιθόκτιστη επίπεδη γέφυρα της εποχής του μεσοπολέμου, στηριζόμενη σ' ένα κυρίως τόξο και πολλά μικρότερα, που συνδέει τις όχθες του Αχελώου και γενικότερα τις δυο περιοχές (Βάλτου και Αγράφων) ακόμη μια φορά²³⁸.

του χωριού ποικίλει ακόμη στη βιβλιογραφία, όπως: Βροβιανά: ΜΕΕ, Κ΄, 695. Βραβιανά, ΜΕΕ (Βάλτος) 610. Βραβανά: Χάρτης ΚΙΕΡΡΤ. Προβιανή ΜΕΕ, Ζ΄, 799, Κ΄, 695, ΚΑ΄, 444.

232. PHILIPPSON, ό.π.

233. Ό.π., 68.

234. Παρρησίες: 36 φ. 203γ, 37 φ. 217γ. Ο ΣΕΡΑΦΕΙΜ, ό.π., αναφέροντας «Βερβίτσα» διασώζει, έστω και λίγο παραλλαγμένη, την αρχική ονομασία του οικισμού. Πρβλ. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, Εξέλιξις Ελλάδος, Α ΙΙ, 54, 116: Βιρβίτσα (απογραφές των ετών 1879 και 1889), 183: Βερβίτσα (απογραφή 1896). Μεταγενέστερα το τοπωνύμιο γίνεται Βερδίτσα: ΜΕΕ, Ζ΄, 601, ΣΤ΄ 195, ΚΑ΄, 444. Ο VASMER, Slaven, 66, παραθέτοντας και τις δυο μορφές, θεωρεί ότι και οι δυο έχουν αρχαιοσλαβικό πρότυπο και η μεν πρώτη σημαίνει βοσκή, νομή, ενώ η δεύτερη που σημαίνει λόφος, ίσως είναι ταυτόσημη με τη «Βερβίτσα».

235. ΜΕΕ, ΣΤ΄, 195 και 601, ΚΑ΄, 444. Πρβλ. χάρτες: ΚΙΕΡΡΤ, PHILIPPSON, ΓΥΣ: Ραπτόπουλον, όπου αναγράφεται «Αυλάκιον».

236. ΓΥΣ, ό.π.

237. Δοκίμιον, 37. Για την έννοια του ερημαμένου χωριού, βλ. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ-ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ, Ερημαμένα χωριά, 198.

238. Επίσκεψη-φωτογράφησή της έγινε το 1987.239. Παρρησίες: 36 φ. 208γ, 37 φ. 220γ, (1747), σελ. 200.

Χωριά των Αγράφων (Ευρτανικά)

ΚΖ΄. Σιβήστα²³⁹

Το πρώτο από τα αγραφιώτικα χωριά της επισκοπής Ραδοβισδίου, που διατηρεί και σήμερα την ίδια ονομασία²⁴⁰, βρίσκεται στο ίδιο ύψος με τον Εμπεσό του Βάλτου, στην άλλη πλευρά του Αχελώου, ο οποίος εδώ υποχρεώνεται από το απότομα παρεμβαλλόμενο πετρώδες ύψωμα «Προφήτης Ηλίας» να στραφεί ΝΔ, στην αρχή, και μετά ΝΑ²⁴¹. Σήμερα ο καθαυτό οικισμός έχει κατακλυσθεί από τα νερά της τεχνητής λίμνης των Κρεμαστών, στην οποία, κοντά στο χωριό, χύνονται τώρα και τα νερά του Αχελώου²⁴². Στη Σιβήστα είχε αγροκτήματα η Μονή Τατάρνης που επίσης κατακλύστηκαν με τη δημιουργία της τεχνητής λίμνης των Κρεμαστών²⁴³. Αναχωρώντας από τη Σιβήστα για τα Τοπόλιανα, περνά κανείς τον κατερχόμενο από ΒΑ Γρανιτσιώτη, παραπόταμο του Αχελώου.

ΚΗ΄. Βελαώρα²⁴⁴

Ο οικισμός αυτός δεν αναφέρεται παρά μόνο μεταγενέστερα, κατά τις πρώτες απογραφές πληθυσμού της Ελλάδος²⁴⁵. Ο Vasmer²⁴⁶ θεωρεί ότι αντιστοιχεί στο σλαβικό Βέλα (ja) Gora (= λευκό βουνό). Κοντά στη Βελαώρα υπάρχουν ερείπια προχριστιανικού κάστρου²⁴⁷.

ΚΘ΄. Τοπόλιανη²⁴⁸

Σημερινή ονομασία Τοπόλιανα²⁴⁹. Το χωριό βρίσκεται ΒΑ της Σιβήστας, βόρεια της Βελαώρας και δυτικά του παραπάνω παραπόταμου Γρανιτσιώτη²⁵⁰. Με αρχή από τη Βελαώρα, τα Τοπόλιανα περιλαμβάνονται σε μια σειρά χω-

239. Παρρησίες: 36 φ. 208r, 37 φ. 220r, (1747), σελ. 200.

240. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, Αρματολίκι, I, 176: Σιβίστα. Ως κοινότης Σιβίστης με διαφορετική ορθογραφία: ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, Εξέλιξις Ελλάδος Γ΄, 267 (απογραφή 1971). Α II 55, 118 (απογραφές 1879 και 1889, αντίστοιχα): Συβίστα, 185: Συβίστα ή Πρατοβούνι. Με την ίδια ορθογραφία αναφέρεται: ΜΕΕ, ΚΒ΄, 471. Χάρτες ΚΙΕΡΤ, PHILIPPSON, Reisen. VASMER, Slaven, 84, όπου ο σ. δεν βρίσκει να προέρχεται το τοπωνύμιο από αντίστοιχα σλαβικά.

241. Βλ. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον.

249. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π. Όμως τα νερά της λίμνης φτάνουν σχεδόν ως τα Βρουβιανά. HAMMOND, Eritus, 16, σημ. 1, 244.

243. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Τατάρνα, 80 σημ. 1 και 81 κ. έ.

244. Βλ. χάρτες: ΚΙΕΡΤ, PHILIPPSON, ό.π., ΓΥΣ: Ραπτόπουλον. ΜΕΕ, ΚΑ, 780. HAMMOND, ό.π. 254.

245. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., Α II 55, 117, 185.

246. Ό.π., 81.

247. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Τατάρνα, 24, 25.

248. Παρρησίες: 36 φ 217r, 37 φ. 227r, (1747), σελ. 200, όπου γράφεται «τοπολιανά».

249. ΜΕΕ, ΚΓ, 780, ΚΓ΄, 121. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π. HAMMOND, ό.π.

250. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον.

ριών που βρίσκονται στις δυτικές πλαγιές της οροσειράς Φτέρη-Λιάκουρα και από καθαρά φυσικογεωγραφική άποψη ασφαλώς θα ανήκαν στην επισκοπή Ραδοβοσδιού, αφού εκτείνονταν ως αυτή την περιοχή. Ο Vasmer²⁵¹ θεωρεί σαν αυτονόητη και ολοφάνερη την παραγωγή του τοπωνυμίου από το σλαβικό Topoljane (= «κάτοικος περιοχής λευκών»).

Λ΄. Γρανίτσα²⁵²

Το χωριό, που διατηρεί και σήμερα την αρχική του ονομασία, είναι το ανατολικότερο της περιοχής, κτισμένο στη δυτική πλευρά της κοιλάδας του ομώνυμου του παραπόταμου του Αχελώου²⁵³. Από τα υπάρχοντα αναλυτικά στοιχεία των πρώτων απογραφών, εξάγεται ότι η Γρανίτσα ήταν το μεγαλύτερο χωριό και συγχρόνως η έδρα του τέως δήμου Απεραντίων, κέντρο της γύρω περιοχής²⁵⁴. Τον 16ο αιώνα αναφέρεται ως τιμάριο κάποιου οθωμανού Ishak²⁵⁵.

Σε αντίθεση με άλλα τοπωνύμια με την κατάληξη «-ιτσα», που γενικά θεωρούνται σλαβικά δάνεια, ο Vasmer θεωρεί ότι εδώ πρόκειται μάλλον για δάνειο του νεοελληνικού «γρανίτσα» («Quercus esculus» = Elis) προς τις σλαβικές γλώσσες²⁵⁶. Η Γρανίτσα υπήρξε η πατρίδα του Αγίου νεομάρτυρα Μιχαήλ του εξ Αγράφων, που μαρτύρησε στη Θεσσαλονίκη στα 1544²⁵⁷.

ΛΑ΄. Λεπιανά²⁵⁸

Και αυτό το χωριό διατήρησε την αρχική του ονομασία ως σήμερα. Βρίσκεται Β των Τοπόλιανων και ΒΔ της Γρανίτσας, στις νότιες υπώρειες του όρους Ανάληψις²⁵⁹. Ο Vasmer²⁶⁰ θεωρεί σαν βάση παραγωγής του τοπωνυμίου το σλαβικό «Lipjane». Στα Λεπιανά ή στην Πρασιά πιθανολογείται ότι ήταν στους προχριστιανικούς χρόνους η πρωτεύουσα των Αγραίων-Απεραντών²⁶¹ (?). Γνωστό είναι ακόμα το χωριό για το εμπορικό ζωοπανηγύρι του, που, σε αντίθεση με αυτά των άλλων χωριών της περιοχής, γινόταν στο πρώτο δεκαήμερο

251. Ό.π., 84.

252. Παρρησίες: 36 φ. 215γ, 37 φ. 225γ, (1747), σελ. 200. ΜΕΕ, Η΄, 698. HAMMOND, ό.π., 254, 257, 260.

253. PHILIPPSON, ό.π., 253. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π., 1, 214. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον.

254. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., ΜΕΕ, Ε΄, 94.

255. Ασδραχάς, Μηχανισμοί, 23-24, 27.

256. Ό.π., 81, 69.

257. Για το νεομάρτυρα Μιχαήλ, υπάρχει σήμερα αρκετή βιβλιογραφία.

258. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π. Στην απογραφή του 1896 (σελ. 185) γράφει το χωριό «Λιπιανά». Πρόκειται για τυποгр. λάθος; Παρρησίες: 36 φ. 203γ, 37 φ. 217γ. ΜΕΕ, ΙΕ΄, 948.

259. PHILIPPSON, Reisen, 252. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον.

260. Ό.π., 83.

261. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Τατάνα, 24, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

του Νοεμβρίου²⁶². Κοντά στα Λεπιανά, προς Νότον, υπάρχει ο συνοικισμός Άγιος Βλάσιος, που με μεταγενέστερη γραφή υπάρχει στην Παρρησία 37²⁶³, δεν μπορεί όμως να υποστηριχτεί με βεβαιότητα αν πρόκειται για το συγκεκριμένο οικισμό ή κάποιον άλλο συνώνυμό του²⁶⁴.

ΑΒ´. Βλαχομπελτζίστα²⁶⁵

Σημερινή ονομασία Λιθοχώριον²⁶⁶. Το χωριό αναφέρεται στη βιβλιογραφία με την ονομασία Βελτσίστα, που πρέπει να είναι συντομευμένη μορφή της πιθανής αρχικής Βλαχομπελτζίστας²⁶⁷. Βρίσκεται βόρεια της Γρανίτσας, ΒΑ του Ραπτόπουλου και νότια της Πρασιάς (Ζελενίτσας)²⁶⁸. Ο Vasmer θεωρεί πλησιέστερο προς την ελληνική μορφή το τοπωνύμιο Belčiste²⁶⁹, δε δίνει όμως καμιά εξήγηση για τη σημασία του.

ΑΓ´. Ραυτόπουλου(ον)²⁷⁰

Το χωριό, με διατηρημένη την παλιά του ονομασία, βρίσκεται βόρεια των Λεπιανών και ΝΔ του Λιθοχωρίου (Βλαχομπελτζίστας)²⁷¹.

ΑΔ´. Κριτζίστα²⁷²

Σημερινή ονομασία Ιτέα²⁷³. Βρίσκεται ΒΔ και πολύ κοντά στα Λεπιανά, ανήκει όμως σήμερα διοικητικά στην κοινότητα Ραυτοπούλου²⁷⁴. Με τη μορφή

262. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, Λειτουργίες, 348.

263. Φύλλον 217r.

264. Υπάρχει εκτός των άλλων, Ν. του φράγματος των Κρεμαστών, και χωριό Αγ. Βλάσιος, που χωρίς αμφιβολία αποκλείεται να ανήκε στην επισκοπή Ραδοβισιδίου. Βλ. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Τατάρινα, χάρτης.

265. Παρρησίες: 36 φ. 208r, 37 φ. 220r, 1747, σελ. 200.

266. Ι.Σ.Σ. Βάλτος (γεωργ.) 780. ΜΕΕ, ΙΣΤ´ 122. HAMMOND, Epirus 254.

267. ΜΕΕ, Ε´, 94, Ζ´ 2. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, Εξέλιξις Ελλάδος, Α II 55, 118: Βελτζίστα, 185: Βελτσίστα. Ίσως η διαφορετική ορθογραφία οφείλεται σε τυπογρ. λάθος. Στις Παρρησίες υπάρχουν και οι δυο μορφές του τοπωνυμίου. Προτιμήθηκε να εντοπιστεί η Μπελτζίστα στο άνω Ραδοβισιδιον και η Βλαχομπελτζίστα στην περιοχή αυτή των Αγράφων, για καθαρά τεχνικούς λόγους. Στην περιοχή δε ζούσαν ποτέ βλαχόφωνοι· δεν εξηγείται πώς προήλθε μ´ αυτή τη μορφή το τοπωνύμιο.

268. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον, Άγραφα.

269. Ό.π., 81, όπου και παράθεση μικρής βιβλιογραφίας.

270. Παρρησίες: 36 φ. 202r, 37 φ. 216r, όπου αναφέρεται «ραυτόπουλον», 1747, σελ. 200 «Ραπτόπουλον».

271. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον. Στη βιβλ/φία Ραυτόπουλον αναφέρεται: Ι.Σ.Σ., Ευρυτανία (γεωργ.) 780. ΜΕΕ, Ε´, 94. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Τατάρινα 74: Ραυτόπουλον ή Ραφτόπουλον: ΜΕΕ, ΚΑ´, 67, 74. Χουλιάρáκης, ό.π.: «ραβτόπουλο» (= Ραπτόπουλο). ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π., 1, 217. HAMMOND, ό.π.

272. Παρρησίες: 36 φ. 205r, 37 φ. 218r.

273. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π. Γ´, 166.

274. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π.

Κρετσιστα, που πέρασε στη βιβλιογραφία²⁷⁵, θεωρήθηκε κατά τη μετονομασία του σε Ιτέα ως «νέος αυτοτελής οικισμός», ενώ η ύπαρξή του μαρτυρείται ήδη το 16ο αι. Αναφέρεται επίσης σ' ένα τουρκικό χοτζέτι-ναχιγιέ, με στοιχεία για το Αγκρίδοβις (Αγραίων) του 1754, κάτω από τη μορφή Καρατίσιστα²⁷⁶.

ΔΕ΄. Τζιάρεκα και Κεράσοβον²⁷⁷

Πρόκειται μάλλον για το παλιό Κερασοβάκι, σημερινή ονομασία Δαφνούλα²⁷⁸, που βρίσκεται δυτικά του Ραυτόπουλου και των Λεπιανών²⁷⁹. Ο Vasmer το τοπωνύμιο Κερασοβάκι το θεωρεί ως νεοελληνική ονομασία, προερχόμενο από το Κεράσοβον (που κι αυτό προήλθε από το ελληνικό Κέρασος και τη σλαβική κατάληξη -οβο)²⁸⁰.

ΔΣΤ΄. Τζεργέκα²⁸¹

Πιθανόν ο οικισμός να ταυτίζεται με τον υπάρχοντα σήμερα, δυτικά και μεταξύ του Ραυτόπουλου και Δαφνούλας (Κερασοβάκι), οικισμό Τσερνόκα²⁸². Αν αυτή η ταύτιση έχει κάποια βάση, ίσως υπάρχει σχέση μεταξύ αυτού και του παραπάνω Τζιάρεκα και στη σύνδεση του τελευταίου με το Κεράσοβον < Κερασοβάκι.

ΔΖ΄. Ζελενίτσα²⁸³

Σημερινή ονομασία Πρασιά²⁸⁴. Με τη Ζελινίτσα, που βρίσκεται βόρεια του Ραυτόπουλου και αποτελεί το τελευταίο χωριό στην περιοχή που ανήκε στην επισκοπή Ραδοβισδίου, συνεχίζεται ο εδαφικός περιορισμός της επισκοπής, για να στραφεί στη συνέχεια προς τα ΒΔ²⁸⁵. Κατά τον Vasmer το τοπωνύμιο προέρχεται από το σλαβικό Zelen^b (= πράσινος), «θα ήταν όμως δυνατή μια παραγωγή του τοπωνυμίου τόσο από το Zelenica όσο και από το Zelenišće»²⁸⁶.

275. Βλ. τις παραπάνω σημ., 273, 274 και την επόμενη 276.

276. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, Οργάνωσης, 70.

277. Παρρησίες: 36 φ. 211r, 37 φ. 223r.

278. Η Παρρησία του 1747, σελ. 200, αναφέρει κιάλας Κερασοβάκι. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π.

279. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον.

280. Slaven, 83.

281. Παρρησίες: 36 φ. 219r, 37 φ. 228r.

282. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον.

283. Παρρησίες: 36 φ. 201r, 37 φ. 216r, 1747, σελ. 200.

284. Με τη νεότερη γραφή Ζελένιτσα: Ι.Σ.Σ. Ευρυτανία (γεωγραφ.), 780. ΜΕΕ, Ε΄, 94, ΙΒ΄ 8, Κ΄ 652. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π. Στη σελ. 185: Ζαλανίτσα (ίσως τυπογραφικό λάθος). ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π., 1, 217 Ζυλνίτσα.

285. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον.

286. Ό.π., 82.

Στην Πρασιά εντοπίζεται επίσης με πιθανότητα η πρωτεύουσα της αρχαίας Αγραΐδας, όπου βρέθηκαν αρκετά αρχαιολογικά ευρήματα²⁸⁷. Κοντά στο χωριό βρίσκεται ο ναός του Χριστού με τοιχογραφίες του 1609, από τον αγιογράφο Ιωάννη Αγραφιώτη²⁸⁸. Το χωριό είναι επίσης γνωστό από τη δράση του αγ. Κοσμά του Αιτωλού και την προφητεία του σχετικά με την απελευθέρωση του τόπου από τους Τούρκους, με αντικείμενο το γνωστό κυπαρίσσι, που σώζεται ακόμη στο χωριό²⁸⁹.

ΔΗ΄. Χωρίγοβο²⁹⁰

Σημερινή ονομασία Κέδρα²⁹¹. Το χωριό βρίσκεται δυτικά της Πρασιάς (Ζελενίτσας). Εκτός από τη νέα ονομασία υπάρχει και τοπωνύμιο Παλιοχορίγοβο, όπου μάλλον εντοπίζεται το παλιό χωριό²⁹². Το Χωρίγοβο είναι το τελευταίο χωριό των ευρυτανικών Αγράφων και του σημερινού νομού Ευρυτανίας, που συνορεύει εδώ με το νομό Καρδίτσας, καθώς αρχίζουν στη συνέχεια τα θεσσαλικά Άγγραφα. Κατά τον Vasmer το τοπωνύμιο προήλθε από συνένωση ενός ελληνικού ανθρωπωνυμίου «χορηγός» με τη σλαβική κατάληξη -οβο. «Το σύμπλεγμα γκ θα μπορούσε να προέλθει από τη σλαβοποίηση του ελληνικού γ σε γκ»²⁹³.

Χωριά των Αγράφων (θεσσαλικά)

ΔΘ΄. Αργύρι²⁹⁴

Το χωριό, που όπως και πολλά από τα παραπάνω διατηρεί την αρχική του ονομασία —με μικρή διαφορά όπως και πολλά άλλα, στην κατάληξη— είναι το πρώτο από τα ανήκοντα στα θεσσαλικά Άγγραφα, που απαντά ο ερχόμενος από την περιοχή των ευρυτανικών, προς αυτή την κατεύθυνση²⁹⁵. Βρίσκεται δυτικά του Χορίγοβου (Κέδρων) και νότια του Καταφυλλίου (Σελεπια-

287. HAMMOND, ό.π., 254, 257.

288. ΠΙΟΜΠΙΝΟΣ, Αγιογράφοι, 25.

289. ΚΑΝΤΙΩΤΗΣ, Κοσμάς Αιτωλός, 339, αρ. 15.

290. Παρρησία 36 φ. 209r, 37 φ. 221r. Η Παρρησία του 1747, σελ. 200, γράφει «χορίγοβον». Χορίγοβο αναφέρεται από το Ι.Σ.Σ., Ευρυτανία (γεωγρ.) 780. Ο ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., 185, ίσως από λάθος γράφει Χαρίγοβον. HAMMOND, Epirus, 254. Γράφεται επίσης Χορίγοβον στη ΜΕΕ ΙΔ΄, 178., ΚΔ΄, 671.

291. Ι.Σ.Σ., ό.π., ΜΕΕ, ό.π.

292. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον.

293. Ό.π., 85.

294. Παρρησίες 36 φ. 206r, 37 φ. 219r. ΔΕΜ, Αργιθέας δήμος, ΜΕΕ, Ε΄, 400. Πίνακες, 38. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., Α ΙΙ, 173: Αργύριον· 244: Αργύρη.

295. Για τη διάκριση ευρυτανικών-θεσσαλικών Αγράφων έχομε κάνει λόγο πιο μπροστά.

τών)²⁹⁶. Το χωριό είναι γνωστό από την αρματολική οικογένεια των Μπουκουβαλαίων, ο γενάρχης της οποίας, ως αρματολός των Αγραφών, «... ήρθε εδώ, έζησε και εγκατέστησε αρχικά το αρματολίκι του...», καταγόμενος από το Πεοδικάκι (Σεκαρέτσι) Βάλτου²⁹⁷. Στα σύνορα περίπου των σημερινών κοινοτήτων Αργυρίου και Καταφυλλίου υπάρχει νεότερη λιθόκτιστη γέφυρα που συνδέει τις όχθες του Αχελώου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, στα σχετικά με τη Βερνίτσα (Αυλάκι).

Μ΄. Σελεπιανά²⁹⁸

Σημερινή ονομασία Καταφυλλί(ον)²⁹⁹. Βρίσκεται βόρεια του Αργυρίου, σε υψόμετρο 1000 μ. περίπου, νότια της κορυφής του όρους Μυρμηγκιά³⁰⁰. Ο Vasmer θεωρεί το όνομα σλαβικό και προερχόμενο από συλλαβική ανομοίωση των λέξεων Selo Lipjani³⁰¹. Ο Γκλέζος τοποθετεί στα Σελεπιανά την Αργιθέα, πρωτεύουσα της αρχαίας Αθαμανίας³⁰². Διακρίνονται εδώ ερείπια αρχαίας πόλεως, δεν έχει γίνει όμως ως τώρα συστηματική μελέτη, αξιολόγηση και χρονολόγηση, αν και σε διάστημα άνω των 100 ετών, ως σήμερα, έχουν βρεθεί πολλά μεμονωμένα αρχαιολογικά αντικείμενα (μπρούτζινο άγαλμα της Αφροδίτης, νομίσματα, μια αναθηματική πλάκα με την επιγραφή «Νικόμαχος Μνασίω εὐχὴν» κ.ά., που βρίσκονται στο Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και σε άλλες συλλογές³⁰³. Όπως και αλλού αναφέρθηκε, η όλη περιοχή της επισκοπής Ραδοβιοδίου είναι αρχαιολογικά, δυστυχώς, ανεξερεύνητη.

ΜΑ΄. Πλησίον³⁰⁴

Μικροοικισμός κοντά στο χωριό Σελεπιανά (Καταφυλλί). Δεν είναι δυνατή η ταύτιση και ο εντοπισμός των παλαιών Παρρησιών εδώ, διότι υπάρχει η, έστω

296. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον. PHILIPPSON, Reisen (Χάρτης). Ο Χάρτης του KIEPERT δεν το αναφέρει.

297. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, Αργιθέα, 24. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, Αρματολίκι, ό.π.

298. Παρρησίες: 36 φ. 205r, 37 φ. 218r, 1747, σελ. 200, όπου γράφεται «σιλιπιανά». Ως Σελεπιανά το αναφέρει ο ΔΕΜ, ό.π., ο ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 44-45, ο οποίος προσπαθεί, μέσω της προφορ. παράδοσης, να ετυμολογήσει το όνομα ως παραγόμενο από τον «πρώτον βασιλιά Σέλιππον». VASMER, Slaven, 96. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., Α II, 244. Υπάρχει και η γραφή Σύλιπιανά: Πίννακες 38. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., 173.

299. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 44. ΓΚΛΕΖΟΣ, Παλιόκαστρο, 237-38. ΓΥΣ, ό.π.: Καταφυλλιον.

300. ΓΥΣ, ό.π. Ο KIEPERT γράφει το βουνό «Tzourmenzali», ο PHILIPPSON, ό.π. (χάρτες) «Tsurmentsali». Το βουνό, γύρω απ' το οποίο βρίσκονται τα χωριά των θεσσαλικών Αγραφών που ανήκαν στην επισκοπή Ραδοβιοδίου, στην επιτοπία γλώσσα λέγεται Μερμιτζάλα. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 108.

301. Ό.π., 96.

302. Γκλέζος, ό.π., 237-238.

303. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 45. HAMMOND, Epirus, 254, 257, 718, 722, όπου δίνεται και περαιτέρω βιβλιογραφία.

304. Παρρησίες: 36 φ. 218r, 37 φ. 227r.

απίθανη, δυνατότητα αναφοράς στο χωριό Πλησιοί ή Πλούσιοι της περιοχής του κάμπου της Άρτης³⁰⁵. Αν πρόκειται πάντως για το συγκεκριμένο εδώ τοπωνύμιο, φαίνεται ότι ο οικισμός θα είχε κάποια ακμή, διότι, σε αντίθεση με άλλους μεγαλύτερους οικισμούς που αναφέρονται στις Παρρησίες, στη στήλη του Πλησίου αναγράφονται δέκα ονόματα, από τα οποία ένα ιερομονάχου και δύο ιερέων.

ΜΒ΄. Γριμιανά³⁰⁶

Σημερινή ονομασία Γριμπιανιά³⁰⁷. Το χωριό βρίσκεται δυτικά του όρους Μυρμηγκιά (Μερμητζάλα), ΒΔ του Καταφυλλίου (Σελεπιανών) και ΝΔ των Βραγκιανών, στην κοινότητα των οποίων σήμερα ανήκει ως συνοικισμός³⁰⁸. Το αρχικό χωριό βρισκόταν στη θέση Παλιοχώρι³⁰⁹ όπου, παρά την εξαφάνιση από περιστασιακές κατολισθήσεις, φυσικές θεομηνίες κλπ. και οπωσδήποτε λητοσοστρατιωτικές καταστροφές καθώς και τη μετέπειτα εντατική καλλιέργεια του χώρου από τους κατοίκους, διακρίνονται ακόμα ερείπια, που στο σύνολό τους αφήνουν να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι επρόκειτο για αρκετά εκτεταμένο και ακμαίο οικισμό³¹⁰. Δεν είναι γνωστό πότε εγκαταλείφθηκε το χωριό. Πρόκειται πάντως για βίαιη εγκατάλειψη, αφού στα ερείπια διακρίνονταν ως πρόσφατα υπολείμματα καμένων αντικειμένων σε στρώματα στάχτης. Ίσως σχετίζονται όλα αυτά με την επανάσταση του 1854 στις περιοχές Ηπείρου-Θεσσαλίας και τη βίαιη καταστολή της, στη συνέχεια³¹¹. Το σημερινό χωριό, συνέχεια με την ίδια ονομασία, του παλιού, είναι κτισμένο «στην αριστερή όχθη του Αχελώου ποταμού... σε υψόμετρο 440 μ.»³¹². Τσιφλίκι κάποιου Τούρκου μπέη, αγοράστηκε από τους Μπουκουβαλαίους, που στις 10 Απριλίου του 1803 το αφιέρωσαν στο παρακείμενο μοναστήρι της Μεταμορφώσεως Βραγκιανών, όπως αναγράφει η πρόθεση της Μονής του έτους 1777³¹². «Η κυριότης της Μονής στο τσιφλίκι αυτό κράτησε ως τα 1928. Η πολιτεία τότε απαλλοτρίωσε το τσιφλίκι και εγκατέστησε ακτήμονες χωρικούς»³¹³.

ΜΓ΄. Μικρά Βραϊανά³¹⁴

Το χωριό διατηρεί βασικά (με μικρή αλλαγή της αρχικής μορφής, Βραϊανά σε Βραγκιανά, και την έκπτωση του επιθέτου μικρά) την αρχική του ονομα-

305. Για το χωριό αυτό γίνεται λόγος σ' άλλο σημείο της μελέτης.

306. Παρρησίες: 36 φ. 217r, 37 φ. 227r, 1747 σελ. 200, όπου «γριμιανά».

307. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 35. Παράβαλε και τις γραφές Γριμπιανιά στους πίνακες 38. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π. VASMER, ό.π., 89.

308. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον.

309. VASMER, ό.π., 89.

310. ΑΝΤΩΝΙΑΔΗ-ΜΠΙΜΠΙΚΟΥ, Ερημωμένα χωριά, ό.π.

311. Πρβλ. Ιστορία Ελλ. Έθνους, ό.π.

312. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 35.

313. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 36.

314. Παρρησίες: 36 φ. 210r, 37 φ. 222r, 1747, σελ. 200, όπου «μικρά βραϊανιά»

σία³¹⁵. Βρίσκεται ΒΑ του Καταφυλλίου και των Γρυμπιανών, δίπλα στα Ποταμάκια, παραπόταμο του Αχελώου³¹⁶. Ο Vasmer, που φυσικά δε γνωρίζει τις αναγραφές των Παρρησιών, το αναφέρει ως Βρανιανά, σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, και το θεωρεί ως προερχόμενο από την παλαιοσλαβική μορφή Βραηja-ne, γνωρίζει όμως και τη μεταγενέστερη μορφή που τη θεωρεί προερχόμενη από το σλαβικό ανθρωπωνύμιο Βραη[b]ko³¹⁷. Υπάρχει και η εκδοχή η ονομασία του χωριού Βρανιανά να προέρχεται από κλάδο της επιφανούς βυζαντινής οικογένειας των Βρανάδων που είχαν βοσκοτόπια και κτήματα στην περιοχή³¹⁸. Στη νεότερη εποχή θεωρείται βέβαιο ότι η συνοίκηση των Βραγκιανών έγινε από τσελιγκάδες των Βραγκιανών των ευρυστατικών Αγράφων, ονομάστηκαν δε Μικρά ως προερχόμενα από τα Μεγάλα³¹⁹. Στην τοποθεσία «Κατούνιστα», απέναντι απ' το σημερινό χωριό, υπάρχουν λείψανα προχριστιανικού οικισμού και ΝΑ της ίδιας τοποθεσίας αρχαίο νεκροταφείο, «με μνημεία μεγάλων διαστάσεων αποτελούμενα από εξ λίθινες πλάκες τεχνικότερα αρμολογημένες μεταξύ τους. Εκεί πολλές φορές βρέθηκαν χρυσά νομίσματα, σκουλαρίκια, περιδέραια, βραχιόλια, δοχεία χάλκινα, πήλινα και διάφορα άλλα αντικείμενα»³²⁰. Δυστυχώς ούτε εδώ έχει πραγματοποιηθεί επιστημονική αρχαιολογική έρευνα, αν και η ύπαρξη των αρχαίων ερειπίων είναι γνωστή από μακρού³²¹. Δυτικά του χωριού, στις πλαγιές της Μυρμηγκιάς, βρίσκεται η μεταβυζαντινή Μονή της Μεταμορφώσεως του Χριστού³²².

ΜΑ΄. Μάραθος³²³

Παλιά και σημερινή ονομασία χωριού, βόρεια των Βραγκιανών³²⁴. Τα νεότερα χρόνια και ως το 1928 ονομάζονταν Αραχωβίτσα³²⁵. Δεν μπορεί να αποφασισθεί με ασφάλεια αν ο Μάραθος των Παρρησιών εντοπίζεται στο εν λόγω χωριό ή αναφέρεται σε κάποιον άλλο συνώνυμό του οικισμό, όπως π.χ. στο

315. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 26. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, Αρματολόγικη, I, 218. Στη βιβλιογραφία όμως υπάρχει εν χρήσει παράλληλα και ο τύπος Μικρά Βραγκιανά: Βλ. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 28-29. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π., 1, 218 κ.ά. Παλιότερα χρησιμοποιούνταν η γραφή «Βραγγιανά» ΔΕΜ, Αργιθέα. ΜΕΕ, Ζ΄, 739, 740. Πίνακες, 38. ΧΟΥΛΙΑΡΑΚΗΣ, ό.π., Α II, 173, 244.

316. ΓΥΣ: Ραπτόπουλον.

317. VASMER, Slaven, 81.

318. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, Λειτουργίες, 358, όπου και περαιτέρω βιβλ./φια. VASMER, ό.π.

319. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π. ΓΚΙΟΛΙΑΣ, ό.π. ΜΠΟΥΚΟΥΒΑΛΑΣ, ό.π.

320. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 26-27.

321. LEAKE, ό.π.

322. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π.

323. Παρρησία 36 φ. 212γ, 37 φ. 233γ.

324. ΜΕΕ, ΙΣΤ΄, 659. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π. 49.

325. ΔΕΜ, Αργιθέα. ΜΕΕ, ό.π. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π. VASMER, ό.π., 98, που θεωρεί το όνομα παράγωγο του σλαβικού Orěchovica (βλ. στον ίδιον, σελ. 21).

Μάραθο Ευρυτανίας, που όμως λόγω της θέσεώς του είναι αδύνατον να ανήκε στην επισκοπή Ραδοβισδίου³²⁶. Κοντά στο χωριό, στη θέση Παναγία, διακρίνονται ερείπια κτιρίων, με σύγχρονο ναΐσκο της Γεννήσεως της Θεοτόκου, τα οποία θεωρούνται ως «ο οίκος του Επισκόπου Ραδοβισδίου», η έδρα της «Επισκοπής», όπως λέγεται η τοποθεσία ουσιαστικοποιημένη στην τοπική γλώσσα³²⁷.

326. Ο Μάραθος Ευρυτανίας βρίσκεται ανατολικά της Γρανίτσας και μάλιστα πέρα κι από τον Αγραφιώτη, παραπόταμο του Αχελώου. Βλ. ΓΥΣ: Αγραφα. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ, Τατάρα, 20.

327. ΚΩΤΣΙΩΡΗΣ, ό.π., 32.

ΠΕΡΙΟΧΗ ΜΕΣΟΥ ΡΟΥ ΑΧΕΛΩΟΥ

Χάρτης της Ελλάδος

Γεωγραφ. και υψομετρικός, κλ. 1.500.000. Χαρτογρ. οίκος Κ. Γρηγούρα, Αθήνα 1929.

Η ΟΝΟΜΑΣΙΑ ΤΗΣ ΧΕΡΣΟΝΗΣΟΥ ΤΩΝ ΜΕΘΑΝΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΟΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΜΕΧΡΙ ΤΗΝ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙ ΤΟΥ 1821*

Ἡ ἑλληνική γῆ κατά τούς Μέσους χρόνους (3ος ἕως 15ος αἰώνας¹) —καί ὄχι μόνο— γνώρισε, λόγω τῆς γεωγραφικῆς θέσεώς της, πολλές βαρβαρικές ἐπιδρομές, ἀλλά καί μόνιμες ἐγκαταστάσεις² διαφόρων φύλων τά ὁποῖα μετακινήθηκαν ἄλλοτε εἰρηνικά καί ἄλλοτε ὄχι, ἀπό τήν βόρειο ἐνδοχώρα πρὸς Νότον.

Οἱ μετακινήσεις αὐτές, πέραν τῶν ὄποιων ἐπιπτώσεων στό φυσικό περιβάλλον, στήν παραγωγή, στήν οἰκονομία καί στήν ἐθνολογική σύνθεσι τοῦ ντόπιου πληθυσμοῦ, ἐπηρέασαν τίς περισσότερες φορές καί τό τοπωνυμικόν³ τῆς περιοχῆς, ἐντός τῆς ὁποίας ὑπῆρξε μόνιμη ἐγκατάστασι ἐπήλυδων.

* Θερμές εὐχαριστίες ὀφείλονται στήν Κα Rosemarie Ind γιά φωτοτυπίες καί φωτογραφίες ἀπό τήν Βρεττανική Βιβλιοθήκη τοῦ Λονδίνου, τίς ὁποῖες συμβουλευθήκα γιά τήν συγγραφή τοῦ ἀνά χεῖρας ἀρθροῦ. Ἐπίσης στόν Κο Ἀντώνιο Τάντουλο, ἰατρό, ὁ ὁποῖος μέ μεγάλη προθυμία μοῦ χορήγησε φωτοαντίγραφα ἀπό τό ἔργο τοῦ Piri Reis καί μοῦ διέθεσε τήν πολύτιμη συλλογή τῶν βιβλίων του γιά περαιτέρω ἔρευνα τοῦ θέματος.

1. Περιληπτική διαπραγμάτευσι τοῦ θέματος ἀπό τόν γράφοντα ἔχει συμπεριληφθῆ στόν συλλογικό τόμο *A Rough and Rocky Place: The Landscape and Settlement History of the Methana Peninsula, Greece*, ὁ ὁποῖος ἐξεδόθη ἀπό τούς Chr. Mee καί H. Forbes, Liverpool University Press, 1997 καί συγκεκριμένα στό 9ο Κεφάλαιο, «Medieval Methana», σ. 92-100. Στό παρόν ἀρθρο δημοσιεύονται ὅλα τά σχετικά στοιχεῖα, τά ὁποῖα λόγω περιορισμένου χώρου δέν ἦταν δυνατόν νά ἐνταχθοῦν στήν ἀνωτέρω μελέτη.

2. Ἐνδεικτικά ἀναφέρονται αὐτές τῶν Ἑρούλων, Γότθων, Ἀβάρων, Σλάβων, Βουλγάρων, Καταλανῶν καί Ἀρβανιτῶν. Οἱ τελευταῖοι φαίνεται ὅτι περισσότερο ἀπό ὁποιοδήποτε ἄλλο φύλο ἐπηρέασαν τήν μεσαιωνική καί νεώτερη ἑλληνική ἱστορία ὄχι μόνον λόγω τοῦ ἐνεργοῦ ρόλου πού ἐπαιξάν στήν διαμόρφωσι της, ἀλλά καί λόγω τῶν δημογραφικῶν ἐπιπτώσεων στόν κεντρικό καί νότιο ἑλλαδικό χώρο. Γιά τό θέμα βλ. P. Topping, «Albanian Settlements in Medieval Greece: Some Venetian Testimonies», στό συλλογικό ἔργο, ἐκδοθέν ἀπό τήν Ἀ. Ε. Λαῖου-Θωμαδάκη: *Charanis Studies. Essays in Honor of Peter Charanis*, Rutgers, The State University of New Jersey, 1980, σ. 261-271, ὅπου καί περισσότερη βιβλιογραφία.

3. Μελέτες γιά τό τοπωνυμικόν τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ὑπάρχουν πολλές. Ἐδῶ μνημονεύονται μόνον ἐλάχιστες βασικές καί ἄκρως χρήσιμες, οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στήν ἐπιβίωσι σλαβικῶν καί ἀρβανιτικῶν τοπωνυμιῶν στήν Πελοπόννησο καί ὄχι μόνον: M. Vasmer, *Die Slaven in Grie-*

Τά Μέθανα, χερσονήσος στήν ΒΑ ἄκρη τῆς Πελοποννήσου, ἀναφέρονται στίς πηγές, γιά πρώτη φορά, τόν 5ο αἰ. π.Χ., ἀπό τόν Θουκυδίδη, ὡς Μέθανα καί Μεθώνη⁴. Ἀργότερα ὁ Στράβων (64 π.Χ. - 21 μ.Χ.) χρησιμοποιεῖ τόν τύπο Μέθανα, ἀλλά καί Μεθώνη γιά τήν ἴδια περιοχή⁵, ἐνῶ ὁ Κλαύδιος Πτολεμαῖος (90-168 μ.Χ.) τόν τύπο «Μεθίηνη»⁶. Τέλος ὁ Πausanίας (110-180 μ.Χ. περίπου) ἐπανειλημμένα κάνει μνεῖα τοῦ ὀνόματος Μέθανα, ὅπως αὐτό χρησιμοποιεῖται σήμερα⁷.

Μετά τόν Πausanία, τό ὄνομα τῆς Χερσονήσου ἐπανευρίσκεται μόλις τόν 6ο μ.Χ. αἰῶνα στό ἔργο τοῦ Ἱεροκλέους Γραμματικοῦ, Συνέκδημος (646, 11) ὡς Μεθώνη⁸. Μετά τόν Συνέκδημο οἱ ἄμεσες ἀναφορές στό συγκεκριμένο τοπωνύμιο ἐκλείπουν καί φαίνεται ὅτι οἱ πηγές (μέχρι καί τόν 15ο αἰῶνα) ἀγνοοῦν ἐντελῶς τήν περιοχή.

Ἐμμεση μνεῖα τοῦ τόπου γίνεται ἀπό τον Κώδικα Parisinus Graecus 1555A, στήν Notitia 3 (738). Σ' αὐτήν, χρονολογούμενη μεταξύ τοῦ 787 καί τοῦ τέλους τοῦ 9ου αἰ.⁹, ὁ ἐπίσκοπος Μεθάνων ἀναφέρεται ὡς ὑπαγόμενος στήν μητρόπολι Κορίνθου, ἐνῶ ἀποκαλεῖται ὡς «ὁ Μαθηάνας». Ὁ χρησιμοποιούμενος γλωσσικός τύπος δέν πρέπει νά ξενίζη, ἀφοῦ καί γιά τόν ἐπίσκοπο Ἐπιδαύρου

chenland, Berlin 1941 (φωτοαναστ. ἔκδοσι, Amsterdam 1970). D. J. Georgacas - W. A. McDonald, *Place Names in Southwest Peloponnesus. Register and Indexes*. Athens 1967, στή *Πελοποννησιακά ΣΤ'* (1963-1968), Ἀθήναι 1968, σ. 1-400. Μιχ. Σ. Κορδῶση, Ἡ σλαβική ἐποίκιση στήν Πελοπόννησο μέ βάση τά σλαβικά τοπωνύμια, *Δωδώνη* 10 (1981), σ. 381-446. T. Johalas, Über die Einwanderung der Albaner in Griechenland, στή *«Dissertationes Albanicae»*, ἔκδ. R. Trofenik, München 1971, σ. 99 κ.έ. Κ. Μπίρη, *Τοπωνυμικά τῶν Ἀθηνῶν*, Ἀθήνα 1945. Ἐξ ἄλλου, ιδιαίτερα ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες γιά τόν πληθυσμό τῆς Πελοποννήσου καί τήν ἄλβανική μετανάστευσι μποροῦν νά ἀντληθοῦν ἀπό τήν ἐργασία τοῦ Βασ. Παναγιωτοπούλου, *Πληθυσμός καί οἰκισμοί τῆς Πελοποννήσου, 13ος-18ος αἰῶνας*, Ἀθήνα 1985.

4. Ἱστορία, Δ', 45, 2: Τῆ δ' ὕστεραῖα παραπλεύσαντες ἐς τήν Ἐπιδαυρίαν πρῶτον καί ἀπόβασίν τινα ποιησάμενοι ἀφίκοντο ἐς Μεθώνην τήν μεταξύ Ἐπιδαύρου καί Τροιζήνος, καί ἀπολαμβάνοντες τῆς χερσονήσου ἰσθμόν εἰείχισαν, [ἐν ᾧ ἡ Μεθώνη ἐστί]. Ἐπίσης Ἱστορία, Ε', 18, 7: Ἀποδόντων δέ καί Ἀθηναῖοι Λακεδαιμονίους Κορυφάσιον καί Κύθηρα καί Μέθανα καί Πτελεόν...

5. Γεωγραφικά, Α', 3, 18: Περὶ Μεθώνην δέ τήν ἐν τῷ Ἐρμιονικῷ Κόλπῳ ὄρος ἐπισταδίου τό ὕψος ἀνεβλήθη... Ἐπίσης, Γεωγραφικά, Η', 6, 15: ...χωρίον ἦν ἐρμιμόν Μέθανα καί χερρόνησος ὀμῶνυμος τούτω· παρὰ Θουκυδίδη δέ ἐν τισιν ἀντιγράφοις Μεθώνη φέρεται ὀμωνύμως τῆ Μακεδονικῆ...

6. Γεωγραφική Ὑφήγησις, Γ', 16, 12: Μεθίηνη χερσονήσος.

7. Ἑλλάδος Περιήγησις, Β', 34, 1: ...πόλιμα οὐ μέγα ἐπὶ θαλάσση Μέθανα ὄμισται. Βλ. καί Β', 34, 2: Ὁ δέ ἐθαύμασε ἐν τοῖς Μεθάνοις μάλιστα, γράψω καί τοῦτο. Ἐπίσης Β', 34, 3: ...ἔλεγον δέ οἱ περὶ τά Μέθανα,... καθὼς καί Β', 34, 4: Τά μὲν δὲ Μέθανα ἰσθμός ἐστι τῆς Πελοποννήσου.

8. E. Honigmann, *Le Synekdèmos d' Hiéroklès et l' opuscule géographique de Georges de Chypre*, Bruxelles 1939, σ. 18, ὅπου καί ἡ ταῦτισι τῶν Μεθάνων μέ τόν τύπο Μεθάνα (Μεθώνη). Συνέκδημος (646, 11). Δέν χωρεῖ ἀμφιβολία ὅτι μέ τόν τύπο Μεθώνη γίνεται ἀναφορὰ στή Μέθανα, ἀφοῦ στόν κατάλογο τοποθετεῖται μετά τό Αἴγιον καί πρό τῆς Τροιζήνος καί τῆς Ἐπιδαύρου. Ἡ δέ μεσσηνιακή Μεθώνη τοποθετεῖται μετά τήν Ἀσίνην καί πρό τῆς Κυπαρισίας (P.G. 113, στ. 144). Βλ. καί τήν κριτική ἔκδοσι τοῦ Συνέκδημου ἀπό τόν Honigmann.

9. J. Darrouzès, *Notitiae Episcopatum Ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, σ. 32-33.

χρησιμοποιείται ο τύπος «Ὁ Ἐπιδάμπας», γιὰ δὲ τὸν Τροϊζῆνος, «Ὁ Τρουζέμας»¹⁰. Ὁλόκληρη μάλιστα ἢ Notitia γέμει γλωσσικῶν σολοικισμῶν, προῖόν προφανῶς μιᾶς ἰδιαίτερα ταραγμένης ἐποχῆς.

Τὰ Μέθανα ὡς χερσόνησος καὶ ὄχι ὡς πόλις ἀναφέρονται ἐκ νέου στὸν ἑλληνικὸ Πορτολάνο II, ὁ ὁποῖος, ἂν καὶ χρονολογῆται στὸν 16ο αἰῶνα, ὁ ἐκδότης του θεωρεῖ ὅτι ἀντιγράφει ἄλλον τοῦ ἀμέσως προηγουμένου αἰῶνα¹¹. Στὸ κείμενο αὐτὸ χρησιμοποιεῖται τὸ τοπωνύμιον σὲ ἀριθμὸ ἐνικό: «τοῦ Μεθάνου»¹².

Ἐμμεση ἀναφορά στὸ ὄνομα Μέθανα γίνεται καὶ σὲ ἓνα πολὺ φθαρμένο ἀκιδιογράφημα τοῦ 1631 στὸν βυζαντινὸ ναὸ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, κοντὰ στὸ χωριὸ Κουνουπίτσα. Ὁ ναὸς, χρονολογούμενος πρὸς τὸ τέλος τοῦ 13ου αἰῶνος¹³, εἶναι γεμάτος ἀπὸ διάφορα —ἀδημοσίευτα μέχρι σήμερα— ἀκιδιογραφήματα, διαφόρων ἐποχῶν¹⁴.

Στὸν Β τοῖχο λοιπὸν πάνω ἀπὸ ἓνα ἐλάχιστα σωζόμενο ἀκιδιογράφημα πλοίου (Σχέδ. 1) μετὰ μεγάλης δυσκολίας διαβάζεται ἡ ἀνάμνησι «Ni- -λ- - - μεθενίτ - - , με χρονολογία αχλα (1631)¹⁵.

Τὸ 1686 ἐπισκέπτεται τὰ Μέθανα ὁ περιηγητὴς καὶ γεωγράφος Pier Antonio Pacifico, ὁ ὁποῖος στίς σημειώσεις του συμπεριλαμβάνει καὶ τὰ Μέθανα¹⁶, ἐνῶ

10. Ἐνθ. ἄνωτ., σ. 244.

11. A. Delatte, *Les Portulans Grecs*, Liège, Paris 1947, σ. XV.

12. Στὸν Πορτολάνο II διαβάζουμε: Ἐπὶ τὰ Πίδαυρα πέρ σιρόκο εὐρίσκεις τὸν κάβον τοῦ Μεθάνου τὸν χοντρον. Ἐκεῖ τὸ λέγουν εἰς τὸν Ἁγιον Γεώργιον, καὶ ἂν θέλῃς νὰ ὑπάς εἰς τὸν Δαμαλᾶ, ἀπογύρισε τὸν κάβον τοῦ Μεθάνου καὶ ἀφῆς τον εἰς τὸν μάστορα... Delatte, ἐνθ. ἄνωτ., σ. 222-223.

13. Γιὰ τὸν ναὸ, βλ. λεπτομερῶς στὸ συλλογικὸ ἔργο *A Rough and Rocky Place...* (ὑπόσημ. 1), κεφαλ. 12. «Catalogue of Churches», σ. 224-233, ὅπου δημοσιεύεται γιὰ πρώτη φορὰ ἀπὸ τὸν γράφοντα. Ἐπίσης γιὰ λεπτομερῆ μελέτη τῆς ἀρχιτεκτονικῆς καὶ τῆς ζωγραφικῆς του, βλ. Θ. Κουκούλη - Μ. Οἰκονόμου, Δύο βυζαντινοὶ ναοὶ τῶν Μεθάνων: Ἁγιος Δημήτριος καὶ Ἁγιος Ἰωάννης ὁ Θεολόγος, *Πελοποννησιακά*, ΚΒ' (1996-1997), Ἀθῆναι 1997, σ. 221-276.

14. Τὰ ἀκιδιογραφήματα περιλαμβάνουν πλοῖα, ζῶα, ἀστέρια, σταυροὺς, χρονολογίες, οἱ περισσότερες ἀπὸ τίς ὁποῖες ἀνήκουν στὸν 18ο καὶ 19ο αἰῶνα.

15. Τὸ χάραγμα διηγεῖτο σὲ πολὺ κακὴ κατάστασι, λόγῳ τῆς ὑγρασίας καὶ τῆς ἀπολεπίσεως μεγάλου μέρους τῆς τοιχογραφίας τοῦ εἰκονιζομένου Ἁγίου Γεωργίου, ἐφίππου δρακοντοκτόνου. Ἐχει χρησιμοποιηθῆ πολὺ λεπτὸ αἰχμηρὸ ἀντικείμενον τόσο γιὰ τὰ γράμματα, ὅσο καὶ γιὰ τὸ τμήμα τοῦ σωζομένου πλοίου. Ὅταν, κατὰ τὴν προσπάθειά μου νὰ τὸ ἀποτυπώσω, ἐπολοθέτησα στὴν ἐπιφάνειά του ριζόχαρτο, τὸ ἀκιδιογράφημα κατέπεσε καὶ διελύθη. Ἡ χρονολογία εἶναι ἀπὸ Χριστοῦ Γεννήσεως καὶ ὄχι ἀπὸ κτίσεως Κόσμου. Τὸ α καὶ τὸ χ διηγεοῦντο σὲ μέτρια κατάστασι, ἐνῶ τὸ λ καὶ τὸ α (=1) σὲ κακὴ καὶ ἄθλια ἀντιστίχως. Γι' αὐτὸ διατηρῶ σοβαρῶς ἐπιφυλάξεις ὡς πρὸς τὴν ἀνάγνωσι κυρίως τοῦ α (=1). Ὡς πρὸς τὸ ὄνοματεπώνυμον, διαβάζονται μόνον τὰ γράμματα Ν, ι, λ ἀπὸ τὸ ὄνομα καὶ μ, ε, θ, ε, ν, ι, τ ἀπὸ τὸ ἐπώνυμο: Ἐπὶ τὸ πλοῖο σωζόταν μόνον τὸ ἄνω μέρος τῶν ἰστίων.

16. «Alla cima del Promontorio di Scileo rissorge ancora il Castello di Metana... καὶ ... trenta miglia da Metana si trovano i Bagni caldi». Pier Antonio Pacifico, *Descrizione delle provincie, che formano la tanto decantata penisola della Morea, nella quale se contiene l' origine d' essa, la città, il sito, i costumi di quei popoli, et altro. Diviso in due libri, nel primo si contiene l' origine de primi abitanti, la Religione, il nome, che chiederò alle Provincie, e Città. Nel secondo si leggono i nomi Moderni, si desorivono le Piazze più principali adornate di figure in Rame*. In Milano,

σέ έναν χάρτη του σημειώνει τό ἀκρωτήριο τοῦ Ἁγίου Γεωργίου (C. S. Zorzi)¹⁷.

Τά Μέθανα κατά τήν διάρκεια τῆς β' Ἑνετοκρατίας (1685-1715) συναντῶνται συχνά στά ἐπίσημα ἐνετικά ἔγγραφα. Σέ ἀπογραφή τῆς Πελοποννήσου τοῦ 1700, πού βρῖσκεται στό ἀρχεῖο Francesco Grimani, ὑπάρχει τό τοπωνύμιο Mettena¹⁸. Στό ἀδημοσίευτο χειρόγραφο τοῦ 1703-5, πού βρῖσκεται στήν Ἑθνική Βιβλιοθήκη τῆς Ἑλλάδος καί τό ὁποῖο ἀνήκει στό ἀρχεῖο Antonio Nani, χρησιμοποιεῖται πάλι ὁ ὄρος Metena¹⁹. Ἐπίσης σέ πρόσφατα δημοσιευμένο νοταριακό ἔγγραφο τοῦ 1703 —γραμμένο στήν Ἑλληνική— ἀναφερόμενο σέ συμφωνία συλλογῆς δεκάτης στήν περιοχή τοῦ Δαμαλά, μεταξύ τῶν μαρτύρων πού βεβαιώνουν συγκαταλέγεται καί κάποιος «Δίμα Αρανίτι απο χωριο Μεθena»²⁰.

Ἐκτοτε ἡ χρῆσι τοῦ γενικεύεται καί ἀπαντᾶται σέ πολλές πηγές: Στήν Γεωγραφία τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μελετιοῦ²¹, ὁ ὁποῖος τήν συνέγραψε πρό τοῦ 1700, ἀλλά τυπώθηκε γιά πρώτη φορά, μετά τόν θάνατόν του, στή Βιέννη τό 1728²². Ἐπίσης σέ περιγραφές ξένων περιηγητῶν, ὅπως τῶν Chandler

MDCLXXXVI, Nella stampe dell' Agnelli, σ. 124. Εἶναι χαρακτηριστικό ὅτι στό ἀνωτέρω ἔργο γίνεται σαφής διαχωρισμός μεταξύ τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν οἱ ὁποῖες ἀναφέρονται στήν Ἀρχαιότητα (1ο βιβλίο) καί αὐτῶν πού ὁ συγγραφέας ὀνομάζει σύγχρονές του (2ο βιβλίο). Ἐτσι στό 1ο βιβλίο, σ. 23-24, ἀναφέρει: «... v' era un Castelletto sul mare, che chiama Metana...» καί πῶ κάτω, «Metana viene ad essere un istmo di Trezene vi era i confini d' Hermione». Τό ἴδιο κείμενο ἔχει ἐπίσης ἐκδοθῆ στήν Βενετία τό 1686. Ἡ μόνη διαφορά του μέ τήν ἔκδοσι τοῦ Μιλάνου βρῖσκεται στήν ἀρίθμηση τῶν σελίδων. (Στήν ἔκδοσι τῆς Βενετίας μετά τήν σελ. 100 οἱ σελίδες ἀριθμοῦνται ἀπό τό 1 πάλι, ἐνῶ σ' αὐτήν τοῦ Μιλάνου ἡ ἀρίθμηση συνεχίζεται κανονικά). Στό ἔργο ἐπίσης τοῦ P. A. Pacifico «Breve descrizione corografica del Peloponneso o' Morea, In Venetia MDCCIV», ὁ συγγρ. ἀναφερόμενος στήν ἀρχαιότητα, γράφει: «Methanae Cherronesus...», σ. 35. Σέ συστηματικό κατάλογο τῶν οἰκισμῶν τῆς περιοχῆς Κορίνθου, ἀναφέρει στήν σελ. 119: «Damala, olim Troezen... Methena...». Στό βιβλίο αὐτό ὁ συγγραφέας πλησιάζει φωνητικά τό τοπωνύμιο Μέθανα, προφανῶς μεταγράφοντας ὅ,τι ἀκριβῶς ἄκουσε νά χρησιμοποιοῦνται στήν ἐποχή του.

17. Ἑλληνική Ἐταιρεία Χαρτογραφίας (Α. Κουμαριανοῦ, Τ. Παπουτσάνης, Α. Ναβάρη), *Χαρτογράφηση τοῦ Ἑλληνικοῦ παραλίου καί νησιωτικοῦ χώρου*, Αθήνα 1989, σ. 54, χάρτης 35, ὁ ὁποῖος προέρχεται ἀπό τό παραπάνω ἔργο τοῦ P. A. Pacifico, *Breve descrizione corografica del Peloponneso*.

18. Βασ. Παναγιωτοπούλου, *Πληθυσμός...*, σ. 247, 294 (ἐνθ. ἀνωτ., ὑποσημ. 3).

19. Archivio Antonio Nani, Affitanze della Morea, f. 275v, χειρόγραφο 325/EBE.

20. S. Davies, *Tithe-Collection in Venetian Peloponnese 1606-1705*, BSA 89 (1994), σ. 453.

21. Μελετιοῦ, *Γεωγραφία Παλαιά καί Νέα. Συλλεχθεῖσα ἐκ διαφόρων Συγγραφέων Παλαιῶν τε καί Νέων, καί ἐκ διαφόρων ἐπιγραφῶν τῶν ἐν λίθοις, καί εἰς κοινήν Διάλεκτον ἐκτεθεῖσα, χάριν τῶν πολλῶν τοῦ ἡμετέρου Γένους. Πλείστοις δέ σημειώμασι ἐπανηθηθεῖσα μετά καί τινων Παραρτημάτων καί πέντε Γεωγραφικῶν Πινάκων, καί ἐπιδιορθωθεῖσα, ἐξεδόθη ἤδη τό Δεύτερον ὑπό Ἀνθίμου Γαζῆ. Τοῦ Μηλιάτου. Τόμος Β'*, Ἐν Βενετία, Τύποις Πάνου Θεοδοσίου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, 1807, σ. 429, ὅπου μεταξύ ἄλλων λέγει: «... ἦτον πόλισμα... Μέθανα καλούμενον, σῶζον τό αὐτό ὄνομα μέχρι τῆς σήμερον...».

22. *Χαρτογράφηση τοῦ Ἑλληνικοῦ...*, σ. 70, (ἐνθ. ἀνωτ., ὑποσημ. 17) καί Δ. Β. Βαγιακάκου, Ἡ ὀνομασία τῆς Μεσογείου κατά τάς πηγάς. Ἡράκλειοι Στῆλαι-Ἀτλαντικός Ὠκεανός, Ἀντίφωνο, Ἀφιέρωμα στόν καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 348.

1776²³, Dodwell 1819²⁴, Gell 1810 καί 1817²⁵, Pomardi 1820²⁶, Rouqueville 1827²⁷, Boblaye²⁷ τῆς Expedition Scientifique de Morée, Leake 1830²⁹ καί 1846³⁰, καθώς καί στά ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὅπως τοῦ Στρατηγοῦ Ἰ. Μακρυγιάννη³¹ καί τοῦ Γ. Ψύλλα³². Τέλος, σέ ἐπιστολογραφία καί δημόσια ἑλληνικά ἔγγραφα τῆς ἴδιας ἐποχῆς, οἱ ὄροι Μέθενα, Μέθαινα καί Μέθανα ἐπαναλαμβάνονται συνεχῶς³³.

Ἀπό τά ἀνωτέρω καθίσταται φανερόν ὅτι τό τοπωνύμιο Μέθενα ἢ Μέθανα συναντᾶται στά πρῶϊμα βυζαντινά χρόνια καί σ' ὄλη τήν διάρκεια τῆς Τουρκοκρατίας χωρίς οὐσιαστικές ἀλλαγές, οἱ ὁποῖες μάλιστα, ὅταν ὑπάρχουν, μποροῦν κάλλιστα νά ὀφείλονται σέ ἀβλεψίες ἢ στίς περιορισμένες γραμματικές γνώσεις αὐτῶν πού τό χρησιμοποιοῦν γράφοντάς το.

Ἀνακύπτει λοιπόν ἀβίαστα τό ἐρώτημα: Ἐπιβιώνει τό συγκεκριμένο τοπωνύμιον ὡς σήμερα, ἢ ἀναβιώνει κατά τήν πρῶϊμη περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας;

Τό ἐρώτημα ἀποκτᾶ μεγαλύτερη βαρύτητα, ἀν λάβουμε ὑπ' ὄψιν τήν ἐγκατάστασι Ἀρβανιτῶν στήν ὑπό ἐξέτασι χερσόνησο πιθανώτατα κατά τό μέσον

23. Rich. Chandler, *Travels in Greece: or an Account of the Tour made at the expense of the Society of Dilettanti*, Oxford 1776, σ. 199-200, 213 καί 219. Μεταξὺ τῶν σελίδων 210 καί 211 ὑπάρχει χάρις τοῦ Πόρου, τῶν Μεθάνων καί τοῦ κόλπου μεταξὺ τῶν δύο περιοχῶν, τόν ὅποιον ὁ συγγραφεὺς ὀνομάζει λιμένα τῆς Τροϊζήνης.

24. Ed. Dodwell, *A Classical and Topographical Tour through Greece during the year 1801, 1805 and 1806*, τ. II, London 1819, σ. 278-284. Στήν σ. 280 ὁ συγγραφεὺς σημειώνει: «The village and promontory retain their ancient names».

25. Will. Gell, *The Itinerary of Greece with a Commentary of Pausanias and Strabo and an Account of the Monuments of Antiquity at Present Existing in that Country Compiled in the Years 1801-2-5-6*, London 1810, σ. 138-139. Τοῦ ἰδίου, *Itinerary of the Morea: Being a Description of the Routes of that Peninsula*, London 1817, σ. 200.

26. Sim. Pomardi, *Viaggio nella Grecia fatto da Simone Pomardi negli anni 1804, 1805 e 1806*, τ. II, Roma 1820, σ. 130-131, 136. Μεταξὺ τῶν σελίδων 135 καί 136 ὑπάρχουν 2 πίνακες στούς ὁποίους εἰκονίζεται ἡ περιοχή Πόρου καί Μεθάνων.

27. C. H. L. Rouqueville, *Voyage de la Grèce*, τ. V, Paris 1827, σ. 255-256, 264.

28. P. Boblaye, *Expédition Scientifique de Morée. Recherches Géographiques sur les Ruines de la Morée*, Paris 1836, σ. 57-58.

29. W. M. Leake, *Travels in the Morea, with a Map and Plans*, τ. II, London 1830, σ. 453-456.

30. Τοῦ Αὐτοῦ, *Peloponnesiaca: A Supplement to Travels in the Morea*, Amsterdam 1967, σ. 278-279.

31. Ἰ. Μακρυγιάννη, *Ἀπομνημονεύματα*, Μέλισσα-Καραβίας, Ἀθήνα, 1957, σ. 223-4, 247.

32. Γ. Ψύλλα, *Ἀπομνημονεύματα τοῦ βίου μου*, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας, 8, Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Ἀθήνα 1974, σ. 121-123.

33. Ἀ. Λιγνοῦ, *Ἀρχεῖον τῆς Κοινότητος Ὑδρας, 1778-1832*, τ. 5, ἐν Πειραιεῖ, 1924, σ. 309. Τοῦ Αὐτοῦ, (ἐνθ. ἀνωτ.) τ. 6, ἐν Πειραιεῖ, 1925, σ. 226, 287. Τοῦ Αὐτοῦ, (ἐνθ. ἀνωτ.) τ. 7, ἐν Πειραιεῖ 1926, σ. 172, 190. Τοῦ Αὐτοῦ (ἐνθ. ἀνωτ.) τ. 12, ἐν Πειραιεῖ, 1930, σ. 33, 165, 166, 170, 174, 212, 222, 223, 235, 236, 238, 239, 241, 242, 256, 287, 288, 290, 291, 305, 331. Τοῦ Αὐτοῦ, (ἐνθ. ἀνωτ.), τ. 13, ἐν Πειραιεῖ 1930, σ. 216, 217. Τ. Ἀθ. Γριτσόπουλου - Κ. Λ. Κοτσώνη, *Ἀρχολικόν Ἱστορικόν Ἀρχεῖον 1791-1878*, Ἀθήνα 1994, σ. 217, 223, 364, 441.

του 15ου αϊ.³⁴. Ἐπει γὰρ τὸ ἐκεῖ ὑπάρχον ἑλληνικὸ στοιχεῖο ἐξαλβανίζεται³⁵ — γλωσσικά— ὅπως συμβαίνει σὲ μερικά νησιά τοῦ ἑλληνικοῦ Ἀρχιπελάγους μὲ πιθανὸν ἐπακόλουθο νὰ λησμονηθῇ καὶ τὸ τοπωνύμιον; Μήπως ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς ἐπιβιώνει τοῦλάχιστον σὲ τμῆμα τῆς παραλιακῆς ζώνης ἢ σὲ νησίδες τῆς ἐνδοχώρας καὶ μαζί του διασώζει τὴν ὀνομασία Μέθυνα ἢ Μέθανα; Ἡ μήπως τὸ ἀρβανίτικο στοιχεῖο δὲν ἦταν τόσο πολυπληθές, ὥστε νὰ ἐπηρεάσῃ ἀποφασιστικά τὴν ἀπομονωμένη κοινωνία τῆς περιοχῆς;

Ἡ χρῆσι τοῦ τίτλου «ὁ Μαθηάνας» γιὰ τὸν ἐπίσκοπο Μεθάνων θὰ μποροῦσε νὰ μᾶς ὀδηγήσῃ ἀβασάνιστα στὴν ὑπόθεσι, ὅτι, κατὰ τὴν ἐποχὴ αὐτῆ τῶν λεγομένων «σκοτεινῶν αἰῶνων»³⁶, ὁ ἐπίσκοπος τῆς περιοχῆς δὲν θὰ ἔδρευε στὰ Μέθανα, ἀλλὰ κάπου ἄλλου, προφανῶς ἀσφαλέστερα, ὡς τιτουλάριος ἐπίσκοπος. Δὲν πρέπει ὅμως νὰ διαφευγῇ τῆς προσοχῆς μας ὅτι ἀφ' ἑνὸς μὲν ἢ ἐν λόγω περιοχῆ, εὐρισκόμενη στὸ ἀνατολικὸ μέρος τῆς Πελοποννήσου, παρέμεινε ἀσφαλῆς ἀπὸ τίς ἀβαροσλαβικὲς ἐπιδρομές, ἀφοῦ βρισκόταν ὑπὸ συνεχῆ βυζαντινὸ ἔλεγχο καὶ διοίκησι, σύμφωνα μὲ τὸ Χρονικὸν τῆς Μονεμβασίας³⁷, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὸ δύσβατον τῆς περιοχῆς προσέφερε μεγαλύτερη ἀσφάλεια σ' ὅποιον ἐπιθυμοῦσε νὰ παραμείνῃ.

Εἶναι λοιπὸν πολὺ πιθανὸν ὅτι ὁ τοπικὸς ἱεράρχης ἦταν παρὼν στὴν ἐπισκοπὴ του, κοντὰ στὸ μᾶλλον ὀλιγάριθμο ποιμνιὸ του, συμβάλλοντας ταυτόχρονα καὶ στὴν διατήρησι τῆς ὀνομασίας τῆς περιοχῆς. Ἐπὶ πλέον μὲ τὸν γλωσσικὸ τύπο «ὁ Μαθηάνας», παρὰ τὴν παραφθορὰ του, δὲν παρατηρεῖται ἐμφανῆς ρῆξι μὲ τὸ παρελθόν ὅπως συμβαίνει μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Τροιζίνης, ἢ ὅποια σὲ μεταγενεστέρους χρονικά (μετὰ τὸ 787) ἐπισκοπικούς καταλόγους ἐπανευρίσκεται ὡς ἐπισκοπὴ Δαμαλᾶ³⁸. Αὐτὸ ἀποτελεῖ μιὰ ἔνδειξι ὅτι τόσο τὸ ντόπιον πληθυσμιακὸ στοιχεῖο, ὅσο καὶ ὁ συντάκτης τῆς Notitia γνῶριζε καὶ χρησιμοποιοῦσε τὴν ὀνομασίαν τῆς Χερσονήσου, ἔστω καὶ παρεφθαρμένη.

34. Βλ. Th. Koukoulis, *Medieval Methana* (ὑπόσημ. 1).

35. Ἄπ. Ε. Βακαλοπούλου, *Ἱστορία τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ*, τ. Α², Θεσσαλονίκη 1974, σ. 34. Τοῦ αὐτοῦ, τ. Β², Θεσσαλονίκη, σ. 133.

36. Βλ. D. A. Zakythinos, La grande brèche dans la tradition historique de l' Hellénisme du septième au neuvième siècle, στὸ *Χαριστήριον εἰς Ἀναστάσιον Κ. Ὁρλάνδον*, τ. Γ', Ἀθήναι 1966, σ. 300-327.

37. «Μόνον δὲ τοῦ ἀνατολικοῦ μέρους τῆς Πελοποννήσου ἀπὸ Κορίνθου καὶ μέχρι Μαλαίου τοῦ Σθ(λ)αβινοῦ ἔθνους διὰ τὸ τραχὺ καὶ δύσβατον καθαρεύοντος, στρατηγὸς Πελοποννήσου ἐν αὐτῷ τῷ μέρει ὑπὸ τῶν Ῥωμαίων βασιλέως κατεπέμπετο» I. Dujcev, *Cronaca di Monemvasia. Introduzione, testo critico, traduzione e note*, Palermo 1976, Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici, Testi e Monumenti, Testi 12, σ. 18.

38. Ἡ ἐπισκοπὴ τῶν Μεθάνων μᾶλλον ἔπαψε νὰ ὑφίσταται μετὰ τὸν 9ον αἰῶνα, ἀφοῦ δὲν ὑπάρχει τέτοια ἐγγραφή σὲ μεταγενέστερες Notitiae, εἶναι δὲ ἰδιαίτερα πιθανὸν νὰ συγχανεύθηκε μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Τροιζίνης, ἢ ὅποια ἐπανεμφανίζεται σιτοῦς ἐπισκοπικούς καταλόγους μετὰ τὸ 787 ὡς τοιαύτη Δαμαλᾶ. J. Darroutzès, *Notitiae...* (ὑπόσημ. 11). Notitia 3 (771) ὡς «ὁ Τροιζίνης», Notitiae 7 (489), 9 (372), 10 (432), 13 (438) ὡς «ὁ τοῦ Δαμαλᾶ» καὶ 21 (112) ὡς «τοῦ Δαμαλῶν καὶ Πεδιάδος».

Ἡ χρῆσι δύο φορές τοῦ τύπου «Μεθάνου» στοὺς πορτολάνους τοῦ 16ου αἰῶνος, οἱ ὅποιοι εἶχαν εὐρεῖα διάδοσι μεταξύ τῶν ναυτικῶν, δείχνει ὅτι τό τοπωνύμιο πρέπει νά ἦταν διαδεδομένο ὄχι μόνον μεταξύ τῶν κατοίκων τῆς χερσονήσου, ἀλλά καί τῆς εὐρύτερης περιοχῆς ἤδη ἀπό τόν 15ο αἰῶνα.

Ἡ ὕπαρξι τοῦ ἀκιδιογραφήματος τοῦ 1631, μέ τό πατριδωνυμικό ἐπώνυμο Μεθενίτης, ὑποδηλώνει ὅτι ἡ ονομασία Μέθυνα ἢ Μέθανα πρέπει νά εἶχε ριζώσει στήν συνείδησι τῶν ντόπιων οὕτως ὥστε νά μπορέσῃ νά μετεξελιχθῆ σέ ἐπώνυμο, μία διαδικασία ἡ ὅποια ἀπαιτεῖ σεβαστή χρονική περίοδο. Μποροῦμε λοιπόν νά ὑποστηρίξουμε ὅτι τό ὄνομα τῆς χερσονήσου τῶν Μεθάνων δέν λησμονήθηκε καί παρέμεινε ἐν χρῆσει, καθ' ὅλην τήν χρονική περίοδο ἀπό τήν Ἀρχαιότητα ὡς τίς μέρες μας.

Ὅμως τό κενό τῶν 6 αἰῶνων στίς βυζαντινές πηγές (10ος-15ος αἰ.) ἐξακολουθεῖ νά παραμένῃ. Ἡ ἐξήγησί του πρέπει νά ἀναζητηθῆ στήν ἑλλησι ἐνδιαφέροντος τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων γιά τή νότιο Ἑλλάδα³⁹, ἡ ὅποια βρισκόταν μακριά ἀπό τά μεγάλα καί νευραλικά κέντρα τῆς αὐτοκρατορίας⁴⁰.

Στό Χρονικόν τοῦ Μορέως, ἀναφέρεται ὁ Δαμαλᾶς (ἀρχαία Τροιζήν), καί τό Ἁγιονόρι, ἐνῶ τά Μέθανα πάλι παραλείπονται⁴¹. Στούς ἰταλικούς χάρτες, πορτολάνους καί ἄτλαντες ἀπό τόν 13ο ἕως τόν 15ο αἰῶνα τά Μέθανα πάλι ἀπουσιάζουν, ἐνῶ ὁ Δαμαλᾶς ἀναφέρεται σέ 5 χάρτες, 2 ἄτλαντες καί 1 Πορτολάνο. Συγκεκριμένα στόν Πορτολάνο Rizo, ὁ ὅποιος τυπώθηκε ἀπό τόν Bernardino Rizo τό 1490, στοὺς Ἄτλαντες «Tammam Luxor» (13ος αἰ.) καί «Pinelli» (14ος αἰ.), καθώς καί στοὺς χάρτες τοῦ Petrus Vesconte (1311, 1327), τοῦ Jacobus de Giroladis (1422, 1446), τοῦ Andrea Bianco (1436, 1448), τῶν Gratiolus & Andrea Benincasa (1461, 1470) καί στόν χάρτη «Seekarte im Museum für Meeren kunde zu Berlin»⁴².

Σέ ἀξιοπίστο χάρτη⁴³ τοῦ Giacomo Gastaldi, ὁ ὅποιος δημοσιεύθηκε τό

39. Ὅποτε οἱ βυζαντινοί συγγραφεῖς ἀναφέρονται στήν Πελοπόννησο ἀφιερῶνουν λίγες λέξεις γιά τά κύρια ἄστικά κέντρα τῆς, π.χ. τήν Κόρινθο, καί δέν δίνουν καμμιά ἀπολύτως προσοχή σά ὄρεινά καί ἄγωνα Μέθανα.

40. Ἡ μεγάλη ἀπόστασι τῆς Πελοποννήσου ἀπό τήν Πρωτεύουσα λειτουργοῦσε ὡς ἀνασταλτικός παράγοντας γιά τήν ἐκδήλωσι ἐνδιαφέροντος ἀπό κρατικούς ὑπαλλήλους νά ὑπηρετήσουν στήν περιοχή. Βλ. J. Herrin, *Realities of Byzantine Provincial Government: Hellas and Peloponnesos, 1180-1205*, *DOP* 29 (1975), σ. 256, 282-283.

41. Π. Π. Καλονάρου, *Τό Χρονικόν τοῦ Μορέως*, 1940, σ. 63, στίχ. 1498: «ἀπό τό μέρος Δαμαλᾶ καί μέχρι εἰς τό Ἅγιον Ὅρος».

42. Konrad Kretschmer, *Die italienischen Portolane des Mittelalters: Ein Beitrag zur Geschichte der Kartographie und Nautik*, Berlin 1909, σ. 510-511, 636. Ἐπίσης, Ἄννα Ἀβραμέα, «The Cartography of the Coastlands», στόν τόμο *The Greek Merchant Marine (1453-1850)*, National Bank of Greece, 1972, σ. 176. Ἀξιοσημείωτο πάντως εἶναι ὅτι στόν Πορτολάνο Rizo ὁ Δαμαλᾶς (Damela) ἀναφέρεται ὡς νησί, τό ὅποιο —ἀπό τήν περιγραφή— μποροῦμε νά τό ταυτίσουμε μέ τόν Πόρο (K. Kretschmer, *Die italienischen...*) (ἐνθ. ἄνωτ.), σ. 510-511.

43. Ἡ χρῆσι τῶν χαρτῶν γιά ἀπόδειξι ὠρισμένων θέσεων ἢ ἰσχυρισμῶν πρέπει νά γίνεται μέ

1575, τό τοπωνύμιον Μέθανα παραλείπεται, ἐνῶ ἀναφέρονται τόσον ὁ Δαμαλᾶς ὅσον καί τό ἀκρωτήριον Σκυλλαιον. Ἀντίθετα σέ μεταγενέστερο χάρτη τοῦ Gerardus Mercator, ὁ ὁποῖος δημοσιεύθηκε τό 1590, τὰ Μέθανα τοποθετοῦνται μεταξύ τοῦ Δαμαλᾶ καί τοῦ Σκυλλαιού⁴⁴ ἀκρωτηρίου.

Ἐξ ἄλλου σέ μεταγενέστερους, ἐξ ἴσου ἀξιόπιστους χάρτες, τοῦ Giacomo Cantelli da Vignola, καί τοῦ J.-B. Bourguignon d' Anville, δημοσιευμένους τό 1685 καί 1756, τὰ Μέθανα μαζί μέ τόν Δαμαλᾶ ἔχουν τοποθετηθῆ στή σωστή θέσι⁴⁵. Ἐπί πλέον, ὁ ὀθωμανός χαρτογράφος καί ἐξερευνητής Piri Reis (1465-1554), στό ἔργο του «Τό βιβλίον τῶν Θαλασσῶν» (1521), ἀγνοεῖ τὰ Μέθανα, ἐνῶ μνημονεύει τόν Δαμαλᾶ (Demale), χαρακτηρίζοντάς τον ὡς νησί πλησίον τῆς ἀκτῆς τοῦ Μοριά⁴⁶. Ἐπίσης ὁ Τούρκος περιηγητής Elviyâ Celebi (1611/12-1678/79), κατά τήν περιήγησί του στήν Πελοπόννησο, ἐπισκέπτεται τήν Τροιζηνία καί σημειώνει τόν Πόρο, ἀλλά ὄχι καί τὰ Μέθανα, παρ' ὅλο πού ἀναφέρεται ἀπροσδιόριστα σέ δημοφιλεῖς ἱαματικές πηγές τῆς γύρω περιοχῆς⁴⁷.

Ἡ παράλειψι ἀναφορᾶς τῶν Μεθάνων στό Χρονικόν τοῦ Μορέως, καθῶς καί ἡ ἀπουσία του ἀπό τούς πρώιμους πορτολάνους καί χάρτες⁴⁸ ἐξηγεῖται σχετικά εὔκολα. Κατά τούς Μέσους, ἀλλά καί μεταγενέστερους, χρόνους τό ὄνομα μιᾶς μικρῆς περιοχῆς ἦταν προφανῶς δυνατόν νά ἔχη περιορισμένη χρῆσι εἴτε λόγω συγχύσεως, π.χ. ὁ Πόρος μοιάζει μέ τὰ Μέθανα ἐξ αἰτίας τῆς πολύ στενῆς λωρίδος γῆς πού συνδέει τήν χερσόνησο μέ τήν Πελοπόννησο, εἴτε

φειδῶ καί μέ μεγάλη προσοχή, διότι πολύ συχνά ὁ ἕνας χάρτης ἐπαναλαμβάνει τόν ἄλλον χωρῆς νά ἔχη προηγηθῆ ἔλεγχος τῶν στοιχείων. Βλ. Ἐ. Ἀντωνιάδη-Μπιμπλικίου, Ἐρμηνομένη χωριά στήν Ἑλλάδα. Ἔνας προσωρινός ἀπολογισμός, στό *Οικονομική δομή τῶν Βαλκανικῶν χωρῶν (15ος-19ος αἰ.)* ὑπό Σπ. Ἀσδραχᾶ, Ἀθήνα 1979, σ. 200. Παρά ταῦτα, «οἱ χάρτες ἀποτελοῦν βασικό τεκμήριο γιά νά παρακολουθοῦμε τίς ἀλλαγές καί τίς μεταλλαγές τίς ὁποῖες ἐξῆσαν οἱ ἀνθρώπινες κοινωνίες, σέ μιᾶ διαρκῆ κίνηση, μέσα στοὺς αἰῶνες». *Χαρτογράφηση τοῦ Ἑλληνικοῦ...* σ. 8-9, (ἐνθ. ἄνωτ., ὑπόσημ. 17). Οἱ χάρτες τοῦ G. Gastaldi εἶναι ἀξιόπιστοι, διότι ἡ ἀκτογραμμῆ τῶν νησιῶν σχεδιάζεται μέ ἀκριβεία, ἐνῶ γιά τὰ νησιωτικά καί παράλια τοπωνύμια ἀντλεῖ τίς πληροφορίες του ἀπό τούς ἰταλικούς πορτολάνους τῆς ἐποχῆς του, βλ. Ἄννα Ἀβραμέα, «The Cartography...» (ἐνθ. ἄνωτ., ὑπόσημ. 42), σ. 177.

44. Β. Σφυρόερας - Ἄ. Ἀβραμέα - Σπ. Ἀσδραχᾶς, *Maps and Map-makers of the Aegean*, Ἀθήνα 1985, σ. 98-99. Ἐπίσης, Ἄννα Ἀβραμέα, «The Cartography...» (ἐνθ. ἄνωτ.), σ. 198.

45. Σφυρόερας κ.ἄλ. (ἐνθ. ἄνωτ.), σ. 144-145, 186-187.

46. Piri Reis, *Kitab-i Bahriye*, τ. 2ος, The Historical Research Foundation, Istanbul, Research Center, Ἄγκυρα 1988, σ. 617-619.

47. Θ. Π. Κωστάκη, «Ὁ Elviyâ Celebi στήν Πελοπόννησο», *Πελοποννησιακά, ΙΔ'* (1980-81), Ἀθήνα 1981, σ. 238-306 καί ἐιδικώτερα, σ. 284-287.

48. Στό Ἰζολάριο τοῦ Giovanni Camocio (1570), τὰ Μέθανα δέν ἀναφέρονται, ἐνῶ ἀναγράφεται δύο φορές ὁ Δαμαλᾶς, βλ. *Χαρτογράφηση τοῦ Ἑλληνικοῦ...*, σ. 46 (ἐνθ. ἄνωτ., ὑπόσημ. 17). Στόν χάρτη τοῦ Nicolo Nelli, Morea (1570), τὰ Μέθανα ἀπουσιάζουν, ἐνῶ ὁ Δαμαλᾶς ἀναγράφεται καί πάλι δύο φορές, βλ. *Χαρτογράφηση...* (ἐνθ. ἄνωτ.), σ. 335. Εἶναι προφανές ὅτι τόσο γιά τήν Τροιζήνα ὅσο καί γιά τὰ Μέθανα μαζί μέ τόν Πόρο (βλ. καί Πορτολάνο Rizo, ὑπόσημ. 43, καθῶς καί ὑπόσημ. 46) χρησιμοποιεῖται ὁ ὄρος Δαμαλᾶς γι' αὐτό καί ἐπαναλαμβάνεται δῖς.

γιατί ο πλέον σημαντικός τόπος, π.χ. ο Πόρος, γινόταν ευρύτερα γνωστός και ως εκ τούτου συμπεριελάμβανε στην ονομασία του και τις γύρω λιγότερο γνωστές περιοχές⁴⁹. Έτσι τα Μέθανα, όπως προκύπτει από τον Πορτολάνο Rizo και τον Piri Reis, συμπεριλαμβάνονταν στην περιοχή Δαμαλά, δηλ. του Πόρου, ο οποίος δικαιολογημένα ήταν περισσότερο γνωστός, αφού διέθετε ασφαλές λιμάνι και ήταν πλησιέστερα στο παντού και πάντοτε μνημονεύμενο άκρωτήριο Σκύλλαιον⁵⁰.

Επί πλέον, η χερσόνησος των Μεθάνων σε αντίθεση με το άκρωτήριο Σκύλλαιον και την Επίδαυρο δεν αποτελούσαν σημαντικό σταθμό στους κύριους θαλάσσιους δρόμους της εποχής εκείνης. Σύν τοις άλλοις, τό άγρονο έδαφος της Χερσονήσου απέτρεψε την ανάπτυξη του έμπορίου και των ανταλλαγών. Έξ άλλου, στους πρώιμους χάρτες και πορτολάνους, οί χαρτογράφοι έπεδείκνυαν ιδιαίτερο ένδιαφέρον στον τονισμό των νησιών, των άκρωτηρίων και των έκβολών των ποταμών, αφού οί τελευταίοι πάντοτε πρόσφεραν πόσιμο νερό στους ναυτικούς και πιθανή διόδο προς την ένδοχώρα⁵¹.

Τά Μέθανα λοιπόν ούτε σε κύρια άρτηρία βρίσκονταν ούτε ποταμό διέθεταν, ούτε βέβαια πηγή άξιολόγων άγροτικών προϊόντων ήταν⁵². Έξ άλλου ούτε σημαντικό άστικό κέντρο διέθεταν ούτε νησί ήταν ούτε και εύαριθμο άγροτικό πληθυσμό μπορούσαν να συντηρήσουν⁵³, ένω τό ένδιαφέρον των άρχαίων συγ-

49. K. Kretschmer, *Die italienischen...* (ένθ. άνωτ., ύποσημ. 42), σ. 510. Έπίσης Piri Reis, *Kitab-i...* (ένθ. άνωτ., ύποσημ. 46), σ. 617-619.

50. Piri Reis (ένθ. άνωτ.), σ. 617-621.

51. J. B. Harley - D. Woodward, *Cartography in Prehistoric, Ancient and Medieval Europe and the Mediterranean, The History of Cartography*, I, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1987, σ. 377.

52. Ο Πανσανιάς (Έλλάδος Περιήγησις, Β', 34, 2), τον όποϊον ακολουθεί και ο Μελέτιος [Γεωγραφία (ένθ. άνωτ., ύποσημ. 21), σ. 429], αναφέρεται στίς άμπέλους της Χερσονήσου. Τήν ίδια πληροφορία αναφέρει και ο Χ. Νικολαΐδης Φιλαδελφεύς, στο ύπ' αυτού εκδιδόμενον φυλλάδιον «Έλληνομνήμων ή Σύμμικτα Έλληνικά», Ίανουάριος 1845, σ. 16. Ο Dodwell [*Classical and Topographical Tour...* (ένθ. άνωτ., ύποσημ. 24)], σ. 281, αναφέρει ότι μόνον μικρόν μέρος καλλιεργείται, μνημονεύει δε άμπέλια. Ο Άντ. Μηλιαράκης (Γεωγραφία πολιτική νέα και άρχαία του Νομού Άργολίδος και Κορινθίας μετά γεωγραφικού πίνακος του νομού, έν Άθήναις, 1886, σ. 207 και 209-210) αναφέρει άγριαχλαδιές, ξυλοκερατιές, έλιές, λεμονιές και βαμβάκι. Τέλος, ο Η. Α. Forbes (*Strategies and Soils: Technology, Production and Environment in the Peninsula of Methana, Greece*, Διδασκ. Διατριβή, ύποβληθείσα στο Πανεπιστήμιο της Pennsylvania 1982), σ. 78-105, 221-227 και ειδικότερα σ. 81 και 97-105, έπισημαίνει ότι ή παραγωγή έλαίου και όινου κατελάμβαναν την 1η και 2η θέση αντίστοιχα μεταξύ όλων των άγροτικών προϊόντων της χερσονήσου. Σε καμμία περίπτωση όμως δεν μπορούμε να υποθέσουμε ότι τά βραχώδη και άνυδρα Μέθανα έφθασαν σε ύψηλά επίπεδα παραγωγής σε όποιαδήποτε περίοδο, ώστε να άποκτήσουν φήμη κέντρου παραγωγής και εξαγωγής άγροτικών προϊόντων.

53. Ο πληθυσμός της χερσονήσου, με εξαίρεσι τον 19ο και 20ό αϊώνα, [βλ. Η. Α. Forbes, *Strategies...* (ένθ. άνωτ.), σ. 64] δεν θά πρέπει να ήταν ποτέ μεγάλος. Σε άπογραφή του 1700 (Β. Παναγιωτοπούλου, *Πληθυσμός...* ένθ. άνωτ., ύποσ. 3), σ. 247, οί κάτοικοι της χερσονήσου είναι μόλις 392, ένω παρόμοιο αριθμό πρέπει να υποθέσουμε και για την Μέση και Ύστερη Βυζαντινή περίοδο

γραφείων για την περιοχή ήταν σχετικά μικρό, συγκρινόμενο με αυτό για την Ἐπίδαυρο ή την Τροιζήνα. Ἀποτέλεσμα ήταν να μην υπάρξει ενδιαφέρον ούτε από τους πρώιμους περιηγητές⁵⁴ τοῦ ἑλληνικοῦ χώρου ούτε από τους μεταγενέστερους συγγραφείς καὶ μελετητές τῆς Ἀρχαιότητος.

Ἐπί πλέον, οἱ κάτοικοι τῆς Χερσονήσου φαίνεται ὅτι, ὡς ἓνα σημεῖο, τουλάχιστον, προτιμοῦσαν τὴν ἀπομόνωσι ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπο κόσμο⁵⁵. Ἡ πετρώδης φύσι τοῦ ἐδάφους (ἡφαιστειογενές, ὄρεινό, ξηρό καὶ ἄγονο) καὶ ἡ ἔλλειψι ἀρκετῶν ὀμαλῶν παραλίων ἀποθάρρυνε τὴν διὰ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης ἐπικοινωνία τῶν ἐκτὸς Μεθάνων κατοίκων μὲ τούς ἐπ' αὐτῆς κατοικοῦντες. Εἶναι χαρακτηριστικό ἀπὸ τὴν περιγραφή τοῦ Dodwell⁵⁶ ὅτι οἱ Μεθανῖτες σπανίως ἔβλεπαν μὴ ντόπιους ἀνθρώπους. Ἡ ἀπομόνωσι πιθανώτατα ὠφείλετο καὶ στίς συχνές ἐπιθέσεις Ἀράβων⁵⁷, Καταλανῶν⁵⁸ καὶ Τούρκων⁵⁹ στὴν περιοχή τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ, σέ διαφορετικές χρονικές περιόδους.

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω καθίσταται σαφές ὅτι κατὰ τούς Μέσους καὶ Ὑστερους βυζαντινοὺς αἰῶνες ἡ Χερσόνησος εἶναι ὑποβαθμισμένη, ὀλιγάνθρωπη καὶ

(10ος-15ος αἰῶνας), βλ. *A Rough and Rocky...* κεφάλ. 9ο, Medieval Methana (ἔνθ. ἀνωτ., ὑποσημ. 1) καὶ κεφ. 10ο, Turkish and Modern Methana, γὰρ περισσότερες λεπτομέρειες.

54. Ἡ ἔλλειψι ἐνδιαφέροντος γιὰ τὰ Μέθανα παρατηρεῖται στό σημαντικό ἔργο τοῦ Ἀραβὰ Γεωγράφου τοῦ IB' αἰῶνα Edrisi ὁ ὁποῖος, ἄν καὶ προφανῶς ἀναφέρεται στὴν γύρω περιοχή, παραλείπει τὰ Μέθανα, βλ. A. Bon, *Le Péloponnèse byzantin jusqu' en 1204*, Paris 1951, σ. 20, 156-158, Μ. Σ. Κορδῶση, *Συμβολὴ στὴν ἱστορία καὶ τοπογραφία τῆς περιοχῆς Κορίνθου στοὺς Μέσους Χρόνους*, (Διδακτ. διατριβή), Ἀθήνα 1981, σ. 158 κ.έ., 190 κ.έ.

55. Ἡ ἀπόλυτη ἀπομόνωσι βέβαια δὲν θὰ μπορούσε νὰ εἶναι δυνατή. Καλλιτεχνικά στοιχεῖα τοῦ 13ου αἰ. κυρίως, ἐμφανή στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχιτεκτονικὴ καὶ ζωγραφικὴ, καθὼς καὶ ἡ ἀνεύρεσι μικροῦ θησαυροῦ ἀγγλικῶν νομισμάτων χρονολομμένων μεταξὺ τοῦ 1215 καὶ τοῦ 1224, ἀποδεικνύουν ὅτι —παρὰ τίς ὑπάρχουσες δυσκολίες— ἡ μὲ τὸν ἔξω κόσμο ἐπικοινωνία παραλίων περιοχῶν ποῦ διαθέτουν μικρὴ ἐνδοχώρα ἐξακολουθεῖ νὰ ὑφίσταται. Βλ. Θ. Κουκούλη - Μ. Οἰκονόμου, *Δύο βυζαντινές...* (ἔνθ. ἀνωτ., ὑποσημ. 13) καὶ D. M. Metcalf, *Coinage in the Balkans 820-1355*, Chicago 1966, σ. 230.

56. Dodwell, *Classical...* (ἔνθ. ἀνωτ., ὑποσημ. 24), σ. 280-281. Ὁ περιηγητὴς σημειώνει: «We arrived there by the worst roads I ever travelled» καὶ «the villagers seemed to look upon us as new kind of beings».

57. Τὸν 9ο αἰῶνα οἱ ἀραβικὲς ἐπιθέσεις στὸν Σαρωνικὸ ἐπέφεραν τὴν ἐγκατάλειψι τῆς Αἰγίνης ἀπὸ τούς κατοίκους τῆς. Βλ. L. Carras, *The Life of St. Athanasia of Aegina*, στό *MAISTOR. Classical, Byzantine and Renaissance Studies for Robert Browning* (ἔκδ. Α. Moffatt), Australian Association for Byzantine Studies, Byzantina Australiensia 5) Canberra, 1984, σ. 205-206.

58. Τὸν 14ο αἰῶνα Καταλανοὶ καὶ Τούρκοι κατ' ἐπανάληψιν ἐπετέθησαν στὴν περιοχή τοῦ Δαμαλά. Βλ. E. A. Zachariadou, *Trade and Crusade. Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydin* (1300-1415), Library of the Hellenic Institute of Byzantine and Post-Byzantine Studies, 11, Venice 1983, σ. 15, 41-42, 160.

59. Κατὰ τὴν περίοδο 1418-1485, 25 κρούσματα πειρατείας εἰς βάρος ἑλληνικῶν πλοίων καὶ περιοχῶν κατεγράφησαν στὴν περιοχή τοῦ Ἀργοσαρωνικοῦ, ἐνῶ 12 κατὰ τὴν περίοδο 1516-1520 καὶ 8 κατὰ τὴν πενταετία 1531-1535. Βλ. Ἄλ. Κραντονέλλη, *Ἱστορία τῆς Πειρατείας στοὺς Πρώτους χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας, 1390-1538*, Ἀθήνα 1985, σ. 285, 368, 387, 418, 435 καὶ σποραδικά.

ἀνάξια ἀναφορᾶς σέ κείμενα καί χάρτες. Ἡ ὀνομασία μέ τήν ὁποία γίνεται γνωστή ἢ εὐρύτερη περιοχὴ τῶν Μεθάνων εἶναι αὐτὴ τοῦ Δαμαλά. Πρέπει ὅμως νά θεωρηθῆ ἀπίθανο τό ἐνδεχόμενο νά λησμονήθηκε τό τοπωνύμιο Μέθανα κατά τήν ἴδια περίοδο⁶⁰.

Τό πιθανώτερο εἶναι ὅτι λόγω τῆς ἀπομονώσεως τῆς περιοχῆς ὁ ὄρος Μέθανα παρέμεινε ἐν χρῆσει κυρίως ἀπό τοὺς κατοίκους τῆς Χερσονήσου καί τῶν γειτονικῶν περιοχῶν. Δέν εἶναι καθόλου τυχαῖο ἄλλως τε τό γεγονός ὅτι ὁ Μελέτιος χρησιμοποιεῖ τόν ὄρο, ὅπως εἶναι γνωστός στοὺς ἀρχαίους συγγραφεῖς (στόν πληθυντικό), καί ὄχι ὅπως στοὺς πορτολάνους (στήν γενική ἐνικῶ). Ἡ ἐμφάνισί του ἐξ ἄλλου στοὺς πορτολάνους ἀποδεικνύει ὅτι γιά ὠρισμένη κατηγορία ἀνθρώπων —αὐτῆ τῶν ναυτικῶν— ἡ θέση, ἄρα καί τό τοπωνύμιον, ἐξακολουθοῦσε νά εἶναι ἀπαραίτητη⁶¹.

Ἐπομένως πρέπει νά ἀποκλεισθῆ ἡ περίπτωση τῆς παντελοῦς σιγήσεως τοῦ τοπωνυμίου γιά μερικούς αἰῶνες καί ἡ μετέπειτα ἀναβίωσί του. Ἐάν τοῦτο εἶχε συμβῆ, μέ δεδομένη τήν ἐγκατάστασι Ἀρβανιτῶν στήν Χερσονήσο κατά τόν 15ο αἰῶνα, τότε οὔτε ὁ Pacifico θά χρησιμοποιοῦσε τόν ὄρο Metena, οὔτε προφανῶς τό ἀκιδιογράφημα Μεθενίτης καθὼς καί ἡ χρῆσι τοῦ τοπωνυμίου στά ἐπίσημα βενετικά ἔγγραφα⁶² θά μπορούσε νά δικαιολογηθῆ. Ἐξ ἄλλου, ἡ ἐποχὴ πού ἐμφανίζεται καί πάλι τό τοπωνύμιον στίς πηγές δέν δικαιολογεῖ ἀλλαγές ὀνομάτων οἰκισμῶν.

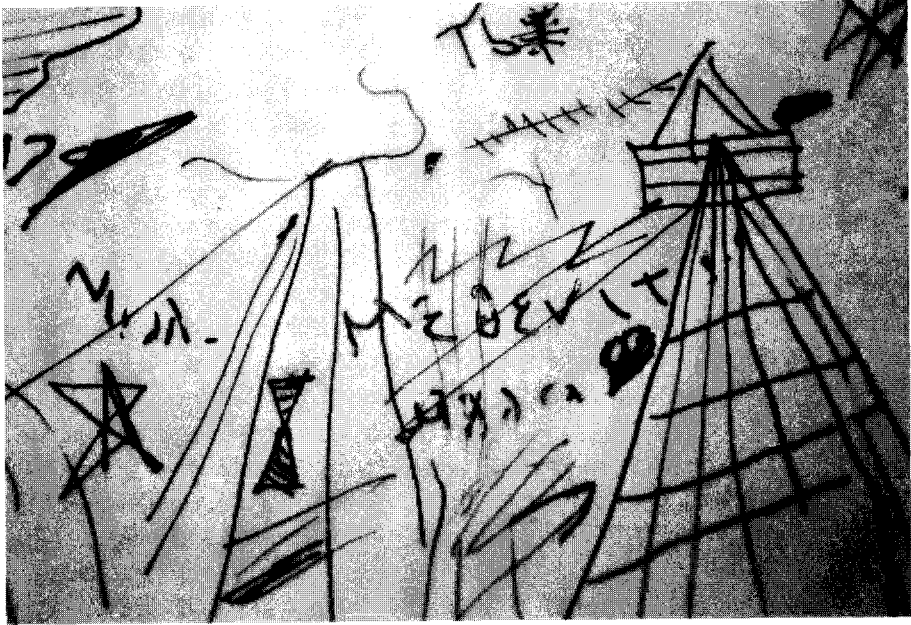
Μ' αὐτά τά δεδομένα μπορούμε ἀβίαστα νά δεχθοῦμε ὅτι ἡ ὀνομασία τῆς χερσονήσου τῶν Μεθάνων ἐπιβιώνει κατά βάσιν ἀναλλοίωτη ἀπό τήν Ἀρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ἐπί πλέον μπορούμε εὐλόγα νά καταλήξουμε καί στό ἐπί μέρους συμπέρασμα ὅτι οἱ ἐγκατασταθέντες ἐκεῖ Ἀρβανίτες δέν ἦταν πολυάριθμοι καί ὅτι χάρις στό ἤδη ὑπάρχον στήν περιοχὴ ἑλληνικό στοιχείο σταδιακά ἐξελληνίσθησαν⁶³.

60. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ ἔμμονή τοῦ Μελετίου καί τοῦ Dodwell ὅτι ὁ τόπος διατηρεῖ τό ὄνομά του ἀπό τήν Ἀρχαιότητα ἕως τήν ἐποχὴ πού αὐτοὶ ἔγραψαν τὰ κείμενά τους.

61. Ἡ λεπτομερὴς περιγραφή θαλασσίων διαδρομῶν στοὺς Πορτολάνους καθιστᾶ ἀναγκαία τήν χρῆσι πολλῶν τοπωνυμίων, πρῶτα ὄχι τόσο ἀπαραίτητο στοὺς μεταγενέστερους χάρτες, ὅπου σημειώνονται κύριοι τόποι, ὅπως ἀνωτέρω ἀνεφέρθη.

62. Ἐάν τό ἑλληνικό τοπωνύμιον εἶχε ἐκλείψει μέ τήν παρουσία τῶν Ἀρβανιτῶν, δέν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι στίς βενετικές ἀπογραφές θά εἶχε χρησιμοποιηθῆ ὅπωςδήποτε ἓνα ἀρβανιτικό. Πρβλ. καί Β. Παναγιωτοπούλου, *Πληθυσμός... ἔνθ' ἀνωτ., ὑποσημ. 3*), σ. 95-96 καί σ. 95 ὑποσημ. 1.

63. Ἡ ὑπαρξι τῶν προσδιοριστικῶν Μεθενίτης στό ἀκιδιογράφημα καί Ἀρανίτι (προφανῶς Ἀρβανίτης) στό ἔγγραφο τοῦ 1703 ὁδηγεῖ στίς ἀκόλουθες διαπιστώσεις: α) μικρὴ μερίδα τοῦλάχιστον τῶν Ἀρβανιτῶν τόν 17ο αἰῶνα ὁμιλοῦσε καί ἔγραφε ἤδη ἑλληνικά, β) Ἡ συμβίωσι μεταξύ γηγενῶν καί ἐπήλυδων ἦταν ἀρμονικὴ καί γ) Πιθανόν οἱ προσδιοριζόμενοι ὡς Μεθενίτες, κατά τόν 17ο αἰῶνα καί ἴσως νωρίτερα, ἀποτελοῦν τοὺς Ἑλληνες γηγενεῖς, ἐνώ οἱ προσδιοριζόμενοι ὡς Ἀρ(β)ανίτες ἀποτελοῦν τό ἐξελληνιζόμενο ἢ ἤδη ἐξελληνισμένο νέο πληθυσμακὸ στοιχείο.

Είχ. 1. Άγιος Δημήτριος: Σχέδιο του άκιδογραφήματος του Β. τοίχου του ναού.

**Η ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΜΑΡΤΥΡΙΑ ΣΧΕΤΙΚΑ
ΜΕ ΤΗΝ ΠΡΟΣΟΤΣΑΝΗ ΔΡΑΜΑΣ (1478/79)**

**Συμβολή στην ιστορία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την πρώιμη
τουρκοκρατία**

Η ιστορία των επιμέρους περιοχών του Ελληνικού χώρου έχει προσελκύσει από χρόνια το ενδιαφέρον πολλών ερευνητών και πολλές αξιόλογες μελέτες έχουν δει το φως της δημοσιότητας, μολονότι, μερικές από τις περιοχές αυτές έχουν μελετηθεί ελάχιστα ή μόνο μερικώς. Σκοπός του παρόντος πονήματος είναι να συμβάλει στη γνώση του παρελθόντος μιας ελληνικής κωμόπολης με βάση νέα στοιχεία που προέρχονται από μιά ελάχιστη γνωστή πηγή.

Ορισμένες περιοχές της Ανατολικής Μακεδονίας, όπως η Χαλκιδική, η κοιλάδα του Στρυμόνα και η περιφέρεια των Σερρών και της Ζίχνας, έχουν το πλεονέκτημα να διαθέτουν επάρκεια πληροφοριών για την Ύστερη Βυζαντινή και τη Μεταβυζαντινή εποχή, λόγω των εγγράφων που σώζονται στα αρχεία των Μονών του Αγίου Όρους και της Μονής Προδρομού Σερρών. Σε αντίθεση με τις προηγούμενες, η περιοχή της Δράμας στερείται παντελώς μοναστηριακών εγγράφων τα οποία θα μπορούσαν να συμβάλουν στη μελέτη των οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων, της τοπογραφίας, και της δημογραφίας της περιοχής, κατά τη μεταβατική εποχή του Ύστερου Βυζαντίου και της πρώιμης Τουρκοκρατίας¹.

Το υπάρχον κενό πληροφοριών μπορεί να καλυφθεί μέσω της αξιοποίησης τουρκικών πηγών, η χρήση των οποίων μπορεί να αλλάξει τελείως τη σκοτεινή εικόνα που χαρακτηρίζει την περιοχή της Δράμας, όπως και πολλές άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου, κατά τους χρόνους της πρώιμης Τουρκοκρατίας. Η σπουδαιότερη κατηγορία πηγών είναι τα φορολογικά/απογραφικά κατάστιχα, για την ακρίβεια μία υποκατηγορία αυτών τα λεγόμενα *tahrir-defterleri*. Τα

1. Μέχρι τώρα δεν έχει γίνει γνωστό αν τα σωζόμενα χειρόγραφα της Μονής Εικοσιφονιάσης Παγγαίου περιλαμβάνουν και έγγραφα οικονομικού χαρακτήρα.

παραπάνω συντάσσονταν κατά περιοχή, σε τακτά χρονικά διαστήματα, και κατέγραφαν όλους τους οικισμούς που ήταν ενταγμένοι σε τιμάρια, αλλά και σε άλλες κατηγορίες φορολογικών επικαρπιών ή φεουδαλικών κτήσεων, όπως τα βακούφια, μουλκία, σουλτανικά και άλλα χάσια. Τα *tahrir-defterleri* διακρίνονται σε δύο είδη: α) τα συνοπτικά (*icmal*), τα οποία κατέγραφαν μόνο το σύνολο του φορολογητέου πληθυσμού και το συνολικό ποσό του φόρου που καταβάλλετο από κάθε οικισμό· και β) τα αναλυτικά (*mufassal*), τα οποία ήταν πιο λεπτομερή και κατέγραφαν όλες τις φορολογούμενες μονάδες (νοικοκυριά) του κάθε οικισμού, καθώς και την αναλυτική κατανομή των φόρων.

Τα σωζόμενα *tahrir-defterleri* είναι πολυάριθμα και καλύπτουν όλες τις επαρχίες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας για το διάστημα από το πρώτο μισό του 15ου αιώνα μέχρι το τέλος του 17ου και τις αρχές του 18ου. Τα περισσότερα φυλάσσονται στα *Πρωθυπουργικά Αρχεία Κωνσταντινουπόλεως (Başbakanlık Arşivleri)*· σημαντικός αριθμός βρίσκεται επίσης στη *Γενική Διεύθυνση Τίτλων και Απογραφών στην Άγκυρα (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü)* και στο *Ανατολικό Τμήμα της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Σόφιας «Κύριλλος και Μεθόδιος»*.

Το αρχαιότερο σωζόμενο *Tahrir-Defteri* της Ανατολικής Μακεδονίας χρονολογείται γύρω στα 1455 και βρίσκεται στα *Başbakanlık Arşivleri* Κωνσταντινουπόλεως· είναι ενταγμένο στη συλλογή *Tapu ve Tahrir Defterleri* και φέρει τον αριθμό 3, σύμφωνα με την καταλογογράφηση των συγκεκριμένων αρχείων². Πρόκειται για αναλυτικό κατάστιχο (*mufassal*), αλλά σώζεται μόνο τμήμα του· στο σημείο όπου ολοκληρώνεται η καταγραφή της πόλεως της Δράμας και αρχίζει η καταγραφή της επαρχίας της, το υπόλοιπο του καταστίχου έχει χαθεί. Κατά συνέπεια το TTD-3 δεν έχει καμιά χρησιμότητα για τη μελέτη της περιφέρειας που υπάγεται στην πόλη της Δράμας.

Το δεύτερο κατά χρονολογική σειρά κατάστιχο της Ανατολικής Μακεδονίας είναι αυτό που περιέχει την αρχαιότερη καταγραφή της επαρχίας της Δράμας· πρόκειται για το, επίσης αναλυτικό, *Tapu ve Tahrir Defteri* n. 7, του έτους Εγίρας 883 (1478/79)³, το οποίο φυλάσσεται, όπως και το προηγούμενο, στα *Başbakanlık-Arşivleri* Κωνσταντινουπόλεως και είναι τελείως ανέκδοτο⁴.

2. Είναι επίσης γνωστό με τη συντομογραφία TTD-3, η οποία θα χρησιμοποιείται στη συνέχεια της παρούσης μελέτης. Για τη χρονολόγηση του καταστίχου, βλ. Michael Ursinus, «An Ottoman Census Register for the area of Serres of 859 H. (1454-1455)? A reconsideration of the Date of Composition of Tahrir Defteri TT 3», *Südost Forschungen*, 45 (1986), σσ. 25-36. Το κατάστιχο αυτό έχει εκδοθεί στα Σκόπια μεταφρασμένο στην τοπική γλώσσα, βλ. Aleksandar Stojanovski, *Turski Dokumenti za Istarjata na Makedonskiot Narod. IV. Popisen Opsiren Defter od XV vek.*, Σκόπια 1978. Κύριο μειονέκτημα αυτής της μεταφρασμένης έκδοσης είναι ότι δεν παρατίθενται πίνακες του πρωτοτύπου κειμένου, οπότε η επιστημονική αξία και χρησιμότητά της είναι μειωμένη, βλ. βιβλιοκρισία του Nicoara Beldiceanu στα *Turcica*, 18 (1986), σσ. 251-53.

3. Στο εξής θα αναφέρεται συντομογραφικά ως TTD-7.

4. Πληροφορίες από τα κατάστιχα TTD-3 και TTD-7 έχουν χρησιμοποιηθεί στη συγγραφή

Η επαρχία της Δράμας χαρακτηρίζεται στα 1478/79 ως *βιλαέτι*, υπαγόμενο διοικητικά στη Δράμα (*vilayet-i Drama*), και με κυβερνήτη το *subaşı* της πόλεως. Οι οικισμοί της περιοχής ήταν κατανεμημένοι σε τιμάρια, δηλ. οι φόροι επί της παραγωγής, που όφειλαν να καταβάλλουν οι κάτοικοί τους, αποδίδοντο στον τιμαριούχο (συνήθως στρατιωτικό) και αποτελούσαν την αμοιβή του για τις υπηρεσίες που παρείχε.

Ανάμεσα στους καταγραμμένους στο TTD-7 οικισμούς της επαρχίας της Δράμας συμπεριλαμβάνεται και η Προσοτσάνη, η παρουσίαση της οποίας επελέγη στην παρούσα μελέτη. Η Προσοτσάνη αποτελεί σήμερα έναν από τους μεγαλύτερους οικισμούς του νομού Δράμας και έδρα δήμου. Όσον αφορά την ιδιαίτερη ιστορία της κωμοπόλεως, η καταγραφή της στο κατάστιχο TTD-7 έχει μεγάλη σημασία, γιατί αποτελεί την αρχαιότερη μαρτυρία για την ύπαρξή της και μάλιστα με το συγκεκριμένο όνομα.

Στην περιοχή του σημερινού οικισμού έχουν βρεθεί αρχιτεκτονικά σπαράγματα και υπολείμματα ψηφιδωτού που προφανώς ανήκαν σε παλαιοχριστιανική βασιλική⁵. Εκτοτε δεν υπάρχει καμία μαρτυρία σχετική με κατοίκηση του χώρου, μέχρι την καταγραφή της Προσοτσάνης στο κατάστιχο TTD-7, του έτους 1478/79.

Ο οικισμός του 15ου αιώνα θα πρέπει να βρισκόταν στην ίδια τοποθεσία με τον σημερινό, 12 χλμ. δυτικά-βορειοδυτικά της Δράμας. Ο χώρος όπου έχει αναπτυχθεί ο οικισμός είναι πεδινός, αλλά περιβάλλεται σε κάποια απόσταση από τα όρη Μενοίκιο και Φαλακρό. Η ύδρευση του χώρου εξασφαλίζεται από

των παρακάτω μελετών (με χρονολογική σειρά): Nicoara Beldiceanu και Irene Beldiceanu-Steinherr, «Un Paléologue inconnu de la région de Serrès, Byzantion, 41 (1971), σσ. 5-17; Metodija Sokoloski, «Serskiot vilает vo XV век», *Glasnik na Institutot za Natsionalna Istorija* (Σκόπια), 18/3 (1974), σσ. 107-25; Nicoara Beldiceanu, «Margarid: un timar monastique», *Revue des Études Byzantines*, 33 (1975), σσ. 227-55; Nicoara Beldiceanu και Petre Nasturel, «Les églises byzantines et la situation économique de Serrès, Drama et Zihna dans la second moitié du XVe siècle», *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, (1978), σσ. 269-85; Nicoara Beldiceanu, *Le timar dans l'État Ottoman (début XIV - début XVI siècle)*, Βισμπάντεν 1980; Aleksandar Stojanovski, *Gradovite na Makedonija od krajot na XIV do XVII vek*, Σκόπια 1981; Heath Lowry, «Portrait of a City: the Population and Topography of Ottoman Selânik (Thessaloniki) in the year 1478», *Δίπτυχα* (Αθήνα), 2 (1982), σσ. 255-92; Nicoara Beldiceanu, «Structures socio-économiques d'un village de Macédoine: Aksilopigad/Sarmisaqlu (1464/65)», *Byzantion*, 54 (1984), σσ. 25-58; Heath Lowry, «Changes in Fifteenth - Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilifo» στη συλλογική έκδοση των Anthony Bryer και Heath Lowry, *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Μπέριμνχαμ-Ουάσινγκτον 1986, σσ. 23-37; Ευαγγελία Μπαλτά, *Les Vakifs de Serrès et de sa Région aux XVe et XVIe siècles*, Αθήνα 1995.

Δύο από τις προαναφερθείσες μελέτες, αυτές των Beldiceanu και Nasturel (Les églises byzantines...) και του Stojanovski (Gradovite na Makedonija...), αναφέρονται και στη Δράμα του 15ου αιώνα αλλά εξετάζουν μόνο την πόλη και όχι την περιφέρειά της.

5. Αγγελική Κωνσταντακοπούλου, *Ιστορική Γεωγραφία της Μακεδονίας (4ος-6ος αιώνας)*, Ιωάννινα 1984, σ. 258.

παραποτάμους του Αγγίτη με μόνιμη ή περιστασιακή υδροροή. Λαμβάνοντας υπόψη την εγγύτητα των πηγών του Αγγίτη, πρέπει να δεχτούμε ότι η περιοχή είχε επάρκεια νερού, τουλάχιστον σε περιόδους κανονικών βροχοπτώσεων.

Η Προσοτσάνη καταγράφεται στις σελίδες 52 έως 54 του καταστίχου. Το μεγαλύτερο μέρος της καταγραφής καλύπτει η αναφορά των φορολογούμενων κοικοκυριών⁶, ενώ στο τέλος της καταγραφής αναφέρονται τα φορολογικά εισοδήματα των τιμαριούχων ανά προϊόν⁷.

Ο οικισμός καταγράφεται στο κατάστιχο με τη μορφή *Prosaçani* και χαρακτηρίζεται ως χωριό⁸. Κατά το έτος 1478/9 η Προσοτσάνη ανήκε εξ ολοκλήρου στο τιμάριο δύο προσώπων με τα ονόματα *Ishak* και *Mustafa*. Πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι οι δύο αυτοί τιμαριούχοι ήταν στρατιωτικοί, εφ' όσον δεν αναφέρονται με κάποια ιδιότητα που να μας επιτρέπει να συμπεράνουμε πως είχαν άλλα καθήκοντα⁹. Στο ίδιο τιμάριο ανήκε και δεύτερο χωριό με την ονομασία *Κλαντουπετσάνη*¹⁰.

Στο κατάστιχο αναγράφονται όσα από τα νοικοκυριά είχαν φορολογικές υποχρεώσεις προς τους τιμαριούχους και όχι απαραίτητα το σύνολο των νοικοκυριών του οικισμού. Πάντως ο καταγραμμένος αριθμός νοικοκυριών μπορεί να θεωρηθεί ότι αντιπροσωπεύει τη συντριπτική πλειοψηφία των νοικοκυριών του χωριού και να παράσχει ασφαλείς ενδείξεις σχετικά με το πληθυσμικό μέγεθός του. Ο φορολογούμενος πληθυσμός της Προσοτσάνης αποτελείτο το 1478/79 από 19 νοικοκυριά Μουσουλμάνων, δεκαπέντε πλήρεις οικογενειακές εστίες (*hane*) και τέσσερις αγάμους (*miicetted*), και 87 νοικοκυριά Χριστιανών, εβδομήντα πέντε πλήρη (*hane*), πέντε αγάμων (*miicetted*) και επτά νοικοκυριά τελώντα υπό χήρα γυναίκα (*bive*). Ο συνολικός αριθμός καταγραμμένων νοικοκυριών, κάθε κατηγορίας, ήταν 106¹¹. Το δεύτερο χωριό του ίδιου τιμαριού ήταν πολύ μικρότερο και περιελάμβανε μόνο 27 νοικοκυριά κάθε κατηγορίας, όλα χριστιανικά¹²;

Με 106 καταγραμμένα νοικοκυριά, η Προσοτσάνη συγκαταλέγεται στα μεγάλα χωριά της περιοχής της Δράμας, και γενικά της Ανατολικής Μακεδονίας,

6. TTD-7, σσ. 52-53. Τα *Tahrir-Defterleri* δεν καταγράφουν φυσικά πρόσωπα αλλά νοικοκυριά: στα αναλυτικά κατάστιχα (*mufassal*) υπάρχει ιδιαίτερη αναφορά στο κάθε νοικοκυριό με αναγραφή του ονόματος της κεφαλής του.

7. TTD-7, σ. 54.

8. *Kariye-i Prosaçani...*, TTD-7, σ. 52.

9. Τα ονόματα των τιμαριούχων: TTD-7, σ. 52. Η ολική καταγραφή του τιμαριού καταλαμβάνει τις σελίδες από 52 μέχρι και 54. Οι τιμαριούχοι δεν ήταν πάντα στρατιωτικοί. Μέσω της εκχώρησης τιμαρίων εξασφαλιζόταν η μισθοδοσία και άλλων προσώπων, όπως ιεροδικαστές (*Kadi*), ιμάμηδες, γερακάρηδες (*doganci*), βασιλικοί σταβλάρχηδες (*emir-ahor*).

10. *Kariye-i Kladupecani*. TTD-7, σ. 54.

11. TTD-7, σσ. 52-53.

12. TTD-7, σ. 54.

εκείνη την εποχή¹³. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο πληθυσμός της Καβάλας την ίδια χρονιά αποτελείτο από 103 νοικοκυριά Χριστιανών και Μουσουλμάνων, κάθε κατηγορίας· ήταν δηλαδή περίπου ίσος με της Προσοτσάνης και σχετικά μικρότερος¹⁴.

Όπως συνάγεται από την καταγραφή των φόρων, η οικονομία της Προσοτσάνης ήταν κυρίως αγροτική. Μικρό μέρος των καλλιεργειών του χωριού, για την ακρίβεια μία φυτεία με καρυδιές (*ceviz*) αποτελούσε την τιμαριωτική μερίδα (*hassa*), της οποίας η νομή και επικαρπία ανήκε αποκλειστικά στους δύο τιμαριούχους¹⁵. Από τις καρυδιές αυτές, οι παραπάνω τιμαριούχοι εισέπρατταν κάθε χρόνο το ποσό των 50 ακçe. Οι υπόλοιπες καλλιέργειες καθώς και τα εκτρεφόμενα ζώα βρισκόνταν υπό την κατοχή των χωρικών, οι οποίοι τα νέμονταν για δικό τους όφελος άλλα όφειλαν να καταβάλλουν ετήσιο φόρο προς τους τιμαριούχους.

Οι φόροι αυτοί διακρίνονται σε τρεις κατηγορίες: φόροι επί της παραγωγής, φόροι χρήσης της γης, και περιστασιακοί φόροι. Οι πρώτοι απαιτούντο από κάθε παραγωγική δραστηριότητα που λάμβανε χώρα στην περιοχή του χωριού· στην περίπτωση της Προσοτσάνης οι φόροι αυτοί ήταν οι παρακάτω¹⁶:

- επί του σιταριού (*gendüm*), mudd 17 (αξίας 2040 ακçe)
- επί του κριθαριού (*cev*), mudd 20 (αξίας 1200 ακçe)
- επί του κεχρίου (*tarev*), mudd 9 (αξίας 440 ακçe), και 100 ακçe
- επί της βρόμης (*yulâf*), mudd 9 (αξίας 450 ακçe)
- επί της φακής (*mercimek*), mudd 14 (αξίας 250 ακçe)
- επί του βίκου (*burçak*), 150 ακçe
- επί του βαμβακιού (*penbe*), 150 ακçe
- δεκάτη επί του πηλού (*ösr-i hamur*), 1300 ακçe
- επί των μελισσιών (*kovan*), 120 ακçe
- επί του κρόκου (*zaferan*), 20 ακçe
- επί του πάγου (*sermava*), 15 ακçe
- επί των αιγοπροβάτων (*resm-i agnam*), 230 ακçe

13. Κάνοντας χρήση των καθιερωμένων για εκείνη την εποχή οικογενειακών συντελεστών, δηλ. $\times 5$ για κάθε πλήρες νοικοκυριό $\times 4$ για κάθε νοικοκυριό χήρας γυναίκας, και προσθέτοντας στο άθροισμα των δύο γινομένων τον αριθμό των αγάμων, καταλήγουμε σε έναν κατά προσέγγιση πληθυσμό 408 Χριστιανών και 79 Μουσουλμάνων (σύνολο 487). Πρέπει να τονιστεί ότι η αποδοχή αυτών των πληθυσμιακών προσεγγίσεων γίνεται δεκτή με μεγάλη επιφύλαξη, ιδίως όσον αφορά τον αριθμό των Μουσουλμάνων (διότι λόγω της πολυγαμίας το μέγεθος της μέσης μουσουλμανικής οικογένειας μπορεί να ήταν τελείως διαφορετικό από αυτό των χριστιανικών).

14. TTD-7, σσ. 88-89.

15. TTD-7, σσ. 52, 54.

16. Στις περισσότερες περιπτώσεις, η αριθμητική τιμή των φόρων αποδίδεται με τη μορφή *siyakat*.

επί των κηπευτικών (bostan), 50 ακçe
 επί των χοίρων (resm-i hinzir), 250 ακçe
 μονοπολιye, 300 ακçe

Ορισμένοι από αυτούς τους φόρους καταβάλλοντο σε είδος· για την ακρίβεια αυτοί του σιταριού, του κριθαριού, της βρόμης και της φακής. Ο αριθμός των mudd που αναφέρονται δίπλα από το κάθε ένα από αυτά τα προϊόντα δείχνει την ποσότητα που οι χωρικοί όφειλαν να καταβάλλουν στους τιμαριούχους¹⁷. Στο κατάστιχο παρατίθεται και η χρηματική αξία της κάθε εισφοράς σε είδος για λόγους υπολογισμού του θεωρητικού χρηματοοικονομικού μεγέθους του τιμαριού. Δυστυχώς το κατάστιχο δεν παρέχει συμπληρωματικές πληροφορίες που θα βοηθούσαν τον υπολογισμό της ισοτιμίας του αναφερόμενου mudd με σημερινές μονάδες μέτρησης όγκου¹⁸. Ο φόρος επί του κεχρίου καταβάλλετο και σε είδος και σε χρήμα. Ο φόρος επίσης που έφερε την ονομασία μονοπολιye προερχόταν και αυτός από την παραγωγή δημητριακών αλλά καταβάλλετο σε χρήμα, το οποίο εξασφάλιζαν οι χωρικοί από την εμπορευματοποίηση του προϊόντος τους.

Για το δικαίωμα χρήσης της γης, οι χωρικοί κατέβαλλαν δύο φόρους· οι Χριστιανοί τον ispençe και οι Μουσουλμάνοι τον resm-i kulluk. Η ετήσια τιμή αυτών των φόρων ήταν προκαθορισμένη για κάθε φορολογική μονάδα, ανάλογα με την κατηγορία της. Ο ispençe των Χριστιανών ήταν καθορισμένος στα 25 ακçe για κάθε πλήρες νοικοκυριό και κάθε οικονομικά αυτόνομο άγαμο, ενώ τα νοικοκυριά που τελούσαν υπό χήρα γυναίκα κατέβαλλαν 6 ακçe. Ο resm-i kulluk των Μουσουλμάνων αντιστοιχούσε σε περίπου 22 ακçe για κάθε πλήρες νοικοκυριό, ενώ οι άγαμοι ήταν απαλλαγμένοι από την καταβολή του. Οι δύο τιμαριούχοι της Προσοτσάνης εισέπρατταν συνολικά, από τον ispençe και τον resm-i kulluk, 2374 ακçe.

Η τρίτη κατηγορία φόρων ήταν οι λεγόμενοι περιστασιακοί, γνωστοί κάτω από τη γενική ονομασία bad-i hava, οι οποίοι αποτελούσαν εξέλιξη των Βυζαντινών φόρων της κατηγορίας του «αερικού»¹⁹. Στα πλαίσια των φόρων αυτής της κατηγορίας, οι χωρικοί της Προσοτσάνης κατέβαλλαν στους τιμαριούχους

17. Mudd ήταν μονάδα μέτρησης όγκου που χρησιμοποιείται αποκλειστικά για τα δημητριακά και τα όσπρια· η ετυμολογία της λέξεως προέρχεται από το βυζαντινό μόδιο.

18. Η περιεκτικότητα του mudd, όπως και των άλλων μονάδων μέτρησης όγκου που χρησιμοποιούνται κατά τους πρώτους αιώνες της οθωμανικής αυτοκρατορίας, δεν είχε μια συγκεκριμένη και απόλυτα καθιερωμένη τιμή· αντιθέτως διέφερε κατά περιοχή, κατά εποχή και κατά προϊόν. Είναι λοιπόν αδύνατο να υπολογιστεί η ισοτιμία του με σημερινές μονάδες μέτρησης, αν δεν υπάρχουν συμπληρωματικές πληροφορίες.

19. John Alexander, *Toward a History of Post-byzantine Greece. The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500 - circa 1600*. Διδακτορική διατριβή Πανεπιστημίου Columbia 1974, σσ. 449-52.

300 ακρε ετησίως, υπό τη μορφή των φόρων *resm-i agus* (τέλος επί των γάμων) και *niyabet* (πρόστιμα)²⁰.

Το σύνολο του εισοδήματος που εισέπρατταν οι δύο τιμαριούχοι από την Προσοτσάνη είχε θεωρητική νομισματική αξία 9789 ακρε²¹, από τα οποία λάμβαναν 5409 σε ρευστό και τα υπόλοιπα σε είδος. Από το δεύτερο χωριό λάμβαναν 2468 ακρε, 1238 σε ρευστό και 1230 σε είδος· συνολικά το εισόδημα του τιμαριού τους ήταν του ύψους των 12257 ακρε.

Όταν ένα τιμάριο ήταν υπό την κατοχή δύο προσώπων και το κατάστιχο δεν κάνει σαφή αναφορά στο ποσοστό του εισοδήματος καθενός από αυτούς, σημαίνει πως η επικαρπία του τιμαριού κατείχεται εξ αδιαιτέρου (*müsterek*), και οι κάτοχοι εκπλήρωναν τις στρατιωτικές τους υποχρεώσεις εναλλάξ. Τέτοια ήταν η περίπτωση και του συγκεκριμένου τιμαριού.

Όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, η οικονομία της Προσοτσάνης ήταν ως επί το πλείστον αγροτική, αλλά και η κεραμοποιία αποτελούσε μια σημαντική παραγωγική δραστηριότητα, συμπληρωματικού χαρακτήρα ως προς τις γεωργοκτηνοτροφικές. Αυτό αντικατοπτρίζεται από το ποσοστό της «δεκάτης επί του πληού» (*öşr-i hamour*): 13.28% επί του συνολικού ποσού του τιμαριωτικού εισοδήματος.

Με εξαίρεση το εισόδημα που προήρχετο από τους φόρους επί της κεραμοποιίας (1300 ακρε), της εμπορίας πάγου (15 ακρε) και τους περιστασιακούς φόρους (*resm-i agus* και *niyabet*, 300 ακρε), το υπόλοιπο του τιμαριωτικού εισοδήματος (8174 ακρε, 83.50% επί του συνόλου) προήρχετο αποκλειστικά από γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες (συμπεριλαμβανομένης και της μελισσοκομίας). Οι περισσότερες από αυτές αφορούν την παραγωγή ειδών διατροφής, ενώ οι καλλιέργειες του βαμβακιού και του κρόκου μπορούν να χαρακτηριστούν ως «βιομηχανικές» (αφορούσαν δηλαδή την παραγωγή πρώτων υλών για την υφαντουργία). Οι τελευταίες είχαν ασήμαντο ρόλο στην οικονομία της Προσοτσάνης, αφού απέδιδαν στους τιμαριούχους μόνο 170 ακρε ετησίως (2.07% επί του συνολικού ποσού των 8174 ακρε που εισέπρατταν οι τιμαριούχοι από τη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή). Οι σημαντικότερες και παραγωγικότερες καλλιέργειες ήταν αυτές των δημητριακών· η παραγωγή του σιταριού απέδιδε τον υψηλότερο φόρο και του κριθαριού τον τρίτο κατά σειρά, μετά το σιτάρι και την κεραμοποιία. Η παραγωγή δημητριακών ήταν η σημαντικότερη αγροτική δραστηριότητα στο σύνολο της Ανατολικής Μακεδονίας εκείνη την εποχή²², και η Προσοτσάνη δεν αποτελεί εξαίρεση. Αυτό που μπορεί να χαρα-

20. Η απαρίθμηση όλων των καταβαλλόμενων φόρων της Προσοτσάνης βρίσκεται στη σελίδα 54 του TTD-7. Φωτοτυπία του πρωτοτύπου κειμένου παρατίθεται στο τέλος της παρούσης.

21. Συμπεριλαμβανομένων και των 50 ακρε που τους απέδιδαν οι καρυδιές.

22. Για μία γενική εικόνα της αγροτικής παραγωγής στην Ανατολική Μακεδονία κατά τα μέσα

κτηριστεί ασυνήθιστο φαινόμενο είναι η απουσία αμπελοκαλλιέργειας. Παρά την απουσία της από την Προσοτσάνη, η αμπελοκαλλιέργεια και παραγωγή κρασιού ήταν συνηθισμένη τότε στην Ανατολική Μακεδονία· αναφέρεται στους περισσότερους οικισμούς της περιοχής, και μάλιστα με υψηλά ποσοστά παραγωγικότητας.

Οι κτηνοτροφικές δραστηριότητες περιορίζονται στην εκτροφή αιγοπροβάτων και χοίρων και αντιστοιχούν σε μικρό ποσοστό της συνολικής παραγωγής του οικισμού, κάτι που πρέπει να θεωρείται φυσικό σε μια πεδινή περιοχή, όπου μεγαλύτερη έμφαση δινόταν στις καλλιέργειες. Η εκτροφή χοίρων αφορούσε αποκλειστικά τους Χριστιανούς κατοίκους της Προσοτσάνης, αφού οι Μουσουλμάνοι απείχαν απ' αυτή, για θρησκευτικούς λόγους.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει και η παρουσία ενός τέλους, προερχόμενου από το εμπόριο του πάγου. Χιόνι ή πάγος συγκεντρωνόταν, κατά τους θερινούς μήνες, στις ορεινές περιοχές, όπου η θερμοκρασία επέτρεπε τη διατήρησή του, και μεταφερόταν με ειδικά διαμορφωμένα δοχεία στις πόλεις, όπου αποτελούσε περιζήτητο καταναλωτικό αγαθό και χρησιμοποιείτο σαν δροσιστικό²³. Πάντως το εξαιρετικά μικρό ποσό του εισπραττόμενου φόρου δείχνει πώς η συλλογή και εμπορία πάγου αποτελούσε μια ασήμαντη οικονομική δραστηριότητα στην Προσοτσάνη του 1478/79.

Συνοψίζοντας, η προέλευση του εισοδήματος των τιμαριούχων, ανάλογα με το είδος των παραγωγικών δραστηριοτήτων, μπορεί να καταταχθεί ως εξής²⁴:

καλλιέργειες ειδών διατροφής, 5030 ακçe (51.38%)

«βιομηχανικές» καλλιέργειες, 170 ακçe (1.73%)

κεραμοποιία, 1300 ακçe (13.28%)

κτηνοτροφία, 480 ακçe (4.90%)

μελισσοκομία, 120 ακçe (1.22%)

εμπορία πάγου, 15 ακçe (0.15%)

φόροι χρήσης της γης, 2374 ακçe (24.25%)

περιστασιακοί φόροι, 300 ακçe (3.06%)

Η συνολική αποτίμηση των πληθυσμιακών δεδομένων και της οικονομίας στην Προσοτσάνη του β' μισού του 15ου αιώνα δείχνει ότι επρόκειτο για σημαντικό οικισμό με συγκριτικά υψηλό αριθμό κατοίκων και υψηλή παραγωγικότητα (όπως αυτή αντικατοπτρίζεται στη φορολογία). Για τη διαμόρφωση

του 15ου αιώνα, βλ. τη μετάφραση του TTD-3 από τον Stojanovski (Aleksandar Stojanovski, *Turski Dokumenti za Istorijata na Makedonskiot Narod. IV. Opsiren Popisen Defter ot XV vek.*, Σκόπια 1978).

23. Fernand Braudel, *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l' époque de Philippe II*. Παρίσι 1966 (2η έκδ.), τ. I, σσ. 25-26.

24. Τα παρατιθέμενα ποσοστά έχουν υπολογιστεί με βάση το συνολικό ποσό του καταβαλλόμενου φόρου της Προσοτσάνης, δηλ. 9789 ακçe.

μιας γενικής ιδέας όσον αφορά τη θέση της Προσοτσάνης στον ευρύτερο ανατολικομακεδονικό χώρο αρκεί μία σύγκριση των πληθυσμιακών και οικονομικών δεδομένων της με αυτά των χωριών του βιλαετίου Κεσιζλικ²⁵, τη λίστα των οποίων έχει συντάξει ο Heath Lowry, σύμφωνα με το ίδιο κατάστιχο (TTD-7). Από τα 51 χωριά του βιλαετίου Κεσιζλικ που καταγράφει, μόνο επτά (133.72%) είχαν περισσότερα καταγεγραμμένα νοικοκυριά από την Προσοτσάνη, κατά το έτος 1478/79, και μόνο δεκατέσσερα (27.45%) κατέβαλλαν υψηλότερο ποσό φόρου, κατά το ίδιο έτος²⁶.

Αν και η αρχαιότερη μαρτυρία σχετικά με την Προσοτσάνη Δράμας είναι μόλις του έτους 1478/79, πρέπει να θεωρηθεί σίγουρο ότι ο οικισμός υπήρχε από πολύ παλαιότερα, όπως αποδεικνύεται από την προ-οθωμανική ονομασία του και την πλειοψηφία των Χριστιανών κατοίκων. Οι πληροφορίες που αντλήσαμε από το TTD-7 είναι αρκετές για να τονίσουν την σημαντική θέση της Προσοτσάνης στο χώρο της Ανατολικής Μακεδονίας, κατά το συγκεκριμένο έτος, και από πλευράς πληθυσμού και από πλευράς παραγωγικότητας. Τα δεδομένα του 1478/79 αποτελούν μία σαφή ένδειξη ότι ήδη από τότε υπήρχαν οι βάσεις για την εξέλιξη της Προσοτσάνης σε μία σημαντική κωμόπολη της Ανατολικής Μακεδονίας.

Για τη συγγραφή του παρόντος πονήματος είχαμε στη διάθεσή μας δεδομένα μόνο του 1478/79. Περαιτέρω έρευνα μπορεί να εξακριβώσει την εξέλιξη των πληθυσμιακών και οικονομικών δεδομένων στην Προσοτσάνη, με βάση πληροφορίες που ενδεχομένως υπάρχουν σε μεταγενέστερα κατάστιχα, όπως τα TTD-70 (1519), TTD-167 (1530/31), TTD-403 (1530/31).

25. Η επαρχία νότια και νοτιοδυτικά των Σερρών και της Ζίχνας μέχρι και τις εκβολές του Στρυμόνα.

26. Heath Lowry, «Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Casa Study of Radilof»: Στων Antony Bruer-Heath Lowry (eds.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Μπέριμινχαμ-Ουάσινγκτον 1986, σ. 36.

Summary

THE EARLIEST RECORD OF THE TOWN OF RPOSOTSANI IN THE REGION OF DRAMA (1478/79)

A contribution to the history of Eastern Makeconia
in the Early Ottoman period.

The theme of this paper concerns the local history of the Greek lands, particularly of Eastern Macedonia. Its scope is to initiate a study of the economic and demographic conditions in the region of Drama during the early period of Ottoman rule (15th-16th centuries), by bringing into account a source of considerable importance: the Ottoman cadastral registers (*tahrir-defterleri*). Their use can contribute a lot into lifting the obscure image of this region in that particular era.

The aforementioned goal is served in the present study through illuminating the size of population and the economic situation of Prosotsani, today one of the principal settlements in the prefecture of Drama. The supplied data come from the cadastral register *Tapy ve Tahrir Defteri n. 7 (Başbakanlık Arşivleri - Istanbul)* of the year 1478/79 (883 H.); it is the earliest existing register for the countryside of Drama, and of a special interest to Prosotsani, because there can be found the oldest mention of this settlement.

In the year 1478/79 Prosotsani was a village included in the *timar* of two persons called Ishak and Mustafa²⁷. Its population consisted of 106 fiscal units: 15 Muslim households (*hane*) and 4 financially independent Muslim bachelors (*miücerred*), 75 Christian households, 5 financially independent Cristian bachelors, and 7 Christian households headed by a widow (*bive*). This population figure is relatively high within the contemporary East Macedonia context. The total amount of tax levied annually by the *timar*-holders of Prosotsani was 9789 *akçe*, which came mainly from agricultural activities (cereal cropping was the most important), while ceramic-production had a considerable share in local economy; a due of 1300 *akçe* (13.28% of the whole) was extracted from the latter. The amount of tax levied from the inhabitants of Prosotsani was a high one and reflects an increased productivity. A good measure of comparison can be given by the list of 51 villages of the Keşişlik district, drawn by Prof. Heath Lowry, upon records of the same register²⁸. Only seven of those villages (13.72%) were more populous than Prosotsani, and only fourteen (27.45%) payed a higher

27. *Kariye-i Prosaçani...*, TTD-7, pp. 52-54.

28. H. Lowry, «Changes in Fifteenth-Century Ottoman Peasant Taxation: The Case Study of Radilifo»: Στο A. Bryer-H. Lowry (eds.), *Continuity κ.λπ.*, 36.

amount of tax yearly. The comparison shows that Prosotsani was in a rather prosperous position by means of population and productivity, and had already the bases to develop into an important town in Eastern Macedonia.

**Πίνακας των καταβαλλόμενων φόρων της Προσοτσάνης
(TTD-7, başbakanlik Arşivleri - İstanbul, σ. 54)**

حاف نور ماجد	مرحک دلا دلا	بلان لدا لدا	طارو نجا نجا	صو اندا اندا	کدم ۲۰۰
عظام ۲۰۰	مراه ۲۰۰	زعفر ۲۰۰	قوز ۱۲۰	عبر ۱۲۰	۱۵۰
ح حور ۲۰	بنولو ۲۰۰	برسی وستان ۲۰۰	برسی دلا	ستان ۲۰	
					سرم تولوق ۲۰۰۷۲

ΠΕΤΡΟΥ ΚΩΝ. ΣΑΜΣΑΡΗ

**ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΕΠΙΤΥΜΒΙΑ ΕΠΙΓΡΑΦΗ
ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΑΠΟ ΙΔΙΩΤΙΚΗ ΣΥΛΛΟΓΗ
ΣΤΟ ΣΙΔΗΡΟΚΑΣΤΡΟ ΣΕΡΡΩΝ**

Στα αξιόλογα εκθέματα της ιδιωτικής συλλογής του Μιχάλη Τσαρτσίδη¹ στο Σιδηρόκαστρο Σερρών, που με περισσή αγάπη και φροντίδα κατάφερε να συγκεντρώσει από όλη την επαρχία Σιντικής, προστέθηκε προσφάτως ένα νέο απόκτημα. Πρόκειται για μια ανέκδοτη μαρμάρινη ενεπίγραφη στήλη (εικ. 1), που μεταφέρθηκε από τον ερειπωμένο σήμερα ακριτικό οικισμό του Καπνότοπου².

Η ορθογώνια επιτύμβια μονολιθική στήλη είναι κατασκευασμένη από γκριζωπό χονδρόκοκκο μάρμαρο. Το σωζόμενο ύψος της φτάνει τα 0,41 μ., το πλάτος 0,38 μ. και το πάχος 0,12 μ. Η πλάτη της, που έχει επεξεργαστεί αδρά, απέθηκε άπεργη (εικ. 2). Είναι αποκεκρουμένη στο κάτω τμήμα της, ενώ η πλατιά ταινία (0,11 μ.) στο πάνω άκρο της εξέχει ελαφρά.

Σε απόσταση 0,16 μ. από την παραπάνω πρόστυπη ταινία έχει τοποθετηθεί η αρχή της δίστιχης αφρόντιστης ελληνικής επιγραφής (εικ. 3). Το αρχικό γράμμα του πρώτου στίχου (μήκους 0,24 μ.) ακολουθεί μετά από κενό 0,087 μ. από το δεξιό κρόταφο και το τελικό γράμμα αφήνει ελεύθερο διάστημα 0,025 μ. από τον αριστερό κρόταφο. Στο δεύτερο στίχο (μήκους 0,27 μ.), ο οποίος περιλαμβάνει δυο επιπλέον χαρακτήρες, τα αντίστοιχα περιθώρια από τα ακραία στοιχεία μέχρι τους κροτάφους είναι 0,059 μ. και 0,015 μ. Το διάστιχο της λι-

1. Ευχαριστώ και από τη θέση αυτή το φιλότεχνο κάτοχο της περιουδάσσης συλλογής (με εκθέματα από τη νεότερη κυρίως ιστορία), για την καλοσύνη του να μου επιτρέψει τη μελέτη και φωτογράφιση του εκθέματος.

2. Βρίσκεται σε απόσταση 5 χλμ. από την ελληνοβουλγαρική μεθόριο. Η παλιά του ονομασία ήταν Ραϊκόφτσα. Μετονομάστηκε Καπνότοπος το 1927 (Φ.Ε.Κ. Α' 306/1927), εξαιτίας της άφθονης παραγωγής καπνού. Το έτος 1920 αριθμούσε 246 κατοίκους, ενώ το 1928 ο πληθυσμός του δεν ξεπερνούσε τους 159. Προσαρτήθηκε αργότερα στην κοινότητα Προμαχώνα (Δραγοσίν), μαζί με τους οικισμούς Εσκιτζή και Ρούπελ, βλ. *Στοιχεία συστάσεως και εξελίξεως των Δήμων και Κοινοτήτων*, αρ. 43. Ν. Σερρών, Έκδ. Κ.Ε.Δ.Κ.Ε., Αθήναι 1962, σ. 232, 233.

της εγχάρακτης επιγραφής δεν ξεπερνά τα 0,016 μ. Το ύψος των γραμμάτων του πρώτου στίχου κυμαίνεται από 0,028 μ. (για το Ο) μέχρι 0,055 μ. (για το Δ), ενώ του δεύτερου στίχου από 0,019 μ. (για το Ο) μέχρι 0,056 μ. (για το Δ). Το πλάτος των χαρακτήρων βρίσκεται ανάμεσα στα 0,016 μ. (για το Ε) του δεύτερου στίχου μέχρι τα 0,04 μ. (για το Δ) του πρώτου στίχου. Τα διάκενα τέλος των γραμμάτων, που δε συμπεριλαμβάνουν συμπιλήματα, καταλαμβάνουν χώρο από 0,01 μ. (Ζ-Α) μέχρι 0,069 μ. (Λ-Η).

Οι γενικές παρατηρήσεις για τη μορφή των γραμμάτων επικεντρώνονται στα εξής: Το κυκλικό Ο και το ευθύγραμμο Ι είναι βραχύτερα από τα υπόλοιπα. Οι λοξές κεραίες του Υ είναι ευθύγραμμες και η δεξιά αποκλίνει περισσότερο από τον κεντρικό άξονα. Η μεσαία οριζόντια γραμμή του Ε είναι κοντύτερη από τις δυο άλλες παράλληλες και δεν εφάπτεται με την κάθετη. Η οριζόντια κεραία του Α είναι ευθύγραμμη. Το Σ έχει μηνοειδές σχήμα. Στην κορυφή των στοιχείων Δ και Λ παρατηρείται επιμήκυνση του δεξιού λοξού σκέλους.

Η απουσία κάθε εσωτερικού ή εξωτερικού στοιχείου χρονολόγησης της ακόσμητης επιγραφής περιορίζει τη χρονική τοποθέτηση του επιτύμβιου «σήματος» στο 2ο-3ο αι. μ.Χ., με βάση μόνον τη μορφολογία των γραμμάτων της και τη σύγκρισή της με άλλα καλά χρονολογημένα παράλληλα γραπτά μνημεία από τον ίδιο γεωγραφικό χώρο.

Το ατέλειτο κείμενο της δίστιχης επιγραφής σε μικρογράμματη μεταγραφή διαβάζεται, όπως παρακάτω:

Δουλῆς
Διζαετου

Στ. 1. Το αρσενικό όνομα του νεκρού Δουλῆς, γενική Δουλῆους³, Δουλεους⁴, Δουληδος⁵ και Δουληδες⁶ τίθεται στην ονομαστική πτώση. Το ανθρωπωνύμιο αυτό είναι πολύ γνωστό και από άλλα επιγραφικά κείμενα στην κάτω κοιλάδα του Στρυμόνα, όπως στίς Σέρρες (αρχ. Σίρις)⁷ και τις κοινότητες

3. Βλ. L. Robert, *Hellenica* 13 (1965) 233. *S.E.G.* 27 (1977) αρ. 352· 30 (1980) αρ. 590.

4. Βλ. G. Mihailov, *Epigraphica et onomastica (observations sur les rapports ethno-culturels dans l'aire Balkano-Micrasiatique)*, *Études Balkaniques* 23/4 (1987) 106. *S.E.G.* 30 (1980) αρ. 609.

5. Βλ. P. Bernard - F. Salviat, *Inscriptions de Thasos*, *B.C.H.* 91 (1967) 612, αρ. 69.

6. Οι εκδότες της επιγραφής P. Bernard - F. Salviat, ό.π., σ. 608, αρ. 64, λαμβάνοντας υπόψη και ένα άλλο παράδειγμα αντίστοιχης γενικής (Δολαδες), πάλι από τη Θάσο, αποδίδουν τη γενική αυτή σε τοπικό τύπο. Ο G. Daux, *Notes de lecture*, *B.C.H.* 98 (1974) 572-576, αντικρούει την άποψη αυτή, ισχυριζόμενος ότι πρόκειται για λανθασμένη απόδοση των γραμμάτων από το χαρακτή, ενώ ο Δημ. Σαμσάσης, *Ο εξελληνισμός της Θράκης κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη 1980, σ. 292-293, δέχεται ότι τέθηκε ονομαστική ενικού (κατά τα σε -ες) αντί για γενική.

7. Τρεις αναφορές, οι δυο ως κύριο όνομα: Δουλῆς Τραϊανού, Δουλῆς Ζιτύρωνος, βλ. L. Robert, ό.π., σ. 233. *S.E.G.* 27 (1977) αρ. 352· 30 (1980) αρ. 590. Γ. Καφανττζή, *Ιστορία της πόλεως*

Εμμανουήλ Παπά⁸, Γαζώρου⁹, Νέας Ζίχνης¹⁰, Νέας Φυλής¹¹ και κοντά στην Αμφίπολη¹². Απαντάται επίσης στη γειτονική πρωτεύουσα του νομού Δράμας¹³, στην κοινότητα Κοκκινόγεια (παλιά ονομασία Κομπάλιστα)¹⁴ του ίδιου νομού, καθώς και στη Θάσο¹⁵, τη Θεσσαλονίκη¹⁶ και την ευρύτερη περιοχή της Μακεδονίας¹⁷. Στην υπόλοιπη Ελλάδα αναφορά του ονόματος διαθέτουμε μόνον από τη Θεσσαλία¹⁸. Το ανθρωπωνύμιο είναι ββαιωμένο επίσης επιγραφικά και σε περιοχές εκτός Ελλάδας, όπως στη σημερινή Βουλγαρία¹⁹, την Πελαγονία²⁰ και τη Λυκαονία²¹. Διατηρήθηκε μέχρι και τα μεταβυζαντινά χρόνια, όπως διαπιστώνεται από σχετικό υποσχετικό έγγραφο των κατοίκων της χώρας Τζερίστας, το οποίο υπογράφει κάποιος Δούλης Τριανταφύλλης²². Έχει διασωθεί όμως και ως σύνθετο Ασδουλης και Δουλη-ζελμίζ²³ ή με τις παράλλη-

Σερρών και της περιφέρειάς της, Αθήναι 1967, σ. 110-111, αρ. 40 και η άλλη ως πατρωνυμικό: *Τορκος Δουληνους*, βλ. L. Robert, *ό.π.*, σ. 233. *S.E.G.* 27 (1977) αρ. 352-30 (1980) αρ. 590.

8. Ένα παράδειγμα ως πατρωνυμικό γυναίκας: *Λουσαλα Κλιό Δουλεου* (2ος/3ος αι. μ.Χ.), βλ. Γ. Καφαντζί, *ό.π.*, σ. 291, αρ. 487. *S.E.G.* 30 (1980) αρ. 607.

9. Ως κύριο όνομα στη γενική: *Δουλεους τοῦ Βειθους* (2ος αι. μ.Χ.), βλ. Cl. Vatin, Une inscription inédite de Macédoine, *B.C.H.* 86 (1962) 57-63.

10. Ως κύριο όνομα: *Δουλης Μεστον* (1ος/2ος αι. μ.Χ.), βλ. Γ. Χατζηκυριακού, *Σκέψεις και εντυπώσεις ανά την Μακεδονίαν (1905-1906)*, Θεσσαλονίκη 1962², σ. 87. *S.E.G.* 30 (1980) αρ. 610.

11. Ως πατρωνυμικό: *Μεστος Δουλεους* (2ος/3ος αι. μ.Χ.), βλ. Γ. Καφαντζί, *ό.π.*, σ. 352, αρ. 588. *S.E.G.* 30 (1980) αρ. 609.

12. Σε αρχιτεκτονικό δόμο στη δυτική όχθη του Στρυμόνα, δίπλα από το λεοντάρι της Αμφίπολης, βλ. Γ. Μπακαλάκη, *Θρακικά χαράγματα εκ του παρά την Αμφίπολιν φράγματος του Στρυμόνος*, *Θρακικά* 13 (1940) 23.

13. Σε λατινική επιγραφή: *Erizelmus Dulis*, βλ. A. Salač, *Inscriptions du Pangée, de la région Drama-Cavalla et de Philippes*, *B.C.H.* 47 (1923) 73, αρ. 29.

14. Σε λατινική ομοίως επιγραφή: *Dulis Dizala, Zipyro Dulis*, βλ. A. Salač, *ό.π.*, σ. 64-67, αρ. 24.

15. Βλ. P. Fraser - E. Matthews, *A Lexicon of Greek Personal Names*, vol. I, Oxford 1987, σ. 143.

16. Βλ. *I.G.*, X², αρ. 249, 638, 728, 1002. G. Mihailov, *Aspects de l'onomastique dans les inscriptions anciennes de Thessalonique*, *Η Θεσσαλονίκη μεταξύ Ανατολής και Δύσεως. Πρακτικά Συμποσίου Τεσσαρακονταετηρίδος της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών (30 Οκτωβρίου - 1 Νοεμβρίου 1980)*, Θεσσαλονίκη 1982, σ. 82.

17. Σε εφηβική επιγραφή από τη Δεορίοπο (ή Δευρίοπο και Δουρίοπο): *Δουλης Κετρεπιώλεως ή Κετρεπιόρεως*, βλ. Δ. Κανατσούλη, *Μακεδονική προσωπογραφία (από τον 148 π.Χ. μέχρι των χρόνων του Μ. Κωνσταντίνου)*, Θεσσαλονίκη 1955, σ. 49, αρ. 438. *S.E.G.* 38 (1988) αρ. 680 και την κολιάδα του Αξιού, βλ. I. Duridanov, *Thrakische Personennamen im Flussgebiet des Axios, Pulprudeva* 2 (1978) 151. *S.E.G.* 28 (1978) αρ. 532.

18. Σε επιγραφή 33 στίχων (1ος αι. π.Χ.) από τη Λάρισα, βλ. Κ. Γαλλή, *A.A.A.* 13 (1980) 260-261, αρ. 4. *S.E.G.* 31 (1981) αρ. 580.

19. Βλ. G. Mihailov, *Inscriptiones Graecae in Bulgaria repertae*, tom. III, *Serdicae* 1964, σ. 226, αρ. 1876.

20. Βλ. *Spomenik* 71 (1931) αρ. 75, 386, 439. *Bulletin Epigraphique* 1950, σ. 135.

21. Βλ. *S.E.G.* 34 (1984) αρ. 1319.

22. Βλ. Π. Γουναρίδη, *Αρχείο της Ι. Μ. Ξηροποτάμου. Επιτομές μεταβυζαντινών εγγράφων, Αθωνικά Σύμμεικτα*, αρ. 3, Αθήνα 1993, σ. 112, αρ. 128.

23. Συνηθισμένο σε επιγραφές της Β. Θράκης και της Μοισίας, βλ. *Αχ. Σαμοθράκη, Λεξικόν γε-*

λες μορφές *Δολης*²⁴ (γεν. *Δοληους*)²⁵ και *Δουλας*²⁶. Το αντίστοιχο θηλυκό του είναι *Δουλη*²⁷.

Το όνομα θεωρείται γενικά θρακικό²⁸, αλλά η Φ. Παπάζογλου²⁹ υποστηρίζει την άποψη ότι θα πρέπει να συμπεριληφθεί ανάμεσα στα γηγενή κύρια ονόματα, επειδή η προέλευσή του σχετίζεται με τα αρχαία εθνικά προελληνικά φύλα (Βρύγες, Ηδωνούς, Βιθυνούς κ.ά.), που κατοικούσαν στο Μακεδονικό χώρο και στις βόρειες ακτές του Αιγαίου, πριν από την άφιξη ακόμη των Μακεδόνων. Τα έθνη αυτά, βεβαιωμένα επίσης και στην περιοχή της Φρυγίας, θα πρέπει να διαχωριστούν από τους Θράκες της ιστορικής περιόδου³⁰.

Στ. 2. Το σπάνιο διθεματικό πατρωνυμικό *Διζαετος*, εδώ στη γενική *Διζαετου*, αποτελείται από τις δυο συνθετικές λέξεις *δίζα* και *αετός*. Η πρώτη είναι μια από τις λιγιστές γνωστές μεμονωμένες θρακικές «γλώσσες» που διέσωσαν οι αρχαίοι Έλληνες λεξικογράφοι³¹. Για την ετυμολογία της προτάθηκαν διάφορες γνώμες³². Η πιο πειστική, σύμφωνα με την άποψή μας, είναι αυτή που αποδίδει στο θρακικό γλώσσημα την έννοια του αρχαίου ελληνικού όρου *θεός*

ωγραφικόν και ιστορικόν της Θράκης, Αθήνα 1963², σ. 166. Ομώνυμος επίσης Θράκας μισθοφόρος ήταν γνωστός στην Αθήνα κατά τον 4ο αι. π.Χ., βλ. I. Duridanov, *ό.π.*, σ. 149.

24. Βλ. G. Mihailov, *ό.π.*, τόμ. III, αρ. 1690, 1626, 1741.

25. Βλ. Του ίδιου, *ό.π.*, αρ. 1690, 1709. W. Tomaschek, *Die alten Thraker. Eine ethnologische Untersuchung*, Wien 1980, σ. 34.

26. Βλ. L. Zgusta, *Die Personennamen Griechischer Städte der Nördlichen Schwarzmeerküste*, Praha 1955, σ. 374.

27. Βλ. S.E.G. 1 (1923) αρ. 271. Α. Κεραμόπουλλου, *Αρχαία εξ Αμφιπόλεως*, A.E. 1932, σ. 1. Iv. Duridanov, *ό.π.*, σ. 149.

28. Βλ. D. Detschew, *Die thrakischen Sprachreste*, Wien 1957, σ. 152-153. VI. Georgiev, *Trakite i tehnijat ezik*, Sofija 1977, σ. 176.

29. F. Papazoglou, Structures ethniques et sociales dans les régions centrales des Balkans à la lumière des études onomastiques, *Actes du Vile Congrès international d' épigraphie grecque et latine (Constantza, 9-15 septembre 1977)*, Bucuresti/Paris 1979, σ. 163. *Balkanica* 8 (1977) 77-78. S.E.G. 27 (1977) αρ. 1270.

30. Πρβλ. επίσης D. Samsaris, La vallée du Bas-Strymon à l' époque impériale. Contribution épigraphique à la topographie, l' onomastique, l' histoire et aux cultes de la province romaine de Macédoine, *Δωδώνη*, τεύχ. Α' 18 (1989) 315-316, 343.

31. Συναντάται ως πρώτο συνθετικό *δίζα*- σε ανθρωπωνύμια κυρίως, βλ. VI. Georgiev, L' anthroponymie thrace. L' état actuel des recherches, *Pulpudeva* 2 (1978) 9, αλλά και ως οικιστικός όρος δεύτερου συνθετικού -*δίζα* ή -*δίζος* σε θρακικά τοπωνύμια με τη σημασία του οχυρωμένου οικισμού, αποδίδοντας τον αντίστοιχο ελληνικό όρο *τείχος* και *φρούριον*, βλ. Δημ. Σαμσάρη, *Ιστορική γεωγραφία της Ανατολικής Μακεδονίας κατά την ελληνική και ρωμαϊκή αρχαιότητα*, Θεσσαλονίκη 1976, σ. 98. Στη Θράκη έχουν εντοπιστεί δώδεκα περίπου τοπωνύμια με δεύτερο συνθετικό τη λέξη -*δίζα* ή -*δίζος*, βλ. VI. Georgiev, La thracologie: état actuel, *Thracia* 2 (1974) 23. Στην κλίση τους ακολουθούν τα θηλυκά πρωτόκλιτα της ελληνικής γλώσσας.

32. Ορισμένες από αυτές αναζητούν συγγένεια στις ελληνικές λέξεις *αἶξ* (συνηθισμένη στους Λάκωνες), βλ. W. Tomaschek, *ό.π.*, σ. 9 ή *δίζ*, βλ. K. Vlahov, Die thrakischen Namen als Auswirkung der sozialwirtschaftlichen Lage, *Pulpudeva* 3 (1980) 226-227.

(από την ινδοευρωπαϊκή ρίζα *d^h(w)eso-s)³³ και που εδώ προσδιορίζει ασφαλώς τον πατέρα των θεών και ανθρώπων, το Δία³⁴. Συνεπώς το αθησαύριστο κύριο όνομα θα πρέπει να θεωρηθεί θεοφόρο και να συμπεριληφθεί ανάμεσα στα υπόλοιπα γνωστά θεωνύμια.

Το όνομα Διζας απαντάται ως μονοθεματικό ή συχνά αποτελεί το πρώτο συνθετικό πολλών θρακικών ονομάτων, όπως Διζα-ξενις, Διζα-πορις, Διζα-πολις, Διζα-ξελμις, Διζα-λας, Διζα-πης, Διζα-ξελμις, Διζα-εκενθος, Διζα-κενθος, Διζα-στης, Διζα-στος, Διζα-νος, Διζα-τραλις, Διζα-ριων. Στην περιοχή των Σερρών συναντάται ως σύνθετο Διζα-πης σε μια μόνον περίπτωση σε επιγραφή από το Δραβήσκο, ενώ ως απλό Διζας είναι πιο συνηθισμένο και εμφανίζεται δυο φορές στην πόλη των Σερρών, τρεις φορές στην Κορηνίδα, από μια φορά στο Νέο Σκοπό, το Δραβήσκο και την Αμφίπολη³⁵.

Γενικά ο σχηματισμός των σύνθετων θρακικών ανθρωπωνυμίων οφείλεται σε ελληνική επίδραση. Η διάδοσή τους ανάμεσα στο θρακικό πληθυσμό ήταν πλατιά κατά τη ρωμαϊκή κυρίως περίοδο³⁶. Τα διθεματικά αυτά ανθρωπωνύμια διακρίνονται, σύμφωνα με το Δημήτρη Σαμσάρη³⁷, σε τρεις κατηγορίες. Στην πρώτη ανήκουν αυτά που ετυμολογικά είναι ισοδύναμα με τα ελληνικά, στη δεύτερη αυτά που το ένα ή και τα δυο συνθετικά τους είναι σημασιολογικά ισοδύναμα με τα ελληνικά και στην τρίτη εκείνα που το ένα μόνο συνθετικό τους είναι εξελληνισμένο.

Το ανθρωπωνύμιο της επιγραφής μας, ταυτόσημο με το ελληνικό Θε-αιτος, κατατάσσεται στη δεύτερη κατηγορία, αφού το πρώτο συνθετικό του είναι εξελληνισμένο και το δεύτερο καθαρά ελληνικό. Συνεπώς, στην προκειμένη περίπτωση, έχουμε πλήρη ανθρωπωνυμικό εξελληνισμό, που αποδεικνύεται επιπροσθέτως και από τη χρήση της πλάγιας πτώσης, σύμφωνα με το ελληνικό κλιτικό σύστημα³⁸. Σε ελληνική εξάλλου επίδραση οφείλεται και η εκφορά του πατρωνυμικού σε γενική πτώση, επειδή ακολουθεί τον ελληνικό ονοματολογικό τύπο και όχι το ρωμαϊκό, όπου τα δυο ή τρία ονόματα εκφέρονταν ομοίως (στην ονομαστική)³⁹.

Σύμφωνα λοιπόν με τα προηγούμενα, είμαστε σε θέση να καταλήξουμε στα παρακάτω χρήσιμα συμπεράσματα: Ο ανθρωπωνυμικός εξελληνισμός στους

33. Βλ. VI. Georgiev, L' anthroponymie..., ό.π., σ. 10, 11.

34. Βλ. D. Detschew, *Die thrakischen...*, ό.π., σ. 133-134. I. Duridanov, *Ezikât na Trakite*, Sofija 1976, σ. 61. K. Vlahov, *Trakijski lični imena. Fonetiko-Morfologični proučevanja*, Sofija 1976, σ. 96-98. VI. Georgiev, *Trakite...*, ό.π., σ. 40, 41, 44, 74, 1339.

35. Βλ. D. Samsaris, *La vallée...*, ό.π., σ. 314.

36. Βλ. Δ. Σαμσάρη, *Ο εξελληνισμός...*, ό.π., σ. 286-287.

37. Βλ. Του ίδιου, ό.π., σ. 286.

38. Βλ. Του ίδιου, ό.π., σ. 290.

39. Βλ. D. Samsaris, *La vallée...*, ό.π., σ. 349-350.

αυτόχθονες Θράκες αυτής της περιοχής είχε διαδοθεί ευρέως σε όλες τις κοινωνικές τάξεις, όπως καταδεικνύεται από το συγκεκριμένο λιτό ενεπίγραφο μνημείο που αντιπροσωπεύει αναμφιβόλως κατώτερο κοινωνικό στρώμα. Η υιοθέτηση της χρήσης της ελληνικής γλώσσας ως όργανου επικοινωνίας μπορεί να θεωρηθεί δεδομένη, μια και το εκτεθειμένο κείμενο της επιγραφής προσφερόταν για ανάγνωση αποκλειστικά και μόνο σε ελληνόφωνο πληθυσμό. Το θεοφόρο επίσης όνομα *Διζαετος* παρέχει ενδείξεις για τοπική λατρεία όχι μόνον του κυριότερου ολύμπιου θεού, του Δία, αλλά και του υπόλοιπου ίσως ελληνικού πάνθεου. Ο εκλατινισμός αντιθέτως στη θρακική ενδοχώρα, από όπου προέρχεται το επιτύμβιο μνημείο, φαίνεται ότι δεν είχε συναντήσει πρόσφορο έδαφος, αφού η εδαφική της έκταση βρισκόταν αρκετά μακριά από τα όρια επιρροής της επικράτειας του *territorium* της ρωμαϊκής αποικίας των Φιλίππων.

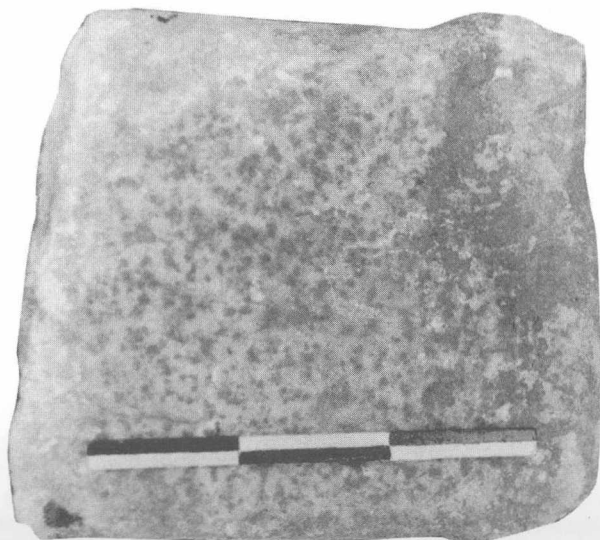
Η ίδρυση και ανάπτυξη κατά τους αυτοκρατορικούς χρόνους του άγνωστου αυτού πολισματος της αρχαίας Σιντικής —που για πρώτη φορά τώρα έρχεται να προστεθεί στον πενιχρό τοπογραφικό κατάλογο της περιοχής⁴⁰—, καθώς και μια σειρά άλλων αρχαίων οικισμών της ίδιας περιόδου κοντά στις βόρειες υπώρειες του Αγκίστρου όρους, οφείλεται πιθανόν στις μεθοδευμένες απόπειρες για εκμετάλλευση του υπάρχοντος υπόγειου μεταλλευτικού πλούτου⁴¹.

40. Από τις φιλολογικές πηγές έχουν διασωθεί τέσσερα μόνον ονόματα πόλεων της αρχαίας Σιντικής: Της Ηράκλειας, της Σιντίας, της Παρθικόπολης ή Παροικόπολης και της Τριστάλου. Η αρχαιολογική τοπογραφική έρευνα έχει να επιδείξει δυστυχώς ελάχιστες μόνον ενδείξεις αρχαίας κατοίκησης.

41. Οι μεγάλοι σωροί υπολειμμάτων από αρχαία καμίνευση σιδήρου (σκαριές) στην όμορη κοινότητα του Αγκίστρου μαρτυρούν έντονη μεταλλοτεχνική δραστηριότητα από την εκτεταμένη εκμετάλλευση του υπεδάφους της περιοχής. Για τα μεταλλεία και τη μεταλλουργία σιδήρου γενικότερα στη Σιντική, βλ. D. Samsaris, *Les mines et la métallurgie de fer et de cuivre dans la province romaine de Macédoine*, *Klio* 69/1 (1987) 154.

Εικ. 1. Η κύρια όψη της ανεπίγραφης επιτύμβιας στήλης.

Εικ. 2. Η άπεργη πλάτη της στήλης.

Εικ. 3. Το κείμενο της επιγραφής.

ΜΕΤΑΤΟΠΙΣΗ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΩΝ ΠΟΛΕΩΝ ΣΤΗΝ ΥΣΤΕΡΗ ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΠΕΡΙΟΔΟ*

Ύστερα από την κατάληψη του μεγαλύτερου μέρους της Πελοποννήσου, οι Φράγκοι άρχισαν να κτίζουν φρούρια πάνω σε ερειπωμένες αρχαίες ακροπόλεις ή σε αχρησιμοποίητα πριν υψώματα κι έτσι τα κάστρα της Πελοποννήσου αυξήθηκαν σημαντικά. Γύρω από το φρούριο, είτε ήταν νέο είτε παλαιότερο, έκτιζαν οι κάτοικοι τα σπίτια τους, που, κατά κανόνα, περιβάλλονταν επίσης από τείχος. Πολλές φορές, όμως, οι κάτοικοι έμεναν έξω από τα τείχη του όλου συγκροτήματος. Σ' αυτή την περίπτωση, στα σπίτια του κάστρου συγκεντρώνονταν οι σοδειές και κατέφευγε ο πληθυσμός, σε στιγμές εχθρικών επιδρομών. Παράδειγμα το κάστρο του Αρακλόβου (Μίνθη Ηλείας), όπου, σύμφωνα με μεσαιωνική πηγή, οι κάτοικοι έμεναν στο «μπούργκο», στον οικισμό δηλαδή έξω από τη δεύτερη σειρά του τείχους, το οποίο περιέκλειε τα σπίτια που βρισκόνταν ανάμεσα στον «μπούργκο» και τον γουλά (ακρόπολη)¹.

Πέρα από τα φρούρια αυτού του είδους, που ήταν τα πιο συνηθισμένα, υπήρχαν και πόλεις, οχυρωμένες ή μη, που είχαν χτιστεί από την προηγούμενη, μεσοβυζαντινή περίοδο, μέσα σε πεδιάδες, συνήθως σε ευπρόσβλητους λόφους. Πολλές από αυτές ήταν ισχυρές και πρόβαλαν αντίσταση στους Φράγκους, όπως π.χ. το Νίκλι και η Λακεδαιμονία, αλλά, δυστυχώς, ο χώρος δε βοηθούσε στην υπεράσπισή τους, πράγμα που έγινε περισσότερο αισθητό κατά την τελευταία βυζαντινή περίοδο. Έτσι, έγινε κατανοητό ότι ήταν αδύνατο να προστατευθούν τέτοιου είδους πόλεις και ως πιο αποτελεσματικό μέσο για την ασφάλεια του πληθυσμού τους κρίθηκε ότι ήταν η εγκατάλειψή τους και η μεταφορά

* Ανακοίνωση, στο Ε΄ Συμπόσιο Ιστορίας και τέχνης, «Οι πόλεις της Βυζαντινής Πελοποννήσου», Μονεμβασία 23-26 Ιουλίου 1992.

1. Α. *Morel-Fatio*, *Libro de los Fechos et conquistas del principado de la Morea*, Genève 1895, παρ. 438: «... είπε στους κατοίκους του Μπούργου νά μὴν κινηθοῦν...». Μ. Κορδῶση, Χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ κάστρου Ἀρακλόβο ὡς ἐνιαίου οἰκιστικοῦ συνόλου: «Δ΄ Διεθνὲς Συνέδριο Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν», Κόρινθος 9-16 Σεπτεμβρίου 1990, σ. 8.

των κατοίκων σε κοντινούς οχυρότερους οικισμούς. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η εγκατάλειψη της πόλης Νίκλι.

Από την Ισπανική παραλλαγή του χρονικού του Μορέως γίνεται γνωστό ότι, όταν, το 1296, οι Έλληνες του Μυστρά κατέλαβαν το Νίκλι, τη σημαντική βυζαντινή πόλη που βρισκόταν στη θέση της αρχαίας Τεγέας, κατέστρεψαν τα τείχη της, επειδή έκριναν ότι, λόγω της ευπρόσβλητης θέσης της, θα ήταν αδύνατο να την υπερασπιστούν, σε περίπτωση εχθρικής επιδρομής. Αμέσως μετά έχτισαν, «πάνω στα βουνά», δύο οχυρά κάστρα, το Μουχλί και τα Τσιπιανά². Το πρώτο, χτισμένο σε απόκρημνο λόφο, κοντά στη σημερινή κωμόπολη του Αχλαδόκαμπου, απέβη ένας από τους σπουδαιότερους οικισμούς της Πελοποννήσου του 14ου αιώνα. Σήμερα διακρίνει κανείς εύκολα τα ερείπια των κτισμάτων του, δίπλα στο δρόμο που από το Άργος οδηγεί στην Τρίπολη, λίγο μετά τον Αχλαδόκαμπο. Τα Τσιπιανά, μικρότερης σημασίας, χτίστηκαν, προς βορράν, ανατολικά της Μαντινείας, κοντά στο σημερινό χωριό Λουκά.

Η χρονολογία της κατεδάφισης και εγκατάλειψης της πελοποννησιακής αυτής πόλης της υστεροβυζαντινής περιόδου είναι η μοναδική που μας παραδίδουν οι πηγές, ο Antoine Bon, όμως, πιστεύει ότι η κατεδάφιση του Νικλίου έγινε 3-5 χρόνια αργότερα, αφού το 1297 το Νίκλι συναντάται σε δωρητήριο έγγραφο της Ισαβέλλας Βιλλεαρδουίνης, προς την αδελφή της Μαργαρίτα³. Εν πάσει περιπτώσει, γύρω στο 1300, το Νίκλι κατελήφθη και τα τείχη του κατεδαφίστηκαν από τους Έλληνες, δεδομένου ότι το 1302 είναι βέβαιο πως βρισκόταν σε βυζαντινά χέρια. Πράγματι, σύμφωνα με τη Γαλλική παραλλαγή του χρονικού του Μορέως, ο επικεφαλής των ελληνικών στρατευμάτων, το έτος αυτό, συγκεντρώνει τις δυνάμεις του στην πεδιάδα του Νικλίου⁴. Ο Νικόλαος Μουτσόπουλος εκφράζει τη γνώμη ότι στα Τσιπιανά υπήρξε από πριν κάποιος οικισμός γύρω από τον γουλά. Σ' αυτό συνηγορεί, καθώς αναφέρει, «και η άποψη για την αρχαιότητα του ναού της Αναλήψεως, αλλά, ενδεχομένως, και του ναού της Παναγίας Γοργοεπηκόου, σε μια παλαιότερη βέβαια μορφή της»⁵. Υποθέτει πως το ίδιο πρέπει να ισχύει και για το Μουχλί. Όσο για την εγκατάλειψη και την κατεδάφιση των τειχών του Νικλίου, αναφέρει ότι μπορούν να εκφραστούν πολλές αμφιβολίες, αφού «και μέχρι τις αρχές του αιώνα μας, τα τείχη του κάστρου διατηρούνταν σχεδόν ανέπαφα»⁶. Νομίζω ότι ο κ. Μουτσό-

2. A. Morel-Fatio, *Libro de los Fechos*, παρ. 476 κ.ε.

3. A. Bon, *La Morée franque*, Paris 1968, σ. 182, 523.

4. J. Longnon, *Livre de la conquête de la princée de l' Amorée. Chronique de Morée*, à Paris 1911, παρ. 926.

5. Ν. Μουτσοπούλου, *Νίκλι-Μουχλί. Δυό οχυροί οικισμοί της Μεσαράς: «Ε' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο»*, Θεσσαλονίκη 1984, σ. 164.

6. Ο.π., σ. 166.

πουλος έχει δίκαιο. Δεν εγκαταλείπεται και δεν οικείται κάποιος οικισμός από τη μια στιγμή στην άλλη. Πρέπει να δεχτούμε λοιπόν, ότι, μετά την αχρήστευση των τειχών του Νικλίου, δεν έλειψε κάθε δραστηριότητα από την πόλη. Είναι φυσικό οι κάτοικοι να αποσύρθησαν σιγά-σιγά στα δύο παραπάνω φρουρία, το Μουχλί και τα Τσιπιανά, καθώς και σε άλλους γύρω οικισμούς, και η πόλη να μην εγκαταλείφθηκε οριστικά παρά μόνον μετά το πέρασμα των πρώτων τουλάχιστον δεκαετιών του 14ου αιώνα. Ανάλογη πρέπει να ήταν και η αύξηση της σημασίας του Μουχλίου. Χρειάστηκε να περάσουν αρκετές δεκαετίες, για να φθάσει η πόλη αυτή στην ακμή του 15ου αιώνα.

Την ίδια τύχη με εκείνη του Νικλίου είχαν και η Βελιγοστή, μεσαιωνική πόλη της περιοχής Μεγαλοπόλεως, που σύμφωνα με το χρονικό του Μορέως είχε χτιστεί σε «χαμοβούνι»⁷ (χαμηλό λόφο) και η Λακεδαιμονία, στη θέση της Σπάρτης. Η πρώτη μνημονεύεται στη Γαλλική παραλλαγή του χρονικού του Μορέως ως το τέλος περίπου του 13ου αιώνα⁸. Αργότερα το όνομά της εξαφανίζεται από τις πηγές· αντικαθίσταται από το Λεοντάρι, που εμφανίζεται ως ο κυριότερος οικισμός της περιοχής από τον 14ο αιώνα και αργότερα. Οι κάτοικοι της Λακεδαιμονίας κατέφυγαν στον κοντινό Μυστρά, ο οποίος, μετά την παράδοσή του στους Βυζαντινούς, άρχισε σιγά σιγά να αναπτύσσεται σε πόλη. Η τελευταία μνεία της Λακεδαιμονίας, στη Γαλλική παραλλαγή του χρονικού του Μορέως, ορίζεται λίγο πριν από το 1300. Από την εποχή αυτή και πέρα πρέπει ο πληθυσμός της να άρχισε να την εγκαταλείπει⁹.

Οι τρεις παραπάνω πόλεις Νίκλι, Βελιγοστή και Λακεδαιμονία εξαφανίστηκαν οι ίδιες καθώς και τα ονόματά τους, γιατί οι πληθυσμοί τους τις εγκατέλειψαν προς χάριν άλλων κοντινών και ασφαλέστερων φρουριών. Οι κάτοικοι μιας άλλης πόλης, της Κορίνθου, εγκατέλειψαν επίσης τα σπίτια τους, αλλά ζήτησαν ασφάλεια στην ακρόπολή τους, τον ισχυρό Ακροκόρινθο και έτσι το όνομα της πόλης τους διασώθηκε. Στα μέσα του 14ου αιώνα, η πόλη είχε ήδη μεταφερθεί στον Ακροκόρινθο, όπου και οχυρώνεται με τριπλό τείχος. Εκεί τη βρίσκει ο Γερμανός εφημέριος του Suchen, Ludolph Sudheim, που πρόσεξε την άριστη οχύρωσή της¹⁰. Δεν είμαστε βέβαιοι πόσο διατηρήθηκε η κάτω πόλη της Κορίνθου, την εποχή όμως της αλώσεως πρέπει να μην υπήρχαν παρά μόνο ερείπια. Ο Χαλκοκονδύλης την ονομάζει «παλαιά πόλη», πληροφορώντας μας ότι από τα χαλάσματά της οι Τούρκοι προμηθεύονταν τις πέτρες για τα κανό-

7. Π. Καλονάρου. *Τό Χρονικόν τοῦ Μορέως*, Ἀθήναι 1940, στ. 2025.

8. J. Longnon, *Livre*, παρ. 736, 814. A. Bon, *Morée*, σ. 500.

9. J. Longnon, *Livre*, παρ. 926. D. Zakythinos, *Le Despotat Grec de Morée*, τόμ. Β', London 1975 (Variorum), σ. 169.

10. Κ. Σιμπούλου, *Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα, τ. Α'*, (33 μ.Χ.-1700), Αθήνα 1972, σ. 242.

νια τους, όταν πολιορκούσαν τον Ακροκόρινθο¹¹. Ο Κριτόβουλος αγνοεί τελείως την κάτω πόλη, σε σημείο που να ονομάζει Ακροκόρινθο όχι ολόκληρο το βουνό αλλά το ψηλότερο τμήμα του¹².

Ο τρόπος με τον οποίο ορίζεται η θέση των τεσσάρων πόλεων από την Ελληνική παραλλαγή του χρονικού του Μορέως είναι ενδεικτικός της κατάστασης που επικρατούσε σ' αυτές. Έτσι, για τη Βελιγοστή αναφέρεται: «εις χαμοβούνι *ἐκοίτετον* τό κάστρο *ἐκεῖνον ἐτότε*»¹³. Για το Νίκλι: «*ἐκεῖνο εἰς κάμπον ἐκοίτετον*»¹⁴. Για την Κόρινθο: «*ἡ χώρα γάρ εὐρίσκετον* κάτωθεν εἰς τόν κάμπον»¹⁵ και για τη Λακεδαιμονία: «*ἡ χώρα ἦτον μεγάλη*»¹⁶. Και για τους τέσσερις δηλαδή οικισμούς που μας ενδιαφέρουν εδώ χρησιμοποιείται παρελθόν χρόνος, πράγμα που δείχνει, ότι όταν γραφόταν το χρονικό του Μορέως (α' μισό του ΙΔ' αιώνα) η εγκατάλειψη των πόλεων πρέπει νά είχε ολοκληρωθεί ή τουλάχιστον, προχωρήσει πολύ. Αντίθετα, η πόλη του Άργους, η οποία επίσης βρισκόταν μέσα στον κάμπο, «*ὡς τέντα ἀπλωμένη*»¹⁷, σύμφωνα με το χρονικό του Μορέως, φαίνεται πως εξακολουθούσε να βρισκόταν στο ίδιο μέρος, αφού χρησιμοποιείται ενεστώς χρόνος. Πρέπει λοιπόν, τις δυο ή τρεις πρώτες δεκαετίες του 14ου αιώνα, το Νίκλι, η Βελιγοστή, η Λακεδαιμονία και η κάτω πόλη της Κορίνθου, η χώρα¹⁸, να είχαν ερημωθεί. Η τάση της εγκατάλειψης προφανώς άρχισε στα τέλη του 13ου αιώνα. Επομένως, γίνεται κατανοητή η κάπως ασυνήθιστη ενέργεια της κατεδαφίσεως των τειχών μιας σημαντικής πόλης, όπως ήταν το Νίκλι, που μπορεί να ήταν συμβολική χειρονομία ή να αφορούσε μόνο σ' ένα μέρος των τειχών της, όσο ήταν αρκετό να καταστεί το φρούριο άχρηστο.

Φαίνεται πως είχαν ήδη συνειδητοποιήσει ότι ήταν δύσκολο να προστατευθεί μια πόλη που δε βρισκόταν σε απρόσιτο ύψωμα. Πράγματι, η κατάσταση στην χερσόνησο είχε αρχίσει να γίνεται πολύ δύσκολη, ιδιαίτερα για τους πεδινούς οικισμούς, λόγω των συγκρούσεων ανάμεσα στους Φράγκους και τους Βυζαντινούς, των τουρκικών πειρατικών επιδρομών και της καταλανικής πα-

11. *Laonici Chalcocondylae, Historiarum libri decem*, CSHB, σ. 448.

12. *Critobul din Imbros, Din domnia lui Mahomed al illea anni 1451-1467*, έκδ. V. Grecu, Bucuresti 1963, σ. 221. Μ. Κορδώση, *Κόρινθος και Άγιος Γεώργιος (Νεμέα). Σχέσεις φρουρίου και κάτω πόλεως* (Β' Συνεδρ. Κορίνθ. Ερευνών), Άθήνα 1986, σ. 50.

13. Π. Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 2025.

14. Π. Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 2028.

15. Π. Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 1461.

16. Π. Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 2052.

17. Π. Καλονάρου, *Χρονικόν*, στ. 1526.

18. *Ό Χωριάτης, Historia*, έκδ. A. van Dielen, σ. 75, ονομάζει τήν κάτω πόλη τής Κορίνθου «Εμπόριον», γιατί εκεί βρισκόταν ή αγορά. Είναι τό ίδιο μέ τό «μποριό» άλλων χρονικών ή έγγραφων και μέ τό νεότερο «νιμποργιό» που συναντάται κυρίως στα νησιά. Βλ. I. Βογιατζίδου, *Περί του νεοελληνικού γεωγραφικού όνόματος Νιμποργειού: Άθηνά 201 (1908) 15 κ.έ.*

ρουσίας στο δουκάτο των Αθηνών μετά το 1311. Έτσι, π.χ., ως τα μέσα του 14ου αιώνα, η περιοχή της Κορίνθου είχε σχεδόν ερημωθεί: άλλοι από τους κατοίκους της είχαν αιχμαλωτιστεί από τους Τούρκους και άλλοι είχαν καταφύγει σε ξένους τόπους¹⁹.

Οι τέσσερις παραπάνω νέοι οικισμοί δεν χτίστηκαν μακριά από τους κεντρικούς δρόμους της χερσονήσου. Η Κόρινθος παρέμεινε στο ίδιο σημείο, μόνο που ανέβηκε ψηλότερα. Οι κάτοικοι της Λακεδαιμονίας κατέφυγαν σε μικρή απόσταση από την πόλη τους, στον απόκρημνο λόφο του Μυστρά, όπου υπήρχε ήδη φραγικό κάστρο. Μόνο το Μουχλί χτίστηκε σε σχετικά μεγάλη απόσταση από το Νίκλι, αλλά και γι' αυτό δε φρόντισαν να βρουν κάποιο απομονωμένο ύψωμα, στο εσωτερικό της χερσονήσου, αλλά έναν απότομο λόφο δίπλα στο δρόμο που οδηγούσε από το Άργος στην Τρίπολη. Το Μουχλί πράγματι απέβη ένα σπουδαιότατο έρεισμα στα χέρια των Βυζαντινών και χρησιμοποιήθηκε ως βάση για τις πολεμικές επιχειρήσεις με τους Φράγκους και για την ανακατάληψη πελοποννησιακών φρουριών. Η στρατηγική του σημασία όλο και μεγάλωνε, ως ότου έπεσε στα τουρκικά χέρια.

Επομένως, εκείνο που βάρυνε περισσότερο στην ίδρυση ενός νέου σημαντικού οικισμού ήταν η επιλογή κάποιου απόκρημνου λόφου, για να προστατεύεται ευκολότερα από επιδρομές. Ο πολυσύχναστος δρόμος, αν και περιείχε κινδύνους, ήταν συγχρόνως και αιτία αναπτύξεως του οικισμού. Πάντως, σε όσους οικισμούς βρισκονταν μακριά από πολυσύχναστους δρόμους, μπορούσαν οι κάτοικοί του να ζούσαν και στην κάτω (πεδινή) πόλη και σε περίπτωση εχθρικών επιδρομών να κατέφευγαν στην ακρόπολη (ή το κοντινότερο φρούριο) όπου, όμως είπαμε, υπήρχαν σπίτια για να μένουν και να φυλάνε τις σοδειές τους: παράδειγμα ο Άγιος Γεώργιος (σημερ. Νεμέα), που ο πληθυσμός του κατέφευγε στον Πολύφεγγο, κοντινό κάστρο, με το οποίο αναφέρεται μαζί στις πηγές²⁰.

Η τάση της μετατόπισης του πληθυσμού στα ορεινά συνεχίστηκε και εντάθηκε στο β' μισό του 14ου και στον 15ο αιώνα. Αιτία ήταν η άσχημη κατάσταση που επικρατούσε στη χερσόνησο, κυρίως από τις επιδρομές των Τούρκων, που είχαν ως αποτέλεσμα μεγάλες καταστροφές και αιχμαλωσίες πληθυσμού. Αυτός είναι ο λόγος που στο τέλος της υστεροβυζαντινής εποχής συναντούμε στους καταλόγους ονόματα πελοποννησιακών κάστρων που δεν υπήρχαν προηγουμένως. Γενικά οι πληθυσμοί μικρών οικισμών αποσύρονται σε όλο και πιο απρόσιτα υψώματα. Τειχίζονται ακόμη και κορυφές βουνών. Πρόκειται βέ-

19. J. A. Buchon, *Nouvelles recherches historiques sur la principauté française de Morée et ses hautes baronnies*, τ. Α', σ. 103, τ. Β', σ. 145-146. J. Longnon - P. Topping, *Documents sur la régime des terres dans la principauté de Morée au XIVe siècle*, Paris 1969, σ. 151.

20. Μ. Κορδάση, *Κόρινθος και Άγιος Γεώργιος*, σ. 54-55.

βαια για βιαστικές κατασκευές, χτισμένες συνήθως με ξερολιθιά, για να καλύψουν ανάγκες μιας εξαιρετικά ταραγμένης εποχής, που δυστυχώς, τις περισσότερες φορές, δεν ανταποκρίθηκαν στις προσδοκίες των κατοίκων τους. Δεν ήταν όμως λίγα τα μικρά αλλά ισχυρότατα φρούρια που βρίσκονταν κατασπαρμένα στις κορυφές απόκρημνων λόφων και βουνών. Όπως φάνηκε από τις δυο μεγάλες εκστρατείες του Σουλτάνου Μεχμέτ Β΄, των ετών 1458 και 1460, οι ορεινοί πληθυσμοί ήταν κυρίως εκείνοι που αντιστάθηκαν και αυτούς προπαντός ήθελε να εξασθενήσει ο Τούρκος σουλτάνος, για να μην αντιμετωπίσει μελλοντικά προβλήματα. Ονόματα μικρών αλλά οχυρότατων κάστρων, όπως της Ταρσού, της Ρούπελης, της Ακριβής, του Σαλμένικου, της βόρειας Πελοποννήσου, που μνημονεύονται από τον Χαλκοκονδύλη και τα οποία, ιδιαίτερα το τελευταίο, πρόβαλαν πεισματώδη αντίσταση στους Τούρκους, εμφανίζονται στις πηγές στο τέλος της υστεροβυζαντινής περιόδου. Τα κάστρα αυτά ή χτίστηκαν πρόσφατα ή ο πληθυσμός τους αυξήθηκε κατακόρυφα κατά τις τελευταίες δεκαετίες. Το κέντρο βάρους του ντόπιου πληθυσμού της χερσονήσου, στο τέλος της υστεροβυζαντινής περιόδου, είχε, λοιπόν, μετατοπισθεί στα ορεινά διαμερίσματα, όπου και θα παραμείνει κατά τη διάρκεια της τουρκοκρατίας.

Μετά απ' όσα αναφέρθηκαν ως εδώ, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι υπάρχει τάση απομακρύνσεως του πληθυσμού από τους χαμηλούς οικισμούς και τις πεδινές περιοχές, από την εποχή της φραγκικής κατάκτησης και ιδιαίτερα από το τέλος του 13ου αιώνα, όταν άρχισαν να εγκαταλείπονται πόλεις, οι οποίες είχαν κατοικηθεί για αιώνες. Οι κάτοικοί τους κατέφυγαν σε οχυρά αλλά και συγχρόνως στρατηγικής σημασίας υψώματα. Η τάση αυτή συνεχίστηκε καθ' όλη τη διάρκεια της υστεροβυζαντινής περιόδου και μεταβλήθηκε σε πραγματική φυγή από το τέλος του 14ου αιώνα και ύστερα, όταν οι Τούρκοι άρχισαν τις τρομερές τους επιδρομές από την ξηρά. Ως το 1460, το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού είχε μετατοπισθεί στο εσωτερικό και στα ορεινά της χερσονήσου, όπου και παρέμεινε για πολλές δεκαετίες ή για αιώνες.

ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΔΡΑΓΑΜΕΣΤΟΥ*

1. Θέση

Το μεσαιωνικό κάστρο της Δραγαμεστού¹ βρίσκεται βόρεια της κωμόπολης του Αστακού, του νομού Αιτωλοακαρνανίας. Ειδικότερα, υψώνεται στο λόφο μεταξύ αυτής και του χωριού Καράϊσκάκη, αριστερά της οδού που οδηγεί από τον Αστακό στο Αγρίνιο, στη θέση του αρχαίου Αστακού.

Για την ταύτιση της αρχαίας πόλης που εκτείνεται στο λόφο αυτό υπήρξαν πολλές διαφωνίες. Στους ιταλικούς πορτολάνους και χάρτες του 15ου αι. αναφέρεται η θέση του Αστακού με τα ονόματα Assile, Aspico, Assilo, Acillo και Astokos², στο εσωτερικό του κόλπου της Δραγαμεστού. Σε πορτολάνο του 16ου αι. αναφέρεται η πόλη ως Δραγαμέστο και δίνονται πληροφορίες για το λιμάνι της και για την απόστασή της από τα άλλα λιμάνια και τα γύρω νησιά³.

Ο Μελέτιος, Μητροπολίτης Αθηνών (1661-1714), τοποθετεί στο Δραγαμέστο τα αρχαία Τράγασα, ενώ τον αρχαίο Αστακό τον τοποθετεί στα Παλαιομάνινα⁴. Στη χάρτα που σχεδιάστηκε από τον εθνομάρτυρα Ρήγα Φεραίο Βελεν-

* Ευχαριστώ τους καθηγητές κ. Μ. Κορδώση, κ. Β. Κατσαρό και κα Ελ. Δωρή για τις πολύτιμες υποδείξεις και παρατηρήσεις τους κατά τη συγγραφή του άρθρου.

1. Η πρώτη μνεία της πόλης στα βυζαντινά χρόνια γίνεται με το όνομα Δραγαμεστός, στο έργο του Κωνσταντίνου Ακροπολίτου, Λόγος εις τον Άγιον Βάρβαρον. Βλ. Α. Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ανάλεκτα Ιεροσολυμικής Σταχυολογίας, τόμ. Α', Πετρούπολη, 1891, σελ. 391-393. Στις μεταγενέστερες πηγές η πόλη απαντά με το όνομα Δραγαμέστο. Στο κείμενο θα ακολουθήσουμε συμβατικά το όνομα Δραγαμεστός, καθώς είναι αυτό με το οποίο πρωτοαναφέρεται.

2. Ειδικότερα ο Αστακός αναφέρεται στους παρακάτω χάρτες: 1. Atlas des Tammur Luxoro, 2. Karten des Giroldis, 3. Atlas des Andreas Bianco, 4. Karten des Gratius und Andreas Benincasa. Βλ. Konrad Kretschmer, Die italienischen Portolane des mittelalters, Georg Verlagsbuchhandlung, Hildesheim, 1962, σελ. 634.

3. Σε ελληνικό πορτολάνο που βρέθηκε το 1559 και εκδόθηκε από τον Demetrios Tagias το 1573 και το 1618, αναφέρονται τα εξής: «Τό Δραγαμέστο είναι κόρφος και υπάγει τό γύρο μίλλια ιβ' και ή μπουκα του είναι πλατεία μίλλια ζ'. και άγνάντια πρὸς τόν γρέγο μίλλια β' είναι μία βάλη και τήν λέγουν ό "Άγιος Παντελεήμων. και είναι μία εκκλησία εις τό Δραγαμέστο. Είναι ό "Άγιος Νικόλαος και είναι συμὰ εις τήν θάλασσα.» Armand Delatte, Les Portulans Grecs, Paris 1947, σελ. 208-209.

4. Μελετίου, Γεωγραφία Παλαιά και Νέα, Εκδ. Άνθ. Γαζή, Βενετία 1807, τόμ. Β', σελ.292.

στινλή (1757-1798) και χαρακτηρηκε στα 1797 στη Βιέννη από τον χαλκογράφο Φραγκίσκο Μύλλερ, σημειώνεται βόρεια των Οινιάδων θέση με το όνομα Αστακός, πλησίον του Αχελώου⁵. Σε χάρτη που φιλοτέχνησε ο J. D. Barbié du Bocage για το βιβλίο, «Το ταξίδι του νεαρού Αναχάρσιδος», του J. J. Barthélemy, το 1798, δηλώνεται η θέση της πόλης ως Astacus, στα δυτικά παράλια της Ακαρνανίας⁶.

Ο Άγγλος περιηγητής W. Leake, στα 1809, αναφέρει ότι η πόλη του Αστακού τοποθετείται στον όρμο του Αγίου Παντελεήμονα ή της Πλατιάς, δηλ. του Πλατυγιάλου, γιατί παρατηρεί πως ο ανοικτός κόλπος του σημερινού Αστακού με το μεγάλο βάθος του και την ανάγκη προστασίας δεν ήταν τόσο κατάλληλος για τη ναυτιλία της εποχής. Στη θέση «Κάστρα» στο Δραγαμέστο τοποθετεί την αρχαία πόλη Κριθωτή⁷.

Σε υδατογραφία που εκτίθεται στο Μουσείο Μπενάκη και απεικονίζει την διάσπαση του τουρκικού αποκλεισμού στον Κόλπο του Δραγαμέστου από τον ελληνικό στόλο, με το Μιαούλη και το Σαχτούρη, τον Ιούλιο του 1825, αναφέρεται στο κάτω μέρος της παράστασης ο Κόλπος του Δραγαμέστου⁸.

Πρώτος ο Γάλλος περιηγητής- αρχαιολόγος Leon Heuzey (1831-1922) ταύτισε τη θέση «Κάστρα» με την πόλη του αρχαίου Αστακού και τη μεσαιωνική Δραγαμεστό⁹. Σφραγίδα πάνω σε τμήμα κεραμίδας με την επιγραφή ΤΑΚΩΝ ΩΧ, που βρέθηκε σε απόσταση 200μ. από το βόρειο τείχος της αρχαίας πόλης, που υψώνεται στο λόφο πάνω από τον σημερινό Αστακό, και διαβάστηκε από τον Κ. Ρωμαίο ως ΑΣΤΑΚΩΝ, ενισχύει την ταύτιση της θέσης με αυτή του αρχαίου Αστακού, αν και, όπως δηλώνει ο Κ. Ρωμαίος, «η επιγραφή δεν είναι πλήρης και η ανάγνωση αβεβαία»¹⁰. Μετά την επιγραφική αυτή μαρτυρία, κανείς δεν αμφισβητεί την ταύτιση των ερειπίων που εκτείνονται στο λόφο με τον αρχαίο Αστακό και τη βυζαντινή Δραγαμεστό.

2. Ιστορικά

Ο Αστακός είναι βεβαιωμένα κατοικημένη θέση από τα νεολιθικά χρόνια ως

5. Στη χάρτα αυτή, που εκτυπώθηκε σε 1220 αντίτυπα, στο τυπογραφείο του Ιωάννη Νίτα, ο Ρήγας αποτύπωσε το όραμά του για την Μεγάλη Ελλάδα. Αντίτυπα της Χάρτας φυλάσσονται στην Εθνική Βιβλιοθήκη της Ελλάδος, στη Βιβλιοθήκη της Βουλής, στη Γεννάδειο Βιβλιοθήκη κ.α.

6. Σ. Κ. Αλεξανδροπούλου, Νότια Αιτωλία, Το οδικό Δίκτυο, Αθήνα 1993, εικ. εξωφύλλου.

7. W. Leake, «Διαβαίνοντας την Ακαρνανία στα 1809», Ρουμελιώτικο Ημερολόγιο, 1966, σελ. 132. Του ιδίου, Akarmania, «Astakus», 1857, σελ. 12.

8. Α. Δεληβορριάς, Οδηγός του Μουσείου Μπενάκη, Αθήνα 1980, σελ. 104, εικ. 86.

9. Leon Heuzey, Le mont Olympe et l' Akamanie, 1860, σελ. 417-422.

10. Α. Κ. Ρωμαίος, «Ανά την Ακαρνανία», Α.Δ. 1918, τόμ. Δ', σελ. 106.

την μεσοελλαδική εποχή, όπως αποδείχθηκε από τις ανασκαφικές έρευνες σε προϊστορικές θέσεις της περιοχής¹¹.

Η αρχαία πόλη αναφέρεται από τον Θουκυδίδη κατά την εξιστόριση των γεγονότων του Πελοποννησιακού Πολέμου (431-404)¹². Κατά την περίοδο της Μακεδονικής ακμής (350-250 π.Χ.), ο Αστακός έχει δικό του νόμισμα που φέρει την επιγραφή ΑΣ και σύμβολο τον αστακό. Κατά τον 2ο αι. π. Χ., η πόλη μέσα από επιγραφικές μαρτυρίες φαίνεται να συμμετέχει ενεργά στο Κοινό των Ακαρνάνων. Μετά την μάχη στις Κυνός Κεφαλές η Ακαρνανία, στο σύνολό της σχεδόν, προσχώρησε στους Ρωμαίους, οι οποίοι διακήρυσαν την αυτονομία και ελευθερία της¹³. Τον 1ο αι. π.Χ. αναφέρεται από τον Στράβωνα¹⁴. Στα τέλη του 1ου μ.Χ. αι. έχουμε έμμεση μαρτυρία της πόλης στον Αππιανό και τον 2ο αι. μ.Χ. στον Κλαύδιο Πτολεμαίο¹⁵.

Κατά την βυζαντινή περίοδο, πρώτη αναφορά της πόλης με το όνομα Αστακός έχουμε τον 6ο μ.Χ. αι., στα «Εθνικά» του Στέφανου Βυζαντίου¹⁶, η οποία όμως δεν αποτελεί απόδειξη ύπαρξης της πόλης με αυτό το όνομα, κατά την περίοδο αυτή¹⁷.

Σε αγιολογικό κείμενο, που αναφέρεται στο βίο, το θάνατο και τα θαύματα του Αγίου Βαρβάρου, κατά την διάρκεια αραβικής επιδρομής στον 9ο αι. μ.Χ. και διεσώθη από τον Κωνσταντίνο Ακροπολίτη (1250 μ.Χ.), έχουμε την πρώτη μνεία της πόλης με το όνομα Δραγαμεστός¹⁸. Τα γεγονότα ορίζονται μετά την

11. S. Benton, « Hagios Nikolaos near Astakos », Annual of the British School at Athens, τόμ. 42 (1947), σελ. 171-172.

12. Θουκυδίδης, Ιστορία, Β΄, 30, Ι, 33, Ι-ΙΙ, 102, Ι. Βλ. Charles Forster Smith, Thucydides History of the Peloponnesian War, The Loeb classical Library, London 1962, τόμ. 1, σελ. 312, 314 και 456.

13. Κ. Κοντός, «Αστακός», Αιτωλοακαρνανική και Ευρυτανική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. Β1, σελ. 514. Επίσης, Γ. Φερεντίνος, Ιστορία της Ακαρνανίας, τόμος Α΄, σελ. 176-178 και Μ. Πετρόπουλος, «Η Αιτωλοακαρνανία κατά τη Ρωμαϊκή Περίοδο»: Πρακτικά του Α΄ Αρχαιολογικού-Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, σελ. 93-125.

14. Στράβωνας, Γεωγραφικά, βιβλίο Χ, §21. Βλ. Horage Leonard Jones, The Geography of Strabo, London 1954, τόμ. V, σελ. 60, §21.

15. Κλαύδιος Πτολεμαίος, Γεωγραφικές Υψηγήσεις, Γ΄, 14, §10. (Claudii Ptolemaei, Geographia, edit. Carolus Fridericus Augustus Nobbe, Lipsiae 1886, τόμ. 1, σελ. 203, στίχ. 12). Επίσης, Κοντός, «Αστακός», σελ. 514.

16. Στέφανος Βυζάντιος, Εθνικά, ed. Antonius Westermann, Lipsiae 1839, σελ. 61, στ. 32-33: «Ἄστακος... ἔστι Ἀκαρνανίας πόλις, οἱ δὲ Κεφαλῆνας ἄποικον.»

17. Η αναφορά αυτή δεν μπορεί να ληφθεί ως μαρτυρία γεωγραφικής ύπαρξης της πόλης με το όνομα αυτό, στον 6ο αιώνα, γιατί ο Στέφανος Βυζάντιος, προσπαθώντας να συγγράψει ένα εγχειρίδιο που να περιλαμβάνει όλα τα εδάφη, τους λαούς και τις πόλεις της οικουμένης, αντιγράφει αυτούσιες αρχαιότερες πηγές, όπως ιστορικούς, χρονογράφους και γεωγράφους της απώτερης αρχαιότητας, λεξικά της ρωμαϊκής περιόδου καθώς και τους σύγχρονους του γραμματικούς. Έτσι πολλές φορές πέφτει σε σφάλματα και δίνει την εντύπωση ότι δεν κατέχει καλά το απέραντο υλικό. Η Hunger, Βυζαντινή Λογοτεχνία, Η Λόγια Κοσμική Λογοτεχνία, τόμος Α΄, Αθήνα 1991, σελ. 391-393.

18. Ακροπολίτης, Λόγος εις τον Άγιον Βάρβαρο: Παπαδοπούλου - Κεραμέως, Ανάλεκτα Ιεροσολυμικής Σταχυολογίας, σελ. 408-409. «Ἐν κρότοις τοῖνον Ἀμβρακιῶτα, ἐν εὐθυμῖα πέν χαρομνῆ

κατάληψη της Κρήτης το 824 και της Σικελίας το 829¹⁹. Τότε έλαβε χώρα αραβική επιδρομή κατά της Ακαρνανίας και των γύρω περιοχών. Κατά την διάρκεια της επιδρομής αυτής, οι Άραβες κατέλαβαν την Νικόπολη και στη συνέχεια στράφηκαν κατά της Αμβρακίας. Οι κάτοικοι της τελευταίας πρόβαλαν σθεναρά αντίσταση από τα τείχη, αλλά επειδή οι πολιορκητές ήταν πολυάριθμοι ζήτησαν τη βοήθεια των «αστυγειτόνων», ανάμεσα στους οποίους ήταν και η Δραγαμειστός. Μετά την αποστολή στρατευμάτων, η Αμβρακία απέφυγε τον κίνδυνο και κατάφερε ισχυρό πλήγμα κατά των επιδρομέων, οι οποίοι τράπηκαν σε φυγή. Οι Άραβες στη συνέχεια στράφηκαν κατά της Δραγαμειστού, σε βοήθεια της οποίας έσπευσαν οι Αμβρακιώτες. Στη μάχη που ακολούθησε νικήθηκαν οι βάρβαροι, από τους οποίους άλλοι σκοτώθηκαν και άλλοι αιχμαλωτίστηκαν. Ένας από αυτούς κατάφερε να ξεφύγει κρυμμένος σ' έναν θάμνο και αφού πέρασε πολλές κακουχίες πάνω στα βουνά, προσηλυτίστηκε στον χριστιανισμό και όταν πέθανε, δολοφονημένος κατά λάθος, καθιερώθηκε και λατρεύτηκε ως Άγιος Βάρβαρος²⁰.

Στο αγιολογικό αυτό κείμενο γίνεται μνεία της πόλης με το όνομα Δραγαμειστός, το οποίο κατά τον Μ. Vasmer είναι σλαβικής προέλευσης και προέρχεται από την λέξη *dzagomesto* που σημαίνει τόπος κοιλάδας ή καλός τόπος. Η ύπαρξη του σλαβικού τοπωνυμίου συνδέεται με τις μετακινήσεις των Σλάβων, στα τέλη του 6ου και στον 7ο αι. μ.Χ., προς νότο. Την περίοδο αυτή έχουμε σλαβικές εγκαταστάσεις και στα δυτικά παράλια της Ακαρνανίας και στο εσωτερικό της, όπως δηλώνουν τα σλαβικά τοπωνύμια της περιοχής²¹.

Πάντως ο Ακροπολίτης, ο οποίος, σύμφωνα με το Ζακυθινό, παρέλαβε το υλικό του από παλαιότερα γραπτά τεκμήρια —πιθανότατα από αγιολογικά κείμενα που αφανίσθηκαν ή ξεχάστηκαν— αντλεί το όνομα της πόλης από ντόπιους, όπως ο ίδιος αναφέρει, και αγνοεί το πότε επικράτησε το όνομα αυτό αλλά και το αρχικό όνομα της πόλης²². Το σημαντικό στοιχείο, που προκύπτει

καί γε έν παντοία φιλοφροσύνη τό έπικουρικόν άλλ' έπιχαλώτερον όντως τό βάρβαρον καί Βακτριός δ φασί καμήλου μνησικακάτερον. Άναλαμβάνουσιν έαυτούς, κατά τών συμμαχησάντων άναζεγγνύουσι, πρησθηός δίκην σφίσιν έμπίπτουσι. Δραγαμειστός ή πόλις ώνόμαστο τά δέ τών πόλεων τά δέ τών χωρών, ώς ίσμεν, όνόματα πλειστάκις τῷ χρόνῳ διαφόροις ταίς αίτιαίς μεταπεποιήται καί βραχεία πάνυ τήν άρχαιοτέραν κλήσιν παρακατέχουσιν. Όπως τοίνυν ή πόλις έκαλείτο τό πρότερον, ούκ έγνωμεν εις άκριβειαν. Δραγαμειστός δ' έγχωρίως καλεϊσθαι μανθάνομεν...».

19. Δ. Ζακυθινός, «Άγιος Βάρβαρος», Εις μνήμην Κωνσταντίνου Άμαντου, Αθήνα 1960, σελ. 438-453. G. Da Costa- Louillet, « Saints de Grèce aux VIII, IX, et X siècles », Byzantion XXXI (1961), σελ. 309-313.

20. Για τη ζωή, το θάνατο και τα θαύματα του Αγίου Βαρβάρου, βλ. Ζακυθινός, « Άγιος Βάρβαρος », σελ. 438-453 και Da Costa- Louille, « Saints de Grèce », σελ. 309-313.

21. Μ. Vasmer, *Die Slaven in Griechenland*, Berlin 1941, σελ. 70. Φ. Μολιγκούδης, *Οι Σλάβοι στην Ελλάδα, Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη Σλαβικών Μελετών 1*, έκδ. β', Θεσσαλονίκη 1991.

22. Ακροπολίτου, *Λόγος εις τόν Άγιον Βάρβαρο*, σελ. 408-409.

από το κείμενο του Ακροπολίτη, πέρα από την πρώτη αναφορά του ονόματος της βυζαντινής πόλης Δραγαμεστού, είναι η πληροφορία ότι οι κάτοικοι της Αμβρακίας ζήτησαν τη βοήθειά της για την απόκρουση του εχθρού και αυτή ανταποκρίθηκε με την αποστολή στρατιωτικής βοήθειας. Αυτό σημαίνει ότι η Δραγαμεστός ήταν ισχυρή κατά την περίοδο 820-830 και πιθανότατα διέθετε οχύρωση που της εξασφάλιζε την άμυνα σε πιθανή εχθρική επιδρομή, καθώς, λόγω θέσης, θα ήταν από τους πρώτους πειρατικούς στόχους.

Μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης το 1204 και το μίσρασμα των εδαφών της Αυτοκρατορίας στους κατακτητές, η περιοχή της Ακαρνανίας και των παραλίων του Ιονίου, λόγω της σπουδαιότητας της θέσης τους για το εμπόριο, δόθηκαν στη Βενετία, η οποία από νωρίς είχε αναγνωρίσει τα πλεονεκτήματά τους. Η νέα τάξη πραγμάτων όμως δεν ήταν εύκολο να εφαρμοστεί. Έτσι ο Μιχαήλ Α΄ Δούκας Άγγελος Κομνηνός, στα τέλη του 1204- αρχές 1205, ίδρυσε το κράτος της Ηπείρου, γνωστό ως «Δεσποτάτο της Ηπείρου», με πρωτεύουσα την Άρτα. Στο κράτος του Μιχαήλ είχαν περιέλθει όλα σχεδόν τα εδάφη που κατά την διανομή των εδαφών της αυτοκρατορίας είχαν δοθεί στη Βενετία. Αυτό είχε σαν αποτέλεσμα τις διαρκείς προσπάθειες της Βενετίας για ανακατάληψη των παραπάνω περιοχών. Ανάμεσα σ' αυτά τα εδάφη ήταν και η Αιτωλία και Ακαρνανία που στο εξής, κατά κύριο λόγο, θα ακολουθούν την τύχη του «Δεσποτάτου», αλλάζοντας επανειλημμένα κυριάρχους.

Οι συνθήκες σταθερότητας, ομαλότητας και ελευθερίας που επικράτησαν στο «Δεσποτάτο» κατά την περίοδο του Μιχαήλ Α΄ είχαν σαν αποτέλεσμα την αύξηση του πληθυσμού με μετακινήσεις κατοίκων από άλλες κατακτημένες περιοχές της Ελλάδος προς την Ήπειρο. Αυτό το γεγονός δεν πρέπει να είναι άσχετο με την εμφάνιση της Επισκοπής Δραγαμεστού, ως τέταρτης έδρας Επισκοπής στην Ακαρνανία. Είναι άγνωστο πότε ακριβώς ιδρύθηκε η Επισκοπή Δραγαμεστού και αν ήταν και έδρα αντίστοιχου θέματος, όπως οι άλλες τρεις επισκοπές Αετού, Αχελώου και Βόνιτσας. Πάντως είναι πιθανόν η τέταρτη αυτή επισκοπή να μην είχε ακόμη δημιουργηθεί όταν έγινε η διοικητική διαίρεση του κράτους²³. Ο επίσκοπος της αναφέρεται σε έγγραφο του 1227 του Ιωάννη Απόκαυκου, Μητροπολίτη Ναυπάκτου, όταν οι επίσκοποι Αετού, Αχελώου, Βουθρωτού και Δραγαμεστού, της μητρόπολης Ναυπάκτου, καλούνται σε σύνοδο στην Επισκοπή Αχελώου ή στη Μονή Θεοτόκου Μυροδοτούσης, στο Αι-

23. Γ. Φερεντίνος, Η ιστορία της Ακαρνανίας, τόμ. Β΄, Αθήνα 1989, σελ.119, 123, 129. Ο Γ. Κονιδάκης, στους καταλόγους των επισκοπών της Μητρόπολης Ναυπάκτου που συνέταξε, στηριγμένος σε κώδικες της εποχής του Ισαακίου Β΄ Άγγελου (1185-1195), δεν συμπεριλαμβάνει την επισκοπή Δραγαμεστού. Βλ. Γ. Κονιδάκης, Εκκλησιαστική Ιστορία Ελλάδος από της ιδρύσεως των Εκκλησιών αυτής από του Αποστόλου Παύλου μέχρι σήμερα (49/50-1966), τόμ. Β΄, Αθήνα 1970, σελ. 110-111.

τωλικό, για την πλήρωση των επισκοπών Βόνιτσας και Βελλάς, που είχαν χηρέψει²⁴. Μία δεύτερη μνεία της επισκοπής Δραγαμεστού έχουμε σε ένα συνοδικό γράμμα του Ιωάννη Απόκαυκου, που χρονολογείται στις 4 Απριλίου 1228, προς τον ηγεμόνα της Ηπείρου Θεόδωρο, με το οποίο ο μητροπολίτης μεσιτεύει για την ανοικοδόμηση του επισκοπείου της Άρτας, το οποίο είχε υποστεί καταστροφή από πλημμύρες²⁵.

Στους χρόνους που ακολουθούν, η Δραγαμεστός περιέρχεται στα χέρια τοπικών αρχόντων και ξένων κυριάρχων, μαζί με τη γύρω περιοχή. Όταν μετά το θάνατο του Μιχαήλ Β΄ (το 1266/8) μοιράστηκε το κράτος της Ηπείρου στους δύο κληρονόμους του Ιωάννη και Νικηφόρο, η Ακαρνανία και η Ήπειρος περιήλθαν στην κυριότητα του Νικηφόρου με πρωτεύουσα την Άρτα. Στις αρχές του 14ου αι. (1318), το Ξηρόμερο —στην ευρύτερη περιοχή του οποίου εντάσσεται η Δραγαμεστός— ελεγχόταν άμεσα από τον Ιωάννη Ορσίνι Άγγελο Δούκα Κομνηνό, έμμεσα όμως επικυρίαρχος ήταν ο βασιλιάς της Νεάπολης Ρογήρος. Η βραχυχρόνια ενσωμάτωση της Αιτωλοακαρνανίας στο βυζαντινό κράτος από τον αυτοκράτορα Ανδρόνικο Γ΄ Παλαιολόγο, μετά το θάνατο του Ιωάννη Β΄ Ορσίνι (1337-1345), τερματίστηκε κατά την περίοδο του δεύτερου εμφυλίου πολέμου (1341-1347) με τη σερβική κατάκτηση της περιοχής.

Ο Στέφανος Δουσάν, ο κράλης της Σερβίας, εκμεταλλεζόμενος την εμφύλια διαμάχη που είχε ξεσπάσει στους κόλπους του βυζαντινού κράτους, βρήκε την κατάλληλη στιγμή και κατέλαβε μεγάλα τμήματα που ανήκαν ως τότε στους Βυζαντινούς. Ανάμεσα σ΄ αυτά ήταν και η περιοχή της Αιτωλίας και Ακαρνανίας. Η κατάληψη της Ακαρνανίας έγινε περίπου το 1347 και άμεση συνέπεια αυτής ήταν η διείσδυση και εγκατάσταση των Αλβανών στην περιοχή.

24. N. A. Bees, «Unedierte Schriftstücke aus der Kanzlei des Johannes Apokaukos, des Metropolitans von Naupaktos (in Aetolien)», *Byzantinisch Neugriechische Jahrbücher* 21(1976), Παράρτημα, σελ. 77, αρ. 17, στ. 11-15, όπου αναφέρονται τα εξής: «Άγιοι μου δεσπότες και έν κυρίω άγαπητοί άδελφοί και συλλειτουργοί Άετου, Άχελώου, Βουθρωτου και Άδραγαμέστου... συνελθόντες ούν ύμεις έν ψ δοκιμάσετε τόπω, είτε δηλαδή έν τή άγιωτάτη επισκοπή Άχελώου είτε έν τή κατά τό Άνατολικόν σεβασμία μονή τής ύπερενδόξου δεσποίνης ήμων Θεοτόκου τής Μυροδοτούσης, ποιήσατε τάς χειροτονίας και του Βονδίτζης και του Βελάς». Για τη χρονολόγηση του εγγράφου στα 1227μ.Χ., βλ. Ε. Βέη- Σεφερλή, «Προσθήκαι και Παρατηρήσεις», *Byzantinisch Neugriechische Jahrbücher* 21(1976), σελ. 178, αρ. 17. Για τη μονή Μυροδοτούσης βλ. Β. Κατσαρός, «Συμβολή στη μελέτη των προβλημάτων βυζαντινής τοπογραφίας στη Δυτική Στερεά (12ος-13ος αι.): Πηγές και Δεδομένα», *Βυζαντινά* 13, Θεσ/κη 1985, όπου και αναφορά στο έγγραφο και τον προσδιορισμό της θέσης της μονής.

25. Α. Παπαδοπούλου Κεραμέως, «Συνοδικά γράμματα Ιωάννου του Αποκαύκου», *Βυζαντινά* 1 (1909), σελ.23-27, όπου, στο γράμμα με αριθμό 9, αναφέρεται: «Κατά τόν παρελθόντα Αΐγουστον τής ιε΄ Ινδικτιώνος ο μητροπολίτης αυτός, ό Άχελώου, ό Άρτης, ό Ίωαννίνων, ό Δρυϊνουπόλεως, ό Βοθρωτου, ό Δραγαμέστου συνήλθομεν έν τψ επισκοπέψ Βονδίτζης επί τψ ψηφισασθαι έπισκοπον έν αυτψ, τό τρηκαΐτα χηρεΐοντι, και επί κοινου τά κατά διάκονον έλαλήθη». Για την χρονολόγηση του εγγράφου, βλ. Βέη- Σεφερλή, «Προσθήκαι και Παρατηρήσεις», σελ 178.

Μετά το θάνατο του Στέφανου Δουσάν το 1355, το κράτος του διαλύθηκε και από παντού ξέσπασαν κινήματα για ανεξαρτητοποίηση των διαφόρων επαρχιών του κράτους. Παράλληλα, βλέψεις είχαν αρχίσει να εκδηλώνονται τόσο από το Συμεών Ούρεση, ετεροθαλή αδελφό του Δουσάν, όσο και από την Κωνσταντινούπολη. Ο Νικηφόρος Β΄ Ορσίνι, γιός του Ιωάννη Β΄ Ορσίνι και της Άννας Παλαιολογίνας, αφού κατέλαβε αρκετά εδάφη της Ηπείρου, στράφηκε εναντίον των Αλβανών που είχαν συγκεντρωθεί στην Αιτωλοακαρνανία, έχοντας στην υπηρεσία του τουρκικά στρατεύματα αλλά ηττήθηκε και σκοτώθηκε στη μάχη του Αχελώου ποταμού το 1359. Η ήττα αυτή σήμαινε και το τυπικό τέλος της ελληνικής κυριαρχίας στην περιοχή, το οποίο είχε επέλθει ουσιαστικά αρκετά χρόνια νωρίτερα με την σερβοαλβανική εισβολή²⁶. Ο Συμεών Ούρεση, αφού αυτοτιτλοφορήθηκε ως «Αυτοκράτωρ των Ελλήνων και Σέρβων», αναγνωρίζοντας μία διαμορφωμένη κατάσταση, παραχώρησε στους δύο ισχυρότερους Αλβανούς αρχηγούς τον τίτλο του «δεσπότη» έτσι ο Γκίνος Μπούα Σπάτα έγινε «δεσπότης» των περιοχών της Αιτωλοακαρνανίας, γύρω από τον Αχελώο, του Αγγελοκάστρου και των άλλων φρουριών της περιοχής, ενώ ο Πέτρος Λιώσας έλαβε την περιοχή της Άρτας, το φρούριο των Ρωγών και από την Ακαρνανία την περιοχή της Αμφιλοχίας.

Κατά το διάστημα 1359-1363, το κάστρο της Δραγαμεστού πρέπει να περιήλθε υπό την κυριαρχία του Λεονάρδου Α΄ Τόκκο, που ήταν ήδη κύριος της Λευκάδας και της Βόνιτσας. Από αυτόν απέσπασαν το κάστρο οι Αλβανοί, λίγο αργότερα από το 1371²⁷.

Το 1374 ο κύριος της Άρτας Πέτρος Λιώσας πέθανε στην διάρκεια λοιμού και ο «δεσπότης» της Αιτωλοακαρνανίας Γκίνος Μπούα Σπάτα έσπευσε, από τον Αχελώο, και ανέλαβε την εξουσία στην Άρτα, συνενώνοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τα δύο αλβανικά «δεσποτάτα». Η επικράτηση των Αλβανών στην περιοχή οριστικοποιήθηκε μετά την αποτυχία της οργανωμένης από τον Πάπα εκστρατείας του Τάγματος των Ιπποτών του Αγίου Ιωάννη εναντίον τους, το 1378. Ο Γκίνος Μπούα Σπάτα, μετά την νίκη του, τοποθέτησε τον αδερφό του Σγουρό Σπάτα στη Ναύπακτο και του παραχώρησε τις περιοχές του Αχελώου και του Ξηρομέρου με όλα τα ενδιάμεσα εδάφη, στα οποία περιλαμβάνεται και η Δραγαμεστός.

26. Η Μ. Κατσαροπούλου, «Η Αιτωλοακαρνανία στα μέσα του 14ου αι.»: Πρακτικά του Α΄ Αρχαιολογικού - Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτωβρίου 1988, σελ. 307-313, υποστηρίζει ότι οι Σέρβοι δεν προχώρησαν στην Αιτωλοακαρνανία και επίσης ότι δεν διαθέτουμε κανένα στοιχείο για να υποστηρίξουμε ότι έχουμε οργάνωση από τους Αλβανούς μιας σταθερής διοίκησης στην Αιτωλοακαρνανία με συγκεκριμένα όρια.

27. Σ. Ασωνίτης, Συμβολή στην Ιστορία της Αιτωλοακαρνανίας και των νησιών του νοτίου Ιονίου (1325-1429), Θεσσαλονίκη 1986, ανέκδοτη διδακτ. διατριβή, σελ. 111-113.

Το 1386 γίνεται προσπάθεια από το Σπάτα να προσεταιρισθεί τη Βενετία για να εξισορροπήσει τα πράγματα και να έχει ένα στήριγμα στην περιοχή, για να αντιμετωπίσει τον Κάρολο Τόκκο της Κεφαλονιάς και τον Ιζαού Μπουαντελμόντι των Ιωαννίνων. Στα πλαίσια της προσπάθειας αυτής, ο Σγουρός Μπούα Σπάτα δίνει την κόρη του Στερίνα ως σύζυγο στο Βενετό Φραγκίσκο Φόσκαρη²⁸. Ανάμεσα σ' αυτά που δόθηκαν από τον Σγουρό ως προίκα στην Στερίνα αναφέρεται και το κάστρο της Δραγαμεστού. Το κάστρο θα παραμείνει στην κατοχή του Φόσκαρη μέχρι το 1396, όποτε, αναγκασμένος να αναχωρήσει για την Ιταλία, το παραδίδει στον πεθερό του Σγουρό Σπάτα. Δεν είναι γνωστό αν ταυτοχρόνως ο Φόσκαρη δήλωσε και παραίτηση από τα δικαιώματά του επί του κάστρου ή τι δεσμεύσεις είχε αναλάβει ο Σπάτα. Μετά το θάνατο του Σγουρού Σπάτα, αλλά πιθανότατα και πριν από αυτόν, την διοίκηση του κάστρου είχε ο γαμπρός του Λάλης²⁹. Περίπου το 1404-1405 και οπωσδήποτε όχι μετά το 1406, το κάστρο της Δραγαμεστού καταλαμβάνεται από τον Κάρολο Τόκκο. Το Χρονικό των Τόκκων δίνει λεπτομέρειες για την «κλεψία» του κάστρου³⁰: Με συνδυασμένη επιχείρηση από ξηρά και θάλασσα, τη νύχτα, ο Κάρολος κατάρρε να αιφνιδιάσει τους υπερασπιστές του κάστρου. Οι πολιορκητές κατόρθωσαν να πλησιάσουν τα τείχη απαρατήρητοι, να βάλουν σκάλες και να ανέβουν στον περιδρόμο των τειχών. Όταν οι στρατιώτες-σκοποί τους αντιλήφθηκαν, ήταν πλέον αργά. Οι εχθροί κατόρθωσαν να καταλάβουν τον πύργο, όπου βρισκόταν και ο διοικητής Λάλης. Ο Λάλης, όταν συνειδητοποίησε το συμβάν, έπεσε από ένα παράθυρο του πύργου και σκοτώθηκε. Μ' αυτό τον τρόπο καταλήφθηκε το κάστρο της Δραγαμεστού και η σύζυγος του Λάλη μαζί με άλλους αιχμαλωτίστηκε και οδηγήθηκε στη Λευκάδα.

28. Χρ. Μαλτέζου, «Προσωπογραφικά Βυζαντινής Πελοποννήσου και Ξενοκρατούμενου Ελληνικού Χώρου», Σύμμεικτα 5, (1983), σελ. 1-10.

29. Μαλτέζου, «Προσωπογραφικά», σελ. 6.

30. Cronaca dei Tocco di Cefalonia di Anonimo- Prolegomeni- Testo critico- traduzione di Giuseppe Schiro, Roma 1975, σελ. 242-244, στίχ. 282-322.

«§24. ΚΛΕΨΙΑ ΤΟΥ ΔΡΑΓΑΜΕΣΤΟΥ: Ἀπαύτου πάλιν ὄρθωσεν ὁ δούκας ὁ ἀφέντης, / 'ς τὸ Δραγαμέστο ἀπέστειλεν ἀνθρώπους ἐπιδέξιους, / ἵνα καταπατήσουσιν τὴν νύκτα εἰς τὸ κάστρο, / τὸ πόθεν ἔναι βολετόν νά πέψη νά τὸ κλέψουν. / Καί οὕτως ἐδιώρθωσεν ὁ δούκας ὁ ἀφέντης / ἄξιους ἄρχοντας καλοῦς, δόκιμους εἰς τὸ πρᾶγμα. / Διὰ θάλασσαν καὶ στερεᾶς ἀπέστειλεν καὶ ὑπῆγαν / νά ἐνωθοῦσιν ἐνομοῦ τὴν νύκταν εἰς τὸ κάστρο. / Καί σκάλες ἐβαστούσασιν, παβίζια καὶ τζάκρες / ἂν τοὺς βοηθήσῃ ὁ Θεός καὶ ἐμποῦν εἰς τὸ κουλούρι / τὸν πύργον νά μαλώσουσιν, μέ πόλεμον νά ἐπάρουν, / ὅτι ἔστεκεν φύλαξις 'ς τὸν πύργον, ὅπου ἐκούεις. / Ὑπῆγαν καὶ ἀπόσωσαν, καθὼς εἶχαν τὸν λόγον, / τέσ σκάλες ἀκκουμπίασιν ἐκεῖ ὅπου ἐβόλει. §25. Η ΕΠΑΡΣΙΣ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ: Καὶ ἐβοήθησεν ὁ Θεός. Ἐσέβηκαν ἀπέσω, / ἐξωλογῆς ἐσέβηκαν, καὶ ἐνόησέν τους ἡ βίγλα. / Ὁ Λάλης ἀπετάχθηκεν ἔξω ἀπὸ τὸ σπίτι καὶ ἤβλεπε Φράγκους μέ σπαθιά καὶ λάμπουν 'ς τὸ κουλούρι / εὐθύς ὀπίσω ἐστράφηκεν, ἐσέβη εἰς τὸ σπίτι. / Ὅπισω ἦτον ἐγκρημόνος εἰς τὸ τοῖχον τοῦ ὀσπίτι / ἀπέκει ἐκρημνίσθηκεν, ἐγλύτωσεν καὶ ὑπάει. Οἱ Φράγκοι ἀπετάχθησαν, ἐπῆραν τὰ σπαθία, / ἐφώναξαν, ἐφήμισαν τὸ ὄνομα τοῦ δούκα...»

Η κατάληψη του κάστρου της Δραγαμεστού ολοκλήρωσε την κατοχή ολόκληρης της Ακαρνανίας, πλην ίσως της περιοχής της Αμφιλοχίας που πρέπει να έμεινε στον Μουρίκη Σπάτα της Άρτας.

Γύρω στο 1425, οι διάδοχοι του Φραγκίσκου Φόσκαρη, οι γιοί του Φίλιππος και Σγουρός, ανακίνησαν το θέμα επιστροφής του κάστρου της Δραγαμεστού και επικαλέστηκαν κληρονομικά δικαιώματα. Εκμεταλλευόμενοι το γεγονός ότι την περίοδο αυτή Δόγης της Βενετίας ήταν κάποιος Φραγκίσκος Φόσκαρη, στενός συγγενής του πατέρα τους, και ελπίζοντας γι' αυτό σε μία ευνοϊκή μεταχείριση, ζήτησαν τη μεσολάβηση της Βενετίας, ώστε δια της διπλωματικής οδού να επανακτήσουν το κάστρο της Δραγαμεστού. Ο Δόγης Φραγκίσκος Φόσκαρη ενδιαφέρθηκε προσωπικά για τις διεκδικήσεις των συγγενών του. Στις 3-9-1424, με έγγραφό του προς τον βάιλο της Κέρκυρας Marco Miani, του ανέθεσε να κρίνει την διαφορά για το κάστρο, αφού προηγουμένως ο Τόκκος ή εκπρόσωπός του, εξέθετε τις απόψεις του. Για την διαδικασία αυτή, έγραφε ο δόγης, υπήρχε η συγκατάθεση τόσο των Φόσκαρη, όσο και των πρέσβων του Τόκκου, που την εποχή αυτή βρισκόνταν στην Βενετία. Ο βάιλος, στην προσπάθειά του να επιλύσει το θέμα, μετέβη στην Λευκάδα, όπου ήλθε και ο Τόκκος από τα Ιωάννινα. Το ζήτημα όμως της επιστροφής του κάστρου της Δραγαμεστού παρέμεινε ανοιχτό, καθώς ο Τόκκος αρνήθηκε να του αναγνωρίσει αρμοδιότητα για την εκδίκαση της υπόθεσης, υποστηρίζοντας ότι αρμόδιοι κριτές για την περίπτωση αυτή θα μπορούσαν να είναι η βασίλισσα της Νεάπολης ή ο Πάπας. Επιπλέον πληροφορήσε τον βάιλο της Κέρκυρας ότι το κάστρο της Δραγαμεστού ανήκε στον πατέρα του Λεονάρδο Α΄ Τόκκο, από τον οποίο το είχε αφαιρέσει με τη βία ο πεθερός του Φόσκαρη Σγουρός. Μετά από αυτά, ο βάιλος ενημέρωσε τον δόγη για τις απόψεις του Τόκκου. Στις 9-2-1425 ο δόγης έγραψε στον βάιλο Κέρκυρας ότι οι κληρονόμοι του Φόσκαρη ήταν πρόθυμοι να αναλάβουν τη δαπάνη για την διεξαγωγή στη Ρώμη της σχετικής δίκης για το κάστρο της Δραγαμεστού. Ο βάιλος ανέλαβε να ενημερώσει τον Τόκκο και να συντονίσει τη μετάβαση των αντιδίκων ή των εκπροσώπων τους στη Ρώμη κατά τους επόμενους έξι μήνες, για να δοθεί τέλος στην διαφορά. Ο Τόκκος όμως δεν αποδέχθηκε την διαδικασία αυτή, με αποτέλεσμα να επισύρει την οργή του δόγη, ο οποίος στις 2-6-1425 του έστειλε επιστολή, με την οποία τον κατηγορούσε ότι δεν αποδεχόταν την διαδικασία που ο ίδιος είχε προτείνει και ότι αρνούμενος τη διαιτησία του Πάπα αποδείκνυε ότι είχε άδικο³¹.

Με την επιστολή-απάντησή του, ο Κάρολος Τόκκος, στις 15-8-1425, διαμαρτυρόταν γιατί παρεξηγήθηκε η συμπεριφορά του και ανέφερε ότι όσα είχε συζητήσει με τον βάιλο, κατά τη συνάντησή τους στην Λευκάδα, σχετικά με τα

31. Ασωνίτης, Συμβολή, σελ. 196-197.

δικαστήρια της Νεάπολης και της Ρώμης, δεν τα θεωρούσε προτάσεις αλλά απλούς θεωρητικούς συλλογισμούς. Τέλος, δήλωνε καθαρά ότι μόνο η βασίλισσα της Νεάπολης θεωρούσε αρμόδια για την εκδίκαση της υπόθεσης και όποιος είχε διαφορές μαζί του θα έπρεπε να προσφύγει σε αυτήν³².

Η ίδια διαδικασία επαναλήφθηκε δύο χρόνια αργότερα, το 1427, όταν ο δόγης κάλεσε τον Τόκκο να δεχθεί την διαιτησία του Πάπα ή του Συμβουλίου των Καρδινάλιων και αυτός απάντησε ότι, ως υποτελής της Ιωάννας Β΄, θα αποδεχόταν μόνο την δική της απόφαση. Το Ιούνιο του 1428, ο δόγης τον απείλησε ότι αν δεν δεχόταν την διαιτησία του Πάπα, θα δέσμευε περιουσιακά στοιχεία, δικά του και των υπηκόων του, για να αποζημιώσει τους κληρονόμους του Φόσκαρη. Η απειλή αυτή είχε ως αποτέλεσμα να στείλει κατά τον επόμενο χρόνο, το 1429, ο Τόκκος πρεσβευτή στη Βενετία τον Ιάκωβο Russo και να προσφέρει στον Φίλιππο Φόσκαρη χίλια δουκάτα, προκειμένου να σταματήσει να διεκδικεί το κάστρο της Δραγαμεστού. Το ποσό όμως αυτό θεωρήθηκε ανεπαρκές και ο Τόκκος με επιστολή του, το έτος 1428, προς τον Φραγκίσκο Lauredano, ο οποίος συντόνιζε τις διαπραγματεύσεις, του ζητούσε να τον ενημερώσει για τις απαιτήσεις του και παρακαλούσε να φροντίσει ώστε το ποσό να είναι λογικό και να δοθεί μία λογική παράταση της προθεσμίας που είχε θέσει ο δόγης για τη λήξη της διαφοράς του Φόσκαρη με τον Ερκούλιο, τον μεγαλύτερο από τους νόθους γιούς του, στον οποίο ο Κάρολος Α΄ Τόκκος είχε παραχωρήσει ολόκληρη την περιοχή της Αιτωλίας και το κάστρο της Δραγαμεστού³³.

Μετά το θάνατο του Καρόλου Α΄ Τόκκου, ο Φίλιππος Φόσκαρη, αφού διαπραγματεύτηκε αρχικά με τον Ερκούλιο, παραχώρησε το 1433 προσωρινά τα δικαιώματά του στον Κάρολο Β΄ Τόκκο, ανηψιό και νόμιμο διάδοχο του Καρόλου Α Τόκκου. Η συμφωνία που έγινε προέβλεπε την απαλλοτρίωση του κάστρου της Δραγαμεστού αντί του ποσού των 1700 δουκάτων, με την υπόσχεση να του εκχωρηθεί το κάστρο, όταν το τελευταίο περιέλθει στην νόμιμη δικαιοδοσία του και με την προϋπόθεση βέβαια να επιστρέψει ο Φόσκαρη το συμφωνημένο ποσό³⁴. Ο Κάρολος Β΄ Τόκκος, ως νόμιμος ηγεμόνας του κάστρου της Δραγαμεστού, δεν άργησε να στείλει στρατεύματα εναντίον του Ερκουλίου και να το καταλάβει. Στην συνέχεια όμως αρνήθηκε να το παραχωρήσει στον Φόσκαρη. Μετά το θάνατο του Καρόλου Β΄ Τόκκου, το κάστρο περιήλθε στον Λεονάρδο Γ΄, διάδοχο του Καρόλου Β΄. Το 1457 ο Φίλιππος Φόσκαρη, με αναφορά του προς το νέο ηγεμόνα του κάστρου, αφού του εξηγούσε τον τρόπο

32. Κ. Δ. Μέρτζιου, «Κάρολος Α΄ ο Τόκκος προς τον Δόγη της Βενετίας. Μία ανέκδοτος επιστολή του εξ Ιωαννίνων, του 1425», *Ηπειρωτική Εστία*, τόμ. 2 (1953), σελ. 793.

33. Κ. Δ. Μέρτζιου, «Trois lettres inédites de Charles Tocco en 1427, 1428 et 1432», *Akten des XI Internationalen Byzantinistenkongresses, München 1958, Mόναχο 1960*, σελ. 352-354.

34. Μαλιτζου, «Προσωπογραφικά», σελ. 9.

με τον οποίο τον εξαπάτησε ο Zorzi de Pezaro, απεσταλμένος του Καρόλου Β΄ Τόσκου, διεκδικούσε για μια ακόμη φορά το κάστρο. Του πρότεινε μάλιστα την απόδοση των 1700 δουκάτων, που είχε λάβει παλαιότερα από τον Κάρολο Β΄, για την παραχώρηση των δικαιωμάτων του. Όμως ο Λεονάρδος Γ΄ Τόσκος δεν του το απέδωσε. Ακόμα και μετά την κατάληψή του από τους Τούρκους, ο Φόσκαρη εξακολούθησε να το διεκδικεί και το 1473 ο Λεονάρδος Γ΄ Τόσκος τον διαβεβαίωνε ότι θα το απέδιδε, αν το ανακτούσε από τους Τούρκους³⁵. Στα 1479 οι τουρκικές δυνάμεις κατέλυσαν την κυριαρχία των Τόσκων, διαφεύδοντας οριστικά πια κάθε ελπίδα επιστροφής της οικογένειας Φόσκαρη στην προικιά κτήση της.

Κατά το 17ο αι. η Δραγαμεστός συναντάται στις πηγές, σε σχέση με το λιμάνι της και τη σημασία του για τις στρατιωτικές επιχειρήσεις αλλά και το εμπόριο και την οικονομία.

Στα τέλη 1684, ο βενετικός στόλος του Μοροζίνι πραγματοποίησε απόβαση στην νησίδα του Πεταλά, που βρίσκεται κοντά στις ακτές της Ακαρνανίας. Εκεί ενώθηκε με τους εθελοντές από την Κεφαλλονιά και τη Δραγαμεστό, που είχε φέρει ο Έλληνας συνταγματάρχης του βενετικού στρατού, Άγγελος Δελλαδέτσιμα. Στόχος της επιχείρησης εκείνης ήταν η τρομοκράτηση του πληθυσμού, η δημιουργία αναστάτωσης και ίσως η υποκίνηση του ελληνικού πληθυσμού της περιοχής σε επαναστατικές δραστηριότητες εναντίον των Τούρκων. Οι προσπάθειες αυτές φαίνεται ότι απέδωσαν καθώς οι Έλληνες αρματολοί Μείντάνης, Σουμίλας και Χορμόπουλος, με την υποστήριξη των δυνάμεων του κόμητα Nicolo Strasoldo και του Άγγελου Δελλαδέτσιμα, πήραν μέρος στις επιχειρήσεις, στο πλευρό των Βενετών, συμβάλλοντας και αυτοί στην κάμψη της αντίστασης των Τούρκων. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να καταλυθεί η τουρκική κυριαρχία στο μεγαλύτερο μέρος της περιοχής από τις νότιες ακτές του Αμβρακικού ως τις εκβολές του Αχελώου και οι Τούρκοι να κλεισθούν στην Πρέβεζα και στην Βόνιτσα³⁶. Σ' αυτή την περίοδο παρατηρούμε ότι η Δραγαμεστός κατοικείται ακόμη αλλά όμως είναι ένα ασήμαντο χωριό και απλώς χρησιμεύει ως μέρος αποβίβασεως των στρατευμάτων του Μοροζίνι, κατά την πρώτη φάση του πολέμου.

Κατά το 1685 ο Μοροζίνι βρίσκεται στη Δραγαμεστό. Εκεί τα στρατεύματά του ενώθηκαν με τους εθελοντές από την Βενετία και το στολίσκο του Πάπα, της Μελίτης και της Φλωρεντίας. Μετά από λίγο, όλος ο στόλος ξεκινώντας

35. Ασωνίτης, Συμβολή, σελ. 197-198. Επίσης Μαλτέζου, «Προσωπογραφικά», σελ. 10.

36. Κ. Σάβας, Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, Αθήνα 1869, σελ 319. Επίσης Αστέριος Αρχοντίδης, Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα (1684-1699). Συμβολή στην Ιστορία της περιοχής του Αμβρακικού Κόλπου και της Αιτωλοακαρνανίας, Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 16-17.

από τον κόλπο της Δραγαμεστού, κατέπλευσε προς τα παράλια της Μεσσηνίας στην Πελοπόννησο³⁷.

Κατά την ίδια περίοδο, λόγω μιας σειράς μέτρων που πήρε η βενετική διοίκηση, παρατηρείται σημαντική κίνηση τόσο στα μεγάλα λιμάνια όσο και στις μικρότερες σκάλες, όπως αυτή της Δραγαμεστού. Στο λιμάνι της δεν λειτουργούσαν τελωνειακές αρχές αλλά τα οικονομικά οφέλη για την Βενετία ήταν σημαντικά λόγω της εισπραξής του δασμού 4%³⁸.

Το 1693 η Δραγαμεστός εντάσσεται στα μικρότερα και φτωχότερα χωριά του Ξηρομέρου και οι εκπρόσωποί της αποκαλούνται «vecchi»³⁹. Στα τέλη του 17ου αι. και τον 18ο αι., λόγω της έλλειψης ισχυρής κρατικής εξουσίας και των συνεχών τουρκικών επιδρομών, οι εναπομείναντες κάτοικοι της Δραγαμεστού άρχισαν να απομακρύνονται από το παραθαλάσσιο αυτό χωριό και να μετακινούνται στις απόκρημνες βορειοανατολικές πλαγιές της Βελούτσας. Εκεί εγκαταστάθηκαν και ίδρυσαν το γνωστό από την Επανάσταση του 1821 χωριό Δραγάμεστο, το σημερινό Καραϊσκάκη.

3. Περιγραφή του Κάστρου

Στα βόρεια της σημερινής κωμόπολης του Αστακού, στο λόφο που υψώνεται πάνω απ' αυτήν, προβάλλουν τα ερείπια των τειχών της αρχαίας πόλης του Αστακού και της μεσαιωνικής Δραγαμεστού. Τα αρχαία τείχη, κτισμένα αλλού με πολυγωνικό και αλλού με ισόδομο σύστημα δόμησης, έχουν μήκος περίπου 1350 μ. και οχυρώνουν τον λόφο από Βορρά έως Νότο. Ένα διατείχισμα μήκους 410 μ. περίπου χωρίζει την επιφάνεια του λόφου σε δύο άνισα τμήματα, το βόρειο και μικρότερο, εκτάσεως περίπου 48 στρεμμάτων, και το νότιο και μεγαλύτερο, εκτάσεως περίπου 59,5 στρεμμάτων⁴⁰.

Οι οχυρώσεις της βυζαντινής περιόδου περιορίζονται κυρίως στο βόρειο τμήμα του λόφου. Τα βυζαντινά τείχη είναι κατασκευασμένα με αργούς λίθους, που στις εμφανείς όψεις είναι αδρά λαξευμένοι, τμήματα πλίνθων και κεραμιδιών, αρχαίους δόμους και ισχυρό συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Ακολουθούν κατά κύριο λόγο την αρχαία χάραξη και μεγάλα τμήματά τους έχουν θεμελιωθεί πάνω σε αρχαίους δόμους. Σε άλλα σημεία, οι κατασκευαστές έχουν εκμε-

37. Σάθας, Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, σελ.331.

38. Αρχοντίδης, Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα,, σελ. 99-100, 110 και 115.

39. Αρχοντίδης, Η Βενετοκρατία στη Δυτική Ελλάδα,σελ.57-59.

40. Σ. Δημητρακόπουλος, Αρχαιότητες και Μνημεία Ξηρομέρου Αχαρνανίας, Αθήνα 1970. Ι. Σφηκόπουλος, Μεσαιωνικά Κάστρα και Πύργοι της Ρούμελης, Αθήνα 1981, σελ. 168-173. P. Soustal- J. Koder, Nikopolis und Kephallenia, Wien 1981,σελ.144.

ταλλευθεί το φυσικό βράχο, που τον λάξευσαν κατάλληλα και τον ενσωμάτωσαν στο τείχος. Το εξωτερικό τείχος του βορείου τμήματος της αρχαίας οχύρωσης έχει δεχθεί εκτεταμένες επισκευές κατά τη βυζαντινή περίοδο. Λίγο βορειότερα από το αρχαίο διατείχιμα κατασκευάστηκε νέο τείχος, πλάτους 2μ. και μέγιστου σωζόμενου ύψους περίπου 3μ., το οποίο αποτέλεσε το εξωτερικό νότιο τείχος της βυζαντινής πόλης⁴¹. Για την καλύτερη άμυνα το τμήμα αυτό ενισχύθηκε με πέντε τουλάχιστον ορθογώνιους πύργους που βρίσκονται σε απόσταση περίπου 26- 30 μ. ο ένας από τον άλλο, καθώς η πλευρά αυτή ήταν και η πιο προσιτή στους εχθρούς.

Στην ανατολική πλευρά του λόφου, δεν είναι ορατά λείψανα βυζαντινού τείχους. Πιθανότατα η πόλη από την πλευρά αυτή ήταν ατείχιστη, εκμεταλλεζόμενη την φυσική οχύρωση που της προσέφερε το απόκρημνο του λόφου, ύψους πάνω από 20 μ. Στα βόρεια του λόφου παρατηρείται συνδυασμός φυσικής και τεχνητής οχύρωσης. Ένα μεγάλο μέρος της βόρειας πλευράς του λόφου ήταν τειχισμένο, ενώ το υπόλοιπο παρέμενε ατείχιστο. Το τείχος στο σημείο αυτό ακολουθούσε το φυσικό περίγραμμα του λόφου και σε πολλά σημεία έχει θεμελιωθεί πάνω στα απόκρημνα βράχια. Ενισχυόταν με δύο τουλάχιστον πύργους, ίχνη των οποίων σώζονται έως σήμερα.

Η οχύρωση του λόφου έκλεινε στα δυτικά με τείχος που έφερε έναν τουλάχιστον ορθογώνιο πύργο. Στο σημείο αυτό πιθανόν να υπήρχε και πύλη εισόδου στην αρχαία πόλη, καθώς υπάρχει ομαλή πρόσβαση και σώζονται ακόμη ίχνη πλακόστρωτου, εξωτερικά των τειχών. Η είσοδος αυτή ίσως να ήταν σε χρήση έως και τα βυζαντινά χρόνια. Σύμφωνα με παλαιότερη αποτύπωση, η πρόσβαση στην τειχισμένη πόλη γινόταν από πύλη που υπήρχε στην δυτική πλευρά του νότιου τείχους. Ο Δημητρακόπουλος την τοποθετεί μεταξύ του πρώτου και του δεύτερου πύργου και αναφέρει ότι η πύλη ήταν αψιδωτή, είχε πλάτος 2,10μ., ενώ το ύψος της είναι άγνωστο λόγω των υψηλών επιχώσεων⁴². Η κατάσταση, στην οποία βρίσκεται σήμερα το κάστρο και η έλλειψη στοιχείων από ανασκαφές, δεν επιτρέπουν την διατύπωση μιας τεκμηριωμένης άποψης για την πρόσβαση στον τειχισμένο βυζαντινό οικισμό.

Εκτός από τα παραπάνω εμφανή σήμερα υπολείμματα του κάστρου, από το «Χρονικό των Τόκων» πληροφορούμαστε ότι το κάστρο είχε πύργο, στον οποίο κατοικούσε ο διοικητής του. Από την περιγραφή της «κλειψίας» του κάστρου, συ-

41. Παλαιότεροι μελετητές του κάστρου αναφέρουν ότι το αρχαίο διατείχιμα επισκευάστηκε και αποτέλεσε το νότιο εξωτερικό τείχος της μεσαιωνικής οχύρωσης. Βλ. Δημητρακόπουλος, Αρχαιότητες και Μνημεία Ξηρομέρου, σελ. 16-17, όπου δημοσιεύεται και τοπογραφικό διάγραμμα του κάστρου του Π. Αποστολόπουλου. Σφηκόπουλος, Μεσαιωνικά Κάστρα και Πύργοι, σελ. 168-173. Κοντός, «Αστακός», σελ. 519.

42. Δημητρακόπουλος, Αρχαιότητες και Μνημεία Ξηρομέρου, σελ. 16.

μπεραίνουμε ότι αυτός ήταν σε αρκετά ψηλό σημείο, κοντά στον απόκρημνο βράχο, καθώς ο Αάλης, ο διοικητής του κάστρου, γκρεμίστηκε από το παράθυρο του πύργου και σκοτώθηκε. Επίσης, στο ίδιο κείμενο αναφέρεται ότι το κάστρο είχε κουλούρι, πιθανότατα δηλ. οχύρωση γύρω από τον πύργο⁴³. Κανένα από τα στοιχεία αυτά των πηγών δεν έχει ως σήμερα εντοπιστεί και ταυτιστεί.

Στο τμήμα της πόλης που βρίσκεται εντός των τειχών είναι ορατά σήμερα αρχιτεκτονικά λείψανα που ανήκουν σε ναούς και άλλα κτήρια με άγνωστη χρήση. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα ερείπια τριών ναών που υπήρχαν στον οχυρωμένο οικισμό. Ειδικότερα σώζονται :

1. Τα ερείπια μίας τρικλιτης βασιλικής. Πρόκειται για έναν μεγάλο ναό, διαστάσεων 17.30X14.45μ., που βρίσκεται στο κέντρο περίπου της βυζαντινής πόλης. Είναι κατασκευασμένος με αδρά λαξευμένους ντόπιους ασβεστόλιθους, πλίνθους σε στρώσεις, αρχαίο υλικό και ασβεστοκονίαμα. Η αψίδα της είναι κτισμένη επιμελέστερα, με αμελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα δόμησης. Στο κατώτερο τμήμα της, σώζει ζώνη με κεραμοπλαστικό διάκοσμο, που αποτελείται από σειρά πλίνθων, που σχηματίζουν V, και πλαισιώνονται από μονές στρώσεις πλίνθων, πάνω και κάτω. Η αψίδα πατά σε βαθμιδωτή κρηπίδα, κατασκευασμένη από αργούς λίθους και ασβεστοκονίαμα. Στη βόρεια πλευρά του ναού υπάρχουν δύο προσκίσματα, ένα μεγαλύτερο δυτικά, διαστάσεων 7,20μ. X6,10μ. και ένα μικρότερο στα ανατολικά, διαστάσεων 5X5,10μ. Είναι άγνωστη η χρήση τους. Από τον αρχικό ναό διακρίνονται στο νότιο τοίχο οι θέσεις των παραθύρων και των θυρών. Τα ερείπια της αρχικής φάσης του ναού χρονολογούνται στον 10ο-11ο αι. μ.Χ.⁴⁴. Σε μεταγενέστερη εποχή, στο χώρο του κεντρικού κλίτους, κτίσθηκε μονόχωρος ναός, μικρότερος του προηγούμενου, που με την σειρά του ερειπώθηκε. Ο ανατολικός τοίχος του νεώτερου ναού κτίσθηκε στη θέση του τέμπλου του παλαιού ναού. Η ημικυκλική αψίδα του πλαισιώνεται από δύο αβαθείς κόγχες στη θέση των παραβημάτων. Από τον παλαιό ναό χρησιμοποιήθηκε ο βόρειος και ο δυτικός τοίχος, ενώ στα νότια κτίσθηκε νέα τοιχοποιία, σε απόσταση 4,30μ. εσωτερικά της παλαιάς. Στο νότιο τοίχο ανοίχθηκαν δύο πύλες, μία ορθογώνια ανατολικά, διαστάσεων 1,90μ.X0,70μ. και μία χαμηλή τοξωτή δυτικά, διαστάσεων 1,50μ.X0,60μ. Η τοιχοποιία του νεώτερου ναού, που σώζεται μέχρι ύψος 2,50μ., αποτελείται από αργούς λί-

43. Cronaca dei Tocco, σελ. 242-244, ειδ. στίχ. 292-293. Βλ. Μ. Κορδύση, «Κάστρα Ηπείρου και Αιτωλοακαρνανίας στο Χρονικό των Τόκων. Γενικά τοπογραφικά χαρακτηριστικά»: Αφιέρωμα στον Ν. G. L. Hammond, Παράρτημα «Μακεδονικών», αρ. 7, Θεσ/κη 1997, σελ. 251-260.

44. Π. Βοιοτόπουλος, Α. Δ. 27, 1972, σελ.441. Του ίδιου, Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική εις την Δυτική Στερεά Ελλάδα και την Ήπειρον από του τέλους του 7ου μέχρι του τέλους του 10ου αι., Θεσσαλονίκη 1992, σελ.95 κ.ε. Αθ. Παλιούρα, Βυζαντινή Αιτωλοακαρνανία, Αθήνα 1985, σελ. 299-300.

θους, τμήματα πλίνθων, αρχαία μέλη (spolia) και ασβεστοκονίαμα. Η φάση αυτή πρέπει χρονολογικά να ανάγεται στην όψιμη τουρκοκρατία.

2. Ερείπια ναού στα βόρεια της πόλης, κοντά στην απόκρημη πλαγιά του λόφου. Πρόκειται για μικρό μονόχωρο ναΐσκο, διαστάσεων 7,50Χ5μ., με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά. Οι τοίχοι του, που σώζονται σε μέγιστο ύψος 2,5μ., είναι κτισμένοι με αργούς λίθους, τμήματα κεραμιδιών και ασβεστοκονίαμα. Στο εσωτερικό του, προς τα δυτικά, υπάρχει σπόνδυλος πολυγωνικού κίονα από πωρόλιθο, πιθανότατα προερχόμενος από αρχαίο οικοδόμημα.

3. Ερείπια ενός ναού με κάτοψη ελεύθερου σταυρού και διαστάσεις 10Χ9μ., που βρίσκεται περίπου 40μ. ανατολικά της βασιλικής. Είναι κατασκευασμένος κυρίως με αρχαίο υλικό σε β' χρήση και σήμερα σώζεται σχεδόν μόνο το θεμέλιό του⁴⁵.

Εκτός από τα θρησκευτικά αυτά οικοδομήματα, στο χώρο του κάστρου διαπιστώνονται πολλά αρχιτεκτονικά λείψανα κτηρίων με άγνωστη χρήση, που χρονολογούνται σε διάφορες περιόδους, από τα βυζαντινά χρόνια έως την ύστερη τουρκοκρατία⁴⁶. Τις ανάγκες ύδρευσης της πόλης πρέπει να κάλυπταν τα αρχαία φρεάτια-δεξαμενές, που σώζονται έως σήμερα στο εσωτερικό του κάστρου αλλά και άλλα που βρίσκονταν έξω από την βυζαντινή οχύρωση.

Εκτός από τα παραπάνω κτήρια, θρησκευτικά και μη, που εντοπίζονται εντός των τειχών, αξίζει να γίνει μνεία και για ορισμένα ακόμη, που βρίσκονται έξω από τις βυζαντινές οχυρώσεις αλλά που σχετίζονται άμεσα με την πόλη.

1. Στο κέντρο περίπου του νοτίου τμήματος της αρχαίας πόλης, σε απόσταση 85μ. περίπου από την δυτική πλευρά των αρχαίων τειχών, υπάρχει ναΐσκος, διαστάσεων 6μ.Χ4,75μ., που έχει κτισθεί με αργολιθοδομή, αρχαίο υλικό και ασβεστοκονίαμα. Η παράδοση τον θέλει αφιερωμένο στην Αγία Κυριακή⁴⁷.

45. Σ. Δημητρακόπουλος, Αρχαιότητες, σελ. 19.

46. Ενδεικτικά θα αναφέρουμε ορισμένα από τα κτήρια που είναι ορατά σήμερα στο χώρο του κάστρου και σώζονται σε σχετικά καλή κατάσταση: 1. Ορθογώνιο κτήριο στα νότια του κάστρου. Είναι μεγάλων διαστάσεων 40Χ25μ. περίπου και βρίσκεται σε επαφή με το νότιο τείχος. Σώζεται σε ύψος 3-4μ.. Η χρήση του είναι άγνωστη. 2. Κτήριο, με ορθογώνια κάτοψη και διαστάσεις 6,5Χ4,20μ, βρίσκεται σε απόσταση 20μ. ανατολικά της βασιλικής. Έχει είσοδο στα ανατολικά, ενώ ίχνη δύο ανοιγμάτων υπάρχουν στον νότιο τοίχο. 3. Κτήριο μεγάλων διαστάσεων που σώζεται σχεδόν ανέκδοτο —λείπει μόνο η στέγη— βρίσκεται νότια της βασιλικής. Είναι κατασκευασμένο με αργολιθοδομή. Πιθανότατα πρόκειται για κτήριο της ύστερης τουρκοκρατίας. 4. Κτήριο ορθογώνιας κάτοψης και διαστάσεων 7Χ8μ. βρίσκεται στα δυτικά και σε επαφή με το τείχος. Είναι κατασκευασμένο με αδρά λαξευμένους λίθους, ελάχιστα τμήματα κεραμιδιών και ασβεστοκονίαμα. Σώζεται σε ύψος περίπου 2μ.. Στα ανατολικά υπάρχει είσοδος και άνοιγμα παραθύρου. 5. Κτήριο κατασκευασμένο με αργολιθοδομή βρίσκεται σε επαφή με το νότιο τείχος, μεταξύ του τρίτου και του τέταρτου πύργου. Έχει διαστάσεις 7,2Χ6,5μ. 6. Λείψανα σταυλικών εγκαταστάσεων νεώτερων χρόνων εκατέρωθεν τμήματος τείχους (;) παράλληλου με το νότιο τείχος της οχύρωσης και σε μικρή απόσταση από αυτό, στο δυτικό τμήμα του κάστρου.

47. Σ. Δημητρακόπουλος, Αρχαιότητες, σελ. 20.

2. Στην κορυφή ενός άλλου λοφίσκου, στα νότια της αρχαίας οχύρωσης και σε κοντινή απόσταση από αυτή, εντοπίζονται ερείπια αρχαίων, βυζαντινών και νεώτερων κτηρίων. Πιθανότατα πρόκειται για μία μικρότερη οχυρή κατασκευή που είχε ως σκοπό την εποπτεία του λιμανιού και του κόλπου που απλώνεται μπροστά —του οποίου η θέα είναι εξαιρετική από το σημείο αυτό— καθώς και της πεδιάδας που υπάρχει στους πρόποδες του λόφου. Η μικρή αυτή αμυντική κατασκευή πρέπει να έδωσε το όνομά της στον λόφο, που αναφέρεται ως Κα-στέλλι⁴⁸.

4. Χρονολόγηση

Το κάστρο της Δραγαμεστού εντάσσεται στο δίκτυο των οχυρών που υψώνονται στις ακτές της Ακαρνανίας⁴⁹. Τα κάστρα αυτά είχαν ως βασικό σκοπό την άμυνα των ακτών με τα πολλά φυσικά λιμάνια, που όλα τους βρίσκονται σε εξόδους κοιλάδων και καθιστούν την περιοχή ευάλωτη. Παράλληλα παρείχαν προστασία στους κατοίκους, σε περιπτώσεις έκτακτης ανάγκης, και αποτελούσαν τα διοικητικά κέντρα των περιοχών, στις οποίες δέσποζαν. Η περιοχή δεν ήταν απομονωμένη προς το εσωτερικό. Το φυσικό τείχος που δημιουργείται από την οροσειρά των Ακαρνανικών, διακόπτεται σε ορισμένα σημεία από φυσικές διαβάσεις προς την ενδοχώρα του Ξηρομέρου αλλά και ολόκληρης της Στερεάς Ελλάδας. Μια τέτοια διάβαση αρχίζει από τον Κόλπο της Δραγαμεστού, εισέρχεται στη στενωπό Παναγίας-Δασκαλείϊκα, ανεβαίνει στον αυχένα «Γαμημένα Δέντρα» και κατεβαίνει στο Λυκοδόντι για να προχωρήσει προς το πέραςμα της Ρίγανης⁵⁰.

Η Δραγαμεστός δεν ήταν μόνο σπουδαίο λιμάνι μαζί με το γειτονικό Πλατυγιάλι, αλλά και σπουδαίος εμπορικός σταθμός, αφού όλα τα προϊόντα της ενδοχώρας (κυρίως βελανίδια, γλυκόριζα και ζώα) κατευθύνονταν εκεί. Επιπλέον στον κόλπο της Δραγαμεστού, όπως και στην ευρύτερη περιοχή της Βόνιτσας αλλά και στις Κανδήλες και νοτιότερα, στις Εχινάδες και στο Αιτωλι-

48. Απ. Σπυρόπουλος- Μ. Καραμεσίνη, Αντίλαλοι από τα περασμένα του Αστακού και της περιοχής του, Αθήνα 1969, σελ. 23-24. Heuzey, *Mont Olympe et l' Acarnanie*, σελ. 422.

49. Το δίκτυο αυτό των κάστρων ξεκινά βόρεια από το Κάστρο της Βόνιτσας, συνεχίζει νοτιότερα στο σημερινό χωριό Κανδήλα, όπου υψώνεται το κάστρο του Βάρνακα, προχωρά νοτιοανατολικά της Κανδήλας στο σημερινό χωριό Αετός, όπου ισχυρότατο κάστρο ελέγχει την κατάληξη της φυσικής διόδου μεταξύ Μπούμιστου και Παλαιού Κάστρου, και κλείνει με το κάστρο της Δραγαμεστού.

50. Γ. Παπατρέχα, Βυζαντινά Κάστρα του Ξηρομέρου και η Στρατηγική τους Σημασία, Πρακτικά του Α΄ Αρχαιολογικού- Ιστορικού Συνεδρίου Αιτωλοακαρνανίας, Αγρίνιο 21-23 Οκτώβρη 1988, σελ. 333-339. Επίσης Αλεξανδροπούλου, Νότια Αιτωλία, σελ. 56-57.

κό, υπήρχαν αλυκές, οι οποίες επέφεραν σημαντικά κέρδη στους εκάστοτε ηγεμόνες της περιοχής⁵¹. Έτσι η οχύρωση της θέσης με ισχυρά τείχη, που υψώθηκαν αντίκρου από το λιμάνι και σε μικρή απόσταση από αυτό, πάνω σε φυσικά οχυρό λόφο, και η εγκατάσταση φρουρών επιβλήθηκε προκειμένου να προστατευθεί και να διασφαλισθεί η παραλιακή ζώνη αλλά και η ενδοχώρα από τις συνεχείς επιδρομές. Είναι γνωστό ότι το αμυντικό σύστημα των παραλίων και της ενδοχώρας της Ακαρνανίας βελτιώθηκε και ενισχύθηκε με την ίδρυση νέων κάστρων και την βελτίωση παλαιών από την Μιχαήλ Α΄, τον ιδρυτή του «Δεσποτάτου της Ηπείρου», και τους διαδόχους του.

Ο χρόνος κτίσεως του βυζαντινού κάστρου της Δραγαμεστού παραμένει άγνωστος. Έχει διατυπωθεί η άποψη ότι το κάστρο χτίστηκε το 1008μ.Χ., επί της βασιλείας του Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, και ότι εντάσσεται στο σύνολο των έργων που έγιναν τότε για την άμυνα της περιοχής από τους Βουλγάρους⁵². Η άποψη αυτή αντικρούεται από όσα αναφέρονται από τον Ακροπολίτη, στο Βίο του Αγίου Βαρθάρου, και τα ιστορικά γεγονότα που τον πλαισιώνουν και διαδραματίζονται στις αρχές του 9ου αι. μ.Χ. Σύμφωνα με αυτά, συμπεραίνεται ότι η Δραγαμεστός ήταν πόλη μεγάλη, τουλάχιστον για τα δεδομένα της εποχής και μάλιστα κτισμένη σε επίκαιρη θέση με ασφαλές λιμάνι (το οποίο κλείνεται από την συστάδα των νοτίων Εχινάδων), και διέθετε πεδιάδα για καλλιέργεια. Η μαρτυρία των πηγών ότι έστειλε στράτευμα για να βοηθήσει την Αμβρακία, τη στιγμή που και η ίδια αποτελούσε έναν από τους πρώτους στόχους των πειρατών, επιτρέπει την υπόθεση ότι η πόλη διέθετε οχύρωση και μάλιστα ισχυρή. Άρα, ήδη στις αρχές του 9ου αι. μ.Χ. υπήρχαν τείχη. Ορισμένοι μελετητές αποδίδουν την οχύρωση της πόλης στα χρόνια του αυτοκράτορα Κωνσταντίνου του Ε΄ (740-775 μ.Χ.), υποστηρίζοντας ότι οι συχνές επιδρομές των Σαρακηνών από την θάλασσα, κατά την περίοδο αυτή, συνηγορούν στην υπόθεση ίδρυσης του κάστρου στον 8ο αι.⁵³

Η ύπαρξη παλαιοχριστιανικών οικιστικών λειψάνων και παλαιοχριστιανικής βασιλικής στο χώρο του σημερινού Αστακού, κοντά στη θάλασσα, αποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο η πόλη αχμαζεί στην πεδιάδα που απλώνεται κάτω από το λόφο του κάστρου και πλησίον του λιμανιού⁵⁴.

51. Ασωνίτης, Συμβολή, σελ. 219. Επίσης Ελ. Γιαννακοπούλου, «Οικονομική Εκτίμηση περιοχών της Δυτικής Στερεάς Ελλάδας: Ανέκδοτη Βενετική Έκθεση προς το Δόγη στα 1688», Ναυπαικτικά, τ. Ε΄, 1990-91, σελ. 187-196.

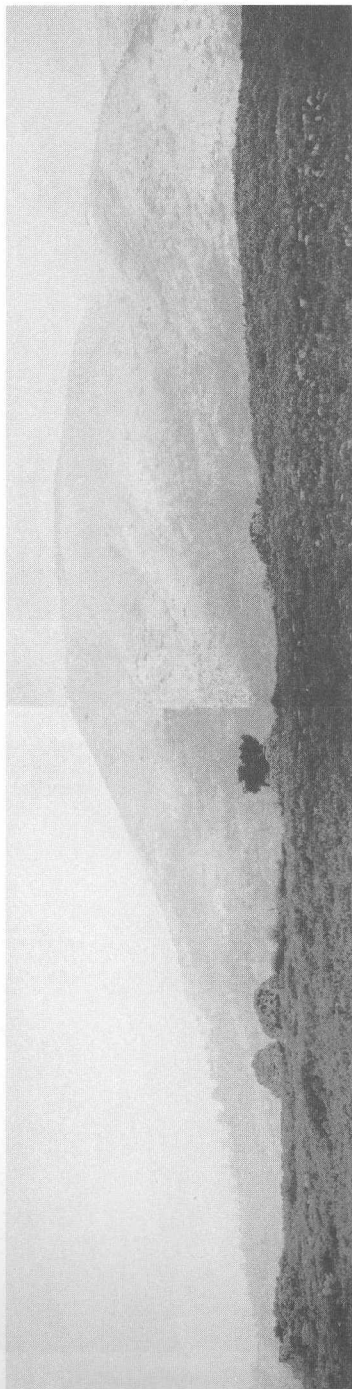
52. Μ. Τζάνη, «Το κάστρο Δραγαμέστου (Αστακού)», εφημ. Λαός, Αγρίνιο, 13 Μαΐου 1956. Επίσης Α. Σπυρόπουλος, Αστακός- Η σημαντικότερα κωμόπολις της Ακαρνανίας, Αθήνα 1972, σελ. 23.

53. Κοντός, «Αστακός», σελ. 522.

54. Παλαιοχριστιανικά λείψανα έχουν εντοπιστεί: α) Στη θέση «Αγία Σωτήρα», δεξιά της οδού

Οι φυσικές καταστροφές του 6ου αι. μ.Χ., η συρρίκνωση των πόλεων και η παρακμή τους, σε συνδυασμό με τις επάλληλες εχθρικές επιθέσεις, στους δύο αιώνες που ακολουθούν, ίσως να αποτέλεσαν τους λόγους της μετακίνησης του πληθυσμού από τα παράλια προς το λόφο και να οδήγησαν στην επιδιόρθωση και συμπλήρωση της αρχαίας οχύρωσης, προκειμένου να εξασφαλίσουν την άμυνα και την προστασία τους. Έτσι, η αρχική οχύρωση της μεσαιωνικής Δραγαμεστού μπορεί να τοποθετηθεί χρονολογικά μεταξύ του 6ου και του 8ου αι.

Αγρινίου - Αστακού, στο κτήμα ιδιοκτ. Καραγιάννη, όπου βρέθηκαν ερείπια τρικλιτης βασιλικής με ψηφιδωτό δάπεδο.β) Σε ανασκαφή σε οικόπεδο ιδιοκτ. Α.Τ.Ε, δεξιά του δρόμου Αστακού- Βασιλόπουλου, αποκαλύφθηκαν λείψανα μεγάλου αστικού συγκροτήματος πρώιμων βυζαντινών χρόνων. Βλ. Δ. Κωνσταντίνος-Φ. Κεφαλλονίτου, Α.Δ. 39(1984), Β1, Χρονικά, σελ. 195.γ) Νότια του σημερινού χωριού Καραϊσάκη, δεξιά του δρόμου που οδηγεί στον Αστακό, εντοπίστηκε μεγάλο παλαιοχριστιανικό συγκρότημα, μήκους πάνω από 100μ., στη ΒΑ γωνία του οποίου υπάρχει μικρός μονόχωρος ναΐσκος. Βλ. Δ. Κωνσταντίνος- Ευγ. Χαλκιά, Α.Δ.34 (1979), Β1, Χρονικά, σελ. 211.

Ειχ. 1
Άποψη του νοτίου τείχους
της μεσαιωνικής οχύρωσης της Δραγαμειστού

Εικ. 4. Πύργος στο νότιο τείχος

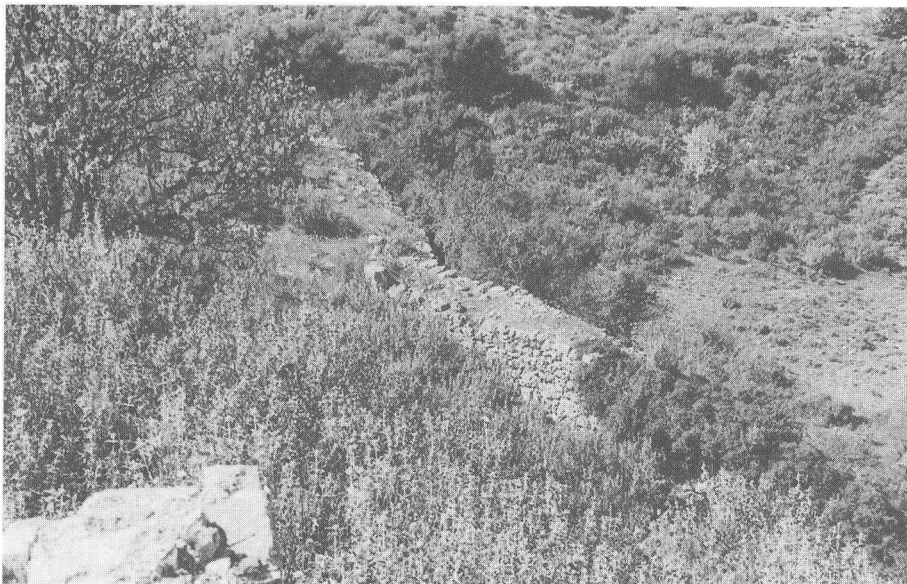
Εικ. 5. Πύργος στο νότιο τείχος

Εικ. 2. Πύργος στο νότιο τείχος

Εικ. 3. Πύργος στο νότιο τείχος

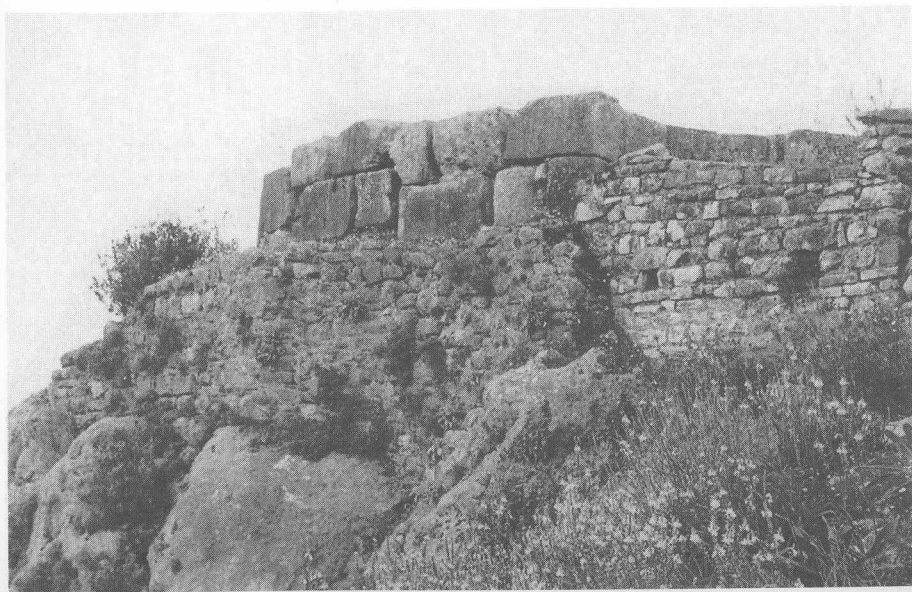
Εικ. 6. Αποψη του τείχους στη βόρεια πλευρά

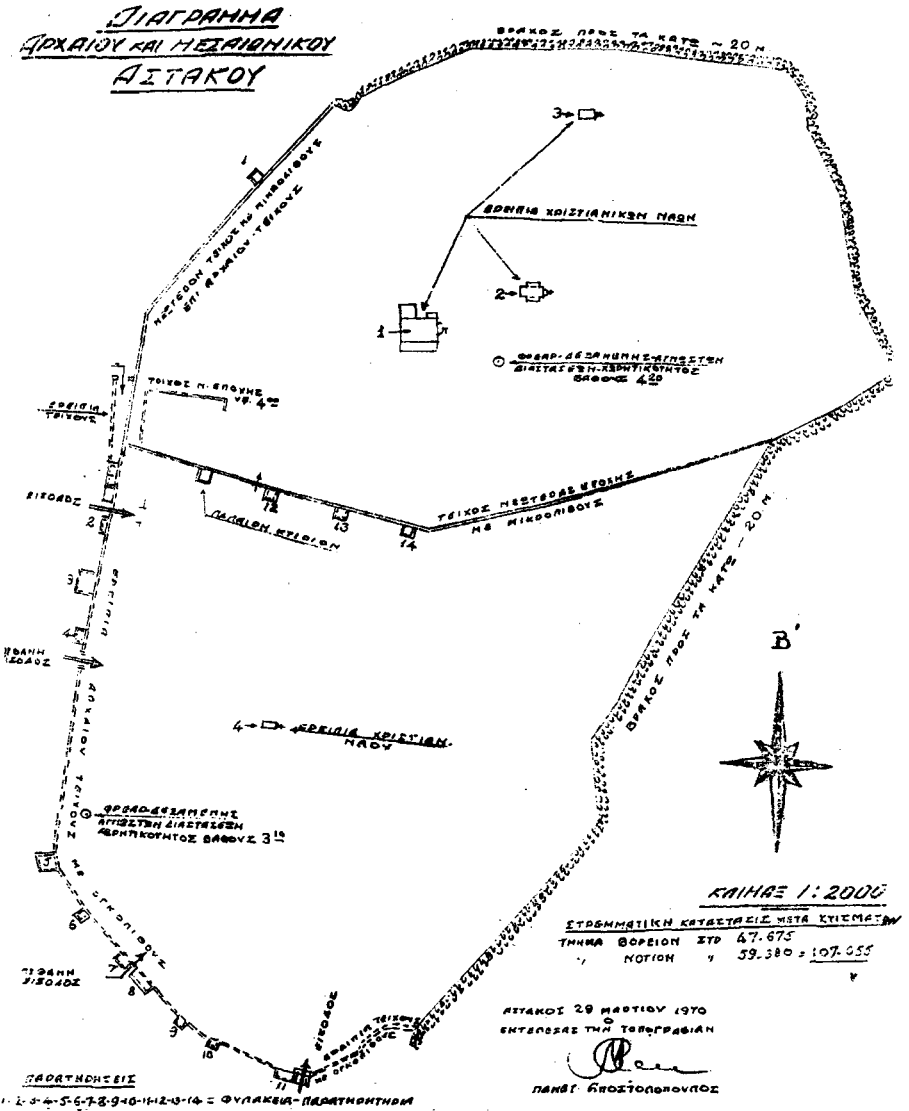
Εικ. 7. Ερείπια της τρικλιτής βασιλικής

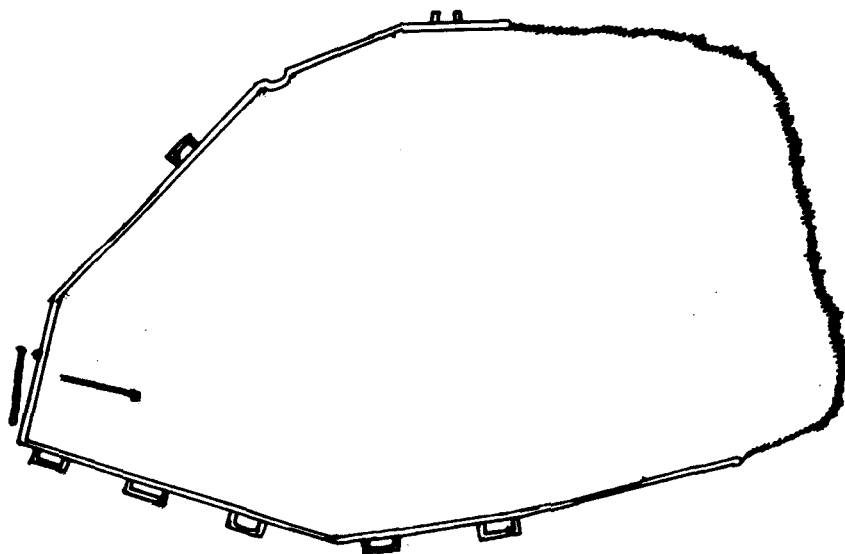
Εικ. 8. Στόμιο φρέατος εκτός των μεσαιωνικών οχυρώσεων

Εικ. 9. Αρχιτεκτονικά λείψανα στο λόφο «Καστέλλι»

Σχ. 1. Σ. Δημητρακόπουλος, Αρχαιότητες Επιομέρου

Σχ. 2. Σκαρίφημα οχύρωσης μεσαιωνικής Δραγαμεστού

ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΑΝΤΩΝΗ ΡΙΖΟΥ

ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΕΚΤΑΣΗ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΗΣ ΠΡΙΝ ΚΙ ΥΣΤΕΡΑ ΑΠΟ ΤΟ 1506

Αν παρατηρήσει κανείς το σχέδιο της πόλεως του 1880¹ (εικ. 1), θα διαπιστώσει πόσο πιο πυκνά δομημένη είναι η περιοχή που ορίζεται νοτιοανατολικά από την οδό Χατζή-Χουσεΐν πασά, βορειοδυτικά από τις ανατολικές παρυφές της συνοικίας Ταμπάχανα, νότια, από την νοητή ευθεία που συνδέει την πύλη Τυρνάβου με το νότιο- και, προς βορράν, από την εξ ίσου νοητή ευθεία ανάμεσα Ταμπάχανα τζαμί και το βόρειο άκρο της παραπάνω οδού, όπου και περίπου στο ύψος του Ομέρ μπέη τζαμί ο δρόμος αυτός διχάζεται. Διαπιστώνουμε επίσης πως, μολονότι και στις οθωμανικές πόλεις ίσχυε ο κανόνας της εκτός των τειχών ταφής των νεκρών, το 1880 υπάρχουν πολυάριθμα νεκροταφεία μέσα στην πόλη.

Η αύξηση του πληθυσμού έκανε προφανώς αναπόφευκτη την καταπάτηση του παραπάνω κανόνα (εικ. 2, οι τιμές στον κάθετο άξονα του διαγράμματος παριστάνουν δεκαδικούς λογαριθμους)². Εύγλωττο προπάντων μας φαίνεται το γεγονός, ότι ο εβραιομαχαλάς συνορεύει, με την οδό Γιουμπρούκ (τουρκ. Gümrük) που σημαίνει τελωνείο (εικ. 3)³. Πριν το 1506, Εβραίοι στην Λάρισα δεν αναφέρονται κι αν υπήρχαν μερικοί, θα ήταν αμελητέος ο αριθμός τους. Οι

1. Προέρχεται από το βιβλίο του Φαρμακίδη Ε., *Η Λάρισα, Λάρισα 1926*.

2. Τους αριθμούς σταχυολογούμε από τις παρακάτω εργασίες, οι οποίες πραγματεύονται τις αυθεντικές οθωμανικές πηγές: Barkan, Oe. L., *Essai sur les données statistiques des registres de recensement dans l' Empire Ottoman aux XVe et XVIe siècles: Journal of the Economic & Social History of the Orient*, τ. I, 1957, σ. 104-156. Beldiceanu, P. S., *La Thessalie entre 1454/55 et 1506: Byzantion*, τ. LIII, 1983, σ. 104-156. Halaçoğlu, Y., *Teselya Yenişehirli ve Türk eserleri hakkında bir araştırma: Güney-Dogu Avrupa Arastirmalari Dergisi*, τ. 2-3, 1973, σ. 89-100. Kiel, M., *Das türkische Thessalien: Etabliertes Geschichtsbild versus Osmanische Quellen*, στο (εκδ. Lauer, R. & Schreiner, P.): *Die Kultur Griechenlands in Mittelalter und Neuzeit*, Γοττίγγη 1996, σ. 109-196. Τα στοιχεία για το έτος 1815 αναφέρονται από τον Οικονόμου - Λαρισσαίο Ιω., στο (εκδ. Παπαϊωάννου Μ. Μ.) *Ιστορική Τοπογραφία ενός μέρους της Θεσσαλίας*, Αθήνα 1989. Σχετικά με τα έθιμα ταφής των Οθωμανών δεξ: Vatin, N., *L' inhumation intra muros à Istanbul à l' époque ottomane*, στο (εκδ. Veinstein, G.): *Les Ottomans et la mort*, Λάνυτεν, Νέα Υόρκη, Κολωνία, 1996.

3. Το σχέδιο προέρχεται από το βιβλίο του Παλιούγκα, Θ., *Η Λάρισα κατά την Τουρκοκρατία (1423-1881)*, τ. Α', Λάρισα 1996, σ. 143.

Ισπανοεβραίοι, που κατέφυγαν γύρω στο 1500 στην πόλη που μας αφορά, εγκαταστάθηκαν στις τότε παρυφές της, όπου βρισκόταν, όπως παντού, το τελωνείο. Η μεταγενέστερη προς νότον επέκταση της Λαρίσης οδήγησε στο να δεσπόζει η γειτονιά τους αργότερα στο κέντρο της πόλης· ας μην ξεχνάει κανείς, πως ως το 1810 κι ακόμη υστερότερα η Λάρισα δεν στέγαζε περισσότερους Χριστιανούς, απ' ό τι Εβραίους.

Από μόνη της η θέση των Χριστιανικών και Αρβανίτικων μαχαλάδων (εικ. 4)⁴, μαρτυράει πως αυτοί ιδρύθηκαν αργότερα από τον εβραϊκό, δεδομένου ότι σχηματίστηκαν περιφερικώτερα. Μόνον ο Τρανός μαχαλάς, του λεγόμενου σήμερα Φρουρίου και της περιοχής του, προϋπήρξε του ερχομού τόσο των Σπανιόλων, όσο και των Τούρκων. Αξιοπρόσεκτο είναι το ότι οι Μουσουλμάνοι και οι Χριστιανοί Αρβανίτες κατοικούσαν δίπλα-δίπλα. Είναι γνωστό πως η διαφορετική θρησκεία δεν χωρίζει τα αρβανίτικα σόγια⁵.

Η ύπαρξη τελωνείου στην Λάρισα του 1506 δεν χρειάζεται να αμφισβητηθεί. Ξέρουμε πως ο Μωάμεθ Β΄ δασμολογούσε στο εσωτερικό του κράτους τα εμπορεύματα που φέρναν στις διάφορες αγορές τόσο οι μωαμεθανοί, όσο και οι dhimi ή οι ξένοι (ο Βαγιαζίτ Β΄ μόνον όσα προσεκόμιζαν οι τελευταίοι), ενώ η στεγασμένη αγορά δαπανηρών αντικειμένων, το μπεζεστέλι της πόλης, δεδομένου ότι χτίστηκε πριν από την φορολογική απογραφή του 1506/07, όπου και μνημονεύονται για πρώτη φορά στην Λάρισα οι Εβραίοι, λειτουργούσε κιόλας⁶. Συμπεραίνουμε γι' αυτό πως γύρω στο 1500 τα νότια όρια της Λαρίσης συμπίπτουν λίγο πολύ με την οδό Χατζή Χουσεΐν πασά. Τα προς ανατολάς, φανταζόμαστε πως βρίσκονταν ένθεν του νεκροταφείου, δίπλα στον Κήπο του Κενάν μπέη (εικ. 1) και τα δυτικά, δώθε από την τοποθεσία Βαράν, που σημαίνει «παλαιά» ή «χαλάσματα». Έτσι κι αλλιώς οι πλημμύρες του Πηνειού ανάγκαζαν την Λάρισα να εξαπλώνεται προς νότον κι όχι προς άλλη κατεύθυνση.

Θεωρούμε πιθανό εκεί όπου υπήρχε το τελωνείο, να υπήρχε γύρω στο 1500 και, μισογκρεμισμένο, τείχος. Ο Εβλιγιά Τσελεμπί αναφέρει ένα στο μπεζεστέλι⁷ κι ο Staehlin γράφει πως ανάμεσα στην ακρόπολη της Λαρίσης (το σημερινό

4. Παλιούγκας, ό.π., σ. 96. Οι μουσουλμάνοι Αρβανίτες δεν σημειώνονται χωριστά, όμως το *apnau mahallesii camii* ξέρουμε πως βρίσκονταν δυτικά της γειτονιάς των Εβραίων, στην περιοχή όπου κατοικούσαν και Χριστιανοί Αρβανίτες, Παλιούγκας, ό.π., σ. 253.

5. Η Σκοπετέα θεωρεί την περίπτωση της Αλβανίας και των Αλβανών «ζωντανή διάψευση όλης της φιλολογίας περί του ασυμβάτου» (συνύπαρξης στο ίδιο έθνος Χριστιανών και Μουσουλμάνων). Σκοπετέα, Ε., Η δύση της Ανατολής, Αθήνα 1992, σ. 123.

6. Εκδ. Inalcik, H. & Quataert, D., *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*, Καϊμπριτζ, 1994 σ. 197, κ.ε. Kiel, M. & Deriziotis, L., *The old Bedesten of Larissa (Yenişehir) in Restoration*. Στο (εκδ.) Tadeusz Majda, *Seventh Intern. Congress of Turkish Art*, Βαρσοβία, 1990, σ. 141-145.

7. Παλιούγκα, Θ., Η Λάρισα στο οδοιπορικό του περιηγητή Εβλιγιά Τσελεμπί (1668): *Θεσσαλικό Ημερολόγιο*, τ. 26, 1994, σ. 81-104.

«Φρούριο», όπου ως σήμερα βρίσκεται το μπεζεστένι) και την κυρίως πόλη είχαν χτίσει τείχος οι Μακεδόνες⁸. Αυτό ίσως εννοεί ο Εβλιγιά, όμως έχουμε την γνώμη πως πρέπει να υποτεθεί η ύπαρξη και δεύτερου τείχους ανάμεσα στην κυρίως πόλη και τον κάμπο που την περιέχει. Το 980, το 1082 και το 1209 η Λάρισα χρειάστηκε να πολιορκηθεί, ήταν δηλαδή περιτειχισμένη⁹. Είναι δύσκολο να φανταστούμε πως ο χώρος της ακροπόλεως και μόνο (80 στρέμματα)¹⁰ θα είχε αρκέσει να συμπεριλάβει τόσον μάχιμο και άμαχο πληθυσμό, όσος χρειάζεται να υποθέσουμε πως βρίσκονταν στο κάστρο, ώστε να εξηγηθεί η αντοχή του στις πολύμηνες πολιορκίες, τόσο του Σαμουήλ, το 890, όσο και του Βοημούνδου το 1083. Αγνοούμε τον αριθμό των κατοίκων της Λαρίσης είτε το 980, είτε το 1083, όμως το 1209 βρίσκονταν εντός των τειχών, εκτός των ντόπιων, 700 σταυροφόροι μαζί με τις γυναίκες και τους υπηρέτες τους. Δεν είναι λίγοι τόσοι άνθρωποι.

Την κακή κατάσταση του όποιου τείχους, το 1506, την υποθέτουμε εξ αιτίας της μεγάλης μείωσης του πληθυσμού, δηλαδή της έλλειψης φροντίδας για το τείχος, από το δεύτερο τέταρτο του 14ου αι. κι ύστερα¹¹, και εξ αιτίας της αδιαφορίας των Οθωμανών αργότερα, δεδομένης της *prax Ottomanica*. Δεν χρειάζονταν οπωσδήποτε στην Θεσσαλία πλέον οχύρωση¹².

Η συγγραφή τούτου του σημειώματος είχε τελειώσει, όταν «από δεύτερο χέρι» μάθαμε πως η σημερινή οδός Κύπρου, η οποία συμπίπτει σχεδόν με την ποτέ οδό Χατζή Χουσεΐν πασά, εντάσσεται στην περιοχή η οποία θεωρείται από τους αρχαιολόγους ότι περικλείει υπολείμματα ιουστινιάνειου τείχους¹³. Ίσως λοιπόν η διαδρομή του όριζε τα νοτιοανατολικά σύνορα της πόλης, ως τουλάχιστον το 1506.

8. Staehlin, F. *Das Hellenische Thessalien*, Άμστερνταμ, 1967 (ανατύπωση της έκδ. 1924), σ. 97.

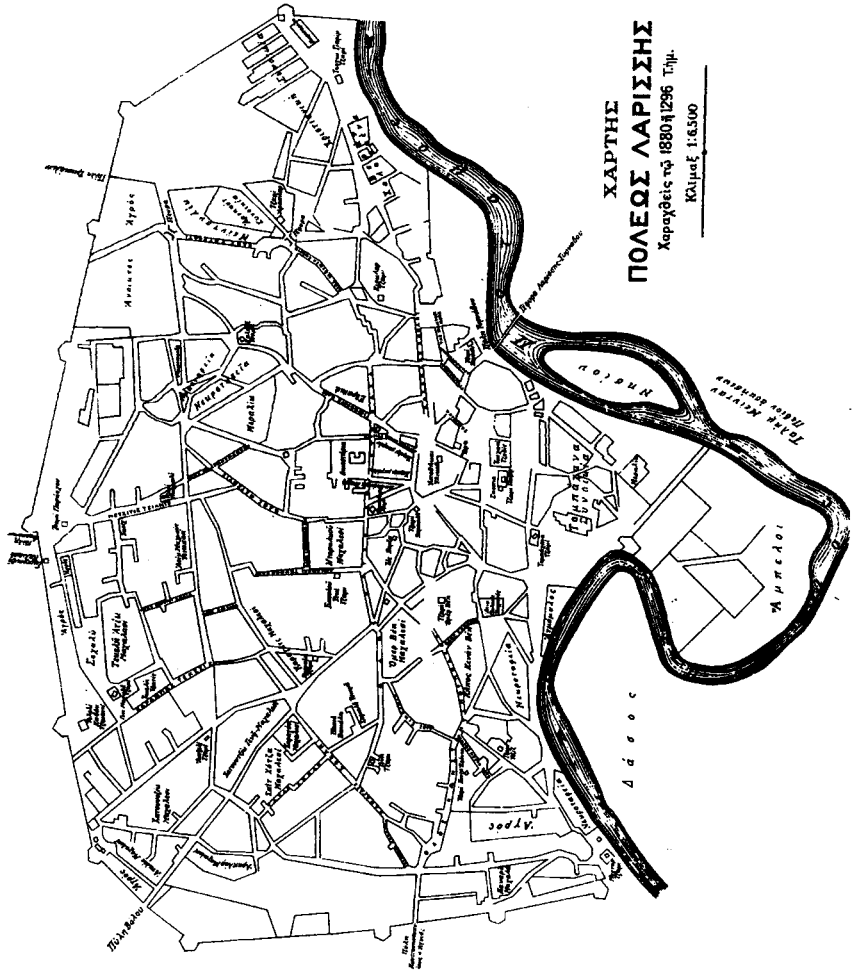
9. Η πολιορκία του 980 περιγράφεται από τον Κεκαυμένο (εκδ. Wassilewsky-Jernstedt, *Cecaumenos, Strategicon*) Άμστερνταμ, 1965 (ανατύπωση της έκδ. 1896), σ. 65 κ.ε. Τα γεγονότα του 1082/83 διηγείται η Άννα Κομνηνή (εκδ. Leib, B., «*L' Alexiade*»), Παρίσι, 1967, τ. 1-4, τ. 2, σ. 22 κ.ε., και τα γεγονότα του 1209 το Χρονικό του Henri de Valenciennes (εκδ. Longnon, J.), *Histoire de l' empereur Henri de Constantinople*, Παρίσι, 1948, παρ. 554-557, 560, 588.

10. Kiel, ό.π. (σημ. 1), σ. 153.

11. Γουλούλης, Στ., «Πυρ... εις καλάμην». Η αοίκητος Λάρισα (1318 κ.ε.) και η ίδρυση της «Νέας Πόλης» (= Γενή Σεχήρ) (1386/87 κ.ε.), Λάρισα, επί του πιεστηρίου, 1997, *passim*.

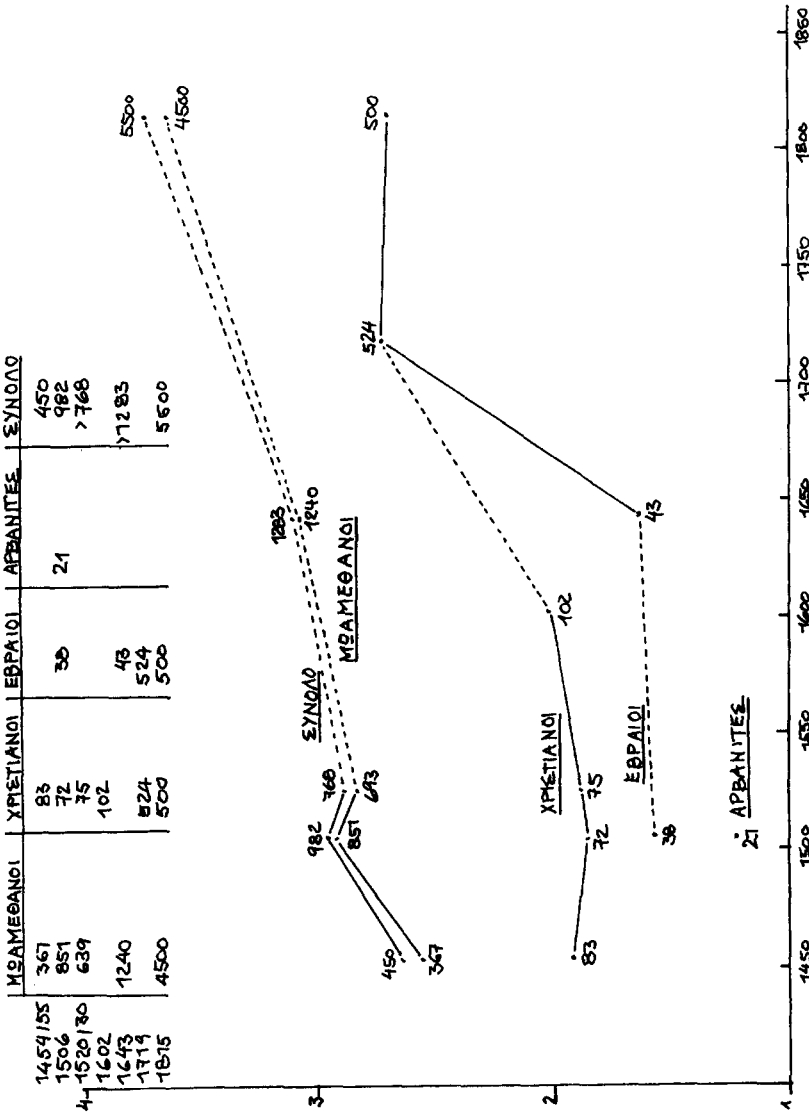
12. Σχετικά με την τύχη των θεσσαλικών κάστρων στην τουρκοκρατία, δες στο Rizos, A., *Wirtschaft Siedlung und Gesellschaft in Thessalien im Uebergang von der Byzantinisch-Fraenkischen zur Osmanischen Epoche*, Amsterdam, 1996, σ. 272.

13. Γουλούλης, ό.π., κεφ. 3, ε', 3 και σημ. 23 του ίδιου κεφαλαίου.

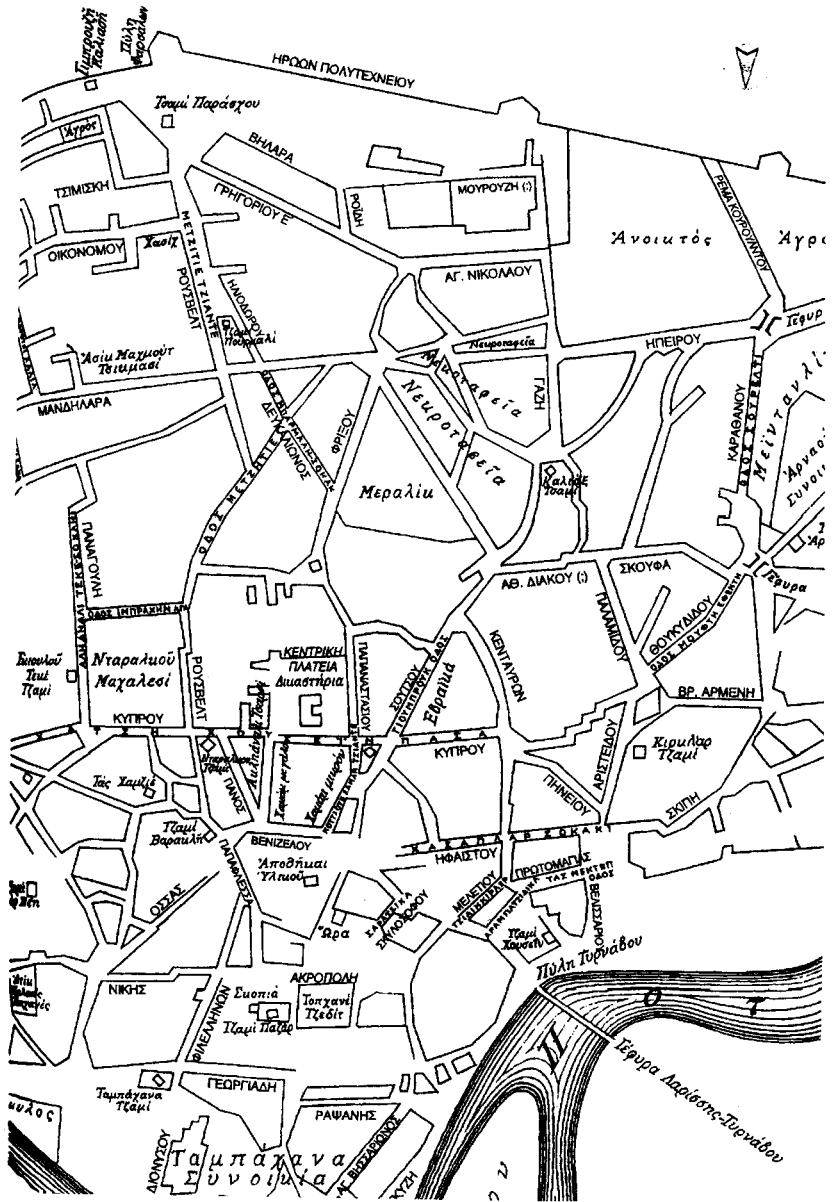

Σχέδιο 1

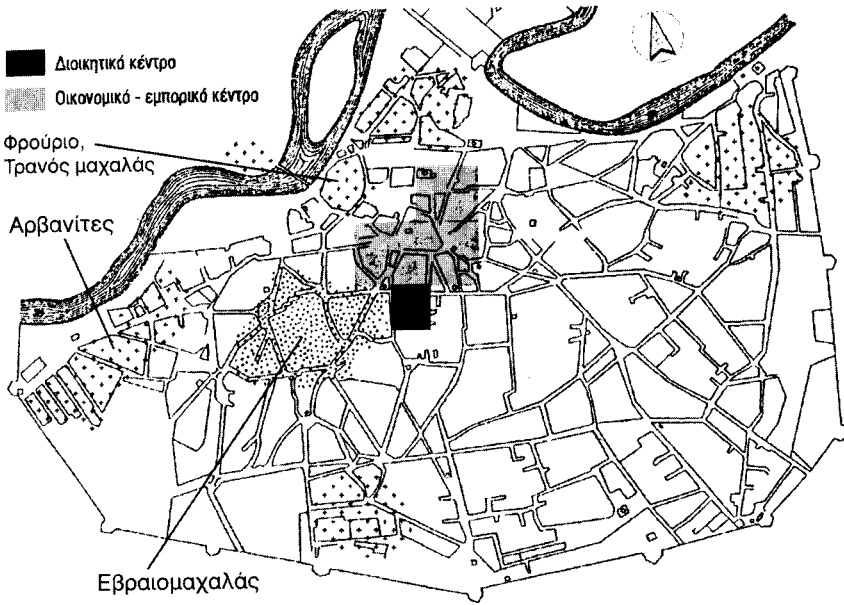
Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ ΤΗΣ ΛΑΡΙΣΗΣ / Ο ΑΡΙΘΜΟΣ ΤΩΝ ΝΟΙΚΟΚΥΡΙΑΣ (ΧΑΝΕ)

Σχέδιο 2

Σχέδιο 3

Σχέδιο 4

ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΒΡΙΣΤΙΑΝΑ

Όπως είναι γνωστό, η Ακαρνανία, κατά την αρχαιότητα, ήταν η δυτικά του κάτω ρου του Αχελώου περιοχή, δηλαδή η σημερινή επαρχία Ξηρομέρου και μέρος της επαρχίας Βάλτου. Έτσι μπορούμε να πούμε, ότι το Ξηρόμερο είναι η κυρίως Ακαρνανία, η χερσόνησος που έχει σχήμα ανεστραμμένου τριγώνου, με βάση τη νότια παραλία του Αμβρακικού και κορυφή, προς νότο, τις Σχινάδες, στις εκβολές του ποταμού.

Μια μεγάλη σε μήκος και με επίσης μεγάλο διαμελισμό παραλία, δημιουργεί πολλά σημεία προσπέλασης προς την ενδοχώρα, μιαν ενδοχώρα που παρουσιάζει εδαφική ιδιομορφία. Από βορρά προς νότο διήκει η οροσειρά των Ακαρνανικών και, παράλληλες προς αυτή, από τις δύο πλευρές, χαμηλότερες βουνοσειρές. Ανάμεσά τους παρατηρεί κανείς πολλές κοιλάδες και μια κυματοειδή διάταξη λόφων και λοφοειδών εξαρμάτων.

Ενώ στις απολήξεις των Ακαρνανικών έχουμε άφθονα νερά, η ανυδρία είναι το χαρακτηριστικό της τραχιάς ενδοχώρας. Αυτή η ιδιότητα έδωσε την ονομασία σε όλη τη χερσόνησο. Δεν έχω υπόψη μου αρχαιότερη μνεία της ονομασίας παρά αυτή σε χρυσόβουλλο του Συμεών Ούρεση, που εκδόθηκε στα 1361 για τον χωροδεσπότη Ιωάννη Τσάφα Ουρσίνο, «εις έπανάκλησιν τών φθαρέντων αυτού χρυσοβούλλων». Εκεί, ανάμεσα σε άλλα, αναφέρει: «... τήν Περατίαν έν τῷ θέματι τοῦ Ξηρομέρου μετά τοῦ Παραδείσου καί τών Ζαβεργῶν»¹.

Βέβαια, θέμα Ξηρομέρου δεν υπήρξε ποτέ κατά την ακμή του Βυζαντίου, αλλά γι' αυτή την τόσο ρευστή και τόσο σκοτεινή περίοδο της έσχατης παρακμής, τόσο της Βασιλεύουσας όσο και του Δεσποτάτου, τίποτε δεν είναι περιέργο.

Αυτή λοιπόν η περιοχή, που κατά την αρχαιότητα είχε γύρω στις είκοσι τειχισμένες πόλεις και μας άφησε μνημεία σημαντικά, παρουσιάζει εξίσου ιδιαί-

1. F. Miklosich - J. Müller, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, Wien 1860 κ.ε., τ. Γ', σ. 127. P. Soustal - J. Koder, Nikopolis und Keplallénia (TIB, 3), Wien 1981, σ. 277.

τερο ενδιαφέρον και στη βυζαντινή περίοδο με πολλές μνημειακές μαρτυρίες. Τα πλέον ενδιαφέροντα μνημεία, και συγκεκριμένα τις παλαιοχριστιανικές βασιλικές και τα φρούρια, τα συναντούμε στην παραθαλάσσια ζώνη. Το πράγμα είναι φυσικό, αφού αυτή η ζώνη, με τα ασφαλή αγκυροβόλια και τις εύφορες κοιλάδες, είχε τις καλύτερες προϋποθέσεις για ανάπτυξη, αλλά είχε και τη μεγαλύτερη ανάγκη προστασίας με φρουριακές κατασκευές.

Η ενδοχώρα άνυδρη σχεδόν στο σύνολό της αλλά με πολλές καλλιεργήσιμες γαίες, βοσκοτόπους και απέραντους βελανιδιώνες, έμεινε στους αιώνες κατεξοχή γεωργοκτηνοτροφική και με τον πληθυσμό της συνοικισμένο σε μικρές κώμες. Ένας τέτοιος μικρός οικισμός ήταν και τα Βρίστιανα ή Βριστιανά. Αγροτική περιοχή σήμερα, βρίσκεται στο κεντρικό Ξηρόμερο, στην περιοχή του Μαχαιρά. Πρόκειται για υψίπεδο, χίλιων περίπου στρεμμάτων, όπου, στη θέση «Παλιοχώρι», συναντά κανείς τα ερείπια του βυζαντινού οικισμού. Γενικεύοντας την άποψη του Άμαντου, σχετική με τα τοπωνύμια που λήγουν σε -ανά, μπορούμε να πούμε ότι κι εδώ πρόκειται για κυριώνυμο. Εκείνο που δεν μπορούμε να υποστηρίξουμε με βεβαιότητα είναι αν διασώθηκε αναλλοίωτος ο αρχικός τύπος ή έχει παραφθαρεί. Πολλά είναι τα ανάλογα γειτονικά τοπωνύμια, όπως Βλυζανά, Πιστιανά, Ροδενά, Σουρουτινά, Στεβενά.

Ο περιώνυμος Ιωάννης ο Απόκαυκος, μητροπολίτης Ναυπάκτου και Άρτης, (1202-1230), εξιστορώντας ένα περίεργο περιστατικό, αναφερόμενο σε κάποιον θεόδωρο Βοδινόπουλο, πληροφορεί ότι αυτός ήταν από το χωριόν Βρεστίανες της Μικράς Βαγενετίας². Αν την εποχή εκείνη ως Μικρά Βαγενετία λογίζονταν η Ακαρνανία, υπόθεση που δικαιολογείται, αφού η Ακαρνανία ήταν συνέχεια προς νότο της Μεγάλης Βαγενετίας, τότε ίσως μπορούμε να ταυτίσουμε το Βρεστίανη με το σύγχρονο τοπωνύμιο Βρίστιανα. (Η Βρόστιανη της Ναυπακτίας δεν μπορεί, πιστεύουμε, να προέρχεται από τον αρχικό τύπο Βρεστίανη). Στη ΒΔ πλευρά του υψιπέδου, στη βραχώδη και αυχμηρή πλαγιά, βρίσκεται όπως είπαμε το «Παλιοχώρι», ό,τι απομένει από τα βυζαντινά Βρίστιανα ή Βρεστίανη³. Η τοποθεσία ήταν σοφά επιλεγμένη· ο μεσημβρινός προσανατολισμός κι ο ανοιχτός ορίζοντας εξασφάλιζαν όλη την ημέρα ήλιο τους χειμερινούς μήνες κι από τα ΝΔ έπνεε ανεμπόδιστα ο πουνέντες που δρούσε το χωριό κατά τους θερινούς. Εξάλλου ο τόπος ήταν «στράγγιος», αφού το έδαφος είναι πετρώδες, κι έτσι δεν υπήρχε υγρασία ούτε κατά την περίοδο των βροχών.

Στο σημείο αυτό βρίσκονταν τα ταπεινά σπιτάκια του μικρού οικισμού, απέχοντας λίγα μέτρα το ένα από το άλλο, κι έχοντας στη μέση τον ενοριακό

2. Δ. Ζακυθνοῦ, Μελέται περί τῆς διοικητικῆς διαίρεσεως κ.λπ., ΕΕΒΣ, ΙΖ' (1941), σ. 241. Ρ. Soustal - J. Koder, Nicopolis, 119.

3. Να σημειωθεί ότι το βυζαντινό Δραγαμέστο, (Δραγαμεστός, Τραγαμέστη, Δραγομέστρα), βρισκόταν 10 χλμ. περίπου ΝΔ του οικισμού, και άλλα τόσα Β ο Αετός με την ομώνυμη επισκοπή.

τους ναΐσκο, την Αγία Παρασκευή. Αυτή την πυκνότητα, πιο σωστά τη συσπείρωση, επέβαλλαν, πιστεύουμε, λόγοι πρόνοιας: την περίπτωση κινδύνου (όπως ήταν οι επιδρομές ληστών ή πειρατών) αντιμετώπιζαν όλοι μαζί κι επομένως αποτελεσματικά.

Όλες οι κατοικίες είχαν μεσημβρινό προσανατολισμό, πανομοιότυπα, χωρισμένες με μεσότοιχο, σε δυο δωμάτια, ενώ μερικές ήταν μονόχωρες. Το δάπεδο, από την πλευρά της εισόδου, ήταν μια βαθμίδα χαμηλότερο από την επιφάνεια του εδάφους, ένα σύστημα που παρατηρούμε και σε καθολικά μονών του 18ου αιώνα. Η κλίση του εδάφους βοήθησε, ώστε, στην αντίθετη πλευρά, να διατηρείται ο τοίχος σε μεγαλύτερο ύψος, κι έτσι σήμερα μπορεί να μελετηθεί καλύτερα η δόμηση. Όλες είναι κτισμένες με το σύστημα της ξερολιθοδομής. Το σύστημα αυτό, με επάλληλα ξύλινα διαζώματα, (ξυλόδεσες), που εξασφάλιζαν στερεότητα και μακροβιότητα, διατηρήθηκε και μέχρι το τέλος του 18ου αιώνα. Διασώθηκαν δείγματα ως τις μέρες μας, σχεδόν, και αναφέρουμε, χαρακτηριστικά, το ανώγειο παλιό αρχονταρίκι της μονής Ρόμβου, στο Περγαντί, καθώς και εκείνο της μονής Ταξιαρχών, στο ομώνυμο ύψωμα της περιοχής Βασιλοπούλου. Οι δόμοι, χοντροπελεκημένοι ή αργοί, είναι ογκώδεις και έχουν πολύ καλή αρμογή. Όλες αυτές οι μικρές κατοικίες είχαν στη δυτική τους πλευρά, συνεχόμενο με το κύριο οίκημα, κι ένα μικρό «παράσπιτο», που πρέπει να χρησιμοποιε για στάβλος, φουρναριό ή αποθήκη.

Εκτός από το ναΐσκο της Αγ. Παρασκευής, που βρισκόταν στο κέντρο του οικισμού, υπήρχαν σε άλλα σημεία της ευρύτερης περιοχής, τα ναΐδρια των Αγ. Νικολάου, Αγ. Χριστοφόρου, Αγ. Δημητρίου και κάποιο άλλο αγνώστου ονόματος: όλα κτισμένα με ασβεστοκονίαμα. Λιθόστρωτο, (καλντερίμι), από το οποίο σώζονται αρκετά τμήματα, οδηγούσε από τις παρυφές του οικισμού στην ανατολική έξοδο του υψιπέδου, απόπου αρχίζει χαραδρώδης στενωπός που οδηγεί στην κατάντη κοιλάδα. Ήταν ένα έργο απαραίτητο, γιατί το από ερυθρωπή άργιλλο έδαφος γίνεται δυσκολοδιάβατο το χειμώνα με τις βροχές.

Την ύδρευση του χωριού εξασφάλιζαν πηγάδια, καθώς και μεγάλη δεξαμενή στη νότια παρυφή του οικισμού, καταχωμένη σήμερα. Η παράδοση διασώζει γι' αυτή, ότι ήταν τόσο βαθιά, ώστε αν κατέβαινε κάποιος στον πυθμένα της, έβλεπε μόνο την κορυφή του απέναντι βουνού Βίτσι, με υψόμετρο 800 μ.

Ποιας ακριβώς εποχής είναι ο οικισμός και πόσο κράτησε ο βίος του; Υπάρχουν αμάχητα τεκμήρια που καλύπτουν μια πολύ μεγάλη χρονική περίοδο. Έχουν βρεθεί, κατά καιρούς, χάλκινα νομίσματα του Τσιμισκή, Μιχαήλ Δούκα, Παλαιολόγεια κ.ά., και, το πιο σπουδαίο, μολυβδόβουλλο του 11ου αιώνα. Τέλος πολλά όστρακα βυζαντινών πιάτων, που, σύμφωνα με εκτιμήσεις ειδικών, αρκετά δείγματα ανήκουν στον 12ο αιώνα, ενώ τα πιο πρόσφατα είναι ιταλικής προέλευσης και ανήκουν στον 17ο αιώνα.

Άλλα κατάλοιπα-μαρτυρίες της ζωής των κατοίκων, είναι μια λεκάνη, (κου-

ρήτος), σκαλισμένη σε χαμηλό βράχο, που μάλλον χρησίμευε για ποτίστρα ζώων, το χτισμένο με τέχνη και με μικρό άνοιγμα πηγάδι, με την επωνυμία «Πόντικας», ακόμα το επίσης χωμένο «Παλιοπήγαδο» και στην πλαγιά, στη νότια παρυφή του υψιπέδου (δάσωμένη σήμερα), ίχνη από αναβαθμούς και ξερολιθιές. Κατά την παράδοση, που επιζεί στον Μαχαιρά, εδώ ήταν ο αμπελώνας της μικρής κοινότητας, η οποία μπορεί να αριθμούσε 200 περίπου κατοίκους, αν υπολογίσουμε ότι τα περισσότερα «διπλόσπιτα» μοιράζονταν δυο οικογένειες, κάτι συνηθισμένο σε φτωχούς γεωργοκτηνοτροφικούς οικισμούς ακόμα και σε πολύ νεότερη εποχή.

Για το πότε κι από ποια αιτία ερημώθηκε το χωριό, δεν υπάρχει γραπτή μαρτυρία, αλλά ούτε και η παράδοση, στον γειτονικό Μαχαιρά, διασώζει κάτι σχετικό. Το γεγονός ότι, πριν ογδόντα περίπου χρόνια, βρέθηκαν χάλκινα σκεύη, καταχωμένα κοντά στον οικισμό, στηρίζει την εκδοχή, ότι η διάλυση επήλθε κατά βίαιο τρόπο. Δεν αποκλείεται και η περίπτωση ομαδικής σφαγής, αφού από τότε ούτε επανεγκατάσταση γίνεται, ούτε παρουσιάζεται διεκδικητής πατρογονικού κτήματος.

**Φλωρεντία Εὐαγγελάτου-Νοταρᾶ, Σεισμοί στό Βυζάντιο, ἀπό τόν 13ο μέ-
χρι καί τόν 15ο αἰώνα. Ἱστορική ἔξεταση, Ἀθήνα 1993, 8ο, σσ. 184.**

Περιγραφή τῶν σεισμῶν, βάσει τῶν πηγῶν, στό Βυζάντιο καί τίς γύρω πε-
ριοχές, καί ἔκθεση τῶν συνεπειῶν τους ἀπό κοινωνικῆς, πολιτικοστρατιωτικῆς
δημογραφικῆς, πολεοδομικῆς καί οικονομικῆς πλευρᾶς. Ἐκτός ἀπό τίς κατα-
στροφές στά κτίσματα καί τούς θανάτους, ἀπό καταπλακώσεις, παρέχονται
πληροφορίες γιά τή διάρκεια τῶν σεισμῶν (ὅπου ὑπάρχουν στοιχεῖα) καί τό
χρόνο πού ἔγιναν. Ἀναφέρονται ὀλοκληρωτικές καταστροφές πόλεων, ὅπως ἡ
Ρόδος καί τό Δυρράχιο, καί πτώσεις τειχῶν καί ἀκροπόλεων. Ἐκτός ἀπό τά
τεράστια κοινωνικά προβλήματα πού δημιουργοῦνταν ἀπό τούς ἄστεγους,
στήν ταραγμένη αὐτή ἐποχή, ἡ πτώση τῶν τειχῶν εἶχε ὀλέθριες συνέπειες γιά
μερικές ἀπ' αὐτές τίς πόλεις, ὅπως ἡ Καλλιπόλη καί ἄλλες θρακικές γειτονικές
πόλεις, δεδομένου ὅτι ἔπεσαν εὐκολότερα στά χέρια τῶν Τούρκων (σ. 71, 134)
ἢ τό Δυρράχιο, πού ἐγκαταλείφθηκε ἀπό τούς κατοίκους του καί στή συνέχεια
ἀποικίσθηκε ἀπό Ἀλβανούς (σ. 29, 131). Μνημονεύονται ρήγματα καί «κατά-
δυσεις» πόλεων μαζί μέ τούς οἰκήτορες. Τήν 1η Μαρτίου 1202, π.χ., βαθύ χάσμα
ανοίχτηκε «αὐτομάτως» μπρός ἀπό τή βασιλική κλίνη, μέ ἀποτέλεσμα νά χάσει
τη ζωή του ἓνας εὐνοῦχος καί νά τραυματισθοῦν διάφορα ἄλλα πρόσωπα! (σ.
18). Δέν ἔλειπαν τά θαλάσσια παλιρροϊκά κύματα, ὅπως στή Χίο, τό 1389, καί
στόν Κορινθιακό, τό 1402 (σ. 89, 97).

Περισσότεροι σεισμοί μαρτυροῦνται στήν Κωνσταντινούπολη, ἀσφαλῶς
λόγω τῆς κεντρικῆς θέσης τῆς πρωτεύουσας στίς πηγές. Ἀπό τίς ὑπόλοιπες πε-
ριοχές, συχνότερα μνημονεύεται ἡ Κύπρος. Μπορεῖ ἓνας σεισμός νά ἐπληξε μι-
κρή περιοχή ἢ μιά πόλη ἀλλά, σπανιότερα, μπορεῖ νά ἐγινε αἰσθητός καί σέ πο-
λύ μεγάλη ἀκτίνα (π.χ. Ἀνατολ. Μεσόγειος). Σπανίως, ἡ ἔξαρση τοῦ ἐδάφους
εἶναι τέτοια πού οἱ σεισμοί διαρκοῦν μεγάλο χρονικό διάστημα (π.χ. ὀλόκληρο
ἔτος, Ὀκτώβρ. 1343 - Νόεμβρ. 1344, σ. 52).

Λόγω τῶν δυσκολιῶν πού ἀντιμετώπιζε τό Βυζάντιο, ἡ βοήθεια πού προ-
σφερόταν στους πληγέντες ἦταν πολύ μικρή ἢ ἀνύπαρκτη, τά μέσα γιά τόν ἀπε-
γκλωβισμό τους ἐλάχιστα, ἐνῶ μερικές φορές ἔπεφταν θύματα τῶν ἀρπα-
κτικῶν διαθέσεων τῶν γειτόνων τους, ὅπως οἱ κάτοικοι τοῦ Δυρραχίου, τῶν
ὀπιοῶν τήν πόλη λεηλάτησαν οἱ Ἀλβανοί (σ. 29). Τέλος, οἱ προλήψεις τῶν συγ-
χρόνων γιά τά αἷτια τῶν σεισμῶν φαίνονται καλύτερα στή στάση πού
κρατοῦσαν οἱ πλούσιοι, ὅταν ξεσποῦσε τό κακό, δίνοντας ἐλεημοσύνη καί δια-

γράφοντας τόκους και χρέη (σ. 62). Τό ίδιο περίπου γινόταν αιώνες πριν, στην Κωνσταντινούπολη, επί Ίουστινιανού, σύμφωνα με τόν ιστορικό Άγαθία, ό όποιος άφηγείται τά γεγονότα μέ χάρη και ρεαλισμό, καυτηριάζοντας τέτοιου είδους άντιδράσεις. Ή έργασία προσφέρει σημαντικά στή γνώση τών φυσικών φαινομένων στην ύστερη βυζαντινή περίοδο, μέ όλες τίς συνέπειες πού οί σεισμοί είχαν γιά τόν πληθυσμό και τούς κρατούντες, άμεσες ή έμμεσες.

M. Κορδώσης

Δημητριάδη Ε. Π., *Τό Βιλαέτι τών Ίωαννίνων κατά τόν 19ο αϊ. Γιάννενα*. Άπό τήν «πόλη-παζάρι» στην «πόλη-πρακτορείο». Ίστορική, χωρολογική, πολεολογική, κτιριολογική μελέτη, Θεσσαλονίκη 1993, 8ο μεγ., σ. 241.

Ή έργασία βασίζεται σέ πρωτογενές δημοσιευμένο ήδη ύλικό, βάσει του όποιου ή περιοχή προσεγγίζεται, ιστορικά, από πλευράς χωρολογικής, πολεολογικής και κτιριολογικής, ένώ συγχρόνως διερευνάται και ή κοινωνία πού διαμόρφωσε αυτόν τόν χώρο. Χωρίζεται σέ δύο μέρη και πέντε, συνολικά, κεφάλαια.

Στό πρώτο και δεύτερο κεφάλαιο γίνεται λόγος γιά τήν κοινωνία και τήν οίκονομία (ή κατάσταση στή γεωργία, προϊόντα, βιοτεχνία, οί συντεχνίες μέ τά προβλήματα πού αντιμετώπιζαν, τά εργαστήρια, κατηγορίες γαιών και φόροι, σχέσεις τσιφλικιοΰ και καλλιεργητών, ό άγροτικός και άστικός χώρος, έσωτερικό και έξωτερικό έμπόριο κ.λπ.). Έκτιμώνται τά θετικά και άρνητικά στοιχεία από τήν παρουσία του Άλή Πασά καθώς και ή κίνηση στά Γιάννενα, σέ σχέση μέ τά άναπτυσσόμενα κέντρα στην Άλβανία, τό έμπορικό ισοζύγιο από τίς εισαγωγές και εξαγωγές, οί άσχημες συνέπειες τής βιομηχανικής επανάστασης γιά τήν άνάπτυξη τής ντόπιας βιομηχανίας, ή κίνηση στά λιμάνια τής Ήπειρου κ.λπ. Άκολουθεί έκθεση του διοικητικού συστήματος τής εποχής και απαρίθμηση τών σπουδαιότερων φόρων. Τό πρώτο κεφάλαιο τελειώνει μέ πληροφορίες πάνω σέ κοινωνικά και πληθυσμιακά θέματα (άναλογία τών διαφόρων πληθυσμιακών ομάδων, κατανομή τους, οί δύο φάσεις του έλληνικού οικιστικού δικτύου, άγροτοποίηση και σύγκρουση πόλεως ύπαιθρου) κ.λπ.

Στό δεύτερο κεφάλαιο ξεετάζεται ό τρόπος μέ τόν όποιο ή χωρική οίκονομία άρθρώνεται μέ τό γεωγραφικό χώρο και ή παραγωγή του λειτουργικά οργανωμένου και κατασκευασμένου χώρου (ΛΟΚΧ). Γίνεται λόγος γιά τίς διαφορετικές πληθυσμιακές ομάδες (Άλβανική, Όθωμανική, Έλληνική, λοιπές) και ξεετάζονται οί παράγοντες πού «σχηματοποιούν και όριοθετούν τίς ιδιαιτερότητες του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής» (αυτονομική φάση, μεταρρυθμιστική φάση). Σχετικά μέ τή χωρική οίκονομία του πληθυσμού και τήν άρθρωση της στο γεωγραφικό χώρο, ό σ. διακρίνει δύο φάσεις πού είναι θεμε-

λιακές για την διάρθρωση της μελέτης: Τήν πόλη «παζάρι», όπου «οί πρώτες ύλες μέσω αστικών διεργασιών (συντεχνίες) μεταπλάθονται σε αγαθά (σ. 90) και την πόλη «πρακτορείο», η οποία λειτουργεί «ως ένας διαμετακομιστικός κόμβος απ' όπου διέρχονται τα αγαθά. Στην περίπτωση αυτή η πόλη λειτουργεί περισσότερο ως μιά πρόσκαιρη αγορά αγαθών... χωρίς να γίνεται μιά μετεξέλιξη προς βιομηχανικό εκσυγχρονισμό» και είναι αποτέλεσμα του εισαγόμενου καπιταλισμού. Στην πρώτη περίπτωση δέν υφίσταται σύγκρουση πόλης-ύπαιθρου αλλά ένα πλαίσιο συνεργασίας, όπου δέν υπάρχουν ταξικές ανταγωνιστικές σχέσεις.

Τό δεύτερο μέρος της εργασίας αρχίζει μέ τό τρίτο κεφάλαιο, όπου ό σ. περνά μέ άνεση στη μελέτη του πολεολογικού και κτηριολογικού λειτουργικά οργανωμένου και κατασκευασμένου χώρου. «Μέ την επικράτηση του λιανοπωλητή, στον παραγωγό-λιανοπωλητή... αρχίζει να εμφανίζεται κατά τον 19ο αιώνα η ανάγκη για αγορά-κτίριο, εκτός από τά μαγαζιά που χωροθετούνταν κατά μήκος του κύριου δρόμου... Έτσι λοιπόν, ό τύπος «αγορά-κτίριο» αποτέλεσε ένα μεταβατικό στάδιο μεταξύ των προ-βιομηχανικών και βιομηχανικών, αργότερα, συνθηκών, ανάμεσα στην «αγορά του δρόμου», και στά μόνιμα έμπορικά κέντρα. Έμφανίζονται έτσι οι αγορές-στοές ως έμπορική λειτουργία, αλλά και ως αρχιτεκτονική μορφή» (σ. 100-101). Σχετικά μέ την πόλη-παζάρι δίνονται όρισμένες πληροφορίες για τή λειτουργία της βιοτεχνίας, μέσω της διερεύνησης του φαινομένου των συντεχνιών από τον Γ. Παπαγεωργίου. Για την πόλη-πρακτορείο ό σ. θεωρεί την πυρκαϊά του 1869 ως γεννητήσια αίτια, αφού ό χώρος της αγοράς αποκτά νέες, άπλές, αλλά λιθόκτιστες κατασκευές. Συγχρόνως ξεκινούν οι βασικές αλλαγές της παραδοσιακής όθωμανικής πόλης σε πιό εκσυγχρονισμένη μορφή. Αρχίζει η γεωμετροποίηση του αστικού χώρου, μέ τίς πρώτες όδικές χαράξεις του οικισμού, που μετατρέπονται σε άμαξωτούς όδους κι έτσι τό σύστημα της κλειστής πόλης (όπου η κοινωνική έπαφή ήταν στραμμένη στό σπίτι, στον άδιέξοδο δρόμο, τό μαχαλά) μεταβάλλεται σε άνοιχτό. Ό σ. έξάγει γενικότερο συμπέρασμα, ότι η κοινωνική κυριαρχία στο πολιτικό ή οικονομικό επίπεδο μεταφράζεται, κατά κανόνα, και σε χωρική κυριαρχία. Έτσι, κατά την πρώτη φάση, που κυριαρχεί πολιτικά η όθωμανική κοινωνική ύποδομή, εμφανίζεται η πόλη-παζάρι, άνατολικής επιρροής. Στη δεύτερη φάση που κυριαρχεί η έλληνική ύποδομή εμφανίζεται η πόλη-πρακτορείο.

Μέ την έξωση των χριστιανών από τό κάστρο, μετά τό κίνημα του Διονυσίου Σκυλοσόφου, και τή μετακίνηση άγροτικού πληθυσμού προς την πόλη, δημιουργούνται νέες συνοικίες. Πολλοί έξισλαμίζονται και τά τζαμιά πληθαίνουν. Όστόσο, τό 1731, τά 3/4 των κατοίκων ήταν χριστιανοί. Ό σ. εκθέτει τίς βασικές χριστιανικές και όθωμανικές «πολεολογικές» λειτουργίες και συμπεραίνει ότι στις άρχές του 19ου αί., που κυριαρχεί η όθωμανική κοινωνική δομή, ό οικισμός έχει «τή λειτουργικο-χωρική όργάνωση της «πόλης-παζάρι». Αυτό μετα-

φράζεται στο χωρικό επίπεδο με την εμφάνιση του πυρήνα του παζαριού στο κέντρο του οικολογικού χώρου του οικισμού, μπροστά στη μεσαιωνική πύλη του κάστρου» (σ. 117). 'Ακολουθεί η χωρική όργάνωση των περιοχών κατοικίας με τα δημόσια και ιδιωτικά κτήρια και τη διάρθρωση του νέου οδικού δικτύου. Συμπεραίνεται ότι ο οικισμός οργάνωνεται σ' ένα σύστημα τριών βασικών οδικών άξόνων, πάνω ή κοντά στους οποίους άρθρώνονται τα κυριότερα συμπλέγματα των πολεολογικών λειτουργιών, και όχι σέ έναν μόνον πού διέσχιζε τό παζάρι. «'Η κυριαρχία των τριτογενούς φύσης λειτουργιών, σέ συνδυασμό με την κεντρική θέση του οικισμού, από άποψη συγκοινωνιών, στό Βιλαέτι, του δίνουν τόν οικονομικό χαρακτήρα τής «πόλης-πρακτορείο» (σ. 130).

'Από ένα σύντομο ιστορικό λειτουργικό-χωρικό μοντέλο οργάνωσης του οικισμού, γίνεται φανερό ότι τήν όθωμανική περίοδο, γύρω και έξω από τήν κεντρική πύλη του κάστρου, δημιουργήθηκε τοπική αγορά με ένα οδικό άξονα πού διασχίζει κατά μήκος τήν όχθη τής λίμνης. Δημιουργείται στίς παρυφές τής πύλης και έκτός του κάστρου «κυκλόσχημο παζάρι, με πυκνό αστικό οδικό δίκτυο», οίκοδομικές νησίδες και πλήθος άνοικτών στοών. Κατά τή διάρκεια του 19ου αϊ. ύποβαθμίζεται ή οικονομική σημασία του μεσαιωνικού ιστορικού πυρήνα (μέσ τό κάστρο), πού συγκεντρώνεται πια στό παζάρι, από τό κέντρο του όποιου (Μπαϊρακλί τζαμί) άρθρώνονται νέοι άξονες. Τό κεφάλαιο αυτό, πλούσιο σέ υλικό, άποτελεί τό σκελετό τής έργασίας, με τήν περιγραφή όλων των τύπων κατοικιών τής πόλης και με γενικότερα συμπεράσματα, όπου διαπιστώνεται ότι στίς αρχές του 19ου αϊ., στην Ήπειρο, ό αστικός τρόπος ζωής και ή αρχιτεκτονική φτάνουν σέ πλήρη ώριμότητα. Τά Γιάννενα «κρατήθηκαν μακριά από τά μεγάλα κοινωνικά, ιδεολογικά και καλλιτεχνικά ρεύματα πού άναδιαρθρώνουν τή Δύση στό διάστημα 1500-1900 και χαρακτηρίζονται από παραδοσιακή διάρθρωση και δομή», παρά τίς αλλαγές.

Στό τέταρτο κεφάλαιο μελετάται ό κατασκευασμένος πολεολογικός χώρος στά Γιάννενα και οι οικονομικές του λειτουργίες. 'Αναγράφονται, κατά πληθυσμιακές ομάδες, οι εκκλησίες, τά τζαμιά, τά μοναστήρια, οι συναγωγές, τά νεκροταφεία, οι τεκέδες, τά διοικητικά κτήρια, τά σχολεία, οι τόποι άναψυχής, ύγειονομικά κτήρια, στρατώνες κ.λπ. Συμπεραίνεται ότι τό οικονομικό κέντρο βρίσκεται κυρίως υπό χριστιανικό έλεγχο, ενώ τό σύστημα λειτουργιών πολιτικής και ασφάλειας κατέχεται από τούς όθωμανούς. Τέλος, ως προς τή μορφή και τήν κατασκευή των κτιρίων, διαπιστώνεται ότι στό κέντρο, κατά μήκος των βασικών άρτηριών του οικισμού, κυριαρχεί ή λιθοκτιστη οίκοδομή, ενώ στό έσωτερικό των οίκοδομικών νησίδων ή στίς έπεκτάσεις του οικισμού ή ξύλινη, ότι στίς πολυώροφες κατοικίες επιτρέπονται οι προεξοχές, ως ένα πίκυ και 18 δακτύλους, και ότι καθιερώνεται ή εϋθυγραμμία των οίκοδομών πού βρίσκονται στους κεντρικούς δρόμους. 'Η πόλη αρχίζει νά οργάνωνεται με βάση τίς ταξικές διαφοροποιήσεις των κοινωνικών τάξεων.

Στό πέμπτο κεφάλαιο συνεχίζεται η κτιριολογική ανάλυση της λειτουργίας της κατοικίας στα Γιάννενα. Συμπεραίνεται ότι «ή χωροθέτηση της λειτουργίας της καθημερινής παραμονής της χριστιανικής κατοικίας, εξαρτάται από κοινωνικοοικονομικούς και οικολογικούς παράγοντες που αλλοιώνονται ή όχι από ιδεολογικούς. Στη συνέχεια αναλύονται οι χώροι του σπιτιού που σχετίζονται με τις διάφορες λειτουργίες (οικονομικές, θρησκευτικές, άναψυχής κ.λπ.). Ἀκολουθεί ανάλυση τῶν κατασκευαστικῶν καὶ μορφολογικῶν στοιχείων τῆς κατοικίας (λαϊκῆς-νοικοκυρόσπιτο-άρχοντόσπιτο) καί, τέλος, τὰ συμπεράσματα.

Βασικός στόχος τοῦ βιβλίου εἶναι ἡ διατύπωση τῆς ιστορικής πολεολογίας καί κτιριολογίας, στό πλαίσιο ἑνός τρόπου παραγωγῆς, μέ βάση κυρίως οικονομικούς μηχανισμούς. Μποροῦμε δηλαδή νά πληροφορηθοῦμε βασικά κοινωνικοοικονομικά στοιχεία παλαιότερων κοινωνιῶν ἐν μέσω μιᾶς πολιτιστικής πολεοδομικῆς ἢ ἀρχιτεκτονικῆς κληρονομιάς καί νά ἔχουμε μιᾶ πλήρη καί ζωντανή εἰκόνα τῆς παλιάς πόλης.

M. Κορδῶσης

Δύο ἄρθρα γιά γνωστούς δυνάστες τῆς Πελοποννήσου, τῆς ἐποχῆς τῆς φραγκικῆς κατάκτησης.

α) **Ἀλέξη Σαββίδη**, *Τά προβλήματα σχετικά μέ τόν Λέοντα Χαμάρετο*. Ἀνάτυπο ἀπό: «Βυζαντινά Μελέται», τόμ. Γ' (σ. 38).

Λεπτομερῆς ἀναφορά στόν ἄρχοντα τῆς Λακεδαιμονίας, μέ πλούσια βιβλιογραφία, πού καλύπτει, ἐν μέρει, καί ἄλλα πρόσωπα, ὅπως τόν Ἰωάννη Χαμάρετο καί τόν Λέοντα Σγουρό. Ὁ σ. ἔχει ἐξαντλήσει τήν βιβλιογραφία θίγοντας ὅλα τά προβλήματα πού ἔχουν ἢ μπορεῖ νά ἔχουν σχέση μέ τόν Λέοντα καί ὑποστηρίζοντας τή δική του ἄποψη γιά καθένα ἀπ' αὐτά. Γενικά παρέχεται ἀρκετά καλή εἰκόνα τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς κατάκτησης τῆς Πελοποννήσου καί ιδιαίτερα τῶν γεγονότων ἐκείνων πού ἔλαβαν χώρα στό νότιο τμήμα τῆς, ἀφοῦ γίνεи πρώτα λόγος γιά τόν ἀρχοντικό οἶκο τῶν Χαμαρέτων (σ. 12 κ.έ.). Ἀνάμεσα στό γραφόμενα περιλαμβάνονται καί ὀρισμένες ὑποθέσεις (π.χ. γιά τήν ἐπέκταση τοῦ Χαμάρετου ὡς τό Νίκλι καί τή Βελιγοστή (σ. 13), γιά τό πρόσωπο πού συνεργάστηκε μέ τούς Φράγκους στή Μεσσηνία (πού πιστεῦει ὅτι εἶναι ὁ Καντακουζηνός, σ. 22-23), οἱ ὁποῖες ὁμως ἔχουν πολλές πιθανότητες νά εἶναι σωστές. Ἀπό τά ὑπόλοιπα, πρέπει νά σημειώσουμε ὅτι ὁ τύπος *Λακ(κ)οδαιμονία* τοῦ Χρονικοῦ τοῦ Μορέως δέν ἀναφέρεται ὑποτιμητικά ἀπό τόν συγγραφέα του (σ. 33), ἀλλά πρέπει νά προέρχεται ἀπό παρετυμολογία. Ἐπίσης, μέ τόν ὄρο «οἰλή Λακεδαιμόνων» πρέπει νά ἐννοηθεῖ ἡ πεδινή Λακωνία καί ὄχι ἡ ὑπόλοιπη Λακωνική (σ. 38). Ἐπομένως, τό χωρίο τοῦ Χωνιάτη γιά ὄψιμη κατάληψη τῆς Λακεδαιμόνας, ἄν καί *marginalium*, πρέπει νά λαμβάνεται σοβαρά ὑπόψη.

Παύλου Νιαβή, Λέων Σγουρός πατριώτης ἢ τύραννος, Στό: «Βυζαντιναὶ Μελέται», τόμ. Δ΄, σ. 333-357.

Χωρίζοντας ὁ σ. τὰ περὶ τοῦ Σγουροῦ σέ θέματα «ἡσσανος» σημασίας (π.χ. τὸ μέρος ὅπου παντρεύτηκε τὴν Εὐδοκία, ὁ τρόπος θανάτου του) καὶ σέ μεγαλύτερης, προτιμᾶει νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ παραπάνω θέμα πού θεωρεῖ ὅτι ἀνήκει στὴν δευτέρη κατηγορία. Ἐτσι ἀναφέρει (σ. 334) τοὺς ἀντιφατικούς χαρακτηρισμούς πού ἀποδίδονται στὸν Λέοντα (ὄχι μόνο ἀπὸ πηγές ἀλλὰ καὶ ἀπὸ ὀρισμένους σύγχρονους ἐρευνητές) καὶ προσπαθεῖ νὰ ἀπαντήσῃ στὸ ἐρώτημα πού ὁ ἴδιος θέτει, ἀξιοποιώντας, ἀνάμεσα στὰ ἄλλα, τὴν ἔλευση τοῦ Σγουροῦ στὴ Λάρισα καὶ τὸ συμφέρον του ἀπὸ τὴ συνεργασία του μὲ τὸν Ἄλεξιου Γ΄ (σσ. 338-339, 346), τὴν προκατάληψη τοῦ Μιχαὴλ Χωνιάτη, ἀπέναντι στὸ πρόσωπό του, λόγω προσωπικῶν διαφορῶν (σσ. 344, 345), τὴν κατηγορία πού προσάπτει ὁ Νικήτας Χωνιάτης στὸν Λέοντα περὶ δειλίας (ὁ σ. δέ συμφωνεῖ, ἀναφέροντας ἀκόμη καὶ τὸ μεγαλύτερο ἄνοιγμα τοῦ στενοῦ τῶν Θερμοπυλῶν, λόγω τῶν προσχώσεων, σ. 163), τὴν ἀξία τοῦ τίτλου τοῦ δεσπότη (ἂν δόθηκε), μειωμένη σαφῶς λόγω τῆς πτώσεως τοῦ Ἄλεξιου Γ΄ (σ. 354) κ.λπ., στοιχεῖα πού εἶχαμε λίγο-πολύ ἀξιοποιήσει στὴ μελέτη μας, *Ἡ κατάκτηση τῆς νότιας Ἑλλάδας ἀπὸ τοὺς Φράγκους. Ἱστορικά καὶ τοπογραφικά προβλήματα*: «Ἱστοριογεωγραφικά», 1 (1986) 53-194, στίς σελ. 71, 164, 73, 163, 72, ἀντίστοιχα, ἔργο πού ὁ σ. γνωρίζει καὶ ὅπου ὑπάρχει εἰδικὸ ὑποκεφάλαιο: «Ἡ προσωπικότητα τοῦ Λέοντος Σγουροῦ». Συχνότερες παραπομπές, ἐξἄλλου, θὰ προφύλασσαν τὸν σ. καὶ ἀπὸ πιθανὰ λάθη π.χ. ἡ μνεία ὅτι οἱ Φράγκοι πέρασαν ἀπὸ τὰ στενά τοῦ Ἁγιονορίου (σ. 341) συμπεραίνεται ἔμμεσα στὴν ἄνω μελέτη ἀπὸ χωρίο τοῦ Νικήτα Χωνιάτη, κατόπιν ἐρευνας πού κάναμε ἐπὶ τόπου, πού ὁμως μπορεῖ νὰ μὴν ἀποδειχτεῖ σωστὴ (μολοντί μέχρι σήμερα ἐμμένουμε στὴν ἀποψή μας).

Ἐπὶ τίς ὑπόλοιπες παρατηρήσεις πού θὰ μπορούσαν νὰ γίνουν, σημειῶνω ὅτι εἶναι φυσικὸ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης νὰ εἶναι «ἀνακόλουθος» στοὺς χαρακτηρισμούς του πρὸς τὸν Λέοντα, ἀφοῦ ὑπῆρξε συγκεκριμένο συμβάν, βάσει τοῦ ὁποίου, οἱ διαθέσεις του ἄλλαξαν ἢ χειροτέρεψαν. Πάντως, οἱ θετικὲς διαθέσεις δὲν ἀξιολογοῦνται τόσο ἀπὸ τὴ χρῆση, σέ ἐπιστολὴ του, τοῦ τίτλου «πανυπέρτιμος», ὅσο ἀπὸ τὴ φράση τοῦ Νικήτα Χωνιάτη ὅτι ὁ ἀδελφὸς του «παισι τοῖς κατὰ πνεῦμα τὸν Σγουρόν ἐνέγραφε»! Τέλος, εἶναι σωστὴ ἢ παρατήρηση ὅτι δὲν εἶναι βέβαιο πὼς ὁ Ἄλεξιου Γ΄ ἀνέθεσε στὸ Σγουρό τὴν καταδίωξη τῶν πειρατῶν, στὸ Χρονικὸ ὁμως τοῦ Μορέως ὑπάρχει στίχος (1467) πού δείχνει ὅτι ἐνεργοῦσε μὲ ἐξουσιοδότηση τοῦ Βυζαντινοῦ αὐτοκράτορα. Ἡ φράση «ἀπὸ ὕψους» πού χρησιμοποιοεῖ ὁ Μιχ. Χωνιάτης, δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ σημαίνει ὅτι ἐνεργοῦσε ὡς ἐμπρόσωπος τῆς κυβέρνησης (σ. 355), ἂν καὶ δὲν ἀποκλείεται.

Παν. Σ. Κατσαφάδου, Μάνη, Μέζαπος· ἡ δημηρική Μέσση, Ἀθήνα 1994, σσ. 70.

Ταύτιση τῆς δημηρικῆς Μέσσης μέ τό Μέζαπο, Μάνης, βάσει τοπογραφικῶν καί ἀρχαιολογικῶν στοιχείων. Ὁ σ. στηρίζεται στίς ἀρχαίες πηγές, ἰδιαίτερα στόν Παυσανία, καί σέ προσωπική ἐπίμονη καί προσεκτική ἔρευνα. Ἀφοῦ ἀποκλείσει τήν περιοχή Γερολιμένος, στρέφεται στό Μέζαπο, τοῦ ὁποῦ τοῦ ὄνομα εἶναι πιθανό νά σχετίζεται μέ τό ἀρχαῖο ὄνομα, Μέσση. Ἡ ἔλλειψη προϊστορικῆς, ὅπως ἀναφέρει, κεραμικῆς στό ἀκρωτήριο Τηγάμι Μεζάπου ἀναγκάζει τόν σ. νά στρέψει τίς ἔρευνές του στό σημερ. χωριό πού διαθέτει μικρά λιμάνια, ἐνῶ ὁ λόφος, πού βρίσκεται ἀκριβῶς δίπλα στή θάλασσα, θά μπορούσε νά ἀποτελέσει ὄχρωμένο χώρο. Μεταξύ τῶν ὑπολειμμάτων πού δείχνουν ὑπαρξη ζωῆς στούς ἀρχαίους χρόνους συγκαταλέγονται ὄστρακα προϊστορικῆς κεραμικῆς.

Τήν ἐργασία συμπληρώνουν τά διάφορα σχέδια (τοπογραφικά διαγράμματα, κατόψεις, ἀναπαραστάσεις, σχηματογραφικά ὄστράκων) πού μέ τόση ἐπιτυχία ὁ σ. παρουσιάζει στίς ἐργασίες του, καθώς καί φωτογραφίες τοπογραφικοῦ καί ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος. Μιά φιλότιμη προσπάθεια, μέ θετικά ἀποτελέσματα.

Μ. Κορδώσης

Monumenta Peloponnesiaca: Documents for the history of the Peloponnese in the 14th and 15th centuries. Athens 1995 (ἔκδ. **J. Chrysostomides**).

Ἐκδοση 320 ἐγγράφων, πού προέρχονται ἀπό τά ἀρχεῖα τῆς Ραγούζας (Dubrovnik), Φλωρεντίας, Μάλτας, Παρισιοῦ, Τουρίνου, Βατικανοῦ καί, κυρίως, Βενετίας, τά ἔγγραφα τῆς ὁποίας ἀναφέρονται πρωτίστως στόν Νέριο Acciaiuoli καί στόν δεσπότη Θεόδωρο Παλαιολόγο, δύο πρόσωπα πού ἔπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο στή νότια Ἑλλάδα, κατά τήν ἐποχή αὐτή. Ἡ εἰσαγωγή (σ. XXXV-XLIII) ἀφιερώνεται κυρίως στά δύο αὐτά πρόσωπα καί τελειώνει μέ πληροφορίες πρακτικοῦ ἐνδιαφέροντος γιά τήν σωστή ἀνάγνωση καί χρήση τῶν ἐγγράφων.

Τά ἔγγραφα, πού χωρίζονται σέ ὀκτώ κατηγορίες, ἐκδίδονται κατά χρονολογική σειρά (ἀπό τό 1356 ὡς τό 1432) καί καλύπτουν τό μεγαλύτερο μέρος τοῦ ὀγκώδους τόμου (σ. 1-596). Τά περισσότερα ἀπό τά 320 ἔγγραφα παρουσιάζονται γιά πρώτη φορά, περιλήφθηκαν ὁμως καί ὀρισμένα ἀπό παλαιότερες συλλογές, μέ διορθώσεις καί συμπληρώσεις. Ὁ τόμος τελειώνει μέ βιβλιογραφία, γενικό index (σ. 607-664), 16 πίνακες μέ φωτογραφίες χειρογράφων καί ἓνα χάρτη τῆς νότιας Ἑλλάδας, ἀπ' ὅπου γίνεται φανερή ἡ συμβολή τῆς ἐργασίας στήν ἱστορική γεωγραφία, δεδομένου ὅτι στά ἔγγραφα μνημονεύονται

πολλά τοπωνύμια της Στερεᾶς καὶ ἰδιαίτερα τῆς Πελοποννήσου. Πρόκειται γιὰ ὑποδειγματικὴ ἔκδοση πού προσφέρει νέα ἱστορικὰ στοιχεῖα, κατὰ τὴν ταραγμένη ἐκείνη ἐποχὴ, ὅταν Βυζαντινοί, Ἑνετοί, Φράγκοι καὶ Τοῦρκοι ἀγωνίζονταν νὰ ἐπικρατήσουν στὴ χερσόνησο.

M. Κορδώσης

Anna Avraméa, *Le Péloponnèse du IVe au VIIIe siècle. Changements et persistances.* Publications de la Sorbonne, Serie «Byzantina Sorbonensia», 15, Paris 1997, σ. 218 + 1 χάρτης.

Ἡ συγγρ. ἀρχίζει μὲ εὐχαριστίες σέ ὄσους βοήθησαν ποικιλοτρόπως γιὰ νὰ ἔρθει σέ πέρας ἡ ἐργασία αὐτή, μὲ πρόλογο (τῆς E. Ahnweiler), εἰσαγωγή καὶ κατάλογο βραχυγραφιῶν. Ἡ μελέτη χωρίζεται σέ πέντε ἐνότητες, μὲ ἑπτὰ συνολικά κεφάλαια. Στὴν πρώτη ἐνότητα περιλαμβάνονται τὰ σχετικὰ μὲ τὴ διοίκηση καὶ στὴ δευτέρη τὰ φυσικὰ ἢ ἀνθρώπινα ἔργα πού ἐπέφεραν μεταβολές στό χώρο. Εὐρισκόμενη ἡ Πελοπόννησος, ἀνάμεσα στό ἀνατολικό καὶ τὸ δυτικὸ τμήμα τῆς αὐτοκρατορίας, τουλάχιστον ἀπὸ πλευρᾶς θαλασσιῶν ὁδῶν, ἡ σημασία τῆς αὐξανόταν κάθε φορὰ πού δυσκολευόταν ἡ ἐπικοινωνία ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολη στὴ Δύση, μέσω Ἑγνατίας (σ. 33). Ἡ πρωτεύουσα τῆς Ἀχαΐας, Κόρινθος, φαίνεται ὅτι ἦταν καὶ ἡ πρωτεύουσα τοῦ θέματος Ἑλλάδος καὶ μόνον ἀργότερα, ὅταν τοῦτο χωρίστηκε, ἔμεινε ἀποκλειστικὰ πρωτεύουσα τῆς Πελοποννήσου (σ. 37). Ὁ μητροπολίτης τῆς ἦταν ἐπικεφαλῆς τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Ἑλλάδας, «τῆς Ἑλλήνων χώρας», ὅπως ἀναγράφεται, ἀφήνοντάς μας νὰ διαπιστώσουμε, σέ συνδυασμὸ μὲ ἄλλες πηγές, προγενέστερες ἢ μεταγενέστερες, (ὅπως τὰ Θαύματα τοῦ ἁγ. Δημητρίου) ὅτι καὶ κατὰ τοὺς λεγόμενους σκοτεινοὺς αἰῶνες, τὸ ἔθνικὸ Ἕλληνας δέ σήμαινε μόνον «εἰδωλολάτρες». Τοῦτο ἔχει ἰδιαίτερη σημασία, ὅταν τὸ ὄνομα αὐτὸ βρῆσκειται δίπλα ἀπὸ τὴν ὑπογραφή ἐνὸς ἐκκλησιαστικοῦ ἐκπροσώπου καὶ μάλιστα, τὸν ἐπικεφαλῆς τῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας.

Οἱ σεισμοὶ εἶναι, ὅπωςδήποτε, τὸ φυσικὸ ἐκεῖνο φαινόμενο πού φέρει τίς μεγαλύτερες μεταβολές, ἂν μάλιστα συντροφευθεῖ καὶ μὲ παλιρροϊκὸ κύμα, πού μπορεῖ νὰ πλήξει τίς ἀκτές, σέ μεγάλο βάθος. Ἡ σ. δίνει μεγάλη προσοχὴ στίς μεταβολές πού ἐπῆλθαν (ὅπως ἐξᾴλλου βλέπουμε ἀπὸ τὸν τίτλο τῆς ἐργασίας) καὶ σημειώνει κάθε λεπτομέρεια, μολονότι οἱ πηγές δέ μᾶς διασώζουν ἐντυπωσιακὰ σκηνές, μὲ ἐξαίρεση τὸ μεγάλο σεισμό τοῦ 551, πού ἀφορᾷ κυρίως τὴν ἀνατολ. Στερεά (ὅπου σήκωσε παλιρροϊκὸ κύμα) καὶ τὸν Κορινθιακὸ. Λεῖπουν οἱ φρικιαστικὰς ἐκεῖνες περιγραφές τῶν συγγραφέων τῆς πρωτοβυζαντινῆς περιόδου γιὰ ἄλλες πόλεις (π.χ. Νικομήδεια, Ἀντιόχεια, Πομπηιοῦπο-

λη, Κῶ, Ἀλεξάνδρεια κ.λπ.), μολονότι οἱ καταστροφές, ἐδῶ, ἰδιαίτερα στήν Κόρινθο, ἦταν τεράστιες. Ὅχι μόνο ἡ πόλη ἐπλήγη ἀνεπανόρθωτα ἀλλά οἱ συνέπειες ἦταν ἀποφασιστικῆς σημασίας καί γιά τά δύο τῆς λιμάνια· ἐκεῖνο τῶν Κεχερών ἔπαθε καθίζηση, μέ ἀρνητικά ἀποτελέσματα γιά τή λειτουργία του, ἐνώ τό λιμάνι τοῦ Λεχαιῶν ἀνυψώθηκε (σ. 47).

Ἡ τρίτη ἐνότητα τῆς ἐργασίας καλύπτει σχεδόν τίς μισές σελίδες τῶν κεφαλαίων (54 ἀπό τίς 125) καί εἶναι ἡ μοναδική πού περιλαμβάνει δύο κεφάλαια· α) ἐπιδρομές ὡς τό τελευταῖο τέταρτο τοῦ ΣΤ' α., (σσ. 53-66, κεφ. III) καί β) σλαβικές ἐπιδρομές καί ἐγκαταστάσεις (σ. 68-120, κεφ. IV), πού περιλαμβάνει καί πλούσιο ἀρχαιολογικό ὕλικό (καί σέ εἰκόνες). Στό πρῶτο γίνεται λόγος γιά τίς ἐπιδρομές τῶν Ἑρουλῶν καί Βησιγότθων καί τίς μεταβολές πού ἐπῆλθαν, πού δέν ὀφείλονται μόνον στούς ἐπιδρομείς, ἀλλά καί στίς τεταμένες σχέσεις μεταξύ ἀνατολικοῦ καί δυτικοῦ τμήματος τῆς αὐτοκρατορίας, ὅπως, π.χ., στίς προσπάθειες τοῦ Στιλίκωνος νά προσαρτήσῃ τό ἀνατολικό Ἰλλυρικό (σ. 63). Οἱ συνέπειες ἀπό τίς ἐνέργειες τῶν δυνάμεων αὐτῶν ἀλλά καί ἄλλων, τελείως διαφορετικῶν, ὅπως ἦταν οἰκονομικοί, ἰδεολογικοί καί θρησκευτικοί παράγοντες (Ἐκκλησία), συντέλεσαν σέ μεταβολές πού ἀντικατοπτρίζονται στίς κτηριακές κατασκευές, οἱ ὁποῖες προσαρμόζονται στίς νέες ἀνάγκες.

Στό δεύτερο κεφάλαιο, γιά τή διείδυση καί ἐγκατάσταση τῶν Σλάβων, γίνεται ἐκμετάλλευση ὅλου ἐκείνου τοῦ ὕλικου πού προσφέρεται γιά τό θέμα: γραπτές πηγές, νομίσματα, τοπωνύμια, κεραμική, μεταλλικά ἀντικείμενα. Σχετικά μέ τούς θησαυρούς νομισμάτων, ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν οἱ διαπιστώσεις τῆς σ. ὅτι περισσότερα νομίσματα βρέθηκαν στήν κάτω πόλη τῆς Κορίνθου ἀπ' ὅτι στόν Ἀκροκόρινθο καί ὅτι βυζαντινά νομίσματα κυκλοφοροῦσαν στήν Πάτρα καί μετά τό 587-88, ἔτος κατά τό ὁποῖο τό Χρονικό τῆς Μονεμβασίας ὀρίζει τή μετοίκηση τῶν Πατρινῶν στό Ρήγιο Καλαβρίας. Σωστά, λοιπόν, συμπερένεται ὅτι «ἡ μετοικεσία ἢ δέν ἔλαβε χώρα ἢ δέν εἶχε γενικό χαρακτήρα» (σ. 77). Ἄποψή μας εἶναι ὅτι συνέβαινε τό δεύτερο καί ὅτι μάλιστα ἡ μετοικεσία δέν ἦταν ἀποτέλεσμα μιᾶς εἰδικῆς ἐπιδρομῆς. Μπροστά στόν κίνδυνο ἐφευγαν ἐκεῖνοι πού ἤθελαν ἢ εἶχαν τά μέσα νά φύγουν. Ὑπῆρχε συχνή ἐπικοινωνία μεταξύ Πάτρας καί Ρηγίου. Πολλοί κάτοικοι τῆς Πάτρας κατέφευγαν στό Ρήγιο, κατά τή διάρκεια τῶν δύο αἰῶνων τῶν ἐπιδρομῶν, ὅπως καί μερικοί κάτοικοι τοῦ Ρηγίου κατέφευγαν στήν Πάτρα, κατά τήν ἐποχή τῶν ἀραβικῶν ἐπιθέσεων. Γενικά, τά νομίσματα δείχνουν ὅτι ἡ πληροφορία τοῦ Χρονικοῦ τῆς Μονεμβασίας γιά σλαβική κατοχή τῆς Πελοποννήσου ἀπό τό 587/8 ὡς τό 805 δέν εὐσταθεῖ (σ. 79).

Ἡ μελέτη συνεχίζεται μέ ἐκμετάλλευση τοῦ ὕλικου πού προσφέρουν τά σλαβικά τοπωνύμια καί ἰδιαίτερα ἡ κεραμική. Ἔτσι, στό Ἄργος, ἡ σλαβική κεραμική ὀρίζεται χρονολογικά ἀπό τόν 7ο ὡς τόν 9ο αἰῶνα καί τονίζεται ὅτι, σέ ὀρισμένες περιπτώσεις, βρέθηκε μαζί μέ βυζαντινὴ κεραμική, πράγμα πού δεί-

χνει ειρηνική συνύπαρξη τῶν δύο στοιχείων. Τό ἴδιο παρατηρεῖται στήν Τίρυνθα, στά Ἴσθμια, τήν Ὀλυμπία (σσ. 85, 86). Ἡ διαπίστωση εἶναι, νομίζω, σημαντική. Δέν πρέπει νά χαράσσουμε διαχωριστικές γραμμές ανάμεσα στά δύο ἔθνικα στοιχεία τῆς Πελοποννήσου. Πρέπει νά θεωρεῖται βέβαιο (ἐνισχύεται καί ἀπό πηγές) ὅτι μπορεῖ οἱ Σλάβοι νά ζοῦσαν κυρίως στό ἐσωτερικό καί τίς κοιλάδες ἀλλά μερικοί ἀπ' αὐτούς ζοῦσαν καί στίς περιοχές ὅπου κατοικοῦσαν Ἕλληνες. Πιστεύουμε ὅτι μετά ἀπό τό πέρασμα ἐνός χρονικοῦ διαστήματος ἐξοικείωσης, ὀρισμένοι Σλάβοι μετεκινοῦντο πρὸς τά μέρη αὐτά, ἰδιαίτερα τῆς περιφέρειας τῆς χερσονήσου. Ἀπό τόν Πορφυρογέννητο καί τόν Παῦλο Μονεμβασίας ἐξάγουμε, ἔμμεσα, τό συμπέρασμα ὅτι ἡ βασική αἰτία πού ἔκανε αὐτούς τούς Σλάβους νά μετακινήθουν ἦταν ἡ εὕρεση ἐργασίας.

Ἡ ἴδια προσοχή δίνεται στήν ἐξέταση μεταλλικῶν ἀντικειμένων καί κυρίως στίς πόρπες, ὅπου ἐρευνῶνται ὄλα τά εἶδη, κατά σειρά τῶν πόλεων στίς ὁποῖες βρέθηκαν. Ἡ ἐξέτασή τους δείχνει διάρκεια στήν παραγωγή τους, κινήσιμα ἀνάμεσα σέ περιοχές τῆς Πελοποννήσου (σ. 98) — ἄρα ὑπῆρχαν ἐπαφές — καί γενικότερα συνέχεια τῆς ζωῆς καί τῆς βυζαντινῆς παρουσίας. Ἐντυπωσιακές εἶναι οἱ σφραγίδες πού βρέθηκαν στά μικρά νησιά τοῦ Ἀργολικοῦ, κοντά στίς ἀκτές, καί δείχνουν παρουσία τῆς πολιτικῆς, στρατιωτικῆς καί ἐκκλησιαστικῆς βυζαντινῆς ἐξουσίας. Χρονολογοῦνται, στήν πλειονότητά τους, ἀπό τόν 6ο ὡς τόν 8ο αἰ. Περισσότερο ἐνδιαφέρον παρουσιάζουν ἐκεῖνες τοῦ 8ου αἰ. πού μνημονεύουν στρατηγὸ Ἑλλάδος καί ἐπίσκοπο Ὀρόβης, τό νησί, ὅπου, κατά τό Χρονικό τῆς Μονεμβασίας, κατέφυγαν οἱ Ἀργεῖοι. Ἡ τελευταία χρονολογεῖται στό πρῶτο μισό τοῦ 8ου αἰ., πιθανῶς ἀνάμεσα στά 733 καί 755. Ἡ ἀποψη ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ ἰδρύθηκε ἀπό τούς Ἀργεῖτες πού εἶχαν μεταφερθεῖ στό νησί, ἀπό τό τέλος τοῦ 6ου αἰ., σωστά δέν γίνεται δεκτὴ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη πλευρά, νομίζουμε, δέν πρέπει νά ἐξηγηθεῖ αὐτὴ ἡ ἀνθιση τῶν παραλίων μόνο ἀπὸ πλευρᾶς μετακίνησης τοῦ ἐμπορίου πρὸς τίς ἀκτές. Τά μικρά ξερονήσια τοῦ Ἀργολικοῦ, ὅπως καί ἄλλα, σέ διαφορετικὲς περιοχές, πρέπει νά λειτουργοῦσαν ὡς προέκταση τῆς ἀκτῆς· ἀσφαλούς ὅταν ὁ κίνδυνος ἐρχόταν ἀπὸ τό ἐσωτερικό (σλαβικός), ἀσφαλούς ὅταν ἐρχόταν ἀπὸ τὴ θάλασσα (ἀραβικός). Ἦταν ἀδύνατο νά παραμένουν ἐκεῖ κάτοικοι γιὰ πολλὲς δεκαετίες, λόγω τῶν τρομερῶν ἀραβικῶν ἐπιδρομῶν. Φαίνεται ὅτι γιὰ μερικά χρόνια — προφανῶς λίγο πρὶν καί μετὰ ἀπὸ τό μεγάλο λοιμὸ τοῦ 746 — ὁ κίνδυνος ἦταν μεγαλύτερος ἀπὸ τό ἐσωτερικό. Ἔτσι πολλοὶ κάτοικοι τοῦ ἐσωτερικοῦ τῆς Ἀργολίδας κατέφυγαν στά νησιά, ὅταν ὑπῆρχε κίνδυνος, καί ἐπέστρεφαν ὅταν ἠσύχαζαν τά πράγματα. Παρατεταμένη ἐγκατάσταση σέ κοντινά στήν ἀκτὴ ξερονήσια σημαίνει βέβαια ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὴν ἐνδοχώρα. Στὴν περίπτωσή αὐτή, ἡ θάλασσα λειτουργοῦσε ὡς ἀπρόσιτο τεῖχος, ἐννοεῖται γιὰ τούς ἐπιδρομεῖς πού ἔφθαναν ἀπὸ τὴν ξηρὰ. Ἀσφαλῶς, τό κράτος θὰ ἐνίσχυε τίς παράκτιες περιοχές, ὅπως ἀναφέρει ἡ σ. (κυρίως τίς βραχῶδεις χερσονήσους, πιστεύουμε), ὥστε καί ὁ

πληθυσμός νά ήταν πλό ασφαλής και ή διεξαγωγή του έμπορίου νά γινόταν εύκολότερα. "Υστερα απ' όλα αυτά, ή άποψη ότι ο στρατηγός της Ελλάδος έμενε στην Κόρινθο και ότι τό Χρονικό της Μονεμβασίας κατά λάθος τόν ονομάζει στρατηγό Πελοποννήσου (σ. 100), δέν είναι άδικοιολόγητη.

Στήν τέταρτη ένότητα (πέμπτο κεφάλαιο) άναπτύσσονται τά σχετικά μέ τίς πόλεις και τήν ύπαιθρο. Διαπιστώνεται ότι τό ανατολικό τμήμα της χερσονήσου βρίσκεται σέ μεγαλύτερη άκμή απ' ότι τό δυτικό (σ. 108). Μπορεί όρισμένα από τά άρχαία κτήρια στίς πόλεις νά έγκαταλείπονται, αλλά από τά μέσα του 5ου ως τά μέσα του 6ου αι. ύπάρχει έντονη οίκοδομική δραστηριότητα, πού διακόπτεται κατά τήν περίοδο πριν από τήν άφιξη των Σλάβων. Στή νότια Άργολίδα παρατηρείται άνάπτυξη, σέ σχέση μέ τήν ύστερη ελληνιστική έποχή (σ. 116-117) και γενικά, κατά τόν 5ο και 6ο αι., καλλιεργούνται γαίες πού πριν είχαν έγκαταλειφθεί.

Άκολουθεί ή πέμπτη ένότητα, για τήν άστική και άγροτική κοινωνία και οίκονομία. Στίς πόλεις, άξιωματούχοι και πλούσιοι πολίτες κάνουν εύεργεσίες, ένω ο πληθυσμός, κατά τόν 5ο και 6ο αι., αύξάνει. Τά νομίσματα κυκλοφορούν, ιδιαίτερα στίς παραλιακές περιοχές, μολονότι τά περισσότερα έπαγγέλματα, άκόμη και στην Κόρινθο, συνδέονται μέ τήν ξηρά και όχι μέ τήν θάλασσα. Στήν πόλη αυτή, από τά μέσα του 5ου ως τά μέσα του 6ου αι., παράγονται λύχνιοι, σέ μεγάλες ποσότητες. Γίνονται έμπορικές ανταλλαγές όχι μόνο μέ κοντινούς αλλά και μέ πολύ μακρινούς τόπους, ως του άρχίσει ή δυσκολία στά ταξίδια και ή άγορά γίνει κλειστή. Σχετικά μέ τά σπίτια, οι περιστυλες κατοικίες από τά μέσα του 6ου αι. άρχίζουν νά λείπουν, ένω οι φτωχές τάξεις έμεναν σέ σπίτια λιτά, κατασκευασμένα πρόχειρα. Στήν τελευταία, έκτη ένότητα (7ο κεφάλαιο) για τόν πολιτισμό της περιοχής, τονίζεται ότι οι δεσμοί μέ τό άρχαιο παρελθόν, γενικά, παραμένουν άκοποι, ένω, μέ τήν επίδραση της Έκκλησίας και άλλων πολιτικών και οίκονομικών παραγόντων θά άρχίσουν σιγά-σιγά οι άλλαγές στην κοινωνία, για νά δεχτεί τήν πραγματικότητα της νέας έποχής.

Η μελέτη τελειώνει μέ κατάλογο θέσεων, όπου παρουσιάζονται σύντομα τά αρχαιολογικά δεδομένα (οι αριθμοί παραπέμπουν στό χάρτη, εκτός κειμένου) και γενικό Index. Πρόκειται για σοβαρή έργασία, όπου ιστορία και αρχαιολογία συμβάλλουν τό ίδιο στην διαμόρφωση των συμπερασμάτων, πράγμα πού δίνει σ' αυτά μεγαλύτερο κύρος.

M. Κορδώσης

Bie Byzantiner und ihre Nachbarn. Die *De administrando imperio* genannte Lehrschrift des Kaisers Konstantinos Porphyrogenetos für seinen Sohn Romanos. Übersetzt, eingeleitet und erklärt von Klaus Belke und Peter Soustal. [Byzantinische Geschichtsschreiber 19] Verlag Fassbaender, Wien 1995 (ISBN 3-9005 38-54-9), 358 σελ.

Ένα από τα πιο ενδιαφέροντα κείμενα της βυζαντινής γραμματείας είναι το έργο, που απηύθηνε «πρός τὸν ἴδιον υἱὸν Ῥωμανόν» —όπως παραδίδεται στο μοναδικό χειρόγραφο— ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Ζ΄ Πορφυρογέννητος (913-959). Πρόκειται για το γνωστό στη διεθνή βιβλιογραφία ως *De administrando imperio* έργο, σύμφωνα με τον συμβατικό και όχι ιδιαίτερα ταιριαστό τίτλο, που του έδωσε ο I. Meursius. Ο υπό παρουσίαση τόμος περιλαμβάνει μετάφραση στα γερμανικά του βιβλίου του εστεμμένου συγγραφέα, συνοδευόμενη από εισαγωγή και σχόλια. Ο K. Belke και ο P. Soustal είναι δύο από τους βασικούς συνεργάτες του ερευνητικού κέντρου της Ακαδημίας των Επιστημών της Βιέννης που έχει ως αντικείμενο τη σύνταξη της *Tabula Imperii Byzantini* και έχουν παρουσιάσει πλούσιο ερευνητικό και συγγραφικό έργο στον τομέα της Ιστορικής Γεωγραφίας¹. Δεν αποτελεί βεβαίως σύμπτωση το γεγονός ότι δύο ειδικοί στον τομέα αυτόν έστρεψαν την προσοχή τους στο συγκεκριμένο έργο, εφ' όσον αυτό αποτελεί θησαυρό πληροφοριών για διάφορες περιοχές της αυτοκρατορίας αλλά και για γειτονικές χώρες και λαούς· βεβαίως είναι εξ ίσου σημαντικό για τις σχέσεις του Βυζαντίου μαζί τους και για τις αρχές της εξωτερικής του πολιτικής και των μεθόδων της διπλωματίας του. Μέσα από τις γραμμές του *De administrando imperio* αναδύονται συχνά οι χρονικά πρώτες και συνάμα σημαντικότες ειδήσεις για την εμφάνιση, την ιστορία, τα ήθη κ.ά. πολλών από τους λαούς της Ευρώπης και της ευρύτερης περιοχής γύρω από το Βυζάντιο. Πρόκειται για την εποχή κατά την οποία η αυτοκρατορία είχε αποκαταστήσει την εσωτερική της ενότητα μετά τη λαίπαλα της εικονομαχίας, είχε σταθεροποιήσει το ανατολικό μέτωπο εναντίον των Αράβων και ετοιμαζόταν να προχωρήσει στην αντεπίθεση, ενώ είχε πλέον εμπεδώσει σε μεγάλο βαθμό το αναπόφευκτο γεγονός της παράλληλης ύπαρξης ενός δεύτερου αυτοκράτορα στη Δύση.

Στην εισαγωγή, που συνέταξε ο K.B. (σ. 40-64), εκτίθενται τα βιογραφικά του Κωνσταντίνου Ζ΄ και το ιστορικό πλαίσιο, παρουσιάζεται το έργο, το περιεχόμενό του και αναπτύσσονται οι απόψεις σχετικά με τη μορφή του (σ. 54-58), τη γλώσσα και τη χειρόγραφη παράδοση. Στην αρχή κάθε ενός από τα 53 κεφάλαια παρατίθεται σχολιασμός του περιεχομένου του, ο οποίος είναι ιδιαί-

1. Βλ. *Ιστοριογεωγραφικά*, 5 (1995), 179.

τερα χρήσιμος, για την ενημέρωση του αναγνώστη σχετικά με τη συνοχή και αλληλοεξάρτηση των κεφαλαίων. Η μετάφραση και ο σχολιασμός των κεφ. 14-28 και 37-53 προέρχεται από τον ίδιο συγγραφέα, ενώ ο P.S. ανέλαβε το προοίμιο και τα κεφ. 1-13 και 29-36. Η έκδοση που χρησιμοποιήθηκε για την επεξεργασία του έργου είναι εκείνη του Gy. Moravcsik (1949), η οποία αποτέλεσε αργότερα τον Α' τόμο του *Corpus Fontium Historiae Byzantinae*². Πλούσια ευρετήρια προσώπων, τόπων και λαών, αξιωμάτων, τίτλων και διαφόρων επιλεγμένων όρων που παρουσιάζουν ενδιαφέρον κλείνουν τον τόμο.

Με την παρούσα μετάφραση στα γερμανικά, γίνεται το έργο ευρύτερα γνωστό στο αναγνωστικό κοινό της Δ. Ευρώπης αλλά και σε ιστορικούς άλλων λαών. Βεβαίως η μετάφραση στα αγγλικά από τον R.J.H. Jenkins και ο πλούσιος σχολιασμός του κειμένου από ομάδα ειδικών επιστημόνων, που είχε εκδοθεί το 1962³, είχαν καταστήσει προσιτό το περιεχόμενο του έργου σε ευρύτερο κύκλο ιστορικών. Τώρα όμως έχει τη δυνατότητα ο ερευνητής να βρει συγκεντρωμένη και συστηματικά επεξεργασμένη τη βιβλιογραφία καθώς και ιστορικά σχόλια, που είναι τα αποτελέσματα ερευνών των 33 χρόνων ως το 1995. Και είναι πράγματι πολύ πλούσια η παραγωγή η σχετιζόμενη με το μοναδικό αυτό έργο.

Κλείνοντας, θέλω να επισημάνω μία λεπτομέρεια, η οποία βεβαίως δεν έχει σχέση με την αξία και τη σημασία του συγκεκριμένου βιβλίου: Ως τρόπος βραχυγράφησης των συχνά χρησιμοποιουμένων έργων της βιβλιογραφίας έχει επιλεγεί εκείνος που αναφέρει δίπλα στο όνομα του συγγραφέα μόνο το έτος δημοσίευσης του συγκεκριμένου έργου (π.χ. Honigmann 1935a αντί του Honigmann, Charsianon Kastrom, και Honigmann 1935b αντί του Honigmann, Ostgrenzen), με συνέπεια να στερείται ο αναγνώστης μία σύντομη και περιεκτική πληροφορία για το παραπεμπόμενο έργο. Δυστυχώς ο τρόπος αυτός βραχυγράφησης έχει βρει αρκετούς θιασώτες, που δυσκολεύουν όμως με τον τρόπο αυτόν τη χρήση του κειμένου τους.

Ταξιάρχης Γ. Κόλιας

2. Gy. Moravcsik, *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*, [Ουγγροελληνικά μελέται 29] Βουδαπέστη 1949 = Ουάσινγκτον 1967. Με αγγλ. μτφρ. του R.J.H. Jenkins.

3. F. Dvornik - R.J. Jenkins - B. Lewis - Gy. Moravcsik - D. Obolensky - S. Runciman, *Constantine Porphyrogenitus De administrando imperio*. Vol. II, *Commentary*, London 1962.

ΑΛΒΑΝΟΙ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΕΣ

Έξι χρόνια πέρασαν από την πολιτική αλλαγή στη γειτονική Αλβανία και οι συνέπειες είναι τεράστιες όχι μόνο για την ίδια τη χώρα αλλά και την Ελλάδα. Οι συνθήκες δεν διαφέρουν πάρα πολύ από το τέλος του προηγούμενου αιώνα, αν κρίνουμε, τουλάχιστον, από το έργο του Γάλλου αρχαιολόγου, φιλόλογου και περιηγητή V. Bérard, «Τουρκία και ελληνισμός· οδοιπορικό στη Μακεδονία», μετάφρ. Μ. Λυκούδη, Α΄ έκδ. 1987 (εκδ. «Τροχαλία»), που γενικά θεωρείται αντικειμενικό, όσο αφορά στη στάση του συγγραφέα απέναντι στις εθνότητες της Βαλκανικής. Από το έργο αυτό του Γάλλου επιστήμονα, ξεχωρίζουμε το σχετικό με τους Αλβανούς υλικό, που μπορούμε να κατατάξουμε σε τρεις κατηγορίες.

α) *Αλβανοί και εργασία στην Ελλάδα*: Μολονότι τα όρια του ελληνικού βασιλείου ήταν αρκετά νοτιότερα απ' ότι σήμερα, πολλοί Αλβανοί εργάζονταν στην Ελλάδα· στην παροχέτευση των νερών της Θεσσαλίας, στα αμπέλια της Πάτρας, στο Μεσολόγγι (για το ρύζι και το μπαμπάκι) αλλά και στα μεγάλα έργα, αποξηράνσεως στην Κωπαΐδα, εκσκαφής του Ισθμού, λιμενοκατασκευών κ.λπ. Ο Ελβασανιώτης, αναφέρεται, σ' ένα σημείο, «έμενε εκεί δύο τρία χρόνια, χωρίς να γυρίζει πίσω, και σχημάτιζε έτσι ένα κομπόδεμα. Είναι σε θέση να κάνουν φρικτές οικονομίες. Είδα ντουζίνες απ' αυτούς κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής Άργους-Τριπολιτσάς να ζουν σαν αγρίμια μέσα σε τρύπες βράχων τρώγοντας ωμό ρύζι, για να μην πληρώσουν νοίκι σε σπιτονοικοκύρη (σ. 105-6).

β) *Ταραχές, αιχμαλωσίες και λύτρωα*: Το πρώτο προνόμιο που απόκτησαν με την εξωμοσία οι Αλβανοί είναι το δικαίωμα να αλληλοσκοτώνονται, αναφέρει, χαρακτηριστικά, ο Bérard: «Ζουν αποκλειστικά για τον πόλεμο φάρας με φάρα, χωριού με χωριό, σπιτιού με σπίτι. Μέσα στη ζηλευτή αυτή αναρχία ο Αλβανός φύεται και ευδοκίμει όπως η χουρμαδιά στα ζεστά κλίματα» (σ. 210). Αλβανοί «πλιατσικολόγοι» οργάνων με τα χατζάρια τους γειτονικές περιοχές. Σε χωριό, κοντά στην Καστοριά, αιχμαλώτισαν προύχοντες, παπά και δάσκαλο, ζητώντας, για την απελευθέρωσή τους, 200 λίρες (σ. 362). Το ίδιο έγινε και σε χωριό κοντά στα Γρεβενά, όπου άρπαξαν έναν από τους νοικοκυραίους: «Έστειλαν γράμμα σήμερα το πρωί και προσδιορίζουν ένα δέντρο στο δάσος, όπου οι συγγενείς πρέπει να αποθέσουν εκατό λίρες! (σ. 386).

γ) *Αλβανοί και ελληνισμός*: Ο σ. θεωρεί τους χριστιανούς του Ελβασάν προκεχωρημένο φυλάκιο του ελληνισμού, δεδομένου ότι όλοι οι Αλβανοί μι-

λούσαν ή καταλάβαιναν ελληνικά, ενώ είχαν ελληνικά σχολεία για τα αγόρια και τα κορίτσια και δεν ήθελαν να συγχέονται με Βουλγαρομακεδόνες και τους καθολικούς της Β. Αλβανίας (σ. 88). Παρακάτω, αφού κάνει λόγο για Αλβανούς που ήρθαν σε επαφή με τον ελληνισμό, ατομικά ή ομαδικά, συμπεραίνει: «Ο Αρβανίτης, κι ο μουσουλμάνος ακόμη, όταν λουστεί σ' ένα λουτρό ελληνισμού, είναι σαν ένας κρύσταλλος μέσα σε ένα διάλυμα υλικών αλλότριων αλλά ισόμορφων. Κατακαλύπτεται πληρέστατα και κανονικότερα σε όλες του τις πλευρές από ένα στρώμα κάθε μέρα και πυκνότερο. Αν τον ξύσεις λιγάκι ή αν κοιτάξεις μέσ' απ' τη διάφανη επιφάνεια, θα βρεις γρήγορα ένα φόντο περιφάνειας, αγριάδας και πείσματος, που απουσιάζουν στον υπολογιστή Γραικό. Αν σταθείς όμως στα απέξω, η ομοιότητα είναι πλήρης (σ. 130). Πολλοί ορθόδοξοι αλλά και μουσουλμάνοι Αλβανοί περίμεναν την έλευση του ελληνισμού (προς αντικατάσταση της τουρκικής εξουσίας), σε απόσταση 200 ή 300 χιλιομ. (σ. 131). Έτσι, ο Berard, πλάι στις διάφορες προτάσεις για τη λύση του Μακεδονικού, προτείνει και τη συνεργασία Αλβανών-Ελλήνων, αφού θεωρεί τον Αλβανό σημαντικό παράγοντα (σ. 343-44).

Η συνεργασία αυτή δεν έγινε, αλλά σήμερα, στην ευρύτερη περιοχή, Σκόπια και Κόσοβο, ο αλβανικός παράγοντας είναι μοιραίο να επιδράσει αποφασιστικά στο μέλλον των κατοίκων τους. Ίσως η πρόταση του Berard να μην έχει χάσει και σήμερα τελείως την επικαιρότητά της.

Μ. Σ. Κορδώσης

Ν. Μ. ΠΑΝΑΓΙΩΤΑΚΗΣ

Πέθανε πριν από μήνες, από άνακοπή καρδιάς, ο Νικόλαος Παναγιωτάκης, καθηγητής Παν/μίου Κρήτης και διευθυντής του Έλληνικού, Ίνστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας. Ο Ν. Παναγιωτάκης άρχισε την πανεπιστημιακή σταδιοδρομία του στην Ελλάδα, ουσιαστικά, ως καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων, σε μία νεαρά, θά λέγαμε, ηλικία, πριν από 25 και περισσότερα χρόνια. Έμεις οι πρώτοι συνεργάτες (και μαθητές του) στά Γιάννενα θά τον θυμόμαστε πάντοτε ως τον έπιστήμονα με τις τεράστιες γνώσεις — ίδια κινητή βιβλιοθήκη — και τή θέληση νά βοηθάει όποιον είχε όρεξη νά άσχοληθεί με τήν έρευνα και νά προχωρήσει.

Έντύπωση έκαναν ή έγκυρότητα τών λεγομένων του, ή προσήνειά του, ό μελίχιος χαρακτήρας του και περισσότερο ακόμη ή έμπιστοσύνη του. Γιατί ό χαρακτήρας του ήταν ένός ανθρώπου πού εκ τών προτέρων πίστευε στην έμφυτη καλοσύνη και τήν καλή πρόθεση τού άλλου και δέν άλλαζε, μολονότι μερικές φορές ή πραγματικότητα μπορεί νά τόν διέψευδε. Άνθρωπος πού δέν έκα-

νε εύκολα πίσω στό καθήκον του, βρισκόταν στό προσκήνιο, σέ όλες τίς μορφές τῆς ἀκαδημαϊκῆς δραστηριότητας: Στήν ἔρευνα, στή διδασκαλία καί πνευματική ἐπαφή μέ τούς μαθητές του, στίς ἐπαγγελματικές καί κοινωνικές υποχρεώσεις πού ἀπαιτοῦσε ἡ θέση του, ὡς καθηγητῆ καί ἰδιαίτερα ἐκείνη τοῦ διευθυντῆ τοῦ Ἰνστιτούτου. Ὡπωσδήποτε, ἡ φθορά τῆς ὑγείας του ἔχει σχέση καί μέ τῆ θέλησή του νά μήν παραμελήσει τίποτε ἀπ' ὅλα αὐτά.

Ἔτσι εἶχαμε τήν τύχη νά συνεργαστοῦμε μαζί του, θά θυμόμαστε πρῶτα τήν ἀκεραιότητα τοῦ χαρακτήρα του καί ὕστερα τῆ βοήθεια πού μᾶς πρόσφερε στόν ἐπιστημονικό καί ἐπαγγελματικό τομέα.

Μ. Σ. Κορδῶσης

Η ΘΕΣΗ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΑΣ ΤΕΝΕΑΣ

Ὅπως εἶναι γνωστό, ἡ ἀρχαία Τενέα μνημονεύεται ἀπό τόν Στράβωνα καί τόν Πausανία, ὡς μία σημαντική κορινθιακή κώμη. Σέ συνδυασμό μέ ὅσα μνημονεύει ὁ Ξενοφώντας γιά τήν προώθηση τοῦ στρατοῦ τοῦ Ἀγησιλάου ἀπό τό Ἄργος στήν Κόρινθο καί τά ἀναφερόμενα στό λεξικό τοῦ Στεφάνου Βυζαντίου, ἡ πόλη τοποθετεῖται, μέ βεβαιότητα, ἀνάμεσα στά σημερ. χωριά Κλένια καί Χιλιομόδι Κορινθίας. Ἄν ἀκολουθήσει κανεῖς τήν «ὄρεινή» ὁδὸ τοῦ Πausανία, ἀπό τήν Τενεατική πύλη τῆς Κορίνθου (δηλ. ἀπό τῆ δυτική πλευρά τοῦ Ἀκροκορίνθου, μέσω τοῦ σημερ. χωριοῦ Μαψοῦ), ἡ ἀπόσταση τῶν 60 σταδίων, πού μνημονεύει ὁ ἴδιος συγγραφέας, μᾶς ὁδηγεῖ περίπου στή θέση «Παλαιό Σχολεῖο», ἀνάμεσα στό Χιλιομόδι καί τήν Κλένια, ὅπου ὑπάρχουν τά πλουσιότερα κατάλοιπα τῆς ἀρχαίας πόλης, σέ ἀρκετά μεγάλη ἔκταση. Πεντακόσια περίπου μέτρα βορειοδυτικά τῆς θέσης αὐτῆς, οἱ ἀρχαιολόγοι τοποθετοῦν τήν ἀκρόπολη τῆς Τενέας, ἀφοῦ τελευταῖα ἐντοπίσθηκαν ἴχνη τείχους πού προστάτευαν τήν πόλη, περικλείοντας τόν χαμηλό λόφο πού ὑψώνεται ὀμαλά νότια τοῦ Χιλιομοδίου. Στήν περιοχή αὐτή, ἀπό τό Παλαιό Σχολεῖο ὡς τίς σιδηροδρομικές γραμμές καί τό σημερινό δημοτικό σχολεῖο τῆς κωμόπολης ἐντοπίσθηκαν ἀρχαιότητες πού χρονολογοῦνται ἀπό τόν 8ο αἰῶνα ὡς τά ὕστερορωμαϊκά χρόνια.

Ἀκόμη ἀρχαιότερα εἶναι τά κατάλοιπα πού ἐντοπίσθηκαν κοντά στό χωριό Κλένια, ἀπό τήν πλατεία του, ὡς τούς παρακείμενους λόφους, βορειοανατολικά τῆς. Χρονολογοῦνται ἀπό τήν πρῶτη ἑλλαδική ὡς τήν ὀσμητηρογενετική περίοδο (2.000-900 π.Χ.), χωρίς νά ληφθοῦν ὑπόψη τά εὐρεθέντα στό σπήλαιο τοῦ βουνοῦ τῆς Νυφίτσας, ὅπου ὑπάρχουν δείγματα ἀπό τῆ νεολιθική ἐποχή. Ἐξαιρετικό ἐνδιαφέρον, ἀπό ἀρχαιολογικῆς πλευρᾶς, παρουσιάζει ἡ κορυφή τοῦ λόφου Βουνό, στίς βόρειες παρυφές τῆς Κλένιας, πού κατά τήν

έποχή της ρωμαιοκρατίας αποτέλεσε τόν κυριότερο τόπο ταφής της Τενέας (σκαλισμένοι τάφοι σέ βράχους και σκορπισμένα θραύσματα από σαρκοφάγους τό μαρτυροῦν ὡς σήμερα). Πλήθος ἀπό κεραμίδια, θραύσματα ἀγγείων καί πιθανῶς, τείχος, πού περιέβαλλε τήν κορυφή τοῦ λόφου, βεβαιώνουν ὅτι ὁ χῶρος κατοικήθηκε πυκνά. Φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσε οἰκιστικό πυρήνα τῆς Τενέας κατά τή διάρκεια τῆς κλασικῆς καί κυρίως τῆς ἑλληνιστικῆς καί ρωμαϊκῆς περιόδου.

Στόν παρακείμενο λόφο, ὅπου βρίσκεται σήμερα τό νεκροταφεῖο τῆς Κλένιας, καθώς καί σέ μικρή ἀπόσταση νοτιότερα δίπλα στό δρόμο πρός τήν πάνω Κλένια, ὑπάρχουν ἐπίσης κατάλοιπα ἀρχαιότερου οἰκισμοῦ, ἄν κρίνει κανεῖς ἀπό τίς τεράστιες, πρόχειρα λαξευμένες, πέτρες. Ἡ θέση θά μπορούσε νά ταυτιστεῖ μέ τή μυκηναϊκή Τενέα, ἀφοῦ εἶναι γνωστό πῶς ἡ πόλη ὑπῆρχε στους μυκηναϊκοὺς χρόνους (συνδέεται ἀπό τόν Στράβωνα καί τόν Πausανία μέ τόν Ἰαγαμένωνα καί τόν Οἰδίποδα).

Μ. Σ. Κορδώσης

ΤΟ ΔΗΜΟΓΡΑΦΙΚΟ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΕΛΛΑΔΑΣ-ΤΟΥΡΚΙΑΣ

Ὅπως εἶναι γνωστό, τελευταία ὄλο και περισσότερες φωνές ακούγονται να κρούουν τον κώδωνα του κινδύνου που προέρχεται από το δημογραφικό πρόβλημα, δηλ. την κατακόρυφη πτώση των γεννήσεων στην Ελλάδα, που στις μέρες μας, μάλιστα, έπεσαν κάτω από τον αντίστοιχο αριθμό θανάτων. Στο μικρό αυτό σημείωμα, δεν θα γίνει λόγος για τα πιο γνωστά αποτελέσματα (π.χ. την εισροή λαθρομεταναστών με δυσάρεστα αποτελέσματα, τόσο στην αύξηση της εγκληματικότητας, όσο και στη γέννηση ξενοφοβίας ή ακόμη και ρατσιστικών συναισθημάτων από μέρους των ντόπιων), αλλά θα προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο ερώτημα, αν η δημογραφική δυσαναλογία ανάμεσα στην Ελλάδα και την Τουρκία θα μπορούσε να αποτελέσει την αιτία προστριβών, διεκδικήσεων ή ακόμη και συρράξεων.

Σχετικά με τις δυο χώρες, η πλάστιγκα, δημογραφικά, γέρνει υπέρ της Τουρκίας, δεδομένου ότι ο πληθυσμός της το 1991 ήταν εξαπλάσιος εκείνου της Ελλάδας (όσο ακριβώς είναι και η εδαφική διαφορά!), αλλά η διαφορά αυτή αυξάνεται και θα αυξηθεί πιο πολύ τα επόμενα χρόνια, αφού σ' αυτήν ο δείκτης γεννήσεων είναι συντριπτικά μεγαλύτερος, σε βάρος της Ελλάδας. Βασικό πρόβλημα είναι η ερήμωση της υπαίθρου, ιδιαίτερα λόγω των μεταναστεύσεων. Το πρόβλημα είναι έντονο στις ακριτικές περιοχές, κυρίως στα νησιά του Αιγαίου (Σάμος, Λέσβος, Χίος κ.λπ.). Υπάρχει ενδεχόμενο μεγάλης μείωσης του πληθυσμού, ή και ερήμωσης των μικρότερων σήμερα κατοικημένων νησιών και

ο κίνδυνος να τεθούν τα νησιά αυτά (έστω από την Τουρκία, μόνο) στην αμφισβητούμενη κατάσταση των «γκρίζων ζωνών». Χειρότερα μπορεί να αποδειχτούν τα πράγματα για τη δυτ. Θράκη, όπου η αύξηση του πληθυσμού της μουσουλμανικής μειονότητας είναι βέβαιο ότι θα οδηγήσει την τουρκική ηγεσία σε περισσότερες διεκδικήσεις.

Από την άλλη πλευρά, η γήρανση και μείωση του πληθυσμού της χώρας μας προκαλεί μείωση των ενόπλων δυνάμεων και έτσι ολοένα μεγαλύτερη την εις βάρος μας διαφορά, σε σύγκριση με τις ένοπλες δυνάμεις της Τουρκίας. Αύξηση εκ μέρους της Ελλάδας του χρόνου της θητείας ή η αγορά περισσότερων και τελειότερων όπλων απαιτεί αύξηση δαπανών, σε βάρος των κοινωνικών δαπανών ή παραμονή εκτός παραγωγικής διαδικασίας μεγάλου αριθμού νέων. Από την άλλη πλευρά, η μεγάλη αύξηση πληθυσμού της Τουρκίας προκαλή κοινωνικές αναταραχές που μπορεί να οδηγήσουν και σε πολιτική αστάθεια, με τάση «εξαγωγής» των φαινομένων αυτών σε γειτονικές χώρες και μάλιστα προς την Ελλάδα. Τέλος, πιο δύσκολη θα είναι και η επίλυση του κυπριακού ζητήματος, δεδομένου ότι η δημογραφική κατάσταση βαίνει προς όφελος της Τουρκίας, μολονότι εδώ η μείωση της διαφοράς μεταξύ Ελληνοκυπρίων και Τουρκοκυπρίων δεν οφείλεται τόσο στις γεννήσεις όσο στην παράνομη μεταφορά Τούρκων στην Κύπρο.

Σ. Μ. Κορδώσης

GRAECOINDICA - GRAECOSERICA

Zhang Xu-shan

Η ΚΙΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ

**ΣΧΕΣΕΙΣ - ΕΜΠΟΡΙΟ - ΑΜΟΙΒΑΙΕΣ ΓΝΩΣΕΙΣ
ΑΠΟ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 6ου ΩΣ ΤΑ ΜΕΣΑ ΤΟΥ 7ου ΑΙ.**

Διδακτορική διατριβή

Μέλη συμβουλευτικής Επιτροπής

**Μιχαήλ Κορδώσης
Βασίλειος Χρηστίδης
Παναγιώτης Αντωνόπουλος**

επόπτης

Η έγκριση της διδακτορικής διατριβής από το Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων δεν υποδηλώνει αποδοχή των γνώμων του συγγραφέα (Νόμος 5343\ άρθρο 202, παρ. 2).

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Τα τελευταία δέκα χρόνια, άρχισαν στην Ελλάδα να βλέπουν το φως της δημοσιότητας μελέτες που έχουν ως αντικείμενο τις σχέσεις του ελληνικού κόσμου (ελληνιστικού- ρωμαϊκού- βυζαντινού) με την Κίνα, κυρίως από τις πλούσιες πληροφορίες που διασώζουν οι κινεζικές πηγές. Ο κ. Zhang Xu-shan προτίμησε να ερευνήσει την περίοδο του 6ου και των πρώτων δεκαετιών του 7ου αιώνα μ.Χ., ως την παγίωση των αραβικών κατακτήσεων στην ανατολική Μεσόγειο, η οποία, για μεν τη Βυζαντινή ιστοριογραφία αποτελεί την αρχή και το τέλος μίας ακμαίας περιόδου, όσον αφορά στις πληροφορίες για τον κεντροασιατικό, απωανατολικό και νοτιοασιατικό κόσμο (της τελευταίας στην ελληνική γραμματεία), για δε την Κινεζική ιστοριογραφία τη συνέχεια ενός μεσοδιαστήματος (ύστερα από τον 3ο αιώνα), κατά το οποίο οι κινεζικές πηγές συνήθως επαναλαμβάνουν τις παλαιές πληροφορίες για τη Δύση, αλλά και την αρχή μίας ακμαίας περιόδου, εκείνης της δυναστείας των Τ'ang (αρχές 7ου- αρχές 10ου αιώνα), η οποία μας άφησε νέες και ενδιαφέρουσες πληροφορίες για το δυτικότερο τμήμα του γνωστού τότε στους Κινέζους κόσμο.

Ο συγγρ. κάνει χρήση όλων των πηγών και από τις δυο πλευρές, κινούμενος σ' ένα ευρύ πλαίσιο· από τις βέβαιες πληροφορίες του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, του Μενάνδρου Προτήκτορα και του Προκοπίου, για την προώθηση και διάθεση του κινεζικού μεταξιού, ως τις νεφελώδεις ειδήσεις πολλών συγγραφέων της αρχαιότητας και του Βυζαντίου, για τους Σήρες, καθώς και του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη για το λαό της Ταυγάστ. Επίσης από τις ασφαλείς πληροφορίες των κινεζικών χρονικών για τις επαφές με τη Fu-lin, ως τις μυθικές ή ημιμυθικές αφηγήσεις των ίδιων χρονικών για τη χώρα αυτή και τα προϊόντα που παράγει, πηγές που χειρίζεται με μεγάλη ευχέρεια, λόγω της γνώσης της κινεζικής γλώσσας. Πράγματι, ο κ. Zhang, κάτοχος μεταπτυχιακού διπλώματος Ευρωπαϊκής Ιστορίας, σε κινεζικό πανεπιστήμιο, βοηθός ως το 1991, που ήρθε στην Ελλάδα, σε πανεπιστήμιο του Πεκίνου, ήταν κατάλληλος να ασχοληθεί με τις σινοβυζαντινές σχέσεις, αν και θα μπορούσε να διαφωνήσει κανείς σε μερικά σημεία της μελέτης του (π.χ., σχετικά με τη χώρα απ' όπου ήρθαν τα αυγά

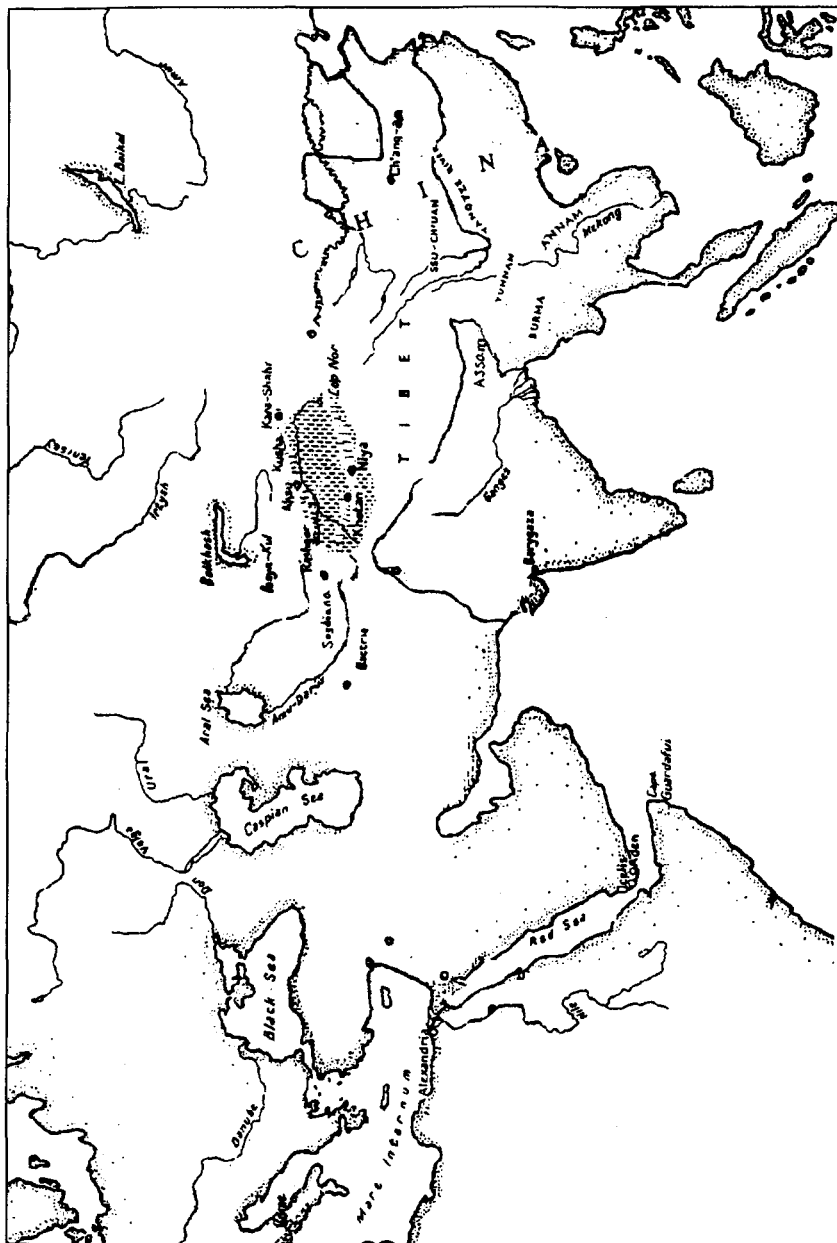
του μεταξοσκώληκα στο Βυζάντιο, τη Σηρίνδα, του Προκοπίου, που συνδέεται, για πρώτη φορά, εδώ, με το Assam και τις ΝΔ επαρχίες της Κίνας, κατά τη γνώμη μου, με όχι τόσο ισχυρά επιχειρήματα, αν και οι νέες συνθήκες μετάβασης, από τη Δύση στην Ανατολή και αντίστροφα, θα μπορούσε να πει κανείς ότι ευνοούν μια τέτοια πρόταση), καθώς και σε μερικές τυπικές λεπτομέρειες (π.χ., τρόπος παραπομπών, παροχής βιβλιογραφίας κ.λπ.).

Γενικά, η μελέτη του κ. Zhang προάγει την έρευνα σ' ένα θέμα που είναι, κατά μεγάλο μέρος, ανεξερεύνητο και δύσκολο, λόγω της ανισότητας ως προς την αντικειμενικότητα των πηγών και του τεράστιου γεωγραφικού χώρου που καλύπτει. Συγχρόνως, πιστεύω ότι θα αποτελέσει ερέθισμα και για άλλους ερευνητές, ώστε να ασχοληθούν με το δύσκολο αλλά ελκυστικό θέμα των ελληνοκινεζικών και μάλιστα των βυζαντινοκινεζικών σχέσεων, πράγμα που θα αποβεί προς όφελος και των δυο πλευρών, περισσότερο όμως των βυζαντινών σπουδών, δεδομένου ότι οι κινεζικές πηγές ρίχνουν φώς σε μια σκοτεινή περίοδο για το Βυζάντιο, όπως είναι ο 7ος και ο 8ος αιώνας.

Μιχ. Σ. Κορδώσης

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Θα ήθελα να ευχαριστήσω τους καθηγητές και τα άλλα μέλη του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας, του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, για τη γενναιόδωρη βοήθεια που μου πρόσφεραν, κατά τη διάρκεια της παραμονής μου στα Ιωάννινα, ώστε να συμβουλευτώ τα απαραίτητα βιβλία και να κάνω χρήση των διάφορων μέσων, για την ολοκλήρωση της διατριβής μου. Τις εγκάρδιες ευχαριστίες μου εκφράζω στον καθηγητή κ. Μ. Κορδώση, για τις πολύτιμες συμβουλές, υποδείξεις και την προσοχή που μου έδωσε στην ετοιμασία και διόρθωση της διατριβής μου, θέτοντας στη διάθεσή μου και την προσωπική του βιβλιοθήκη, καθώς και στην οικογένειά του, για τις ευγενικές φροντίδες της, σ' αυτά τα χρόνια που έμενα στην Ελλάδα. Θερμές επίσης ευχαριστίες οφείλω στους καθηγητές Β. Χρηστίδη και Π. Αντωνόπουλο, για τις χρήσιμες υποδείξεις που μου παρείχαν προς βελτίωση της διατριβής αυτής, καθώς και στους καθηγητές Γ. Πλουμίδα, Τ. Κόλια, Κ. Κωνσταντινίδη, Α. Κωνσταντακοπούλου και Ζ. Παπαστύλου, για τις συμβουλές που μου έδωσαν, κατά το τελευταίο στάδιο, πριν από τη δημοσίευση. Ακόμα θα ήθελα να ευχαριστήσω τον καθηγητή του Πανεπιστημίου της Σορβόνης κ. J. Desanges, για τη συμβολή του στη Βιβλιογραφία, τον φίλο μου Daniel Bertsch, του Πανεπιστημίου Münster, Γερμανίας, για την βοήθειά του να συλλέξει και αποστείλει φωτοτυπίες που χρειαζόμουν, καθώς και την σύζυγό μου Lu Xiu-xia, για τις μόνιμες φροντίδες και την ηθική ενίσχυσή της στα χρόνια αυτά. Τέλος, ευχαριστίες οφείλω στο Ίδρυμα Κρατικών Υποτροφιών (Ι.Κ.Υ), για την ευμενή οικονομική στήριξη, κατά την διάρκεια των σπουδών μου στην Ελλάδα.

Ι. Χάρτης Ασίας (με βάση του Βουίνους, *Silk Road*, σ. 50-51).

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ*

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	3
ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ	5
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	9
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	33
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'.	
Η ΚΙΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΤΑΞΙ ΤΗΣ ΣΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΗΓΕΣ	47
α) Η γεωγραφία της Κίνας στον Κοσμά Ινδικοπλεύστη. Προώθηση μεταξιού από την Κίνα στις ενδιάμεσες χώρες	47
β) Η προώθηση του μεταξιού από ενδιάμεσες χώρες στο Βυζάντιο. Προκόπιος και Μένανδρος Προτήκτωρ.	56
γ) Ιστορικά και γεωγραφικά της Κίνας από τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη	64
ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'.	
ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ ΚΙΝΑΣ.....	75
α) Οι γνώσεις των Κινέζων για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία τον 6ο και 7ο αιώνα	75
β) Οι διπλωματικές σχέσεις ανάμεσα στις δυο αυτοκρατορίες	87
γ) Τα βυζαντινά νομίσματα που βρέθηκαν στην Κίνα: Μια αρχαιολογική μαρτυρία	96

* Οι αριθμοί παραπέμπουν στο κάτω μέρος της σελίδας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'.

ΟΙ ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΚΙΝΑΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΣΕ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΪΟΝΤΑ	103
α) Η εισαγωγή της σηροτροφίας από την Α. Ανατολή στο Βυζάντιο ..	104
β) Εισαγόμενες τεχνικές και προϊόντα από το Βυζάντιο στην Κίνα ..	119

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ.

ΟΙ ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΙ ΛΑΟΙ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΙΝΑΣ-ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΠΡΩΘΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ ΣΤΗ ΔΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΡΟΦΑ	129
α) Τούρκοι και Σογδιανοί στον βόρειο και κεντρικό δρόμο	130
β) Οι Πέρσες στον κεντρικό δρόμο του μεταξιού	140
γ) Αιθιοπία, Περσία, Κεϋλάνη-Ινδία και Kun-lun στο δρόμο της θάλασσας	148

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ.....	163
--------------------------	------------

ABSTRACT (ΠΕΡΙΛΗΨΗ).....	171
---------------------------------	------------

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	177
------------------------	------------

ΧΑΡΤΕΣ - ΠΙΝΑΚΕΣ

I. Χάρτης Ασίας	6
II. Γενικός χάρτης της Κίνας	128
III. Παγκόσμιος χάρτης του Πτολεμαίου	162
IV. Οι τρεις δρόμοι μεταξύ Κίνας και Βυζαντινής αυτοκρατορίας	178
V. Θέσεις όπου βρέθηκαν βυζαντινά και περσικά νομίσματα	179
VI. Μερικά βυζαντινά νομίσματα και μια έκθεση για την τελευταία ανακάλυψη	180

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

A. ΠΕΡΙΟΔΙΚΑ

<i>AJA</i>	<i>American Journal of Archaeology</i>
<i>ANW</i>	<i>American Neptune Winter</i>
<i>AS</i>	<i>A-la-bo Shi-jie (The Arab World)</i>
<i>BEFEO</i>	<i>Bulletin d'Études Françaises d'Extrême Orient</i>
<i>BS</i>	<i>Beijing She-hui-ke-xue (Beijing Social Science)</i>
<i>BSOAS</i>	<i>Bulletin of the School of Oriental and African Studies</i>
<i>BZ</i>	<i>Byzantinische Zeitschrift</i>
<i>CR</i>	<i>Chinese Recorder</i>
<i>CRec</i>	<i>China Reconstructs</i>
<i>CRev</i>	<i>China Review</i>
<i>DOP</i>	<i>Dumbarton Oaks Papers</i>
<i>DX</i>	<i>Dun-huang Xue-kan (Journal of Dun-huang Studies)</i>
<i>GA</i>	<i>Graeco-Arabica</i>
<i>GD</i>	<i>Guangming Daily</i>
<i>GR</i>	<i>Greece and Rome</i>
<i>HJAS</i>	<i>Harvard Journal of Asiatic Studies</i>
<i>JA</i>	<i>Journal Asiatique</i>
<i>JAF</i>	<i>Journal of American Folk-lore</i>
<i>JAOS</i>	<i>Journal of American Oriental Society</i>
<i>JASB</i>	<i>Journal of the Asiatic Society of Bengal</i>
<i>JBRs</i>	<i>Journal of the Bihar Research Society</i>
<i>JFU</i>	<i>Journal of Fudan University</i>
<i>JMBRAS</i>	<i>Journal of the Malayan Branch of the Royal Asiatic Society</i>
<i>JNCBRAS</i>	<i>Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society</i>

<i>JRASGBI</i>	<i>Journal of the Royal Asiatic Society of the Great Britain and Ireland</i>
<i>JSNC</i>	<i>Journal of Shanxi Normal College</i>
<i>JSNU</i>	<i>Journal of Shenxi Normal University</i>
<i>JWH</i>	<i>Journal of World History</i>
<i>JXU</i>	<i>Journal of Xinjiang University</i>
<i>JZU</i>	<i>Journal of Zhongshan University</i>
<i>IF</i>	<i>Ιστορικο-Γεωγραφικά</i>
<i>K-g</i>	<i>Kao-gu (Archaeology)</i>
<i>KSP</i>	<i>Kerala Society Papers</i>
<i>KX</i>	<i>Kao-gu Xue-bao (Journal of Archaeology)</i>
<i>LY</i>	<i>Li-shi Yan-jiu (History Studies)</i>
<i>MFLPTIU</i>	<i>Memoir of Faculty of Literature and Politics Taihoku Imperial University</i>
<i>MHR</i>	<i>Mediterranean Historical Review</i>
<i>MRDTB</i>	<i>Memoir of the Research Department of the Toyo Bunko</i>
<i>NCR</i>	<i>The New China Review</i>
<i>RN</i>	<i>Revue Numismatique</i>
<i>ROC</i>	<i>Revue de l' Orient Chrétien</i>
<i>Sin.</i>	<i>Sinologica</i>
<i>SL</i>	<i>Shi-jie Li-shi (World History)</i>
<i>SZ</i>	<i>She-hui-ke-xue Zhan-xian (Social Science Studies)</i>
<i>TP</i>	<i>T'oung P'ao</i>
<i>Ww</i>	<i>Wen-wu (Cultural Relics)</i>
<i>WT</i>	<i>Wen-wu Tian-di (Cultural Relic World)</i>
<i>XBSD</i>	<i>Xi Bei Shi Di (History and Geography of Northwest China)</i>
<i>XF</i>	<i>Xi-ya Fei-zhou (Western Asia and Africa)</i>
<i>XS</i>	<i>Xinjiang Shi-xue (History Studies of Xinjiang)</i>
<i>YB</i>	<i>Yu-gong Ban-yue-kan (Yu-gong Semi-monthly)</i>
<i>ZWL</i>	<i>Zhong-hua Wen-shi Lun-cong (Studies of China Literature and History)</i>
<i>ZX</i>	<i>Zhong-ya Xue-kan (Journal of Central Asian Studies)</i>
<i>ZY</i>	<i>Zhong-guo-shi Yan-jiu (China History Studies)</i>

B. ΠΗΓΕΣ

- Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*
Anonymi, *Periplus*
- Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, έκδ. W. Seyfarth, Leipzig, 1978 (Budé, Paris 1968 κ.ε.).
Anonymi, *Periplus maris Erythraei*, έκδ. K. Müller, *Geographi Graeci Minores*, Paris 1885 (Coedès, *Textes*, σσ. 17-19.).
- Bardesanes, *Preparation*
- Bardesanes, *Preparation Evangelica*, VI, X (Coedès, *Textes*, σσ. 56-57.).
- Boissonade, *Ανέκδοτα*
Claudii Ptolemaei, *Geographia*
- Boissonade, J. F. *Ανέκδοτα*, V, Hildesheim 1962.
Claudii Ptolemaei, *Geographia*, έκδ. C. Nobbe, Hildesheim 1966 (φωτοαν. έκδοση Leipzig 1845).
- Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*
Μένανδρος Προτήκτωρ, *Fragmenta*
- Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, έκδ. W. Wolska-Conus I-III, Paris 1968-1973.
Μένανδρος Προτήκτωρ, *Fragmenta: Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV, Paris 1868, σσ. 225-230. (Επίσης, έκδ. R. C. Blockley, *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool, 1985.)
- Pausanias, *Graeciae descriptio*
- Pausanias, *Graeciae descriptio*, έκδ. Teubner, 1859 (Coedès, *Textes*, σσ. 53-54.)
- Pliny, *Natural History*
- Pliny, *Natural History*, έκδ. Budé και Loeb (Coedès, *Textes*, σσ. 9-12).
- Pomponius Mela, *De situ orbis*
- Pomponius Mela, *De situ orbis (De chorographia, De situ orbis libri tres)*, έκδ. C. Frick, Teubner, 1868 (Coedès, *Textes*, σσ. 8-9).
- Προκόπιος, *Opera Omnia*
- Προκόπιος, *Opera Omnia*, I-IV, έκδ. J. Haury, Lipsiae 1962-64, Teubner, και μετάφρ. στα νέα ελληνικά, *Ιστορία των πόλεμων*, I-IV, Αθήνα 1996. Επίσης Η. B. Dewing, *The Loeb Classical Library*, I-V, Harvard University Press, 1968.
- Στράβωνος, *Γεωγραφικά*
- Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, Teubner, Lipsiae, 1877 (Coedès, *Textes*, σσ. 2-4).
- Θεοφάνης Βυζάντιος, *Fragmenta*
Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ιστορία*
- Θεοφάνης Βυζάντιος, *Fragmenta: Fragmenta Historicorum Graecorum*, IV, Paris 1868, σ. 270.
Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ιστορία*, έκδ. C. de Boor - P. Wirth, Leipzig 1972 (Yule, *Cathay*, I, σσ. 29-32, 232-233; Coedès, *Textes*, σσ. 104-106).

- Ce-fu-yuan-gui* Wang Qin-ro & Yang Yi, *Ce-fu-yuan-gui* (Collection of Material on the Lives of Emperors and Ministers), 970, 971, 972, 974.
- Da ci en si San-zang fa shi zhuan* Hui Li, *Da ci en si San-zang fa shi zhuan* (The Life of Xuan Zhuang by the Shaman Hui Li), 5.
- Hou-han-shu* Fan Ye, *Hou-han-shu* (History of the Later Han Dynasty, 25-220 AD), 89, 96, 118.
- Jin-shu* Fang Xuan-ling, *Jin-shu* (History of the Jin Dynasty, 265-420 AD), 97.
- Jiu-tang-shu* Liu Xu, *Jiu-tang-shu* (Old History of the Tang Dynasty, 618-906 AD), 198.
- Liang-shu* Yao Cha & Yao Si-lian, *Liang-shu* (History of the Liang Dynasty, 502-557 AD), 54.
- Liang si-gong-ji* Zhang Yue, *Liang si-gong-ji* (Record of the Four Lords of the Liang Dynasty, 502-556 AD), βλ. Li Fang, *Tai-ping-yu-lan*, 81.
- Lo-yang-jia-lan-zhi* Yang Xuan-zhi, *Lo-yang-jia-lan-zhi* (Record of Buddhist Monasteries in Lo-yang), 3, 4. Βλ. μετ. Yi-tung Wang, *A Record of Buddhist Monasteries in Loyang*, by Yang Hsuan chih, Princeton, New Jersey, 1984.
- Man-shu* Fan Chue, *Man-shu* (Record of the Barbarians, written in ca. 860 AD), 6.
- Nan-shi* Li Yan-shou, *Nan-shi* (History of the Southern Dynasty, 420-589 AD), 78.
- Sui-shu* Wei Zheng, *Sui-shu* (History of the Sui Dynasty, 581-617 AD), 84.
- Tai-ping-yu-lan* Li Fang, *Tai-ping-yu-lan* (Tai-ping reign period-Imperial Encyclopaedia), 218.
- Ta-tang-xi-yu-ji* Xuan Zhuang, *Ta-tang-xi-yu-ji* (Record of the Western Countries in the Tang Dynasty), Beijing 1990.
- Ta-tang-xi-yu-qiu-fa-kao-sen-zhuan* Yi Jing, *Ta-tang-xi-yu-qiu-fa-kao-sen-zhuan* (Record of the Lofty Monks of the Tang Dynasty to the Western Region), Beijing 1988.
- Tong-dian* Du Yiu, *Tong-dian* (Reservoir of Source Material on Political and Social History), 193.
- Wang-wu-tian-zhu-Hui Chao, guo-zhuan* Wang-wu-tian-zhu-guo-zhuan (Record of the Travels to India).
- Wei-liao* Yu Huan, *Wei-liao* (Memorable Things of the

- Wei-shu* Wei State of the Three Kingdoms), quoted in Chen Shou, *San-guo-zhi* (History of the Three Kingdoms, 220-280 AD), 30.
- Wei-shu* Wei Shou, *Wei-shu* (History of the Wei Dynasty, 386-556 AD), 102.
- Xin-tang-shu* Ou-yang Xiu, and Song Qi, *Xin-tang-shu* (New History of the Tang Dynasty), 221.
- Yiu-yang-za-zu* Duan Cheng-shi, *Yiu-yang-za-zu* (The Yiu-Yang Miscellany), 18.
- Zhou-shu* Linghu De-fen, *Zhou-shu* (History of the Northern Zhou Dynasty, 557-581 AD), 50; cf. *Chou-shu* 50, 10 b-17 b (Accounts of Western Nations), μετ & σημ. R. A. Miller, Berkeley - Los Angeles, 1959.
- Zhu-fan-zhi* Zhao Ru-kua, *Zhu-fan-zhi* (Records of Foreign Peoples). Βλ. Hirth, F, & Rockhill, W. W. *Chau Jukua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the 12th and 13th Centuries, Entitled Chu-fan-chi*, Taipei, 1970.
- Zi-zhi-tong-jian* Si-ma Guang, *Zi-zhi-tong-jian* (Mirror of Universal History, 403 BC-959 AD), 171.

Γ. ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΕ ΔΥΤΙΚΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ

- Abidi, *China* Abidi, A. H. H. *China, Iran and the Persian Gulf*, Delhi, 1982.
- Anastos, Aristotle and Cosmas Anastos, M. V. Aristotle and Cosmas Indicopleustes on the void. *Studies in Byzantine Intellectual History*, London, 1979.
- Anastos, Alexandrian Origin Anastos, M. V. The Alexandrian Origin of the Christian Topography of Cosmas Indicopleustes, *DOP*, 3 (1946), σσ. 73-80.
- Barker, *Justinian* Barker, J. W. *Justinian and the Later Roman Empire*, The University of Wisconsin Press, 1966.
- Baynes - Moss, *Byzantium* Baynes, N. H. & Moss, L. B. *Byzantium: An Introduction to East Roman Civilization*, Oxford, 1961.
- Beazley, *The Dawn* Beazley, C. R. *The Dawn of Modern*

- Geography; a history of exploration and geographical science from the conversion of the Roman Empire to AD 900*, I, London, 1897.
- Blochet, Notes Blochet, E. Notes de géographie et d'histoire d'Extrême Orient, *ROC*, 3 (1908), 2η, σειρά, σ. 346-366.
- Blockley, *Menander* Blockley, R. C. (ἐκδ.), *The History of Menander the Guardsman*, Liverpool, 1985.
- Bolton, *Aristeas* Bolton, D. P. *Aristeas in Proconnesus*, Oxford, 1962.
- Boodberg, *Marginalia* Boodberg, P. A. *Marginalia to the Histories of the Northern Dynasties*, *HJAS*, 3 (1938), σσ. 223-253.
- Boulnois, *Silk Road* Boulnois, L. *The Silk Road*, μετ. από γαλ. D. Chamberlin, London, 1966.
- Brown, *Late Antiquity* Brown, P. *The World of Late Antiquity, AD 150-750*, London, 1989.
- Browning, *Justinian* Browning, R. *Justinian and Theodora*, London, 1971.
- Buckler, *Education* Buckler, G. Byzantine Education, in: Baynes, N. H. & Moss, L. B., *Byzantium*, σσ. 200-220.
- Bury, *History* Bury, J. *History of the Later Roman Empire; from the Death of Theodosius I to the Death of Justinian*, I-II, New York, 1958.
- Bury, *A History* Bury, J. *A History of the Later Roman Empire; from Arcadius to Irene (395 AD to 800 AD)*, I-II, Amsterdam, 1966.
- Bury, *Supplement* Bury, J. *A History of the Later Roman Empire: A Supplement*, Chicago, 1974.
- Bury, *Introduction* Bury's Introduction (στον αρχικό τόμο IV που δημοσιεύθηκε το 1923): *The Cambridge Medieval History*, IV, (I), Cambridge, 1966, IV-XX.
- Charlesworth, *Trade Route* Charlesworth, M. P. *Trade Route and Commerce of the Roman Empire*, Cambridge, 1936.
- Chavannes, *Wei-lio* Chavannes, E. Les Pays d'Occident d'après le Wei-lio, *TP*, 6 (1905), σσ. 519-571.
- Chavannes, *Notes additionnelles* Chavannes, E. Notes additionnelles sur les Tou-kiue (Turks) Occidentaux, *TP*, 5 (1904), σσ. 1-97.
- Chen, *Μελέτη* Chen Zhi-qiang, *Μελέτη της Ιστορίας των Βυζαντινο-Κινεζικών σχέσεων, 4ος-15ος αι.*, (δι-

- δακτ. διατρ. δακτυλογραφημένη), Θεσσαλονίκη, 1994.
- Chen, Οι χερσαίοι δρόμοι
Chen Zhi-qiang, Οι χερσαίοι δρόμοι επικοινωνίας μεταξύ της Κίνας και του Βυζαντίου, *IG*, 4 (1994), σσ. 149-163.
- Christides, Transmission
Christides, V. The Transmission of Chinese Maritime Technology by the Arabs to Europe, *ANW*, 52 (1992), σσ. 38-45.
- Christides, New light
Christides, V. New light on Navigation and Naval Warfare in the Eastern Mediterranean, the Red Sea and the Indian Ocean (6th-14th century AD), *Nubica*, 3/1, Warszawa, 1994, σσ. 3-42.
- Christides, Single Rudder
Christides, V. New light on the Transmission of Chinese Naval Technology to the Mediterranean World: The Single Rudder. *MHR*, 10, 1-2, (1995), σσ. 64-71.
- Chrysos, Βασιλεύς
Chrysos, E. The Title Βασιλεύς in Early Byzantine International Relations, *DOP*, 32 (1978), σσ. 31-75.
- Χρυσός, Βυζαντινή
Διπλωματία
Χρυσός, Ε. Η Βυζαντινή Διπλωματία ως μέσο Επικοινωνίας: *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Πρακτικά Β' Διεθνούς Συμποσίου, Αθήνα, 1993, σσ. 399-407.
- Dubs, Military Contact
Dubs, H. A Military Contact between Chinese and Romans in 36 BC, *TP*, 36 (1940), σσ. 65-80.
- Edkins, Ancient Chinese
Edkins, J. What did the Ancient Chinese Know of the Greeks and Romans, *JNCBRAS*, 18 (1883), σσ.1-23.
- Edkins, Fu-lin People
Edkins, J. Who were the Fu-lin People? *CR*, 16 (1885), σ. 304.
- Edkins, Ta-ts'in
Edkins, J. The Name of Ta-ts'in, *CRev*, 19 (1891), σ. 57.
- Edkins, Europeans
Edkins, J. Name of Europeans (Fo-lin), *CRev*, 19 (1891), σσ. 57-58.
- Fitzgerald, *China*
Fitzgerald, C. P. *China: A Short Cultural History*, London, 1976.
- Franck-Brownstone, *Silk Road History*
Franck, I. M. - Brownstone, D. M. *The Silk Road: A History*, New York, 1986.
- Frye, Byzantine and
Frye, R. Byzantine and Sassanian Trade Relations

- Sassanian Trade with Northeastern Russia, *DOP*, 26 (1972),   . 263-269.
- Frye, *Ancient Iran* Frye, R. *The History of Ancient Iran*, M n-chen, 1984.
- Fujita, Li-hslian et Ta-chin Fujita, T. Li-hslian et Ta-chin, *MFLPTIU*, 1, (1929),   . 43-75.
- Gaston-Mahler, *Westerners* Gaston-Mahler, J. *The Westerners among the Figurines of the Tang Dynasty of China*, Roma, 1959.
- Gibbon, *Decline and Fall* Gibbon, E. *The Decline and Fall of the Roman Empire*, II, The Modern Library, N. York.
- Goodacre, *Coinage* Goodacre, H. *A Handbook of the Coinage of the Byzantine Empire*, London, 1965.
- Harmatta, Bilingual Inscription Harmatta, J. The Middle Persian-Chinese Bilingual Inscription from Hsian and the Chinese-Sassanian Relations, *Accademia Nazionale dei Lincei, Atti del Convegno Internazionale sul Tema: La Persia nel Medioevo*, (Roma 31 marzo-5 Aprile 1970), Roma, 1971,   . 363-376.
- Henning, Sogdian Letters Henning, W. B. The Date of the Sogdian Ancient Letters, *BSOAS*, 12, 3-4 (1948),   . 601-615.
- Hirth, Ch'ang K'ien Hirth, F. The Story of Ch'ang K'ien, *JAOS*, 37 (1917),   . 89-152.
- Hirth, The Mystery Hirth, F. The Mystery of Fu-lin, *JAOS*, 30 (1909-1910),   . 1-31, 193-208.
- Hirth, *China* Hirth, F. *China and the Roman Orient: Researches into their Ancient and Medieval Relations as Represented in Old Chinese Records*, Leipsic & M n-chen, Shanghai & Hongkong, 1885.
- Hirth & Rockhill, *Chau Ju-kua* Hirth, F. & Rockhill, W. W. *Chau Ju-kua: His Work on the Chinese and Arab Trade in the 12th and 13th Centuries, Entitled Chu-fan-chi*, Taipei, 1970.
- Hitti, *Arabs* Hitti, P. K. *History of the Arabs; from the Earliest Times to the Present*, London, 1974.
- Hourani, *Arab Seafaring* Hourani, G. F. *Arab Seafaring in the Indian Ocean in Ancient and Early Medieval Times*, Princeton University Press, 1951.

- Hourani, Direct Sailing Hourani, G. F. Direct Sailing between the Persian Gulf and China in Pre-Islamic Times, *JRASGBI* 1947, σσ. 157-160.
- Hudson, *Europe and China* Hudson, G. F. *Europe and China; a Survey of their Relations from the Earliest Times to 1800*, London, 1931.
- Huzzayyin, *Arabia and the Far East* Huzzayyin, S. A. *Arabia and the Far East; their Commercial and Cultural Relations in Graeco-Roman and Irano-Arabian times*, Cairo, 1942.
- Jacquet, Origine Jacquet, E Origine de l' un des noms sous lesquel l' Empire romain a été connu à la Chine, *JA*, II, ser., IX, 1832.
- Janvier, Rome et l'Orient lointain Janvier, Y. Rome et l'Orient lointain: Le problème des Séres. Réexamen d'une question de géographie antique, *Ktema*, 9 (1984), σσ. 261-303.
- Jones, *The Later Roman Empire* Jones, A. H. M. *The Later Roman Empire 284-602; a Social, Economic and Administrative Survey*, I-III, Oxford, 1964.
- Kaegi, *Byzantium* Kaegi, W. E. *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Cambridge University Press, 1992.
- Kingsmill, *Sèrica* Kingsmill, T. W. The Sèrica of Ptolemy and its Inhabitants, *JNCBRAS*, XIX (1884), σσ. 43-60.
- Kingsmill, Intercourse Kingsmill, T. W. The Intercourse of China with Central and Western Asia in the 2nd Century BC, *JNCBRAS*, 14 (1879), σσ. 1-29.
- Κορδώσης, Γεωγραφικά Στοιχεία Κορδώσης, Μ. Τα Γεωγραφικά Στοιχεία στην Εξαήμερο του Μεγάλου Βασιλείου, *Δωδώνη*, παράρτημα, αρ. 49, Ιωάννινα, 1991.
- Κορδώσης, Ελληνική Παρουσία Κορδώσης, Μ. Η Ελληνική παρουσία στον Ινδικό κατά την Πρωτοβυζαντινή Εποχή, *ΙΓ*, 3 (1989-1990), σσ. 264-273.
- Κορδώσης, Τα όρια Κορδώσης, Μ. Τα όρια της οικουμένης στο Νότο κατά τον Κοσμά Ινδικοπλεύστη, *ΙΓ*, 2 (1988), σσ. 155-165.
- Κορδώσης, Σκέψεις Κορδώσης, Μ. Σκέψεις για τη σύνθεση μίας ιστορίας της Γεωγραφίας στο Βυζάντιο, *ΙΓ*, 2 (1987-88), σσ. 131-144.
- Κορδώσης, Ασσάμ Κορδώσης, Μ. Ασσάμ (ΒΑ Ινδία): Η πύλη από και προς Κίνα, *GA*, 5, (1993), σσ. 103-110.

- Κορδώσης, Ta-chin kai Yavana
 Κορδώσης, Πρεσβείες
 Κορδώσης, Από την Κίνα
 Κορδώσης, China and the Greek World
 Κορδώσης, Fu-lin
 Lacouperie, *Western Origin*
 Laufer, *The Diamond*
 Laufer, Asbestos and Salamander
 Laufer, The Name China
 Laufer, The Story
 Laumann, *Ancient Chinese Silk*
 Leslie- Gardiner, Chinese Knowledge
 Λέτσιος, *Βυζάντιο και Ερυθρά θάλασσα*
 Lieu, *Manichaeism*
 Liu, The Silkworm
- Κορδώσης, Μ. Και πάλι περί Ta-chin kai Yavana, *IG*, 4 (1994), σσ. 193-197.
 Κορδώσης, Μ. Πρεσβείες μεταξύ Fu-lin (Βυζάντιο;) και Κίνας κατά τη διάρκεια του Μεσαίωνα, *Δωδώνη*, 23, 1 (1994), σσ. 113-260.
 Κορδώσης, Μ. Από την Κίνα στο Βυζάντιο: *Η Επικοινωνία στο Βυζάντιο*, Αθήνα, 1993, σσ. 553-564.
 Κορδώσης, Μ. China and the Greek World: An Introduction to Greek-Chinese Studies with Special Reference to the Chinese Sources. I. Hellenistic-Roman-Early Byzantine Period (2nd century BC-6th century AD), *IG*, 3 (1989-1990), σσ. 143-254.
 Κορδώσης, Μ. The Name Fu-lin, *IG*, 4 (1991-92), σσ. 171-178.
 Lacouperie, T. *The Western Origin of Chinese Civilization*, London, 1894.
 Laufer, B. *The Diamond; a Study in Chinese and Hellenistic Folk-lore*, Chicago, 1915.
 Laufer, B. Asbestos and Salamander; an Essay in Chinese and Hellenistic Folk-lore, *TP*, 16 (1915), σσ. 299-373.
 Laufer, B. The Name China, *TP*, 13 (1912), σσ. 719-726.
 Laufer B. The Story of the Pinna and the Syrian Lamb, *JAF*, 29 (1915), σσ. 103-128.
 Laumann, M. M. *The Secret of Excellence in Ancient Chinese Silk*, Taipei, 1984.
 Leslie, D. D. - Gardiner, K. H. J. Chinese Knowledge of Western Asia during the Han, *TP*, 68 (1982), 4-5, σσ. 254-308.
 Λέτσιος, Δ. *Βυζάντιο και Ερυθρά θάλασσα. Σχέσεις με τη Νουβία, Αιθιοπία και Νότια Αραβία ως την Αραβική κατάκτηση*, Αθήνα 1988.
 Lieu, S. N. C. *Manichaeism in the Later Roman Empire and Medieval China*, Manchester University Press, 1985.
 Liu, Gaines K. C. The Silkworm and Chinese Culture, *Osiris* 10 (1952), σσ. 130-193.

- Liu, *India and China* Liu, Xinru, *Ancient India and Ancient China: Trade and Religious Exchanges AD 1-600*, Oxford University Press, 1988.
- Loewe, Chinese Relations Loewe, M. Chinese Relations with Central Asia 260-90, *BSOAS*, 32 (1969), σσ. 91-103.
- Lopez, China Silk Lopez, R. S. China Silk in Europe in the Yuan Period, *JAOS*, 72 (1952), σσ. 72-76.
- Lopez, Silk Industry Lopez, R. S. Silk Industry in the Byzantine Empire, *Speculum*, 20 (1945), σσ. 1-42.
- Lopez, Role of Trade Lopez, R. S. The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the Seventh Century. *Byzantium and the World around it: Economic and Institutional Relations*, London, 1978.
- Maclagan, Constantinople Maclagan, M. *The City of Constantinople*, London, 1968.
- McCrinkle *Christian Topography* McCrinkle, J. W. *The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian monk*, (μεταφρ.), The Hukluyt Society, N. York, 1897.
- McEvedy, *Penguin Atlas* McEvedy, C. *The Penguin Atlas of Medieval History*, N. York, ανατύπ. 1971.
- Migne, PG Migne, J. P. *Patrologia Cursus Completus, Series Graeca*, Paris 1857, κ. ε.
- Miller, *Spice Trade* Miller, J. I. *The Spice Trade of the Roman Empire: 29 BC to AD 641*, Oxford, 1969.
- Minns, *Scythians* Minns, E. M. *Scythians and Greeks*, Cambridge, 1913.
- Moorhead, *Justinian* Moorhead, J. *Justinian*, London-New York, 1994.
- Moss, Formation Moss, L. B. The Formation of the East Roman Empire 330-717, *The Cambridge Medieval History*, IV, Cambridge, 1966, σσ. 1-60.
- Moule, *Christians in China* Moule, A. C. *Christians in China before the Year 1550*, London, 1930.
- Needham, *Science* Needham, J. *Science and Civilization in China*, I, Cambridge, 1988.
- Norwich, *Byzantium* Norwich, J. J. *Byzantium: The Early Centuries*, New York, 1992.
- Obolensky, Northern Neighbours Obolensky, D. The Empire and its Northern Neighbours, *The Cambridge Medieval History*, IV, Cambridge, 1966, σσ. 473-518.

- Obolensky, Byzantine Diplomacy
Obolensky, D. The Principles and Methods of Byzantine Diplomacy, *Actes du XIIe Congrès International d' Études Byzantines*, I, Belgrade, 1964, in: *Byzantium and the Slavs - Collected Studies*, London, 1991, I, σσ. 43-61.
- Oikonomidès, Silk Trade and Production
Oikonomidès, N. Silk Trade and Production in Byzantium from the 6th to 9th Century: The Seals of Kommerkiarioi, *DOP*, 40 (1986), σσ. 33-53.
- Pandey, Routes and Ports
Pandey, M. S. Foreign Trade Routes and Ports in Ancient India, *JBRIS*, 59 (1973), σσ. 21-40.
- Papastathis, Byzantine Penetration
Papastathis, C. K. Silk Trade and the Byzantine Penetration in the State Organization of South Arabia (c. 533), *Cultural and Commercial Exchanges between the Orient and the Greek World* (Integral Study of the Silk Roads: Roads of Dialogue Seminar Papers), Athens, Oct., 25-28, 1990, σσ. 111-121.
- Pelliot, itinéraires
Pelliot, P. Deux itinéraires de la Chine en Inde à la fin du VIII siècle, *BEFEO*, 4 (1904), σσ. 131-413.
- Pelliot, Li-kien
Pelliot, P. Li-kien, autre nome du Ta-ts'in (Orient Méditerranéen), *TP*, 16 (1915), σσ. 690-691.
- Pelliot, L'origine
Pelliot, P. L'origine du nom de la Chine, *TP*, 13 (1912), σσ. 727-742.
- Pelliot, Fu-lin
Pelliot, P. Sur l'origine du nom de Fu-lin, *JA*, 1914, σσ. 497-500.
- Pigulewskaja, Byzanz
Pigulewskaja, N. *Byzanz auf den Wegen nach Indien*, Berlin-Amsterdam, 1969.
- Rice, *Byzantine Art*
Rice, D. T. *Byzantine Art and its Influence: Collected Studies*, London, 1973.
- Rice, Persia and Byzantium
Rice, D. T. Persia and Byzantium, *Byzantine Art*, XVI.
- Richter, Silk in Greece
Richter, G. Silk in Greece, *AJA*, 1929, σσ. 27-33.
- Schafer, Iranian Merchants
Schafer, E. H. Iranian Merchants in Tang Dynasty Tales, *Semitic and Oriental Studies*, Berkeley-Los Angeles, 1951, σσ. 403-422.
- Schafer, *Golden Peaches*
Schafer, E. H. *Golden Peaches of Samarkand*, Berkeley - Los Angeles, 1963.

- Schafer, Camel
 Schafer, E. H. The Camel in China down to the Mongol Dynasty, *Sinologica*, 2 (1950), σσ. 165-194, 263-290.
- Schoff, Overland Oriental Trade
 Schoff, W. H. Some Aspects of the Overland Oriental Trade at the Christian Era, *JAOS*, 35 (1915), σσ. 31-41.
- Shaban, *Islamic History*
 Shaban, M. A. *Islamic History AD 600-750 (A. H. 132); a New Interpretation*, Cambridge 1971.
- Shahid, *Byzantium and the Semitic Orient*
 Shahid, I. *Byzantium and the Semitic Orient before the Rise of Islam*, London, 1988.
- Shiratori, Chinese Ideas
 Shiratori, K. Chinese Ideas Reflected in the Ta-chin Accounts, *MRDTB*, 15, Tokyo, 1956, σσ. 24-72.
- Shiratori, Geography
 Shiratori, K. The Geography of the Western Region Studied on the Basis of the Ta-chin Accounts, *MRDTB* 15, Tokyo, 1956, σσ. 73-155.
- Shiratori, New Attempt
 Shiratori, K. A New Attempt at the Solution of the Fulin Problem, *MRDTB*, 15, Tokyo, 1956, σσ. 156-329.
- Shiratori, Ta-ts'in and Fu-lin
 Shiratori, K. Ta-ts'in and Fu-lin, *The Historical Journal*, XV (1940).
- Singer, *Technology*
 Singer, C. *A History of Technology*, Oxford, 1972.
- Sinor, The Historical Role
 Sinor, D. The Historical Role of the Turk Empire, *JWH* 1, 2, Paris, 1953, σσ. 427-434; Επίσης *Inner Asia and its Contacts with Medieval Europe*, Variorum Reprints, London, 1977, VII.
- Stein, Chinese Expedition
 Stein, A. A Chinese Expedition across the Pamirs and Hindu kush, *NCR*, 4 (1922), σσ. 161-183.
- Stein, Central Asian Relics
 Stein, A. Central Asian Relics of China's Ancient Silk Trade, *TP*, 20 (1921), σσ. 130-141.
- Stein, *Ancient Central Asian Tracks*
 Stein, A. *On Ancient Central Asian Tracks; A Brief Narrative of three Expeditions in innermost Asia and North-western China*, London, 1933.
- Stein, *Desert Cathay*
 Stein, A. *Ruins of Desert Cathay; Personal Narrative of Explorations in Central Asia and Westernmost China*, I-II, New York, 1987.

- Stein, *Serinda* Stein, A. *Serinda. Detailed Report of Explorations in Central Asia and Westernmost China*, Oxford, 1921.
- Stratos, *Byzantium* Stratos, A. N. *Byzantium in the Seventh Century I (602-634)*, μετ. Marc Ogilvie-Grant, Amsterdam, 1968.
- Συνέλλη, *Διπλωματικές Σχέσεις* Συνέλλη, Α. *Οι Διπλωματικές Σχέσεις Βυζαντίου και Περσίας έως τον 6ο αιώνα*, Αθήνα 1986, σ. 85 κ. ε.
- Taylor, Remarks Taylor, J. Remarks on the Sequel to the Periplus of the Erythrean Sea and on the Country of the Seres, as Described by Ammianus Marcellinus, *JASB*, 16 (1847), σσ. 1-78.
- Teggart, *Rome and China* Teggart, F. J. *Rome and China; a Study of correlations in Historical Events*, Berkeley, California, 1939.
- Thierry - Morrisson, Monnaies Byzantines Thierry, F - Morrisson, C. Sur les monnaies byzantines trouvées en Chine, *RN* 36 (1994), 6 série, σσ. 109-145.
- Thomas, Roman Trade Centres Thomas, P. J. Roman Trade Centres in Malabar, *KSP*, II, 10 (1932), σσ. 259-270.
- Thorley, Silk Trade Thorley, J. The Silk Trade between China and the Roman Empire at its Height (circa AD 90-130), *GR*, 18 (1971) 71-80.
- Tibbetts, Pre-Islamic Arabia Tibbetts, G. R. Pre-Islamic Arabia and South-East Asia, *JMBRAS*, 29 (1956).
- Ure, *Justinian* Ure, P. N. *Justinian and His Age*, Greenwood Press, Westport, Connecticut, 1979.
- Vasiliev, *Justin the First* Vasiliev, A. *Justin the First*, Harvard University Press, Cambridge Mass., 1950.
- Vasiliev, Justin I and Abyssinia Vasiliev, A. Justin I (518-527) and Abyssinia, *BZ*, 33 (1933), σσ. 67-77.
- Warmington, *Commerce* Warmington, E. H. *The Commerce between the Roman Empire and India*, London, 1974.
- Wheatley, *Golden Khersonese* Wheatley, P. *The Golden Khersonese*, Kuala Lumpur, 1961.
- Wolska, *Cosmas Indicopleustes* Wolska-Conus, W. *La Topographie chrétienne de Cosmas Indicopleustes*, Paris, I-III, 1962.
- Wolters, *Indonesian Commerce* Wolters, O. W. *Early Indonesian Commerce*, N. York, Cornell University Press, 1967.

- Yule, *Cathay* Yule, H. *Cathay and the Way Thither; being a collection of medieval notices of China*, I, London, 1915.
- Zhang Rong-fang, The Silk Road Zhang Rong-fang, *The Silk Road - Historic Trade Route*, *CRec*, 1 (1986), σσ. 45-48.
- Zhang Xu-shan, Northern Silk Route Zhang Xu-shan, *The Northern Silk Route and its Western Terminus in the Balkans, Roads and Crossroads of Balkans: from Antiquity to the European Union*, International Conference on Historical Geography, Thessaloniki, 25-27, Sept., 1995. (υπό έκδοση).
- Zhang Xu-shan, Review Zhang Xu-shan, *Review on Study of Li-kan and Tachin*, *II*, 4 (1994), σσ. 107-122.

Δ. ΜΕΛΕΤΕΣ ΣΤΑ ΚΙΝΕΖΙΚΑ*

- Ai Yan, China and Syria Ai Yan, *The Historical Relations between China and Syria (Zhong-guo he Xu-li-ya de li shi guan xi)*, *AS*, 1984, II, σσ. 89-94.
- Bai-Ling, China's Silk Fabric Bai Jan-gang - Ling Xiang, *The Find of China's Silk Fabric of the 7th Century BC in Xinjiang (Zhong xi wen hua jiao liu shi ji kao gu xin zi liao zhen shi . . .)*, *GD*, Δεκ. 8, 1987
- Cang Xiu-liang, *Chinese Historiography* Cang Xiu-liang - Wei De-liang, *History of Ancient Chinese Historiography (Zhong-guo gu dai shi xue si jian bian)*, Harbin, 1983.
- Chang Zheng, Missing Event Chang Zheng, *A Missing Historical Event: Several Thousand Roman Soldiers Settled in China (Zhong xi guan xi shi shang de yi zhuang da shi: shu qian Ruo-ma bing gui hua zhong-guo)*, *BS*, 1992, I, σσ. 39-50.
- Cen Zhong-mian, Two Names Cen Zhong-mian, *Two Names of China (Wai yu cheng Zhong-guo de liang ge ming ci)*, *Studies in Historical-Geography of China and Other Countries (Zhong wai shi di kao zheng)*, Beijing, 1962, σσ. 282-294.

* Οι συντομογρ. σε αγγλική ή σπανιότερα γαλλική μετάφραση, ως πλέον οικείες στη δυτική βιβλιογραφία. Στις μεταφράσεις από δυτική γλώσσα στα κινεζικά παραλείπεται ο κινεζ. τίτλος.

- Cen Zhong-mian,
The Intercourses Cen Zhong-mian, The Intercourses of China with the South Sea Countries, *Studies in Historical-Geography of China and Other Countries*, σσ. 89-107.
- Cen Zhong-mian, Origin Cen Zhong-mian, Origin of Li-xuan, Ta-chin and Fulin (Li-xuan, Da-qin yu Fu-lin zhi yu yi ji fan wei): *Additions and Identifications in Historical Sources of the Western Turks* (Xi-tu-jue shi lue bu que ji kao zheng), Beijing, 1958, σσ. 222-234.
- Chavannes, *Tou-kiue* Chavannes, E. *Documents sur les Tou-kiue (Turks) Occidentaux*, Κινεζ. μετ. Feng Cheng-jun, Beijing, 1958.
- Chen Gong-yuan, Relations Chen Gong-yuan, The Relations between China and Africa in the Tang Dynasty, based on *Tong-hai-yi-dao* by Jia Dan (Cong Jia Dian de *Tong-hai-yi-dao* kan Tang dai de Zhong Fei guan xi), XF, 1983, III, σσ. 46-52.
- Chen Gong-yuan,
Good Relations Chen Gong-yuan, *The Good Relations between Africa and China in Ancient Times* (Gu dai Fei-zhou yu Zhong-guo de you hao jiao wang), Beijing, 1985.
- Chen Hong-yi, *Roads* Chen Hong-yi, *A Short History of Roads in China* (Zhong-hua jiao tong shi hua), Beijing, 1992.
- Chen Lian-qing, Ta-chin
and Fu-lin Chen Lian-qing, Ta-chin and Fu-lin before the 7th Century AD in Chinese History (Gong yuan qi shi ji yi qian Zhong-guo si shang de Da-qin yu Fu-lin), SZ, 1982, I, σσ. 106-115.
- Chen Liang-wei, South-
Western Route Chen Liang-wei, The Study on the South-Western Route in Yun-nan (Xi-nan-yi si dao chu tan), JXU, 1987, II, σσ. 60-63.
- Chen Liang-wei, Pamirs Chen Liang-wei, The Silk Road in Pamirs (Pami-er si dao chu tan), JXU, 1988, IV, σσ. 56-63.
- Chen Rui, *Travellers* Chen Rui κλπ., *The Well-known Travellers on the Sea Silk Route* (Hai shang si-chou-zhi-lu de you hao shi zhe), Beijing, 1991.
- Chen Yan, Sea Silk Road Chen Yan, The Sea Silk Road (Lue lun hai shang sichou-zhi-lu), LY, 1982, III, σσ. 161-177.
- Cixian Center, Report Cixian Cultural Center, Report on the Exca-

- Coedès, *Textes* vation of the Tomb of a Princess of the Eastern Wei (Hebei Cixian Dong-Wei ru-ru gongzhu-mu fajue jianbao), *Ww*, 1984, IV, σσ. 1-9.
- Coedès, G. *Textes d'auteurs grecs et latins relatifs à l'Extrême-Orient, depuis le IV siècle AV. J-C. Jusqu' au XIV siècle*, Κινεζ. μετ. Geng Sheng, Beijing, 1987.
- Dai Yi-xuan, *Westward Spread* Dai Yi-xuan, *The Westward Spread of Chinese Iron and Metallurgy (Zhong-guo tie qi he yie tie ji shu de xi chuan)*, *JZU*, 1979, III, σσ. 44-50.
- Du Bao-ren, *Black African* Du Bao-ren, *The Find of the Pottery Figurine of Black African in Xi'an (Cong Xi'an Tang mu chu tu de Fei-zhou hei ren tao yong tan qi)*, *Ww*, 1979, VI, σσ. 88-90.
- Duyvendak, *China's Discovery* Duyvendak, J. *China's Discovery of Africa*, London, 1949, Κινεζ. μετ. Hu Guo-qiang, Beijing, 1983.
- Fan Wen-lan, *General History* Fan Wen-lan, *General History of China (Zhong-guo tong-shi jian bian)*, I-III, Beijing, 1965.
- Fang Hao, *Relations* Fang Hao, *History of the Relations between China and the West (Zhong xi jiao tong shi)*, Hunan, 1987.
- Feng Cheng-jun, *Place Names* Feng Cheng-jun, *Place Names of the Western Region (Xi-yu di ming)*, Beijing, 1980.
- Feng Cheng-jun, *The Studies* Feng Cheng-jun, *The Studies in the Western Region and the South Sea (Xi-yu Nan-hai shi di kao zheng lun cong)*, Beijing, 1963.
- Feng Cheng-jun, *Translations* Feng Cheng-jun, *Translations of the Studies in History and Geography of the Western Region and South Sea (Xi-yu Nan-hai shi di kao zheng yi cong)*, I-IX, Beijing, 1962.
- Gafurov, *Tajikistan* Gafurov, G. *History of Tajikistan*, Moscow, 1955. Κινεζ. μετ. Xiao Zhi-xing, Beijing, 1985.
- Gai Shan-lin, *Gold Coin and Silver Coins* Gai Shan-lin, *The Find of Gold Coin of the Eastern Roman Empire and Silver Coins of the Sassanian Persia in Hohote (Hu-he-ho-te fu jin chu tu dong Luoma jin bi he Bo-si Sa-san-chao yin bi)*, *GD*, Απρ. 9, 1975.
- Grousset, *Civilization* Grousset, R. *Civilization in China*, Κινεζ. μετ. Chang Yan-xia, Hefei, 1991.

- Guan Yi-quan, *the Name China* Guan Yi-quan, *On the Origin of the Name China* (Zhina ming yi kao yuan), *DX*, III, σσ. 106-122.
- Guo Qing-chang, *China and Uzbekistan* Guo Qing-chang, *The Economic and Cultural Exchanges between China and Uzbekistan in Medieval Times* (Zhong gu shi qi Zhong-guo yu Wu-zi-bie-ke-si-tan de jing ji he wen hua de you hao guan xi), *JFU*, 1959, IX, σσ. 32-36.
- Gu - Tong, *Chinese Notion* Gu Jie-gang - Tong Shu-ye, *The Chinese Notion of the World and Their Relations with Other Peoples before the Han* (Han yi qian Zhong-guo ren de shi jie guan nian yu yu wai jiao tong de gu shi), *YB*, 1936, V, 3-4, σσ. 97-120.
- Hai Feng, *The King Mu* Hai Feng, *The King Mu and the Western Queen* (Mu-tian-zi yu Xi-wang-mu), *GD*, Mαq. 1, 1993.
- Han Guo-pan, *History* Han Guo-pan, *History of the Wei, Jin, Southern and Northern Dynasties* (Wei Jin Nan-bei-chao shi gang), Beijing, 1983.
- He Zheng-huang, *Inscriptions of Xi'an* He Zheng-huang, *The Relations of the Tang China with Other Countries Reflected in the Inscriptions of Xi'an* (Cong Xi'an bei lin kan Tang dai Zhong wai jiao wang), *WT*, 1982, IV, σσ. 26-27.
- Huang Wen-bi, *Studies* Huang Wen-bi, *The Archaeological-Historical Studies* (Huang Wen-bi li shi kao gu lun ji), Beijing, 1989.
- Huo Chang-qun, *Evolution* Huo Chang-qun, *The Evolution of the Chinese Geographical Knowledge of the World after the Han Dynasty* (Han yi hou Zhong-guo ren dui yu shi jie di li zhi shi de yan jin), *YB*, V, 3-4, 1936, σσ.121-136.
- Ji Xian-lin, *China and India* Ji Xian-lin, *The Studies in Cultural Relations between China and India* (Zhong Yin wen hua guan xi shi lunwen ji), Beijing, 1982.
- Ji Xian-lin, *Silk and Sericulture* Ji Xian-lin, *The Study on Introduction of Silk and Sericulture from China to India* (Zhong-guo can si shu yu Yin-du wen ti de chu bu yan jiu), *LY*, 1955, IV.
- Kauther, *Azerbaijan* Kauther, A. *The Economic and Cultural Rela-*

- and China tions between Azerbaijan and China in the Medieval Times, Κινεζ. μετ. Jun shi, *LY*, 1958, II, σσ. 55-62.
- Kljastornyj, *Turkic-Runi Inscriptions* Kljastornyj, S. G. *The Ancient Turkic-Runi Inscriptions*, Moscow, 1964, Κινεζ. μετ. Li Pei-juan, Harbin, 1991.
- Laufer, *Sino-Iranica* Laufer, B. *Sino-Iranica; Chinese contributions to the history of civilization in ancient Iran*, Chicago, 1919, Κινεζ. μετ. Lin Jun-yin, Beijing, 1964.
- Liethnichinko, *Silk Road* Liethnichinko, E. *The Great Silk Road*, Κινεζικῆ μετ. Huo Xing-ping, *XBS*, 1987, II, σσ. 103-113.
- Lin Wu-shu, *Manichaeism* Lin Wu-shu, *Manichaeism and its Eastward Spread* (Mo-ni-jiao ji qi dong jian), Beijing, 1987.
- Liu-Yang-Wang, *Ancient China* Liu Ze-hua, Yang Zhi-mei and Wang Yu-zhe, *The History of Ancient China* (Zhong-guo gu dai shi), I-II, Beijing, 1985.
- Li Yen-ping, *Jade Collection* Li Yen-ping, *The Jade Collection and Silkworm, Mulberry Production in the History of Khotan* (Lun li shi shang He tian de cai yu he can sang sheng chan), *JXU*, 1988, III, σσ. 36-43.
- Li Yu-chun, *Persian Silver Coins* Li Yu-chun, *The Gold bars and Numerous Persian Silver Coins Found in Xinjiang* (Xinjiang Wu-qia-xian fa xian jin tiao he da pi Bo-si yin bi), *K-g*, 1959, IX, σσ. 482-483.
- Ma Chang-shou, *Turkisk Khanate* Ma Chang-shou, *The Turks and the Turkisk Khanate* (Tu-jue-ren he Tu-jue-han-guo), Shanghai, 1957.
- Ma - Wang, *Xinjiang Area* Ma Yong - Wang Bing-hua, *Xinjiang Area of China from the 7th Century to 2nd Century BC* (Gong yuan qian qi zhi er shi ji de Zhong-guo Xinjiang di qu), *ZX*, III (1990), σσ. 1-15.
- Ma- Meng, *Ancient Chinese Porcelains* Ma Wen-kuan - Meng Fan-ren, *The Finds of Ancient Chinese Porcelains in Africa* (Zhong-guo gu ci zai Feizhou de fa xian), Beijing, 1987.
- Mo Ren-nan, *Kang-ju Kingdom* Mo Ren-nan, *A Study on Ancient Kang-ju (Sogdian) Kingdom* (Kang-ju gu guo chu tan), *SL*, 1985, XI, σσ. 48-55.
- Pedech, *La Géographie* Pedech, P. *La Géographie des Grecs*, Presse

- Universitaires de France, 1976, Κινεζ. μετ. Cai Zong-xia, Beijing, 1983.
- Qi Si-he, *The Relations between China and the Byzantine Empire* (Zhong-guo he Bai-zhan-ting di guo de guan xi), Shanghai, 1956.
- Rudenko, Ancient Altai Tribes
Rudenko, S. Y. Relations between the Ancient Altai Tribes and China, Κινεζ. μετ. Pan Meng-tao, KX, 1957, II, σσ. 37-48.
- Rui Chuan-ming, The Sogdian Role
Rui Chuan-ming, The Sogdian Role in the East-West Relations; from the middle 6th century to the middle 7th century (Su-te ren zai dong xi jiao tong zhong de zuo yong), ZWL, 1985, I, σσ. 49-67.
- Shen Fu-wei, *Cultural Intercourses*
Shen Fu-wei, *History of Cultural Intercourses between China and the West* (Zhong Xi wen hua jiao liu shi), Shanghai, 1988.
- Shen Fu-wei, *China and Africa and Africa*
Shen Fu-wei, *China and Africa; their exchanges for two thousand years* (Zhong-guo yu Fei-zhou: Zhong Fei guan xi liang jian nian), Beijing, 1990.
- Song Da-ren, Medical Exchanges
Song Da-ren, Medical Exchanges between China and Arabia (Zhong-guo he A-la-bo de yi yiao jiao liu), LY, 1959, I, σσ. 79-89.
- Su Bei-hai, Ta-yue-chih
Su Bei-hai, The Westward Migration and Activities of Ta-yue -chih (Da-yue-zhi de xi qian ji qi ho dong), JXU, 1989, II, σσ. 31-37.
- Su Bei-hai, Steppe Silk Route
Su Bei-hai, The Steppe Silk Route from the Han to the Tang (Zi Han zhi Tang de cao yuan si-chou-zhi-lu), XS, 1980, I, σσ. 45-52.
- Su Ji-qing, *Annotations Da-*
Su Ji-qing, *Annotations on Dao-yi-zhi-lüe by Wang yuan*, Beijing, 1981.
- Sun Pei-liang, General Review
Sun Pei-liang, A General Review of the Silk Road (Si-chou-zhi-lu gai shu), JSNU, 1978, III, σσ. 69-77.
- Sun Pei-liang, Scythian Trade Route
Sun Pei-liang, The Scythian Trade Route and Central Asian Tales (Si-ji-tai mao yi zhi lu he gu dai Zhong-ya de chuan shue), *The Studies on Relations of China with Other Countries* (Zhong-we guan-xi-shi lun-cong), I, Beijing, 1985, σσ. 3-25.
- Sun Yu-tang, China and
Sun Yu-tang, China and Egypt in the Han Dy-

- Egypt nasties (Han-dai de Zhong-guo he Ai-ji), *ZY*, 1979, II, σσ. 142-154.
- Tang Chang-pu, Porcelains Tang Chang-pu, *The Study on the Exportation of Porcelains through the South-western Route of China (Wo guo "Nan fan-gu-dao" tao ci wai xiao chu tan): The exportation of Porcelains in Ancient China (Zhong-guo gu dai tao ci de wai xiao)*, Beijing, 1988, σσ. 120-125.
- Tan Qi-xiang, *Historical Atlas* Tan Qi-xiang (έκδ.), *The Historical Atlas of China (Zhong-guo li shi di tu ji)*, I-IV, Shanghai, 1982.
- Wang Cheng-zu, *Chinese Geography* Wang Cheng-zu, *The History of Chinese Geography (Zhong-guo di li xue shi)*, Beijing, 1988.
- Wan Guo-ding, *Economic History* Wan Guo-ding κλπ., *A Short Economic History of Ancient China (Gu dai jing ji zhuan ti shi hua)*, Beijing, 1983.
- Wang Xiao-pu, *Tang, Tibet and Arabs* Wang Xiao-pu, *The History of the Political Relations between Tang, Tibet and Arabs in Central Asia (634-792 AD)*, (Tang Tu-bo Da-shi zheng zhi guan xi shi), Beijing University Press, 1992.
- Xia Nai, Ancient Silk Fabric Xia Nai, *New Find of Ancient Silk Fabric in Xinjiang (Xin-jiang xin fa xian de gu dai si zhi pin: qi, jin he ci-xiu)*, *KX*, 1963, I, σσ. 45-76.
- Xia Nai, The Relations Xia Nai, *The Relations of China with the Byzantine Empire in the Middle Ages (Zhong shi ji Zhong-guo he Bai-zhan-ting de guan xi)*, *SL*, 1984, IV, σσ. 3-4.
- Xia Nai, Byzantine-typed Gold Coins Xia Nai, *The Find of Byzantine-type Gold Coins from the Tomb of the Tang Dynasty in Tumencun of Xi'an (Xi'an Tu-men-cun Tang mu chu tu de Bai-zhan-ting shi jing bi)*, *K-g*, 1961, VIII, σσ. 446-447.
- Xia Nai, The Find of Gold Coins Xia Nai, *The Find of Gold Coins of the Eastern Roman Empire from the Tomb of the Sui Dynasty in Di-zhang-wan of Xian-yang (Xian-yang Di-zhang-wan Sui mu chu tu de dong Luo-ma jin bi)*, *KX*, 1959, III, σσ. 67-74.
- Xia Nai, Sassanian Persian Silver Coins Xia Nai, *The New Find of the Sassanian Persian Silver Coins (Zhong-guo zui jin fa xian de Sa-san chao yin bi)*, *KX*, 1957, II, σσ. 49-60.

- Xia Nai, Byzantine Gold Coins
Xia Nai, The Find of Byzantine Gold Coins from the Tomb of Li-xi-zong in Zanhuang of Hebei Province (Zan-huang Li-xi-zong mu chu tu de Bai-zhan-ting jin bi), *K-g*, 1977, VI, σσ. 403-406.
- Xia Nai, Gold Coin and Silver Coins
Xia Nai, The Find of Gold Coin of the Eastern Roman Empire and Silver Coins of the Sassanian Persia in Hohote (Hu-he-ho-te fu jin chu tu dong Luo-ma jin bi he Bo-si Sa-san-chao yin bi), *K-g*, 1975, III.
- Xia Nai, A Survey
Xia Nai, A Survey of Sassanian Silver Coins Found in China (Zong shu Zhong-guo chu tu de Bo-si Sa-san-chao yin bi), *KX*, 1974, I, σσ. 91-110.
- Xia Nai, Silkworm
Xia Nai, Silkworm, Mulberry and Silk in Ancient China (Wo guo guo dai can, sang, si-chou de li shi), *K-g*, 1972, II, σσ. 12-27.
- Xu Zong-ze, *Christianity*
Xu Zong-ze, *Christianity in China* (Zhong-guo Tian-zhu-jiao chuan jiao shi gai lun), Shanghai, 1990.
- Yan Zong-lin, Ancient Iran
Yan Zong-lin, Ancient Iran and its Relations with China (Gu-dai Bo-si ji qi yu Zhong-guo de guan xi), *JSNC*, 1958, II, σσ. 53-81.
- Yu Tai-shan,
The Hephthalites
Yu Tai-shan, *The Study of History of the Hephthalites* (Yan-da shi yan jiu), Jinan, 1986.
- Yu Tai-shan, Tiao-zhi
Yu Tai-shan, Tiao-zhi, Li-kan and Ta-chin (Tiao-zhi Li-xuan he Da-qin), *A Study of Saka History* (Sai-zhong shi yan jiu), Beijing, 1992, σσ. 182-210.
- Yu Tai-shan, *China and the Western Region*
Yu Tai-shan, *Studies on the Relations between China and the Western Region from the Han Dynasty to the Southern and Northern Dynasties* (Liang Han Wei Jin Nan-bei-chao yu Xi-yu guan xi shi yan- iu), Beijing, 1995.
- Yu Tai-shan, *The Cultural History*
Yu Tai-shan, *The Cultural History of the Western Region* (Xi-yu wen-hua-shi), Beijing, 1996.
- Yu Tai-shan, *The General History*
Yu Tai-shan, *The General History of the Western Region* (Xi-yu tong-shi), Zhengzhou, 1996.
- Zhang Jun-yan, *China, Western Asia*
Zhang Jun-yan, *Relations between China, Western Asia and Africa on the Sea Route in Ancient*

- and Africa*
- Zhang Xing-lang, *The Collection* *Times* (Gu dai Zhong-guo yu Xi-ya , Fei-zhou de hai shang wang lai), Beijing, 1986.
Zhang Xing-lang, *The Collection of Materials on the Relations between China and the West* (Zhong Xi jiao tong shi liao hui bian), I-IV, Beijing, 1978.
- Zhang Xing-lang, *The Name China* Zhang Xing-lang, A Study on the Origin of the Name China (Zhi-na ming hao kao), *Collection of Materials on the Relations between China and the West* , IV, Beijing, 1978, σσ. 450-460.
- Zhang Xing-lang, *The Name Fu-lin* Zhang Xing-lang, Study on the Origin of the Name Fu-lin (Fu-lin yuan yin kao), *The Collection of Materials on the Relations between China and the West*, I, Beijing, 1978, σσ. 79-85.
- Zhang Xing-lang, *The Tölös Tribes* Zhang Xing-lang, The Study on the Tölös Tribes (Tie-le zhu bu kao), *The Collection of Materials on the Relations between China and the West*, I, σσ. 67-79.
- Zhang Xun, Tao-hua-shi (Taugas) Zhang Xun, Tao-hua-shi (Taugas) and the Kingdom of Ugurs (Tao-hua-shi yu Hui-he-guo), *ZWL*, 1983, II, σσ. 39-50.
- Zhao Yong-fu, *Exchanges* Zhao Yong-fu, The Silk Road: Exchanges between China and the West from the Han Dynasty to the Tang Dynasty (Si-chou-zhi-lu: Han Tang shi-qi Zhong Xi lu lu jiao tong), *DZ*, 1973, I, σσ. 11-13.
- Zhuang Dian-yi, *Eastern Roman Gold Coins* Zhuang Dian-yi, The Find of Eastern Roman Gold Coins from a Tomb of Tang in Guyuan, *GD*, 8 Απριλίου 1996.
- Zhuang Dian-yi, *Gold Coins* Zhuang Dian-yi, The Find of Eastern Roman Gold Coins from a Tomb of Northern Zhou in Guyuan, *GD*, 28 Αυγούστου 1996.
- Zhuang Dian-yi, *Silver-vase* Zhuang Dian-yi, Gilded Silver-vase: The Important Evidence for Cultural Exchange between China and the West, *GD*, Φεβρ. 7 1995.
- Zhu-Huan, *Medieval History* Zhu-Huan, *The Medieval History of the World* (Shi jie zhong gu shi), Jilin, 1985.
- Zhu Jie-qin, *China's Porcelains* Zhu Jie-qin, The Spread of China's Porcelains and the Art in South-eastern Asia (Zhong-guo

tao ci he zhi ci ji shu dui Dong-nan-ya de chuan bo), *SL*, 1979, II, σσ. 20-29.

Zhu Jie-qin, *Translations*

Zhu Jie-qin, *Translations of the Studies on the Relations of China with Other Countries* (Zhong wei guan xi shi yi cong), Beijing, 1984.

Zhu Ying-rong, Grottoes
of Kucha

Zhu Ying-rong, The Greek Culture Represented in the Grottoes of Kucha (Lun Qiu-ci shi-ku zhong de Xi-la wen hua), *JXU*, 1989, II, σσ. 24-30.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ο Ελληνο-ρωμαϊκός κόσμος, όπως είναι γνωστό, αποτελείτο από την ελληνιστική και τη λατινική οικουμένη. Η πρώτη περιλαμβάνει το μεγαλύτερο μέρος της Βαλκανικής χερσονήσου, τη Μικρά Ασία, τη Συρία, την Παλαιστίνη και την Αίγυπτο, δηλ. την ανατολική Μεσόγειο, όπου μιλιόταν η ελληνική γλώσσα και υπερείχε η ελληνιστική διανόηση. Η αποτελεσματική ηγεμονία και η ευημερία της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τον 1ο και 2ο αιώνα μ.Χ. επισκίαζε την ανομοιότητα των δυο κόσμων, κάτω από το όνομα της ενιαίας αυτοκρατορίας, όμως, οι διαφορές κατ' ουσίαν υπήρχαν και συνεχίστηκαν.¹

Η κρίση του 3ου αιώνα είχε αποφασιστική επίδραση στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Η αυτοκρατορική παρακμή και οι βαρβαρικές εισβολές υπονόμειναν το δυτικό τμήμα του κράτους. Οι μεταρρυθμίσεις του Διοκλητιανού, γενικά, θεωρήθηκαν ως τέρας της κρίσης και, ως ένα σημείο, ήταν η αρχή της ευημερίας της ελληνικής Ανατολής. Όταν, τέλος, το Βυζάντιο ορίστηκε από τον Κωνσταντίνο, το 330 μ.Χ., ως πρωτεύουσα, τούτο δεν ήταν τίποτε άλλο από την αναγνώριση του γεγονότος ότι το βάρος της αυτοκρατορίας είχε μετακινηθεί προς την Ανατολή.² Όταν το δυτικό μισό της αυτοκρατορίας λεηλατήθηκε από βαρβαρικές εισβολές, τον 5ο αιώνα, και ο τελευταίος αυτοκράτορας Ρωμύλος Αυγουστίλος (475-476) εκθρονίστηκε, το 476 μ. Χ., η Ρωμαϊκή κυριαρχία στην Δύση είχε ήδη εκπνεύσει.

¹ Barker, *Justinian*, σσ. 16-17· Moss, *Formation*, σσ. 23-25.

² Browning, *Justinian*, σ. 22: "the establishment of the new capital implied no division of the Empire, but rather symbolized its new unity." Ο Bury, *Introduction*, σ. XIV-XV, αν και υποστηρίζει τη συνέχεια της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από την αρχή ως το 1453, σημειώνει ότι ο ελληνισμός, με την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, εισήλθε στην τρίτη φάση: "The development of 'Byzantinism' really began in the fourth century, . . . some of the characteristic features of Byzantinism began to appear immediately after Constantinople was founded." Βλ. και Baynes-Moss, *Byzantium*, σσ. 3-4: "From Constantine (337) to Heraclius (641) stretches a formative period, during which Byzantium gradually becomes loosened from the Western interests, until, with the transformation of the Near East in the 7th century and accompanying changes in her internal structure, she assumes her distinctive historical form."

Αυτή η καινούρια ουσιαστικά αυτοκρατορία, η Βυζαντινή, υπέμεινε τις επιθέσεις των βαρβάρων, αλλά, διαθέτοντας στρατηγικά και κοινωνικά πλεονεκτήματα³ καθώς και εύκαμπτη διπλωματία,⁴ κατάφερε όχι μόνο να επιζήσει, αλλά και να ακμάσει. Από τον 5ο αιώνα, κατά τη διοίκηση των ικανών αυτοκρατόρων Μαρκιανού (450-457), Λέοντα (457-474) και Ζήνωνα (474-491), η ανατολική αυτοκρατορία ξεπέρασε τις δύσκολες στιγμές, εσωτερικά και εξωτερικά,⁵ και άρχισε να αναλαμβάνει. Επί της εποχής του Αναστασίου (491-518) το κράτος είχε ήδη συνέλθει από τις πληγές οι οποίες προξενήθηκαν από τους βαρβάρους.⁶ Η απώλεια της Δύσης και η ανανέωση της Ανατολής αναδεικνύει τη νέα αυτοκρατορία ως κέντρο του μεσαιωνικού πολιτισμού.⁷

Οι βέβαιες κινεζικές γνώσεις για τον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο καθώς και οι κινεζικές επαφές μαζί του ορίζονται στο τέλος του 2ου αιώνα π. Χ. , όταν η Άπω Δύση έγινε γνωστή με τον όνομα Li-kan (ή Li-xuan).⁸ Το όνομα αυτό, για την προέλευση και γεωγραφική ταυτότητα του οποίου υπάρχουν πολλές θεωρίες, προέρχεται πιθανότατα από τη λέξη Σελεύκεια, αντιπροσωπεύοντας την ελληνική σελευκιδική αυτοκρατορία.⁹ Το όνομα Li-kan αντικαταστάθηκε αργότερα από το όνομα Ta-chin, όταν η Ρωμαϊκή ηγεμονία επεκτάθηκε στην Ανατολή.¹⁰ Όμως η Βυζαντινή αυτοκρατορία καλείται αργότερα κυρίως με το όνομα

³ Barker, *Justinian* , σ. 29: "For one thing, it had a less extended and perhaps a more defended European frontier; and it was of course from Europe that the Germanic pressure was coming. The profusion of powerful senatorial land-owners with vast estates though extensive also in the East, was less so than in the West, where these semi-independent magnates served to weaken the power of the central government in the provinces and were not unwilling to betray their Emperor to preserve their wealth under new barbarian regimes. The East also had, in its Asiatic provinces, resources of revenue, wealth, and man-power as yet untouched by barbarian ravages."

⁴ Η απειλή, π. χ. από τον Αττίλα αντιμετωπίστηκε επιτυχώς τη δεκαετία του 430-440. Βλ. πρόχειρα Gibbon, *Decline and Fall*, II, σσ. 243-269· Bury, *A History*, σσ. 161-166, 213-223.

⁵ Bury, *Supplement*, σσ. 11-13.

⁶ Βλ. Barker, *Justinian*, σ. 57.

⁷ Moss, *Formation*, σ. 4: "The break-up of the Empire in the West only enhanced the superiority which the eastern provinces had always claimed as the home of communities wealthier and more civilized than their Italian conquerors. With the regression of trade and industry in western Europe, the decline of urban life, the cessation of revenues, and the disappearance under the rule of the Germanic kings, of most of the organs of central government, East Rome became the City *par excellence*, the only survivor of the classical form of state . . . gradually Constantinople drew to itself the cultural activities of the eastern Mediterranean."

⁸ Το όνομα αυτό στις κινεζικές πηγές γράφεται: 黎軒, 犁軒, 犂軒 και 犁鞬.

⁹ Για την προέλευση και ταύτιση του Li-kan, υπάρχουν διάφορες θεωρίες (από το Rekam, τη Σελεύκεια, την Αλεξάνδρεια κλπ.). Περισσότερα βλ. Zhang Xu-shan, *Review*, σσ. 107-115· Yu Tai-shan, *Tiao-zhi*, σσ. 182-210.

¹⁰ Για την προέλευση και την γεωγραφική ταύτιση του Ta-chin (大秦) υπάρχουν πολλές θεωρίες. Βλ. Pelliot, *Li-kien*, σσ. 690-691· Κορδώσης, *China and the Greek World*, σσ. 194-205. Γενικά βλ. Zhang Xu-shan, *Review*, σ. 115-122. Ο Hirth, *China*, σ. VI, εξετάζοντας τις κινεζικές πηγές, σημειώνει: "my interpretation of these records leads to the conclusion that the ancient country of Ta-

Fu-lin.¹¹ Η παρουσία αυτού του ονόματος στον 4ο αιώνα και η σύγχρονη ύπαρξη του προηγούμενου ονόματος Ta-chin, δείχνει ότι οι Κινέζοι πήραν καινούριες πληροφορίες για τον Ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο, αλλά όμως, δεν κατανόησαν τη σχέση των δυο ονομάτων (Ta-chin και Fu-lin). Από τον 6ο αιώνα, κινεζικές πηγές αποδίδουν το Fu-lin αποκλειστικώς στη Βυζαντινή αυτοκρατορία, τουλάχιστον ως τις αραβικές κατακτήσεις.¹²

Ο κινεζικός πολιτισμός άρχισε την ανάπτυξή του στην κοιλάδα του μέσου και κάτω ρου του Huang-he (Κίτρινου ποταμού). Για πολλούς αιώνες η Κίνα έμεινε ομοσπονδία πολιτειών, ωστόσο η πρώτη αυτοκρατορική δυναστεία Chin (221-207 π.Χ.) ενώνει όλα τα φεουδαρχικά κράτη σε μια και μόνο κυβέρνηση και επεκτείνει την εξουσία της ως το Εθνικό Τείχος, στο βορρά, στο ανατολικό άκρο του οροπέδιου του Qinghai-Θιβέτ, στη δύση, πέρα από τον ποταμό Yangtze, ως την παραλιακή επαρχία Fu-jian, στα νοτιοανατολικά, και ως τις δυο επαρχίες Guang-dong και Guang-xi, καθώς και ως την Ινδοκίνα, στα νότια.¹³ Αυτή η βραχύβια δυναστεία αντικαταστάθηκε από την εξίσου ενεργητική και πιο δυνατή δυναστεία των Han, που επέζησε για τέσσερις αιώνες, με μια μικρή διακοπή (206 π. Χ. - 9 μ. Χ., 25-220 μ. Χ.). Οι συνεχείς επεκτάσεις της νέας δυναστείας, ιδιαίτερα η επέκταση προς τη δύση (την κεντρική Ασία), στο τέλος του 2ου αιώνα, προώθησαν την κινεζική εξουσία ως την περιοχή Xinjiang, γύρω από τη λεκάνη Ταρίμ, αύξησαν σε μεγάλο βαθμό τις κινεζικές γεωγραφικές γνώσεις και οδήγησαν τους Κινέζους στην καλύτερη γνωριμία του ελληνικού κόσμου. Μετά από μια περίοδο αναρχίας, η επανεμφάνιση της επίδρασης της Κίνας στην "Δυτική Περιοχή" (λεκάνη Ταρίμ), στα τελευταία τριάντα χρόνια του 1ου αιώνα και στην αρχή του 2ου αιώνα μ. Χ., έγινε αισθητή από τους Ρωμαίους, ενώ ταυτόχρονα, ο Ρωμαϊκός κόσμος έγινε περισσότερο γνωστός στην Κίνα.

Όπως και στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, τον 3ο αιώνα, η κατάσταση στην Κίνα άλλαξε μετά την δυναστεία των Han. Η επανάσταση των αγροτών (184-215 μ. Χ.) παρέλυσε την κεντρική κυβέρνηση και η Κίνα έπεσε σε αναρχία. Η ύπαρ-

Tsin, called Fu-lin during the middle ages, was not the Roman Empire with Rome as its capital, but merely its oriental part, viz., Syria, Egypt and Asia Minor; and Syria in the first instance." Η άποψη αυτή, ωστόσο, δεν γίνεται δεκτή από όλους τους ερευνητές, βλ. Yu Tai-shan, Tiao-zhi, σσ. 182-210 και Chen Lian-qin, Ta-chin and Fu-lin, σσ. 106-115, που υποστηρίζει ότι πρόκειται για τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία με κέντρο την Ιταλία.

¹¹ Το όνομα Fu-lin εμφανίζεται στις κινεζικές πηγές με τον τύπο 拂菻, αλλά επίσης και με άλλους τύπους, όπως 拂菻 και 拂菻. Όλοι οι τύποι είναι φωνητικά όμοιοι.

¹² Κορδώσης, Πρεσβείες, σ. 148 κ.ε. Αργότερα, ως το τέλος της δυναστείας των T'ang, το Fu-lin, ως επικράτεια, σήμαινε όλα τα γνωστά στους Κινέζους εδάφη, δυτικά του Ευφράτη, τα περισσότερα από τα οποία (Συρία, Παλαιστίνη, Αίγυπτος κλπ.) βρισκόνταν υπό αραβική εξουσία.

¹³ Βλ. Tan Qi-xiang, *Historical Atlas*, II, σ. 3-4· Fitzgerald, *China*, σ. 176.

ξη των τριών βασιλείων (Wei, Wu και Shu, 220-280 μ. Χ.) και οι μεταξύ τους αγώνες εγκαινίασαν μια αβέβαιη περίοδο, η οποία διήρκεσε τρισημίσι αιώνες. Η πρόσκαιρη ενοποίηση των τριών βασιλείων, υπό την δυναστεία των Jin (281-317 μ.Χ.), δεν έφερε εντυπωσιακά αποτελέσματα. Η πτώση της βόρειας Κίνας στα χέρια των εισβαλόντων βαρβάρων και η μετακίνηση της αυλής των Jin νότια του ποταμού Yangtze, με τη Nanjing ως νέα πρωτεύουσα (317 μ. Χ), θυμίζει την κατάσταση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Η νέα δυναστεία των Jin, (όπως το Βυζαντινό κράτος που προήλθε από την Ρωμαϊκή αυτοκρατορία) γινόταν η ορθόδοξη κινεζική δυναστεία. Αλλά η διαφορά είναι ότι η ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, ως πρωτεύουσας της νέας αυτοκρατορίας, σήμαινε, κατά πολύ, την αναγέννηση του ελληνικού πολιτισμού και την επιστροφή στην ελληνιστική παράδοση, ενώ η μετακίνηση της δυναστείας των Jin από το βορρά στο νότο σήμαινε ότι έπεσε το παραδοσιακό κέντρο του κινεζικού πολιτισμού στα χέρια των βαρβάρων. Παρ' όλα αυτά, αντίθετα από τα εδάφη της δυτικής Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας μετά την ίδρυση των βαρβαρικών βασιλείων, η βόρεια Κίνα, κατά τη διάρκεια της βαρβαρικής κατοχής, ευημερούσε, γιατί οι βάρβαροι απομωιώθηκαν κάτω από την επίδραση του πολύ υψηλότερου κινεζικού πολιτισμού, ιδιαίτερα όταν οι πολλές μικρές τοπικές δυναστείες ενώθηκαν υπό την δυναστεία των Βόρειων Wei, της τουρκικής φυλής των Το-ρα (439 μ. Χ.).¹⁴

Η δυναστεία των Βόρειων Wei διαιρέθηκε στους Ανατολικούς και Δυτικούς Wei, το 534 μ. Χ., και αυτές οι δυο δυναστείες, με τη σειρά τους, αντικαταστάθηκαν από τους Βόρειους Qi και Βόρειους Zhou το 550 μ. Χ.. Στη νότια Κίνα, μετά την δυναστεία των Jin, υπήρξαν τέσσερις δυναστείες: Song (420-479), Qi (479-562), Liang (502-557) και Chen (557-589). Η εμφάνιση της δυναστείας των Sui (581-617) και η ενοποίηση ολόκληρης της Κίνας, έφερε τη χώρα σε νέα φάση ανάπτυξης. Η επόμενη δυναστεία των Tang (617-907), με εξαιρετικά αποτελέσματα στην οικονομία, την πολιτική, τη διπλωματία και την κρατική εξουσία, αποτελεί τη χρυσή εποχή της Κίνας κατά τη διάρκεια όλου του μεσαίωνα.

¹⁴ Needham, *Science*, I, σ. 119: "Between +304 and +535, no less than seventeen 'dynasties' contended with each other in the north . . . throughout this time the 'barbarians' were sinified much more than the northern Chinese were barbarised. Nomadic dress was doubtless widely adopted, but in general the Chinese agriculture and administration continued and barbarian customs were adopted to it; intermarriage was universal and encouraged, and then the polysyllabic names of the barbarian chieftains were exchanged for Chinese ones." Ο H. Whihelm συμπεραίνει ότι στη Δύση οι βάρβαροι επιδρομείς δεν ήταν σε θέση να κρατήσουν τις δικές τους πολιτιστικές παραδόσεις, ούτε να υιοθετήσουν εκείνες της κατακτημένης αυτοκρατορίας. Υποστηρίζει ότι ο ρωμαϊκός πολιτισμός επέδρασε πολύ εμφανειακά στις λαϊκές μάζες των εργαζομένων, ενώ ακόμη και στην Κίνα των Han οι κλασικές κομφουκιανικές και ταοϊστικές αξίες είχαν βαθιές ρίζες στις αγροτικές μάζες. (*Chinas Geschichte; Zehn einfuhrende Vortrage*. Vetch, Peiping, 1942) Ο Needham συμφωνεί μαζί του (σ. 119).

Οι ελληνο-ρωμαϊκές γνώσεις για την Κίνα άρχισαν να περνούν από την ασάφεια στην διαύγεια. Το όνομα Σήρες, το οποίο σήμαινε κυρίως τους Κινέζους, στην 2η εκατοταετηρίδα μ.Χ., τώρα δεν έχει σχέση με αυτούς,¹⁵ αλλά με όσους διακινούσαν το μετάξι. Το όνομα Σήρες γενικά άρχισε να αποδίδεται στην Κίνα, όταν η τελευταία έγινε γνωστή από την κατεύθυνση του χειρσαίου δρόμου του μεταξιού, ενώ το δεύτερο όνομα Θίναι (Thinae) έφθασε στη Δύση από το θαλάσσιο δρόμο. Πάντως, τα ονόματα αυτά, όπως θα δούμε,¹⁶ μολονότι χρησιμοποιούνται σε πολλές περιπτώσεις, δεν είναι τα μοναδικά. Κατά την περίοδο που μελετάμε, η Κίνα συναντάται επίσης στις βυζαντινές πηγές και με τα ονόματα Ταυγάστ (ή Ταυγάς) και Τζίνιστα (ή Τζίνιτζα).

Κατά την αρχαία εποχή και το μεσαίωνα, η επικοινωνία ανάμεσα στην Κίνα και τον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο γινόταν κυρίως από τρεις δρόμους: τον βόρειο δρόμο των Ευρασιατικών στεππών, τον μεσαίο δρόμο των Ασιατικών οάσεων (τον κυρίως δρόμο του μεταξιού) και το θαλάσσιο δρόμο. Από τους τρεις δρόμους, κανένας δεν ακολουθούσε πάντοτε την ίδια πορεία αλλά γίνονταν αρκετές αλλαγές σε μια η περισσότερες περιοχές, σύμφωνα με τις μεταβολές γεωγραφικών και πολιτικών καταστάσεων.

Ο βόρειος δρόμος λειτουργούσε από πολύ παλιά και αποτελείτο από δυο μέρη, το ανατολικό και δυτικό, που συναντιόνταν στην περιοχή των Αλταίων. Το ανατολικό τμήμα άρχιζε από την βόρεια Κίνα (τον κάτω ρου του Huanghe), διέσχιζε την έρημο Gobi, προχωρούσε βορειοδυτικά μέχρι τις Μογγολικές στέπες και έφθανε, τελικά, στην περιοχή των Αλταίων (βόρεια της λίμνης Balkash), μέσω του περάσματος της Τζουγκαρίας. Κλασική μυθολογική κινεζική αφήγηση, *Τα Ταξίδια του Βασιλιά Mu*¹⁷ και η εύρεση κινεζικών μεταξωτών που χρονολογούνται γύρω στο 642 π.Χ. (νότια του Urumqi),¹⁸ καθώς και μεταξωτών που χρονολογούνται στο 5ο αιώνα π.Χ. (στο Pazyryk της πρώην Σοβιετικής ένωσης)¹⁹ δείχνουν ότι οι Κινέζοι επικοινωνούσαν με αυτή την περιοχή από πολύ νωρίς. Το δυτικό τμήμα περνούσε μέσω των Ευρασιατικών στεππών, κατά μήκος των βορειών ακτών της Αράλης και της Κασπίας, μέχρι τις ακτές

¹⁵ Ο Έλληνας συγγραφέας Κτησίας (έκδ. Müller, Paris 1884, 86-87) μνημονεύει για τους Σήρες, τον 4ο αιώνα π.Χ.: "Λέγονται οι Σήρες και οι Ίνδοι μέγιστοι σφόδρα είναι τά σώματα, ως εύρισκεσθαι άνδρας γ' πηχών τό μήκος." Yule, *Cathay*, I, σ. 14.

¹⁶ Βλ. σ. 115.

¹⁷ Το έργο αναφέρεται στα ταξίδια του βασιλιά Mu κατά μήκος του ανατολικού τμήματος της οδού, στον 10ο αιώνα π.Χ., αλλά πιστεύεται ότι στηρίζεται σε κινεζικές γνώσεις του 8ου αιώνα π.Χ. Yule, *Cathay*, I, σ. 9· Franck-Brownstone, *Silk Road History*, σ. 31· Ma-Wang, Xinjiang Area, σ. 12.

¹⁸ Βλ. Bai-Ling, *China's Silk Fabric*, *GD*, Δεκ. 8, 1987.

¹⁹ Rudenko, *Ancient Altai tribes*, σσ. 37-48· Minns, *Scythians*, σ. 113· Hudson, *Europe and China*, σσ. 45-50· Franck-Brownstone, *Silk Road History*, σσ. 67-69· Needham, *Science*, I, σσ. 170-171.

του Ευξείνου. Από τον ιστορικό Ηρόδοτο, μαθαίνουμε ότι κάποιος Έλληνας Αριστέας, από την Προκόννησο της θάλασσας του Μαρμαρά, ταξίδεψε ο ίδιος μέσω αυτού του δρόμου από το Αζον ως την περιοχή των Αλταίων, τον 7ο αιώνα π.Χ., για να επισκεφθεί τους υπερβόρειους, τους ανθρωπούς "πέρα από τον βόρειο άνεμο", τους οποίους μερικοί δεν διστάζουν να ταυτίζουν με τους Κινέζους.²⁰ Κατά την εκστρατεία του Μ. Αλεξάνδρου στην κεντρική Ασία, αυτό το τμήμα του δρόμου βρισκόταν ακόμα σε λειτουργία.²¹

Από το τέλος του 2ου αιώνα π.Χ., λόγω της εξάπλωσης δυτικά της κινεζικής επιρροής, και της επιβολής της κινεζικής εξουσίας στη Δυτική Περιοχή, και ιδιαίτερα λόγω του ελέγχου του ανατολικού τμήματος της οδού από τους Ούννους, η επικοινωνία της Κίνας με τη Δύση γινόταν από ένα νέο δρόμο. Από την Ch'ang-an, την πρωτεύουσα της Κίνας των Han, μέσω του διαδρόμου Kansu, του βόρειου άκρου της λεκάνης του Ταρίμ, και του Pamirs, ο δρόμος οδηγούσε στον ποταμό Ιαξάρτη και εν συνεχεία προς την βόρεια ακτή της Αράλης ή στον ποταμό Ώξο και ακολούθως, κατά μήκος του ρου του, ως τις νότιες ακτές της ίδιας λίμνης. Στις αρχές του 3ου αιώνα, χάρη στην νίκη της εναντίον των Ούννων, η Κίνα άνοιξε έναν άλλο δρόμο προς την Δύση, που από το βόρειο άκρο του όρους Tian-shan και μέσω των κοιλάδων των ποταμών Πι και Chu, έφθανε στις ακτές της Αράλης και της Κασπίας και, τέλος, στις ακτές του Ευξείνου. Αυτούς τους αιώνες, η επικοινωνία ανάμεσα στην Κίνα και τον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο γινόταν μέσω γνωστών νομαδικών φυλών. Το δεύτερο μισό του 6ου αιώνα, η ίδρυση της μεγάλης Τουρκικής αυτοκρατορίας, που εκτεινόταν από το κινεζικό Τουρκεστάν, στην Ανατολή, ως τις ακτές του Ευξείνου, στην δύση, και ειδικά η συμμαχία ανάμεσα στους Τούρκους και το Βυζάντιο, κατά τα έτη 568-576 μ.Χ., διευκόλυναν την επικοινωνία μεταξύ Κίνας και Βυζαντίου, που συνεχίστηκε μέχρι τις αραβικές κατακτήσεις στην κεντρική Ασία.²²

Ο μεσαιός δρόμος των Ασιατικών οάσεων, ή απλώς, ο (κύριος) δρόμος του μεταξιού, βρισκόταν στην ακμή του από το τέλος της αρχαιότητας ως την αρχή του μεσαίωνα. Αυτός ο δρόμος άρχιζε από την Ch'ang-an, περνώντας από τον διάδρομο Kansu, το Yumenguan (Jade Gate), το Dunhuang, όπου χωριζόταν, και συνέχιζε από το βόρειο και νότιο άκρο της λεκάνης Ταρίμ ως την Kashgaria, όπου οι δυο βραχίονες ενώνονταν. Έπειτα, περνώντας από το Pamirs και το οροπέδιο του Ιράν, έφτανε στην ανατολική Μεσόγειο. Γεωγραφικά, ο δρόμος του μεταξιού χωριζόταν σε δυο τμήματα, από το Pamirs. Το δυτικό τμήμα

²⁰ Minns, *Scythians*, σ. 113· Hudson, *Europe and China*, σσ. 45-50· Franck-Brownstone, *Silk Road History*, σσ. 67-69· Needham, *Science*, I, σσ. 170-171.

²¹ Pedech, *La Géographie*, σ. 73.

²² Για περισσότερα, βλ. Zhang Xu-shan, *Northern Silk Route*.

ακολούθησε ο Μ. Αλέξανδρος κατά την εκστρατεία του στην Ανατολή, ενώ το Ελληνο-βακτριανό βασίλειο (250-140 π.Χ.), στην κεντρική Ασία, μάλλον άνοιξε πολιτικές και οικονομικές σχέσεις με το κινεζικό Τουρκεστάν.²³ Όμως, τα δυο τμήματα του δρόμου δεν είχαν συνδεθεί μεταξύ τους μέχρι την εποχή που ο Zhang Qian έκανε δυο ταξίδια στη Δύση (το 139 και το 119 π.Χ.).²⁴ Από τα ταξίδια εκείνα στη Βακτρία, ο Zhang Qian εξασφάλισε μερικές πληροφορίες για τον ελληνικό κόσμο με το όνομα Li-kan (η Li-xuan). Η κατάκτηση της Tawan (Ferghana), που βρισκόταν στον άνω ρου του ποταμού Ιαξάρτη, από τον Κινέζο στρατηγό Li Guang-li, το 101 π.Χ., πιθανώς έδωσε την ευκαιρία στους Κινέζους να συναντήσουν εκεί Έλληνες.²⁵

Τους πρωτοχριστιανικούς χρόνους άρχισε ζωηρή διακίνηση των εμπορευμάτων στον δρόμο του μεταξιού. Στο τελευταίο μισό του 1ου μ.Χ. αιώνα, γίνονταν προσπάθειες επικοινωνίας των δυο πλευρών: Από την πλευρά της Κίνας, ο κυβερνήτης-στρατηγός Ban Ch'ao έστειλε τον υφιστάμενό του Kan Ying στο Ta-chin (δηλ. τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία), το 97 μ.Χ., αλλά ο Kan Ying οδηγήθηκε στον Περσικό κόλπο από τους Πέρσες ναυτικούς, και έτσι εγκατέλειψε το εγχείρημα. Από την πλευρά του Ρωμαϊκού κράτους, οι ανάγκες των αριστοκρατών για ανατολικά πολυτελή εμπορεύματα, ιδιαίτερα για κινεζικό μετάξι, μεγάλωσαν τόσο πολύ, ώστε οι Ρωμαίοι άρχισαν τις προσπάθειες να επικοινωνήσουν απευθείας με την Κίνα. Γύρω στο 100 μ.Χ., ένας πλούσιος έμπορος, ο Μάης Τιτιανός, έστειλε πράκτορές του προς την Ανατολή. Αυτοί οι πράκτορες ταξίδεψαν από τον δρόμο του μεταξιού, και έφθασαν στη Βακτρία, καθώς και σε κάποιο μέρος που λεγόταν Λίθινος Πύργος, προφανώς το Tashkurgan στο Sarikul,²⁶ ενώ πιθανότατα εισχώρησαν και στο κινεζικό Τουρκεστάν.²⁷ Στους επόμενους αιώνες, οι Πέρσες ήταν, αναγκαστικά, οι μεταπράτες ανάμεσα στους Κινέζους και τους Ρωμαίους. Ακόμη και στην εποχή του Ιουστινιανού, τον κύριο ρόλο στο δρόμο του μεταξιού εξακολουθούσαν να τον έχουν οι Πέρσες, όπως παρατηρεί, εξάλλου, ο Κοσμάς Ινδικοπλεύστης.²⁸

Ο θαλάσσιος δρόμος συνέδεε την ανατολική καθώς και τη νότια Μεσόγειο με τη νότια Κίνα και την Ινδοκίνα, μέσω του Ινδικού ωκεανού και του Περσικού κόλπου ή της Ερυθράς θάλασσας. Οι κινεζικές επικοινωνίες με τον Ελλη-

²³ Στράβωνος, *Γεωγραφικά*, XI, II, 1· Hudson, *Europe and China*, σ. 58· Gafurov, *Tajikistan*, σ. 64.

²⁴ Για λεπτομέρειες, βλ. Si-ma Qian, *Shi-ji*, 123· Hirth, Ch'ang K'ien, σσ. 89-152.

²⁵ Edkins, *Ancient Chinese*, σσ. 5-11· Hudson, *Europe and China*, σσ. 66-67.

²⁶ Warmington, *Commerce*, σ. 133· Boulnois, *Silk Road*, σσ. 62-63. Για τη νέα ταύτιση, βλ. Miller, *Spice Trade*, σσ. 128-132.

²⁷ Θα συζητήσουμε αυτό, λεπτομερειακά, σε άλλο άρθρο.

²⁸ McCrindle, *Christian Topography*, σσ. 48-49.

νο-ρωμαϊκό κόσμο, από το δρόμο αυτό, ακολούθησαν τις Κινεζο-ινδικές επικοινωνίες καθώς και τις Ελληνο-ινδικές.²⁹ Το τελευταίο μισό του 1ου αιώνα, ένας Ελληνο-αιγύπτιος έμπορος αναφέρει για πρώτη φορά στις πληροφορίες του την Κίνα με το όνομα Θίν(αι), καθώς και το γνωστό της προϊόν, τη μέταξα, στον έργο του, *Περίπλους της Ερυθράς θαλάσσης*.³⁰ Η άφιξη ταχυδακτυλουργών του Ta-chin στην Κίνα, μέσω της Burma το 120 μ. Χ., όπως αναγράφεται στο *Hou-han-shu*, το ταξίδι κάποιου Αλεξάνδρου στον Jiao-zhi (Chiao-chih, Καττίγαρα), όπως αναφέρεται από τον Πτολεμαίο, και η ανακάλυψη ρωμαϊκών προϊόντων στην περιοχή Οσ-Εο, κοντά στις εκβολές του ποταμού Μεκόγκ,³¹ δείχνουν ότι οι Ρωμαίοι είχαν επεκτείνει τη δράση τους στην Ινδοκίνα τον 2ο αιώνα μ.Χ.. Το 166 μ.Χ., αναφέρει το *Hou-han-shu*, ένας πρεσβευτής, τον οποίον έστειλε ο βασιλιάς του Ta-chin, An-tun (Μάρκος Αυρήλιος Αντωνίνος), έφθασε στην Κίνα, διά της Ινδοκίνας. Από το έτος αυτό και ύστερα η κινεζική δυναστική ιστορία χρονολογεί τις επίσημες σχέσεις της Κίνας με την Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, αλλά ο παραπάνω πρεσβευτής, στην περίπτωση αυτή, ήταν πιθανότατα ένας έμπορος.³² Άλλος Ρωμαίος που ονομαζόταν Chin Lun έφθασε στην Κίνα το 226 μ.Χ., και έγινε δεκτός από τον Κινέζο αυτοκράτορα στην νοτιοανατολική Κίνα. Τελευταία άφιξη Ρωμαίου, διά της Ινδοκίνας, στην Κίνα μαρτυρείται το 284 μ.Χ., που πρόσφερε το ένδυμα άσβεστος.³³ Αργότερα, δεν υπάρχει άλλη μνεία Ρωμαϊκής άφιξης στα κινεζικά χρονικά. Η απουσία αυτή συμπίπτει ακριβώς με την κρίση του 3ου αιώνα.

Από το τέλος του αιώνα όμως η κινεζική ναυσιπλοΐα αρχίζει να ακμάζει. Στους επόμενους αιώνες η Κίνα αναπτύσσει σιγά-σιγά τακτικές σχέσεις με την Ινδία και την Κεϋλάνη. Μεσάζοντες λαοί διακινούν πλήθος από προϊόντα ανάμεσα στην Κίνα και τον Ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο (κυρίως την Βυζαντινή

²⁹ Οι Ελληνο-ινδικές επαφές, θα μπορούσαν να ορισθούν στον 5ο αιώνα π.Χ., όταν μεγάλα πτηνά μεταφέρθηκαν από την Ινδία στην Ελλάδα. Η εκστρατεία του Αλεξάνδρου και οι αποστολές πρεσβειών μεταξύ της δυναστείας των Μαurya (περ. 320-180 π.Χ.) και των δυναστειών των Σελευκιδών και Πτολεμαίων ενίσχυσαν τους υπάρχοντες δεσμούς φιλίας. Οι Κινεζο-ινδικές σχέσεις, όπως μαρτυρούνται στις πηγές, θα μπορούσαν να αναχθούν στις μέρες του αυτοκράτορα Wu (140-87 π.Χ.). Σύμφωνα με το *Han-shu*, που γράφτηκε στα μέσα του πρώτου αιώνα μ.Χ., οι Κινέζοι έπλευσαν στην ανατολική ακτή της Ινδίας (Huang-zhi, το σημερ. Conjévaram), φέρνοντας χρυσάφι και διάφορα είδη μεταξίου και παίρνοντας μαργαριτάρια, γυάλινα αντικείμενα και σπάνιους λίθους. Warmington, *Commerce*, σ. 35· Hourani, *Arab Seafaring*, σσ. 7-9· Duyvendak, *Discovery*, σσ. 9-13· Cen Zhong-mian, *The Intercourses*, σσ. 89-107.

³⁰ Ο Pedech, *La Géographie*, σ. 166, σημειώνει ότι ο συγγραφέας: "undoubtedly inhabited in Berenice and was occupied with the regular trade with India." Yule, *Cathay*, I, σ. 183· Coedes, *Textes*, σ. 18.

³¹ Boulnois, *Silk Road*, σ. 71.

³² *Hou-han-shu*, 88· Hirth, *China*, σσ. 42, 176.

³³ *Jin-shu*, 97· Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σσ. 44-46.

αυτοκρατορία).³⁴ Το *Liu-song-shu*, ή ιστορία της δυναστείας των Liu-song (420-479 μ.Χ.), που γράφτηκε το 488 μ.Χ., μας πληροφορεί:³⁵

"Το Ta-chin και το Tian-chu (Ινδία) βρίσκονται στη μακρινή Δύση. Ακόμα και όταν οι δυναστείες των Han είχαν στείλει απεσταλμένους, οι δρόμοι αυτοί αποδείχτηκε ότι ήταν πολύ δύσκολοι, και έτσι μερικά εμπορεύματα που ήθελε πολύ η Κίνα, έφθαναν έμμεσα από το Tong-king (Ανναμ). Τα έφεραν δηλ. με πλοία από την θάλασσα, ακολουθώντας τον άνεμο, και ταξιδεύοντας από πολύ μακριά ως την Κίνα. Ενδιάμεσα, υπάρχουν πολλές σειρές από βουνά καθώς και πλήθος από φυλές, με διαφορετικά και παράξενα ονόματα. Τα πολύτιμα είδη έρχονται από βουνά και θάλασσες με τον τρόπο αυτό. Υπάρχουν πράγματα, όπως κέρατα ρινόκερου, πολύτιμα φτερά και σπάνια είδη, όπως μαργαριτάρια και άσβεστος. Υπάρχουν πολλές ποικιλίες, τις οποίες οι ηγέμονες εποφθαλμιούσαν ιδιαίτερα. Έτσι έρχονται πλοία συνέχεια με πλήθος από εμπόρους και απεσταλμένους."

Από την πλευρά των βυζαντινών πηγών, κατά τον 4ο και 5ο αιώνα, ο Αμμιανός Μαρκελλίνος και ο Μαρκιανός από την Ηράκλεια παρέχουν αρκετές πληροφορίες για την Κίνα, οφείλονται όμως σχεδόν όλες σε παλαιότερες πηγές. Στην ίδια περίοδο ανήκουν οδοιπορικά που αρχίζουν από το Assam (σημερ. ΒΑ Ινδία) και φθάνουν ως τη Δύση.³⁶ Η σημασία του θαλάσσιου δρόμου αυξήθηκε από τον 6ο αιώνα. Η άφιξη των Μωαμεθανών Αράβων στην Ανατολή καθώς και η επέκταση του εμπορίου της εποχής της δυναστείας των Tang προς την Δύση ανέδειξαν το θαλάσσιο δρόμο τόσο πολύ, ώστε να παίξει στο εξής τον κυριότερο ρόλο στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης.³⁷

* * *

Οι Σινο-Βυζαντινές σχέσεις προσελκύουν περισσότερους ερευνητές στα τελευταία χρόνια, όπως αποδείχτηκε φανερά από μερικές νέες δημοσιεύσεις.³⁸ Οι

³⁴ Η ανακάλυψη γυάλινων κυπέλων, διαμαντένιων δαχτυλιδιών, αχάτη, και άλλων πολύτιμων λίθων, σε τάφο των ανατολικών Jin (317-420 μ.Χ.), στην Nanjing, δείχνει τη συνέχεια των επαφών. Πιστεύεται ότι τα γυάλινα κύπελα προέρχονται από την Αίγυπτο, το διαμάντι από την Περσία και την Ινδία και οι λίθοι από την δυτική Ασία. Βλ. Han Guo-pan, *History*, σ. 210· Shen Fu-wei, *Cultural Intercourses*, σ. 98.

³⁵ *Liu-song-shu*, 97: 若夫大秦天竺, 迥出西溟; 二汉衙役, 特艰斯路。而商货所资, 或出交部, 汎海陵波, 因風远至。又重峻参差, 民众非一, 殊名詭号, 种别类殊。山琛水宝, 由茲自出, 通犀翠羽之珍, 蛇珠火布之異, 千名万品, 並世主之所虚心, 故舟船继路, 商使交屬。

³⁶ Κορδώσης, Ασσάμ, σ. 103 κ.ε.

³⁷ Hourani, *Arab Seafaring*, σσ. 61-79.

³⁸ Για βιβλιογραφική ενημέρωση για τους αρχαίους χρόνους και την πρωτοβυζαντινή περίοδο, ως ότου εμφανίσθηκε το όνομα Fu-lin, στις κινεζικές πηγές, βλ. Κορδώσης, *China and the Greek World: Bibliography, Ιστορικογεωγραφικά*, IV (1991-92), σ. 251 κ.ε.

Σινο-βυζαντινές σπουδές άρχισαν ουσιαστικά πριν από 100 και πλέον χρόνια, δηλ. από τον τέλος του 19ου αιώνα, κυρίως στο πλαίσιο των σινο-δυτικών και σινο-ρωμαϊκών σπουδών, αλλά επικεντρώνονταν στις βασικότερες όψεις, όπως συλλογή και εξέταση των σχετικών πηγών, ταυτότητα τοπωνυμίων κλπ. Αυτές οι κοπιαστικές μελέτες έβαλαν το θεμέλιο λίθο και διεκόλυναν σημαντικά τις σιнологικές σπουδές. Επομένως, πρέπει να αναφέρουμε με σεβασμό ονόματα όπως των F. Hirth, H. Yule, G. Coedès, Zhang Xing-lang κλπ.

Ως μεγάλος σινολόγος, ο F. Hirth, με την σημαντική δημοσίευσή του *China and the Roman Orient*, που εκδόθηκε το 1885, συνέλεξε σχεδόν όλες τις βασικότερες πηγές για τον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο, από αρχαίες κινεζικές ιστορίες, από τον 2ο αιώνα π.Χ. ως το 15ο αιώνα μ.Χ.. Με τις βαθύτερες αναλύσεις και κοπιαστικές ταυτίσεις των τοπωνυμίων, ο Hirth πιστεύει ότι όλες οι κλασικές κινεζικές πηγές, υπό τα ονόματα Ta-chin και Fu-lin, αναφέρονται στο ανατολικό τμήμα του ρωμαϊκού κράτους, υποθέτοντας ότι το όνομα Fu-lin, που χρησιμοποιήθηκε για την Βυζαντινή αυτοκρατορία στους 6ο-7ο αιώνες, είναι κινεζική απόδοση του ονόματος *Βηθλεέμ* και συνδέοντας τις κινεζικές γνώσεις με τις αφίξεις των νεστοριανών στην Κίνα. Τις τοπογραφικές αναζητήσεις του F. Hirth συμπλήρωσε, σε μεγάλο βαθμό, ο Ιάπωνας K. Shiratori, σε μια σειρά μελέτες του, που μεταφράστηκαν αγγλικά (βλ. συντομογραφίες).

Από την άλλη πλευρά, ο G. Coedès,³⁹ ειδικός για την Ινδία και Άπω Ανατολή, προσφέρει, το 1910, μια συλλογή των ελληνο-ρωμαϊκών πηγών για την Άπω Ανατολή και ιδιαίτερα για την Κίνα. Ο μελετητής αυτός περιέλαβε ανάμεσα στους άλλους και τους Βυζαντινούς συγγραφείς Προκόπιο, Κοσμά Ινδοκοπλεύστη, Θεοφύλακτο Σιμοκάττη και Θεοφάνη Βυζάντιο, τονίζοντας τη σημασία τους.

Ο H. Yule, με βαθύτερες γνώσεις για την Κίνα καθώς και για την Δύση, δημοσίευσε, το 1886, το έργο του, *Cathay*,⁴⁰ όπου συγκέντρωσε τις κυριότερες κινεζικές και δυτικές πληροφορίες για τους δύο κόσμους, προσφέροντας συγχρόνως και τις δικές τους πολύτιμες κριτικές. Ανάμεσα στα άλλα, υποστηρίζει την θεωρία ότι το όνομα "Fu-lin" προέρχεται από την "πόλιν" (δηλ. Κωνσταντινούπολις).

Ο Κινέζος φιλόλογος Zhang Xing-lang αξιοποίησε τις κινεζικές πηγές καλύτερα από τους άλλους. Η δημοσίευσή του, *The Collection*, σε πολλούς τόμους, που εμφανίστηκε πρώτα το 1929,⁴¹ περιλαμβάνει πολλές πολύτιμες πηγές. Για τις κινεζο-βυζαντινές επικοινωνίες, η συλλογή των πληροφοριών όχι

³⁹ Coedes, *Textes*.

⁴⁰ Εκδόθηκε ξανά με διορθώσεις του H. Cordier, το 1915.

⁴¹ Εκδόθηκε ξανά το 1977. Βλ. και Chen Zhi-qiang, *Byzantine Studies in China, Ιστοριογεωγραφικά*, III (1989-90), σσ. 137-138.

μόνο από δυναστικές ιστορίες αλλά και από ιδιωτικές αφηγήσεις, όπως οι *Ce-fu-yuan-gui*, *Ta-tang-xi-yu-zhi*, *Wang-wu-tian-zhu-guo-zhuan* και *Jing-xing-ji*, κλπ., εμπλουτίζει σημαντικά το θέμα μας. Ο Zhang έκανε πολλές χρήσιμες κριτικές για όλες σχεδόν τις πηγές, που βελτιώνουν πολύ τις γνώσεις μας.

Πρέπει να πούμε ότι πολλές μελέτες επικεντρώνονται σε βασικά προβλήματα, όπως την προέλευση του ονόματος Fu-lin. Σε μεγάλο βαθμό, οι μελέτες των κινεζο-βυζαντινών σχέσεων στράφηκαν γύρω από το πρόβλημα αυτό, όπως τούτο γίνεται φανερό από την ποικιλία των απόψεων καθώς και τα ονόματα των ερευνητών: Edkins, Bretschneider, Hirth, Jacquet, Pauthier, Yule, Chavannes, Blochet, Pelliot, Shiratori, Zhang Xing-lang, Laufer, Cen Zhong-mian, Feng Cheng-jun, Κορδώσης κλπ. Από αυτούς, ο Hirth, ο Pelliot και ο Shiratori είναι οι σημαντικότεροι. Οι μελέτες αυτές προχώρησαν αρκετά τις κινεζο-βυζαντινές σπουδές, αν και δεν υπάρχουν, νομίζω, ακόμα βέβαια συμπεράσματα για το πρόβλημα αυτό.

Από τους άλλους τομείς των ερευνών: Ο Hudson, *Europe and China*, ο Boulnois, *Silk Road*, οι Franck και Brownstone, *Silk Road History*, ο Warming-ton, *Commerce*, ο Miller, *Spice Trade*, κλπ. ασχολούνται με το εμπόριο μεταξύ του ανάμεσα στην Κίνα και το Βυζάντιο. Ο Needham, *Science*, και ο Shen Fu-wei, *Cultural Intercourses*, προσφέρουν στοιχεία για τις πολιτισμικές και τεχνικές ανταλλαγές μεταξύ των δυο αυτοκρατοριών. Ο Κινέζος αρχαιολόγος Xia Nai, με τις πολυάριθμες μελέτες των βυζαντινών νομισμάτων στην Κίνα, αποκαλύπτει τη σπουδαιότητα του εμπορίου ανάμεσα στην Κίνα και το Βυζάντιο. Οι Thierry και Morrisson, με την τελευταία μελέτη τους για τα βυζαντινά νομίσματα στην Κίνα, *Monnaies Byzantines*, ενισχύουν σημαντικά τον ενδιαφέροντα αυτόν τομέα των ερευνών. Ο Κορδώσης, *Πρεσβείες*, ασχολείται με τις κινεζο-βυζαντινές διπλωματικές σχέσεις και τη γεωγραφική πραγματικότητα της εποχής, ενώ σε προηγούμενη δημοσίευσή του, *China and the Greek World* (όπου εξετάζει τα προβλήματα που δημιουργούνται κατά τη μελέτη των sino-ελληνικών σχέσεων, κατά την αρχαιότητα και το πρώιμο Βυζάντιο), τα τοπογραφικά καλύπτουν επίσης σημαντικό τμήμα της μελέτης.

Μερικοί ερευνητές προσπάθησαν να γράψουν ολόκληρη την ιστορία των κινεζο-βυζαντινών σχέσεων, από τις αρχές του 4ου αιώνα ως τον 15ο αιώνα. Πριν δεκάδες χρόνια, ο Qi Si-he,⁴² καθηγητής του Πανεπιστημίου του Πεκίνου, έκανε μια μεγάλη προσπάθεια στον τομέα αυτό. Ο Qi εξετάζει τις κινεζικές πηγές από το *Wei-shu* ως το *Ming-shi*, επιβεβαιώνει την πραγματική αξία των κινεζικών πληροφοριών για το θέμα αυτό, συζητά την εισαγωγή της σηροτροφίας από την Κίνα στο Βυζάντιο, και διακρίνει τα βυζαντινά προϊόντα από εκείνα

⁴² Qi Si-he, *The Relations*

των άλλων χωρών. Ασχολείται επίσης με την εισαγωγή του Χριστιανισμού στην Κίνα. Η μελέτη αυτή αναμφίβολα ενίσχυει τις σινο-βυζαντινές σπουδές, αλλά, επίσης άφησε μεγάλο χώρο για άλλους ερευνητές, που, ως ένα σημείο, συμπληρώνεται προσφάτως από άλλον Κινέζο μελετητή, τον Chen Zhi-qiang, στην διδακτορική διατριβή του, *Μελέτη κ.λπ.* (αδημοσίευτη). Γενικά, στη διατριβή του Chen υπάρχουν οι κυριότερες όψεις των σινο-βυζαντινών σχέσεων, όπως η προέλευση των ονομάτων Ta-chin και Fu-lin, ανταλλαγές στην διπλωματία, το εμπόριο, οι τεχνικές, η κατάσταση των επικοινωνιών του μεσαίωνα κλπ.. Ο Chen ξεπερνά τους προηγούμενους ερευνητές σε μερικούς τομείς, ιδιαίτερα στην εκμετάλλευση των βυζαντινών πληροφοριών, αλλά, το θέμα του, που καλύπτει περισσότερους από δέκα αιώνες (4ο-15ο), τον εμποδίζει να εισχωρεί βαθύτερα στα κύρια προβλήματα. Επομένως, πολλοί είναι οι τομείς που περιμένουν τους μελετητές τους. Για να καταλάβουμε καλύτερα την ιστορία των σινο-βυζαντινών επαφών, νομίζω ότι οι μελέτες για τις σχέσεις ανάμεσα στις δυο αυτοκρατορίες, σε κάθε εποχή ξεχωριστά, είναι απολύτως αναγκαίες.

Σε σύγκριση με άλλες εργασίες, η μελέτη μας χαρακτηρίζεται από τα εξής στοιχεία: Πρώτο, περιορίζεται σε διάστημα περίπου 150 χρόνων, από τις αρχές του 6ου αιώνα ως τα μέσα του 7ου αιώνα. Γίνεται προσπάθεια να εξαντληθούν όλα τα θέματα κι έτσι χρησιμοποιήθηκαν, αναλόγως, κινεζικές καθώς και ελληνικές και λατινικές πηγές, αποφευγώντας τη χρήση πληροφοριών από μια και μόνο πλευρά. Δεύτερο, δίνονται καινούριες εξηγήσεις με βάση τις αυθεντικές πηγές και τροποποιούνται μερικές παλαιές θεωρίες. Τρίτο, τονίζεται ο ρόλος των ενδιάμεσων λαών στις κινεζο-βυζαντινές σχέσεις, με αποτέλεσμα την καλύτερη κατανόηση για τις επικοινωνίες ανάμεσα στις δυο αυτοκρατορίες, συμπεριλαμβανομένου και του εμπορίου.

Όπως ξέρουμε, πριν από την αρχή της νεότερης εποχής, οι ευρω-κινεζικές σχέσεις πέρασαν από τρεις ακμαίες φάσεις, κατά τις περιόδους από το 1ο ως το 3ο αιώνα, από το 6ο ως το πρώτο μισό του 8ου αιώνα, και από το 13ο ως το 14ο αιώνα, αντίστοιχα. Στην πρώτη φάση, οι επικοινωνίες έγιναν ανάμεσα στις δυο δυναστείες των Han της Κίνας και την Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, στην δεύτερη φάση ανάμεσα στην Κίνα και το Βυζάντιο και στην τρίτη ανάμεσα στην Καθολική Εκκλησία της δυτικής Ευρώπης και την Κίνα, υπό τους Μογγόλους. Η μελέτη μας, όπως θα δούμε, επικεντρώνεται στην εποχή από τις αρχές του 6ου αιώνα ως τα μέσα του 7ου αιώνα: για μεγαλύτερη ακρίβεια, από τον Ιουστινιανό⁴³ ως την εμφάνιση του Ισλάμ. Στην εποχή αυτή, από την Βυζα-

⁴³ Vasiliev, *Justin the First*, σ. 6: "The rule of Justinian really began behind the throne in 518, and the reign of Justin I is to be regarded as the unofficial reign of Justinian." Το ίδιο πιστεύουν και πολλοί άλλοι ερευνητές.

ντινή πλευρά βασίλευε η δυναστεία του Ιουστινιανού και οι πρώτοι αυτοκράτορες της δυναστείας του Ηρακλείου, ενώ από την Κινεζική πλευρά βρισκόταν στην εξουσία οι Νότιες και Βόρειες δυναστείες, η δυναστεία των Sui και οι πρώτοι αυτοκράτορες της δυναστείας των Tang.

Η προτίμηση αυτή βασίζεται στην μοναδική σημασία της περιόδου αυτής. Από την βυζαντινή πλευρά, ήταν σημαντική, λόγω μίας σειράς θαυμαστών κατορθωμάτων: Η αυτοκρατορία όχι μόνο αντιστάθηκε και επέζησε των φοβερών βαρβαρικών εισβολών, αλλά ανέκτησε πολλά από τα δυτικά εδάφη που είχαν καταλάβει οι βάρβαροι, μολονότι οι επιτυχίες αυτές δεν είχαν μόνιμο αποτέλεσμα. Πάντως ο Ιουστινιανός και οι διάδοχοί του κατάφεραν να συγκρατήσουν την Περσία των Σασσανιδών, τον μόνιμο και δυνατό εχθρό, στο ανατολικό σύνορο, πριν ο Μαυρίκιος, στην αρχή, και ο Ηράκλειος αργότερα, την αναγκάσουν σε ευνοϊκή για το Βυζάντιο συμφωνία.⁴⁴ Πολιτιστικά, η σημασία της συστηματοποίησης των ρωμαϊκών νόμων ήταν πολύ μεγάλη και η αναβίωση της ελληνικής πολιτιστικής κληρονομιάς φαινόταν πως θα συνεχιζόταν απρόσκοπτα.⁴⁵ Από την κινεζική πλευρά, στις αρχές του βου αιώνα δεν μαρτυρούνται τόσο μεγάλα επιτεύγματα, αλλά, η πολιτική ενοποίηση στη νότια και βόρεια Κίνα καθώς και η οικονομική πρόοδος προανήγγειλαν μια μεγάλη εποχή. Η ενοποίηση ολόκληρης της Κίνας υπό την εξουσία της δυναστείας των Sui, το 589 μ.Χ., και η άνοδος στην εξουσία του πρώτου αυτοκράτορα της δυναστείας των Tang, το 617 μ.Χ., εγκαινιάζαν την χρυσή εποχή στην Κίνα.

Η εποχή αυτή χαρακτηρίζεται από την αύξηση των σχέσεων Δύσης-Ανατολής αλλά και μεταξύ των δύο αυτοκρατοριών, σε σχέση με τους προηγούμενους δυο αιώνες, πράγμα που οφείλεται σε τρεις παράγοντες: Με την ευημερία των δυο αυτοκρατοριών, η κλίση της αριστοκρατίας για πολυτελή προϊόντα αυξήθηκε και η ζήτησή τους προκάλεσε ζωηρές εμπορικές συναλλαγές, οι οποίες, όπως είναι γνωστό, γίνονται αιτία νεότερων γεωγραφικών γνώσεων. Η παρουσία νέων νομαδικών λαών, όπως οι Εφθαλίτες, Juan-juan και Τούρκοι στην κεντρική Ασία, και οι σχέσεις τους με τις δυο πλευρές, διευκόλυναν τις επικοινωνίες Δύσης-Ανατολής. Η επέκταση, τέλος, της Κίνας δυτικά, προς την κεντρική Ασία, και η Βυζαντινή αναζήτηση ενός συμμάχου από την ίδια περιοχή, κατά τη διάρκεια του αγώνα με την Περσία των Σασσανιδών, καθώς και αργότερα με τους Άραβες, δημιούργησαν δυνατότητες και ευκαιρίες για τις δυο πλευρές να γνωριστούν καλύτερα η ακόμη να έρθουν επίσημα σε επαφές προς το τέλος της περιόδου που μελετάμε.

⁴⁴ Ο Bury, Introduction, σ. XV, αναφέρει σχετικά: "Heraclius proved himself not only a Themistocles but in some measure an Alexander. He not only checked the victorious advance of the enemy; he completely destroyed the power of the Great King and made him his vassal."

⁴⁵ Maclagan, *Constantinople*, σ. 43· Buckler, Education, σσ. 201-220.

Η μεγάλη σημασία της εποχής αυτής, πράγματι, γίνεται φανερή από τις περισσότερες γνώσεις της μιας πλευράς για την άλλη, σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο. Ο σχετικός πλούτος των πηγών οφειλόταν, κατά πολύ, εκτός από άλλα στοιχεία, στην μεγάλη πολιτιστική παράδοση των δυο λαών. Από την κινεζική πλευρά, η ιστοριογραφία δεν παρουσιάζει κενά.⁴⁶ Από την βυζαντινή πλευρά, η ύπαρξη και συνέχιση της παραδοσιακής ελληνικής εκπαίδευσης⁴⁷ εμπόδισαν να χαθούν ιστορικά συμβάντα, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που διαδραματιζόνταν εκτός ελληνο-ρωμαϊκού κόσμου, όσο ήταν, βέβαια, δυνατό. Τα ελληνιστικά χαρακτηριστικά της Βυζαντινής αυτοκρατορίας εξηγούν το γεγονός γιατί οι Βυζαντινοί συγγραφείς επεδείκνυαν ακόμα ενδιαφέρον για άλλα τμήματα του κόσμου στον 6ο και 7ο αιώνα, όταν ο χριστιανισμός είχε επιβληθεί σ' ολόκληρη σχεδόν την Ευρώπη.

Η μελέτη αυτή, ύστερα από την ευρεία εισαγωγή, χωρίζεται σε τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο κεφάλαιο, μελετάμε τις Βυζαντινο-κινεζικές σχέσεις από βυζαντινές πηγές, συγκεντρώνοντας τις βυζαντινές γνώσεις για την Κίνα και τις ειδήσεις για το εμπόριο του μεταξιού. Στο δεύτερο κεφάλαιο, ασχολούμαστε με τις Σινο-βυζαντινές σχέσεις, όπως τις γνωρίζουμε από πηγές που προέρχονται από την Κίνα, τόσο σχετικά με τις κινεζικές γνώσεις για τη Δύση όσο και για τις προεβίσεις των Βυζαντινών στην Κίνα. Στο ίδιο κεφάλαιο αξιολογούνται τα βυζαντινά νομίσματα που βρέθηκαν στην Κίνα. Στο τρίτο κεφάλαιο, εξετάζουμε ανταλλαγές από τεχνολογικής και εμπορικής πλευράς μεταξύ Κίνας και Βυζαντίου, και ιδιαίτερα τη γνωστή θεωρία της εισαγωγής της σηροτροφίας στο Βυζάντιο από την Κίνα, προσπαθώντας να εξηγήσουμε το γεγονός με διαφορετικό τρόπο. Στο τέταρτο, τέλος, κεφάλαιο, επισημαίνουμε το ρόλο των ενδιάμεσων λαών στις Κινεζο-βυζαντινές σχέσεις, την εποχή αυτή, που ήταν πολύ σημαντικός, συμβάλλοντας ιδιαίτερα στην καλύτερη γνωριμία και ανετότερη διεξαγωγή των επαφών, κυρίως εμπορικών, ανάμεσα στους δυο κόσμους, την Άπω Ανατολή και την Άπω Δύση.

⁴⁶ Τούτο αποτελεί χτυπητή αντίθεση με την Ινδία, όπου ιστορικά γεγονότα κατά κανόνα αγνοούνταν. Needham, *Science*, I, σσ. 74-79.

⁴⁷ Για την αντίθετη κατάσταση που επικρατούσε στη Δύση, ο Bury, Introduction, σ. XVII, γράφει: "The well-to-do classes in the west were as a rule illiterate, with the exception of ecclesiastics; among the well-to-do classes in the Byzantine world education was the rule, and education meant not only reading, writing, and arithmetic, but the study of ancient grammar and the reading of classical authors. The old tradition of Greek education had never died out. In court circles at Constantinople every one who was not an utter parvenu would recognize and understand a quotation from Homer. In consequence of this difference, the intellectual standards in the West where book-learning was reserved for a particular class, and in the East where every boy and girl whose parents could afford to pay was educated, were entirely different. The advantage of science and training and system were understood in Byzantine society." Buckler, *Education*, σ. 201-220.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α'

Η ΚΙΝΑ ΚΑΙ ΤΟ ΜΕΤΑΞΙ ΤΗΣ ΣΤΙΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΕΣ ΠΗΓΕΣ

Ύστερα από τρεις αιώνες σχετικής σιγής, το ενδιαφέρον των Βυζαντινών για την απώτερη ανατολή ανανεώνεται. Σχετικά με τις πληροφορίες που μπορούμε να αντλήσουμε για την Κίνα και το εμπόριο του μεταξιού που έχει σχέση με αυτήν, πρέπει να αναφερθούν τέσσερα ονόματα Βυζαντινών συγγραφέων που άκμασαν στην περίοδο που μας ενδιαφέρει: του Κοσμά Ινδικοπλεύστη, στις πρώτες δεκαετίες του βου αιώνα, του Προκοπίου από την Καισάρεια, στο μέσα του ίδιου αιώνα, του Μένανδρου Προτήκτορα, στο β' μισό του ίδιου αιώνα, και του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη, στο τέλος του βου και τις αρχές του 7ου αιώνα. Ο Κοσμάς παρέχει γεωγραφικά στοιχεία της Κίνας, σε σχέση με το εμπόριο του μεταξιού με την Ινδία και την Περσία, ο Προκόπιος κάνει λόγο για το εμπόριο στο ανατολικό κυρίως τμήμα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, ο Μένανδρος για την προώθηση του μεταξιού από την κεντρική Ασία στο Βυζάντιο και ο Σιμοκάττης παρέχει γεωγραφικά αλλά και ιστορικά στοιχεία για την Κίνα. Εκτός από τούς παραπάνω τέσσερις συγγραφείς, σε άλλο κεφάλαιο θα γίνει λόγος και για τον Θεοφάνη Βυζάντιο, ο οποίος, σε ένα σημαντικό χωρίο, περιγράφει (όπως και ο Προκόπιος) τον τρόπο με τον οποίο έφθασαν στο Βυζάντιο τα αβγά του μεταξοσκώληκα.

α) Η γεωγραφία της Κίνας στον Κοσμά Ινδικοπλεύστη. Προώθηση του μεταξιού από την Κίνα στις ενδιάμεσες χώρες

Ο Κοσμάς Ινδικοπλεύστης είναι ο πρώτος Βυζαντινός συγγραφέας ο οποίος μας έδωσε νέες πληροφορίες για την Κίνα, στο πρώτο μισό του βου αιώνα. Το όνομά του, Ινδικοπλεύστης, που υπονοεί ότι είχε επισκεφθεί την Ινδία, δόθηκε από την θαλασσινή του εμπειρία. Λίγα γνωρίζουμε για τα πρώτα χρόνια της ζωής του Κοσμά. Οι πενιχρές πηγές που έχουμε μας πληροφορούν ότι ζού-

σε στην εποχή του Ρωμαίου αυτοκράτορα Ιουστίνου.⁴⁸ Ο Κοσμάς ήταν Αλεξανδρινός, πιθανότατα ελληνικής καταγωγής, και έμπορος στη νεαρή του ηλικία. Με αυτή την ιδιότητα, όπως ο ίδιος δηλώνει, έκανε μακρινά ταξίδια στην Μεσόγειο, στον Περσικό κόλπο και στην Αραβική θάλασσα,⁴⁹ ενώ είχε επισκεφθεί επίσης τη Σιναϊτική χερσόνησο και την Αιθιοπία. Οι ζωντανές και λεπτομερέστερες περιγραφές του για την Κεϋλάνη και την Ινδία δείχνουν ότι είχε επισκεφθεί και τις δυο αυτές χώρες.⁵⁰

Στην ώριμη ηλικία του, στα μέσα του βου αιώνα, ο Κοσμάς έγινε καλόγηρος και εγκαταστάθηκε στην Αλεξάνδρεια,⁵¹ για να συνθέσει το έργο του *Χριστιανική Τοπογραφία*.⁵² Ο Κοσμάς, ως έμπορος και αργότερα ως καλόγηρος, ζούσε στην μεταβατική περίοδο που αποτελούσε το τέλος της αρχαίας εποχής και την αρχή του μεσαίωνα.⁵³ Το έργο ενός τέτοιου συγγραφέα, η *Χριστιανική Τοπογραφία*, αντανακλά ολοκληρωτικά τα εμφανή χαρακτηριστικά της εποχής στην οποία είχε συντεθεί. Δεν είναι ούτε γεωγραφική πραγματεία, όπως εκείνες της κλασικής εποχής, ούτε και μια απλή αναγραφή ταξιδιών, όπως εκείνες του μεσαίωνα, αλλά

⁴⁸ Φωτίου, *Βιβλιοθήκη*: "Ἦν δὲ ταῖς Ἰουστίνου τοῦ Ῥωμαίων Βασιλέως ἡμέραις ἑνακαμιάων." Migne, *PG*, CIII, σσ. 68-69.

⁴⁹ McCrindle, *Christian Topography*, σ. 39.

⁵⁰ McCrindle, *Christian Topography*, σσ. V-VI: "Cosmas does not say whether in the course of this voyage (to Erythraean Sea) he reached India, which was his destination when he embarked. If he did not, he must have made a second and more successful attempt; for no one, we think, who reads his eleventh book, in which he describes the island of Ceylon and the ports, commerce and animals of India, can doubt that he writes about these places from personal knowledge of them"; Yule, *Cathay*, I, σ. 25· Anastos, Aristotle and Cosmas, σ. 38. Ο Jones, *The Later Roman Empire*, II, σ. 825, δέχεται ότι ο Κοσμάς έπλευσε στην Ινδία. Ο Κορδώσης, *Ελληνική παρουσία*, σσ. 264-273, ενισχύει την παραπάνω άποψη με περισσότερα επεχειρήματα. Ωστόσο, και η αντίθετη άποψη υποστηρίχτηκε από πολλούς. Ο J. E. Tennent αναφέρει ότι ο Κοσμάς άντλησε τις πληροφορίες του για την Κεϋλάνη από τον Σάπατρο, που συνάντησε στην Αδουλι, και ο Lassen αποδίδει όλα όσα αναφέρει ο Κοσμάς για την Ινδία στο ίδιο πρόσωπο. Βλ. Yule, *Cathay*, I, σ. 25, σημ. 3· Hudson, *Europe and China*, σ. 110. Ο Bury, *History*, II, σσ. 320-321, υποστηρίζει ότι ο Περσικός κόλπος αποτελούσε το ανατολικότερο όριο των ταξιδιών του: "for in all that he tells of Ceylon and India, we are struck by the absence of any of those personal touches which could not fail to appear in the descriptions of an eyewitness. It was only a rare Roman merchant who visited the market of Ceylon." Η Wolska, *La Topographie Chretienne*, σ. 11, έχει την ίδια γνώμη. Ο Vasiliev, *Justin the First*, σσ. 368-369, πιστεύει ότι ο Κοσμάς έπλευσε στην Κεϋλάνη, αλλά όχι και στην Ινδία.

⁵¹ Anastos, *Alexandrian Origin*, σσ. 73-80.

⁵² Η ακριβής χρονολογία συγγραφής του βιβλίου είναι αβέβαιη. Βλ. Anastos, *Alexandrian Origin*, σημ. 10. Ο Yule, *Cathay*, I, σ. 25, συμφωνεί με τον Montfaucon (*Collectio Nova Patrum et Script Graec.*, II), ότι όρισμένα μέρη του βιβλίου γράφτηκαν το 535 και άλλα τουλάχιστο δώδεκα χρόνια αργότερα. Pigulewskaja, *Byzanz*, σ. 110 κ.έ.

⁵³ Beazley, *The Dawn*, ό. 33: "Cosmas is of interest to us as the last of old Christian geographers, and in a sense, too, the first of the Medieval. He closes one age of civilization which had slowly declined from the self-satisfied completeness of the classical world, and he prepared us to enter another that, in comparison, is literally dark."

πρόκειται για ένα μείγμα θεολογίας, κοσμογραφίας και γεωγραφίας. Το κύριο αντικείμενο του έργου του είναι να δείξει ότι το σχήμα του κόσμου είναι σαν εκείνο της Κιβωτού της Διαθήκης του Μωυσή, και να ανασκευάσει την άποψη των ειδωλολατρών συγγραφέων ότι η γή είναι σφαιρική. Το έργο, παρόλα αυτά, είναι διαφορετικό από τα καθαρά θεολογικά έργα και περιέχει πολύτιμες και ακριβέστατες γεωγραφικές και εμπορικές πληροφορίες για πολλά μέρη του κόσμου, από τα οποία τα αναφερόμενα στην Κίνα είναι ιδιαίτερα αξιόλογα.

Στη γεωγραφία του Κοσμά, η Κίνα είναι γνωστή με τα ονόματα *Τζίνιτζα* η *Τζίνιστα*.⁵⁴ Το πρώτο πιθανώς είναι ινδικός τύπος του ονόματος της Κίνας,⁵⁵ και το δεύτερο, περσικός.⁵⁶ Αυτοί οι τύποι του ονόματος, μαζί με τους *Θίνα(ι)* η *Thinae* στα ελληνικά και στα λατινικά, θα μπορούσαν να αναχθούν στο όνομα της αυτοκρατορικής δυναστείας της Κίνας, Chin (221-207 π. Χ.).⁵⁷

Η Κίνα είναι γνωστή στον Κοσμά ως η χώρα του μεταξιού. Για την θέση της, ο Κοσμάς αναφέρει: "Αὕτη δὲ ἡ χώρα τοῦ μεταξίου ἐστὶν ἐν τῇ ἐσωτέρῃ πάντων Ἰνδία, κατὰ τὸ ἄριστερόν μέρος εἰσιόντων τοῦ Ἰνδικοῦ πελάγους, περαιτέρω πολὺ τοῦ Περσικοῦ κόλπου καὶ τῆς νήσου τῆς καλουμένης παρὰ μὲν Ἰνδοῖς, Σελεδίβα, παρὰ δὲ τοῖς Ἕλλησι, Ταπροβάνη, Τζίνιστα οὕτω καλουμένη, κυκλουμένη πάλιν ἔξ ἄριστερῶν ὑπὸ τοῦ Ὠκεανοῦ, ὥσπερ καὶ ἡ Βαρβαρία (δηλ. Σομαλία)⁵⁸ κυκλοῦται ἐκ δεξιῶν ὑπ' αὐτοῦ."⁵⁹ Επίσης αναφέρει ότι η Τζί-

⁵⁴ Οι δυο διαφορετικοί τύποι υπάρχουν στις διάφορες εκδόσεις. Ο McCrindle χρησιμοποιεί και τους δυο τύπους Τζίνιτζα η Τζίνιστα, βλ. *Christian Topography*, σσ. 48-49, σσ. 366-367, ενώ η Wolska χρησιμοποιεί αδιάκριτα πάντα το Τζίνιστα (I, σσ. 353-355, III, σ. 349). Οι διαφορετικοί αυτοί τύποι οφείλονται στην ασυμφωνία των διάφορων αντιγραφῶν. Ο Montfaucon σημειώνει ότι η Τζίνιτζα "in the Vatican copy is read Tzke (Tzine?), Tsina or Sina, namely the country of the Sinae, which Cosmas himself attests is bounded by the ocean on the east." Στο αντίγραφο στο οποίο στηρίζεται η Wolska αναγράφεται πάντα ο τύπος Τζίνιστα. Migne, 88, στ. 88, 445, όπου αναγράφονται και οι δυο τύποι Τζίνιτζα και Τζίνιστα.

⁵⁵ Coedès, *Textes*, σ. 30.

⁵⁶ Τούτο δεν είναι απολύτως βέβαιο. Ο Pauthier πιστεύει ότι Τζίνιστα είναι ελληνική απόδοση του σανσκριτικού Cinasthana (*L'inscrit. de Singanfu*, σ. 42), ενώ άλλοι υποστηρίζουν την περσική προέλευση. Ο Pelliot, *Notes on Marco Polo*, I, σ. 269, υποστηρίζει ότι προφανώς είναι λέξη Παχλεβί. Βλ. επίσης Hourani, *Arab Seafaring*, σ. 41. Η Κίνα στα Περσικά γράφεται Cin, Cinistan η Cinastan βλ. Laufer, *Sino-Iranica*, σ. 403.

⁵⁷ Pelliot, *L'origin*, σσ. 727-742. Ο Needham, *Science*, σσ. 168-169, σημειώνει: "The glory of the First Unification took the name of the 3rd-century (BC) Chhin (Chin) dynasty to India, giving rise to the Sanscrit forms Cinasthana and Mahacinasthana, whence derived Sina in Latin, and Thinae or *Θιν* (as in Periplus), Byzantine Tzinista (as in Cosmas), al-Sin in Arabic, and our own common word China."

⁵⁸ Κορδώςης, Τά ὄρια, σ. 155: "Βαρβαρία ονομαζόταν το βορεινό τμήμα της σημερινής Σομαλίας, από το στενό του Bab-el-Mandeb (Δειρή) ως το ακρωτήριο Guardafui (Αρώματα)."

⁵⁹ Cosmas Indicopleustés, *Topographie Chrétienne*, I, σ. 353. McCrindle, *Christian Topography*, σσ. 47-48. Hudson, *Europe and China*, σ. 111, σημ. 1: "Left and right are to be understood from the point of view one sailing out from the Red Sea into the Indian Ocean. Cosmas means that the Ocean extends both round the east of Asia and the south of Africa."

νιστα "πολύ . . . ἀριστερά ἐστίν . . ." Ὅσον γὰρ διάστημα ἔχει ὁ κόλπος ὁ Περσικός εἰσερχόμενος ἐν Περσίδι, τοσούτο διάστημα πάλιν ἀπὸ τῆς Ταπροβάνης καὶ περαιτέρω ποιεῖ ἐπὶ τὰ ἀριστερὰ εἰσερχόμενός τις ἐν αὐτῇ τῇ Τζίνιστα . . . Περαιτέρω δὲ τῆς Τζίνιστα οὔτε πλέεται οὔτε οἰκείται."⁶⁰

Σχετικά με τα παραπάνω, ο Η. Yule θεωρεῖ ὅτι ο Κοσμάς εἶχε μια πολὺ σωστή ιδέα για την θέση της Κίνας. Πιστεύει ὅτι ο Κοσμάς εἶναι "ὁ πρῶτος Ἑλληνας ἡ Ρωμαῖός συγγραφέας, ὁ ὁποῖός μιλάει για την Κίνα με ἕναν πραγματικά προσεγμένο τρόπο καὶ δεν την θεωρεῖ ὡς χώρα ἡμιμυθική."⁶¹ Ὁμως, ὁ C. R. Beazley ἀναφέρει ὅτι ἡ Τζίνιστα του Κοσμά "αποτελεῖ πιθανῶς μόνο μια αμυδρὴ ἀντίληψη για τὴ Μαλαϊκὴ χερσόνησο ἢ τὴν Cochīn-Κίνα (σημ. περ. Ἰνδοκίνα)."⁶² Οἱ πληροφορίες του Κοσμά, μολοντί δεν εἶναι ἀρκετές, για να ἐξακριβώσουμε τὴν πραγματικὴ του ἀντίληψη για τὴν Κίνα, ἐν τούτοις, δεν μας οδηγούν να υιοθετήσουμε τις ἀπόψεις του Beazley. Ἡ ταύτιση τῆς Τζίνιστα με τόσο μικρὴ περιοχή ἢ μόνο με τὴ νότια Κίνα δεν ἐρχεται σε συμφωνία με ἄλλα σημεῖα του ἔργου του Κοσμά, για τους παρακάτω λόγους.

Πρῶτον: Ὁ Κοσμάς συγκρίνει τὴν θέση τῆς Κίνας με τὴ θέση τῆς Περσίας καὶ τῆς Ρωμαϊκῆς αυτοκρατορίας καὶ τὴν τοποθετεῖ στον ἴδιο παράλληλο: "καὶ φασιν οἱ Ἰνδοί, οἱ φιλόσοφοι, οἱ καλούμενοι Βραχμάνες, ὅτι ἐὰν βάλης ἀπὸ Τζίνιστα σπαρτίον διελθεῖν διὰ Περσίδος ἕως Ῥωμανίας ὡς ἀπὸ κανόνος τὸ μεσαίτατον τοῦ κόσμου ἐστὶ, καὶ τάχα ἀληθεύουσιν."⁶³ Ἡ Cochīn-Κίνα, ἡ Μαλαϊκὴ χερσόνησος καὶ, λιγότερο, ἡ νότια Κίνα δεν βρίσκονται στην ἴδια παράλληλο με τὴν Περσία καὶ τὴ Ρωμαϊκὴ αυτοκρατορία.

Δεύτερον: Ἡ σύγκριση τῶν διαφορετικῶν ἀποστάσεων του Κοσμά ἀπὸ τὴν Κίνα ὡς τὴν Περσία, ἀπὸ δυο κατευθύνσεις, δείχνει καθαρά ὅτι ἡ Τζίνιστα πρέπει να τοποθετηθεῖ πολὺ πιο βόρεια ἀπὸ τὴν Cochīn-Κίνα: "Πολὺ γὰρ ἀριστερὰ, ἐστίν, ὡς δι' ὀλίγου χρόνου βασταγὰς μεταξίω γίνεσθαι ἐκ τῶν ἐκεῖ, ἐκ διαδοχῆς ἐτέρων ἔθνων, ἐν Περσίδι διὰ τῆς γῆς, διὰ δὲ τῆς θαλάσσης πᾶνυ πολλὰ διαστήματα ἀπέχουσα ἀπὸ τῆς Περσίδος."⁶⁴ Ὁ Κοσμάς ἀποδίδει τὴν ὑπαρξὴ

⁶⁰ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, I, σσ. 353-355. McCrindle, *Christian Topography*, σσ. 48-49. Hudson, *Europe and China*, σ. 111, σημ. 2: "The Persian Gulf includes here part of the Arabian Sea as well as the Gulf proper. The meaning is that China is as far north from the line Aden-Ceylon-Singapore as the head of the Persian Gulf." Το ἴδιο ἀναφέρεται ἀπὸ τον Yule, *Cathay*, I, σ. 28. Ἀντίθετα ὁ Κορδῶσης, Ἀσσάμ, σσ. 103-110, υποστηρίζει ὅτι ἡ κατεύθυνση εἶναι πρὸς τὸ εσωτερικὸ τοῦ κόλπου τῆς Βεγγάλης, ἀπὸ ὅπου ὁ δρόμος πρὸς τὴν Κίνα συνεχιζόταν μετὰ ξηράς.

⁶¹ Yule, *Cathay*, I, σ. 25.

⁶² Beazley, *The Dawn*, σ. 193, σημ. Ὁμως στὴ σ. 473 ἀναφέρει ὁ ἴδιος: "in the time of Justinian, Cosmas ... gives us a vague description of a Far Eastern land, which might be Assam or China itself."

⁶³ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, I, σ. 353· McCrindle, *Christian Topography*, σ. 48.

⁶⁴ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, I, σ. 353· McCrindle, *Christian Topography*, σσ. 48-49.

μεγάλων ποσοτήτων μεταξίου στην πολύ μεγαλύτερη συντομία του χειρσαίου δρόμου, μέσω Περσίας.⁶⁵ Τέτοια διάκριση δεν γίνεται κατανοητή για την Cochín-Κίνα.

Τρίτον: Ο Κοσμάς σημειώνει σαφώς τα έθνη και τα γνωστά μέρη ανάμεσα στην Τζίνιστα και τον Ατλαντικό: Τζίνιστα, Ούννια (Εφθαλίτες Ούννοι), Ινδία, Βάκτρων χώρα, Περσία, Νίσιβις-Σελεύκεια και Ρωμαϊκό κράτος (από τη Σελεύκεια ως τα Γάδειρα). Η βασικά σωστή τοποθέτηση ενδιάμεσων χωρών και περιοχών και η πίστη του Κοσμά ότι η γη είναι τετράπλευρη, με 400 μέρες απόσταση σε μήκος και 200 σε πλάτος,⁶⁶ υποδηλώνει ότι η Τζίνιστα θεωρήθηκε από τον συγγραφέα αυτόν ως η ανατολικότερη χώρα και έτσι δεν μπορεί να ταυτιστεί με μια μικρή περιοχή, που βρίσκεται πολύ νότια, όπως η Cochín-Κίνα. Το σημείο τούτο ενισχύεται επίσης από τη φράση του Κοσμά "Περαιτέρω δὲ τῆς Τζίνιστα οὔτε πλέεται οὔτε οἰκεῖται." Οι παραπάνω λόγοι δείχνουν ότι με το όνομα Τζίνιστα (ή Τζίνιτζα) εννοούνται εδάφη της σημερ. Κίνας. Σχετικά με τις αιτίες που συνέβαλαν στην βελτίωση των γνώσεων της γεωγραφίας, στον 6ο αιώνα, μετά την παρακμή του 3ου, 4ου και 5ου αιώνα, θα γίνει λόγος παρακάτω.⁶⁷

Αν συγκρίνουμε τον Κοσμά με τους προηγούμενους γεωγράφους, θα εκτιμήσουμε τη θέση του πρώτου και συγχρόνως την εξέλιξη των ευρωπαϊκών γεωγραφικών γνώσεων προς ανατολάς. Στη *Χριστιανική Τοπογραφία*, η Κίνα δεν θεωρήθηκε ως δυο χώρες, δηλ. Σήρες και Σίνες. Τζίνιστα (ή Τζίνιτζα) είναι ένα και μόνο όνομα για ολόκληρη την Κίνα. Πράγματι, οι Σήρες και Σίνες δεν είχαν ποτέ ταυτιστεί από τους προηγούμενους συγγραφείς. Το όνομα Σήρες που αναφερόταν στην κεντρική Ασία και σε ανατολικότερα εδάφη εμφανίστηκε νωρίτερα.⁶⁸ Ο Pomponius Mela αναφέρει ότι η ανατολικότερη περιοχή της Ασίας κατοικείται από τους Ίνδους, τους Σήρες και τους Σκύθες. Οι Ινδοί και Σκύθες βρίσκονται στο νότιο και βόρειο άκρο, και οι Σήρες στο μέσον.⁶⁹ Ο Πλίνιος επίσης γνωρίζει το έθνος αυτό με το όνομα Σήρες, αναφέροντας, όπως και ο Mela και πολλοί άλλοι μεταγενέστεροι συγγραφείς, ότι ο λαός αυτός είναι ειρηνικός, κατοικεί στην άκρη του κόσμου και γνωρίζει την τεχνολογία παραγωγής μεταξίου από το χνούδι ορισμένων δέντρων. Όμως, ο συγγραφέας αυτός δεν έχει συγκεκριμένη αντίληψη για τη γεωγραφική θέση των Σηρών. Μολονότι

⁶⁵ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, I, σ. 355: "Διατέμνει οὖν πολλά διαστήματα δὲ διὰ τῆς ὁδοῦ ἔρχόμενος ἀπὸ Τζίνιστα ἐπὶ Περσίδα, ὅθεν καὶ πλῆθος μεταξίου ἀεὶ ἐπὶ τὴν Περσίδα εὕρισκεται."

⁶⁶ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, I, σ. 355· McCrindle, *Christian Topography*, σσ. 49-50.

⁶⁷ Βλ. κεφ. Δ'.

⁶⁸ Βλ. σ. 37.

⁶⁹ Pomponius Mela, *De situ orbis.*, I, 11· Coedès, *Textes*, σσ. 8-9· Yule, *Cathay*, I, σ. 196.

βρήκε πληροφορίες για την Κεϋλάνη και ακόμη ανατολικότερες περιοχές, η Κίνα φαίνεται να μην είχε περιέλθει στις γνώσεις του.⁷⁰ Γενικά ο Πλίνιος διακρίνει τους Σήρες σε εκείνους που βρίσκονταν πέρα από το Ημωδό όρος, σε σχέση με τη θέση της Ταπροβάνης (Κεϋλάνης), και σε εκείνους που ήταν γείτονες των Σκυθών και των Σακών. Και στις δυο περιπτώσεις, πρέπει να τοποθετηθούν στην κεντρική Ασία, κάτι που πρέπει να ισχύει και για τους Σήρες του Mela. Η Κίνα, επομένως, ήταν τελείως άγνωστη.

Στο τέλος του 1ου αιώνα, ο ανώνυμος συγγραφέας του έργου *Περίπλους της Ερυθράς θαλάσσης* κατείχε πολύ περισσότερες γνώσεις για την Ινδία και τις περιοχές ανατολικά της. Χρησιμοποίησε το όνομα Θίνοι για πρώτη φορά για την Κίνα, αναφέροντας ότι το μετάξι μεταφέρεται από την Κίνα ως την Ινδία μέσω Βάκτρων, αλλά δεν έκανε λόγο για τα σύνορα της χώρας και τη θέση της σε σχέση με τους γειτονικούς λαούς.⁷¹ ο Πτολεμαίος είναι ο συγγραφέας που χρησιμοποιεί για πρώτη φορά τα ονόματα *Σήρα* και *Σηρική* για τη μητρόπολη και τη χώρα των Σηρών. Ο συγγραφέας αυτός περιγράφει την Κίνα με το παραπάνω όνομα καθώς και με το όνομα των Σινών, αλλά η περιγραφή της Σηρικής ξεχωρίζεται από εκείνη της χώρας των Σινών, και έτσι δίνεται η εντύπωση ότι πρόκειται για διαφορετικές χώρες.⁷² Η αντίληψη αυτή επικράτησε για αιώνες. Όπως θα δούμε, ο Μαρκιανός από την Ηράκλεια πιστεύει το ίδιο, στον 5ο αιώνα. Ο Κοσμάς είναι ο πρώτος Έλληνας γεωγράφος ο οποίος γνωρίζει περιοχές πέρα από την κεντρική Ασία και την Ινδία και δεν κάνει τη διάκριση αυτή, συνδέοντας το μετάξι γενικά με την Τζίνιστα και όχι αποκλειστικά με τους Σήρες. Βέβαια ο Κοσμάς δεν μνημονεύει πουθενά τους Σήρες -- γνώριζε, φαίνεται, την Ασία νότια του Ινδικού Καυκάσου και των Ιμαλαΐων και όχι βόρεια -- τοποθετεί όμως την Τζίνιστα πολύ αριστερά του Ινδικού, δηλ. στο εσωτερικό, και επομένως σε καθαρά κινεζικό έδαφος

Η άποψη του Κοσμά ότι η Κίνα βρίσκεται στο ανατολικότερο άκρο της Ασίας είναι βέβαια σωστή. Πρίν από αυτόν κανένας δεν είχε δώσει σωστότερες πληροφορίες, στο σημείο αυτό (εννοούμε τους συγγραφείς εκείνους που δίνουν πληροφορίες για την Άπω Ανατολή και όχι για όσους τοποθετούν τους Σήρες στο ανατολικότερο άκρο μαζί με τους Σκύθες και τους Ινδούς). Έτσι, ο Πτολε-

⁷⁰ Πλίνιος, *Φυσική Ιστορία*, VI, 53, 54, 80, 88· Βλ. Coedès, *Textes*, σσ. 10-12. Πρβλ. Janvier, *Rome et l'Orient lointain*, σσ. 301, 303, όπου συμπεραίνεται ότι με το όνομα Σήρες εννοούντο περιοχές α) στο σημ. Κινεζικό Τουρκιστάν, β) στην εκτεταμένη περιοχή από τη Βακτρία και τη Σογδιανή ως το Θιβέτ, και γ) στο Kashmirs.

⁷¹ *Periplus*, 60-64· Coedes, *Textes*, σσ. 17-19.

⁷² Ptolemaei, *Geographia*, I, 12, 1 κ.ε, I, 14, 8 κ. ε· Coedes, *Textes*, σσ. 19-51· Boulnois, *Silk Road*, σσ. 75-76.

μαίος αναφέρει ότι ανατολικά από τη χώρα των Σηρών, υπάρχει άγνωστο έδαφος. Ο συγγραφέας του *Περίπλου* πλησίασε την Κίνα από τη θάλασσα, αναφέροντας ότι η χώρα αυτή βρίσκεται πέρα από τη Χρυσή νήσο, όπου η θάλασσα τελειώνει. Για τις ανατολικότερες περιοχές, ο ίδιος συγγραφέας δεν αναφέρει τίποτε. Ο Μαρκιανός από την Ηράκλεια, τον 5ου αιώνα, στην περίληψη του έργου του Πτολεμαίου, επαναλαμβάνει την εσφαλμένη αντίληψη του τελευταίου ότι υπάρχει terra incognita ανατολικά των Σινών, πού εκτείνεται προς νότο, περιβάλλοντας τον Ινδικό Ωκεανό, (πού γίνεται, έτσι, κλειστή θάλασσα) και φθάνοντας ως την Αφρική. Κατ' αυτόν, όπως και κατά τον Πτολεμαίο, οι Θίνες είναι η πιο απομακρυσμένη περιοχή της κατοικημένης γής. Βόρεια και βορειοδυτικά από τις Θίνες, βρίσκεται η Σηρική και η μητρόπολή της. Ανατολικά από τα δυο παραπάνω έθνη είναι άγνωστο έδαφος, γεμάτο αδιαπέραστα έλη με καλάμια.⁷³ Σ' ολόκληρη την αρχαιότητα και για μεγάλο μέρος του μεσαιώνα ο Κοσμάς φαίνεται να είναι ο μόνος συγγραφέας, ο οποίος έχει σωστή γνώση των ανατολικών ορίων της Κίνας.⁷⁴

Άλλη πρόοδος στη γεωγραφία του Κοσμά είναι η ακριβής αντίληψη το χώρου από τη θάλασσα πλευρά. Ο Πτολεμαίος, όπως είπαμε, πιστεύει ότι ο Ινδικός ήταν περικυκλωμένος από ξηρά. Η αντίληψη αυτή οδήγησε στην πίστη ότι η Αφρική ενώνεται με τη χώρα των Σινών. Ο Κοσμάς σημειώνει, αντίθετα, ότι η Κίνα κυκλώνεται από τη θάλασσα "ἐξ ἄριστερῶν" (εννοεί κοιτάζοντας προς τον ωκεανό). Αν, τέλος, ο Κοσμάς είχε αντίληψη της Μαλαϊκής χερσονήσου και της Ινδονησίας, δεν το ξέρουμε με βεβαιότητα.⁷⁵

Από όλα αυτά, δίνεται η εντύπωση ότι ο Κοσμάς γνώριζε περισσότερο για τη γεωγραφία της Κίνας στη εποχή του απ' ό,τι ήταν γνωστά στην αρχαιότητα

⁷³ Marciani Heraclensis, *Périplus maris exteri*, έκδ. Müller, *Geogr Gr. Min.*, Paris 1855, I, 10 κ.ε., 40 κ. ε. Coedes, *Textes*, σσ. 89-93· Yule, *Cathay*, I, σσ. 13-14.

⁷⁴ Κορδῶσης, Σκέψεις, σ. 136: Ο Κοσμάς "είναι ο συγγραφέας στον οποίο συναντούμε τη σωστή άποψη ότι η Κίνα ανατολικά βρέχεται από τόν ωκεανό. Σ' αυτό τό σημείο ο Κοσμάς προχώρησε πέρα από τον Πτολεμαίο, ο οποίος τοποθετούσε ανατολικά τής Κίνας μη εγνωσμένη γή." McCrindle, *Christian Topography*, σ. 367, σημ. 7.

⁷⁵ Η ύπαρξη της χώρας της αλόης (Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, III, σ. 345. McCrindle *Christian Topography*, σ. 367) φαίνεται να δείχνει ότι ο Κοσμάς γνωρίζε κάπως τη Μαλαϊκή χερσόνησο και την Ινδονησία. Πάντως η πίστη του ότι η γή ήταν τετράπλευρη μας κάνει να πιστεύουμε με δυσκολία ότι είχε πραγματική αντίληψη της όλης περιοχής. Ο Warmington, *Commerce*, σ. 129, λέει ότι ο Κοσμάς είναι "the writer who first knew that men had to sail round the Malay Peninsula and then turn northwards if they were bound for China." Η άποψη αυτή δεν είναι δυνατόν να γίνει αποδεκτή χωρίς επιφυλάξεις, όχι μόνο γιατί ο Πτολεμαίος μας μεταφέρει ως τα Καττίγαρα που συνήθως ταυτίζονται με το σημερ. Ανό ή την Καντώνα αλλά και γιατί είναι αμφίβολο αν κατά την πρωτοβυζαντινή περίοδο ο κύριος δρόμος επικοινωνίας με την Κίνα ήταν ο περιφερειακός, εξολοκλήρου θαλασσινός δρόμος. Βλ. Κορδῶσης, *Ασάμ*, σ. 103 κ.ε., όπου υποστηρίζεται ότι περνούσε κατά μήκος του Βραχμαπούτρα και από το Ασάμ.

αλλά και για αρκετούς αιώνες αργότερα μέχρι τις μεγάλες αραβικές κατακτήσεις και την αραβική ναυσιπλοΐα του 8ου και 9ου αιώνα ως την Καντώνα.⁷⁶

Από την πλευρά του εμπορίου, οι σημαντικότερες πληροφορίες που προσφέρει ο Κοσμάς στη *Χριστιανική Τοπογραφία* αφορά τη διακίνηση του μεταξιού, μέσω της Περσίας και Κεϋλάνης και έπειτα προς τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Ο Κοσμάς σημειώνει για την εμπορία του μεταξιού: "Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ οἱ ἄνθρωποι ποθοῦντες τὰ πολλὰ μανθάνειν καὶ περιεργάζεσθαι, εἴπερ ἦν ὁ παράδεισος ἐν ταύτῃ τῇ γῆ, οὐκ ὤκνουν οἱ πολλοὶ φθάσαι μέχρι τῶν αὐτόθι. Εἰ γὰρ διὰ μέταξιν εἰς τὰ ἔσχατα τῆς γῆς τινες ἐμπορίας οἰκτρῶς χάριν οὐκ ὀκνοῦσι διελθεῖν, πῶς ἂν περὶ τῆς θεάς αὐτοῦ τοῦ παραδείσου ὤκνησαν πορεύεσθαι;"⁷⁷ Αυτό το χωρίον δείχνει φανερά ότι υπήρχαν στην εποχή του Κοσμά εμπόροι που έφθαναν ως την Κίνα, με σκοπό το εμπόριο του μεταξιού.

Προφανώς, λόγω της επίσκεψής του στην Κεϋλάνη και στην Ἰνδία, ο Κοσμάς εντυπωσιάσθηκε βαθειά από την υπέροχη εμπορική θέση της Κεϋλάνης, αναφέροντας ότι το νησί βρίσκεται μεταξύ Ανατολής και Δύσης: "Ἐξ ὅλης δὲ τῆς Ἰνδικῆς καὶ Περσίδος καὶ Αἰθιοπίας δέχεται ἡ νῆσος πλοῖα πολλὰ,⁷⁸ μεσίτις οὖσα, ὁμοίως καὶ ἐκπέμπει. Καὶ ἀπὸ μὲν τῶν ἐνδοτέρων, λέγω δὴ τῆς Τζίνιστα καὶ ἐτέρων ἐμποριῶν,⁷⁹ δέχεται μέταξιν, ἀλοήν, καρυόφυλλον, ξυλοκαρυόφυλλον, τζανδάναν, καὶ ὄσα κατὰ χώραν εἰσὶ καὶ μεταβάλλει τοῖς ἐξωτέρω λέγω τῇ Μαλέ (δηλ. Μαλαβάρ) . . . τῇ Καλλιανὰ (κοντὰ στη Βομβάη) . . . καὶ Σινδοῦ . . . καὶ τῇ Περσίδι καὶ τῷ Ὀμηρίτῃ καὶ τῇ Ἀδούλῃ, καὶ πάλιν τὰ ἀπὸ ἐκάστου τῶν εἰρημένων ἐμποριῶν δεχομένη καὶ τοῖς ἐνδοτέρω μεταβάλλουσα καὶ τὰ ἴδια ἅμα ἐκάστῳ ἐμπορίῳ ἐκπέμπουσα."⁸⁰

⁷⁶ Ὑστερα ἀπ' ὅλα αὐτά, οφείλουμε νὰ διευκρινήσουμε ὅτι οἱ πιο προηγμένες γνώσεις τοῦ δυτικοῦ κόσμου στὴν ἀρχαιότητα καὶ σὲ μεγάλο μέρος τοῦ μεσαίωνα περιέχονται στὸ ἔργο τοῦ Πτολεμαίου. Ο Κοσμάς προχώρησε πέρα τοῦ Πτολεμαίου μόνο στὸ σημεῖο ἐκεῖνο ὅπου κάνει λόγο γιὰ ὑπάρξη θάλασσης ἀνατολικά τῆς Τζίνιστα, κάτι ποὺ δὲν εἶναι ἀπαραίτητο νὰ δεχτοῦμε ὅτι βασιζέται σὲ νέες γνώσεις. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ περισσότεροὶ γεωγράφοι, οπαδοὶ τῆς περικύκλωσης τῆς ξηρᾶς ἀπὸ τὸν Ωκεανὸ, ἔχουν τὴν ἴδια γνώμη (Στράβων, Μέλα, Πλίνιος κλπ.). Βλ. Κορδῶσης, Σκέψεις, σσ. 131-145.

⁷⁷ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, I, σσ. 351-353· McCrindle, *Christian Topography*, σ. 47.

⁷⁸ Ἔτσι φαίνεται παράδοξο, ποὺ τὸ 523, ὅταν ὁ βασιλιάς τῆς Αἰθιοπίας ἐνθαρρύνθηκε νὰ πολεμήσει ἐναντίον τῶν Ὀμηριτῶν τῆς Υεμένης ἀπάντησε ὅτι δὲν εἶχε πλοῖα καὶ ὅτι χρειαζόταν νὰ γράψει στὸν αυτοκράτορα Ἰουστίνου γιὰ νὰ τοῦ στείλει, ὥστε νὰ μεταφέρει τοὺς ἄνδρες. Ο Vasiliev, *Justin the First*, σσ. 294-295, ἔχει δίκιο ἀναφέροντας ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ πολεμικὰ καὶ ὄχι γιὰ ἐμπορικὰ πλοῖα.

⁷⁹ Ο Huzayyin, *Arabia and the Far East*, σ. 136, πιστεύει ὅτι τὰ ἄλλα ἐμπόρια βρισκόνταν στὴν Ἰνδοκίνα.

⁸⁰ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, III, σσ. 345-347· McCrindle, *Christian*

Η έμφαση του Κοσμά στο εμπόριο και στους εμπορικούς δρόμους, διά της Περσίας καθώς και διά του Ινδικού ωκεανού, οφείλεται στο ενδιαφέρον του, ως επαγγελματίας έμπορος. Η ύπαρξη μεγάλων ποσοτήτων από μετάξι στην Περσία, όπως ο Κοσμάς παρατηρεί, και η θεώρηση της Κεϋλάνης ως "μεσάζοντος" αποκαλύπτει ότι το πρώτο μισό του βου αιώνα το εμπόριο του μεταξιού διεκινείται μέσω του χερσαίου δρόμου του μεταξιού, διά της Περσίας, καθώς και μέσω του θαλάσσιου δρόμου δια της Κεϋλάνης. Πάντως, οι πληροφορίες, όπως: "πολύ γάρ άριστερά έστιν, (η Τζίνιστα) ως δι' όλιγου χρόνου βασταγάς μεταξιού γίνεσθαι εκ τών εκεί, εκ διαδοχής έτέρων έθνών, έν Περσιδι διά τής γής, διά δέ τής θαλάσσης πάνυ πολλά διαστήματα απέχουσα από τής Περσίδος" και "πλήθος μεταξιού άει επί τήν Περσίδα εύρίσκεται", δείχνει ότι ο χερσαίος δρόμος του μεταξιού ήταν σημαντικότερος από το θαλάσσιο δρόμο. Επομένως, ο ενδιαμέσος ρόλος της Περσίας δεν πρέπει να υποτιμηθεί κατά τη μεταφορά του μεταξιού από την Κίνα ως τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Απλώς η σημασία του θαλάσσιου δρόμου αυξήθηκε. Καθώς η Κεϋλάνη ήταν κεντρική αγορά μεταξιού, όπως παρατηρεί ο Κοσμάς, έφθναν συνεχώς στο νησί έμποροι από την Περσία και την Αιθιοπία, κι έτσι η προσέγγιση του Βυζαντίου στην αγορά της Κεϋλάνης έπρεπε να γίνει, οπωσδήποτε μέσω ενός από αυτούς τούς δυο λαούς. Όπως θα δούμε, η έχθρα ανάμεσα στο Βυζάντιο και στην Περσία ανάγκασε το πρώτο να ζητήσει τη συνδρομή των Αιθιόπων, ώστε να πετύχει τον σκοπό αυτό.

Τελειώνοντας, πρέπει να παρατηρήσουμε ότι οι άνθρωποι που έφθναν στην Κίνα, με σκοπό το εμπόριο της μετάξης πρέπει να ήταν πολύ λίγοι. Η συντριπτικά μεγαλύτερη ποσότητα μεταξιού μεταφερόταν στη Δύση μέσω μεταπρατών, αφού στην Περσία έφθανε μετάξι, "εκ διαδοχής έτέρων έθνών".⁸¹ Ένα εξίσου σημαντικό συμπέρασμα είναι ότι με τα γραφόμενα του Κοσμά φαίνεται καθαρά ότι, στον 6ο αιώνα μ. Χ., μεγάλες ποσότητες μεταξιού προωθούνταν από την Κίνα προς τη Δύση, παρότι πρέπει να θεωρηθεί ως βέβαιο ότι η μέταξα καλλιεργούνταν και σε περιοχές της κεντρικής Ασίας.

Ο Κοσμάς δεν μνημονεύει τα έθνη εκείνα που είχαν αναλάβει το ρόλο του μεσάζοντα για την προώθηση του μεταξιού στην Περσία, μέσω του χερσαίου δρόμου, μνημονεύει, όμως, την προώθηση του μεταξιού, από την Κεϋλάνη, που, όπως είπαμε, τη θεωρεί ως κέντρο της Ινδικής και σημείο συνάντησης lv-

Topography, σ. 365-366. Ο Gibbon, *Decline and Fall*, II, σ. 497, παραφράζει αυτή την παράγραφο ως εξής: "In this hospitable isle, at an equal distance (as it was computed) from their respective countries the silk-merchants of China, who had collected in their voyages aloes, cloves, nutmeg, and sandalwood, maintained a free and beneficial commerce with the inhabitants of the Persian Gulf."

⁸¹ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, I, σ. 353.

δικών, περσικών και αιθιοπικών πλοίων. Έτσι, λοιπόν, το μετάξι, μαζί με άλλα προϊόντα που έρχονται "από τών ένδοτέρων" στην Κεϋλάνη, στέλλεται σε λιμάνια της Δυτικής Ινδίας (Μαλέ, Καλλιανά, Σινδού), στην Περσία, στην Ευδαίμονα Αραβία και στην Άδουλι, επίγειο της Αξώμης. Μαθαίνουμε, επομένως, τους μεταπράτες, ύστερα από την Κεϋλάνη, κατά μήκος του θαλασσινού δρόμου. Ο Κοσμάς μνημονεύει τα παραπάνω τοπωνύμια με σειρά, από το Νότο προς τον Βορρά και στη συνέχεια προς τη Δύση. Δεν γνωρίζουμε αν αυτή ήταν και η σειρά, σύμφωνα με την οποία επρωωθείτο το μετάξι από το θαλάσσιο δρόμο, δηλ. από την Κεϋλάνη στα λιμάνια της δυτικής Ινδίας και, στη συνέχεια, στην Περσία, την Ευδαίμονα Αραβία (Ομηρίτες) και στην Αιθιοπία. Υπέρ τούτου συνηγορεί η προσπάθεια του Ιουστινιανού να πείσει τους Αξωμίτες να αγοράζουν το μετάξι απευθείας από το ινδικά λιμάνια. Πρέπει όμως να σημειώσουμε ότι, αφού αναφέρεται πως έφθαναν στην Κεϋλάνη και αιθιοπικά πλοία, λογικά, αυτά θα έπρεπε να φορτώνουν και μετάξι.

β) Η προώθηση του μεταξιού από ενδιάμεσες χώρες στο Βυζάντιο. Προκόπιος και Μένανδρος Προτήκτωρ

Το καλύτερο ακατέργαστο μετάξι που έφθανε στο Βυζάντιο πριν η σηροτροφία εισαχθεί στη χώρα αυτή, στα μέσα του 6ου αιώνα, αλλά ακόμα και για πολλά χρόνια μετά από αυτή τη χρονική περίοδο, προερχόταν από την Κίνα.⁸² Ωστόσο, εδώ δεν θα ασχοληθούμε με το ανυπολόγιστης σημασίας γεγονός της εισαγωγής των μεταξοσκωλήκων στο Βυζάντιο, όπως καταγράφεται από τους Προκόπιο και Θεοφάνη,⁸³ αλλά με το εμπόριο του μεταξιού, το οποίο έγινε αιτία μεγάλης κατανάλωσης χρυσού αλλά και σοβαρών ανησυχιών εκ μέρους των υπευθύνων της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Η πρώτη γνωριμία του μεταξιού με τον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο πιστεύεται ότι έγινε τον 5ο αιώνα π.Χ., στην εποχή του Ηροδότου,⁸⁴ αλλά η ροή του μεταξιού σε μεγάλες ποσότητες γινόταν, αργότερα, μέσω του κυρίως δρόμου του μεταξιού. Αυτή η αρτηρία κυκλοφορίας, περίπου 5.000 μιλίων, ήταν σημαντικός συνδετικός κρίκος ανάμεσα στην Κίνα και τη Μεσόγειο για πολλούς αιώνες. Εμπορικά, ο δρόμος του μεταξιού ήταν συμβατικά διαιρεμένος σε τέσσερα μέρη: το πρώτο ήταν από το Kansu (Δ. Κίνα) ως το Pamirs, το δεύτερο από το Pamirs ως την όαση Merv (Μαργιανή Αντιόχεια), το τρίτο από τη Merv ως τη

⁸² Lopez, *China Silk*, σσ. 72-76.

⁸³ Βλ. κεφ. Γ', α'.

⁸⁴ Coedès, *Textes*, σ. 11· Richter, *Silk in Greece*, σσ. 27-33.

Σελεύκεια, και το τέταρτο από τη Σελεύκεια ως το ρωμαϊκό σύνορο του Ευφράτη, στο Ζεύγμα.⁸⁵ Το κινεζικό μετάξι οδηγούνταν, δια των μεταπρατών, διαδοχικά διαμέσου των τεσσάρων παραπάνω τμημάτων, στον Ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο, και επομένως οι Ιρανοί, ως βέβαιοι μεσάζοντες, δεν ήταν δυνατόν να παρακαμφθούν, με κανένα τρόπο.

Δε γνωρίζουμε τη χρονολογία κατά την οποία οι Πάρθοι ήρθαν σε επαφή με το κινεζικό μετάξι, όμως, είναι πολύ πιθανόν ότι οι ανταλλαγές πρεσβειών ανάμεσα στην Κίνα και το Παρθικό κράτος, στα τέλη του 2ου αιώνα π.Χ, τους έδωσαν την ευκαιρία να προμηθευτούν κινεζικό μετάξι.⁸⁶ Στη συνέχεια, οι Πάρθοι προμηθεύονταν μετάξι όχι μόνο για δική τους χρήση, αλλά επίσης για να το πουλήσουν δυτικότερα, για κέρδος. Αυτός είναι ο λόγος που η Παρθία έκανε κάθε προσπάθεια, τους επόμενους αιώνες, για να εμποδίσει τους Κινέζους από τις άμεσες επαφές με τον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο,⁸⁷ καθώς και τους Ρωμαίους από την κινεζική πηγή του μεταξιού. Πράγματι το κινεζικό κείμενο μας πληροφορεί: "Ο βασιλιάς του Ta-chin (δηλ. της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας) ήθελε πάντα να στείλει πρεσβείες στην Κίνα, αλλά το Παρθικό κράτος επιθυμούσε να συνεχίσει το εμπόριο με το Ta-chin σε κινεζικό μετάξι και γι' αυτό τους έκοψε την επικοινωνία."⁸⁸ Παρ' όλα αυτά, η επιτυχία των Ρωμαίων στο άνοιγμα του θαλάσσιου δρόμου προς την Ινδία και τη νότια Κίνα, και ως εκ τούτου, στην άμεση πρόσβαση με την πηγή του κινεζικού μεταξιού, έπληξε, σε κάποιο βαθμό, το παρθικό μονοπώλιο στο εμπόριο του μεταξιού, τους δυο πρώτους αιώνες μ.Χ.⁸⁹ Οι καλές σχέσεις των Ρωμαίων με τους Κουσάνα επέ-

⁸⁵ Hudson, *Europe and China*, σ. 79. Βλ. και Chen. Οι χειρσαίοι δρόμοι, σ. 151, όπου χωρίζεται σε τρία τμήματα: ανατολικό, κεντρικό και δυτικό.

⁸⁶ Si-ma Qian, *Shi-ji*, 123· Boulnois, *Silk Road*, σ. 39.

⁸⁷ Αυτό φαίνεται σαφώς από την παρθική παρέμβαση της αποστολής του Kan Ying, το 97 μ.Χ., στο Ta-chin. Βλ. *Hou-han-shu*, 88: "In the 9th year of the Yong-yuan period of the Emperor Ho (97 AD), the governor-general Ban Chao sent Kan Ying as envoy to Ta-chin. When Kan Ying arrived at Tiao-chih, on the coast of the great sea and was about to take his passage across the sea, the sailors of the western frontier of An-hsi told him: 'the sea is vast and great, with favourable winds it is possible for a traveller to cross it within three months ; but if one meets slow winds, it may also take him two years. It is for this reason that those who go to sea take on board a supply of three years' provisions. There is something in the sea which is apt to make man homesick, and several passengers have thus lost their lives.' Hearing those words, Kan Ying stopped."

⁸⁸ *Hou-han-shu*, 88: 其王常欲通使于汉, 而安息欲以汉綸綵与之交市, 故遮阨不得自达.

⁸⁹ Hudson, *Europe and China*, σ. 104, "in the silk trade there was, . . . during the first two centuries AD a competition of routes and even, towards the end, direct access to China for Roman merchants. Silk could be fetched from the Persians Gulf to avoid Palmyra, Osrhoene and the desert Arabs, from Barbaricon or Barygaza to avoid Persia; or it might come through Bengal or Burma--though these routes had their own middlemen; or it might be obtained by a voyage all the way from Egypt to Tongking."

τρεπε μέρος του εμπορίου του μεταξιού που διοχετευόταν προς τη Δύση, μέσω της κύριας οδού του μεταξιού, να παρακάμπτει την Περσία και, κατά μήκος του Ινδού, να φθάνει στο λιμάνι του Ινδικού Βαρβαρικών, απ' όπου μεταφερόταν με πλοία στη Δύση. Εκτός από το μετάξι, μεταφέρονταν στη Δύση και άλλα είδη, ανάμεσα στα οποία και έτοιμα μεταξωτά υφάσματα, που καθώς φαίνεται, σε ορισμένες περιπτώσεις, στα εργαστήρια των πόλεων της Φοινίκης ξηλώνονταν και φτιάχνονταν ελαφρότερα και καλύτερης ποιότητας υφάσματα.⁹⁰

Τα πράγματα άρχισαν να αλλάζουν από το τέλος του 2ου αιώνα. Η κρίση του τρίτου αιώνα παρέλυσε τη δύναμη του ρωμαϊκού εμπορίου και η άνοδος τόσο των Αράβων όσο και του Αιθιοπικού βασιλείου του Αξούμ έκοψε, ή τουλάχιστο δυσκόλεψε το δρόμο της Ερυθράς θάλασσας προς την Ανατολή. Η μεταφορά της ρωμαϊκής πρωτεύουσας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, το 330, αύξησε πολύ τη σπουδαιότητα του κεντρικού δρόμου του μεταξιού, καθώς και του δρόμου της βόρειας στέππας, αλλά η αστάθεια και τα εμπόδια των πολυάριθμων φυλών στον δεύτερο περιορίσε τις ρωμαϊκές επικοινωνίες με την Ανατολή, σε ένα χαμηλότερο επίπεδο. Συνεπώς ο εφοδιασμός μεταξιού της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας εξαρτιόταν, στις περισσότερες περιπτώσεις, από το τέλος του 3ου αιώνα ως τα μέσα του 6ου αιώνα, οπότε το Βυζάντιο έμαθε την τέχνη της σηροτροφίας, αλλά και ακόμη αργότερα, από το περσικό μονοπώλιο.

Το μετάξι έγινε απαραίτητο υλικό στη ρωμαϊκή κοινωνία, σε αυτούς τους αιώνες, και η ενθουσιώδης και τεράστια ζήτησή του, τον 6ο αιώνα, οφειλόταν στην ξεχωριστή σημασία του: Πρώτον, ως η ενδυμασία της αυλής και της αριστοκρατίας, τα μεταξωτά ρούχα κατέληξαν να συνδέονται με την πολιτική εξουσία και το κύρος των αξιωματούχων· δεύτερον, το μετάξι γίνεται όλο και πιο πολύ απαραίτητο στην Εκκλησία, για τις τελετές, των οποίων η λειτουργία γινόταν όλο και περισσότερο σημαντική στην πνευματική ζωή της κοινωνίας· τρίτον, καθώς οι βάρβαροι συνέτριψαν την αντίσταση στα σύνορα της αυτοκρατορίας και εγκαταστάθηκαν στη δυτική Ευρώπη, άρχισαν να κάνουν και αυτοί χρήση των μεταξωτών και, έτσι, το Βυζάντιο βρέθηκε τοποθετημένο στη θέση του μεσάζοντα, όπως η Περσία, και το πολύτιμο υλικό άρχισε να παίρνει στρατηγική και διπλωματική αξία.⁹¹ και τέταρτον, η βιοτεχνία του μεταξιού ενίσχυε την οικονομία του κράτους και ωφελούσε κάθε τάξη της βυζαντινής κοινωνίας ως σύνολο.⁹²

⁹⁰ Hirth, *China*, σ. 80· Thorley, *Silk trade*, σ. 77. Pigulewska, *Byzanz*, σ. 81.

⁹¹ Hudson, *Europe and China*, σσ. 115-118.

⁹² Lopez, *Silk Industry*, σ. 2: "Thanks to this monopoly, the wealthy citizen could array himself and his home with incomparable splendour. For a host of middle class craftsmen and merchants the cloth industry was the source of livelihood and prosperity. Even the Byzantine lower classes, whether they realized or not, enjoyed the benefit of financial stability and political prestige which the monopoly assured." Boulnois, *Silk Road*, σ. 120.

Για να θέσουν έναν έλεγχο στο δυσμενές ισοζύγιο από το εμπόριο μεταξιού, ή ίσως για να ασφαλίσουν τα ανατολικά σύνορα της αυτοκρατορίας,⁹³ οι Ρωμαίοι αυτοκράτορες όρισαν συγκεκριμένα κέντρα, ως τελωνειακούς σταθμούς. Το 298 ο Ρωμαίος αυτοκράτορας Διοκλητιανός και ο Πέρσης βασιλιάς Ναρσής συμφώνησαν να είναι η Νίσιβη ο μόνος τελωνειακός σταθμός για το εμπόριο του μεταξιού. Το 408-409 συμφωνήθηκε από τις δυο δυνάμεις η ρωμαϊκή πόλη Καλλίνικο (Callinicum), στην αριστερή όχθη του Ευφράτη, και η περσικο-αρμενική πόλη Αρτάξατα (Artaxata η Artashat), στον ποταμό Αράξη (Araxes), να αποτελέσουν δυο επιπλέον τελωνειακούς σταθμούς για το βυζαντινο-περσικό εμπόριο. Το εμπόριο μεταξιού στα τρία αυτά κέντρα διήρκεσε περίπου δυο αιώνες.⁹⁴ Στο πρώτο μισό του βου αιώνα, το Dvin (Δούβιος) στην Περσαρμενία αναπτύχθηκε σημαντικά και θεωρούνταν μεγάλης σημασίας. Ο Προκόπιος γράφει σχετικά:

"Ἔστι δὲ τὸ Δούβιος χώρα τις τὰ τε ἄλλα ἀγαθὴ καὶ ἀέρων τε καὶ ὑδάτων εὐξίαν τινὰ διαρκῶς ἔχουσα, Θεοδοσιουπόλεως δὲ ὀδῶ ἡμερῶν ὀκτώ διέχει. καὶ πεδία μὲν ἐνταῦθα ἱππῆλάτᾳ ἐστι, κῶμαι δὲ πολλαὶ πολυανθρωπώτατοι ἄκηνται ἀγχοτάτῳ ἀλλήλαις καὶ πολλοὶ ἔμποροι κατ' ἐργασίαν ἐν ταύταις οἰκοῦσιν. ἔκ τε γὰρ Ἰνδῶν καὶ τῶν πλησιοχώρων Ἰβήρων πάντων τε ὡς εἰπεῖν τῶν ἐν Πέρσῃς ἔθνῶν καὶ Ῥωμαίων τινῶν τὰ φορτία ἐσομιζόμενοι ἐνταῦθα ἀλλήλοις ξυμβάλλουσι."⁹⁵

Ο Προκόπιος δε δίνει περισσότερες πληροφορίες, όμως, έχουμε κάθε λόγο να πιστεύουμε ότι το κινεζικό μετάξι ήταν από τα κύρια είδη στο εκεί εμπόριο.⁹⁶ Σε μια αναφορά στη Μηδική εσθήτα, η οποία έχει αναφερθεί επανειλημμένως από Έλληνες συγγραφείς,⁹⁷ ο Προκόπιος αναφέρει ότι "αυτή είναι η μέταξα, από την οποία συνήθιζαν να φτιάχνουν την εσθήτα, που παλαιά οι Έλληνες ονόμαζαν Μηδική αλλά που τώρα ονομάζουν Σηρική."⁹⁸ Η ταχεία ανάπτυξη

⁹³ Ένα αυτοκρατορικό διάταγμα που εκδόθηκε το 408-409, για τη συμφωνία των δυο δυνάμεων, εξηγούσε το μοτίβο του περιορισμού, καθώς η κυβέρνηση φοβόταν "ότι οι Ξένοι μπορούσαν να μάθουν μυστικά." *Cod. Just.*, IV, 63, 4, παρατιθέμενο από το Vasiliev, *Justin the First*, σ. 359.

⁹⁴ Jones, *The Later Roman Empire*, II, σ. 827. Για τις εμπορικές σχέσεις Ρωμαίων-Περσίας, βλ. Συνέλλη, *Οι Διπλωματικές σχέσεις*, σ. 85 κ. ε.

⁹⁵ Προκόπιος, *Opera Omnia*, I, σσ 263-264· (*Ιστορία των πόλεμων*, Β' σσ. 278-279 και Dewing, I, σσ. 478-479).

⁹⁶ Vasiliev, *Justin the First*, σ. 358: "The most important articles of exchange in Artaxata and Dvin were probably Chinese silk and Chinese clothes made of silk."

⁹⁷ Όπως είπαμε, πιστεύεται ότι το κινεζικό μετάξι μνημονεύεται τον 5ο αιώνα π. Χ. από τον Ηρόδοτο. Πρβλ. Richter, *Silk in Greece*, σσ. 27-33· Coedes, *Textes*, σ. 11.

⁹⁸ Προκόπιος, *Opera Omnia*, I, σ. 109· (*Ιστορία των πολέμων*, I, κκ, 9-12): "αὕτη δὲ ἐστὶν ἡ μέταξα, ἐξ ἧς εἰώθησι τὴν ἐσθήτα ἐργάζεσθαι, ἦν παλαι μὲν Ἑλληνες Μηδικὴν ἐκάλου, τανῦν δὲ σηρικὴν ὀνομάζουσιν."

των νέων κέντρων, όπως το Dnīp και η Θεοδοσιόπολη, σε συνδυασμό με την αναφορά του Κοσμά για τις μεγάλες ποσότητες μεταξιού στην Περσία και την παρατήρησή του για την υπεροχή του κεντρικού δρόμου του μεταξιού, σε σχέση προς το δρόμο της θάλασσας, μέσω της Κεϋλάνης,⁹⁹ δείχνει ότι το Βυζαντινο-περσικό εμπόριο μεταξιού στα συνοριακά κέντρα έφθασε σε μεγάλη άνθηση.

Η Βυζαντινή αυτοκρατορία, για να αποφύγει την εξάρτηση από τον αιώνιο ανταγωνιστή και εχθρό της, δεν σταμάτησε την προσπάθεια να παρακάμψει την Περσία και να ανοίξει άλλο δρόμο προς την πηγή του κινεζικού μεταξιού. Η εμφάνιση της Κεϋλάνης ως μιας νέας αγοράς μεταξιού, όπως αναφέρεται από τον Κοσμά, δεν μπορούσε παρά να προσελκύσει την προσοχή των Βυζαντινών. Παρ' όλα αυτά, η Βυζαντινή αυτοκρατορία (αντίθετα από τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στο αποκορύφωμα της δύναμής της, τους δυο πρώτους αιώνες μ.Χ.), δεν μπορούσε να αρχίσει εκ νέου το ανατολικό εμπόριο από το δρόμο της θάλασσας, με τις δικές της μόνο δυνάμεις, στις αρχές του βου αιώνα. Το περισσότερο χρονικό διάστημα από τον 3ο αιώνα και ύστερα, που η ρωμαϊκή κυριαρχία είχε περιοριστεί στο βόρειο τμήμα της Ερυθράς θάλασσας, η συναλλαγή με την Ανατολή, πέραν του Bab-el-Mandeb (στενά Δειρής), ελεγχόταν κυρίως από Άραβες και το Αιθιοπικό βασίλειο του Αξούμ. Όπως επισημαίνει ο Κοσμάς, ήταν οι Αιθίοπες και οι Πέρσες, που σύχναζαν στην Κεϋλάνη, που οι Βυζαντινοί δεν μπορούσαν να παρακάμψουν για να φθάσουν στο στόχο τους.¹⁰⁰ Οι φιλικές όμως σχέσεις και η καλή θέληση των Αιθιόπων προς το Βυζάντιο ενέπνευσαν το δεύτερο να καταφύγει στους πρώτους, για να πραγματοποιήσει το σχέδιό του.

Η βυζαντινή διπλωματική επιχείρηση στη νότια Ερυθρά θάλασσα είχε ήδη αρχίσει στις αρχές του βου αιώνα. Ο αυτοκράτορας Ιουστίνος Α' (518-527 μ.Χ.) χρησιμοποίησε επωφελώς την κοινή θρησκεία με την Αιθιοπία, μολονότι η τελευταία ήταν μονοφυσιτική και το Βυζάντιο ορθόδοξο. Ο Ιουστίνος προμήθευσε στους Αιθίοπες πολλά πλοία, για να κάνουν πόλεμο και να κυριεύσουν το βασίλειο των Ομηριτών, στην Ευδαίμονα Αραβία, το 524-525 μ.Χ.¹⁰¹ Περισσότερο να πούμε, ότι ήταν κυρίως το εμπορικό συμφέρον που παρακίνησε το Βυζάντιο να δημιουργήσει σχέσεις με ένα τόσο απομακρυσμένο βασίλειο.¹⁰² Ο

⁹⁹ McCrindle, *Christian Topography*, σσ. 365-366.

¹⁰⁰ Σχετικά με το ρόλο της Αιθιοπίας στις βυζαντινές σχέσεις με την Ανατολή, βλ. κεφ. Δ', γ'.

¹⁰¹ Vasiliev, *Justin the First*, σσ. 295-297. Για τις συνολικές βυζαντινο-αιθιοπικές σχέσεις στον πρώιμο 6ο αιώνα, σσ. 282-302· βλ. επίσης Λέτσιος, Βυζάντιο και Ερυθρά θάλασσα, σ. 239 κ.ε. όπου παραπομπές στις πηγές και τη βοηθητική βιβλιογραφία.

¹⁰² Vasiliev, *Justin the First*, σ. 296: "Urged by his religious sympathies with Abyssinia and by political and commercial interest as well, he (Justin I) sent a considerable number of his commercial fleet stationed in the Red Sea and in the Indian Ocean to Elesboas (the king of Abyssinia)"· Bury, *History*, II, σ. 316· Browning, *Justinian*, σσ. 241-242.

Ιουστινιανός, στη συνέχεια, ανέλαβε να προστατεύσει τα βυζαντινά συμφέροντα, με κάθε μέσον. Σύμφωνα με τον Προκόπιο, αμέσως μόλις ανήλθε επίσημα στο θρόνο, έστειλε έναν πρεσβευτή στο βασίλειο του Αξούμ και παρακάλεσε τους Αιθίοπες να αγοράζουν μεταξύ απευθείας από την Ινδία (Κεϋλάνη) και να το πουλούν στους Ρωμαίους· έτσι θα κέρδιζαν πολλά χρήματα, ενώ οι Ρωμαίοι δεν θα ήταν πια υποχρεωμένοι να δίνουν τα χρήματά τους στους εχθρούς τους. Οι Αιθίοπες δέχτηκαν την πρόταση του Ιουστινιανού, αλλά δεν μπόρεσαν να πραγματοποιήσουν την υπόσχεσή τους. Ο Προκόπιος εξήγησε την αποτυχία βάσει του γεωγραφικού παράγοντα. Οι Αιθίοπες δεν μπορούσαν να ανταγωνιστούν τους Πέρσες, οι οποίοι έφθαναν πρώτοι στα λιμάνια της Ινδίας, επειδή βρίσκονταν πιο κοντά και αγόραζαν όλες τις ποσότητες τους μεταξίου.¹⁰³ Απέτυχαν επίσης τα σχέδια του Ιουστινιανού να προσβάλει τους Πέρσες, μέσω των Ομηριτών και άλλων αραβικών φύλων της αραβικής χερσονήσου.

Η εξήγηση του Προκοπίου ίσως αποκαλύπτει τη μισή αλήθεια.¹⁰⁴ υποθέτουμε ότι η άλλη μισή μπορεί να βρίσκεται στο ότι οι Αιθίοπες και οι Πέρσες είχαν έρθει φιλικά σε συμφωνία και διαιρέσει το ανατολικό εμπόριο, με αποτέλεσμα οι Πέρσες να μονοπωλούν το εμπόριο του μεταξίου και οι Αιθίοπες το εμπόριο των μπαχαρικών. Έτσι οι Αιθίοπες ήταν απρόθυμοι να εμπλακούν σε έναν εξοντωτικό αγώνα με τους Πέρσες, προς χάριν των Ρωμαίων,¹⁰⁵ ή, ίσως, οι Κεϋλανέζοι δεν επιθυμούσαν να θίξουν τους από μακρό χρόνο καθιερωμένους Πέρσες πελάτες τους, με το να κάνουν συναλλαγές με τους αντιπάλους τους.¹⁰⁶ Βέβαια, οφείλουμε να υπενθυμίσουμε ότι οι Αξωμίτες εξεστράτευσαν εναντίον των Ομηριτών της Ευδαίμονος Αραβίας, κατόπιν συνεννοήσεως με το Βυζάντιο, πρωτίστως όμως τα δικά τους συμφέροντα τους έκαναν να έχουν στραμμένα τα βλέμματά τους προς την απέναντι ακτή. Πάντως, σε οποιαδήποτε αιτία κι αν οφειλόταν η ματαίωση του βυζαντινού σχεδίου, τούτο αποδεικνύει ότι οι Πέρσες είχαν επιβάλει το γενικό μονοπώλιο πάνω στη συναλλαγή του μεταξίου στο θαλάσσιο δρόμο καθώς και στον χερσαίο δρόμο του μεταξίου.

Ο περσικός έλεγχος του εμπορίου του μεταξίου είχε σοβαρές συνέπειες για το Βυζάντιο. Το βυζαντινό ακατέργαστο μετάξι εξαρτιόνταν σχεδόν ολοκληρωτικά από τις σχέσεις του Βυζαντίου με την Περσία. Οι Πέρσες αντιλαμβάνονταν πολύ καλά αυτό το πλεονέκτημα και το εκμεταλλεύονταν, στις περισσότερες περιπτώσεις, ως ισχυρό και αποτελεσματικό όπλο, για να φέρουν το Βυζά-

¹⁰³ Προκόπιος, *Ιστορία των πολέμων*, I, κκ, 11-12.

¹⁰⁴ Η άποψη του Προκοπίου γίνεται αποδεκτή χωρίς οποιαδήποτε αμφιβολία από κάποιους μελετητές, για παράδειγμα, Norwich, *Byzantium*, σ. 266· Boulnois, *Silk Road*, σ. 145.

¹⁰⁵ Hudson, *Europe and China*, σσ. 112-113· Frank-Brownstone, *Silk Road History*, σ. 157.

¹⁰⁶ Hourani, *Arab Seafaring*, σ. 44.

ντιο σε συμφωνία. Μετά την αποτυχία της συνεργασίας με την Αιθιοπία, η Περσία αναγνωρίστηκε ακόμα μια φορά ως ο κύριος μεσάζοντας προμήθειας ακατέργαστου μεταξιού της Βυζαντινής αυτοκρατορίας.

Ωστόσο, η αναβίωση της έχθρας και των πολέμων, στο τέλος της βασιλείας του Ιουστινίου Ι (518-527) και στο μεγαλύτερο διάστημα της βασιλείας του Ιουστινιανού (527-565),¹⁰⁷ δεν μπορούσε παρά να δημιουργήσει αρνητικές επιδράσεις στη βυζαντινή βιοτεχνία μεταξιού. Το αποτέλεσμα ήταν η άνοδος στα ύψη της τιμής του ακατέργαστου μεταξιού. Ο Ιουστινιανός διέταξε η διακίνηση του μονοπωλιακού ακατέργαστου μεταξιού να γίνεται από κρατικούς αξιωματούχους, τους *κομμερκιάρχους*, οι οποίοι αγόραζαν το μετάξι από τους Πέρσες σε σταθερούς συνοριακούς σταθμούς και το έστελναν σε αυτοκρατορικά εργοστάσια ή το πωλούσαν σε εμπόρους μεταξιού ή υφαντές.¹⁰⁸ Αυτό το μέτρο ίσως να ήταν αποτελεσματικό στο να διατηρηθεί η εσωτερική τιμή σταθερή στις αρχές, όταν υπήρχαν μεγάλα αποθέματα στην κυβέρνηση. Εν τω μεταξύ, σύμφωνα με τον Προκόπιο (*Ανέκδοτα*, χχν), ο Ιουστινιανός απαγόρευσε την πώληση του ακατέργαστου μεταξιού παραπάνω από οκτώ νομίσματα τη λίβρα, τιμή που ήταν χαμηλότερη από αυτή που οι Πέρσες έμποροι έπρεπε να πληρώνουν.¹⁰⁹ Συνεπώς, οι έμποροι μεταξιού έσπευσαν να πουλήσουν, μυστικά, με παράνομο τρόπο, τα εναπομείνοντα αποθέματά τους σε εκείνους τους ανθρώπους που αγαπούσαν υπερβολικά το μετάξι, ενώ οι ανεξάρτητοι βιοτέχνες κατέληξαν σε πτώχευση, ελλείψει ακατέργαστου μεταξιού. Από το 540 που ξέσπασε ο περσοβυζαντινός πόλεμος, η εισαγωγή μεταξιού από την Περσία σταμάτησε, τα αποθέματα του πολύτιμου αυτού είδους, που κατέχονταν από την κυβέρνηση, ήταν πάρα πολύ λίγα, για να αντιμετωπίσουν τη ζήτηση, και ο Ιουστινιανός, για να προλάβει τις άσχημες συνέπειες, μέσω του υπουργού του Πέτρου Βαρσύμη, αφαίρεσε από τους εμπόρους και βιοτέχνες τα αποθέματα μετάξης. Έτσι, το κρατικό μονοπώλιο του μεταξιού επεκτάθηκε όχι μόνο στην εισαγωγή του, αλ-

¹⁰⁷ Κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (524-562), ο πόλεμος συνεχίζονταν κατά μήκος των ανατολικών συνόρων, από την ανατολική ακτή της Μαύρης θάλασσας και την περιοχή του Κανκάσου ως τη Μεσοποταμία. Βλ. Barker, *Justinian*, σσ. 120-122.

¹⁰⁸ Αυτό το σύστημα στην ουσία λειτουργούσε από τον 4ο αιώνα. Εκδόθηκε διάταγμα, ώστε όλες οι αγορές του ακατέργαστου μεταξιού για την ιδιωτική βιομηχανία να γίνονταν μέσω ενός μοναδικού αυτοκρατορικού υπαλλήλου (*Comes Commerciorum per Orientem*), κατά μήκος των συνόρων. Βλ. Lopez, *Silk Industry*, σ. 9. Από τις αρχές του 6ου αιώνα, οι εισαγωγές μεταξιού άρχισαν να εποπτεύονται από ένα άλλο είδος αυτοκρατορικών υπαλλήλων, τους *κομμερκιάρχους*, οι οποίοι "seem to have approximately the same powers as the *comites commerciorum*, with one difference: the latter had been officials making profits working for the financial benefit of the state, while the new *kommerkiarioi* are state officials making profits for themselves as well as for state." Oikonomides, *Silk Trade and Production*, σ. 34.

¹⁰⁹ Βλ. Lopez, *Silk Industry*, σ.11.

λά επίσης στη μέθοδο επεξεργασίας του. Αλλά η κατάσταση δεν βελτιώθηκε. Η βυζαντινή βιομηχανία μεταξιού έπεσε σε ύφεση, για περισσότερα από δέκα χρόνια, και δημιουργήθηκε μια συνεχής πηγή ανησυχίας στην αυλή, έως ότου οι μεταξοσκώληκες μεταφέρθηκαν στο Βυζάντιο από την Κίνα, το 552-554 μ.Χ.

Παρ' όλα αυτά, ακόμα και αφότου το Βυζάντιο απέκτησε μεταξοσκώληκες, η εισαγωγή ακατέργαστου μεταξιού από την Περσία δεν σταμάτησε αμέσως.¹¹⁰ Τούτο επιβεβαιώνεται σαφώς από το γεγονός ότι οι Σογδαίτες πρώτα παρακάλεσαν τους νέους τους κυρίους, τους Τούρκους, να ενεργήσουν ώστε να μεταφέρουν μετάξι στην Περσία και να το πουλήσουν εκεί. Ο Μένανδρος Προτήκτορας αναφέρει: ". . . ως αν έκεισε άπιόντας οί Σογδαίται ώνιον παράσχοντο τήν μέταξα τοίς Μήδοις". Ο Πέρσης βασιλιάς αγόρασε την μέταξα που του έφεραν οι Σογδιανοί με τους Τούρκους, αλλά την έκαψε επιδεικτικά, επειδή δεν ήθελε να έχει σχέσεις με τους τελευταίους. Το επεισόδιο αυτό δείχνει ότι: α) οι Σογδαίτες πουλούσαν το μετάξι στους Πέρσες και αυτοί, με την σειρά τους, στους Βυζαντινούς, β) οι Πέρσες μπορούσαν να προμηθεύονται μετάξι και από άλλους δρόμους, τον θαλασσινό, μέσω Κεϋλάνης και των λιμανιών της Ινδίας, αλλά και τον χερσαίο, κάτι δηλ. που μας αναφέρει και ο Κοσμάς.

Οι Τούρκοι, την περίοδο αυτή, είχαν υποδουλώσει τους Εφθαλίτες στο ανατολικό σύνορο της Περσίας, και είχαν γίνει κύριοι μεγάλου τμήματος της Κ. Ασίας.¹¹¹ Η Βυζαντινή αυτοκρατορία, μη έχοντας τρόπο να παρακάμψει την Περσία από τον κύριο δρόμο του μεταξιού, καθώς και από το δρόμο της θάλασσας, προσπάθησε απεινωσμένα να καθιερώσει απευθείας σχέσεις με την Κ. Ασία και την Κίνα, μέσω του δρόμου της ευρασιατικής στέππας, με το να σταθεροποιήσει τα στηρίγματα στην Κριμαία. Ωστόσο, όμως, οι Τούρκοι επεκτείνουν την κυριαρχία τους στις ακτές της Μαύρης θάλασσας, αυτές οι προσπάθειες είχαν μικρή επιτυχία. Η συμμαχία των Βυζαντινών με τους δυτικούς Τούρκους, το 568-576 μ.Χ., εξασφάλισε στη Βυζαντινή αυτοκρατορία τη λειτουργία αυτού του δρόμου και ως εκ τούτου τον εφοδιασμό του κινεζικού ακατέργαστου μεταξιού μέσω των Τούρκων, και έσπασε σε μεγάλο βαθμό το περσικό μονοπώλιο. Ο Μένανδρος αφηγείται ως εξής τα γεγονότα: Μετά την αποτυχία της Τουρκο-σογδιανής πρεσβείας στους Πέρσες, ο πρεσβευτής Μανιάχ συμβούλεψε τον χαγάνο των Τούρκων, Διζάβουλο, ότι είναι καλύτερα να έρθουν

¹¹⁰ Bury, *History*, II, σσ. 121-122. Browning, *Justinian*, σσ. 242-243: "It is a very long time before local production could meet the demand of the market; and certain kinds of silk good continued to be imported from China." Lopez, *China Silk*, σ. 72: "Although the silkworm was introduced to the Byzantine Empire in the age of Justinian, as late as the 10th century importers of raw silk to Constantinople were exempted from the customary sales tax, no doubt because local production was insufficient to feed the thriving industry of the city."

¹¹¹ Μένανδρος Προτήκτωρ, *Fragmenta*: κειφ. Δ', α'. Pigulewska, *Byzanz*, σ. 164 κ.έ.

σε απευθείας συναλλαγές με τους Ρωμαίους και να πουλούν σε αυτούς τη μέταξα, "ὡς γε και κατά τὸ πλεόν τῶν ἄλλων ἀνθρώπων χρωμένους". Πράγματι, ο Μανιάχ, μαζί με μερικούς άλλους, μεταφέροντας "δῶρα μετάξης . . . και συλλαβάς τινας", ἐφθάσε στην Κωνσταντινούπολη, μέσω Καυκάσου, όπου και συμφωνήθηκε, ανάμεσα στα δυο μέρη, ειρήνη και συνεργασία.¹¹²

Οι Βυζαντινοί, σε απάντηση, ἐστειλαν στους Τούρκους τον Ζήμαρχο, ο οποίος επισκέφθηκε τον Τούρκο χαγάνο στο ὄρος Εκτάγ (Αλτάϊα ή τα ὄρη Tian-shan). Ο Ζήμαρχος ἀκολούθηκε τον Διζάβουλο, κατά την εκστρατεία του εναντίον των Περσών, και ἀναχώρησε για την Κωνσταντινούπολη, αφού στερέωσε τη φιλία με τους Τούρκους. Συντροφεύταν ἀπὸ Τούρκους πρέσβεις και προχώρησε μέσω της λ. Αράλης, των βόρειων ακτῶν της Κασπίας, και του Καυκάσου. Ακολούθησαν και άλλες βυζαντινές πρεσβείες, οι οποίες στο γυρισμό συντροφεύονταν ἀπὸ Τούρκους, ὡστε να βρεθούν στην Κωνσταντινούπολη πάνω ἀπὸ εκατὸ Τούρκοι. Οπωσδήποτε, Τούρκοι και Σογδαίτες θα μετέφεραν, μέσω του Βόρειου δρόμου, στη βυζαντινή πρωτεύουσα, μετάξι. Η συνεργασία αὐτή διακόπηκε, κατά το πρώτο ἔτος της βασιλείας του Τιβερίου, ἐπὶ του νέου χαγάνου Τούρξανθου. Ὅμως ο βόρειος δρόμος συνέχισε το ρόλο του, σε μικρότερο βαθμό, και τους ἐπόμενους δυο αἰῶνες, ἀφού ἐξακολούθησε να χρησιμοποιεῖται ἀπὸ εμπόρους και διπλωμάτες, δεδομένου ὅτι ἦταν ο μόνος δρόμος πού δεν ἐλεγχόταν ἀπὸ τους Ἀραβες.¹¹³

γ) Ἱστορικά και γεωγραφικά της Κίνας ἀπὸ τον Θεοφύλακτο Σιμοκάττη

Ὅπως ἔχουμε ἀναφέρει, το Βυζάντιο δεν ἐγκατέλειψε τις προσπάθειές του για να ἀνοίξει ἕνα δρόμο προς την Κίνα, με την ἐλπίδα ὅτι η Περσία θα μπορούσε να παρακαμφθεῖ. Ἐτσι ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός και οι διάδοχοί του πάντοτε προσπαθοῦσαν να υπερεκράσουν τη χώρα αὐτή, μέσω της βόρειας ευρασιατικής στέππας.¹¹⁴ Ἀπὸ την ἄλλη πλευρά, η Κίνα, διασπασμένη, ἀπὸ το τέλος της δυναστείας των Han, ἔχε ἐν μέρει ἀνακτήσει τη ζωτικότητά της, με την ἔνωση του βορείου τμήματος, ὑπὸ την ἀποκλειστική ἐξουσία των βορείων Wei (386-534 μ.Χ.), ἰδιαίτερα στις ἀρχές του 5ου αἰῶνα. Οι βόρειοι Wei ἀνετράπησαν το 534 ἀπὸ δυο ἀνταγωνιζόμενες δυναστείες : τους ἀνατολικούς Wei (534-550) και τους δυτικούς Wei (535-556 μ.Χ.), τους οποίους διαδέχτηκαν, με τη σειρά τους, δυο άλλες ἀντιμαχόμενες δυναστείες: οι βόρειοι Qi (550-577 μ.Χ.), στην κάτω κοιλάδα του Κίτρινου ποταμού, και οι βόρειοι Zhou (557-581 μ.Χ.),

¹¹² Μένανδρος Προτήκτωρ, *Fragmenta*, σ. 226.

¹¹³ Zhang Xu-shan, *Northern Silk Route*, κεφ. Δ', α'.

¹¹⁴ Βλ. πρόχειρα, McEvedy, *Penguin Atlas*, σ. 28.

στην κεντρική κοιλάδα του ίδιου ποταμού. Η άνοδος των δυο τελευταίων δυναστειών συνέπεσε ακριβώς με την εμφάνιση των Τούρκων ως κυρίαρχης δύναμης στην κεντρική Ασία. Για αρκετά χρόνια, οι δυο αντιμαχόμενες αυλές, στη βόρεια Κίνα, συναγωνίζονταν η μια την άλλη, με σκοπό να κερδίσουν την υποστήριξη τους.¹¹⁵ Ως αποτέλεσμα της νέας κατάστασης, οι σχέσεις της βόρειας Κίνας με τις δυτικές περιοχές γρήγορα αναζωογονήθηκαν.¹¹⁶ Η δυναστεία των Sui αντικατέστησε εκείνη των Zhou, το 581 μ.Χ., και έφερε όλη την Κίνα υπό την εξουσία της, με τη νίκη επί της δυναστείας Chen (557-589 μ.Χ.) στο νότο, το 589. Τα μελλοντικά ενδιαφέροντα της νέας δυναστείας στις δυτικές περιοχές, σύντομα θα ανανεώσουν την επικοινωνία της Κίνας με τη Δύση. Μπορούμε, λοιπόν, να συμπεράνουμε ότι στο δεύτερο μισό του 6ου αιώνα, Κίνα και Βυζάντιο είχαν στραμμένη την προσοχή τους στην κεντρική Ασία.

Η επίδραση των Τούρκων ήταν έντονα αισθητή στην κεντρική Ασία, σε αυτή την περίοδο. Η τουρκική υποδούλωση της Εφθαλιτικής αυτοκρατορίας, στη Βακτρία και τη Σογδιανή, μεταξύ 563 και 567, με τη συμμαχία των Περσών, έφερε τους Τούρκους στα όρια της Περσίας. Η κατάληψη από την Περσία, επίσης τμήματος της εφθαλιτικής επικράτειας (τόρα όριο ανάμεσα στους Πέρσες και τους Τούρκους ήταν ο ποταμός Ωξος), σύντομα χειροτέρεψαν τις σχέσεις των δυο γειτονικών πια δυνάμεων. Οι Τούρκοι, εμποδιζόμενοι από τους Πέρσες να μπουν στη δυτική αγορά μεταξιού, μέσω της περσικής επικράτειας, στράφηκαν, όπως είδαμε, στην καλλιέργεια άμεσων σχέσεων με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Το Βυζάντιο καλοσώρισε την από πολλά χρόνια επιθυμητή ευκαιρία, κι έτσι ακολούθησε μια σειρά διπλωματικών και εμπορικών ανταλλαγών, μεταξύ των δυο δυνάμεων, για δέκα σχεδόν χρόνια (568-576).¹¹⁷ Οι διπλωματικές και εμπορικές ανταλλαγές στα δέκα αυτά χρόνια, καθώς και την επόμενη περίοδο, σε μικρότερη κλίμακα, οδήγησαν ώστε οι γνώσεις για τη Κίνα να βρουν την έκφρασή τους στο Βυζαντινό συγγραφέα Θεοφύλακτο Σιμοκάττη, στις αρχές του 7ου αιώνα.¹¹⁸

¹¹⁵ *Zi-zhi-tong-jian*, 171, σ. 5314: "The court of Zhou deliberately cemented friendly relations with the Turks, presenting to them 100.000 bolts of silk and brocade annually. The Turks in Ch'ang-an numbered over several thousands, clothing in silk, feeding on meats. The court of Qi vied the court of Zhou in bribing the Turks for their fear of Turkish invasion. The Taspar Khan (572-581) became more arrogant and boasted to his courtiers: 'so long as my two sons (i.e. the Zhou and Qi) in south hold obedience, how could I worry about fortune?!' "

¹¹⁶ Βλ. κεφ. Δ', α', της μελέτης αυτής.

¹¹⁷ Μένανδρος Προτήκτωρ, *Fragmenta*, σ. 226 κ.ε. Βλ. Yule, *Cathay*, σσ. 205-212· Chavannes, *Tou-kiue*, κεφ. Δ', 2, 4. Και επίσης τη μελέτη μας στο κεφ. Δ', α'.

¹¹⁸ Αυτό επιβεβαιώνεται από την επιστολή του Τούρκου χαγάνου Tardou στον αυτοκράτορα Μαυρίκιο, το 598 μ.Χ. Chavannes, *Tou-kiue*, κεφ. Δ', 5. Οι περισσότεροι μελετητές φαίνεται να παραλείπουν τη σημασία της επιστολής του Tardou, βλ. Hudson, *Europe and China*, σ. 127· Lieu, *Manichaeism*, σ. 185· Zhang Xing-lang, *The Collection.*, I, σ. 89· Boulnois, *Silk Road*, σ. 148· Boodberg, *Marginalia*, σ. 223.

Στην αφήγηση του Σιμοκάττη, οι Σήρες και Σίνοι (Θίνοι), τα παλαιά οικεία ονόματα στους Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς για την Κίνα, δεν αναφέρονται αλλά εκτοπίζονται από ένα τελείως άγνωστο όνομα, το *Ταυγάστ*. Ίσως ο Σιμοκάττης δεν αντιλήφθηκε ποτέ (ή ακόμα δεν άφησε τον εαυτό του να σκεφθεί) την ταυτότητα του Ταυγάστ με εκείνα τα δυο ονόματα που μνημονεύονται συχνά από τους προηγούμενους συγγραφείς, μολονότι αναφέρεται σε αυτό ως μια μεγάλη χώρα παραγωγής μεταξιού. Παρατηρώντας, πράγματι, ότι η χώρα έχει εμπορικές συναλλαγές με τους Ινδούς του βορρά, σημειώνει: "Οί δέ σκώληκες, ἔξ ὧν τὰ Σηρῶν καθέστηκε νήματα, πάνυ πάρα τῷ τοιούτῳ ἔθνει πολλοί ἐναλλάξ καὶ ποικίλην τὴν χροιάν κεκτημένοι, τὴν τε περὶ τὰ τοιαῦτα ζῶα φιλοτεχνίαν φιλοτίμως ἀσκοῦσιν οἱ βάρβαροι." Είναι, λοιπόν, ο Σιμοκάττης ένας ακόμα συγγραφέας που μιλάει για την καλλιέργεια του μεταξοσκώληκα στην Κίνα και την παραγωγή μετάξιων νημάτων.

Σχετικά με τις πληροφορίες του για τις περιοχές πέραν της Περσίας, ο Σιμοκάττης, πρώτα, αναφέρει την τουρκική επικράτηση στην κεντρική Ασία. Μνημονεύει ότι ο Τούρκος χαγάνος Tardou έστειλε μια επιστολή στον αυτοκράτορα Μαυρίκιο το 598 μ.Χ.¹¹⁹ και τον πληροφόρησε ότι οι Τούρκοι νίκησαν τον εθνάρχη των Αβδελών, κατέλαβαν τη χώρα τους, και στη συνέχεια κατανίκησαν τους Αβάρους, από τους οποίους άλλοι διέφυγαν στην Ταυγάστ, και άλλοι έτρεξαν προς τους λεγόμενους Μουκρί, που κατοικούσαν κοντά στην Ταυγάστ και ήταν πολύ πολεμοχαρείς. Η Ταυγάστ ήταν ένα πολύ σημαντικό κράτος (ο Σιμοκάττης τη θεωρεί, κατά λάθος, πόλη), σε απόσταση 1500 μιλίων από τους Τούρκους, και "ἄμορος... τοῖς Ἰνδοῖς". Το έθνος τούτο ήταν "ἀλκιμώτατον καὶ πολυανθρωπότατον, καὶ τοῖς κατὰ τὴν οἰκουμένην ἔθνεσι διὰ τὸ μέγεθος ἀπαράμιλλον". Στην συνέχεια, οι Τούρκοι υποδούλωσαν όλες τις φυλές των Οἰγῶν (προφανώς Ουιγούρων) και έχοντας κατορθώσει όλα αυτά και συντρίψει τις εσωτερικές ταραχές, έφθασαν σε κάποια σταθερότητα και έκλεισαν συνθήκη ειρήνης με την Ταυγάστ.¹²⁰ Οι Αβδελοί του Σιμοκάττη ταυτίζονται με τους Έφθαλίτες Ούννους. Κατά ορισμένους ερευνητές, αντιπροσωπεύουν τους Τσιβς στις κινεζικές πηγές, όπως και οι Άβαροι τους Juan-juan και οι Μουκρί τους Mu-ho, στα βόρεια της Κορέας. Αυτό το κείμενο του Σιμοκάττη μας βοηθά στο να αναπλάσουμε τις τουρκικές κατακτήσεις επί των Juan-juan, το 552-555 μ.Χ., επί των Εφθαλιτών, το 563, και επί των Ουιγούρων, αργότερα.¹²¹

¹¹⁹ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VIII, 6, 7: "Ἡ δὲ τῆς ἐπιστολῆς ἐπιγραφή εἶχεν ἐπὶ λέξει ὡς οὕτως: τῷ βασιλεῖ τῶν Ῥωμαίων ὁ Χαγάνος ὁ μέγας δεσπότης ἐπτά γενεῶν καὶ κύριος κλιμάτων τῆς οἰκουμένης ἐπτά."

¹²⁰ Chavannes, *Tou-kiue*, σσ. 220-222.

¹²¹ Chavannes, *Tou-kiue*, σσ 204-207. Ο Feng Cheng-jun, στη μετάφραση του έργου του Chavannes, προτείνει, σε σημείωση, ότι το Abdel σημαίνει τους A-die, που έμεναν στην περιοχή που

Ο Σιμοκάττης, στη συνέχεια, αφιερώνει μια παράγραφο στους θεσμούς και την ιστορία της Κίνας αυτής της εποχής, η οποία περιέχει τα εξής:

"Ο δέ τῆς Ταυγάστ κλιματάρχης Ταΐσαν ὀνομάζεται, ὄπερ υἱὸς θεοῦ ταῖς Ἑλληνικαῖς φωναῖς ἐνσημαίνεται. ἡ δὲ ἀρχὴ τῆς Ταυγάστ οὐ στασιάζεται· γένος γὰρ αὐτοῖς τὴν χειροτονίαν τοῦ ἡγεμόνος παρέχεται. τούτῳ δὲ τῷ ἔθνει θρησκεία ἀγάλλματα, νόμοι δὲ δίκαιοι, καὶ σωφροσύνης ἔμπλεος ὁ βίος αὐτοῖς. ἔθος δὲ τούτοις νόμον μιμούμενον, μηδέποτε κόσμῳ χρυσῷ καλλωπίζεσθαι ἄρρενας, καίτοι ἀφθονίας πολλῆς ἀργύρου τε καὶ χρυσοῦ κύριοι καθεστῶτες διὰ τὰς μεγάλας καὶ ἐπωφελεῖς ἐμπορίας. αὐτὴν τὴν Ταυγάστ ποταμὸς διορίζει. πάλαι τοίνυν ποτέ δύο μεγίστοις ἔθνεσιν ὁ ποταμὸς ἐμεσίτευεν ἀντιθέτοις ἀλλήλοις. ἐσθῆς δὲ τῷ μὲν ἐνὶ μέλαινα, τῷ δὲ ἐτέρῳ κοκκόβαφος. ἐν τοῖς χρόνοις τοίνυν τοῖς καθ' ἡμᾶς, Μαυρικίου τὰ Ῥωμαίων σκῆπτρα ἐπέχοντος, καὶ τὸ ἔθνος τῶν μελαιοφόρων τοῖς τὴν ἐρυθρὰν περιβεβλημένοις ἐσθῆτα διαπεραιωσάμενον τὸν ποταμὸν συνίστησι πόλεμον, εἶτα νενικηκὸς τῆς ὅλης ἡγεμονίας γίνεται κύριον."¹²²

Από όλες τις ειδήσεις στην παράγραφο, η σημαντικότερη είναι αυτή που αναφέρεται στον πόλεμο μεταξύ των δυο εθνών με τις διαφορετικές εσθῆτες. Τούτο, στο παρελθόν, ερμηνευόταν, χωρίς οποιαδήποτε αμφιβολία, από τους μελετητές, ως αναφορά στον πόλεμο των Sui, στα βόρεια, προς τους Chen, στα νότια, το 589, που είχε ως αποτέλεσμα την ενοποίηση ὅλης της Κίνας· το ποτάμι-σύνορο των δυο εθνών ταυτίστηκε με το Yangtze, το μεγαλύτερο ποταμὸ της Κίνας.¹²³ Ωστόσο, αυτή η ερμηνεία δε συμφωνεῖ ἀπόλυτα με την ιστορική πραγματικότητα, γιατί, ὅταν ο στρατὸς των Sui επεβλήθη ἐπὶ της δυναστείας Chen, το 589, οὐ στολές των στρατιωτῶν τῶν ἦταν κίτρινες, καὶ ἐκεῖνες τοῦ στρατοῦ των Chen κόκκινες· δε νίκησαν, λοιπὸν οὐ μαῦρες τὶς κόκκινες ὅπως λέει ο Σιμοκάττης. Ἀντὶ γιὰ αὐτὸ, ἡ περιγραφή του Σιμοκάττη εναρμονίζεται καλύτερα με τὸν πόλεμο μεταξύ των δυο βορειῶν δυναστειῶν : των Zhou και των Qi, το 557 μ.Χ., στον ὁποῖο ο στρατὸς των Zhou ἔφερε μαῦρη στολή, ἐνῶ οὐ στρατιῶτες των Qi κόκκινη. Ὁ πόλεμος τελείωσε με τὴν προσάρτηση των Qi ἀπὸ τους Zhou, ἀφότου ο στρατὸς των τελευταίων διέσχισε τὸν Κίτρινο ποτα-

επτείνεται ἀπὸ τὰ βόρεια των Σογδιανῶν ὡς τὸ Atel (Volga). Ἀλλὰ οὐ Εφθαλίτες εἶναι ἀσφαλῶς οὐ Ἀβδελοῖ, ὅπως ο Σιμοκάττης λέει. Ἔτσι, οὐ Ἀβαροι (δηλ. ψευδο-Ἀβαροι) δε πρέπει να ταυτιστοῦν με τους Juan-juan, που κατανηθήθηκαν νωρίτερα ἀπὸ τους Τούρκους. Οὐ Ἀβαροι τοῦ Σιμοκάττη εἶναι, πιθανά, οὐ Ia-pan, που κατὰ τὶς κινεζικὲς πηγές, ἔμεναν στα νότια τοῦ III ποτάμου: Ia-pan=[j]a-pan=Ara=Avar; καὶ Moukri= Kirghiz. Βλ. Yu Tai-shan, *The Hephthalites*, σσ. 183-188.

¹²² Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ἱστορία*, VII, 8, 9.

¹²³ Yule, *Cathay*, σ. 30, σημ. 2· Coedès, *Textes*, σσ. 31-32· Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σσ. 89-91· Fan Wen-lan, *General History*, III, (ii), σ. 298. Ὁ Hudson, *Europe and China*, σ. 127, κάνει λάθος ὅταν ισχυρίζεται ὅτι ἡ δυναστεία Sui ἔνωσε τὴν Κίνα το 588.

μό. Αυτό το απόσπασμα, συνεπώς, παραπέμπει μερικώς στο ιστορικό γεγονός που έλαβε χώρα στη βόρεια Κίνα, στον Κίτρινο ποταμό.¹²⁴ Παρ' όλα αυτά, η αναφορά του Σιμοκάττη ότι το έθνος με τις μαύρες εσθίτες νίκησε και έγινε ο κύριος όλης της αυτοκρατορίας θυμίζει επίσης τον πόλεμο των Σιί εναντίον των Chen. Έτσι, φαίνεται εξίσου πιθανό πως ο ποταμός Yangtze εννοείτο επίσης σε αυτό. Αυτή η σύγχυση των πληροφοριών σχετικά με τους δυο πολέμους του 577 και του 589 πιθανώς προκύπτει από άντληση των πληροφοριών από διαφορετικές πηγές. Τα σχετικά με τον πόλεμο του 577 ίσως να μεταδόθηκαν από το Βαλεντίνο, τον επικεφαλής της τελευταίας ρωμαϊκής πρεσβείας προς τους Τούρκους¹²⁵ και τα σχετικά με τον πόλεμο του 589 ίσως προέρχονται από την επιστολή του Tardou στο Μαυρίκιο, το 598.¹²⁶

Το παραπάνω απόσπασμα του Σιμοκάττη γεννά και άλλα ερωτήματα: Πρώτον, ποιά είναι η προέλευση του ονόματος Ταυγάστ; Οι μελετητές έχουν προτείνει ποικίλες θεωρίες, όπως η ονομασία Ta-göei,¹²⁷ η Tang-kia (δηλ. η οικογένεια Tang),¹²⁸ η T'o-ra,¹²⁹ και άλλες.¹³⁰ Ωστόσο, θα θέλαμε να παρουσιάσουμε εδώ μια άλλη πρόταση, η οποία, κατά τη γνώμη μας, μοιάζει πιο πιθανή.

¹²⁴ O Boodberg, *Marginalia*, σσ. 227-230, εξετάζει τα χρώματα της στολής των βόρειων δυναστειών, καταλήγοντας: "between c. 543 and 577 . . . The colour patterns affected by the two rival Chinese states must have been well known to the Turks who were in intimate contact with both powers, and there is thus no doubt that the famous passage in Theophylactus Simocatta's text refers primarily to events in northern China. The river dividing the two nations is thus undoubtedly the Yellow River, and not the Yangtze River, as generally believed, the 'black-coats' are the Zhou, and the red-coats, the Qi." Ο συγγραφέας εδώ μοιάζει να υπερεκτιμά τη ρωμαϊκή πρεσβεία του Βαλεντίνου και να υποτιμά την επιστολή του Tardou ως πηγή πληροφοριών του Σιμοκάττη. Έτσι απορρίπτει ότι εννοούνταν ο πόλεμος του 589.

¹²⁵ Ο Βαλεντίνος στάλθηκε στους δυτικούς Τούρκους το 576, όπου παρέμεινε για μακρό διάστημα κι' έτσι είχε την ευκαιρία να αντλήσει τις σχετικές πληροφορίες. Chavannes, *Tou-kiue*, σσ. 214-216; Boodberg, *Marginalia*, σ. 231.

¹²⁶ Chavannes, *Tou-kiue*, σσ. 220-222.

¹²⁷ Η άποψη αυτή, που προτάθηκε αρχικά από το J. Guignes, θεωρεί ότι οι Ta-göei (δηλ. οι μεγάλοι Wei), δυναστεία προερχόμενη από μια τουρκική φυλή, στη βόρεια Κίνα, από το 385 μέχρι το 556 μ.Χ., θα πρέπει να ήταν υπεύθυνη για την προέλευση του ονόματος Ταυγάστ. Όμως, όπως έχουμε πεί, όλα τα γεγονότα που εμπλέκονται στο απόσπασμα δεν μπορεί να έγιναν κατά το χρονικό διάστημα της δυναστείας Wei. Αυτή η θεωρία ακολουθείται ακόμα από μελετητές, για παράδειγμα, Frank-Brownstone, *Silk Road History*, σ. 163.

¹²⁸ Η θεωρία αυτή, υποστηριζόμενη από τους Hirth και Kawabarba, υποθέτει ότι το Ταυγάστ προέρχεται από τον Tang-kia, ο οποίος εγκατέστησε τη μεγάλη δυναστεία των Tang. Η θεωρία αντιφάσκει με ένα προφανές γεγονός: Η οικογένεια Tang δεν είχε ανέβει στο θρόνο μέχρι τα τελευταία χρόνια του Σιμοκάττη.

¹²⁹ Η θεωρία αυτή, που αρχικά ξεκίνησε από τον Shiratori, *New Attempt*, σσ. 183-184, και τον Pelliot, *L' origine*, σ. 731, προτείνει ότι το αρχικό όνομα της τουρκικής φυλής, T'o-ra, θα πρέπει να ευθύνεται για το όνομα στο Σιμοκάττη. Ο Pelliot υποστηρίζει: "From 386 to 556 the north of China was occupied by a foreign dynasty coming from eastern Mongolia which took the Chinese name Wei; . . . but the Chinese historians have kept the name of these invaders with the transcription T'o-ra

Η Κίνα αρχικά έγινε γνωστή στα άλλα έθνη, όπως είπαμε, με τα ονόματα Θίνα (όπως στον *Περίπλου της Ερυθράς*) ή Σήρες (όπως στον Πτολεμαίο). Το πρώτο υποτίθεται πως έχει προέλθει από την αρχικά ισχυρή ενωμένη αυτοκρατορία Ch'ip της Κίνας (221-206 π.Χ.),¹³¹ και το δεύτερο από τους μεταξοσκώληκες που παρήγαγαν τα λεπτά μεταξωτά νήματα (*Σηρ*, στα ελληνικά).¹³² Ωστόσο, όσον αφορά στις σχέσεις της Κίνας με τα άλλα έθνη, ιδιαίτερα με την κεντρική Ασία, οι περισσότερες επαφές δημιουργήθηκαν από τις δυο δυναστείες Han (τους πρώιμους Han, 206 π.Χ.-25 μ.Χ. και τους όψιμους Han, 25-220 μ.Χ.). Ως αποτέλεσμα της επεκτατικής τους πολιτικής, από το τέλος των όψιμων Han, η Κίνα ήταν γνωστή στα περισσότερα γειτονικά της έθνη, ιδιαίτερα στις βόρειες νομαδικές φυλές, με το όνομα Han ή Ta-han (δηλ. μεγάλοι Han).¹³³ Τους επόμενους αιώνες, οι ασήμαντες δυναστείες στη βόρεια Κίνα δεν μπορούσαν να επιβάλλονται με τα ονόματά τους στα έθνη της κεντρικής Ασίας. Η άνοδος της φυλής T'o-ra, η κατάκτηση από αυτή της βόρειας Κίνας και οι επιταχυνόμενες επικοινωνίες με την κεντρική Ασία αναβίωσαν την επίδραση της Κίνας στην εύαισθητη αυτή περιοχή, ο γρήγορος όμως εκσινισμός της δεν μπορούσε παρά να συνεχίσει την υπάρχουσα επίδραση των προηγούμενων ισχυρών Han. Αυτό φαίνεται καθαρά από την περσική στάση απέναντι στη δυναστεία Wei, σε μια επιστολή του Πέρση αυτοκράτορα Καβάδη (488-531 μ.Χ.), το 518/519, η οποία αναφέρει:

"Στο γιο του Ουρανού, στον δυνάστη του μεγάλου βασιλείου, τον οποίο οι ουρανοί θέλησαν να υπάρχει (βασιλεύει). Είθε ο γιος του Ουρανού να βασιλεύει αιώνια επί της αυτοκρατορίας των Han, όπου ανατέλλει ο ήλιος. Ο βασιλιάς

(Thak-bat)." Είναι πιθανόν ότι η φυλή έγινε γνωστή στην κεντρική Ασία με το γηγενές όνομα T'o-ra. Αυτή η θεωρία είναι πειστικότερη από τις άλλες και έγινε αποδεκτή από μερικούς μελετητές, βλ. Kljastorny, *Turkic-runi Inscriptions*, σ. 111· Booberg, *Marginalia*, σσ. 238-241· Needham, *Science*, I, σ. 169. Τα επιχειρήματά της πάντως δεν είναι τελείως πειστικά, επειδή, αφού κατακτήθηκε η βόρεια Κίνα, η φυλή T'o-ra εκσινισθηκε και υιοθέτησε το κινεζικό όνομα Wei, το 386. Έτσι δύσκολα θα πίστευε κανείς ότι το πρώτο όνομά τους θα μπορούσε να είχε γίνει γνωστό σε άλλα έθνη· το ότι οι Κινέζοι ιστορικοί διατήρησαν το αρχικό όνομά τους οφείλεται στο γεγονός ότι χαρρακτήρισαν τη φυλή ως βάρβαρη και σκόπιμα τους ξεχώρισαν από τους Κινέζους, ακόμα και όταν αυτή η φυλή είχε ήδη αφομοιωθεί μέσα στην κινεζική κοινωνία.

¹³⁰ Ο Zhang Xun, Tao-hua-shi (Taugas), σσ. 39-43, προτείνει ότι το όνομα προερχόταν από το Ta-khan (δηλ. ο μεγάλος Χαγάνος)· ο Guan Yi-quan, *the Name China*, σσ. 106-122, προτείνει ότι το Tai-yue, ο τίτλος για τη συνομοσπονδία των φυλών της Κίνας στην αρχαιότητα, ευθύνεται για αυτό το όνομα.

¹³¹ Pelliot, *L' origine*, σσ. 727-742· Needham, *Science*, I, σσ. 168-169.

¹³² Yule, *Cathay*, σ. 202· Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σ. 36· Boulnois, *Silk Road*, σ. 40.

¹³³ Ο λαμπρός Κινέζος μελετητής του 13ου αιώνα Hu San-shen, στο σχολιασμό του πάνω στον *Zi-zhi-tong-jian*, σημειώνει: "In the Han period the Xiong-nu called the Chinese people Chin men. (After that) till the Tang dynasty and the present periods (i.e. the 13th century), however, they called China Han, and thus they say Han-ren, Han-er etc. In every case they follow after the old custom."

της Περσίας Καβάδης, παρουσιάζει τα σέβη του χίλιες φορές και παρακαλεί τη μεγαλειότητά του να τα δεχθεί."¹³⁴

Είναι αξιοσημείωτο ότι οι όροι *Ta* (μεγάλος) και *Han* εμφανίζονται ταυτόχρονα στην ίδια ακριβώς επιστολή, ενώ το όνομα *Wei* δεν αναφέρεται, μολονότι οι *Wei* της φυλής *T'o pa* είχαν ανέβει ήδη στην εξουσία. Ένα άλλο παράδειγμα ενισχύει την άποψή μας. Το 1221, όταν ο ταοϊστής ιερέας *Qiu Chu-ji* ταξίδεψε στην κεντρική Ασία, περνώντας το *Almalic*, οι ντόπιοι του είπαν, ότι "όλα τα όργανα (εργαλεία) είναι εξαιρετικά στο *Tao-hua-shi* (桃 花 石)." Σχετικά με το *Tao-hua-shi*, την προφανώς εκσινισμένη μορφή του *Tamghaj*, ο ταοϊστής ταξιδιώτης παρατηρούσε : "το *Tao-hua-shi* παραπέμπει στο λαό *Han*."¹³⁵

Φωνητικά, το όνομα *Tauγιάστ* έχει μεγαλύτερη πιθανότητα να προήλθε από το *Ta-han* παρά από το *To-pa*. Το όνομα αναφερόταν συχνά από τους Άραβες, Πέρσες και δυτικούς Ασιάτες συγγραφείς με διάφορες μορφές, όπως *Tabgac* (ή *Tabgatch*), *Tabghaj*, *Tamgama*, *Tamghaj*, *Timghaj*, *Tamghj*, *Tangus*.¹³⁶ Η σύγκριση του *Tau-ga* (*Tab-ga*, *Tab-gha*, *Tam-ga*, κτλ.) με το *T'o-pa* (το οποίο προφέρεται *T'ak bwat* στην αρχαιότητα και *T'ak buat* στο μεσαίωνα), αποδεικνύει ότι το *T'ak* (*Tab*, *Tam*, *Tam*, κτλ.) είναι ελάχιστα πιθανό να ταυτίζεται με το *Tau*, ενώ το *bwat* (*buat*) έχει λίγες πιθανότητες, επίσης, να συγγενεύει με το *ga* (*γα*, *gha*, *ga*, *gta*, κτλ.). Αντίθετα, η εξέλιξη από το *Ta* στο *Tau*, και το *han* στο *ga* είναι προφανώς πιο εύκολη και πιο φυσική. Εάν δεχτούμε αυτή την πρόταση, το *Tauγιάστ* του Σιμοκάττη δεν θα ήταν παρά μια μεταγραφή του *Ta-han* στα τουρκικά.

Η ταύτιση του *Taiϊσάν*, κλιματόρχη του *Tauγιάστ*, δημιούργησε επίσης πολλά ερωτήματα στους μελετητές,¹³⁷ αλλά πιστεύουμε ότι ο *Boodberg* έχει δίκιο όταν προτείνει ότι αντιπροσωπεύει το *Tai shang*, τίτλο για έναν παραιτηθέντα αυτοκράτορα, του οποίου συνήθως ο γιος κυβερνούσε επίσημα στη θέση του. Οι παραιτηθέντες αυτοκράτορες, κατέχοντας τον τίτλο *Tai shang*, τις περισσότερες φορές κρατούσαν για τους εαυτούς τους το δικαίωμα να διαχειρίζονται σημαντικές υποθέσεις του κράτους, ιδιαίτερα σε θέματα εξωτερικής πολιτικής. Αυτός λοιπόν ο τίτλος φαίνεται πως είχε γίνει γνωστός στους Τούρκους και ως εκ τούτου μπήκε στην αφήγηση του Σιμοκάττη.¹³⁸

¹³⁴ *Wei-shu*, 102: 天之所生，曷日出处常为汉中天子，波斯国王居和多，千万敬拜。

¹³⁵ 桃花石谓汉人也。

¹³⁶ *Yule, Cathay*, σσ. 33-34, σημ. 1. Οι ποικίλες καταλήξεις, c, j, ch, κτλ. είναι προσφύματα στις τουρκικές και μογγολικές γλώσσες.

¹³⁷ *Needham, Science*, I, σ. 169. Το όνομα *Taiϊσάν* προτείνεται από τον *Klaproth* για να εκφράσει το κινεζικό *T'ian tze*: "Son of Heaven"· ο *Zhang Xing-lang, The Collection*, I, σ. 91, έχει την ίδια άποψη· ο *Yule, Cathay*, σ. 29-30, προτείνει διαστακτικά τον *Tai tsung* (*Tai zong*, 629-642), το δεύτερο αυτοκράτορα του *Tang*, έναν από τους μεγαλύτερους πολιτικούς άνδρες σε όλη την ιστορία της Κίνας.

¹³⁸ *Boodberg, Marginalia*, σσ. 237-238.

Παρά τα μυθικά στοιχεία-μοτίβα, η αφήγηση του Σιμοκάττη είναι κατά βάση ορθή, όταν περιγράφει τους κινεζικούς θεσμούς: "Ἡ δὲ ἀρχὴ τῆς Ταυγάστ οὐ στασιάζεται, γένος γὰρ αὐτοῖς τὴν χειροτονίαν τοῦ ἡγεμόνος παρέχεται . . . νόμοι δὲ δίκαιοι, σωφροσύνης ἔμπλεος ὁ βίος αὐτοῖς". Αυτή η πληροφορία εναρμονίζεται επίσης με εκείνες των πρωϊμότερων συγγραφέων, όπως του Αμμιανού Μαρκελλίνου (4ος αιώνας) και του Μωϋσή του εκ Χωρονής, που έγραψε λίγο μετά το 440.¹³⁹ Αλλά ο Σιμοκάττης διαφέρει από τον προγενέστερο Βαρδησάνη (περίπου 154-224 μ.Χ.), στη διαπίστωση: "τοῦτο τῷ ἔθνει θρησκεία ἀγάλματα". Ο Βαρδησάνης αναφέρει ότι στους Σήρες υπάρχει νόμος "μηδένα φονεύειν, μήτε πορνεύειν μήτε κλέπτειν, μήτε ξόανα προσκυνεῖν"¹⁴⁰. Τοῦτο σημαίνει πέρασμα σε θρησκεία με αγάλματα, κάτι που δεν υπήρχε στον κομφουκιανισμό. Αυτή η εντυπωσιακή ποικιλία στους κινεζικούς θεσμούς μπορεί να εξηγηθεί πλήρως από την ανάπτυξη του Βουδισμού στην Κίνα. Η διάδοση του Βουδισμού, θρησκεία με αγάλματα, ήταν χαρακτηριστικό της κινεζικής κοινωνίας κατά την περίοδο από το τέλος του 3ου αιώνα ως τον 6ο αιώνα.¹⁴¹

Η σύγχυση ιστορικών γεγονότων με μυθικές ιστορίες στο Σιμοκάττη προδίδεται φανερά από την ιστορία του Μ. Αλεξάνδρου, ο οποίος λέγεται πως ίδρυσε την πόλη Ταυγάστ¹⁴² "δέκα καὶ δύο καταπλέξας μυριάδας βαρβάρων", αφού του αυτός υποδούλωσε τη Βακτρία και τη Σογδιανή. Σε απόσταση λίγων μιλίων, ο Αλεξάνδρος, αναφέρεται, ίδρυσε μια δεύτερη πόλη, η οποία ονομαζόταν από τους βαρβάρους Χουβδάν (Khubdan). Η πόλη του Ταυγάστ πιστεύεται πως έχει σχέση με το Xian-yang (Hsien-yang), την παλαιά πρωτεύουσα της πρώτης αυτοκρατορικής δυναστείας της Κίνας, ενώ η Χουβδάν ταυτίζεται με την Ch'ang-an (Xi'an τώρα), πρωτεύουσα πόλη των Han.¹⁴³ Η περιγραφή της

¹³⁹ Yule, *Cathay*, σ. 93: "Those Seres are frugal in their habits beyond other men, and study to pass their lives in peace, shunning association with the rest of mankind."

¹⁴⁰ Bardesanes, *Preparation Evangelica*, VI, 10· Coedès, *Textes*, σ. 57· Needham, *Science*, σ. 157.

¹⁴¹ Ο Βουδισμός, ως μια θρησκεία ινδικής προέλευσης, εισήχθη αρχικά στην Κίνα, στην εποχή της όψιμης δυναστείας των Han (25 μ.Χ.-220 μ.Χ.). Από τον 4ο αιώνα ο Βουδισμός εξαπλώθηκε γρήγορα σε ολόκληρη την Κίνα και διείσδυσε σχεδόν σε κάθε όψη της κοινωνικής ζωής, αποτελώντας τη δεύτερη θρησκεία-ιδεολογία κοντά στην ντόπια κινεζική θρησκεία-ιδεολογία του Κομφουκιανισμού. Στη βόρεια Κίνα υπήρχαν 6.478 επίσημα εγγεγραμμένα μοναστήρια, το 477 μ.Χ., και περισσότερα από 30.000, το 534 μ.Χ.. Οι μοναχοί και οι μοναχές αριθμούσαν πάνω από 2.000.000. Στο τέλος των βορείων Qi (550-577), οι μοναχοί και οι μοναχές αριθμούσαν πάνω από 3.000.000, ακόμα και όταν οι βόρειοι Zhou νίκησαν τους βόρειους Qi. Ο Βουδισμός έγινε πολύ σημαντικός και οι Βουδιστές ήταν τόσο πολλοί που ο επίσημος συντάκτης της ιστορίας των Wei (*Wei-shu*) αφιέρωσε μια πραγματεία σε αυτούς. Βλ., Han Guo-pan, *History*, σσ. 534-536· Liu-Yang-Wang, *Ancient China*, I, σσ. 602-603· Liu, *India and China*, σσ. 139-158. Σχετικά με τη βουδιστική επίδραση στις τέχνες και την αρχιτεκτονική, βλ. Grousset, *Civilization*, κεφ. II, σσ. 65-114.

¹⁴² Συνώνυμη προφανώς με το κράτος Ταυγάστ. Βλ. Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VII, 9: "Ποιείται δὲ καὶ συνθήκας πρὸς τοὺς Ταυγάστ . . ."

¹⁴³ Μετά το Σιμοκάττη, το Khubdan αναφερόταν συνεχώς από τους Άραβες συγγραφείς, βλ.

Χουβδάν θυμίζει πράγματι την πόλη αυτή.¹⁴⁴ Η σύνδεση του Αλεξάνδρου με τις δυο πόλεις της Κίνας θα μπορούσε να γίνει καταληπτή με την εξήγηση, ότι ο Έλληνας συγγραφέας δεν είχε ιδέα της ακριβούς θέσης της Ταυγάστ και έτσι την τοποθέτησε με τη φαντασία του στην κεντρική Ασία, μια περιοχή οικεία στους Έλληνες και Ρωμαίους, μέσω των κατακτήσεων του Αλεξάνδρου. Ο Αλέξανδρος και οι κατακτήσεις του στην κεντρική Ασία έγιναν αιτία πολλών φανταστικών ιστοριών, οι οποίες κυκλοφορούσαν ευρέως όχι μόνον στον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο αλλά επίσης και στους κεντρο-ασιάτες. Εικάζεται μάλιστα ότι μπορεί να υπήρξε σογδιανή μετάφραση, στο τέλος του 5ου και τις αρχές του 6ου αιώνα, του αλεξανδρινού έπους του Ψευδο-Καλλισθένη.¹⁴⁵ Η γνώση της Κίνας, συνεπώς, δεν μπορούσε παρά να αναμειχθεί με τους μύθους για τον Αλέξανδρο που κυκλοφορούσαν στις περιοχές της κεντρικής Ασίας. Μια άλλη εξήγηση, όπως παρουσιάστηκε από τον Boodberg, είναι ότι ο κατά προσέγγιση συγχρονισμός της ίδρυσης της Ch'ang-an, το 349 π.Χ. (μαζί με το Hsien-yang, τα δυο κέντρα θεωρούνταν ως μια διοικητική περιφέρεια) με την κατάκτηση της κεντρικής Ασίας από τον Αλέξανδρο το 329 π.Χ., θα οδήγησε τον Έλληνα συγγραφέα να πιστέψει ότι η κατάκτηση του Μακεδόνα βασιλιά εκτεινόταν έως την Κίνα.¹⁴⁶

Η αφήγηση του Σιμοκάττη ενσωματώνει επίσης τις ενδιαφέρουσες εθιμοτυπίες της αυλής της Κίνας: "Σε αυτή την πόλη οι γυναίκες του βασιλιά μεταφέρονται σε άρματα καμωμένα από χρυσό, με ένα βόδι για να τα σέρνει, που είναι διακοσμημένο πολυτελώς με χρυσό και πετράδια υψηλής αξίας, και τα χαλινάρια των βοδιών είναι επιχρυσωμένα. Ο ηγεμόνας της Ταυγάστ έχει 700 παλλακίδες και οι γυναίκες των ευγενών της Ταυγάστ χρησιμοποιούν αργυρά άρματα." Και παρακάτω συνεχίζει με το ίδιο ύφος: "Όταν ο ηγεμόνας πεθάνει, θρηνείται από τις γυναίκες του για το υπόλοιπο της ζωής τους, με ξυρισμένα κεφάλια και μαύρα ενδύματα· και ο νόμος επιβάλλει ποτέ να μην εγκαταλείψουν το μνήμα."

Yule, *Cathay*, σ. 31, σημ. 3. Η πρόταση του Boodberg ότι το Khubdan (ή Khumdan) είναι μεταγραφή του Hsien-yang δεν μπορεί να γίνει δεκτή. (Boodberg, *Marginalia*, σ. 241-242). Ο Pauthier το θεωρεί δυτική μεταγραφή του Ch'ang-an, ο Neumann το ταυτίζει με το Kung-dien (την αυλή του παλατιού), ο Hartmann με το Khan-t'ang (την αυλή του αυτοκράτορα=Si-an-fu, Xi'an), βλ. Yule, *Cathay*, σ. 31, σημ. 3. Ο Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σ. 93, το ταυτίζει με το King-du (την πρωτεύουσα), ο Cen Zhong-mian, *Two Names*, σ. 283, με το King-dien (το χρυσό παλάτι). Από τις παραπάνω απόψεις δείχνουμε προτίμηση σε αυτή του Neumann, Kung-dien->kun-dian->kum-dan->khumdan->khubdan, κτλ..

¹⁴⁴ Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, *Ιστορία*, VII, 7: "Η δὲ Χουβδάν δύο μεγάλοι διείληπται ποταμοίς, αἱ δὲ τούτων ὄχθαι ταῖς κυπαρίττοις ὡς ἔπος εἰπεῖν κατανεύονται." Yule, *Cathay*, σσ. 31-32. Σύμφωνα με το κινεζικό χρονικό, δυο παραπόταμοι του ποταμού Wei διέσχισαν τον Ch'ang-an. Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σσ. 92-93.

¹⁴⁵ Boulnois, *Silk Road*, σσ. 161-162.

¹⁴⁶ Boodberg, *Marginalia*, σ. 242. Κάτι τέτοιο φαίνεται, όμως, μάλλον απίθανο.

Η περιγραφή ταιριάζει στις συνήθειες των δυναστειών Zhou και Qi. Κάποιοι από αυτούς τους αυτοκράτορες ήταν περιβόητοι για την ακόλαστη ζωή τους.¹⁴⁷ Όσον αφορά τα άρματα που σύρονταν από βόδια, αυτό συμφωνεί με την πρακτική της περιόδου την οποία μελετάμε. Στους πρώιμους Han, η έλλειψη αλόγων, εξαιτίας των συχνών πολέμων με τους Xiong-nu (Ούννοι), ήταν η αιτία τα άρματα των υπουργών να σύρονται από βόδια. Ακόμα και τα άρματα των αυτοκρατόρων σύρονταν από άλογα με μη αρμονικό χρώμα. Από το τέλος του 3ου αιώνα, πάντως, έγινε μόδα μεταξύ της ανώτερης τάξης να διατίθενται άρματα συρόμενα από βόδια.¹⁴⁸ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι οι διαφορετικές διακοσμήσεις των αρμάτων δείχνουν τις τάξεις των ιδιοκτητών. Η περιγραφή σχετικά με τη δυστυχία των αυτοκρατορικών παλλακίδων, προφανώς, απηχεί πρακτική επηρεασμένη από το Βουδισμό.¹⁴⁹

Ο Σιμοκάττης αναφέρεται στις σχέσεις της Ταυγάστ με την Ινδία μνημονεύοντας ότι οι άνθρωποι της Ταυγάστ είχαν επίσης πολλούς ελέφαντες, καθώς και εμπορικές συναλλαγές με τους Ινδούς: "τούτο δέ φασι τούς περί τά βόρεια τετραμμένους Ἰνδούς καί λευκούς πεφυκέναι." Μια τέτοια δήλωση είναι κατανοητή, εάν λάβουμε υπ' όψη την ακμή των επικοινωνιών της Κίνας με την Ινδία, τότε. Γνωρίζουμε ότι στις αρχές του 6ου αιώνα, ο βασιλιάς της Ινδίας δώρισε ελέφαντες στην Κίνα.¹⁵⁰ Δυσεξήγητη είναι τέλος ή φράση για τους βόρειους λευκούς Ινδούς, με τους οποίους εμπορεύονται οι κατοίκοι της Ταυγάστ. Ίσως πρόκειται για Ινδοευρωπαϊκούς λαούς της κεντρικής Ασίας, οι οποίοι, όπως είναι γνωστό, διέμεναν στις οάσεις του λεκανοπεδίου του Ταρίμ και στα υπόλοιπα μέρη της κεντρικής Ασίας, όπου σήμερα κατοικούν τουρκικά κυρίως φύλα. Οι πηγές του Σιμοκάττη αναφέρονται στην κεντρική Ασία,

¹⁴⁷ Για παράδειγμα, στη βασιλεία του τελευταίου αυτοκράτορα Kao Wei (565-576), πάνω από 500 γυναίκες του παλατιού τον φρόντιζαν στο τραπέζι ή στη βασιλική ακρόαση. Τον 3ο μήνα του 565 μ.Χ., ο αυτοκράτορας φροντιζόταν από 700 γυναίκες του παλατιού, που είναι ακριβώς ο αριθμός που σημειώνεται από το Σιμοκάττη. *Bei-shi*, 8 και *Qi-shi* 7· Boodberg, *Marginalia*, σ. 233· Han Guo-pan, *History*, σ. 518.

¹⁴⁸ Chen Hong-yi, *Roads*, σσ. 123-125.

¹⁴⁹ Ο Boodberg, *Marginalia*, σ. 243, το εξηγεί ως "an echo of the custom prevailing at the period according to which empresses, imperial concubines and palace women, when ousted from the palace by the death of the emperor (or foreign invasion, as in the Qi court, and other vicissitudes of life), often sought refuge in Buddhist monasteries where, on taking vows, they would indeed have their heads shaven, would adapt black clothing, and remain usually in these sanctuaries the rest of their lives."

¹⁵⁰ Yang Xuan-zhi, *Lo-yang jia lian zhi*, 3: "In the second year of Yong-ping (509), the king of Gan-lo (i.e. Gandhara in India) presented elephants to China as tribute." *Zhou-shu*, 19: Στη δεκαετία του 550, όταν τα στρατεύματα του Zhou επιτέθηκαν στο στρατό των βορείων Liang, χρισμοποιήθηκαν δυο ελέφαντες, με λεπίδες δεμένες στις προβοσκίδες τους, για να αγωνιστούν εναντίον των βορείων στρατιωτών. Βλ. Fang Hao, *Relations*, I, σ. 191· Boodberg, *Marginalia*, σσ. 242-243, και σ. 243, σημ. 62.

πράγματι, και μάλλον θα ήταν δύσκολο να εννοούσε τους κυρίως Ινδούς, η φράση όμως που ο Βυζαντινός συγγραφέας μνημονεύει για την Ταυγάστ: "ὁμορος καθέστηκε τοῖς Ἰνδοῖς", μπορεί να αναφέρεται και σ' αυτούς. Γενικά υπάρχει κάποια σύγχυση στις γεωγραφικές πληροφορίες του Σιμοκάττη, σχετικά με τους Ινδούς αλλά και τη θέση της Ταυγάστ, μολονότι παρέχονται ορισμένα πολύτιμα γεωγραφικά στοιχεία για το εσωτερικό της χώρας. Έτσι, από τη μια πλευρά τοποθετεί την Ταυγάστ σε απόσταση 1, 500 μιλίων από την έδρα του Τούρκου χαγάνου, πράγμα που είναι σωστό και μας οδηγεί σε εδάφη της κυρίως Κίνας, είτε υπολογίσουμε από τα Αλτάϊα είτε από το Tian-shan, και από την άλλη συνδέει, λανθασμένα, την ίδρυση των δυο πόλεων με το Μ. Αλέξανδρο και, γεωγραφικά, με τη Βακτριανή και Σογδιανή.

Με την προαναφερθείσα συζήτηση κλείνουμε τη μελέτη πάνω στην κινεζική ιστορία στο Σιμοκάττη. Όμως, ένα θέμα που περιμένει διασαφήνιση είναι η αξία της αφήγησης του Σιμοκάττη. Ο Hudson έχει δίκαιο όταν λέει ότι η αφήγηση αυτή "είναι η καλύτερη περιγραφή που έχουμε για την Κίνα, στην ευρωπαϊκή φιλολογία, πριν από το Μάρκο Πόλο", αλλά δεν δικαιολογείται όταν ισχυρίζεται ότι ο συγγραφέας "είναι απλά ένας ευσυνειδητος καταγραφέας φημών."¹⁵¹ Εξαιτίας των πηγών του, που είναι τελείως διαφορετικές από εκείνες άλλων συγγραφέων, ο Σιμοκάττης δεν έκανε επισκόπηση της Κίνας από μια ολοκληρωμένη πλευρά, όπως έκανε ο Κοσμάς με το εμπόριο του μεταξιού. Επίσης απέτυχε ή δεν θέλησε να συνδέσει την Ταυγάστ με ονόματα εξοικειωμένα σε άλλους Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς. Όμως η εγκυρότητά του στην καταγραφή της ιστορίας της Κίνας είναι εκτός συζήτησης.

¹⁵¹ Hudson, *Europe and China*, σ. 127.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β'

ΤΟ ΒΥΖΑΝΤΙΟ ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΛΕΥΡΑ ΤΗΣ ΚΙΝΑΣ

Μετά το αποκορύφωμα της επικοινωνίας της Κίνας με τον Ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο, τον 2ο και 3ο αιώνα, ο ορίζοντας της γνώσης των Κινέζων για την απώτερη Δύση έπεσε σε πολύ χαμηλό επίπεδο, τους δυο επόμενους αιώνες. Όμως, καθώς η Βυζαντινή αυτοκρατορία επανεμφανίστηκε ως μεγάλη δύναμη και η Κίνα συνήλθε από την ύφεση, με το βόρειο τμήμα της ενωμένο κάτω από μια αρχή, τον 5ο αιώνα, η έντονη κινεζική περιέργεια και η ισχυρή επιθυμία για επικοινωνία αυξήθηκε πάλι. Η Βυζαντινή αυτοκρατορία μπήκε για μια ακόμα φορά στο πεδίο δράσης της Κίνας και ανακατέλαβε κυρίαρχη θέση στην κινεζική σκέψη, όπως συνέβαινε με τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στο ζενίθ της δύναμής της.

Σε σχέση με τους Βυζαντινούς, οι Κινέζοι, κυρίως από το τέλος του 6ου αιώνα, άρχισαν να αποκτούν ευρύ πεδίο γνώσης για τη Δύση, συμπεριλαμβανομένου του Βυζαντίου. Όχι μόνο τα δυναστικά χρονικά, αλλά και πολλές ιδιωτικές πηγές αναφέρονται στο Βυζάντιο, περιλαμβάνοντας θέματα από τη γεωγραφία και τους δρόμους, τους πολιτικούς θεσμούς, τα ήθη και έθιμα, τα προϊόντα, ακόμα και μυθικές ιστορίες. Έτσι, οι κινεζικές πηγές διασώζουν πληροφορίες για διπλωματικές ανταλλαγές ανάμεσα στις δυο αυτοκρατορίες, για τις οποίες οι βυζαντινές πηγές δεν κάνουν την ελάχιστη αναφορά. Τέλος, τα χρυσά βυζαντινά νομίσματα, που βρέθηκαν στην Κίνα στον 20ο αιώνα, παρέχουν την πιο πειστική απόδειξη επαφών και ανταλλαγών ανάμεσα στους δυο κόσμους.

α) Οι γνώσεις των Κινέζων για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία τον 6ο και 7ο αιώνα

Ακριβώς όπως η Κίνα ήταν γνωστή στον Ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο με περισσότερες από μια ονομασίες, δηλ. Σήρες, Θίτσι, Τζίνισα (ή Τζίνιτζα) και Ταυγάστ, η Βυζαντινή Αυτοκρατορία ήταν γνωστή στους Κινέζους, την περίοδο

την οποία μελετάμε, με δυο ονόματα: Ta-chin (大秦) και Fu-lin (στους αντίστοιχούς τους γραπτούς τύπους 拂菻, 拂林, 拂憐, 拂菻).

Το όνομα Ta-chin είναι η παλαιά κινεζική ονομασία για τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, ιδιαίτερα τις ανατολικές της επαρχίες με κέντρο τη Συρία.¹⁵² Για την προέλευση του ονόματος Ta-chin, οι απόψεις διαφέρουν μεταξύ των μελετητών.¹⁵³ Λαμβάνοντας υπ' όψη το γεγονός ότι το όνομα εμφανίστηκε στην κινεζική κλασική φιλολογία πολύ νωρίς,¹⁵⁴ νομίζουμε, ότι η χρήση του ονόματος Ta-chin ίσως οφειλόταν στην τυχαία ταύτισή του με την περσική λέξη "dasina" (δηλ. Δύση), την οποία άκουσε ο Kan Ying, που στάλθηκε ως απεσταλμένος το 97 μ. Χ. στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, οδηγήθηκε από Πάρθους ναυτικούς στην άκρη του Περσικού κόλπου και τελικά μεταπίστηκε να εγκαταλείψει την αποστολή του.¹⁵⁵ Μετά τον 3ο αιώνα μ. Χ., οι επαφές του ρωμαϊκού κόσμου με την Κίνα ελαττώθηκαν σοβαρά, με αποτέλεσμα να προστεθούν μόνο λίγες νέες πληροφορίες, στις κινεζικές αφηγήσεις, σχετικά με το Ta-chin, έως τον 6ο αιώνα.

Το Fu-lin είναι ένα, σχετικά, νέο όνομα για τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία και συγκεκριμένα για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, που χρησιμοποιείται ιδιαίτερα από τον 5ο αιώνα και αργότερα. Έτσι θα γίνει ειδικότερος λόγος γι' αυτό. Όσον αφορά την προέλευσή του, δεν έχει ακόμα επιτευχθεί ομοφωνία. Στο ευ-

¹⁵² Hirth, *China*, σ. VI.

¹⁵³ O Shiratori, *Chinese Ideas*, σ. 48, υποστηρίζει ότι το όνομα προήλθε από το Chin, το όνομα της πρώτης ενωμένης αυτοκρατορικής δυναστείας, και ότι το "Ta" (=μεγάλος) προστέθηκε για να περιγράψει το ύψος των ανθρώπων, επειδή οι Κινέζοι πίστευαν στην ομοιότητα του λαού αυτού με αυτούς τους ίδιους. Ο T. Fujita, *Li-hsüan et Ta-chin*, σσ. 43-75, προτείνει την προέλευσή του από την περσική λέξη "dasina" (=Δύση). Αυτή η άποψη δικαιολογείται από δυο λόγους: πρώτον, και το *Hou-han-shu* και το *Wei-llo*, όπου υπάρχουν οι πρώιμότερες γραπτές μνείες του ονόματος του Kan Ying, υπογραμμίζουν ότι "αυτή (η χώρα) είναι στα δυτικά της θάλασσας, από την οποία συνήθως καλείται Hai-hsi-kuo (η χώρα δυτικά της θάλασσας)" και ότι "είναι στα δυτικά της μεγάλης θάλασσας που βρίσκεται δυτικά του An-hsi και Tiao-chih"- δεύτερον, λαμβάνοντας υπ' όψη ότι το Παρθικό κράτος δεν επιθυμούσε να δει την Κίνα να αναπτύσσει στενές σχέσεις με τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, υπήρχε μεγάλη πιθανότητα για τους εκπροσώπους του να χρησιμοποιούσαν ένα ασαφές "dasina" (η δυτική χώρα) και όχι την πραγματική ονομασία για τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, στις δοσοληψίες τους με τον Kan Ying. Το "dasina" ηχεί ακριβώς όπως το υπάρχον όνομα Ta-chin σε ένα κινεζικό αυτί. Ο M. Κορδώσης, *China*, σσ. 194-205, επίσης Ta-chin και Yavana, σσ. 193-197, πιστεύει ότι το Ta-chin συνδέεται με το Yavana, το ινδικό όνομα για τον ελληνικό κόσμο. Σ' αυτή την πρόταση δυο σημεία αναμένουν διευκρίνιση: πρώτον, εάν υπάρχει η αντίστοιχη φωνητική σχέση μεταξύ των Ta-chin και Yavana και δεύτερον, αν η ταυτότητά τους στο νόημα κατά την ύστερη περίοδο (κάτι που πρέπει να θεωρηθεί ως βέβαιο) υπονοεί την παράγωγη συγγένεια τους στην ετυμολογία, στην αρχή.

¹⁵⁴ *Shan-hai-jing* (Καταγραφές Βουνών και Θαλασσών): "Ανατολικά του Kun-lun είναι ο λαός Ta-chin. Οι κάτοικοι είναι ψηλοί 10 *zhang*, και φορούν μεταξωτά. Δέκα χιλιάδες *li* ανατολικά της χώρας τους κάποιος μπορεί να φθάσει στο λαό των Zhong-chin-guo (οι *μεσαιωνικοί-chin*), με ανάστημα ενός *zhang*."

¹⁵⁵ *Hou-han-shu*, 118.

ρύ πεδίο των απόψεων,¹⁵⁶ οι θεωρίες ότι προέρχεται από τα ονόματα Φράγκοι, Βηθλεέμ, Πόλιν και Ρωμαίοι είναι οι πιο γνωστές. Η θεωρία ότι προέρχεται από τους "Φράγκους" εγκαινιάστηκε από τον Bretschneider, ο οποίος αναφέρει ότι οι Φράγκοι κατείχαν πάνω από το μισό της Ευρώπης, την εποχή της ακμής τους, και ότι υπήρχε μεγάλη πιθανότητα οι Κινέζοι να το είχαν ακούσει από άλλα έθνη, και έτσι δημιουργήθηκε το κινεζικό όνομα Fu-lin, του οποίου η προφορά ήταν πιθανώς *Fu-lan*, στα αρχαία κινεζικά.¹⁵⁷ Όμως, μολονότι οι Φράγκοι έπαιξαν σημαντικό ρόλο κατά το μεσαίωνα, ο διαχωρισμός της δυτικής Ευρώπης από την Ανατολική αυτοκρατορία και κυρίως η εμφάνιση του ονόματος Fu-lin αρκετά νωρίς, πριν από την ακμή των Φράγκων, εξασθενεί ιδιαίτερα τη θεωρία αυτή.

Η θεωρία ότι η Fu-lin προέρχεται από τη Βηθλεέμ εκφράστηκε αρχικά από τον F. Hirth, ο οποίος πιστεύει πως το όνομα Fu-lin εμφανίστηκε για πρώτη φορά στα πρώτα χρόνια του 7ου αιώνα, και διαβαζόταν *but-lim* ή *but-lum*. Η αναφορά στην νεστοριανή επιγραφή της Xi'an (Ch'ang-an, αρχαία πρωτεύουσα της Κίνας) ότι "η Παρθένος γέννησε το Χριστό στο Ta-chin", υποδηλώνει, κατά τον Hirth, ότι το Fu-lin ήταν ένα άλλο όνομα του Ta-chin (Συρία), και ότι συνεπώς, μπορεί να καθοριστεί η Βηθλεέμ ως ο τόπος γέννησης του Χριστού.¹⁵⁸ Όμως, όπως θα δούμε, η πρώτη εμφάνιση του ονόματος δεν ήταν στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα, αλλά στις αρχές του 4ου αιώνα και, συνεπώς, η πρόταση του Hirth δεν είναι αξιόπιστη.

Η θεωρία ότι προέρχεται από τη λ. πόλιν (=Κωνσταντινούπολις) διατυπώθηκε αρχικά από τον Jacquet,¹⁵⁹ και υποστηρίχθηκε από τους Pauthier,¹⁶⁰ Yule,¹⁶¹ Chavannes¹⁶² και άλλους.¹⁶³ Αυτή η θεωρία υποστηρίζει ότι ο ελληνικός όρος "Πόλιν" (εις την πόλιν), πρέπει να είναι η μεταγραφή του ονόματος Fu-lin, και ότι οι Δυτικοί Τούρκοι ήταν οι φορείς του ονόματος στους Κινέζους. Η εμφάνιση όμως του ονόματος στην κινεζική φιλολογία πριν από την ίδρυση της Κωνσταντινούπολης, το 330, αντιβαίνει στη θεωρία αυτή. Επιπλέον, το ότι οι Έλληνες αποκαλούσαν την πρωτεύουσά τους πόλις δε συνεπάγε-

¹⁵⁶ Βλ. την εξαιρετη περιήληψη του Shiratori, *New Attempt*, σσ. 186-190· Zhang Xing-lang, *The Name Fu-lin, The Collection*, I, σσ. 79-82.

¹⁵⁷ Bretschneider, *Chinese Medieval Travellers*, σ. 8, σημ. 31. Ο Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σσ. 79-85, συμφωνεί και αναπτύσσει τη θεωρία.

¹⁵⁸ Hirth, *China*, σσ. 283-293· Hirth, *The Mystery*, σσ. 1-31, 193-208.

¹⁵⁹ Jacquet, *Origine*. Βλ. Shiratori, *New Attempt*, σ. 187.

¹⁶⁰ Pauthier, *Examen*, σ. 398, σημ. 3.

¹⁶¹ Yule, *Cathay*, I, σ. 44.

¹⁶² Chavannes, *Notes additionelles*, σσ. 37-39.

¹⁶³ Qi Si-he, *The Relations*, σ. 6· Shen Fu-wei, *Cultural Intercourses*, σ. 87.

ται απαραίτητα ότι αποκαλούσαν και τη χώρα τους με αυτό το όνομα, στις συναλλαγές τους με τα άλλα έθνη. Έτσι, και αυτή η θεωρία δεν μπορεί να γίνει δεκτή χωρίς δισταγμούς.

Η θεωρία που υποστηρίζει ότι η Fu-lin προέρχεται από το όνομα "**Ρωμαίοι**" προτάθηκε αρχικά από τον M. Blochet¹⁶⁴ και διασαφηνίστηκε περαιτέρω από τους P. Pelliot¹⁶⁵ και K. Shiratori.¹⁶⁶ Σύμφωνα με αυτή τη θεωρία, το όνομα *Rum*, που τώρα ανήκε στην Ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, εισήλθε ως *Hrom* (*Horom*) στην αρμενική γλώσσα, και ως *Hrom* στα Pahlavi (περσικά). Έτσι, καθώς ο φθόγγος *h* αντικαταστάθηκε από το φθόγγο *f* στις ιρανικές διαλέκτους, παρθικού τύπου, το *Hrom* έτεινε να γίνει *From* (*Furum*) στις χωρσμμακές και σογδιανές διαλέκτους· συνεπώς, το *From* (*Furum*) ήταν ο τύπος από όπου προήλθε το κινεζικό Fu-lin. Η αντιστοιχία, πράγματι, του *From* (*Furum*) με το κινεζικό Fu-lin στις φωνητικές¹⁶⁷ και γλωσσικές μαρτυρίες¹⁶⁸ κάνει τη θεωρία αυτή περισσότερο πιθανή από τις άλλες θεωρίες και έτσι έγινε ευρέως αποδεκτή.¹⁶⁹ Η θεωρία αυτή ενισχύθηκε τελευταία, ιδιαίτερα, με παραδείγματα από νεστοριανά κινεζικά κείμενα, όπου είναι φανερό ότι το φωνητικό αντίστοιχο της Fu-lin είναι οι φθόγγοι *F-r-m*, (έτσι, ως Fu-lin ή E-fu-lin προφέρεται και το όνομα Εφραΐμ).¹⁷⁰

Σχετικά με την αρχική εμφάνιση του ονόματος Fu-lin, νομίζω πως ο Pelliot δικαιώνεται, όταν προτείνει ότι είναι πιθανόν η χώρα του Fu-lin να ήταν γνω-

¹⁶⁴ Blochet, Notes, σ. 363.

¹⁶⁵ Pelliot, Fu-lin, σσ. 497-500.

¹⁶⁶ Shiratori, New Attempt, σσ. 186-195.

¹⁶⁷ Όπως φαίνεται από τον Shiratori, New Attempt, σσ. 186-195.

¹⁶⁸ Ένα ακόμα παράδειγμα δίνεται εδώ: ο Τούρκος ηγεμόνας γιόρτασε τη νίκη των Βυζαντινών πάνω στους Άραβες δίνοντας στο γιο του το όνομα Fromo Kesaro, δηλ. "Αυτοκράτορας της Ρώμης", το 719. Harmatta, Bilingual Inscription, σ. 376, και *Acta Ant. Hung.* 17 (1969), σ. 412. Βλ. Κορδώσης, Πρεσβείες, σ. 170, σημ. 5, όπου παρέχονται και άλλα παραδείγματα από τον Pelliot.

¹⁶⁹ O B. Laufer, *Sino-Iranica*, σσ. 262-263, συμφωνεί συνολικά με αυτή τη θεωρία, αλλά πιστεύει ότι η άμεση προέλευση του Fu-lin ήταν *Frim*, όχι *From* Boulnois, *Silk Road*, σ. 159, σημ. 2· Hudson, *Europe and China*, σ. 128· Kijastomyi, *Turkic-runi Inscriptions*, σσ. 75-76· Xia Nai, *The Relations*, σσ. 3-4.

¹⁷⁰ Κορδώσης, *The name Fu-lin*, σ. 175 κ. ε., όπου μάλιστα διευκρινίζεται ότι δεν μπορεί να πρόκειται για το Ισραήλ, που, όπως είναι γνωστό, λεγόταν και Εφραΐμ. Βλ. σ. 176: "It is reasonable therefore to conclude that Fu-lin originates from the word *Romaioi*. Its identification with the city Ephraim of Israel just coincided, because the phonetic rendering of both of the words in Chinese is the same. As regards the name of Ephraim, it must be considered certain that it has never existed as name of Judea in China (where Nestorians used the name Shih-hu). Apart from that, the appearance of the name Fu-lin in Chinese literature previous to the coming of the Nestorian in China argues against the identification of Fu-lin with Ephraim. The Chinese started calling the Byzantines Fu-lin, which means Romans, since the middle of the sixth century (or earlier) while until then, they called them Ta-chin, which means Greeks." Για περισσότερες λεπτομέρειες, βλ. Κορδώσης, Πρεσβείες, 169 κ. ε..

στή στους Κινέζους τον 5ο και 6ο αιώνα με το όνομα *Pu-lan* (ή *Pu-lam*), αλλά δεν προχωρεί το συλλογισμό του ώς εκεί που πρέπει. Στην πραγματικότητα, η πρωϊμότερη αναφορά του ονόματος χρονολογείται το 313 μ.Χ. Το *Qian-liang-shu* (Κατάλογοι της Παλαιάς Δυναστείας Liang, 301-376 μ.Χ.¹⁷¹), που παρατίθεται στο *Tai-ping-yu-lan*, μνημονεύει:¹⁷² "Στον καιρό του Zhang-gui (313 μ.Χ.), οι δυτικοί βάρβαροι έστειλαν (στην αυλή μας) δυο χρυσά βάζα. Αυτά είχαν φτιαχτεί στη Fu-lin, με πρωτότυπο σχήμα και σε ύψος ενός άνδρα." Λαμβάνοντας υπ' όψη τη ρωμαϊκή φήμη για την υαλουργία και την αφθονία σε χρυσό, ασήμι και πολύτιμα είδη, στις κινεζικές πηγές, πιστεύουμε, ότι εδώ με αυτό το όνομα εννοείται το ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας.¹⁷³

Η μεταφορά της ρωμαϊκής πρωτεύουσας από τη Ρώμη στην Κωνσταντινούπολη, το 330, σηματοδοτεί την εξέλιξη της Ανατολικής αυτοκρατορίας. Οι σχέσεις της νέας, ουσιαστικά, δύναμης με την Άπω Ανατολή εμφανίζονται στην κινεζική αφήγηση με ένα νέο όνομα, το *Pu-lin*. Το *Tai-ping-yu-lan* αναφέρει σχετικά:¹⁷⁴ "Τον πρώτο χρόνο της περιόδου Xing-yuan (363 μ.Χ.), αρχίζει η νέα μας σχέση με το βασίλειο του *Pu-lin*, του οποίου η πρεσβεία στάλθηκε ωρύτερα στον τελευταίο μας αυτοκράτορα (345-361 μ.Χ.) με διαπιστευτήρια: η δική μας πρεσβεία στέλνεται τώρα στο βασίλειο (αυτό) σε απάντηση."

Η αυθεντικότητα της διπλωματικής αποστολής αμφισβητείται,¹⁷⁵ όμως, προφανώς, καμία άλλη χώρα εκτός της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, δε θα μπορούσε να ισχυριστεί κανείς ότι θα ήταν σε θέση να εγκαινιάσει σχέσεις προς αυτή την κατεύθυνση. Οι διάφοροι τύποι του ονόματος θα μπορούσαν να εξηγηθούν από τη σύγχυση των κινεζικών γνώσεων και τις διαφορετικές πηγές πληροφοριών. Το ίδιο είδος της σύγχυσης υπάρχει επίσης στο *Wei-shu*, τη δυναστική ιστορία της δυναστείας Wei (386-550 μ.Χ.), που γράφτηκε το 554 μ.Χ., όπου η ίδια χώρα καλείται με τρία ονόματα: το πρώτο είναι το παλαιό *Ta-chin*,

¹⁷¹ Η επικράτεια της δυναστείας περιελάμβανε το βορειοδυτικό Kansu, το νότιο Xingjing και ένα τμήμα του Qinghai.

¹⁷² *Tai-ping-yu-lan*, 758: 張軌時，西胡致金胡餅，皆拂菻（原注：力養切）作，奇狀，并人高，二枚。

¹⁷³ Shen Fu-wei, *Cultural Intercourses*, σ. 87: "Τα χρυσά ρωμαϊκά βάζα μεταφέρθηκαν στην περιοχή δυτικά του Κίτρινου ποταμού από τους Σογδιανούς, στην κεντρική Ασία, από το δρόμο της Ξηράς." Επιφυλάξεις για την ταύτιση των δυο τύπων της *Fu-lin* εκφράζει ο Κορδώσης, *Πρεσβείες*, σ. 130: "Δεν μπορούμε να πούμε με βεβαιότητα ποιά ακριβώς μορφή είχε το όνομα της χώρας που μας ενδιαφέρει, όταν ελήφθη για πρώτη φορά η πληροφορία αυτή, αν ήταν δηλ. *Fu-lin* ή κάποιο άλλο, παρόμοιο, φωνητικά, όνομα ή αν ήταν *Ta-chin*, που είναι πιθανότερο, γιατί, αφού ο Κινέζος συγγραφέας ανήκει στον 10 αιώνα, είναι φυσικό να μνημονεύει τη χώρα αυτή με το σύγχρονο όνομα, *Fu-lin*. Έτσι, δεν μπορούμε να είμαστε βέβαιοι ότι το παραπάνω όνομα ήταν γνωστό σε τόσο πρώιμη εποχή."

¹⁷⁴ *Tai-ping-yu-lan*, 787: 興元元年閏月，蒲林王国新开通，前所奉表诣先帝，今遣到其国慰諭。

¹⁷⁵ Κορδώσης, *Πρεσβείες*, σ. 129 κ.ε.

το δεύτερο το Pu-lan, το οποίο προφανώς αναφέρεται στην ταυτόσημη με το Pu-lin χώρα, και το τρίτο το Fu-lu-ni. Το *Wei-shu* μνημονεύει ότι, το 456 μ. Χ., το Ya-ta (Εφθαλίτες) και το Pu-lan έστειλαν (στην Κίνα) πρεσβεία, για να προσφέρουν φόρο. Το 465 το Pu-lan έστειλε επίσης (στην Κίνα) ως δώρο ένα πολύτιμο ξίφος, ενώ το 467, το ίδιο κράτος, όπως και το Kao-gou-li (Κορέα), το Khotan και η Σογδιανή, έστειλαν το καθένα από έναν απεσταλμένο (στην Κίνα), για να υποβάλουν τα σέβη τους και να προσφέρουν δώρα. Ο Shiratori επισύρει την προσοχή στο δώρο (ξίφος) που έφερε η πρεσβεία του Pu-lan το 465, αναφέροντας: "Λαμβάνοντας υπ' όψη την ιστορική φήμη των ξιφών της Δαμασκού, το δώρο ενός ξίφους από το Pu-lan συνδέεται στενά με το Fu-lin (Συρία)". Ως προς το όνομα Fu-lu-ni,¹⁷⁶ πιστεύει ότι συνδέεται με τη Συρία, με κέντρο την Αντιόχεια.¹⁷⁷

Είναι περιττό να λεχθεί, ότι ο συγγραφέας του *Wei-shu* δεν είχε ιδέα για την ταυτότητα της χώρας που καλυπτόταν κάτω από τα ονόματα Ta-chin, Pu-lan και Fu-lu-ni.¹⁷⁸ Η ταυτόχρονη ύπαρξη διαφόρων ονομάτων για την ίδια ακριβώς αυτοκρατορία δείχνει ότι η Κίνα δεν είχε άμεση επαφή με αυτή. Παρ' όλα αυτά, όταν τον 5ο αιώνα η βόρεια Κίνα ενώθηκε κάτω από μια αρχή, οι σχέσεις της με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία ξαναβρήκαν τη παλιά ζωτικότητα τους. Το *Lo-yang-jia-lan-zhi* (Κατάλογος των βουδιστικών ναών και μονών στο Lo-yang) μνημονεύει τη Βυζαντινή αυτοκρατορία με το όνομα Ta-chin:¹⁷⁹

"Από τα εκατό βασίλεια και τις χίλιες πόλεις, στην περιοχή που εκτείνεται από τα δυτικά του Cong-ling (Pamirs) ως το Ta-chin, κανένα δεν ήταν που να μην αποδεχόταν την κυριαρχία της Κίνας με ευγνωμοσύνη. Οι ξένοι έμποροι και γεωλόγοι έσπευδαν στη μεθόριο της Κίνας κάθε μέρα: λέγεται ότι έρχονταν από όλα τα μέρη του κόσμου. Εκείνοι που απολάμβαναν τη ζωή της Κίνας και που είχαν επομένως διαμονή (στην Κίνα) ήταν πολυάριθμοι για να μετρηθούν. Εν πάσει περιπτώσει, πάνω από 10.000 οικογένειες προσαρμόστηκαν στην κινεζική κουλτούρα... Σπάνια εμπορεύματα από κάθε γωνιά του κόσμου διατίθενται εδώ."

Ο ίδιος συγγραφέας, σε μια άλλη παράγραφο που περιγράφει μια μονή, λέει

¹⁷⁶ Ο Κορδώσης, Πρεσβείες, σσ.132-133, πιστεύει, χωρίς επιφυλάξεις, ότι τουλάχιστο το Fu-lu-ni δεν είναι δυνατό να ταυτιστεί με το Fu-lin, γιατί η χώρα Fu-lu-ni τοποθετείται σε απόσταση 27,420 li δυτικά της κινεζικής πρωτεύουσας, απόσταση που απέχει πολύ από τα 40.000 li της Fu-lin.

¹⁷⁷ Shiratori, *New Attempt*, σ. 191.

¹⁷⁸ Βλ. και Chen, *Μελέτη*, σσ. 154-155. Αντίθετη γνώμη έχει ο Κορδώσης, Πρεσβείες, σ. 131: "Τόσο πολλά τοπωνύμια για μια χώρα δεν δικαιολογούνται..."

¹⁷⁹ Yang Xuan-zhi, *Lo-yang-jia-lan-zhi*, 3, 4: 自葱岭巴西, 至于大秦, 百国千城, 莫不款附。商胡贩客, 日奔塞下, 所谓尽天地之区矣。乐中国土风, 因而宅者, 不可胜数。是以附化之民, 万有余家。... 天下难得之货, 咸悉在焉。

ότι "πάνω από 3.000 σραμάνες (δηλ. βουδιστές), από εκατό χώρες, συναθροίστηκαν εδώ (στο Lo-yang), συμπεριλαμβανομένων και μοναχών από το Ta-chin, την πιο μακρινή χώρα προς τα δυτικά." Οι μοναχοί από το Ta-chin δεν ήταν, φυσικά, βουδιστές. Αυτό το χωρίο όμως μας φέρνει στο νου τη διάδοση του νεστοριανισμού στην Κίνα. Η νεστοριανή επιγραφή στο Xi' ap μας λέει ότι το νόμιμο status του νεστοριανισμού αναγνωρίστηκε επίσημα από την αυλή των Tang το 635, όμως, δεν είναι απίθανο ο χριστιανισμός να διείσδυσε σποραδικά στην ενδοχώρα της Κίνας έναν αιώνα νωρίτερα.¹⁸⁰ Η αναγνώριση του νόμιμου status του νεστοριανισμού φαίνεται πως έπεται της άφιξης κάποιων πρωτοποριακών ιεραποστόλων.

Οι Νότιες Δυναστείες (στη νότια Κίνα) δεν είχαν άμεση επικοινωνία με το Fu-lin, αλλά έλαβαν ορισμένες, μυθικές κυρίως, πληροφορίες σχετικά με τη χώρα αυτή.¹⁸¹ Από το *Liang-si-gong-ji* (Κατάλογοι των τεσσάρων προυχόντων ή κυρίων της δυναστείας Liang, 502-556 μ.Χ.),¹⁸² μαθαίνουμε ότι:

"Στην περίοδο Tian-jian (502-520 μ.Χ.), της δυναστείας των Liang, ο δούκας Jie του Shu (της τωρινής επαρχίας Si-chuan) επισκέφθηκε τον αυτοκράτορα Wu (?-549 μ.Χ.), και, στην πορεία των συζητήσεων που είχε με τους σοφούς του αυτοκράτορα, σχετικά με τις μακρινές χώρες, είπε αυτή την ιστορία: 'Στα δυτικά, φθάνοντας στη δυτική θάλασσα (μάλλον τη Μεσόγειο), υπάρχει ένα νησί διακοσίων τετραγωνικών ll. Πάνω στο νησί είναι ένα μεγάλο δάσος, πλούσιο σε δένδρα με πολύτιμους λίθους, που κατοικείται από περισσότερες από δέκα χιλιάδες οικογένειες. Αυτοί οι άνθρωποι δείχνουν μεγάλη ικανότητα στο να προμηθεύονται έξυπνα τους πολύτιμους λίθους. Η χώρα αυτή καλείται Fu-lin. Σε βορειοδυτική κατεύθυνση από το νησί, είναι μια χαράδρα που κοιλάει, όπως μια σφαιρα, με βάθος πάνω από χίλια πόδια. Αυτοί (δηλ. οι κάτοικοι) ρίχνουν κρέατα μέσα σε αυτή την κοιλάδα, τα πουλιά τα παίρνουν στα ράμφη τους, και έτσι έφθαναν ως εκεί πολύτιμοι λίθοι. Ο μεγαλύτερος από αυτούς είχε βάρος πέντε λιβρών'. Λένε πως αυτός είναι ο θησαυρός του Devaraja του Rupadhatu."

Σύμφωνα με το διακεκριμένο σινολόγο B. Laufer, η ιστορία θα μπορούσε να είναι "απευθείας αντιγραμμένη από μια παραλλαγή της ιστορίας του Επιφανίου", ενός επισκόπου της Κωνσταντίας, στην Κύπρο (περίπου 315-403

¹⁸⁰ Shen Fu-wei, *Cultural Intercourses*, σ. 165: "In the turning from the 5th to the 6th century, the Nestorian Christianity had already spread to Lo-yang ... the so-called Ta-chin monks did not necessarily come from Byzantium, they were Nestorians from Syria."

¹⁸¹ *Nan-shi*, 97. Chen Lian-qing, *Ta-chin and Fu-lin*, σ. 114.

¹⁸² Γράφτηκε από τον Zhang Yue (667-730 μ.Χ.), έναν πολιτικό, ποιητή και ζωγράφο της δυναστείας Tang.

μ.Χ.).¹⁸³ Αυτή η ιστορία "συνετέθη στην ελληνιστική Ανατολή και διαδόθηκε από εκεί στην Κίνα, την Ινδία, στους Άραβες και στην Περσία."¹⁸⁴

Από τα μέσα του βου ως τις αρχές του 7ου αιώνα, η ακμή του δρόμου της ευρασιατικής στέππας, ιδιαίτερα οι διπλωματικές ανταλλαγές ανάμεσα στους Δυτικούς Τούρκους και τη Βυζαντινή αυτοκρατορία (568-576 μ.Χ.), έφεραν ακριβέστερες γνώσεις στους Βυζαντινούς για τους Κινέζους, και αντίστροφα. Από τη βυζαντινή πλευρά, ο Σιμοκάττης κατέγραψε τα σύγχρονα γεγονότα της Κίνας όπως, έχουμε ήδη πει, ενώ από την κινεζική πλευρά, η πλέον σημαντική αλλαγή είναι ότι το όνομα Fu-lin έγινε σχεδόν αποκλειστικά το μοναδικό όνομα για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Η Κίνα άρχισε να κάνει προσπάθειες για απευθείας επαφές με το Βυζάντιο.¹⁸⁵ Ο Bei Ju, ανώτερος αξιωματούχος της αυλής των Sui, υπεύθυνος των υποθέσεων των δυτικών χωρών, συνέλεξε τις πληροφορίες και σχεδίασε τρεις δρόμους προς τη Δύση, από τους οποίους ενδιαφέρον παρουσιάζει ο δρόμος προς το Fu-lin: "Ξεκινώντας από το Yi-wu (Hami), περνά από τη βασιλική αυλή του Tu-jue Ke-han (Τούρκος χαγάνος)· μετά διασχίζοντας ένα ποταμό που κυλά προς τα βόρεια,¹⁸⁶ φθάνει στη χώρα του Fu-lin, και έτσι καταλήγει στη Δυτική Θάλασσα." Το *Tie-je-zhuan* (Αφήγηση των Τσίλις) στο *Sui-shu*, αναφέρει επίσης τους λαούς από την κεντρική Ασία ως τη

¹⁸³ Ο Επιφάνιος Κωνσταντίας ανέφερε πρώτος την ιστορία σε όμοια σχεδόν μορφή. Στην αφήγηση του, οι λίθοι προέρχονται από μια βαθιά κοιλάδα στην έρημο της Μεγάλης Σκυθίας. Η βαθιά κοιλάδα, λέει ο Επιφάνιος, περιβάλλεται εξ ολοκλήρου από βραχώδη βουνά που υψώνονται σαν τείχη. Το κάτω μέρος της κοιλάδας, καλυμμένο από πυκνή ομίχλη, όμοια με χάος, δεν μπορεί να διαπεραστεί από ανθρώπινο μάτι. Οι άνθρωποι, προς αναζήτηση αυτών των λίθων, σφάζουν πρόβατα, και αφαιρώντας το δέρμα τους τα πετούν από το βράχο μέσα στην κοιλάδα, ώστε οι λίθοι να κολλούν στη σάρκα, των προβάτων. Οι αετοί, κουρνιάζοντας πάνω στους βράχους, οσμίζονται τη σάρκα, ορμούν κάτω στην κοιλάδα, αρπάζουν τα κουφάρια για να τα μεταφέρουν και καταβροχθίσουν, και έτσι οι λίθοι παραμένουν στις κορυφές των βουνών. Οι άνθρωποι, σε αναζήτηση των λίθων, πηγαίνουν στο σημείο όπου οι αετοί πετούν μαζί με τα κουφάρια και μαζεύουν τους λίθους. Όλοι αυτοί οι λίθοι, με την ποικιλία των χρωμάτων τους, αξίζουν όσο οι πολύτιμοι λίθοι και έχουν μια ξεχωριστή ιδιότητα: όταν τοποθετούνται πάνω από μια φωτιά με κάρβουνα, ανοίγουν ελαφρά, ενώ το κάρβουνο αμέσως σβήνει. Ο λίθος έχει επίσης μια χρήσιμη ιδιότητα για τις γυναίκες, αφού βοηθάει στην τεκνοποιία· επίσης λέγεται πως διώχνει τα φαντάσματα. Laufer, *The Diamond*, σσ. 10-15. Η εντυπωσιακή ομοιότητα του μύθου στα βασικά σημεία -- τη βαθιά κοιλάδα, τη σάρκα που ρίχνεται ως δόλωμα και τα πουλιά που φέρνουν τους λίθους μαζί με αυτή -- δεν αφήνει αμφιβολία για την καταγωγή του μύθου, στην κινεζική πηγή, από αυτόν του Επιφάνιου, όπως προτείνει ο Laufer. Όμως, το θέατρο της δράσης, όταν ο μύθος εισήχθη στην Κίνα, μεταφέρθηκε εμφανώς από την έρημο της Μεγάλης Σκυθίας στη χώρα Fu-lin. Αρχικά ενδιαφέρον είναι ότι στις ύστερες παραλλαγές του μύθου, με ελαφρά αλλαγμένη μορφή, η πλοκή της αφήγησης εντοπίζονται αντίστοιχα στο Khorasan, στο Kashmir, στην έρημο του Gobi, στη Serendib (Κεϋλάνη), στο Kirghiz της Κ. Ασίας, στην Ινδία, το Θιβέτ κ.τ.λ..

¹⁸⁴ Laufer, *The Diamond*, σ. 20.

¹⁸⁵ *Tang-shu*, 221. Βλ. κεφ. Β', β'.

¹⁸⁶ προφανώς ο Ωξος ή ο Ιαξάρτης.

Βυζαντινή αυτοκρατορία: "Στα ανατολικά της Fu-lin υπάρχουν οι Ep-qu (οι Ουγούροι, δυτικά της χαμηλότερης κοιλάδας του Βόλγα), οι A-lan (οι Αλανοί, στη βόρεια πλευρά της οροσειράς του Καυκάσου), οι Bei-fu-jiu-li (οι Baskirs, στις εκβολές των Ουράλ και Καμα) και οι Fu-wen-hun (οι Βούλγαροι, στις εκβολές του Βόλγα)."¹⁸⁷ Ο βόρειος δρόμος προς τη Βυζαντινή αυτοκρατορία έγινε λοιπόν γνωστότερος στους Κινέζους από το τέλος του 6ου αιώνα.

Από τον κυρίως δρόμο του μεταξιού, επίσης, οι Κινέζοι απέκτησαν την ίδια σαφή αντίληψη για τη χώρα Fu-lin. Ο Xuan Zhuang, ο μεγάλος Κινέζος προσκυνητής στην Ινδία, στις αρχές του 7ου αιώνα, παρατηρεί, στη βόρεια Ινδία, ότι "η χώρα της Περσίας συνορεύει στα βορειοδυτικά με το βασίλειο του Fu-lin, το οποίο μοιάζει με το βασίλειο της Περσίας ως προς τα εδάφη, τα ήθη και έθιμα, αλλά διαφέρει ελαφρώς ως προς τη γλώσσα και την εμφάνιση των κατοίκων. Το Fu-lin κατέχει ποσότητα κοσμημάτων και είναι πολύ πλούσιο."¹⁸⁸ Ο ίδιος επίσης κατέγραψε την ιστορία τη σχετική με τη χώρα Fu-lin: "Στα νοτιοδυτικά του Fu-lin, σε ένα νησί της θάλασσας, είναι το βασίλειο των γυναικών της Δύσης. Εδώ υπάρχουν μόνο γυναίκες, χωρίς άνδρες, που κατέχουν μια μεγάλη ποσότητα κοσμημάτων και πολύτιμων λίθων. Καθώς αυτό το νησί υπάγεται στο βασίλειο του Fu-lin, οι βασιλείς του τελευταίου στέλνουν κάθε χρόνο άνδρες σε αυτή τη γη, για να ζευγαρώσουν με αυτές, για ένα χρονικό διάστημα. Συνήθως, δεν επιτρέπεται να ανατρέφονται εκεί αρσενικά παιδιά."¹⁸⁹ Η ιστορία, με παράλληλες αφηγήσεις και στην Ανατολή και τη Δύση, είναι αναμφίβολα μύθος που ήρθε από την Ινδία.¹⁹⁰

Υπάρχουν μαρτυρίες που αποδεικνύουν ότι οι Κινέζοι την εποχή των Sui είχαν αρκετές γνώσεις για τους Βυζαντινούς. Κινεζική πηγή μας λέει ότι είχαν γραφεί δυο πάπυροι με σχέδια, σχετικά με το λαό του Fu-lin και τα (μουσικά?) όργανά του στις αρχές της δυναστείας Sui.¹⁹¹ Αν η πηγή αυτή είναι έγκυρη, η είδηση είναι πολύ σημαντική. Υπάρχουν επίσης πληροφορίες ότι ορισμένα σπάνιου είδους βυζαντινά ζώα μεταφέρθηκαν στην Κίνα μέσω της κεντρικής

¹⁸⁷ *Sui-shu*, 84. Πρβλ. Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σσ. 61-63. Shiratori, *New Attempt*, σσ. 210-246.

¹⁸⁸ Xuan Zhuang, *Ta-tang-xi-yu-zhi*, 11: 波刺斯国西北接拂檀国, 境壤风俗同波刺斯, 形貌语言, 稍有乖异. 多珍宝, 亦富饶也.

¹⁸⁹ Xuan Zhuang, *Ta-tang-xi-yu-zhi*, 11: 拂檀国西南海岛, 有西女国, 皆是女人, 略无男子. 多诸珍货, 附拂檀国, 故拂檀王岁遣丈夫配焉. 其俗产男, 皆不举也.

¹⁹⁰ Hirth, *China*, σ. 200: "These accounts, we must assume, were not based on reality; they are but pieces of western folklore, imported into China with the accounts of other countries, which the informer, whether Chinese or Roman, had never visited himself."

¹⁹¹ Bei Xiao-yuan, *Zheng-guan-guog-si-hua-shi* (Κατάλογος των Δημόσιων και Ιδιωτικών Πινάκων στην εποχή των Zheng-guan 627-649 μ.Χ.). Πρβλ. Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σ. 107.

Ασίας.¹⁹² Εξάλλου, δεν αποκλείεται ο υδράργυρος να μεταφέρθηκε αυτή την εποχή στην Κίνα.¹⁹³ Η αφήγηση που ακολουθεί είναι τελείως μυθική, όπως όμως είναι γνωστό από παρόμοιες περιπτώσεις, πιθανότατα, υπάρχει ένας πυρήνας αλήθειας:

"Η χώρα του Fu-lin εντοπίζεται στη θέση όπου δύνει ο ήλιος· σε αυτή τη χώρα υπάρχει μια υπόγεια θάλασσα υδράργυρου 45-50 li σε φάρδος. Ο λαός αυτής της χώρας εξασφαλίζει τον υδράργυρο με αυτό τον τρόπο : Σε μια απόσταση περίπου 10 li από τη θάλασσα σκάβουν δωδεκάδες λακκούβες, σαν πηγάδια. Μετά, μια ομάδα γενναίων ανδρών ιππεύουν καλά άλογα, καλύπτονται, όπως και τα άλογα, με φύλλα χρυσοῦ, και προχωρούν προς την ακτή της θάλασσας υδραργύρου. Ο ήλιος λάμπει πάνω στα φύλλα του χρυσοῦ και ο υδράργυρος τρέχει προς τα εμπρός, όπως η ροή του ρεύματος. Η ταχύτητά του είναι αυτή της υγρής κόλλας. Οι καρβαλλάρηδες κάνουν μεταβολή και ο υδράργυρος τους ακολουθεί. Εάν πηγαίνουν πάρα πολύ αργά, οι άνθρωποι και τα άλογα θα καταβροχθιστούν, αλλά εάν αυξήσουν ταχύτητα, ο υδράργυρος εξαντλείται και παραμένει στις λακκούβες. Μαζεύοντάς τον και λιώνοντάς τον, μαζί με το γλυκό χορτάρι, παράγεται το περίτεχνο ασήμι. Αυτό το είδος αργύρου είναι διαφορετικό από εκείνον στην Κίνα."¹⁹⁴

Η ιστορία έχει τη συριακή της παραλλαγή.¹⁹⁵ Κατά την σύγκριση των δυο παραλλαγών, τα κοινά τους βασικά σημεία -- ο υδράργυρος βρίσκεται σε κάποια υπόγεια δεξαμενή, σύρεται έξω και πέφτει μέσα σε προετοιμασμένες για αυτόν λακκούβες -- αναμφισβήτητα θα οδηγούσαν κάποιον να πιστέψει ότι υπήρχε άμεση σχέση μεταξύ τους ή κάποια κοινή πηγή. Όσον αφορά τις δυο πιο

¹⁹² Ο *Jiu-tang-shu* αναφέρει ότι το 624 ο πρίγκηπας του Kao-chang (Turfan) παρουσίασε στην κινεζική αυλή ένα αρσενικό και ένα θηλυκό σκύλο από το Fu-lin, που ήταν περίπου έξι *cup* (1 *cup*=0.027m) ύψος και πάνω από ένα *chi* (1 *chi*=0.27m) μήκος, και ήταν τόσο έξυπνα, ώστε μπορούσαν να σταματούν ένα άλογο και να κρατούν ένα φανάρι με τα δόντια: "Από εκείνη την εποχή υπήρχαν σκύλοι αυτής της ράτσας από το Fu-lin στην Κίνα."

¹⁹³ Ο Qi Si-he, *The Relations*, σ. 28, θεωρεί ότι ίσως ο υδράργυρος ήλθε από την Ιλλυρία.

¹⁹⁴ Chen Ting, *Mo-tan*, παρατιθέμενο από τον Li Shi-zhen, *Ben-cao-gang-mu*, 9. Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σσ. 131-132· Boulnois, *Silk Road*, σ. 163: "mineralogical parallels".

¹⁹⁵ Στη συριακή παραλλαγή η ιστορία έχει ως εξής : "Σε μια μακρινή χώρα στη Δύση, όπου βρίσκεται ο κασσίτερος, υπάρχει μια πηγή που σκάει από το έδαφος και αναβλύζει υδράργυρο αντί για νερό. Όταν οι κάτοικοι αυτής της περιοχής δουν ότι ο υδράργυρος είναι έτοιμος να ξεχειλίσει πέρα από τα όρια της πηγής, επιλέγουν μια νεα γυναίκα εξαιρετικής ομορφιάς και την τοποθετούν γυμνή μπροστά από αυτόν, έτσι ώστε να την ερωτευθεί. Ο υδράργυρος κάνει ένα άλμα προς τα εμπρός, επιχειρώντας να την πιάσει σφιχτά, αλλά αυτή φεύγει γρήγορα μακριά, ενώ νεαροί άνδρες παραμένουν κοντά της με τα τσεκούρια στα χέρια τους. Όταν τον δουν να πλησιάζει τις νεαρές γυναίκες, τον χτυπούν και τον κόβουν, και έτσι κυλά στις κοίλες θέσεις που ετοιμάστηκαν για αυτόν και εκεί εγκαθίσταται και σκληραίνει από μόνος του." F. de Mely, *Alchimie chinoise et alchimie grecque*, Paris 1895, παρατιθέμενο από τον Boulnois, *Silk Road*, σ. 162.

χτυπητές αντιθέσεις -- η θάλασσα αντί για την πηγή υδρογύρου, και κυρίως οι άνδρες με τα καλά άλογα και τα φύλλα χρυσού αντί της όμορφης γυμνής γυναίκας -- μπορούν λογικά να εξηγηθούν ως εξής: Στην κινεζική παραλλαγή, η μυσθηριώδης χώρα Ta-chin ή Fu-lin ήταν πάντοτε συνδεδεμένη με τη θάλασσα.¹⁹⁶ από την άλλη πλευρά, η κομφουκιανική διαφορούμενη τακτική προς τη γυναίκα την εμποδίζει να διαδραματίζει ένα σημαντικό ρόλο στην όλη αφήγηση.

Το πρώτο μισό του 7ου αιώνα σηματοδεύτηκε από την άνοδο και την επέκταση των Αράβων. Η κατάκτηση βυζαντινών εδαφών στην ανατολική Μεσόγειο και η υποδούλωση του σασσανιδικού Ιράν, στις δεκαετίες του '30 και '40, του 7ου αιώνα, έφεραν τους Άραβες στην κεντρική Ασία, ενώ, στο μεταξύ, η δυναστεία Tang της Κίνας επέκτεινε την επιρροή της πέραν του Ωξου, μετά την επιβολή της επί των δυτικών Τούρκων, το 658. Η προς τα ανατολικά επέκταση των Αράβων, από τη μια πλευρά, και η επιβολή της κινεζικής εξουσίας στην κεντρική Ασία, από την άλλη, διευκόλυναν πολύ τους Κινέζους, ώστε να αποκομίσουν πληροφορίες σχετικά με τη Δύση και ιδιαίτερα για τη χώρα που ονομαζόταν Fu-lin. Στις αρχές του 8ου αιώνα, ο Κινέζος προσκυνητής Hui Chao, ο οποίος ταξίδεψε στην Ινδία και το Τοχαρεστάν, το 727, ξεχώρισε το νοτιοανατολικό τμήμα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, με τη Συρία και την Παλαιστίνη, το οποίο είχε αποσπασθεί βίαια από τους Άραβες, και το κύριο μέρος της Αυτοκρατορίας στη Μ. Ασία, με την Κωνσταντινούπολη ως κέντρο, ονομάζοντάς τα αντίστοιχα Μικρό Fu-lin και Μεγάλο Fu-lin.¹⁹⁷

Κατά τον ίδιο τρόπο, η αύξηση των διπλωματικών ανταλλαγών του Βυζαντίου με την Κίνα, από τα μέσα του 7ου αιώνα ως τα μέσα του 8ου αιώνα (643-742 μ.Χ.),¹⁹⁸ και η άφιξη νεστοριανών απεσταλμένων στην Κίνα προώθησαν πάρα πολύ τις κινεζικές γνώσεις για το Fu-lin, που το ταυτίζουν με βεβαιότητα με το παλαιό Ta-chin. Η μετονομασία του νεστοριανικού ναού στο Xi' an

¹⁹⁶ Βλ. τη σημείωση 153. *Hou-han-shu*, 88· *Wei-liao*, 30· *Jiu-tang shu*, 198: "Η χώρα του Fu-lin ονομάζεται επίσης Ta-chin, που βρίσκεται στη δυτική θάλασσα."

¹⁹⁷ Hui Chao, *Wang-wu-tian-chu-guo-zhuan* (Κατάλογος των Ταξιδιών στην Ινδία): "If we proceed northward (correctly westward) and travel from Persia for 10 days through mountains, we shall reach the country of Ta-shi (Arabs). The king of this country does not live in his native land but at present resides in the country of the Small Fu-lin, for not only he conquer that country, but also it lies on a mountain and an island with only a small area of land available . . . To the northwest of the sea near the country of the Small Fu-lin lies the Great Fu-lin, its king is powerful and the country is not subject to any other; Ta-shi has attacked it several times but in vain; Tu-jue (Turks) also has invaded the land, but failed in its effort. The land has many treasure, and richly produces camels, donkeys, sheeps, horses and the like. It resemble Ta-shi in respect of dresses, but the people speak different languages." Πρβλ. Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σ. 109· Cen Zhong-mian, *Origin*, σ. 231· Shiratori, *New Attempt*, σσ. 264-279· Κορδάσης, *Πρεσβείες*, σ. 150.

¹⁹⁸ Βλ. κεφ. Β', β'.

(Ch'ang-an) σε ναό του Ta-chin, το 745 μ.Χ., ίσως αποδεικνύει την ταύτιση (η ρωμαϊκή Ανατολή, με κέντρο τη Συρία, καλείται ως Μικρό Fu-lin από τον Hui Chao),¹⁹⁹ πρέπει να σημειώσουμε, όμως ότι, τώρα, με τον όρο Ta-chin εννοούν κυρίως τη χριστιανική θρησκεία. Πάντως δεν υπάρχει αμφιβολία για την ταύτιση του Fu-lin με το Ta-chin. Έτσι ένας άλλος Κινέζος, ονόματι Du Huan, συνέδεσε το Fu-lin με το Ta-chin με ένα πολύ θετικό τρόπο, δηλώνοντας ότι "η χώρα του Fu-lin είναι στα δυτικά της χώρας του Shan (Συρία), καλυπτόμενη από μια σειρά βουνών αρκετών χιλιάδων li, και καλείται επίσης Ta-chin."²⁰⁰ Η άποψη αυτή εκφράστηκε και από άλλους συγγραφείς. Η διασαφήνιση της σχέσης των δυο ονομάτων φανερώνει ότι οι Κινέζοι είχαν πλήρη και ακριβή αντίληψη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας. Η πτώση, όμως, της κινεζικής δύναμης στην κεντρική Ασία, τον 8ο αιώνα, και οι αραβικές επιδρομές κατά του Βυζαντίου δυσκόλεψαν ιδιαίτερα τις σχέσεις μεταξύ των δυο δυνάμεων, με αποτέλεσμα, οι κινεζικές γνώσεις για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία να αρχίσουν στο εξής να μειώνονται. Το τελευταίο στάδιο των γνώσεων των Κινέζων για το Βυζάντιο, ωστόσο, δεν εμπίπτει στην μελέτη μας.

Ύστερα από όσα αναφέραμε, συμπεραίνουμε ότι οι γνώσεις της Κίνας για το Βυζάντιο, κατά τη διάρκεια του 6ου αιώνα, είναι αρκετά συγκεχυμένες. Τούτο αποδεικνύεται από τη χρήση και των δυο ονομάτων, του παλαιού Ta-chin και του νεότερου Fu-lin, καθώς και από τις μυθώδεις αφηγήσεις που συνδέονται με το δεύτερο όνομα. Η κατάσταση άρχισε να αλλάζει από την ενοποίηση της Κίνας, στο τέλος του 6ου αιώνα, υπό τους Sui, όχι όμως σε μεγάλο βαθμό· δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι, την εποχή αυτή, μολονότι έγιναν προσπάθειες, δεν πραγματοποιήθηκαν άμεσες επαφές με την αυλή της Κωνσταντινούπολης. Μόνο με την άνοδο στην εξουσία της νέας δυναστείας των Tang και την εξάπλωση των Κινέζων στην κεντρική Ασία, οι σχέσεις των δυο κρατών έγιναν

¹⁹⁹ Shiratori, *New Attempt*, σ. 284: "This renaming the Persian Temple as the Ta-chin Temple meant at the same time the official recognition of the theory of identifying Fu-lin as ancient Ta-chin. The theory of identifying Fu-lin with Ta-chin did not date from Du Huan, but it had been definitely established in the 4th year of Tien-pao (745 AD), this is, 13 years prior to his return to China." Ο Hirth, *China*, σ. 126, εικάζει ότι η νεστοριανή ταύτιση του Fu-lin με το Ta-chin έλαβε χώρα στις αρχές της διάδοσης του χριστιανισμού στην Κίνα.

²⁰⁰ Du You, *Tong-dian*, 193. Στη μάχη του Τάλας, το 752 μ.Χ., 30.000 κινεζικού στρατού, που καθοδηγούνταν από το στρατηγό Gao Xian-zhi, συνεντρίβη από τα αραβικά στρατεύματα και 20.000 Κινέζοι στρατιώτες αιχμαλωτίστηκαν. Ο Du Huan, ένας από τους αιχμαλώτους, ταξίδεψε στον αραβικό κόσμο, κατά μήκος του δρόμου του μεταξιού, προς την ανατολική ακτή της Μεσογείου. Μετά την επιστροφή του στην Κίνα, το 762, κατέγραψε τις εμπειρίες του σε ένα βιβλίο, το *Jing-xing-ji* (Καταγραφή Ταξιδιών και Εμπειριών). Αυτό το πολύτιμο έργο χάθηκε μετά την ολοκλήρωσή του, ευτυχώς όμως ο θείος του Du Yiu, ένας φημισμένος ιστορικός, προσάρμοσε κάποια αποσπάσματα στο έργο του *Tong-dian*, το οποίο μας επιτρέπει να έχουμε μια μικρή γνώση της ιστορίας του Du Huan. Βλ. Chen Rui-de, *Travellers*, σσ. 33-39.

στενότερες κι έτσι οι γνώσεις των Κινέζων για το Fu-lin βελτιώθηκαν σημαντικά. Απόδειξη τούτου είναι ότι όχι μόνο τοποθετούν τούτο δυτικά της Συρίας ή ΒΔ της Περσίας, αλλά και ότι ξεχωρίζουν το Βυζάντιο, ως κράτος, από τις πρώην βυζαντινές επαρχίες της Ανατολής, ονομάζοντας το πρώτο Μεγάλη και τις δεύτερες Μικρή Fu-lin, μολονότι, τις περισσότερες φορές, με το όνομα Fu-lin καλύπτονται όλα τα παλαιά εδάφη του Βυζαντίου.²⁰¹

β) Οι διπλωματικές σχέσεις ανάμεσα στις δυο αυτοκρατορίες

Ο D. Obolensky στο έργο του, "The principles and methods of Byzantine diplomacy", θεωρεί τα χρόνια της βασιλείας από τον Ιουστινιανό ως τον Ηράκλειο ως μια από τις εποχές των μεγαλύτερων διπλωματικών επιτευγμάτων στη βυζαντινή ιστορία.²⁰² Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτός ο ισχυρισμός είναι σωστός, από την άποψη της βυζαντινής διπλωματίας με τα γειτονικά έθνη της αυτοκρατορίας, αλλά όσον αφορά τις διπλωματικές σχέσεις του Βυζαντίου με την Κίνα, έως το τέλος αυτής της εποχής, δεν είχαν αρχίσει ακόμη οι διπλωματικές ανταλλαγές. Μεγάλης σπουδαιότητας όμως ήταν η περίοδος από τα μέσα του 7ου ως τα μέσα του 8ου αιώνα .

Όπως έχουμε αναφέρει εν συντομία παραπάνω και θα συζητήσουμε λεπτομερώς στο επόμενο κεφάλαιο, οι ανταλλαγές πρεσβειών μεταξύ Βυζαντίου και δυτικών Τούρκων, το χρονικό διάστημα 568-576, εμπλούτισαν πολύ τις βυζαντινές γνώσεις για την Κίνα και αντιθέτως. Η διακοπή της Βυζαντινο-τουρκικής συμμαχίας το 576 δεν τερμάτισε ολοκληρωτικά τις σχέσεις μεταξύ Βυζαντίου και Ανατολής. Από την κινεζική πλευρά, το τέλος του 6ου αιώνα συνέπεσε με την επανεμφάνιση της Κίνας ως μιας ισχυρής δύναμης στην Ασία. Το 589 η δυναστεία των Σui ένωσε ολόκληρη την Κίνα κάτω από την εξουσία της, τερματίζοντας τη διάσπαση και την εμπόλεμη κατάσταση, που διήρκεσε για περισσότερο

²⁰¹ Βλ. Κορδώσης, Πρεσβείες, σ. 178 κ. ε., όπου γίνεται φανερό ότι: "Γεωγραφικά, . . . στην εποχή των Tang, με το όνομα Fu-lin εννοούνταν όλα τα εδάφη πέρα του Ευφράτη (έστω κι αν χωρίζονταν από μερικούς σε Μικρή και Μεγάλη Fu-lin). Εξάλλου, όπως είπαμε, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πριν την αραβική κατάκτηση όλα αυτά τα εδάφη ανήκαν σ' ένα κράτος με το όνομα Fu-lin. Πολιτικά, όμως τα πράγματα δεν ήταν έτσι. Όπως είναι γνωστό, από ένα χρονικό σημείο και ύστερα, η περιοχή της ανατολικής Μεσογείου δεν ανήκε πιά στο βυζαντινό κράτος κι έτσι δεν είναι δυνατόν, όταν τώρα γίνονταν λόγος, έμμεσα ή άμεσα, για κρατική ύποσταση της Fu-lin να εννοούνται τα εδάφη αυτά. Όταν δηλ. γινόνταν λόγος για κράτος (με το βασιλιά, τις πρεσβείες κλπ.) τότε εννοείται αποκλειστικά η ελεύθερη Fu-lin, το Βυζάντιο (και όχι βέβαια, οι Άραβες, οι οποίοι στην περίπτωση αυτή ονομάζονταν Ta-shih).

²⁰² Obolensky, Byzantine Diplomacy, σ. 56.

από τρισημίσι αιώνες, μετά την κατάρρευση της τελευταίας δυναστείας των Han (220-589 μ.Χ., ενώ ενδιάμεσα υπήρξε η βραχύβια ενωμένη αρχή των πρώιμων Jin, 265-316 μ.Χ.). Η δυναστεία των Sui άρχισε για μια ακόμα φορά να αναβιώνει το ενδιαφέρον της Κίνας για επέκταση στην κεντρική Ασία. Όταν ο αυτοκράτορας Yang-ti (605-617 μ.Χ.), που ξεχώριζε για την υπερβολική του φιλοδοξία για επέκταση της σφαιρας της αυτοκρατορικής του επιρροής, ανέβηκε στο θρόνο, το 605 μ.Χ., η αυλή των Sui εγκαινίασε και έθεσε σε ισχύ το σχέδιό της για ανακατάληψη των δυτικών περιοχών και φρόντισε να έλθει σε συνεννόηση με τις δυτικές χώρες, από τις οποίες η Βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν μια από τις πλέον σημαντικές. Το *Sui-shu*, ή η δυναστική ιστορία των Sui, μας πληροφορεί.²⁰³

"Στην εποχή του αυτοκράτορα Yang-ti, της δυναστείας των Sui, ο Bei Ju (Pei chu) στάλθηκε έξω για να συνεννοηθεί με τους δυτικούς λαούς. Το αποτέλεσμα ήταν, ότι όλοι οι άλλοι λαοί έστειλαν απεσταλμένους στην αυλή των Sui, εκτός του Tian-chu (Ινδία) και του Fu-lin. Τούτο αντιμετωπίστηκε από τον αυτοκράτορα με μεγάλη λύπη."

Πιθανότατα, η απόπειρα του Yang-ti να ανοίξει επικοινωνία με το Βυζάντιο αποσκοπούσε στο να συλλέξει θησαυρούς και να επεκτείνει το αυτοκρατορικό του κύρος, όπως έκανε με τις άλλες δυτικές χώρες.²⁰⁴ Δεν είμαστε καθόλου βέβαιοι για τους λόγους για τους οποίους ο αυτοκράτορας απέτυχε στην προσπάθειά του, αλλά ο F. Hirth την αποδίδει στην έχθρότητα μεταξύ Περσών και Ρωμαίων.²⁰⁵ Όμως, το γεγονός ότι το Fu-lin στις κινεζικές πηγές της δυναστείας των Sui ταυτίζεται ολοφάνερα με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, με κέντρο την Κωνσταντινούπολη, υποδηλώνει, πιθανότατα, ότι το μήνυμα του Yang-ti μεταταβιάσθηκε μέσω του βορείου ευρασιατικού δρόμου, αντί του παραδοσιακού κεντρικού δρόμου του μεταξιού και, επομένως, η πρόταση του Hirth δεν μπορεί να γίνει δεκτή χωρίς αντιρρήσεις.²⁰⁶

²⁰³ *Sui-shu*, 67- *Jiu-tang-shu*, 198: "Ο αυτοκράτορας Yang-ti της δυναστείας των Sui επιθυμούσε να ανοίξει σχέσεις με το Fu-lin, αλλά δεν το πέτυχε."

²⁰⁴ *Sui-shu*, 24: "Η δυτική περιοχή είναι πλούσια σε θησαυρούς, για αυτό ο αυτοκράτορας έδωσε εντολή στον Bei Ju να πάει στο Zhang-ye (το δυτικό Kan su) ως επιθεωρητής των εμπορικών υποθέσεων των ξένων εμπόρων. Αυτός ο υπουργός 'έπειθε' τους εμπόρους (να έρθουν στην Κίνα) με το να περιγράφει το πλεονέκτημα της επίσκεψης στην κινεζική αυλή. Έτσι προήλθε η κυκλοφορία των αλλοδαπών των δυτικών περιοχών, η οποία συνεπαγόταν δαπάνη που ανερχόταν σε εκατομμύρια, για τις ενδιάμεσες νομαρχίες, σχετικά με τον προορισμό των συνοδευτών και την υποδοχή."

²⁰⁵ Hirth, *The Mystery*, σ. 8, 197: "Οι Πέρσες δεν επέτρεψαν στον Κινέζο πρεσβευτή να προχωρήσει προς το Fu-lin."

²⁰⁶ Κορδώσης, Fu-lin, σ. 144, όπου όμως, σωστά, σημειώνεται ότι δεν αποκλείεται οι Πέρσες να έλεγχαν μέρος της περιοχής του Καυκάσου, δεδομένου ότι είχαν στήσει ενέδρα στη Σουανία για να συλλάβουν τον Ζήμαρχο, ενώ, υπήρχε φόβος να παραφύλαγαν και ακόμη βορειότερα, στον Κωφή-να ποταμό!

Το σχέδιο του Yang-ti σχετικά με την ανακατάληψη των δυτικών περιοχών και το άνοιγμα της επικοινωνίας με το Fu-lin ήταν κυρίως εμπνευσμένο από τις πληροφορίες που συλλέχθηκαν από τον ευφυή υπουργό του, Βεί Ju, ο οποίος στάλθηκε στο δυτικό Kansu (Zhang-ye), για να αναλάβει την ευθύνη του ξένου εμπορίου, όταν ένας μεγάλος αριθμός αλλοδαπών εμπόρων συνέρρεε σε αυτή την περιοχή, στις αρχές της βασιλείας του (605 μ.Χ.). Ο υπουργός αυτός, έχοντας αντιληφθεί τη φιλοδοξία του κυρίου του, για επέκταση της αυτοκρατορίας του, ζητούσε από τους ξένους εμπόρους να του παρέχουν πληροφορίες για τα ήθη και τα έθιμα, καθώς και για την τοπογραφία των χωρών τους και έτσι συνέθεσε ένα γεωγραφικό έργο με το όνομα *Xi-yu-tu-zhi* (Εικονογράφηση των Δυτικών Περιοχών), που το αφιέρωσε στον αυτοκράτορα. Σε αυτό το έργο ο Βεί Ju περιέγραψε τρεις κύριους δρόμους προς τη Δύση, από τους οποίους ο βόρειος έφθανε στην Κωνσταντινούπολη.²⁰⁷ Οι φιλοδοξίες του αυτοκράτορα μεγάλωσαν με αυτή την αναφορά. Η δήλωση του υπουργού ότι εκεί, στις δυτικές χώρες, υπήρχαν άφθονοι θησαυροί και το ενδεχόμενο κατάκτησης του Tu-yu-hun (στις νεότερες επαρχίες Qinghai και νότιες Xinjiang) βοήθησαν τον αυτοκράτορα να αποφασίσει να ανοίξει σχέσεις με τη δυτική περιοχή. Το 607 μ.Χ., πάνω από είκοσι χώρες από τη δυτική περιοχή πείσθηκαν να στείλουν απεσταλμένους στην αυλή των Sui και τον ίδιο χρόνο ο αυτοκράτορας κατέλαβε το Tu-yu-hun. Με την κατοχή αυτής της βάσης, ο αυτοκράτορας πιθανόν εγκαινίαζε το σχέδιό του για επικοινωνία με το Fu-lin. Η απασχόλησή του όμως με τους κορεατικούς πολέμους και η καταστολή εσωτερικής ανταρσίας, μετά το 611 μ.Χ., του άφησαν μικρή πιθανότητα να επανέλθει στο παλιό του εγχείρημα. Συνεπώς, η προσπάθειά του να επικοινωνήσει με το Βυζάντιο μπορούσε να τελεσφορήσει μόνο κατά την περίοδο από το 607 ως το 611.²⁰⁸

Λαμβάνοντας υπ' όψη τον χρονικό περιορισμό του γεγονότος, επανερχόμαστε στην αποτυχία του αυτοκράτορα σε αυτή την προσπάθειά του. Ανάμεσα στις χώρες που έστειλαν απεσταλμένους στην αυλή των Sui, κάποιες από αυτές αναμφίβολα θα είχαν πληροφορηθεί την πρόθεση του αυτοκράτορα από τους αγγελιοφόρους του Βεί Ju, άλλες, ωστόσο, ίσως να είχαν πληροφορίες από τους εμπόρους τους, οι οποίοι είχαν δώσει συνέντευξη στον Βεί Ju. Εικάζουμε,

²⁰⁷ *Sui-shu*, 67: "... από το δρόμο του Yi-wu (Hami), Pu-lei-hai (η λίμνη Barkul), των φυλών Tiele (Töls), της αυλής του Tu-jue Kehan (Τούρκος χαγάνος) και διασχίζοντας το ποτάμι που κυλά βόρεια, στη χώρα του Fu-lin και τη δυτική θάλασσα." 北道从伊吾经蒲类海、铁勒部、突厥可汗庭，度北流河水，至拂菻国，达于西海。

²⁰⁸ Βλ. Yu Tai-shan, *The Cultural History*, σσ. 133-137· Ο Hirth, *The Mystery*, σ. 196, δεν δικαιώνεται όταν ισχυρίζεται ότι: "the mission may have been sent during any of the thirteen years of the Ta-ye period, i. e. from 605 to 617."

ότι με τον ίδιο τρόπο θα έγινε προσπάθεια σύναψης σχέσεων με το Βυζάντιο. Το θέμα είναι, συνεπώς, αν η επιθυμία του Yang-ti έφθασε στην αυλή του Βυζαντίου· επιπλέον, ακόμα και αν υποθέσουμε ότι το μήνυμα έγινε πράγματι γνωστό στη βυζαντινή αυλή, δεν θα έπρεπε να αναμένουμε ότι το Βυζάντιο θα απαντούσε στην πρόταση, επειδή ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Φωκάς (602-610), ένας "άξεστος, αμόρφωτος, αγροίκος και ημιβάρβαρος" άνθρωπος,²⁰⁹ ήταν απασχολημένος με την αιματηρή καταστολή των εσωτερικών εχθρών, λόγω της παράνομης ανόδου του στο θρόνο, και με το ζήτημα των συγκρούσεων με τον εξωτερικό εχθρό, την Περσία.

Ωστόσο, οι βυζαντινοί απεσταλμένοι έφθασαν στην αυλή των Tang τρεις δεκαετίες αργότερα, το 643 μ.Χ., όπως μαθαίνουμε από το *Jiu-tang-shu*:²¹⁰

"Στο 17ο χρόνο της εποχής Zheng-guan του αυτοκράτορα Tai-zong (Tai-tsong 626-649 μ.Χ.), ο βασιλιάς της χώρας του Fu-lin, Po-to-li, έστειλε απεσταλμένους στην αυλή της Κίνας, για να προσφέρει φόρο από κόκκινο γυαλί και πράσινο κονιορτοποιημένο χρυσό. Ο αυτοκράτορας Tai-zong είχε την ευχαρίστηση να απευθύνει μια ευγενική και επιδοκιμαστική επιστολή σε αυτή την πρεσβεία, και έδωσε μεταξύ και δαμάσκο (είδος πολυτελούς υφάσματος) στους απεσταλμένους."

Νεότερος μελετητής κατατάσσει τις βυζαντινές πρεσβείες σε επτά είδη, από τα οποία το ένα αποβλέπει "στο να προλάβει εχθρική πράξη γειτονικών χωρών ή να κηρύξει τον πόλεμο σε αυτές."²¹¹ Όμως, νομίζω, ότι θα έπρεπε να προστεθεί ένα όγδοο, δηλ. η πρεσβεία που είχε ως σκοπό να επιδιώξει τη συμμαχία ενός έθνους για να ασχοληθεί με τρίτο εχθρό· για παράδειγμα, βυζαντινές πρεσβείες στάλθηκαν στους Λευκούς Ούννους,²¹² στους Τούρκους και τους Χαζά-

²⁰⁹ Barker, *Justinian*, σ. 228.

²¹⁰ *Jiu-tang-shu*, 198: 贞观十七年拂菻王波多力遣使献赤玻璃、绿金精等物。太宗降玺书答慰，赐以绮缡焉。

²¹¹ Χρυσός, Βυζαντινή Διπλωματία, σ. 402: "Πρώτον, πρεσβείες με σκοπό την κοινοποίηση της ανόδου στο θρόνο ενός εκάστου βυζαντινού αυτοκράτορα και την επικύρωση του ισχύοντος καθεστώτος διακρατικών σχέσεων με έναν έκαστο των ξένων ηγεμόνων, δεύτερον, πρεσβείες για την αναγνώριση ξένων ηγεμόνων μετά την κατάληψη της εξουσίας, τρίτον, πρεσβείες αναγγέλλουσες σημαντικές νίκες στην αντιμετώπιση εχθρικών επιδρομών ή / και σημαντικά προσωπικά συμβάντα, όπως οι βασιλικοί γάμοι, η απόκτηση πορφυρογέννητων τέκνων κ.λπ., τέταρτον, πρεσβείες που έστελνε το Βυζάντιο ανταποκρινόμενο σε παρακλήσεις παρεμβάσεως σε εσωτερικές πολιτικές διενέξεις των συμμάχων, όπως και σε δυναστικές έριδες, πέμπτον, πρεσβείες για τον καθορισμό των εμπορικών συναλλαγών, έκτον, πρεσβείες που απέβλεπαν να εμποδίσουν εχθρικές ενέργειες των γειτόνων ή να αναγγείλουν την κήρυξη του πολέμου προς αυτούς και τέλος, έβδομον, ο μεγάλος αριθμός πρεσβειών που έργο τους ήταν οι διαπραγματεύσεις για την περάτωση του πολέμου και τη σύναψη συνθηκών ειρήνης."

²¹² Vasiliev, *Justin the First*, σ. 264.

ρους²¹³ κατά τη διάρκεια των περσικών επιθέσεων. Η βυζαντινή προεβία στην Κίνα το 643 ανήκει στην ίδια κατηγορία;

Η βυζαντινή ιστορία, στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα, χαρακτηρίζεται από ατελείωτους αγώνες εναντίον εισβολέων, Περσών ή βαρβάρων.²¹⁴ Από το 603 — έτος που ο Πέρσης βασιλιάς Χοσρόης Β' άρχισε πόλεμο εναντίον του Βυζαντίου, με τη δικαιολογία της εκδίκησης για τη σφαγή του αυτοκράτορα Μαυρικίου, από το σφετεριστή Φωκά — ως το 627, όταν ο Ηρόκλειος κατατρόπωσε τον περσικό στρατό στη μάχη της Νινευί, οι δυο πλέον ισχυρότερες χώρες στη Δύση είχαν σχεδόν εξαντλήσει τις δυνάμεις τους. Έτσι, όταν οι ισλαμιστές Άραβες εμφανίστηκαν, τα επόμενα χρόνια, στη Μέση Ανατολή και εξαπέλυαν μεγάλες και ορμητικές επιθέσεις, καμία από τις δυο δυνάμεις δεν μπόρεσε να οργανώσει αποτελεσματική αντίσταση. Η σασσανιδική Περσία έγινε εύκολο θύμα στις σφοδρές αραβικές επιθέσεις στη δεκαετία του 630,²¹⁵ αλλά και το Βυζάντιο υπέφερε επίσης πολύ. Ο αραβικός στρατός νίκησε το βυζαντινό στη μάχη της Ajnadaya, το 634, και κατέλαβε τη Δαμασκό και την Έμεσσα το 635. Στην κρίσιμη μάχη του ποταμού Ιερομίακα (Yarmuk) το 636, ο βυζαντινός στρατός καταστράφηκε ολοσχερώς. Η ιερή πόλη της Ιερουσαλήμ παραδόθηκε στους Άραβες το 638 και η Καισάρεια δυο χρόνια αργότερα. Το 640 οι Άραβες άρχισαν να εισβάλλουν στην Αίγυπτο και το 642 έπεσε η Αλεξάνδρεια, η βάση του βυζαντινού στόλου.²¹⁶

Η βίαιη απόσπαση από τους Άραβες του μεγαλύτερου μέρους της βυζαντινής επικράτειας στην Ασία και τη βόρεια Αφρική δημιούργησε δύσκολη κατάσταση για το Βυζάντιο. Η βυζαντινή στρατιωτική δύναμη ήταν πολύ αδύναμη για να σταματήσει την αραβική προέλαση. Η διπλωματία, που είχε αποδειχθεί τόσο αποτελεσματική στις προηγούμενες κρίσεις που προκλήθηκαν από βαρβαρικές εισβολές, εμφανίστηκε ως το μόνο μέσο για να σώσει το μέλλον του Βυζαντίου, το χειρότερο, όμως, είναι ότι δεν υπήρχε ισχυρή γειτονική δύναμη για να συνεργαστεί μαζί της το Βυζάντιο, δεδομένου ότι οι Τούρκοι ήταν διαιρεμένοι και αντιμετώπιζαν προβλήματα. Μια από τις ισχυρότερες δυνάμεις, στην οποία μπορούσε να βασιστεί τώρα το Βυζάντιο, ήταν η Κίνα των Tang, η οποία πλησίαζε στο ζενίθ της δόξας της, λίγο πριν την ολοκληρωτική της νίκη επί των Δυτικών Τούρκων.

Οι Yule και Hudson δικαιώνονται, νομίζω, πλήρως, όταν συνδέουν τη βυ-

²¹³ Chavannes, *Tou-kiue*, IV, 4· Obolensky, *Northern Neighbours*· Brown, *Later Antiquity*, σ. 169.

²¹⁴ Brown, *Later Antiquity*, σσ. 157, 169-170.

²¹⁵ Η αραβική υποδοούλωση της Περσίας επιτεύχθηκε κυρίως μέσω των μαχών της Kadesiya (al-Qadisiyah) τον Ιούνιο του 637 και της Μοσούλης (al-Mawsil) το 641, βλ. Hitti, *Arabs*, κεφ. XIII.

²¹⁶ Bury, *A History*, II, σσ. 258-273. Hitti, *Arabs*, κεφ. XII, XIV.

ξαντινή πρεσβεία στην Κίνα, το 643, με την αραβική πίεση.²¹⁷ Αυτή η άποψη ενισχύεται από το γεγονός ότι περσική πρεσβεία στάλθηκε για βοήθεια στην Κίνα το 638, όταν οι Άραβες πίεξαν αφόρητα τους ιθύνοντες της περσικής επικράτειας.²¹⁸ Ίσως ενισχύεται επίσης από τις πιθανές πληροφορίες που έφερε η πρεσβεία του 643 σχετικά με την επικρατούσα κατάσταση αυτής της περιόδου, πληροφορίες που προφανώς έχουν σχέση με την αραβική προέλαση και που βρισκόμαστε στα κινεζικά χρονικά των T'ang.²¹⁹

"Όταν το Ta-shi (Άραβες) έγινε ισχυρότερο από άλλες χώρες, έστειλε το μεγάλο του στρατηγό Mo-ie ²²⁰ να πολιορκήσει την πρωτεύουσα πόλη του Fu-lin.

²¹⁷ Yule, *Cathay*, I, σσ. 54-55: "Considering that the Musulmans had in the seven preceding years wrested Syria from the Roman Empire and Persia from the Sassanian kings; that Yezdegerd, the last of these latter, had sent envoy to China to seek support, and that the suzerainty of T'ai-tsung was acknowledged in Farhanah, Bactria, and a part at least of Afghanistan and Khorassan, it seems not impossible that the object of the Byzantine mission also was to stir up a Chinese diversion against the terrible new enemy (the Arabs)." Hudson, *Europe and China*, σ. 130: "With the Roman dominion extending over Persarmenia from 633, with Chinese supremacy carried at about the same time apparently as far as Merv, and with the storm of Arab conquest sweeping up against Byzantium from south, what could be more likely than that the Roman government should have endeavoured to cultivate friendly relations with any great power which might conceivably give assistance against the Arab foe? The Byzantines had grown accustomed to look to Central Asia for division hostile to Persia;... what more natural than the Byzantines should seek in the same direction for a counterpoise against the nation which had supplanted the Sassanians in Persia?"

²¹⁸ Yule, *Cathay*, I, σ. 96· Chavannes, *Tou-kiue*, IV, 5.

²¹⁹ *Jiu-tang-shu*, 198: 自大食强盛, 渐陵诸国, 乃遣大將軍摩拽伐其都城。因约为和好, 请每岁输之金帛, 遂臣属大食焉。 Υποστηρίχθηκε ότι οι πληροφορίες για την πολιορκία της Fu-lin ήλθαν στην Κίνα με την πρεσβεία το 643 μ.Χ.. Έτσι, ο Hirth, *China*, σσ. 296-297, πιστεύει ότι "η πρωτεύουσα" του Fu-lin, σε αυτό το απόσπασμα, ταυτίζεται με την Αντιόχεια: "Antioch was besieged by the Arabs in AD 638; the 'Queen of the East' had to ransom the preservation of life and religious freedom by the payment of tribute, and thus became a provincial city of the Khalif Empire."· Hirth, *The Mystery*, σ. 16· Shiratori, *New Attempt*, σσ. 287-290.

²²⁰ Ο Mo-ie στην κινεζική πηγή αντιπροσωπεύει τον Muavia, ο οποίος ήταν κυβερνήτης της Συρίας μετά το 639. Αυτό το χωρίο αφηγείται την αραβική υποδούλωση της Συρίας το 633-640. Η κατάληψη της Συρίας διεξήχθη κυρίως από τους Khalid και Abu-Ubaydah. Βλ. Hitti, *Arabs*, σσ. 147-154. Ο Shiratori, *New Attempt*, σ. 290, αναφέρει ότι "the reason why it is described as conducted by Mo-ie (Muavia) must be, not merely because Muavia actually achieved distinction by great military services, but because he became the ruler of Syria since 639 and was well-known even in the Far East." Μερικοί μελετητές συνδέουν αυτό το χωρίο με τις επιθέσεις εναντίον του Βυζαντίου και την πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τον Χαλίφη Muavia μεταξύ 671-678. Βλ. Yule, *Cathay*, I, σσ. 48-49· Zhang Xinglang, *The Collection*, I, σσ. 98-99· Hudson, *Europe and China*, σ. 129· Chavannes, *Notes*, 37-39· Κορδώσης, *Πρεσβείες*, σσ. 151-152· Qi Si-he, *The Relation*, σ. 16. Αλλά αυτή η άποψη δεν μπορεί να σταθεί, επειδή η πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από το Muavia τελείωσε με την υπόσχεση των Αράβων για μια τριαντάχρονη ειρήνη και πληρωμή 3.000 χρυσών νομισμάτων στο Βυζάντιο, πενήντα σκλάβων και πενήντα αλόγων κάθε χρόνο. Ο Shen Fu-wei, *Cultural Intercourses*, σ. 139, συνδέει το χωρίο με τις επιθέσεις εναντίον της Κωνσταντινούπολης από τον Halun-al-Rasid. Οι Thierry και Morrisson, *Monnaies Byzantines*, σ. 140, σημ. 43, το συνδέουν με την εισβολή του Muavia στην Αρμενία.

Η ειρήνη επιβλήθηκε με συμφωνία, η πόλη προσφέρθηκε να πληρώνει κάθε χρόνο φόρο σε χρυσό και μετάξι, και τελικά έγινε όργανο του Ta-shi."

Είναι προφανές ότι η αυλή των Tang δεν ικανοποίησε τη βυζαντινή πρόταση, όπως και στην περίπτωση της περσικής αποστολής, το 638. Ο λόγος που ο αυτοκράτορας Tai Zong δέχθηκε τους απεσταλμένους με ευγένεια και ενθουσιασμό οφειλόταν εν μέρει στο γεγονός ότι αυτοί ήλθαν από τη μακρινή μεγάλη δυτική χώρα με την οποία η Κίνα επιθυμούσε για μακρό χρονικό διάστημα να επικοινωνήσει, πέρα από το ότι ο μεγάλος αυτός αυτοκράτορας ήρθε σε δύσκολη θέση λόγω της άρνησης του αιτήματός τους. Όσον αφορά τώρα την άρνηση βοήθειας και στην Περσία και στο Βυζάντιο, μπορούμε απλά να απαριθμήσουμε μερικούς λόγους: Πρώτον, η Κίνα είχε για μακρό χρονικό διάστημα προσκολληθεί στην παραδοσιακή δογματική διπλωματική αρχή, "διαπραγματεύεσαι με τον άμεσο εχθρό, καλλιεργώντας συμμαχίες με τους πιο μακρινούς, ως προς την απόσταση και το ενδιαφέρον, (έμμεσους) λαούς": συνεπώς, ο ευφυής αυτοκράτορας δεν μπορούσε να συμμετέχει στις βυζαντινές εκστρατείες με τους Άραβες, που ανήκουν στη δεύτερη κατηγορία, οι οποίες θα ανάλωναν την αυξημένη δύναμη της Κίνας σε ανθρώπους και πλούτο· δεύτερον, η Κίνα βρισκόταν ίσως στην κρίσιμότερη στιγμή της επικράτησης πάνω στους εξασθενημένους δυτικούς Τούρκους, και δεν είχε την άνεση για να μεσολαβήσει στις εχθροπραξίες ανάμεσα στους Άραβες και την Περσία ή τους Άραβες και το Βυζάντιο· τρίτον, η κινεζική αυλή γενικά δεν τηρούσε άσχημη συμπεριφορά προς τους νεο-ανερχόμενους Άραβες, μολοντί η ίδια έτρεφε σεβασμό για την Περσία και το Βυζάντιο. Μια ιδέα παίρνουμε από την αρνητική απάντηση του Tai Zong στον Πέροσιν απεσταλμένο που αναζητούσε υποστήριξη, το 638,²²¹ μολοντί αναφέρεται από Άραβα ιστορικό, για να εξυψώσει τους συμπατριώτες του.

Συνεχίζουμε με τα προβλήματα που παρουσιάζονται από την πρεσβεία του 643: Ποιός ήταν ο βασιλιάς του Fu-lin, Po-to-li; Και ποιόν δρόμο πήραν οι απεσταλμένοι για την Κίνα; Σχετικά με το πρώτο πρόβλημα, οι απόψεις ποικίλλουν μεταξύ των ερευνητών, επειδή το όνομα δεν έχει τίποτα κοινό με οποιονδήποτε Βυζαντινό αυτοκράτορα αυτής της περιόδου. Μολοντί προτάθηκαν ο Θεόδωρος, αδελφός του Ηρακλείου, ο Πάπας Θεόδωρος,²²² ο Πατριάρχης

²²¹ Ο Άραβας ιστορικός Tabari κατέγραψε το μήνυμα του αυτοκράτορα : "It is just that kings should help one another, but I have gathered from your ambassador what manner of men are these Arabs, what their habits, their religion, and the characters of their leaders are. People who have such a faith and such leaders will carry all before them. Try, then, to make the best of things by gaining their good graces." *Tarikh al-Rusul wa-l-Muluk*, 1, σ. 2692, παρατιθέμενο από τον Abidi, *China*, σ. 7· Wang Xiao-fu, *Tang, Tibet and Arabs*, σσ. 88-92.

²²² Αυτή την άποψη υπερασπίστηκαν οι Klaproth και Pauthier. Πρβλ. H. Yule, *Cathay*, I, σ. 54. Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σ. 98· Shen Fu-wei, *Cultural Intercourses*, σ. 138.

Αντιοχείας²²³ καθώς και άλλα πρόσωπα,²²⁴ κλίνουμε στη άποψη ότι ο E. Chavannes έχει, κατά πάσα πιθανότητα, δίκιο, όταν προτείνει ότι το όνομα αυτό αντιπροσωπεύει τη μεταγραφή της λέξης βασιλεύς.²²⁵ Η άποψη δε βασίζεται μόνο στη φωνητική ομοιότητα με το Po-to-li, αλλά επίσης και στη σκέψη ότι κανένας άλλος εκτός από τον Βυζαντινό αυτοκράτορα δεν θα επιθυμούσε περισσότερο να περάσει την ισλαμική κρίση με διπλωματικά μέσα. Έτσι είναι πιθανόν ο αυτοκράτορας Ηράκλειος να ήταν ο βασιλιάς εκείνος που έστειλε την πρεσβεία, όχι πολύ πριν από το θάνατό του, το Φεβρουάριο του 641 μ.Χ.²²⁶

Όσον αφορά το δρόμο που ακολούθησαν οι Βυζαντινοί απεσταλμένοι, είναι φανερό ότι ταυτίζεται με εκείνον της ευρασιατικής στέππας,²²⁷ ο οποίος περνούσε από τα βόρεια της Κασπίας και της Αράλης, τη βόρεια πλαγιά των βουνών Tian-shan, το Hami (Yi-wu) και οδηγούσε προς την Ch'ang-an, την πρωτεύουσα της Κίνας των Tang. Με άλλα λόγια, οι απεσταλμένοι ακολούθησαν το δρόμο που πήραν οι βυζαντινές και τουρκικές πρεσβείες, από το 568 ως το 576, και περιγράφηκε από τον Bei Ju. Η αραβική κατάληψη της Περσίας και ο έλεγχος της Ερυθράς θάλασσας άφηναν μικρά περιθώρια στους Βυζαντινούς απεσταλμένους να αναζητούν πέρασμα προς αυτή την κατεύθυνση. Αντίθετα, η αναγνώριση της κυριαρχίας της Κίνας ανατολικά του Ωξου, στο βόρειο Αφγανιστάν και στο Χωρασάν, τους επέτρεπε να χρησιμοποιούν το βόρειο δρόμο, με άνεση.

Την πρεσβεία του 643 ακολούθησαν άλλες έξι, το 667, το 701, το 711, το 719 (δυο φορές) και το 742. Θα αναφερθούμε συνοπτικά σ' αυτές, δεδομένου ότι δεν εμπίπτουν στα χρονολογικά όρια της μελέτης μας. Από την πλευρά του κινήτρου, αυτές οι αποστολές, όπως εκείνη του 643, εμπίπτουν προφανώς στην ίδια κατηγορία, δηλ., στην αναζήτηση συνεργασίας με την Κίνα, για την αντιμετώπιση της αραβικής κρίσης, όμως, τούτο δε σημαίνει ότι οι πρεσβείες στάλθη-

²²³ Hirth, *China*, σσ. 129-130· Hirth-Rockhill, *Chau Ju-kua*, σ. 105· Cen Zhong-mian, *Origin*, σσ. 232-233· Boulnois, *Silk Road*, σ. 159.

²²⁴ Ο Chen Zhi-qiang, π.χ., *Μελέτη*, σ. 165, προτείνει ότι αντιπροσωπεύει τον στρατηγό Πτολεμαίο.

²²⁵ *TP*, Δεκ. 1913, σ. 798. Κορδώσης, *Πρεσβείες*, σσ. 182-183: "Είναι βέβαιο ότι οι Κινέζοι άκουγαν για πρώτη φορά τον τίτλο αυτό, αφού εμφανίζεται επί Ηρακλείου και τον εξέλαβαν ως όνομα του βασιλιά της Fu-lin."

²²⁶ Qi Si-he, *The Relations*, σσ. 15-16· Xia Nai, *The Relations*, σ. 3· Beazley, *The Dawn*, σ. 474: "... We may suppose were sent by Heraclius to win the help of China against the Arabs."

²²⁷ Ο Boulnois, *Silk Road*, σ. 159, δεν δικαιώνεται στην υπόθεση ότι "it was in AD 643, ... that, by way of Ceylon and Indo-China, or perhaps with some Sogdian caravan, an ambassador came to the court of the Tang from a certain Po-to-li (which seems to have been pronounced Batdalik), king of Fu-lin or Ta-chin." Ο Christides, *New Light*, σ. 34, έχει επίσης την ίδια γνώμη, "obviously this embassy -- about which nothing is said in the Byzantine sources -- was sent by the Byzantines through the Red Sea."

καν απαραίτητα από τους αυτοκράτορες. Η αποστολή του 667, όπως λέγεται, έφερε στην κινεζική αυλή ένα φόρο, το Di-ye-ja (Ti-yeh-ka), που ταυτίστηκε ικανοποιητικά από τον Hirth με τη *θηριακή* (téyaka, ti-yeh-ka), φάρμακο που αποτελούσε πανάκεια στους αρχαίους και μεσαιωνικούς χρόνους.²²⁸ Δεν υπάρχουν λεπτομέρειες για την πρεσβεία του 701,²²⁹ και το ίδιο συμβαίνει και με την πρεσβεία του 711.²³⁰ Ο πρεσβευτής, στον πρώτο μήνα, του 719, όπως έχουμε πει, ήταν ένας μεγάλος αρχηγός (ta-shou-ling) του Tu-huo-lo (Tokharestan). Η πρεσβεία έφερε στην κινεζική αυλή από δυο λιοντάρια και αντιλόπες.²³¹ Αξιοσημείωτο είναι ότι, αρκετούς μήνες μετά, στο ίδιο έτος, ένας *ιερέας μεγάλης αρετής* στάλθηκε στην Κίνα από το Fu-lin· επίσης ένας άλλος *ιερέας μεγάλης αρετής* στάλθηκε στην Κίνα στον πέμπτο μήνα του 742. Ο τελευταίος συνδέονται, από πολλούς ερευνητές με νεστοριανούς κληρικούς.²³² Αυτές οι πληροφορίες μας υπενθυμίζουν το γεγονός ότι οι νεστοριανοί χριστιανοί στην κεντρική Ασία ίσως είχαν έμμεση σχέση με τους αγώνες εναντίον των Αράβων, μολονότι δεν είμαστε απολύτως βέβαιοι, εάν η τελευταία πρεσβεία ήταν περισσότερο θρησκευτική ή πολιτική.²³³ Προφανώς, οι απεσταλμένοι των παραπάνω πρεσβειών από την Κωνσταντινούπολη στην Κίνα ή την Κ. Ασία, έκαναν χρήση του βόρειου δρόμου.²³⁴

Μετά την πρεσβεία το 742, υπήρξε μακρά αναστολή των βυζαντινο-κινεζικών διπλωματικών σχέσεων, έως ότου μια άλλη πρεσβεία από το Fu-lin ήλθε στην Κίνα το 1081. Αυτή η πρεσβεία, μαζί με εκείνης του 13ου και 14ου αιώνα,

²²⁸ Hirth, *China*, σσ. 276-279.

²²⁹ Για αυτή την πρεσβεία το *Jiu-tang-shu*, σημειώνει απλά: "Στον πρώτο χρόνο του Ta-ju (701 μ.Χ.), στάλθηκε άλλη μια πρεσβεία στην Κίνα (από το Fu-lin)."

²³⁰ *Ce-fu-yan-gui*, 970: "Στο 12ο μήνα του δεύτερου χρόνου του Jing-yu (711 μ.Χ.), το Fu-lin έστειλε τοπικό προϊόν στην αυλή μας."

²³¹ *Jiu-tang-shu*, 198. Ο Yule, *Cathay*, 1, σ. 55, κάνει λάθος στην ερμηνεία αυτού του χωρίου: "In 719 arrived another embassy from ruler of Fu-lin, who is termed on this occasion, not king, but YENTHOHOLO, of the rank of Premier Functionary of the Empire, bringing presents of lions and great sheep with spiral horns." Επί πλέον, υποθέτει ότι το Yenthoholo έχει σχέση με τον *Λέοντα Ισαυρο*.

²³² *Jiu-tang-shu*, 198: Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σσ. 99-100.

²³³ Shen Fu-wei, *Cultural Intercourses*, σ. 138: "In the period when the Tang Dynasty confronted the Arab expansion in Central Asia, the Byzantine Empire tried several times to establish an alliance by mediation of the (Nestorian) Christians with China so that they could obtain Chinese assistance to resist the sweeping forward of the Arabs in Central Asia." Αλλά ο Yule, *Cathay*, 1, σ. 56, σημειώνει, στην Περιγραφή του Xi'an, τη χρήση του ίδιου τίτλου "ιερέας μεγάλης αρετής", που αποδίδεται σε έναν ιερέα του Ta-chin που έφθασε στην Κίνα το 744, προτείνοντας: "the same event is alluded to (in the two cases), and it (the embassy in 742) may appertain rather to the mission of the nestorian Church than to the political relations of the Eastern Empire with China."

²³⁴ Κορδάσης, *Πρεσβείες*, σσ. 183-184.

έχουν γίνει αντικείμενο πολλών συζητήσεων, δεδομένου ότι υπάρχουν προβλήματα ακόμη και για την εθνική ταυτότητά τους.²³⁵

γ) Τα βυζαντινά νομίσματα που βρέθηκαν στην Κίνα: Μια αρχαιολογική μαρτυρία

Για την επιτυχή βυζαντινο-κινεζική επικοινωνία σε αυτή την περίοδο, εύγλωττη μαρτυρία αποτελούν τα βυζαντινά νομίσματα που βρέθηκαν στην Κίνα, τις τελευταίες δεκαετίες. Το γεγονός ότι τα βυζαντινά νομίσματα έρχονται, σε αριθμό, μετά τα σασσανιδικά, ανάμεσα στα ξένα νομίσματα που ανακαλύφθηκαν στην Κίνα, αποδεικνύει, ως ένα σημείο, την σπουδαιότητα της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, στο εμπόριο με την Κίνα.

Η ανακάλυψη των βυζαντινών νομισμάτων είναι ένα από τα μεγάλα επιτεύγματα της κινεζικής αρχαιολογίας, αφότου θεμελιώθηκε η Λαϊκή Δημοκρατία της Κίνας, το 1949. Οι αναφορές στα βυζαντινά νομίσματα προκάλεσαν μεγάλη περιέργεια και ισχυρό ενδιαφέρον μεταξύ των αρχαιολόγων και ιστορικών. Κανείς δεν μπορεί να προβλέψει πόσα νομίσματα θα βρεθούν στην Κίνα στο μέλλον, όμως, με τις υπάρχουσες κύριες αναφορές και μελέτες από μελετητές όπως οι Xia Nai,²³⁶ Francois Thierry και Cecile Morrisson,²³⁷ μπορούμε να έχουμε μια ατελή αλλά αρκετά σαφή αντίληψη για την κυκλοφορία των βυζαντινών νομισμάτων στην Κίνα.

Μέχρι σήμερα, έχουν βρεθεί στην Κίνα 32 βυζαντινά νομίσματα και απομιμήσεις βυζαντινής έμπνευσης.²³⁸ Με βάση τη μελέτη των F. Thierry και C.

²³⁵ Για λεπτομέρειες, βλ. Κορδώση, Πρεσβείες, και την ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, *Μελέτη* του Chen Zhi-qiang. Ο πρώτος, σ. 187 κ.ε., θεωρεί βέβαιο ότι τουλάχιστο οι πρεσβείες του τέλους του 11ου αιώνα, στάλθηκαν από τους Σελτζούκους Τούρκους, οι οποίοι, την εποχή εκείνη είχαν καταλάβει μεγάλα τμήματα της παλαιάς Fu-lin. Για τις πρεσβείες που έφθασαν στους Μογγόλους πιστεύει ότι είναι πιθανότερο να στάλθηκαν από δυτικοευρωπαϊκά κράτη ή τον πάπα. Τέλος, ο απεσταλμένος, που ο πρώτος αυτοκράτορας των Ming έστειλε στη Fu-lin, το 1371, εικάζεται ότι μπορεί να είχε ως προορισμό του τόσο την Κωνσταντινούπολη όσο και ένα κράτος της Δ. Ευρώπης.

²³⁶ Xia Nai, *The Find of Gold Coins: Byzantine-typed Gold Coins: Byzantine Gold Coins: The Relations: Gold Coin and Silver Coins* (βλ. βιβλιογραφία).

²³⁷ Thierry-Morrisson, *Monnaies Byzantines*, σσ. 109-145.

²³⁸ Όταν οι Thierry και Morrisson δημοσίευσαν την ανακοίνωσή τους το 1994, είχαν βρεθεί στην Κίνα 27 βυζαντινά νομίσματα. Τελευταία, βρέθηκαν άλλα 5 βυζαντινά χρυσά νομίσματα, από τα οποία το ένα θάφτηκε το 658 μ.Χ., σε έναν τάφο ενός Σογδιανού υψηλού αξιωματούχου της δυναστείας των Tang. Τα άλλα τέσσερα θάφτηκαν σε τάφο ενός ονομαστού στρατηγού της δυναστείας των βορείων Zhou (ένα από αυτά είχε κοπεί κατά τη βασιλεία του Λέοντα Α', και ένα δεύτερο κατά τη βασιλεία του Ιουστινίου Α' και Ιουστινιανού Α'). Για τα υπόλοιπα δεν υπάρχει σαφής αναφορά.) βλ. Zhuang Dian-yi, *Eastern Roman Gold Coins*, και ο ίδιος, *Gold Coins*.

Morrisson, καθώς και τις τελευταίες ανακαλύψεις, παραθέτουμε ένα πίνακα που δείχνει τη γεωγραφική κατανομή των βυζαντινών νομισμάτων :²³⁹

Πίνακας I

Xinjiang

1. Khotan, σόλιδος, Κωνσταντίνου Ε΄ (741-775).
2. Khotan, κόσμημα, σε μορφή νομίσματος μιάς όψης, μεταγενέστερο του 538.
3. Khotan, κόσμημα, σε μορφή νομίσματος μιάς όψης, προγενέστερο του 522.
4. Khotan, απομίμηση σόλιδου (;) Ιουστινιανού Α΄ (527-565).
5. Astana (περίχωρα του Gaochang), απομίμηση σόλιδου, Ιουστινιανού Α΄.
6. Astana (περίχωρα του Gaochang), κόσμημα, σε μορφή νομίσματος μιας όψης, προγενέστερο του 538.
7. Astana (περίχωρα του Gaochang), απομίμηση κοσμήματος στον τύπο Ιουστινιανού Α΄.
8. Astana (περίχωρα του Gaochang), κόσμημα, σε μορφή νομίσματος (;)
9. Astana (περίχωρα του Gaochang), απομίμηση σόλιδου Μαυρικίου (582-602).
10. Astana (περίχωρα του Gaochang), κόσμημα, σε μορφή νομίσματος ή απομίμηση σόλιδου (;)· χρονολογείται από το 716.
11. Yarkhoto (περίχωρα του Gaochang), κόσμημα, σε μορφή νομίσματος ή απομίμηση σόλιδου (;), μεταγενέστερο του 758.

Εσωτερική Μογγολία

12. Bikeqi, σόλιδος, σμιλεμένος, Λέοντος Α΄ (457-473).²⁴⁰
13. Wuchuanxian, σόλιδος (;) σμιλεμένος, Λέοντος Α΄.

Ningxia

14. Guyuan, απομίμηση σόλιδου, Θεοδόσιου Β΄ (408-450).
15. Guyuan, σόλιδος (;)
16. Guyuan, κόσμημα (;)
17. Guyuan, κόσμημα (;)
18. Guyuan, σόλιδος (;)²⁴¹

²³⁹ Thierry-Morrisson, *Monnaies Byzantines*, σσ. 110-113. Zhuang Dian-yi, *Eastern Roman Gold Coins*, και ο ίδιος, *Gold Coins*.

²⁴⁰ Οι Thierry και Morrisson (*Monnaies Byzantines*, σ. 111) κάνουν λάθος όταν λένε ότι βρέθηκε εκεί σόλιδος του Αναστασίου. Σύμφωνα με τον Xia Nai, *Byzantine Gold Coins*, και *Gold Coin and Silver Coins*, βρέθηκε ένα νόμισμα του Λέοντα Α΄, όχι του Αναστασίου.

²⁴¹ Το νόμισμα αυτό δεν έχει εξεταστεί ακόμα. Βλ. Zhuang Dian-yi, *Eastern Roman Gold Coins*.

19. Guyuan, σόλιδος (;) Λέοντος Α΄.²⁴²
20. Guyuan, σόλιδος (;) Ιουστίνου Α΄ και Ιουστινιανού Α΄ (527).²⁴³
21. Guyuan, σόλιδος (;) .
22. Guyuan, σόλιδος (;)²⁴⁴

Kansu

23. Tianshui. σόλιδος, Φωκά (602-610).

Shenxi

24. Dizhangwan, Xianyang, σόλιδος, Ιουστίνου Β΄ (565-578).
25. Tumen, Xi'an, απομίμηση σόλιδου, Ηρακλείου και Ηρακλείου Κωνσταντίνου (641).
26. Hejiacun, Xi'an, απομίμηση σόλιδου, Ηρακλείου και Ηρακλείου Κωνσταντίνου.
27. Xi'an, απομίμηση, Αναστασίου.

Hebei

28. Zanhuanxian, σόλιδος, Θεοδοσίου Β΄ (408-450).
29. Zanhuanxian, σόλιδος σμιλεμένος, Ιουστίνου Α΄ και Ιουστινιανού Α΄ (527).
30. Zanhuanxian, σόλιδος, σμιλεμένος, Ιουστίνου Α΄ και Ιουστινιανού Α΄.
31. Cixian, σόλιδος, σμιλεμένος, Αναστασίου Α΄ (491-518).
32. Cixian, σόλιδος, Ιουστίνου Α΄ (518-527).²⁴⁵

Ο πίνακας αυτών των νομισμάτων μας δίνει και τη δυνατότητα να τα κατατάξουμε χρονολογικά :²⁴⁶

Πίνακας II

- A. Θεοδόσιος Β΄ (408-450) : 14, 28.
- B. Λέων Α΄ (457-473) : 12, 13, 19.
- Γ. Αναστάσιος Α΄ (491-518) : 27, 31.
- Δ. Ιουστίνος Α΄ και Ιουστινιανός Α΄ (527) : 20, 29, 30, 32.
- Ε. Ιουστινιανός Α΄ (527-565) : 4, 5, 7.
- ΣΤ. Ιουστίνος Β΄ (565-578) : 24.
- Z. Μαυρίκιος (582-602) : 9.

²⁴² Βλ. Zhuang Dian-yi, *Gold Coins*.

²⁴³ Βλ. Zhuang Dian-yi, *Gold Coins*.

²⁴⁴ Τα νομίσματα αρ. 21, 22 παραμένουν αδιευκρίνητα.

²⁴⁵ Οι Thierry-Morrisson (*Monnaies Byzantines*, σ. 113) λανθασμένα πιστεύουν ότι βρέθηκε εκεί σόλιδος του Ιουστινιανού Α΄ (527-565). Βλ. Cixian, Report, σ. 6.

²⁴⁶ Thierry-Morrisson, *Monnaies Byzantines*, σ. 115.

Η. Φωκάς (602-610) : 23.

Θ. Ηράκλειος και Ηράκλειος Κωνσταντίνος (641) : 25, 26.

Ι. Κωνσταντίνος Ε΄ (741-775) : 1.

Από τους δυο παραπάνω πίνακες συμπεραίνουμε: α) Γεωγραφικά, τα βυζαντινά νομίσματα βρίσκονται αποκλειστικά στη βόρεια Κίνα, δηλαδή, στις επαρχίες Xinjiang, εσωτερική Μογγολία, Ningxia, Kansu, Shenxi και Hebei· κανένα δεν έχει βρεθεί μέχρι τώρα στη νότια Κίνα (νότια του ποταμού Yangtze). β) Χρονολογικά, όλα τα βυζαντινά νομίσματα ανήκουν στην περίοδο από το Θεοδοσίο Β΄ (408-450) ως τον Κωνσταντίνο Ε΄ (741-775), δηλαδή, από το πρώτο μισό του 5ου αιώνα ως το δεύτερο μισό του 8ου αιώνα. Τα περισσότερα από αυτά κυκλοφορούσαν και θάφτηκαν κατά την ίδια περίοδο.

Τα παραπάνω συμπεράσματα έρχονται σε συμφωνία με τις ανταλλαγές ανάμεσα στην κεντρική Ασία και την Κίνα, από τη μια μεριά, και τη Δύση από την άλλη. Στις αρχές του 7ου αιώνα (605 μ.Χ.), όπως είδαμε, ο Bei Ju συγκέντρωσε πληροφορίες από τους ξένους εμπόρους στην Κίνα και περιέγραψε τρεις δρόμους προς τη Δύση. Ο βόρειος δρόμος ήταν ο ευρασιατικός δρόμος, όπως ήδη έχουμε αναφέρει,²⁴⁷ ο μέσος συνέπιπτε χονδρικά με τον κυρίως δρόμο του μεταξιού, μέσω Περσίας, προς τη Μεσόγειο, και ο νότιος ήταν ο δρόμος κατά μήκος της βόρειας πλαγιάς του Kun-lun, προς την Ινδία και τον Ινδικό ωκεανό, μέσω της Kabul.²⁴⁸ Πιστεύουμε, ότι αυτοί οι δρόμοι δεν ήταν σε χρήση μόνο στα χρόνια του Bei Ju, αλλά και στους προηγούμενους και τους επόμενους αιώνες. Είναι πιθανό κάθε δρόμος να συνέβαλε στην προώθηση προϊόντων και βυζαντινών νομισμάτων προς την Κίνα. Όμως, λαμβάνοντας υπ' όψη το σημαντικό ρόλο του μέσου δρόμου (του κυρίως δρόμου του μεταξιού) ως την αραβική εμφάνιση, καθώς και τα πολυάριθμα σασσανιδικά νομίσματα που βρέθηκαν στην ενδοχώρα της Κίνας,²⁴⁹ θα μπορούσαμε να καταλήξουμε, με μεγάλη βεβαιότητα, στο συμπέρασμα ότι τα βυζαντινά νομίσματα προωθούνταν κυρίως στην Κίνα μέσω των Περσών και Σογδιανών εμπόρων από το μεσαίο δρόμο τον περισσό-

²⁴⁷ Βλ. το τελευταίο τμήμα αυτού του κεφαλαίου.

²⁴⁸ Ο κεντρικός περνούσε μέσω των Turfan, Karashar, Kucha και Kashgaria, Pamirs, Ferghana, Ura-tube, Samarkand και Buhara, έφθανε στην Περσία και κατέληγε στη Μεσόγειο. Ο νότιος δρόμος ξεκινούσε από τα νότια του Lob-nor, οδηγούσε κατά μήκος της βόρειας πλαγιάς των βουνών Kun-lun, του Kargahalik και Tashkurgan, του Pamirs, Wakhan, Tohara Bamiyan και Kabul, μπαίνοντας στη βορειοδυτική γωνία της Ινδίας, και κατευθυνόμενος νότια, προς την ακτή του Ινδικού ωκεανού. *Sui-shu*, 67· Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σ. 61. O Shiratori, *New Attempt*, σσ. 212-214, δεν έχει δίκαιο, όταν δέχεται τη Μεσόγειο και τον Περσικό κόλπο ως το τέλος του βορείου και του μέσου δρόμου, αντίστοιχα.

²⁴⁹ Xia Nai, *A Survey*, σσ. 91-110.

τερο καιρό, εκτός ίσως από την περίοδο της βυζαντινο-τουρκικής συμμαχίας, 568-576 μ.Χ.,²⁵⁰ κατά την οποία γινόταν συχνή χρήση του βόρειου δρόμου.

Δεν είναι γνωστό από πότε βυζαντινά νομίσματα άρχισαν να εισρέουν στην Κίνα. Το πρώτο μισό του 6ου αιώνα, ο Κοσμάς σημειώνει: "Το δεύτερο σημάδι της κυριαρχίας που ο Θεός παραχώρησε στους Ρωμαίους είναι ότι όλα τα έθνη εμπορεύονται με το νόμισμά τους, και σε κάθε σημείο από την μια άκρη του κόσμου ως την άλλη είναι αποδεκτό και φθονούμενο από κάθε άνθρωπο και κάθε βασίλειο."²⁵¹ Οι κινεζικές πηγές μας πληροφορούν ότι "στις αρχές της δυναστείας των βορείων Zhou (557-580 μ.Χ.) ... κυκλοφορούσαν χρυσά και αργυρά νομίσματα των δυτικών χωρών στο διάδρομο Kansu, σαν συνηθισμένα νομίσματα και ήταν ανεκτά από την τοπική κυβέρνηση."²⁵² Εξακριβώνεται ότι τα χρυσά νομίσματα ήταν βυζαντινά και τα αργυρά σασσανιδικά.²⁵³ Ωστόσο, η κυκλοφορία των βυζαντινών νομισμάτων στην περιοχή δεν συνεπάγεται ότι η πρωϊμότητα εισόδός τους στην Κίνα θα μπορούσε να ορισθεί σε αυτή την περίοδο, δηλ. μετά τα μέσα του 6ου αιώνα, αλλά αρκετά νωρίτερα. Ίσως θα μπορούσε να ορισθεί κατά τις ημέρες του Κοσμά ή λίγο αργότερα.

Το πρόβλημα είναι ότι κανένα βυζαντινό νόμισμα δεν βρίσκεται στη νότια Κίνα, ενώ λίγες δεκάδες έχουν βρεθεί στη βόρεια Κίνα. Είναι γνωστό ότι τα ρωμαϊκά νομίσματα (κυρίως βυζαντινά νομίσματα) επανεμφανίστηκαν σε αφθονία στην Ινδία και την Κεϋλάνη από τον 4ο ως και τον 5ο αιώνα.²⁵⁴ Στις αρχές του 6ου αιώνα τα βυζαντινά νομίσματα κυκλοφορούσαν ακόμα στην Κεϋλάνη. Ο Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, όπως ήδη μνημονεύσαμε, σημειώνει ότι κάποιος Βυζαντινο-Αιγύπτιος μεγαλέμπορος, Σώπατρος, προκάλεσε το βασιλιά της Κεϋλάνης να συγκρίνει χρυσά βυζαντινά νομίσματα με αργυρά σασσανιδικά, για να αποφασίσει ποιός είναι πιο ισχυρός, ο Ρωμαίος αυτοκράτορας ή ο Πέρσης βασιλιάς.²⁵⁵ Από την άλλη πλευρά, από τα τέλη του 4ου αιώνα, οι σχέ-

²⁵⁰ Βλ. κεφ. Δ', α' και β'.

²⁵¹ Πρβλ. Jones, *The Later Roman Empire*, II, σ. 825.

²⁵² *Sui-shu*, 24: (北周时)河西诸郡或用西域金银之钱, 而官不禁.

²⁵³ Xia Nai, *The Find of Gold Coins*, σσ. 67-74.

²⁵⁴ Warmington, *Commerce*, σσ. 122-123 και 140: "In north and south India have been found gold coins of Theodosius, Marcian, Leo I, Zeno, Anastasius I, Justin I, and many copper coins of Arcadius, Honorius and others, in south India and Ceylon....Chwostow is probably right in thinking that the Roman coins were brought by intermediaries." Wolters, *Indonesian Commerce*, σ. 80: "In the 5th century Roman coins were being used as currency and have been found at almost every little port on the island with the exception of Trincomalee. The most numerous issues are of the eastern Roman emperor Arcadius (395-408) and his predecessor and successor....Evidently in the 5th century middlemen in touch with Byzantium were trading with Ceylon."

²⁵⁵ McCrindle, *Christian Topography*, σσ. 368-370· Vasiliev, *Justin the First*, σ. 370· Κορδώσης, *Η Ελληνική παρουσία*, σσ. 263-264.

σεις της νότιας Κίνας με την Ινδία και την Κεϋλάνη εισήλθαν σε μια ακμάζουσα φάση. Μπορούμε επομένως να θέσουμε την ερώτηση: Τα βυζαντινά νομίσματα δεν είχαν πιθανότητα να εισρεύσουν στην Κίνα από αυτή την κατεύθυνση; Με άλλα λόγια, πώς να εξηγηθεί η απουσία (ή έστω η σπανιότητα, αν βρεθούν στο μέλλον) των βυζαντινών νομισμάτων στη νότια Κίνα;

Φαίνεται ότι υπάρχουν δυο πιθανές εξηγήσεις για την έλλειψη βυζαντινών νομισμάτων στη νότια Κίνα, εκτός από εκείνη της μεγαλύτερης απόστασης από το Βυζάντιο, σε σχέση με τη βόρεια Κίνα και τη σχεδόν αποκλειστική της επικοινωνία μέσω του θαλασσινού δρόμου: Πρώτον, τα βυζαντινά νομίσματα στη νότια Ινδία και την Κεϋλάνη προωθούνταν προς τη βόρεια Κίνα, πιθανόν μέσω του χερσαίου δρόμου, όπως αναφέρθηκε παραπάνω, δηλ. μέσω της ΒΔ Ινδίας, του Τοχαρεστάν και του νότιου Ταρίμ. Η προς ανατολάς εξάπλωση του Βουδισμού και τα συχνά ταξίδια πολυάριθμων μοναχών στον παραπάνω δρόμο ενισχύουν την πιθανότητα αυτή· δεύτερον, τα βυζαντινά νομίσματα κατέληξαν σε ενδιάμεσους λαούς (μεταπράτες) στην προς ανατολάς ροή τους, επειδή το εμπόριο της νότιας Κίνας και της Ινδίας και Κεϋλάνης ελεγχόταν κυρίως από τους Μαλαιούς και Ινδονησίους. Εικάζουμε ότι η τελευταία άποψη ίσως είναι η πιθανότερη, μολονότι δεν γνωρίζουμε καμία αναφορά σχετικά με ανακάλυψη βυζαντινών νομισμάτων στις παραθαλάσσιες χώρες μεταξύ Κίνας και Ινδίας. Πιθανώς, η αρχαιολογία θα μας δώσει στο μέλλον μια οριστική απάντηση.

Παρόλα όσα αναφέραμε παραπάνω, πρέπει να μνημονεύσουμε και την άποψη των Thierry-Morrisson, οι οποίοι πιστεύουν ότι τα βυζαντινά χρυσά νομίσματα δεν είχαν ευρεία κυκλοφορία πέραξ του δρόμου του μεταξίου, σε αντίθεση με τα σασσανιδικά ασημένια νομίσματα· δεν χρησιμοποιούνταν δηλ. για οικονομικούς λόγους αλλά φυλάγονταν σε θησαυροφυλάκια περιγκήπων ή τοποθετούνταν σε τάφους αριστοκρατών· τα περισσότερα, πράγματι, βυζαντινά νομίσματα βρέθηκαν όχι σε νομισματικούς κρυμμένους θησαυρούς αλλά σε τάφους, μαζί με άλλα τιμαλάφη, ως εξωτικά αντικείμενα. Εικάζεται, γενικά, ότι στην Κίνα ο χρυσός δεν λογιζόταν ως χρήμα.²⁵⁶ Η άποψη αυτή των δυο ερευ-

²⁵⁶ Thierry-Morrisson, *Monnaies Byzantines*, σ. 131: "Son usage est lié à sa fonction et non pas à sa valeur intrinsèque; si celle-ci est trop importante, le signe monétaire devient une valeur et, thésaurisé, il perd sa fonction d'échange; la monnaie en Chine ne joue pas le rôle de réserve, cette fonction étant remplie par divers objets et matières précieuses, or, jade, pierres, verre, bijoux, tapis, vaisselle, vases de bronze, etc. Les monnaies d'or arrivant d'Occident ne sont que des objets précieux, au même titre que les autres... Il est fort probable par ailleurs, que la plus grande partie des monnaies byzantines parvenues jusqu'en Chine a été fondue en lingots pour être utilisée dans la décoration des palais et des temples, ou pour être employée en orfèvrerie, art qui prend un grand essor en Chine à partir des Jin."

νητών έρχεται σε αντίθεση με τα αναφερόμενα στο *Sui-shu* ότι κυκλοφορούσαν χρυσά νομίσματα στο διάδρομο του Kan su αλλά, και με την κυκλοφορία χρυσών βυζαντινών νομισμάτων, τουλάχιστο στην Κεϋλάνη, για εμπορικούς ασφαλώς λόγους. Ίσως θα πρέπει να δεχτούμε ότι η κυκλοφορία των βυζαντινών νομισμάτων ήταν περιορισμένη μεταξύ των πλουσίων και αριστοκρατών των κρατιδίων του δρόμου του μεταξιού και των βασιλείων της βόρειας Κίνας, αφού είναι γνωστό ότι στις αγορές, κυκλοφορούν κυρίως ασημένια και ακόμη περισσότερο χάλκινα νομίσματα. Είναι ευνόητο ότι ήταν πολύ ευκολότερο να βρίσκονταν βυζαντινά χρυσά νομίσματα στα χέρια ηγεμόνων ή αριστοκρατών των κρατών της κεντρική Ασίας και της βόρειας Κίνας παρά στα χέρια αντίστοιχων προσώπων της νότιας Κίνας, δεδομένου μάλιστα ότι οι βυζαντινές πρεσβείες στέλλονταν μέσω του χερσαίου δρόμου και επομένως οι επίσημες επαφές γίνονταν με αξιωματούχους των κρατών κατά μήκος του χερσαίου δρόμου του μεταξιού.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ'

ΟΙ ΑΝΤΑΛΛΑΓΕΣ ΜΕΤΑΞΥ ΚΙΝΑΣ ΚΑΙ ΒΥΖΑΝΤΙΟΥ ΣΕ ΤΕΧΝΙΚΕΣ ΚΑΙ ΠΡΟΪΟΝΤΑ

Οι κινεζικές πηγές του 3ου αιώνα μ.Χ. απαριθμούν λεπτομερώς τα ελληνο-ρωμαϊκά (Ta-chin) προϊόντα,²⁵⁷ τα περισσότερα από τα οποία πιστεύεται πως έφθασαν στην Κίνα κατά τους τρεις πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες.²⁵⁸ Στους επόμενους αιώνες πολλά από αυτά τα προϊόντα συνέχισαν να μεταφέρονται χωρίς διακοπή από το Βυζάντιο προς την Κίνα, ενώ κάποια άλλα σταμάτησαν επειδή, όπως θα δούμε, δεν ήταν πια επιθυμητά από την κινεζική ελίτ. Από τη βυζαντινή πλευρά, η ζήτηση για κινεζικά προϊόντα, ιδιαίτερος το παραδοσιακό κινεζικό μετάξι, δε μειώθηκε αλλά αντίθετα έγινε πιο έντονη, κάτι που οφειλόταν στη νέα κοινωνική πραγματικότητα αλλά και τη διπλωματική δραστηριότητα. Το Βυζάντιο παρέμεινε ο μεγαλύτερος καταναλωτής του κινεζικού μεταξίου στη Δύση.²⁵⁹

Με τις συχνότερες ανταλλαγές προϊόντων και τις επαφές των ανθρώπων, οι δυο πλευρές κατέληξαν να πάρουν κάποιες μορφές τεχνολογίας ο ένας από τον άλλον. Τούτο το είδος των ανταλλαγών, εντυπωσιακού χαρακτήρα, διαμορφώνει το περιεχόμενο των σχέσεων των δυο αυτοκρατοριών σε αυτή την περίοδο. Για τη Βυζαντινή αυτοκρατορία, κανένα άλλο πράγμα δεν ήταν τόσο κρίσιμο και δεν είχε τόσο ανυπολόγιστης σημασίας αντίκτυπο στη βυζαντινή βιοτεχνία μεταξίου, όσο η εισαγωγή της σηροτροφίας από την Κίνα, επειδή απλά, εξαιτίας αυτής της επιτυχίας, η Βυζαντινή αυτοκρατορία και αργότερα η Ευρώπη, συνολικά, έγιναν βαθμηδόν ανεξάρτητες από την Κίνα, ως προς την προμήθεια ακατέργαστου μεταξίου. Επίσης, η διαπραγματευτική δύναμη της Περσίας, ως κύριου μεσάζοντα στο εμπόριο και ως ισχυρού ανταγωνιστή και αντιπάλου στη διπλωματία, μειώθηκε, λόγω της ντόπιας σηροτροφίας, πάρα

²⁵⁷ *Hou-han-shu*, 88. Πρβλ. Hirth, *China*, σσ. 73-74.

²⁵⁸ Shen Fu-wei, *China and Africa*, σ. 92.

²⁵⁹ Βλ. κεφ. Α', β'.

πολύ. Όμως, η Κίνα συνεισέφερε στο Βυζάντιο περισσότερο: Εκτός κάποιων άλλων προϊόντων, η Κίνα προσέφερε επίσης τη ναυτική της τεχνολογία, μέσω ενδιάμεσων λαών, που τελευταία έχει αποτελέσει το αντικείμενο σημαντικών μελετών.²⁶⁰ Για τους Κινέζους, η βυζαντινή τεχνολογία ή οι έννοιες της τεχνολογίας παρείχαν άμεση ώθηση ή εμπνεύσεις για τις εφαρμογές και τις πρακτικές τους στην Κίνα. Σε αυτό το κεφάλαιο, συνεπώς, θα ασχοληθούμε με δυο βασικά αλλά σημαντικά θέματα : Το πρώτο είναι η εισαγωγή της σηροτροφίας από την Κίνα στο Βυζάντιο, και το δεύτερο οι τεχνικές και τα προϊόντα που εισήχθησαν από το Βυζάντιο στην Κίνα. Το πρώτο θέμα, δηλ. η σηροτροφία (αντίθετα από τις άλλες κινεζικές τεχνικές, όπως η χαρτοποιία, η πυρίτιδα και η μαγνητική πυξίδα, για τις οποίες δεν υπάρχουν σκοτεινά σημεία), συζητείται ακόμη πολύ, και άρα θα δοθεί ιδιαίτερη έμφαση στην εξέτασή του. Δεν ασχοληθήκαμε με άλλα προϊόντα που ο Κοσμάς ²⁶¹ αναφέρει ότι από την Α. Ανατολή έφθαναν στην Ινδία, (αλοήν, καρυόφυλλον, ξυλοκαρυόφυλλον, τζανδάναν), διότι ο Βυζαντινός συγγραφέας μνημονεύει ως τόπο προέλευσης όχι μόνο τη Τζίνιστα αλλά και άλλα εμπόρια, "από τῶν ἐνδοτέρων", δηλ. ανατολ. του ακρωτηρίου Comorin της Ινδίας και επειδή δεν υπάρχουν βυζαντινές πηγές που να αναφέρουν ότι τα παραπάνω προϊόντα έφθαναν στο Βυζάντιο από την Κίνα.²⁶²

α) Η εισαγωγή της σηροτροφίας από την Α. Ανατολή στο Βυζάντιο

Πιθανόν από τις αρχές της γνωριμίας τους με το κινεζικό μετάξι, οι Έλληνες και Ρωμαίοι έδειχναν μεγάλη περιέργεια για την προέλευσή του. Οι Ρωμαίοι συγγραφείς γύρω στην εποχή του Χριστού, όπως ο Βιργίλιος (70 π.Χ.-19 μ.Χ.), ο Στράβωνας (58 π.Χ.-21 μ.Χ.), και ο Πλίνιος (23-75 μ.Χ.), διατηρούν

²⁶⁰ Αυτό φαίνεται από δυο άρθρα του V. Christides: *Transmission*, σσ. 38-45, και *New Light*, σσ. 64-71. Στο πρώτο άρθρο πραγματεύεται το μοναδικό κινεζικό πηδάλιο πρύμνης, το υγρό πυρ και τα μέσα μεταφοράς ζώων, το δεύτερο επιμένει στο μοναδικό πηδάλιο πρύμνης.

²⁶¹ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chrétienne*, III, σ. 345.

²⁶² O Miller, *Spice Trade*, σσ. 119-152, αναφέρει ότι από το θαλασσινό δρόμο έφθαναν στο Ρωμαϊκό κράτο cassia, galanga, ginger, turmeric, cloves, nutmeg, mace, cinnamon· από τον κεντρικό δρόμο του μεταξιού, ginger, turmeric, amomum, bdellium, costum, long-pepper, spikenard, και από το βόρειο δρόμο, χρυσός, και, πιθανά, ginger, rhubarb, turmeric. Όμως, όταν γίνεται λόγος χωριστά για κάθε προϊόν, στα περισσότερα απ' αυτά αναγράφεται ως χώρα προέλευσης αόριστα η Άπω Ανατολή ή η νοτιοανατολική Ασία. Εξάλλου, δεν είναι βέβαιο αν πολλά από τα αρωματικά προϊόντα που έφθαναν στο Ρωμαϊκό κράτος μέσω Βαρβαρίας (σημ. Β. Σομαλίας) παράγονταν στην περιοχή αυτή ή αν μεταφέρονταν δια θαλάσσης από την Ασία. Πρβλ. Κορδώσης, *Γεωγραφικά Στοιχεία*, σ. 64, σημ. 2.

την πεποίθηση ότι το μετάξι ήταν παραγωγή κάποιου δένδρου.²⁶³ Στο 2ο μ.Χ. αιώνα, ο Πausanias, ο συγγραφέας της εποχής του Μάρκου Αυρηλίου, βασιζόμενος ίσως σε μια ξεχωριστή πηγή πληροφοριών, περιέγραψε για πρώτη φορά την πραγματική φύση του μεταξιού σαν προϊόν του μεταξοσκώληκα.²⁶⁴ Όμως, η σωστή έννοια του μεταξιού δεν επικρατεί στον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο και οι μεταγενέστεροι συγγραφείς, όπως ο Αμμιανός Μαρκελλίνος (περ. 380 μ.Χ.), επανέρχονται στην παλαιά παράδοση.²⁶⁵ Όλος λοιπόν, ο ελληνο-ρωμαϊκός κόσμος βρισκόταν στο σκοτάδι, σχετικά με τη σηροτροφία, μέχρι τις ημέρες του Ιουστινιανού, όταν η αλήθεια αποκαλύφθηκε πλήρως στο Βυζάντιο. Εξαιρέση αποτελεί η μεμονωμένη περίπτωση του Πausanias.

Ύστερα απ' όσα αναφέραμε ως εδώ, τίθεται αναπόφευκτα το ερώτημα: Γιατί η σηροτροφία, μια τέχνη που είχε κυριαρχήσει στην Κίνα για αρκετές χιλιάδες χρόνια, έγινε γνωστή τόσο αργά στους Έλληνες και Ρωμαίους, οι οποίοι είχαν ιδιαίτερα ενδιαφερθεί για το μετάξι και το κατανάλωναν σε τόσο μεγάλη ποσότητα; Για τους νεότερους Ευρωπαίους ερευνητές, αυτό το ερώτημα απαντάται σχεδόν αποκλειστικά με το αβάσιμο επιχείρημα ότι οι Κινέζοι ήταν απρόθυμοι να μοιραστούν το επίτευγμά τους με τα άλλα έθνη. Αυτή η άποψη βρίσκεται παντού,²⁶⁶ μολοντί δεν υπολογίζονται αντίθετες τεκμηριωμένες

²⁶³ Βιργίλιος, *Γεωργικά*, II, 121. Ο Στράβωνας (*Γεωγραφικά*, XV, 1, 20) εικάζει ότι το υλικό του ακατέργαστου μεταξιού είναι ένα είδος ερίου που ανθεί στα δέντρα. Η αντίληψη του Πλινίου είναι τυπική. "Οι Seres (Κινέζοι) είναι πολύ ονομαστοί για το χνουδάτο προϊόν των δασών τους. Αυτό το ωχρό ακατέργαστο φθινό μετάξι, το οποίο βρίσκουν να ευδοκίμει στα φύλλα, βρέχουν με νερό και μετά οι γυναίκες μας εκτελούν διπλή δουλειά, φτιάχνοντας αρχικά τα νήματα, και μετά, πάλι, υφαίνοντάς τα σε μεταξωτό ύφασμα." (*Φυσική Ιστορία*, VI, 54. Πβλ. Coedès, *Textes*, σσ. 1-13).

²⁶⁴ Pausanias, *Graeciae descriptio*, vi, 26. Ο M. Re naud πιστεύει ότι ο Πausanias πρέπει να ήλθε σε επαφή με έναν επισκέπτη της Κίνας, στις ημέρες του Μάρκου Αυρηλίου. Αυτή η άποψη επιδοκιμάζεται επίσης από τον Yule, *Cathay*, I, σ. 21 και τον Beazley, *The Dawn*, σ. 471, σημ. 4. (Βλ και Yule, *Cathay*, σ. 202, σημ. 2: "Erroneous as this account is, it looks as if it had come originally from real information, though afterwards misunderstood and perverted.")

²⁶⁵ A. Marcellinus, *Res Gestae*, XXIII, 64: "Τα δένδρα αυτών των δασών προσφέρουν ένα προϊόν, χνουδάτου είδους, το οποίο επεξεργάζονται με συχνό πλύσιμο, και μετά το λαναρίζουν σε λεπτά και ραφινάτα νήματα, ημιχνουδατώτες ίνες, ημιγλυστερά νήματα. Υφαίνοντας αυτά τα νήματα, κατασκευάζουν το μετάξι, η χρήση του οποίου περιοριζόταν κάποτε στους ευγενείς μας αλλά έχει τώρα επεκταθεί σε όλες τις τάξεις, χωρίς διάκριση, ακόμα και στις χαμηλότητες." Βλ. και Yule, *Cathay*, σ. 203. Coedès, *Textes*, σ. 72.

²⁶⁶ Για να πάρουμε παραδείγματα τυχαία, Richter, *Silk in Greece*, σ. 29: "The secret of its production was jealously guarded, so that it was not until the time of Justinian (about 550 A.D.) that the eggs of the silk worm were brought to Constantinople." Boulnois, *Silk Road*, σ. 22: "In antiquity the technique of raising silkworms and the processes to which the cocoon had to be subjected were closely guarded secrets; so much so that it was forbidden, under pain of death, for eggs or cocoons to be taken out of the Chinese provinces ... the secret was kept centuries longer than any other in the history of the world." Frank-Brownstone, *Silk Road History*, σ. 2: "China kept the secret of sericulture for at least 2.000 years, and until the sixth century AD was the West's sole provider of the luxurious

μαρτυρίες. Ο E. Gibbon (1734-1794), στο γνωστό έργο του, είναι από τους πρώτους που εξέφρασε αυτή την άποψη.²⁶⁷ Ο ισχυρισμός του ότι οι Κινέζοι ήταν "ένας ζηλότυπος λαός", όσον αφορά το θέμα της εξαγωγής της καλλιέργειας του μεταξοσκώληκα εκτός Κίνας, ουσιαστικά εξέφραζε την κυρίαρχη θεωρία, η οποία επικρατεί για δυο αιώνες. Ως ιστορικός με παγκόσμια φήμη, ο Gibbon έχει αναμφίβολα αξιόλογη επίδραση στον κύκλο της γνώσης.²⁶⁸ Όμως, ένας τέτοιος ισχυρισμός, θα δούμε αργότερα, είναι αυθαίρετος, όπως ο καθηγητής Qi Si-he έχει ήδη επισημάνει.²⁶⁹ Η αναφορά του, επίσης, πως "οι δύο Πέρσες μοναχοί είχαν για μεγάλο χρονικό διάστημα διαμείνει στην Κίνα", και η αναφορά του Nankin (Nanjing), πρωτεύουσα του νότου, ως χώρου από τον οποίο προμηθεύτηκαν τα αβγά μεταξοσκώληκα, είναι παρομοίως επισφαλείς.

gossamer fabric", σ. 127: "The Chinese deliberately guarded the secrets of sericulture and spread misinformation to confuse intelligence-gatherers." Singer, *Technology*, σ. 197: "The secret of silk-production were sedulously guarded by the Chinese." Stein, *Ancient Central-Asian Tracks*, σ. 19: "It is easy to realize the economic importance of this silk trade for China, since for centuries the production of silk remained its jealously guarded monopoly", σ. 63, όπου αναφέρεται ότι η Κίνα απαγόρευε ζηλόφθονα την εξαγωγή των κουνουλίων του μεταξοσκώληκα.

²⁶⁷ Gibbon, *Decline and Fall*, II, σσ. 498-499: "The Gospel had been preached to the Indians : a bishop already governed the Christians of St. Thomas on the pepper-coast of Malabar; a church was planted in Ceylon, and the missionaries pursued the footsteps of commerce to the extremities of Asia. **Two Persian monks had long resided in China**, perhaps in the royal city of Nankin (Nanjing), the seat of a monarch addicted to foreign superstitions, and who actually received an embassy from the isle of Ceylon. Amidst their pious occupations they viewed with a curious eye the common dress of the Chinese, the manufactures of silk, and the myriads of silkworms, whose education (either on trees or in houses) had once been considered as the labour of queens. They soon discovered that it was impracticable to transport the short-lived insect, but that in the eggs a numerous progeny might be preserved and multiplied in a distant climate. Religion or interest had more power over the Persian monks than the love of their country : after a long journey they arrived at Constantinople, imparted their project to the emperor, and were liberally encouraged by the gifts and promises of Justinian. To the historians of that prince a campaign at the foot of Mount Caucasus has seemed more deserving of a minute relation than the labours of these missionaries of commerce, who again entered China, **deceived a jealous people by concealing the eggs of the silkworm in a hollow cane**, and returned in triumph with the spoils of the East. Under their direction the eggs were hatched at the proper season by the artificial heat of dung; the worms were fed with mulberry-leaves; they lived and laboured in a foreign climate; a sufficient number of butterflies was saved to propagate the race, and trees were planted to supply the nourishment of the rising generations. Experience and reflection corrected the errors of a new attempt, and the Sogdian ambassadors acknowledged in the succeeding reign that the Romans were not inferior to the natives of China in the education of the insect and the manufactures of silk."

²⁶⁸ Οι νεότεροι ιστορικοί, ειδικά οι Ευρωπαίοι, παραπέμπουν, λιγότερο ή περισσότερο, στη δήλωση του Gibbon σε αυτό το θέμα: για παράδειγμα, ο μεταφραστής του Προκοπίου, Η. Β. Dewing, *The Loeb Library*, V, σ. 227· ο μεταφραστής του Κοσμά, McCrindle, *Christian Topography*, σ. 48, σημ.: "in the fortieth chapter of *The Decline and Fall*, (Gibbon) presents us with an admirable account of the silk trade up till the time of the emperor Justinian, and the far-reaching effects upon commerce which eventually resulted from the receipt by that emperor of eggs of the silkworm which had been surreptitiously conveyed to him from China."

²⁶⁹ Qi Si-he, *The Relations*, σ. 22.

Κατά ειρωνικό τρόπο, έως σήμερα, δεν έχει βρεθεί ούτε μία πειστική ένδειξη που να οδηγεί σε ένα τέτοιο συμπέρασμα (απαγόρευσης εξαγωγής της σηροτροφίας) είτε σε ευρωπαϊκές είτε σε κινεζικές πηγές, μολονότι οι ερευνητές θεωρούν το συμπέρασμα αυτό ακόμη ως δεδομένο. Όπως θα δούμε παρακάτω, ο Προκόπιος δε μνημονεύει κάτι τέτοιο, ενώ ο Θεοφάνης, όταν αναφέρει πως ο Πέρσης μετέφερε τα αβγά μεταξοσκώληκα σε βακτηρία, δεν εννοεί, αναγκαστικά, για να τα κρύψει· απλώς ήταν ένα μέσο μεταφοράς. Δεν υπάρχει καμία πολιτική περιορισμού της σηροτροφίας στα όρια της Κίνας, αν και κάθε δυναστεία εισήγαγε διάφορους κανονισμούς και νόμους για τη σηροτροφία.²⁷⁰ Το γεγονός αυτό είναι βέβαια δύσκολο να κατανοηθεί, δεδομένου του ζωτικού ρόλου της σηροτροφίας στην οικονομία και εν γένει στην κουλτούρα της Κίνας, σε όλη την αρχαιότητα και στους μέσους χρόνους,²⁷¹ και δεδομένης της φήμης των αρχαίων Κινέζων ιστορικών για την αντικειμενικότητά τους και την προσήλωσή τους στην ιστορική αλήθεια.²⁷²

Από την κινεζική πλευρά υπάρχει μόνο ένα έμμεσο παράδειγμα υπέρ της θεωρίας, που θέλει τους Κινέζους να φυλάνε ζηλότυπα το μυστικό της σηροτροφίας. Πρόκειται για την ιστορία της φυγάδευσης σπόρων μεταξοσκώληκων στο Khotan, στην νότια πλευρά του Ταρίμ.²⁷³ Ο φημισμένος Κινέζος προσκυνητής Xuan Zhuang, ενώ κατευθυνόταν προς την Ινδία, στις αρχές του 7ου αιώνα, άκουσε και κατέγραψε την ιστορία:²⁷⁴

"Τα παλιά τα χρόνια αυτή η χώρα δεν ήξερε τίποτε για τις μουριές και τους μεταξοσκώληκες αλλά ακούγοντας πως τούτα καλλιεργούνταν στο ανατολικό βασίλειο, έστειλαν πρεσβεία για να τα ζητήσει. Όμως ο βασιλιάς του ανατολικού βασιλείου κράτησε το μυστικό και αρνήθηκε να το παραχωρήσει στη χώρα (δηλ. στο Khotan), διατάζοντας τους αξιωματούχους να φυλάγουν τα συνοριακά περάσματα, για να μην επιτρέψουν την μεταφορά των σπόρων των αβγών

²⁷⁰ Xia Nai, *Ancient Silk Fabrics*, σ. 66.

²⁷¹ Η σημασία της σηροτροφίας στους Κινέζους μπορεί να φανεί από το ότι είχε ως επικεφαλής τις αυτοκράτειρες· ήταν η κεντρική οικονομική δραστηριότητα σε όλη την αρχαιότητα, κατά την οποία το μετάξι χρησιμοποιούνταν ως νόμισμα.

²⁷² Stein, *Ancient Central-Asian Tracks*, σ. 17· Hirth, *China*, εισαγωγή, σσ. 8-10. Needham, *Science*, I, σ. 74: "The Chinese have one of the greatest historiographical traditions of the world. It is frequently possible to be sure, not only of year, but also of the month, and even the day, when a certain event occurred... Through every dynasty, with varying titles ... there were official historians who recorded recent and contemporary events, and ultimately produced complete dynastic histories. The degree of objectivity and lack of bias which they showed has recently been defended and demonstrated by Dubs and Hughes."

²⁷³ Franck-Brownstone, *Silk Road History*, σσ. 158-159· Ο Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σσ. 52-53 και Zhang Rong-fang, *Historic Trade Route*, σ. 47, θεωρούν την ιστορία αυτή ως στοιχείο υπέρ της θεωρίας της απαγορεύσεως εξαγωγής μεταξοσκώληκων.

²⁷⁴ Xuan Zhuang, *Ta-tang-xi-yu-zhi*, σσ. 1021-1022.

του μεταξοσκώληκα. Ο βασιλιάς του Kustana (Khotan) ζήτησε τότε ταπεινά σε γάμο μια πριγκίπισσα του ανατολικού βασιλείου, και ο βασιλιάς τούτου, επιθυμώντας να επεκτείνει την επιρροή του, δέχθηκε την πρόταση. Τότε ο βασιλιάς του Kustana έδωσε εντολή σε έναν αγγελιοφόρο να συνοδεύσει την πριγκίπισσα και να της δώσει την ακόλουθη οδηγία: 'Πες λοιπόν στην πριγκίπισσα από την ανατολή ότι η χώρα μας δεν έχει ούτε μετάξι ούτε μεταξωτά —πάρε λοιπόν καλύτερα μαζί σου μερικούς σπόρους μουριάς και αβγά μεταξοσκώληκα, ώστε να μπορείς να φτιάξεις ρούχα για σένα.' Η πριγκίπισσα, ακούγοντας αυτά τα λόγια, προμηθεύθηκε αβγά μεταξοσκώληκα και τα έκρυψε στο κάλυμμα της κεφαλής της. Στα σύνορα, ο αξιωματικός τους ερεύνησε όλους, αλλά δεν τόλμησε να ερευνήσει και την πριγκίπισσα. Φθάνοντας στην επικράτεια του Kustana, ... η πριγκίπισσα άφησε τα αβγά μεταξοσκώληκα και τους σπόρους μουριάς εκεί (στον τόπο Na-za, όπου χτίσθηκε ο ναός). Την άνοιξη φυτεύτηκαν μουριές, ... και η βασίλισσα έδωσε διαταγή για τη θέσπιση διατάγματος, χαραγμένου σε πέτρα, για να μην σκοτώνουν τους μεταξοσκώληκες, και οριζόταν, πως, αφού οι νύμφες πετάξουν, το μετάξι τότε μπορούσε να τυλιχθεί έξω από το κουκούλι. Οποιοσδήποτε εναντιωνόταν σ' αυτό το διάταγμα, μπορούσε να στερηθεί της θεϊκής προστασίας."

Η ίδια ιστορία αναφέρεται και σε ένα χρονικό του Θιβέτ, στην οποία υποστηρίζεται πως "το ανατολικό βασίλειο αντιστοιχεί σε μια περιοχή της Κίνας". Το *Xin-tang-shu* (Νέα Ιστορία της δυναστείας Tang), γραμμένο στα μέσα του 11ου αιώνα, κατέγραψε το παραπάνω επεισόδιο της μεταφοράς ως ιστορική πραγματικότητα. Ο Βρετανός αρχαιολόγος και εξερευνητής Sir Aurel Stein ανακάλυψε το 1900 μια αρχαία παράσταση σε ξύλο, που πίστευε πως απέδιδε την παραπάνω ιστορία.²⁷⁵ Τα στοιχεία αυτά υποδεικνύουν πως η εν λόγω ιστορία δεν πρέπει να αντιμετωπισθεί ως ένα παραμύθι, αλλά ως πραγματικότητα, ασχέτως του πότε έγινε.²⁷⁶ Ωστόσο δεν υπάρχει καμία αναφορά γάμου Κινέζας

²⁷⁵ Stein, *Ancient Central-Asian Tracks*, σ. 63: "It (the painted panel) shows seated in the center a richly dressed lady with a high diadem on her head and girls kneeling on both sides of her. At one end of the oblong panel is seen a basket fill with what might be taken for fruits, at the other a much-effaced object difficult at first to interpret. The puzzle was solved when I recognised the meaning of the gesture by which the attendant figure on the left with her raised left hand points to the diadem of the lady. It was under this diadem that the princess had smuggled the silkworm seeds out of China. In the basket at one end of the panel are represented the cocoons produced from them, while the object at the other end reveals itself as a loom for weaving the silk spun from the cocoons."

²⁷⁶ Είναι φανερό ότι αυτό συνέβη πριν από την εποχή του Xuan Zhuang. Έχει προταθεί ότι συνέβη το 419 μ.Χ. (Spiegel, *Eranische Altertumskunde*, I, σ. 256, που παρατίθεται από τον Laufer, *Sino-Iranica*, σ. 367.) ή πριν από το 220 μ.Χ. Ο Sten Konow, *Study on Khotan*, υποστηρίζει ότι "by the Tibetan version of History of Khotan, it is Vijaya-jaya who married the Chinese princess who brought seeds of mulberry and silkworms before 220 AD." Βλ. Huang Wen-bi, *Studies*, σ. 59.

πριγκήπισσας με το βασιλιά του Khotan, είτε σε δυναστικά χρονικά είτε σε άλλες αναφορές, ενώ δεν είναι πολύ πιθανό ένα τέτοιο γεγονός να ξέφυγε από τους Κινέζους ιστορικούς. Πιστεύουμε, λοιπόν, πως το "ανατολικό βασίλειο" δεν αναφερόταν στην Κίνα, αλλά σε διαφορετική επικράτεια.

Αν δεχθούμε, επίσης, την υπόθεση πως η Κίνα απαγόρευσε την μεταφορά εκτός των συνόρων της αβγών μεταξοσκώληκα, και πως το "ανατολικό βασίλειο" αναφέρεται σ' αυτήν, το διάταγμα της βασίλισσας, που όριζε να μην σκοτώνεται κανείς μεταξοσκώληκας, θα αποδείκνυε από μόνο του το λαθραίο πέραςμά τους από την Κίνα, (αφού η καλλιέργεια του μεταξοσκώληκα παρουσιάζεται ως βέβαιη) και επομένως θα έπρεπε να είχε προξηγήσει βαρειά αντίποινα εκ μέρους της τελευταίας, που δεν συγκρινόταν με κανένα τρόπο, σε δύναμη και ισχύ, με μια μικρή χώρα όπως το Khotan.

Η "ανατολική χώρα" που μας αφορά δεν θα μπορούσε συνεπώς να είναι η Κίνα, αλλά μια χώρα της οποίας η ισχύς ήταν πολύ μικρότερη από του Khotan. Αξίζει να σημειωθεί πως το *Xin-tang-shu*, σχετικά με το γεγονός της λαθραίας μεταφοράς, αναφέρεται σε "γειτονική χώρα" και όχι σε "ανατολική χώρα". Αυτή η αλλαγή δείχνει πως ο συγγραφέας του *Xin-tang-shu* κατέληξε να κατανοήσει πως το "ανατολικό βασίλειο", στην παράδοση, αναφερόταν μάλλον σε μια γειτονική χώρα παρά στην Κίνα. Η χώρα αυτή πιθανόν να ήταν το Charchan²⁷⁷ ή κάποια άλλη.²⁷⁸ Με την ανάλυση που προηγήθηκε, καταλήγουμε στο συμπέρασμα πως η θεωρία για το κινεζικό μονοπώλιο στη σηροτροφία στηρίζεται σε ενδείξεις βασισμένες όχι σε γεγονότα, αλλά σε εικασίες, που πιθανόν να προέρχονται από τα μονοπώλια των Πάρθων και Περσών κατά την προώθηση του μεταξιού στο Βυζάντιο²⁷⁹ και από το βυζαντινό μονοπώλιο προς τη Δύση.²⁸⁰

Ετσι, θα αντιμετωπίσουμε ένα ακόμη αναπόφευκτο ερώτημα: Χωρίς την τακτική της φύλαξης της σηροτροφίας στην Κίνα, γιατί η σηροτροφία δεν είχε γίνει γνωστή έως τα μέσα του δού αιώνα στους Έλληνες και Ρωμαίους, που επεδίωκαν διακαώς τη γνώση της; Η απάντηση φαίνεται να βρίσκεται πρώτον, τόσο στα εμπόδια και τις δυσκολίες που παρουσιάζονταν από την πολύ μεγάλη

²⁷⁷ Huang Wen-bi, *Studies*, σ. 59.

²⁷⁸ O Li Yen-pi, *Jade Collection*, σσ. 39-40, προτείνει ότι το "ανατολικό βασίλειο" αναφέρεται στην Khorla (Kiria), στα ανατολικά του Khotan.

²⁷⁹ Ήδη από τον 3ο αιώνα, οι Κινέζοι γνώριζαν την κατάσταση: "Ο βασιλιάς (του Ta-chin) επιθυμούσε πάντα να στείλει πρεσβείες στην Κίνα, αλλά το An-shi (Παρθικό κράτος) ήθελε να συνεχίσει το εμπόριο κινεζικού μεταξιού με αυτούς και για αυτό το λόγο έθετε εμπόδια, για να αποτρέψει την προσέγγιση των πρεσβειών του Ta-chin στην Κίνα," *Hou-han-shu*, 88. Πρβλ. κεφ. Α', β'.

²⁸⁰ Lopez, *Silk Industry*, σ. 17 και Oikonomidés, *Silk Trade and Production*, σ. 50: "Byzance, paradis du monopole et du privilège".

απόσταση, όσο και στις λανθασμένες πληροφορίες για την καλλιέργεια του μεταξοσκώληκα, κατά το μεγαλύτερο μέρος, πλάσματα της φαντασίας κατά την αρχαιότητα. Τούτο μπορεί να φανεί και από τα γραφόμενα της Camille Beauvais, το 1837: "Όποια κι αν είναι η άποψη των σηροτρόφων και των μελετητών, πιστεύω πως θα μείνει αιώνια, ως μνημείο, η δεξιοτεχνία των Κινέζων σε όλα τα πρακτικά ζητήματα που αφορούν στη ζωή των μεταξοσκωλήκων. Στα εκπληκτικά αποτελέσματα που έχουν επιτύχει, ... θα προσθέσω απλώς μια τελευταία λεπτομέρεια που θα μας δώσει μια ιδέα της αναμφισβήτητης ανωτερότητας των κινεζικών μεθόδων, έναντι των ευρωπαϊκών: έχαναν μόνο έναν μεταξοσκώληκα στους 100, ενώ σε μας το ποσοστό θνησιμότητας υπερβαίνει κατά πολύ το 50%."²⁸¹ Ας μην ξεχνάμε πως η αναφορά αυτή έγινε τον 19ο αιώνα, όταν οι συνθήκες μεταφοράς ήταν ασύγκριτα καλύτερες από ό,τι στην αρχαιότητα! Δεν ήταν λοιπόν εύκολη η καλλιέργεια μεταξοσκώληκα και τούτο αποδεικνύεται και από την ιστορία της μεταξοσκωληκοτροφίας στη Δύση. Όταν ο Νορμανδός βασιλιάς Ρογήρος, στα μέσα του 11ου αιώνα, κατέλαβε τις ελληνικές πόλεις της Θήβας και Κορίνθου, όπου άκμαζε η σηροτροφία, αιχμαλώτισε όλους τους εργάτες που γνώριζαν την τέχνη. Τόσο πολύτιμοι ήταν για την ανάπτυξη της σηροτροφίας στην κάτω Ιταλία και Σικελία οι εργάτες αυτοί, ώστε δεν ανταλλάγησαν κατά την επερχόμενη συμφωνία μεταξύ Βυζαντινών και Νορμανδών. Έμειναν εκεί προς μεγάλη ζημιά της σηροτροφίας στην πατρίδα τους.²⁸²

Κατά δεύτερο λόγο, οι ενδιάμεσοι λαοί, όπως το "ανατολικό βασίλειο" και οι Πάρθοι, έθεταν εμπόδια, με σκοπό το δικό τους όφελος και συνεπώς ανέστελλαν τη διάδοση της καλλιέργειας του μεταξιού προς τα δυτικά. Τα κινεζικά χρονικά επανειλημμένα κάνουν λόγο για τα εμπόδια που οι Πάρθοι έθεταν στην επικοινωνία μεταξύ Ρώμης και Κίνας, με σκοπό το μονοπώλιο του μεταξιού.

Τρίτον, τα κινεζικά έθιμα δε διευκόλυναν τη διάδοση της τεχνικής, μολονότι δεν υπήρχε καμία απαγορευτική πολιτική από τις κυβερνήσεις. Έτσι, το καλύτερο που θα μπορούσαμε να κάνουμε, είναι να παραθέσουμε μία παράγραφο σχετικής μονογραφίας:²⁸³

"Σε πολλές περιοχές η περίοδος της καλλιέργειας ονομάζεται *tsanyeh*, ή ο μήνας για τον μεταξοσκώληκα, και κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου όλες οι κοινωνικές λειτουργίες διακόπτονται, με αμοιβαία συμφωνία. ... Όταν γίνεται η καλλιέργεια, αν ένας άνθρωπος μπει σε μία περιοχή καλλιέργειας μετα-

²⁸¹ Εισαγωγή της Camille Beauvais, στην μετάφραση των *Chinese Treatises relative to Sericulture* από τον Stanislas Julien, που παρατίθεται από τον Boulnois, *Silk Road*, σ. 139.

²⁸² *Νικήτας Χωνιάτης Ιστορία*, έκδ. A. Van Dieten, Βερολίνο 1975, σ. 98.

²⁸³ Liu, *The Silkworm*, σ. 162.

ξοσκώληκα, χωρίς ειδική αίτηση, θα θεωρηθεί ότι διέπραξε παρόμοιο αδίκημα με την είσοδο σε ιδιωτικό χώρο, χωρίς άδεια, ή με την εισβολή στην οικία κάποιου τη νύχτα. Σαν σημάδι προειδοποίησης, υπάρχει συνήθως ένα κλαδί ροδακινιάς, κρεμασμένο στην κύρια είσοδο αυτού του χώρου, κλαδί που αποσύρεται συνήθως όταν είναι γεμάτο έντομα, όταν όμως βρίσκεται εκεί, σημαίνει 'απαγορεύεται η είσοδος'."

Αυτό το είδος κοινωνικών εθίμων, με την αρχαία τους καταγωγή και την κοινωνική τους σπουδαιότητα, ήταν ένα σημαντικό εμπόδιο για την ανταλλαγή εμπειριών ανάμεσα στους Κινέζους, και πολύ περισσότερο ανάμεσα στους Κινέζους και τα άλλα έθνη. Τέλος, πρέπει να επαναλάβουμε και να τονίσουμε, ότι ο Πανσανιάς προσέγγισε την αλήθεια για τη σηροτροφία, εξαιτίας των συχνών ανταλλαγών ανάμεσα στους Κινέζους και στον ελληνορωμαϊκό κόσμο, στο 2ο αιώνα μ. Χ.. Κι από αυτό μόνο το γεγονός, πιστεύουμε πως η παλαιά θεωρία μπορεί να ανατραπεί, δεδομένου ότι βασικές γνώσεις για τη σηροτροφία αποδεικνύεται ότι διαδίδοντο και εκτός Κίνας, πράγμα που σημαίνει ότι οι Κινέζοι δεν τις κρατούσαν μόνο για τον έαυτό τους.

Τέλος, πρέπει να διευκρινήσουμε ότι, όπως θα έχουμε την ευκαιρία να δούμε παρακάτω, είναι βέβαιο ότι το μετάξι έφθασε στο Βυζάντιο από χώρα εκτός Κίνας. Έτσι, ακόμη και αν δεχτούμε ότι η απογόρευση ήταν πραγματική, τουλάχιστον στο επεισόδιο αυτό, δεν αφορά την Κίνα αλλά άλλη δυτικότερη χώρα.

* * * *

Οι βασικές και αυθεντικές πηγές για το γεγονός της εισαγωγής της σηροτροφίας στο Βυζάντιο παρέχονται από δύο Βυζαντινούς συγγραφείς, τον Προκόπιο (500-565 μ.Χ.) και το Θεοφάνη (στα τέλη του 6ου αιώνα). Για να έχουμε μία πλήρη, αναλυτική και ορθή κατανόηση των αφηγήσεων του γεγονότος, μεταφράζουμε τα χωρία και των δύο συγγραφέων. Ο Προκόπιος αναφέρεται στο επεισόδιο ως εξής:²⁸⁴

²⁸⁴ Προκόπιος, *Ιστορία των πόλεμων*, VIII, xvii, 1-7: "Υπό τούτων τὸν χρόνον τὼν τινὲς μοναχῶν ἔξ Ἰνδῶν ἦκοντες, γνόντες τε ὡς Ἰουστινιανῷ βασιλεῖ διὰ σπουδῆς εἴη μῆκετι πρὸς Περσῶν τὴν μέταξαν ἄνευσθαι Ῥωμαίους, ἐς βασιλεῖα γενόμενοι οὕτω δὴ τὰ ἀμφὶ τῇ μετὰξῃ διοικήσεσθαι ὠμολόγουν, ὡς μῆκετι Ῥωμαῖοι ἐκ Περσῶν τῶν σφίσι πολεμίων ἢ ἄλλου του ἔθνους τὸ ἐμπόλημα τοῦτο ποιήσωνται· χρόνου γὰρ κατατρίψαι μῆκος ἐν χώρῃ ὑπὲρ Ἰνδῶν ἔθνη τὰ πολλὰ οὕση, ἥπερ Σηρίνδα ὀνομάζεται, ταῦτα τε ἐς τὸ ἀκριβὲς ἐκμεμαθηκέναι ὅποια ποτὲ μηχανῇ γίνεσθαι τὴν μέταξαν ἐν γῇ τῇ Ῥωμαίων δυνατὰ εἴη. ἐνδελεχέστατα δὲ διερευνημένων τῷ βασιλεῖ καὶ ἀναπυθνανομένων εἰ ὁ λόγος ἀληθὴς εἴη ἔφασκον οἱ μοναχοὶ σκώληκας τινὰς τῆς μετὰξῃ δημιουργοὺς εἶναι, τῆς φύσεως αὐτοῖς διδασκάλου τε οὕσης καὶ διηνεκῶς ἀναγκαζούσης ἐργάζεσθαι. ἀλλὰ τοὺς μὲν σκώληκας ἐνθάδε ζῶντας διακομίζειν ἀμίχανα εἶναι, τὸν δὲ αὐτῶν γόνον εὐπορὸν τε καὶ βράδιον δλωσ. εἶναι δὲ τῶν σκωλήκων τῶνδε τὸν γόνον φά ἐκάστου ἀνάριθμα. ταῦτα δὲ τὰ φά χρόνων πολλῶν τῆς

"Το ίδιο περίπου χρονικό διάστημα μερικοί μοναχοί έφτασαν από (τη χώρα) των Ινδών, και μαθαίνοντας πως ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός είχε στενοχωρηθεί που οι Ρωμαίοι δε θα μπορούσαν πια να αγοράζουν μετάξι από τους Πέρσες, ήλθαν προς τον αυτοκράτορα και υποσχέθηκαν ότι θα το κανονίσουν έτσι, ώστε οι Ρωμαίοι να μη χρειάζεται να αγοράζουν το μετάξι ούτε από τους Πέρσες ούτε από κανένα άλλο έθνος. Γιατί είχαν ζήσει, έλεγαν, για μεγάλο χρονικό διάστημα σε μια χώρα που βρισκόταν πάνω από τα πολλά έθνη των Ινδών, που είχε το όνομα Σηρίνδα, και όπου είχαν γνωρίσει με ακρίβεια τον τρόπο με τον οποίο θα μπορούσε να παραχθεί το μετάξι στη Ρωμαϊκή επικράτεια. Κι όταν ο αυτοκράτορας τους ρώτησε αναλυτικά πώς θα μπορούσαν αυτοί να εγγυηθούν την επιτυχία της επιχείρησης, οι μοναχοί του είπαν πως οι συντελεστές της παραγωγής του μεταξίου ήταν κάποιες κάμπιες, που δούλευαν κάτω από τη διδασκαλία της φύσης, η οποία συνεχώς τις ωθούσε προς το έργο τους. Το να φέρουν ζωντανές κάμπιες από τη χώρα αυτή ήταν αδύνατο, όμως θα μπορούσαν εύκολα να μεταφέρουν αυγά τους. Γιατί τα αυγά που γεννούνταν από κάθε τέτοιο σκουλήκι ήταν αναρίθμητα και ήταν δυνατό να εκκολαφθούν, ύστερα από πολύ καιρό αφότου είχαν γεννηθεί, αν καλύπτονταν με κοπριά, που θα τους παρείχε αρκετή ζέστη. Αφού είπαν αυτά, ο αυτοκράτορας τους έδωσε μεγάλες υποσχέσεις για ανταλλάγματα, αν κατορθωναν να επαληθεύσουν τους ισχυρισμούς τους, εκτελώντας το σχέδιό τους. Εκείνοι επέστρεψαν αμέσως στην Ινδία και έφεραν τα αυγά στο Βυζάντιο. Έτσι, κάνοντας ό,τι είχαν πεί, κατάφεραν να αναπτυχθούν οι κάμπιες, που τις έτρεφαν με φύλλα μουριάς. Και από τότε, επιβλήθηκε η καλλιέργεια της σηοτροφίας στη Ρωμαϊκή επικράτεια".

Η ίδια ιστορία αναφέρεται από το Θεοφάνη, με μικρές διαφορές. Κατά τον συγγραφέα, τα γεγονότα εξελίχθηκαν ως εξής :²⁸⁵

γονής ύστερον κόπρω καλύψαντες άνθρωποι ταύτη τε διαρκή θερμήναντες χρόνον ζφα ποιουσι. ταυτα ειπόντας ό βασιλεύς μεγάλως τούς άνδρας αγαθοίς δωρήσασθαι όμολογήσας τῷ έργῳ πειθει επιρρῶσαι τόν λόγον. οί δέ γενόμενοι έν Σηρίνδη [ο L., 'Ινδία] αὔθις τά τε ψά μετήνεγκαν ές Βυζάντιον, ές σκωλήκας τε αυτά τρόπον ήπερ έρρήθη μεταπεμφθέναι διαπραξάμενοι τρέφουσι τε συκαμίῳν φύλλοις, και άπ' αυτου γίνεσθαι μετάξαν τό λοιπον κατεστήσαντο έν 'Ρωμαίῳν τῇ γῆ."

²⁸⁵ Θεοφάνης στο Müller, *Fragmenta Histor. Graec.*, IV, 270: "Ότι τήν τῶν σκωλήκων γένεσιν άνήρ Πέρσης, βασιλεύοντος 'Ιουστινιανου, έν Βυζαντίῳ υπέδειξεν, οὔτω πρότερον έγνωσμένην 'Ρωμαίῳς. Οὔτος δέ εκ Σηρῶν όρμηθείς ό Πέρσης, τό σπέρμα τῶν σκωλήκων έν νάρθηκι λαβάν μέχρι Βυζαντίου διεσώσατο, και του έαρος άρξαμένου επί τήν τροφήν τῶν συκαμίῳν φύλλων έπαφηκε τά σπέρματα· τά δέ τραφέντα τοίς φύλλοις έπεροφήσέ τε και τάλλα ειργάσατο. 'Ων τήν τε γένεσιν και τήν έργασίαν ό βασιλεύς 'Ιουστίνος ύστερον τοίς Τούρκοις ύποδείξας έθάμβησεν. Οί γάρ Τούρκοι τότε τά τε Σηρῶν έμπορία και τούς λιμένας κατείχον· ταυτα δέ πρίν μέν Πέρσαι κατείχον· 'Εφθαλάνο δέ του 'Εφθαλιτῶν βασιλέως, έξ ου και τό γένος έοχε τήν κλησιν. Περδόν και Πέρσας νικήσαντος, άφηρέθησαν μέν τούτων οί Πέρσαι, δεσπόται δέ κατεστήσαν 'Εφθαλίται. Οδς μικρῷ ύστερον μάχη νικήσαντες Τούρκοι άφείλον έξ αυτών και ταυτα."

"Κατά τη βασιλεία του Ιουστινιανού, άνδρας Πέρσης έδειξε στο Βυζάντιο τον τρόπο με τον οποίο οι (μεταξο)σκώληκες εκκολάπτονταν, πράγμα που οι Ρωμαίοι δεν είχαν γνωρίσει ποτέ στο παρελθόν. Ο Πέρσης, ερχόμενος από τους Σήρες, είχε πάρει μαζί του αβγά από αυτά τα σκουλήκια (κρυμμένα) σε μία βακτηρία, και κατόρθωσε να τα φέρει με ασφάλεια στο Βυζάντιο. Στις αρχές της άνοιξης έβαλε τα αβγά πάνω σε φύλλα μουριάς, που αποτελούν την τροφή τους. Τότε, τα σκουλήκια που τρέφονταν από αυτά τα φύλλα εξελίχθηκαν σε φτερωτά έντομα, εκτελώντας και τις υπόλοιπες λειτουργίες τους. Στη συνέχεια, όταν ο αυτοκράτορας Ιουστίνος έδειξε στους Τούρκους τον τρόπο με τον οποίο τα σκουλήκια εκκολάφθηκαν και το μετάξι που παρήγαν, τους προκάλεσε μεγάλο θαυμασμό."

Η σύγκριση των δύο αυτών χωριών δείχνει πως υπάρχουν δύο κυρίως διαφορές : α) Κατά τον Προκόπιο αυτοί που μετέφεραν τα αβγά ήταν κάποιοι μοναχοί που διέμεναν στην Ινδία, ενώ κατά το Θεοφάνη τα αβγά μεταφέρθηκαν από κάποιο Πέρση, β) Στον Προκόπιο ο χώρος προέλευσης των αβγών ονομάζεται Σηρίνδα, ενώ στον Θεοφάνη αναγράφεται το εθνικό Σήρες. Ιδιαίτερη προσοχή πρέπει να αποδοθεί στην αναφορά του Προκοπίου ότι οι μοναχοί, για να προμηθευτούν τα αβγά του μεταξοσκώληκα, "γύρισαν ξανά στην Ινδία". Στο Θεοφάνη, άξιο προσοχής είναι πως τα αβγά μεταφέρθηκαν μέσα σε μία βακτηρία. Οι λεπτομέρειες αυτές φαίνονται ασήμαντες, αλλά θα επισημάνουμε την μεγάλη τους αξία στην ανασύνθεση της ιστορίας.

Από τα τέλη του 18ου αιώνα, έχουν γίνει πολλές προσπάθειες για την ανασύνθεση ολόκληρης της διαδικασίας του γεγονότος, ιδιαίτερα ως προς τη σημαντικότερη πλευρά του, την ταύτιση της χώρας από την οποία πάρθηκαν τα αβγά του μεταξοσκώληκα, ερώτημα του οποίου η λύση θα ρίξει φως και στις άλλες δύο όψεις του προβλήματος, δηλαδή στην ταυτότητα των ανθρώπων που μετέφεραν τα αβγά και στην οδό που ακολούθησαν. Ωστόσο, μέχρι σήμερα δεν έχει εξαχθεί κάποιο ιδιαίτερος πειστικό συμπέρασμα. Μπορούν να αναφερθούν τρεις κύριες θεωρίες: Η πρώτη, η οποία μπορεί να ονομασθεί συμβατικά "θεωρία- Khotan", προτείνεται κυρίως από τους F. Richthofen,²⁸⁶ H. Yule,²⁸⁷ A. Stein²⁸⁸ και έχει γίνει ευρέως δεκτή.²⁸⁹ Η δεύτερη, που υποστηρίχθηκε από α-

²⁸⁶ Richthofen, *China*, I, σσ. 529, 550.

²⁸⁷ Yule, *Cathay*, I, σ. 24: "Indeed it is possible that the term (Serinda) was meant to express a compound like our Indo-china, some region intermediate between Serica and India, and if so not improbable Khotan."

²⁸⁸ Stein, *Serinda*, κεφ. I-III. Ο τίτλος του έργου του Stein για την περιοχή του Khotan προέρχεται από το όνομα που μνημονεύει ο Προκόπιος (Σηρίνδα)!

²⁸⁹ Ji Xian-lin, *Silk and Sericulture*. Το άρθρο αυτό περιλαμβάνεται στο έργο του συγγραφέα *China and India*, σ. 68: "The so-called Serinda means Xinjiang region, to be more strict, it probably

κετούς ερευνητές, μπορεί να ονομασθεί "θεωρία- Σογδιανή"²⁹⁰ και η τρίτη "θεωρία- Καμπότζη".²⁹¹ Η τελευταία προτάθηκε από τον Hudson και υποστηρίχθηκε από τον Needham.²⁹² Εκτός από αυτές τις τρεις κύριες θεωρίες, υπάρχουν και άλλες απόψεις,²⁹³ αλλά δε φαίνεται καμία από αυτές να βρίσκει ισχυρή υποστήριξη. Εδώ, παρουσιάζουμε μία άλλη πρόταση, που, νομίζουμε, εμφανίζεται πιο πειστική.

Οι Σήρες στο Θεοφάνη και η Σηρίνδα στον Προκόπιο προφανώς δείχνουν τη σύνδεση του χώρου που μας αφορά, τουλάχιστον έμμεσα, με την Κίνα. Κρίνοντας από την αφήγηση του Προκοπίου ότι εκεί "υπήρχαν πολλά έθνη Ινδών", νομίζουμε ότι η χώρα αυτή θα πρέπει να βρισκόταν μεταξύ Κίνας και Ινδίας, και συνεπώς το όνομα Σηρίνδα να ήταν το πλέον ταιριαστό για την ταύτιση της. Οι Yule²⁹⁴ και Coedès²⁹⁵ έχουν δίκαιο όταν υποστηρίζουν ότι το όνομα Σηρίνδα χρησιμοποιούνταν πιθανόν για να εκφράσει κάποιο σύνθετο, όπως Ινδοκίνα, όμως η άποψή τους ότι περιοριζόταν στο Khotan είναι ακόμη ένα ανοικτό ερώτημα.

refers to Khotan, for Khotan had first acquired silkworm eggs from the hinterland of China. And in ancient times, there existed in Khotan the Indian people, it is not strange that silkworm eggs were introduced to the Romans by the Indians." Franck-Brownstone, *Silk Road History*, σ. 158· Singer, *Technology*, σ. 197.

²⁹⁰ Ο Browning, *Justinian*, σ. 242, ανακεφαλαιώνει την ιστορία : "in 552 ... some monks approached Justinian, explaining that they had connection in Sogdiana (the region of modern Samarkand and Bukhara) and that from there they could obtain silkworm eggs and so render the empire independent of foreign silk supply ... when they returned a year or two later they brought with the precious eggs and enough technical knowledge to enable state silk spinneries to be set up on the Syrian coast." Ο Boulois, *Silk Road*, σσ. 146, 180, εκφράζει την ίδια άποψη, αλλά περιέργως σημειώνει "Κεντρική Ασία". Norwich, *Byzantium*, σ. 266. Κορδώσης, *Περσείες*, σ. 139-140: "Αν ληφθεί υπ' όψη ότι η περιοχή των Εφθαλιτών μοιράστηκε ανάμεσα στους Πέρσες και τους Τούρκους, παίρνοντας οι πρώτοι τη Βακτρία και οι δεύτεροι τη Σογδιανή, είναι λογικό να συμπεράνουμε ότι οι Σήρες του Θεοφάνη (και προφανώς η Σηρίνδα του Προκοπίου) πρέπει να ταυτιστούν με τη Σογδιανή. Εξ άλλου, οι Σόγδιοι είναι εκείνοι που κυρίως ενδιαφέρονται να πουλήσουν το μετάξι στους Βυζαντινούς, κατά την περίοδο της κυριαρχίας των Τούρκων, σύμφωνα με το Βυζαντινό ιστορικό Μένανδρο Προτίρτορα."

²⁹¹ Παρομοίως ο Bury, *History*, II, σ. 332, σημ. 2, προτείνει ότι "possibly Cochinchina is meant."

²⁹² Hudson, *Europe and China*, σσ. 120-121· Needham, *Science*, I, σσ. 185-186.

²⁹³ Ταυτίζεται με την Ινδοκίνα και την Κεϊλάνη, που αναφέρεται στις δυτικές πηγές με το όνομα Serendiva. (*Real Encyclopädie der klassischen Altertumswissenschaft*, Pauly-Wissowa-Ziegler, Stuttgart, 1893), ή με άλλους τόπους της Κασπίας. Πρβλ. Κορδώσης, *Γεωγραφικά Στοιχεία*, σ. 56, σημ. 2. Μολονότι το όνομα της Κεϊλάνης, Serendiva, είναι σχεδόν το ίδιο με τη Σηρίνδα πιστεύουμε ότι δεν πρόκειται γι' αυτήν. Ο D' Anville προτείνει ότι η Σηρίνδα μπορεί να ταυτίζεται με την Sirhind στη βορειοδυτική Ινδία· ο Gosselin τη συνδέει με τη Srinagar στο Kashmir· ο γεωγράφος της Ραβέννας τοποθετεί την India Serica στα βόρεια της Ινδίας πάνω στους ποταμούς Γάγγη και Ακείνη. Βλ. Yule, *Cathay*, I, σ. 24, σημ. 2· επίσης, Κορδώσης, *Περσείες*, σ. 139.

²⁹⁴ Yule, *Cathay*, I, σ. 24.

²⁹⁵ Coedès, *Textes*, (Introduction), σσ. 29-30.

Από τις τρεις κύριες θεωρίες, οι δύο πρώτες βασίζονται στην αξία της ονομαζόμενης από τους Κινέζους "Δυτικής Περιοχής", ως κόμβου (και στον κεντρικό δρόμο του μεταξιού και στο δρόμο της βόρειας στέππας), στη σημαντικότερη λειτουργία της στις σχέσεις Ανατολής-Δύσης και στην εκεί ανάπτυξη της σιροτροφίας, σε μια πρωιμότερη περίοδο. Εκτός από αυτό, και το ίδιο το όνομα Σήρες μπορεί να οδηγήσει στην ταύτιση της εν λόγω χώρας με τη "Δυτική Περιοχή".²⁹⁶

Στον ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο υπήρχαν, κατά τους πρώτους αιώνες μετά Χριστόν, δύο ονόματα για τους Κινέζους: Σήρες και Θίνες (Σίνοι). Πιστεύεται πως το πρώτο αναφερόταν στην Κίνα από την κατεύθυνση του χειρσαίου δρόμου του μεταξιού και το δεύτερο από το θαλάσσιο δρόμο.²⁹⁷ Ωστόσο, αυτή η άποψη, δεν επαληθεύεται σε όλες τις περιπτώσεις. Για παράδειγμα, η Κίνα εμφανίζεται σε σογδιανό κείμενο, στις αρχές της χριστιανικής περιόδου, με το όνομα *Cystn*, που είναι τύπος προερχόμενος από το *Cinastàn*,²⁹⁸ ενώ το *Cinastàn* προέρχεται, με τη σειρά του, από το Σίνοι. Επίσης, ο Αρμένιος συγγραφέας Μωυσής εκ Χωρηνής αναφερόταν στα μέσα του 5ου αιώνα στην Κίνα με το όνομα *Jenasdan* (δηλ. *Chinistan*) και Θίνοι, από την κατεύθυνση και πάλι της ξηράς.²⁹⁹ Ο Πλίνιος, με τις πληροφορίες του, που προέρχονται από την Ταπροβάνη (Κεϋλάνη), σημειώνει πως οι Σήρες κατοικούσαν πέρα από το όρος Ημωδόν (Ιμαλάια) και διατηρούσαν εμπορικές σχέσεις με την Κεϋλάνη. Προφανώς οι Σήρες του Πλίνιου δε θα πρέπει να αναζητηθούν στο Τουρκεστάν, όπως κάποιοι λόγιοι υποδεικνύουν.³⁰⁰ Είναι εξαιρετικά αμφίβολο, αν το Τουρκεστάν διατηρούσε εμπορικές σχέσεις με την Κεϋλάνη, κατά την εποχή του Πλινίου. Είναι πιο λογικό να συνδέσουμε τους Σήρες με εκείνους τους ενδιάμεσους εμπόρους μεταξιού στην περιοχή του *Yunnan-Burma*,³⁰¹ δεδομένου ότι είναι πολύ πιθανό αυτοί οι λαοί να ανέπτυξαν σχέσεις με την Ταπροβάνη μέσω της νότιας Ινδίας. Η άποψη αυτή συσχετίζεται με την περιγραφή του Αμμιανού Μαρκελλίνου για τη χώρα των Σηρών:³⁰² "Στη χώρα τους ο ουρανός είναι καθαρός, το κλίμα ήπιο και υγιεινό, και η δύναμη των ανέμων πάντοτε μέτρια. Η

²⁹⁶ Βλ. παραπάνω, όπου γίνεται από πολλούς ταύτιση με το Khotan και τη Σογδιανή.

²⁹⁷ Yule, *Cathay*, I, σ. 1· Hourani, *Arab Seafaring*, σ. 48.

²⁹⁸ Pelliot, *L' Origine*, σ. 742, πρόσθετη σημείωση 2.

²⁹⁹ Ο Yule, *Cathay*, I, σ. 93, παραπέμπει στον St. Martin, που προτείνει: "The Jenasdan of Moses of Chorene is perhaps the Empire of the Wei Dynasty which ruled in Northern China with varying power from the fourth to the sixth century, and whose authority in Tartary was very extensive ... The Sinae would perhaps represent the Tsin (Jin) reigning at Nanking."

³⁰⁰ Coedès, *Textes*, (Introduction), σ. 1· Hudson, *Europe and China*, σ. 81.

³⁰¹ Lacouperie, *Western Origin*, σσ. 250-252.

³⁰² Ammianus Marcellinus, *Res Gestae*, XXXIII, 64. Coedès, *Textes*, 72

περιοχή έχει βλάβση, αλλά λείπουν τα μεγάλα δάση." Η περιγραφή αυτή ταιριάζει με την νότια Κίνα, και όχι με τη βόρεια.

Μολονότι κάποιες χώρες της "Δυτικής Περιοχής" (Khotan, Kashgaria κτλ.) υπάρχει πιθανότητα να συνδέθηκαν με το όνομα Σήρες, κατά την περίοδο που ο Βουδισμός κυριαρχούσε στην κεντρική Ασία, ωστόσο, όπως ακριβώς επισημαίνει ο Hudson, "τούτο δεν ταιριάζει τόσο καλά με την συνηθισμένη ονοματολογία. Είναι αλήθεια πως στον 6ο αιώνα, κατά την περίοδο κυριαρχίας του Βουδισμού στην κεντρική Ασία, η λατρεία στο Khotan και σε άλλους τόπους της κοιλάδας του Ταρίμ ήταν κυρίαρχα ινδική στον τύπο της, όμως δεν υπάρχει τίποτα που να αποδεικνύει πως η περιοχή θεωρούνταν, γλωσσικά, ως μέρος της Ινδίας, ενώ ο,τιδήποτε βρίσκεται ανατολικά μέχρι το Annapam περιλαμβάνεται στην Ινδία extra Gangem (εκτός Γάγγου Ινδική) του Πτολεμαίου."³⁰³ Η Σηρίνδα, που μας αφορά, πρέπει, συνεπώς, να αναζητηθεί στην περιοχή μεταξύ της νοτιοδυτικής Κίνας και της Ινδίας, αντί της "Δυτικής Περιοχής". Ωστόσο, δεν θα μπορούσαμε να συμφωνήσουμε με την άποψη του Hudson για την ταύτιση της Σηρίνδας με την Καμπότζη ή την Champa, διότι δεν υπάρχει απόδειξη της ύπαρξης σηροτροφίας στην Καμπότζη κατά την περίοδο αυτή. Αντιθέτως, πιστεύουμε πως είναι πιθανότερο το όνομα να αφορά στην περιοχή Yunnan-Burma-Assam.

Πράγματι, από πολύ παλιά οι Ινδοί ανέπτυξαν τις σχέσεις με τους Κινέζους, μέσω της περιοχής Yunnan-Burma-Assam.³⁰⁴ Στα τέλη του 2ου π.Χ. αιώνα, ο Zhang Qian είδε με τα μάτια του κινεζικά προϊόντα που είχαν μεταφερθεί στη Βακτρία, από Ινδούς, από το Si-chuan της νότιας Κίνας, μέσω της περιοχής Yunnan-Burma-Assam.³⁰⁵ Στους επόμενους αιώνες, οι Ινδοί απέκτησαν μεγάλη επιρροή, με την μετεγκατάστασή τους στην παραπάνω περιοχή. Σύμφωνα με τον Κινέζο προσκυνητή Yi Jing (I Tsing 635 - 713 μ.Χ.), κατά τη δυναστεία των Gurta (320 - 550 μ.Χ.), ένας Ινδός βασιλιάς οικοδόμησε, κάπου ανατολικά, στον κάτω Γάγγη, έναν ναό για τους Κινέζους προσκυνητές που διέσχιζαν την περιοχή προς την Ινδία για ιερά βιβλία.³⁰⁶ Στη δυναστεία των Jin (269 - 420

³⁰³ Ο Πτολεμαίος, *Geography*, VII, 2, μνημονεύει ότι η "India extra Gangem" περιλαμβάνει την περιοχή που συνορεύει με το Γάγγη, στα δυτικά, με ένα μέρος των συνόρων της Σκυθίας και της Σηρικίας, στα βόρεια, και γειτονεύει με τις Θίνες, στα ανατολικά, ... και με τον Ινδικό Ωκεανό και την Πρασώδη θάλασσα στα νότια." Βλ. Coedès, *Textes*, σ.34· Hudson, *Europe and China*, σ. 121.

³⁰⁴ Κορδώσης, *Ασσία*, σσ.103-110.

³⁰⁵ Si-ma Qian, *Shi-ji*, 123.

³⁰⁶ Yi Jing, *Da-tang xi-yu qiu-fa gao-sen-zhuan*, σ. 103: "40 σταθμούς ανατολικά από το ιερό Nalandá, κατά μήκος του Tiang-jia (Γάγγη), κάποιος φτάνει στο ιερό Mrgasthàpana. Κοντά σε αυτό το ιερό, υπάρχουν τα ερείπια ενός παλαιού ιερού με το όνομα Cina. Με βάση την παράδοση, αυτό οικοδομήθηκε από ένα βασιλιά της Srīgupta για προσκυνητές από την Κίνα. Είκοσι προσκυνητές από το Tang πέρασαν έτσι από το Si-chuan, από το οποίο αυτό το ιερό απέχει 500 σταθμούς."

μ.Χ.), η επικράτεια της Ινδίας εκτεινόταν έως την επαρχία Yong-chang (στη διοίκηση του κινεζικού Yunnan, σήμερα).³⁰⁷ Η παρουσία των Ινδών επιβεβαιώνεται επίσης από τις υστερότερες αναφορές κατά τη δυναστεία των Tang.³⁰⁸ Συνεπώς, θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μία περιοχή "όπου υπήρχαν πολλά έθνη Ινδών", όπως σημειώνει ο Προκόπιος.

Ιστορικά, το Si-chuan/Yunnan ήταν μία από τις περιοχές που ανέπτυξαν πολύ νωρίς τη σηροτροφία. Το όνομα του Si-chuan, *Shu*, στην αρχαία κινεζική, αποδίδεται σαν το σχήμα ενός μεταξοσκώληκα. Η παράδοση αναφέρει πως ο πρώτος αρχηγός του Si-chuan ονομαζόταν Can-cong (δηλ. μάζα από μεταξοσκώληκες).³⁰⁹ Η σηροτροφία στο Si-chuan ήταν τόσο σημαντική και ανεπτυγμένη, ώστε αποτελούσε την κύρια οικονομία της περιοχής, στην περίοδο των Τριών Βασιλείων (220-280 μ.Χ.).³¹⁰ Από την πρώιμη δυναστεία των Han (206 π.Χ.-25 μ.Χ.), η σηροτροφία, πράγματι, επεκτάθηκε στο Yunnan και οι βαρβαρικές φυλές στην περιοχή Yunnan-Burma τη γνώρισαν σταδιακά.³¹¹ Κατοικώντας σε ενδιάμεση περιοχή, οι πέρα από τον Γάγγη Ινδοί, καθώς και άλλα "βαρβαρικά" φύλα, πρέπει, επίσης, να είχαν μάθει την τεχνική της καλλιέργειας του μεταξοσκώληκα. Δεν είναι συνεπώς απίθανο οι μοναχοί να πήραν τα αυγά του μεταξοσκώληκα και να έμαθαν την τεχνική της σηροτροφίας από αυτή την περιοχή.

Έχοντας αποκαταστήσει τη σύνδεση της Σηρίνδας με την περιοχή Yunnan-Burma-Assam, ερχόμαστε σε ένα άλλο ερώτημα: Ποιοί ήταν οι μοναχοί στην ιστορία αυτή; Υπήρχε κάποια πιθανότητα να πλησιάσουν την παραπάνω περιοχή για να μάθουν τη σηροτροφία; Στην περίοδο που εξετάζουμε, οι μοναχοί που από την μία πλευρά είχαν κάποια σχέση με το Βυζάντιο και από την άλλη ενεπλάκησαν στις ανατολικές υποθέσεις, ήταν κατά πάσα πιθανότητα Νεστοριανοί. Η απόσχιση των Νεστοριανών από την Καθολική Εκκλησία, κατά τον 5ο αιώνα (431 μ.Χ.), και οι συνεχείς διωγμοί ανάγκασαν τους Νεστοριανούς να μετακινηθούν προς τα ανατολικά. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη διεξόδυση

³⁰⁷ *Hua-yang-guo-zhi* (καταγραφή του βασιλείου του Hua-yang-guo), που γράφτηκε από τον Chang Ju το 347 μ.Χ.: "Αυτή (η περιφέρεια Yong-chang) ιδρύθηκε με διάταγμα του αυτοκράτορα Ming-ti (το 69 μ.Χ.) ... Εκεί ζούν τώρα οι φυλές των Ming-pu, Jiu-liao, Piao-yue, Luo-pu και ο λαός της In-do (Ινδία)."

³⁰⁸ Fan Chue, *Man-shu* (καταγραφή των βαρβάρων, γραμμένη περίπου στα 860 μ.Χ.), 6: "Στα νότια της πόλης Ren-shen (δυτικά του σύγχρονου Kunming), υπάρχουν αρκετοί χώροι για επικοινωνία και εμπόριο με τους Βραχμάνους (Ινδούς), Πέρσες, Zhe-po (Java), Bo-ni(;) και Kun-lun." Ο Jia Dan (705-805), ο γεωγράφος των Tang, προσφέρει περισσότερες λεπτομέρειες για την οδό αυτή, βλ. Pelliot, *Itinéraires*, σσ. 131-413.

³⁰⁹ Liu, *The Silkworm*, σσ. 137-140.

³¹⁰ Han Guo-pan, *History*, σσ. 69-70. Ji Xian-lin, *Silk and Sericulture*, σσ. 71-75.

³¹¹ Ο Chang Ju, *Hua-yang-guo-zhi*, 4, αναφέρει πως η περιφέρεια Yong-chang παρήγε "μεταξοσκώληκες, μουριές, σκληρό μετάξι, σύνθηες μετάξι και μετάξι για κεντήματα."

των αποστολών τους έως και την Κεντρική Ασία (Herat, Σαμαρκάνδη κλπ.),³¹² την Ινδία, και την Κεϋλάνη, στις αρχές του βου αιώνα. Ο Κοσμάς Ινδικοπλεύστης, γνωστός Νεστοριανός,³¹³ υπήρξε αυτόπτης, όπως φαίνεται, μάρτυρας της ύπαρξης Νεστοριανών κοινοτήτων στην Kalliana (κοντά στη Βομβάη), στο Malabar και στην Κεϋλάνη. Το παράδειγμα του Κοσμά δείχνει πως η εξάπλωση της Νεστοριανής Εκκλησίας συμβάδιζε με την εξάπλωση του εμπορίου και μολονότι ο ίδιος δηλώνει πως δε γνώριζε "αν υπάρχουν άλλοι χριστιανοί πέρα από την Κεϋλάνη", η περαιτέρω επέκταση της εμπορικής σφαίρας πρέπει να οδήγησε τις αποστολές αναπόφευκτα σε πιο μακρινές περιοχές, τις επόμενες δεκαετίες, μεταξύ των οποίων και η περιοχή Yunnan-Burma-Assam. Εξάλλου, είναι βέβαιο ότι από εκεί περνούσε σημαντικός δρόμος, του οποίου η σπουδαιότητα αυξήθηκε, ύστερα από την παρακμή του περιφερειακού, εξολοκλήρου θαλασσινού δρόμου (μέσω της περιοχής της Σιγκαπούρης). Η άφιξη του Θηβαίου σχολαστικού στις περιοχές αυτές το αποδεικνύει.³¹⁴

Η αναφορά του Θεοφάνη πως τα αβγά του μεταξοσκώληκα μεταφέρθηκαν σε μια βακτηρία, ίσως ρίξει περισσότερο φως στο ερώτημά μας. Η βακτηρία που μας αφορά ήταν πιθανότατα φτιαγμένη από μπαμπού, καθότι η εισαγωγή μπαμπού από το Si-chuan στην Ινδία και Βακτρία μέσω της περιοχής αυτής, όπως είπαμε, μαρτυρείται από τον Zhang Qian στα τέλη του 2ου π.Χ. αιώνα³¹⁵. ακόμη και στη σύγχρονη περίοδο, τα μπαμπού χρησιμοποιούνταν συνήθως από τους ντόπιους για τη δημιουργία βακτηριών. Επιπλέον, κανένα άλλο υλικό δεν είναι τόσο κατάλληλο όσο το μπαμπού για την μεταφορά αβγών μεταξοσκώληκα. Φυσικά, η ύπαρξη μπαμπού στην παραπάνω περιοχή απλώς ενισχύει την άποψή μας, διότι το μπαμπού είναι υλικό που μεταφέρεται εύκολα και είναι δυνατό να το είχαν προμηθευτεί και από άλλες περιοχές. Πάντως, η χρήση του μπαμπού δεν οδηγεί στο συμπέρασμα πως απαγορευόταν η εξαγωγή αβγών μεταξοσκώληκα από την Κίνα, διότι, όπως έχουμε δείξει, δεν υπήρχε τέτοια πολιτική στην Κίνα: με άλλα λόγια το μπαμπού χρησίμευε για την εύκολη και ασφαλή μεταφορά των αβγών στο ταξίδι κι όχι για την κρυφή εξαγωγή τους.

³¹² Beazley, *The Dawn*, σ. 212.

³¹³ Αυτό έχει με ασφάλεια βεβαιωθεί. Βλ. McCrindle, *The Christian Topography*, σ. VIII-X.

³¹⁴ Κορδώςης, Ασσάμ, σ. 103· Κορδώςης, *Ελληνική Παρουσία*, σ. 261.

³¹⁵ Ο Si-ma Qian, *Shi-ji*, 123, διασώζει αναφορά του Zhang Qian: "Όταν ήμουν στη Βακτρία, είδα εκεί κλαδιά μπαμπού και ρούχα από το Si-chuan. Ρώτησα τους κατοίκους πώς τα απέκτησαν αυτά και απάντησαν: Οι κάτοικοι της χώρας μας τα αγόρασαν στην Ινδία. Η Ινδία πρέπει να βρίσκεται αρκετές χιλιάδες li στα νοτιοανατολικά της Βακτρίας." Για την οδό, ο Pandey, *Foreign Trade Route and Ports in Ancient India*, σ. 28, γράφει: "We are not sure how the Chinese bamboos were taken to Bactria. The long but easy sea routes might have been used to take the bamboos to the mouth of the Indus and then through the Indus and Kabul Rivers, they might have reached southern Afghanistan and were taken to Bactria."

Έτσι, φθάνουμε, νομίζω, στη διασαφήνιση ολόκληρης της διαδικασίας του γεγονότος: Με την άνθηση του εμπορίου μεταξύ Ανατολής και Δύσης μέσω θαλάσσης, στο πρώτο μισό του βου αιώνα, οι Νεστοριανοί έφθασαν την Ινδία και διείσδυσαν, στη συνέχεια, στην περιοχή Yunnan-Burma-Assam, όπου έμαθαν τη σηροτροφία. Όταν άκουσαν πως ο αυτοκράτορας Ιουστινιανός απειλούνταν από το περσικό μονοπώλιο του μεταξιού, και στο χειρσαίο δρόμο του μεταξιού και στη θαλάσσια οδό, και ήταν πρόθυμος να αναζητήσει λύση για αυτό το θέμα, οι Νεστοριανοί ασφάλισαν τα αβγά του μεταξοσκώληκα και τα έφεραν στο Βυζάντιο. Η αναφορά του Προκοπίου πως οι μοναχοί προέρχονταν από την Ινδία και "γύρισαν πάλι εκεί", για τα αβγά του μεταξοσκώληκα, δείχνει πιθανότατα ότι οι μοναχοί επέστρεψαν στη Σηρίνδα από τη θαλάσσια οδό, όπως ο Κοσμάς είχε ταξιδέψει προς την Ινδία και την Κεϋλάνη, λίγες δεκαετίες νωρίτερα. Τούτο γίνεται φανερό από τη χρήση του ονόματος Ινδία από τον Προκόπιο δύο φορές. Ο Βυζαντινός συγγραφέας εντάσσει την Σηρίνδα στην ευρύτερη Ινδία, πράγμα που δείχνει ότι η πρώτη δύσκολα θα μπορούσε να τοποθετηθεί βόρεια του Ινδικού Καυκάσου (Ινδοκούς). Τέλος, η αναφορά του Θεοφάνη σε κάποιον Πέρση μπορεί να οφείλεται στο γεγονός ότι ο μοναχός ανήκε στην Νεστοριανή Εκκλησία, που αναπτύχθηκε κυρίως στην Περσία, αλλά πολύ δύσκολα θα μπορούσε να ταυτισθεί με έναν Πέρση από την άποψη της εθνότητας.³¹⁶ Πάντως, όποια και αν, τελικά, είναι η Σηρίνδα, πρέπει να θεωρηθεί ως βέβαιο ότι το επεισόδιο είναι πραγματικό και ότι οι δυο αφηγήσεις των Βυζαντινών συγγραφέων μάλλον αλληλοσυμπληρώνονται παρά αλληλοσυγκρούονται.

β) Εισογόμενες τεχνικές και προϊόντα από το Βυζάντιο στην Κίνα

Οι πλούσιες περιγραφές, σε αρχαίες κινεζικές πηγές, για τα προϊόντα και την τεχνολογία των Ta-chin και Fu-lin μπορούν να αποτελέσουν το αντικείμενο ενός ολόκληρου βιβλίου. Το γεγονός αυτό δείχνει, σε όλη του την έκταση, την

³¹⁶ Οι εχθρικές σχέσεις μεταξύ Περσίας και Βυζαντίου αδυνατίζουν την πιθανότητα αυτή. Ο Gibbon δεν έχει επαρκή στοιχεία όταν υποθέτει την περιοική ταυτότητα των μεταφορέων και ότι "η θρησκεία και το συμφέρον είχαν περισσότερη δύναμη πάνω στους Πέρσες μοναχούς, από ό,τι η αγάπη για την πατρίδα τους." Ο Chen, *Μελέτη*, σσ. 223-224, έχει δίκιο όταν σημειώνει: "Δεν νομίζω ότι η αναφορά του (Θεοφάνη) είναι σωστότερη από την αναφορά του Προκοπίου, διότι οι Πέρσες ήθελαν να εμπορεύονται το μετάξι με την Κίνα και κατείχαν το μονοπώλιο του με τις δυτικές χώρες. Δεν είναι λοιπόν πιθανό να βοήθησαν οι Πέρσες το Βυζάντιο, κάνοντάς του μια τέτοια εκδούλευση. Εκτός τούτου, εξ αιτίας της έχθρας που επικρατούσε μεταξύ των Βυζαντινών και των Περσών και τους μεταξύ τους πολέμους, δεν ήταν δυνατό να συμβεί το γεγονός, ενώ η αναφορά του Προκοπίου είναι μάλλον ακριβέστερη."

πνευματική ευρύτητα και την ισχυρή περιέργεια των Κινέζων για κάθε τι που προερχόταν από ξένη χώρα. Ωστόσο, καθώς δε γνωρίζουμε τις περιστάσεις κάτω από τις οποίες όλες αυτές οι τεχνικές και τα αντικείμενα μεταφέρθηκαν στην Κίνα, αναγκάζομαστε να περιοριστούμε στα λιγοστά αντικείμενα που γνωρίζουμε με βεβαιότητα ότι εισήχθησαν στη μεγάλη αυτή χώρα, κατά την περίοδο που εξετάζουμε. Η αναφορά σ' αυτά θα γίνει με συντομία (δεδομένου ότι έχουν ερευνηθεί επαρκώς), ώστε να μην υπάρχει στη μελέτη κενό σ' αυτόν τον τομέα, που παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον. Είναι ευνόητο ότι δεν είναι εύκολο να θέσει κανείς αυστηρά χρονολογικά όρια στο ερώτημα πότε υιοθετήθηκαν οι τεχνικές ή έφτασαν τα προϊόντα στην Κίνα. Ετσι, μπορεί ορισμένα απ' αυτά να έγιναν γνωστά στους Κινέζους λίγο πριν ή ύστερα από την χρονική περίοδο που μελετάμε.

A. Η τεχνική ενός τύπου κλεψύδρας: Στο *Jiu-tang-shu*,³¹⁷ διαβάζουμε την παρακάτω περιγραφή της πρωτεύουσας του Fu-lin: "Τα τείχη της πρωτεύουσας είναι κτισμένα από πέτρα, και έχουν πολύ μεγάλο ύψος ... Όπως κανείς έρχεται από έξω προς τη βασιλική κατοικία, βλέπει τρεις μεγάλες πύλες, κατάφορες από κάθε είδους σπάνιων και πολύτιμων λίθων. Στο ψηλότερο μέρος της δεύτερης πύλης, έχουν κρεμάσει μία μεγάλη χρυσή ζυγαριά, και δώδεκα χρυσές μπάλες είναι αναρτημένες από τον ιστό της ζυγαριάς, κατά τρόπο που να φανερώνει τις δώδεκα ώρες της ημέρας. Από χρυσάφι έχει γίνει ολόκληρη και μία μορφή ανθρώπου, στο φυσικό μέγεθος ενός άνδρα, που στέκεται όρθιος, και προς την πλευρά του οποίου, κάθε ώρα που περνά, πέφτει μία από τις χρυσές μπάλες, ο ακριβής ήχος της οποίας είναι αλάνθαστο σημάδι των διαιρέσεων της μέρας."

Η παραπάνω περιγραφή του ιδιότυπου αυτού ρολογιού, οφείλεται σε νέες πληροφορίες, που εντάχθηκαν στο *Jiu-tang-shu*, αφού δεν καταγράφεται στις προγενέστερες πηγές. Οι ζωντανές και ακριβείς περιγραφές της χώρας Fu-lin (μέσα στις οποίες περιλαμβάνεται η περιγραφή του ρολογιού), όσον αφορά στη γεωγραφία, στην πρωτεύουσα και στους πολιτικούς θεσμούς, δείχνουν ότι συλλέχθηκαν από αυτόπτες μάρτυρες,³¹⁸ αλλά δεν είναι σαφές εάν αυτές αναφέρονται στην Κων/πολη ή σε άλλη πόλη.³¹⁹ Το γεγονός ότι αυτή η αναφορά

³¹⁷ *Jiu-tang-shu*, 198: 其都城叠石为之, 尤绝高峻 自外至王室, 凡有大门三重, 列异宝雕饰。第二门之楼中, 悬一大金称, 以金丸十二枚, 属于衡端, 以候日之十二时焉, 为一金人, 其大如人, 立于侧。每至一时。其金丸辄落, 铿然发声引唱, 以纪日时, 毫厘无失。

³¹⁸ Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σσ. 95-99· Shen Fu-wei, *Cultural Intercourses*, σ. 139.

³¹⁹ Peter Schreiner, *Eine chinesische Beschreibung- Konstantinopels aus dem 7 Jahrhundert: Istanbuler Mitteilungen*, 39 (1989), σ. 502. Needham, *Science*, I, σ. 204, όπου αναφέρει ότι ο Πιρκό-

ακολουθείται από την μνεία των βυζαντινών πρεσβειών στην Κίνα στα 643, 667 κλπ.³²⁰ δείχνει ότι αυτή η νέα γνώση πιθανόν να μεταφέρθηκε από αυτούς τους πληροφοριοδότες. Κάτι που μας ενδιαφέρει πάρα πολύ είναι ότι μία παρόμοια κατασκευή άρχισε να δημιουργείται στην Κίνα εκείνη την εποχή (στα τέλη του 7ου αιώνα). Δεν είμαστε απολύτως βέβαιοι εάν οι κινεζικές κατασκευές υδάτινων ρολογιών επιτεύχθηκαν κάτω από την άμεση καθοδήγηση των Βυζαντινών, όμως φαίνεται ιδιαίτερα πιθανό πως δέχτηκαν κάποια επίδραση ή άντλησαν έμπνευση από τη βυζαντινή τεχνική.³²¹

Β. Τρυπανισμος: Το *Xin-tang-shu*,³²² αναφέρει μία άλλη βυζαντινή τεχνική, αυτή τη φορά στον τομέα της ιατρικής: "(Στη χώρα του Fu-lin) υπάρχουν άριστοι γιατροί που, ανοίγοντας τον εγκέφαλο και βγάζοντας σκουλήκια, μπορούν να θεραπεύσουν την απώλεια όρασης (τύφλωση)".

Η τέχνη του ανοίγματος των κρανίων, για άλλους λόγους, φαίνεται πως είχε ασκηθεί στην Κίνα σε πολύ προγενέστερες εποχές, όπως και σε αρκετά άλλα μέρη του κόσμου, όμως η επιδεξιότητα του ανοίγματος του εγκεφάλου για ασθένειες όρασης δεν ήταν γνωστή στους Κινέζους, τουλάχιστον έως τις αρχές του 7ου αιώνα, αλλιώς οι Κινέζοι δε θα εκπλήττονταν τόσο, ούτε θα το θεωρούσαν μια νέα τεχνική, άξια να καταγραφεί. Η τέχνη του ανοίγματος του εγκεφάλου για την τύφλωση είχε ελληνική προέλευση, καθώς ο Ιπποκράτης την περιέγραφε λεπτομερώς: "Όταν η όραση χάνεται, χωρίς κάποια φανερό ασθένεια των ματιών, θα πρέπει να γίνεται τομή στην βρεγματική χώρα, να ανατέμονται τα μαλακά μέρη, να τρυπάται το οστό και να εξάγεται το υγρό. Αυτή είναι η θεραπεία, και μ' αυτό τον τρόπο θεραπεύονται οι ασθενείς."³²³ Η τέχνη αυτή είχε τις ρίζες της στην ανατολική Μεσόγειο και εφαρμοζόταν στη δυτική Ασία από τους Νεστοριανούς, από τους οποίους μεταφέρθηκε η θεωρία και πρακτική της στην Κίνα.

Στον Hirth οφείλεται η πρόταση για τη σχέση ανάμεσα στην κινεζική γνώση αυτής της τέχνης και στις αφίξεις των Νεστοριανών στην Κίνα. Ωστόσο, ο Hirth, λόγω της ανεπάρκειας των ενδείξεων, δεν μπορεί να προχωρήσει για να αποδείξει, αν ή ποτέ αυτή η τέχνη εφαρμόστηκε επιτυχημένα. Κατά ευτυχή συγκυρία, βρίσκουμε πως η εφαρμογή αυτής της τέχνης μπορεί να ανιχνευθεί του-

πιος περιέγραψε την κλεψύδρα της Γάζας, κάπου μεταξύ του 473 και του 535: "Whether the Chinese descriptions refer to the clock of Gaza, or as Hirth suggests, to one at Antioch, is not clear, but there were probably several of them in Byzantine Syria."

³²⁰ Βλ. κεφ. Β', β'.

³²¹ Shen Fu-wei, *Cultural Intercourses*, σ. 139.

³²² *Xin-tang-shu*, 221: 有善医能开脑出虫, 以愈目盲.

³²³ Ιπποκράτης, *Περί νοούσων*, VII, 26 και IX, που παρατίθεται από τον Hirth, *China*, σ. 303 και Needham, *Science*, I, σ. 204.

λάχιστον από το 683 μ.Χ.. Σύμφωνα με το *Zi-zhi-tong-jian*, που γράφτηκε στα μέσα του 10ου αιώνα, ο αυτοκράτορας Gao-zong (650-683 μ.Χ.), της δυναστείας των Tang, δέχθηκε μία παρόμοια θεραπεία για την απώλεια της όρασής του, που είχε προκληθεί από πονοκέφαλο, το 683, από ένα γιατρό που λεγόταν Chin Ming-ho και πιθανολογείται πως ήταν Βυζαντινός.³²⁴ (ας σημειώσουμε ότι το όνομα του γιατρού Chin είναι ίδιο όπως στην λέξη *Ta-chin!*). Η αυθεντικότητα αυτής της μνείας επιβεβαιώνεται και από άλλες μαρτυρίες.³²⁵ Έτσι μπορούμε να συμπεράνουμε ότι η εισαγωγή και εφαρμογή του τρυπανισμού πρέπει να έγινε σε μία χρονική στιγμή πριν από το 683 μ.Χ., ίσως λίγο μετά από την άφιξη των Νεστοριανών και των προγενέστερων πρεσβειών.

Γ. Σχετικά με τα εξαγόμενα ζώα, θα μπορούσαμε να πούμε ότι αυτή την περίοδο ένα είδος σκύλου μεταφέρθηκε από το Βυζάντιο στην Κίνα. Το *Jiu-tang-shu*,³²⁶ αναφέρει:

"Κατά τον έβδομο χρόνο του Wu-de (δηλ. το 624 μ.Χ.), ο [Ju] Wen-tai (ο πρίγκιπας του Turfan) παρουσιάστηκε πάλι στην αυλή, με ένα αρσενικό και ένα θηλυκό σκυλί, ύψους 6 *cun* (=0.162m), που το μήκος του ρύγχους τους ήταν λίγο περισσότερο από ένα *chi* (=0.027m). Είναι τόσο έξυπνα, ώστε να μπορούν να οδηγούν άλογα από τα ηνία τους ή να κρατούν ένα φανάρι με τα δόντια τους. Λέγεται ότι αρχικά τρέφονταν στη χώρα Fu-lin, και από αυτή τη χρονολογία η Κίνα άρχισε να έχει τούτο το είδος των σκυλιών από το Fu-lin."

Πιστεύεται πως αυτά τα μικρά σκυλιά δεν ήταν παρά τα κλασικά σκυλάκια του σαλονιού της αρχαίας μαλτέζικης ράτσας.³²⁷ Δεν υπάρχουν επαρκείς ενδείξεις για την τεκμηρίωση της άποψης ότι τα σύγχρονα μικρόσωμα σκυλιά στην Κίνα προέρχονται από τα δύο αυτά σκυλιά, όπως προτείνει ένας μελετητής,³²⁸ αλλά άλλες πηγές διασαφηνίζουν πως το ίδιο είδος των σκύλων από το Fu-lin μεταφέρθηκαν στην Κίνα, μέσω της κεντρικής Ασίας, περισσότερες από μία φορές.³²⁹

³²⁴ Song Da-ren, *Medical Exchanges*, σ. 82.

³²⁵ *Tai-ping-yu-lan*, 218.

³²⁶ *Jiu-tang-shu*, 198: 唐武德七年, 高昌遣使献狗, 雌雄各一, 高六寸, 长尺余。性甚慧, 能曳马衔烛, 云本生拂林国。中国有拂林狗, 自此始也。

³²⁷ Shafer, *Golden Peaches*, σ. 77.

³²⁸ Boulnois, *Silk Road*, σ. 160, σημ. 1.

³²⁹ Το *You-yang-za-zu*, που γράφτηκε περίπου το 863, από τον Duan Cheng-shi, μας παραδίδει μια αναφορά σχετική με αυτό το είδος σκύλων: "Μια καλοκαιρινή μέρα (της εποχής Tian-bao) ο αυτοκράτορας Xuan-zong (Huan-tsong 712-756 μ.Χ.) έπαιξε μια παρτίδα σκάκι με ένα συγγενή του πρίγκιπα: η βασίλισσα παρακολούθησε την παρτίδα κρατώντας ένα σκυλί σαλονιού. Στο σημείο που αρκετοί από τους άνδρες του αυτοκράτορα επρόκειτο να μετακινηθούν, αυτή άφησε ελεύθερο το σκυλί της Σαμαρκάνδης πίσω από τα καθίσματα. Το σκυλάκι έφτασε ως το τραπέζι του παιχνιδιού και οι άνδρες του αυτοκράτορα που βρισκόνταν εκεί αναστατώθηκαν. Το γεγονός αυτό ευχα-

Δ. Από τα φυτικά προϊόντα, ο στόραξ κατέχει σημαντική θέση στον κατάλογο του βυζαντινού εμπορίου. Ο στόραξ παραγόταν στη Ρωμαϊκή Ανατολή.³³⁰ Από τον 3ο αιώνα μνημονεύεται ως ένα από τα κύρια προϊόντα του Ta-chin, στις κινεζικές πηγές.³³¹ Η συνεχής εξαγωγή του προς την Κίνα μαρτυρείται από την αναφορά του *Liang-shu*, που γράφτηκε στο πρώτο μισό του 7ου αιώνα.³³²

"Στα δυτικά (της μέσης Ινδίας) πραγματοποιούν εμπόριο, μέσω θαλάσσης, με το Ta-chin και το An-hsi (Παρθικό κράτος), και συνεπώς η χώρα είναι γεμάτη με σπάνια πράγματα από το Ta-chin, όπως όλα τα είδη πολύτιμων αντικειμένων, κοραλιού, ηλέκτρου, νεφρίτη και στόρακα. Ο στόραξ γίνεται αναμειγνύοντας και βράζοντας το χυμό από διάφορα αρωματικά δένδρα· δεν είναι φυσικό προϊόν. Λέγεται επίσης ότι οι κάτοικοι του Ta-chin μαζεύουν τον στόρακα, εξάγουν το χυμό του, κι έτσι φτιάχνουν ένα βάλαμο. Στη συνέχεια πωλούν το ίζημά του στους εμπόρους άλλων χωρών. Το ίζημα αυτό περνά από πολλές χώρες προτού καταλήξει στην Κίνα, και κατά συνέπεια, όταν φθάσει εκεί, δεν είναι πολύ αρωματικό."

Αυτή η αναφορά ακολουθείται από μια μαρτυρία πως ο βασιλιάς από το Fu-nan (Καμπότζη) έστειλε, ως φόρο, στόρακα και άλλα δώρα, το 519 μ.Χ., στην αυλή της Κίνας. Το *Sui-shu*³³³ αναφέρει πως ο στόραξ ήταν ένα από τα προϊόντα της σασσανιδικής Περσίας, ωστόσο από την μαρτυρία του *Liang-shu*, πως ο στόραξ περνούσε από πολλές χώρες, έως ότου φτάσει στην Κίνα, μπορούμε να πούμε, χωρίς δισταγμό, πως προερχόταν από το ανατολικό τμήμα της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας, αν και δεν είμαστε βέβαιοι αν όλος ο στόραξ που έφτανε στην Κίνα, στην μετέπειτα περίοδο, ήταν από την ίδια περιοχή.³³⁴

Ε. Για τα βυζαντινά φάρμακα, το *Jiu-tang-shu* λέει: "Κατά το δεύτερο έτος

ρίστηκε την αυτού εξοχότητα." Ο Shiratori, *New Attempt*, σ. 254, σημειώνει ότι "το σκυλάκι του Kang (Σαμαρκάνδη) δεν προερχόταν από εκείνη τη χώρα, αλλά πιθανόν από το Fu-lin, που μετέφερε ένας έμπορος από τη Σαμαρκάνδη."

³³⁰ O Hirth, *China*, σσ. 265-266, συμφωνεί με τον Hanbury ότι ο στερεός στόραξ "παραγόταν σε μεγάλες ποσότητες στη Συρία, στη ΝΑ Μικρά Ασία, στην Κύπρο και στην Κρήτη": Ο στερεός στόραξ, αναφέρει, "παράγεται τώρα σε μια συγκεκριμένη περιοχή στη νοτιο-δυτική Μικρά Ασία." Βλ. επίσης, Needham, *Science*, I, σσ. 202-203.

³³¹ *Wei-liao*, παρατίθεται από το *San-guo-zhi*, 30. *Hou-han-shu*, 88.

³³² *Liang-shu*, 54: 其西(中天竺)与大秦安息交市海中, 多大秦珍物, 珊瑚、琥珀、金璠、珠璠、琅玕、郁金、苏合。苏合是合藷香汁煎之, 非自然一物也。又云, 大秦人采苏合, 先萃其汁以为香膏, 乃卖其滓与諸国賈人, 是以轉输来达中国, 不大香也。

³³³ *Sui-shu*, 83.

³³⁴ Κινέζος συγγραφέας του 13ου αιώνα λέει ότι ο υγρός στόραξ ήταν προϊόν της Βαγδάτης, της Μικράς Ασίας (lu-mei, δηλ. Rum) και του Ki-tzi-ni (Ghazni). Hirth and Rockhill, *Chau Ju-kua*, σ. 200-201. Υπήρχαν επίσης και άλλες πηγές, όπως η Ινδία και η Νότια θάλασσα. Βλ. Laufer, *Sino-Iranica*, σσ. 282-284· Qi Si-he, *The Relations*, σ. 30.

του Qian-feng (667 μ.Χ.), το Fu-lin έστειλε αποστολή στην Κίνα προσφέροντας Di-ye-ja (Ti-yeh-ka)".

Σωστά ο Hirth ταύτισε το δώρο με το πολύ γνωστό φάρμακο θηριακή (τα θηριακά=teyaka). Ο Πλίνιος (XXIX I [8] 24) αναφέρει τα θηριακά (θηριακή) ως φάρμακο αποτελούμενο από 600 διαφορετικά συστατικά. Η καλύτερη θηριακή προερχόταν από το Ιράκ ή τη Βαγδάτη.³³⁵ Η μεγάλη ιατρική εγκυκλοπαιδεία *Ben-cao-gang-mu*, του 16ου αιώνα, αναφέρει πως προέρχεται από τη Δύση και πως μεταφέρθηκε στην Κίνα κατά τη δυναστεία των Sung (960-1276 μ.Χ.).³³⁶ Η σπάνια αναφορά της στις κινεζικές πηγές δείχνει πως αυτό το φάρμακο είχε ασήμαντη θέση στο βυζαντινό εμπόριο, ενώ δεν είναι γνωστό, αν οι εξαγωγές συνεχίστηκαν.

ΣΤ. Το ήλεκτρο συγκαταλεγόταν στα κύρια προϊόντα από το Ta-chin που εξαγονταν στην Κίνα, με βάση τις κινεζικές πηγές, από τον 3ο έως τον 10ο αιώνα.³³⁷ Στις αρχές του βου αιώνα, η βασιλική σύζυγος του αυτοκράτορα της δυναστείας των Qi είχε μία αλυσίδα χεριού, αξίας 1.700.000 δεσμίδων χρήματος.³³⁸ Το ήλεκτρο παραγόταν κυρίως στη Βαλτική και τη Δυτική Μεσόγειο, όπως στην Ισπανία και τη Σικελία. Είναι πιθανό πως μεταφερόταν μαζί με άλλα προϊόντα από τους Βυζαντινούς εμπόρους και έφθανε στην Κίνα μέσω μεταπρατών.³³⁹

Z. Ο υδράργυρος ήταν αρχικά προϊόν της Ιλλυρίας,³⁴⁰ και μεταφέρθηκε πιθανόν στην Κίνα από έμπορο με την σχετική ιστορία για αυτόν, για την οποία μιλήσαμε λεπτομερώς παραπάνω.³⁴¹

H. Το κοράλι εξαγόταν στην Ινδία και την Κίνα απο την αρχαιότητα σε μεγάλες ποσότητες.³⁴² Το *Wei-liao* και *Hou-han-shu* το αναφέρουν ως ένα από τα κύρια προϊόντα.³⁴³ Σε όλη την αρχαιότητα, το κοράλι έβρισκε μεγάλη εκτίμηση από την κινεζική ελίτ. Στο δεύτερο μισό του 3ου αιώνα, ένας οικονομικά εύρωστος ευγενής της δυναστείας των Jip (265-316 μ.Χ.) έσπασε ένα μεγάλο κοράλι σε σχήμα δέντρου για να δείξει την λατρεία του για ένα άλλο,³⁴⁴ που πιστεύε-

³³⁵ Παρατίθεται από τον Hirth, *China*, σσ. 276-277.

³³⁶ *Ben-cao-gang-mu*, 50.

³³⁷ *Wei-liao*, παρατίθεται από το *San-guo-zhi*, 30· *Hou-han-shu*, 88· *Jiu-tang-shu* 198· *Xin-tang-shu* 221. Ο *Tai-ping-yu-lan* αναφέρει: " Η χώρα του Ta-chin έχει άφθονο ήλεκτρο."

³³⁸ *Nan-shi*, 5.

³³⁹ Βλ. Shen Fu-wei, *China and Africa*, σσ. 94-95· Qi Si-he, *The Relations*, σ. 31.

³⁴⁰ Qi Si-he, *The Relations*, σ. 28.

³⁴¹ Βλ. κεφ. Β', α'.

³⁴² Warmington, *Commerce*, σσ. 263-264.

³⁴³ Παρατίθεται από το *San-guo-zhi*, 30· *Hou-han-shu*, 88. Βλ. Hirth, *China*, σ. 41, 73.

³⁴⁴ *Shi-yu-xin-shue* (γραμμένο στο πρώτο μισό του 5ου αιώνα). Βλ. Chen Lian-qing, *Ta-chin and Fu-lin*, σ. 112.

ται πως είχε αρπαχτεί από Ρωμαίους εμπόρους.³⁴⁵ Στον 5ο αιώνα, οι κινεζικές πηγές αναφέρουν για τα κοράλια απο το Ta-chin: "Τα κοράλια παράγονται στη δυτική θάλασσα του Ta-chin, και αναπτύσσονται πάνω στα βράχια της θάλασσας. Το κοράλι αρχικά είναι άσπρο, όμως μετά από ένα χρόνο γίνεται κίτρινο, και σε τρία χρόνια κόκκινο, ενώ στον τέταρτο χρόνο θα σαπίσει ή θα φαγωθεί από τα σκουλήκια."³⁴⁶ Στο *Jin-shu* και το *Jiu-tang-shu* το κοράλι μνημονεύεται, επανειλημμένα, ως ένα από τα κύρια προϊόντα του Ta-chin και του Fu-lin.³⁴⁷ Στα 781 μ.Χ., η Νεστοριανή επιγραφή στο Χί'αν αναφέρει για το Ta-chin: "Η χώρα γειτονεύει με τη θάλασσα των κοραλιών στα νότια."³⁴⁸ Ωστόσο, δεν είναι εύκολο να καθορίσουμε τις τοποθεσίες από τις οποίες τα κοράλια εξάγονταν στην Κίνα, διότι, όπως γνωρίζουμε, και η Ερυθρά θάλασσα,³⁴⁹ και η Μεσόγειος³⁵⁰ και ο Περσικός κόλπος³⁵¹ παράγουν κοράλια.

Θ. Τα υαλικά ήταν ίσως ένα από τα σημαντικότερα ελληνο-ρωμαϊκά προϊόντα που εισάγονταν στην Κίνα. Σε όλη την αρχαιότητα, η Αλεξάνδρεια, η Τύρος και η Σιδών ήταν φημισμένες για τα έργα σε γυαλί. Η σημασία του γυαλιού στους Κινέζους μπορεί να φανεί από το γεγονός ότι αναφέρεται πολύ συχνά σε διάφορες πηγές και από το ότι συγκαταλέγεται μεταξύ των πολυτίμων αντικειμένων. Το γυαλί, σε αρκετά διαφορετικά χρώματα, εκτιμόταν πολύ από τους Κινέζους και μνημονεύεται σε όλα τα δυναστικά χρονικά. Στη νότια Κίνα του 4ου αιώνα, τα σκεύη από γυαλί είχαν ίση αξία με το διαμάντι, το τυρκουάζ και τον αχάτη.³⁵² Στον 5ο αιώνα (424 μ.Χ.), η τέχνη της δημιουργίας χρωματισμένου γυαλιού εισήχθη στη βόρεια Κίνα, μέσω των λαών της κεντρικής Ασίας,³⁵³

³⁴⁵ Βλ. Chen Lian-qing, *Ta-chin and Fu-lin*, σ. 112.

³⁴⁶ *Xuan-zhong-ji*, παραπομπή απο τον *Tai-ping-yu-lan*, 807.

³⁴⁷ *Jin-shu*, 97· *Jiu-tang-shu*, 198.

³⁴⁸ Βλ. Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σ. 115.

³⁴⁹ Hirth, *China*, σ. 246· Shen Fu-wei, *China and Africa*, σ. 96.

³⁵⁰ *The Periplus of the Erythrean Sea*, ed. Schofer, σ. 128. Warmington, *Commerce*, σ. 263: "The chief sources of supply were Sicily, Sardinia, Corsica, the Balearics, and the coasts of Italy, Spain and North Africa."

³⁵¹ Laufer, *Sino-Iranica*, σ. 354.

³⁵² Βλ. σημείωση 34 στην Εισαγωγή, σ. 41.

³⁵³ *Wei-shu*, 102: "Κατά τη βασιλεία του αυτοκράτορα Shi-zu, οι έμποροι του Ta-yue-chi (Κου-σάνα), ενώ εμπορεύονταν στην πρωτεύουσα, δήλωσαν πως ξέρουν την τέχνη της κατασκευής χρωματιστού γυαλιού από πέτρες. Πήγαν και μάζεψαν τα αναγκαία υλικά από τα βουνά και έκαναν μια σχετική επίδειξη στην πρωτεύουσα. Τα χρώματα του γυαλιού που έφτιαξαν ήταν πιο λαμπερά από αυτά που εισάγονταν από τη Δύση. Ο βασιλιάς διέταξε το γυαλί αυτό να χρησιμοποιηθεί στην αίθουσα του θρόνου, που θα μπορούσε να χωρέσει πάνω από 100 άτομα. Όλοι όσοι το είδαν εντυπωσιάστηκαν και πίστεψαν πως είναι έργο μιας θεϊκής δύναμης. Από εκείνη την εποχή και μετά, το χρωματιστό γυαλί έγινε πολύ φημνότερο στην Κίνα και δεν αξιοποιούνταν πλέον όπως πριν." Βλ. Hirth, *China*, σσ. 231-232. Ο Chen, *Μελέτη*, σσ. 239-240, υποθέτει βυζαντινο-αιγυπτιακή καταγωγή της τέχνης και υπολογίζει το ρόλο της στην κινεζική βιοτεχνία κατασκευής γυαλιού.

αλλά υψηλής ποιότητας γυαλί δεν έπαυσε να μεταφέρεται κατά τον 6ο αιώνα, ιδιαίτερα στην νότια Κίνα.³⁵⁴ Στην πραγματικότητα, ακόμη και κατά τον 7ο αιώνα το χρωματιστό γυαλί εξακολουθούσε να εκτιμάται πολύ από την ανώτερη τάξη και την αυλή των Tang, διότι, όπως είδαμε, στο *Jiu-tang-shu*, η πρεσβεία από το Fu-lin, στα 643, εμφανίστηκε στον μεγάλο αυτοκράτορα Tai-zong, της δυναστείας των Tang, με αγγεία από κόκκινο γυαλί³⁵⁵, και στα 742, ένας πρίγκηπας του Τοχαρεσταν έστειλε κόκκινο γυαλί, ως δώρο, στην αυλή των Tang. Το γυαλί απέκτησε μία μοναδική θέση στις βυζαντινές εξαγωγές προς την Κίνα, εκείνους τους αιώνες.

ΙΑ. Άλλα πολύτιμα αντικείμενα: Μία σύγκριση του *Wei-liao* και του *Jiu-tang-shu*,³⁵⁶ στο σημείο όπου γίνεται αναφορά στα ελληνο-ρωμαϊκά προϊόντα, δείχνει ότι ο ευρύς κατάλογος προϊόντων του πρώτου έγινε πολύ μικρότερος στο δεύτερο. Το *Jiu-tang-shu*, που μας ενδιαφέρει εδώ άμεσα, μνημονεύει: "Το Fu-lin είναι γεμάτο χρυσό, ασήμι και σπάνιους πολύτιμους λίθους. Εκεί υπάρχουν τα κοσμήματα που λάμπουν τη νύχτα, το μαργαριτάρι με την λάμψη του φεγγαριού, μεγάλες ακιβάδες, το σμαράγδι, λίθοι κρανίτη, Kong-cui (νεφρίτης), κοράλια και ήλεκτρο.³⁵⁷ Όλα τα αντικείμενα της Δυτικής Περιοχής που προκαλούν το θαυμασμό και την έκπληξη, εξάγονται από αυτή τη χώρα." Αυτή η αλλαγή, κατά τη γνώμη μου, θα μπορούσε να αναζητηθεί σε δύο λόγους. Ο πρώτος είναι πως οι Κινέζοι ενδιαφέρονταν περισσότερο για τα γνωστότερα προϊόντα και κατά συνέπεια αποκτούσαν από αυτά μεγαλύτερες ποσότητες, ενώ ο δεύτερος είναι πως τα άλλα προϊόντα περιήλθαν σε δεύτερο επίπεδο, εάν δεν έπαυσαν εντελώς να εξάγονται προς την Κίνα, επειδή δεν υπήρχε για αυτά πλέον ζήτηση από την κινεζική ελίτ. Δεν μπορούμε να είμαστε ακριβείς σχετικά

³⁵⁴ Στη νότια Κίνα τα υαλικά μεταφέρονταν από τον Ελληνο-ρωμαϊκό κόσμο μέσω της Ινδίας, βλ. Warmington, *Commerce*, σσ. 271-272. Ο *Liang-si-gong-ji* (που παρατίθεται στο *Tai-ping-guang-ji* 81), αναφέρει ότι σε μια χρονιά, στις αρχές του 6ου αιώνα, "a large ship of Fu-nan (Cambodia) which had come from western India arrived in China, and offering for sale a mirror of green glass, one *chi* and five *cun* across its surface, and forty *jin* in weight. on the surface and in the interior it was pure white and transparent, and displayed many coloured objects on its obverse. When held against the light and examined, its substance was not discernible, on inquiry for the price, it was given a million strings of money." Βλ. Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σ. 58.

³⁵⁵ *Jiu-tang-shu*, 198. *Tong-dian*, 193: "Η χώρα του Fu-lin ... παράγει υπέροχα υαλικά που δεν έχουν αντίπαλο σε όλο τον κόσμο."

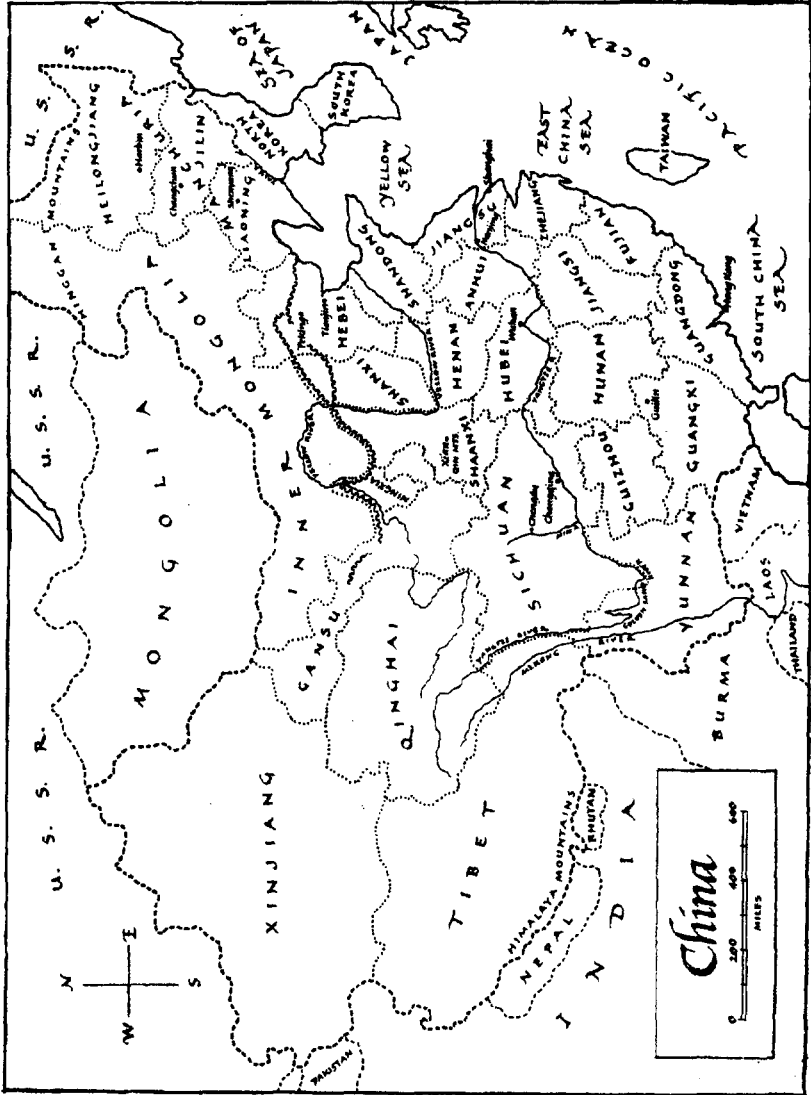
³⁵⁶ παρατίθεται από το *San-guo-zhi*, 30, και *Jiu-tang-shu*, 198: 土多金银奇宝。有夜光璧、明珠、骇鸡犀、大贝、车渠、玛瑙、孔翠、珊瑚、琥珀。凡西域诸珍异，多出其国。

³⁵⁷ Ένας άλλος λίθος που σχετίζεται με ρινόκερο, δεν είναι γνωστό τι ακριβώς σημαίνει. Διευκρινίζεται ότι αυτό είναι ο δίκερως ρινόκερος (*rhinoceros bicornis*). Το κινεζικό του όνομα Hai-ji προέρχεται από τη σανσκριτική λέξη khadga. Βλ. Su Ji-qing, *Annotations*, σ. 77· Shen Fu-wei, *China and Africa*, σ. 132.

με την οριστική χρονολόγηση της εξαγωγής κάθε είδους στην Κίνα, αλλά δεν υπάρχει αμφιβολία ότι μερικά από αυτά, όπως τα σμαράγδια, μεταφέρθηκαν στην Κίνα κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει. Ο Κοσμάς μνημονεύει ότι οι Αιθίοπες μετέφεραν σμαράγδια προς την Ινδία.³⁵⁸ Προφανώς αυτά μπορούσαν να μεταφερθούν στη συνέχεια προς την Κίνα.³⁵⁹

³⁵⁸ McCrindle, *Christian Topography*, σ. 371· επίσης, κεφ. Δ', γ'.

³⁵⁹ Shen Fu-wei, *China and Africa*, σσ. 93-101, 132. Σύμφωνα με το *Jiu-tang-shu*, 198, το Fu-lin έστειλε τη γνωστή πρεσβεία στην αυλή των Tang, το 643, με δώρο που λεγόταν "πράσινος χρυσός", που πιστεύεται ότι είναι σμαράγδι. Βλ. Hirth, *China*, σ. 55. Ο μεγάλος ποιητής Li Tai-bai (Li Tai-po) του 7ου αιώνα, λέει ότι η βασίλισσα Yang Tai-zhen έριξε κρασί σε κούπες από "γαλί και επτά πολύτιμα υλικά" (συμπεριλαμβανομένων σμαραγδιού, νεφρίτη και άλλων).

II. Γενικός χάρτης της Κίνας (Με βάση τον *Historical Atlas* του Tan Qi-xiang).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Δ'

ΟΙ ΕΝΔΙΑΜΕΣΟΙ ΛΑΟΙ ΣΤΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΚΙΝΑΣ-BYΖΑΝΤΙΟΥ ΚΑΙ Ο ΡΟΛΟΣ ΤΟΥΣ ΣΤΗΝ ΠΡΟΩΘΗΣΗ ΤΩΝ ΠΡΟΪΟΝΤΩΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΝΑΤΟΛΗ ΣΤΗ ΔΥΣΗ ΚΑΙ ΑΝΤΙΣΤΡΟΦΑ

Σε όλη την αρχαιότητα και στους πρώιμους μέσους χρόνους, οι απευθείας επικοινωνίες μεταξύ Ανατολής και Δύσης ήταν ασυνήθεις, με εξαίρεση τις λίγες περιπτώσεις που οι ανταλλαγές υποστηρίζονταν σταθερά και ταυτόχρονα από δύο μεγάλες δυνάμεις στην Ανατολή και τη Δύση, όπως οι κινεζικές δυναστείες των Han, η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία στους πρώτους δύο αιώνες μετά Χριστόν, ή όπως η Βυζαντινή αυτοκρατορία και οι δυναστείες των Sui και Tang στην περίοδο που εξετάζουμε. Ωστόσο, ακόμη και σε αυτή την περίπτωση, οι απευθείας επικοινωνίες, σε σύγκριση με τις έμμεσες, ήταν δευτερεύουσας σημασίας, λόγω της τεράστιας απόστασης και διαφόρων απροσπέλαστων δυσχερειών και εμποδίων. Οι επικοινωνίες ανάμεσα στην Ανατολή και τη Δύση υλοποιούνταν στις περισσότερες περιπτώσεις μέσω των ενδιάμεσων λαών. Τα ενδιάμεσα έθνη, με αυτό τον τρόπο, μπορούσαν να ελέγξουν τις ανταλλαγές κατά τη δική τους βούληση: να τις προωθήσουν ή να τις δυσχεράνουν.

Στις τρεις κύριες οδούς, στις οποίες έχουμε ήδη αναφερθεί, οι ανταλλαγές μεταξύ Ανατολής και Δύσης εκτελούνταν κυρίως από αυτά τα έθνη. Με τις αλλαγές, που οδηγούσαν από την ακμή στην παρακμή των διάφορων συγκεκριμένων λαών, πάνω σε αυτούς τους δρόμους, ο ρόλος του ενδιάμεσου πέραγε από το ένα έθνος στο άλλο. Κατά την περίοδο που μας ενδιαφέρει, οι Τούρκοι και οι Σογδιανοί έπαιξαν κομβικό ρόλο στη βόρεια οδό, οι Πέρσες στον κεντρικό δρόμο του μεταξιού και οι Αιθίοπες, οι Πέρσες οι Κεϋλανέζοι-Ινδοί και οι Kun-lun στο δρόμο της θάλασσας. Η ενεργή τους ανάμειξη, συνεπώς, δε θα μπορούσε να αγνοηθεί στην μελέτη των βυζαντινο-κινεζικών σχέσεων. Πρέπει, λοιπόν, να επιμείνουμε ιδιαίτερα στους λαούς αυτούς και στον μεταπρατικό τους ρόλο, μολονότι για ορισμένους έχουν γίνει κάποιες αναφορές παραπάνω.

α) Τούρκοι και Σογδιανοί στο βόρειο και κεντρικό δρόμο

Από τα μέσα του 6ου έως τα μέσα του 7ου αιώνα, η κεντρική Ασία είδε την άνοδο και την κυριαρχία της Τουρκικής αυτοκρατορίας και τις αναπτυσσόμενες σχέσεις της με τα γειτονικά έθνη: τους Βυζαντινούς στα δυτικά, τους Πέρσες και τους Ινδούς στα νότια, και τους Κινέζους στα ανατολικά. Με την εύνοια των νέων κυριάρχων, οι Σογδιανοί, καθώς ήταν ένας πιο πολιτισμένος λαός, έπαιξαν κρίσιμο ρόλο στην τουρκική κρατική ισχύ, στο εμπόριο και ιδιαίτερω στις τουρκικές διεθνείς σχέσεις.

Οι Τούρκοι, που είχαν αρχικά ως κοιτίδα τους την περιοχή νοτιώς του όρους Αλτάϊα, ήταν μια νομαδική φυλή και ασχολούνταν κατά καιρούς με το κυνήγι και την εξόρυξη και κατεργασία μετάλλων.³⁶⁰ Στις αρχές του 5ου αιώνα ήταν υπήκοοι των Juan-juan, μιας άλλης ισχυρής φυλής που κατείχε τη δυτική Μογγολία, ενώ η βασιλική τους αυλή βρισκόταν βορείως των Dun-huang και Zhang-ye (σήμερα Lanzhou).³⁶¹ Στα 546 μ.Χ., οι Τούρκοι νίκησαν τους εισβολείς Töls, μια άλλη συνομοσπονδία, προς όφελος των Juan-juan, και έπιασαν αιχμαλώτους, κατά τις πηγές, 500.000 πολεμιστές. Ο Τούρκος αρχηγός Tu-men (Burmin), ζήτησε θαρρετά σε γάμο την κόρη του μεγάλου χαν του Juan-juan και πήρε μια προσβλητική αρνητική απάντηση.³⁶² Ο εξοργισμένος πλέον Tu-men οδήγησε τους Τούρκους σε επανάσταση και ήλθε σε σύγκρουση με τους Juan-juan, στα 552, ενώ αυτοανακηρύχθηκε χαν και εδραίωσε το ανεξάρτητο τουρκικό χανάτο.

Το τουρκικό χανάτο διάρκεσε 200 περίπου χρόνια. Από την ίδρυσή του, στα μέσα του 6ου αιώνα, το χανάτο αποτελούνταν από δύο διαφορετικούς κλάδους: Ο Tu-men, με τον ανατολικό (ή βόρειο κλάδο) είχε ως κέντρο του τον Άνω Orkhon ποταμό και έφερε τον τίτλο του χαν (χαγάνος), ενώ ο αδελφός του, Istami (Διζάβουλος), με το δυτικό κλάδο, είχε ως κέντρο του την κοιλάδα του ποταμού Ήλι (Ili, τον ονομαζόμενο παλαιό τόπο διαμονής των Wu-sun) και έφερε τον τίτλο Jabgu (ή Yabhu), που ήταν ο αμέσως επόμενος του χαν τίτλος.³⁶³ Όμως ο πολιτικός χωρισμός του τουρκικού χανάτου δεν έγινε παρὰ

³⁶⁰ Zhou-shu, 50.

³⁶¹ Bei-shi, 98: "Its territory covers the region from Karachar in west, to Korea in east, from the Desert (i. e. the Gobi Desert) in south to the Beikal in north, with the royal court in Dun-huang and Zhang-ye."

³⁶² Zhou-shu, 50: "The chief of the Juan-juan was irritated by the rude request, sent a reply: 'you are my blacksmith slaves, how dare you think of such a thing!'"

³⁶³ Στις κινεζικές και βυζαντινές πηγές, ο Istami αποκαλείται χαν των δυτικών Τούρκων. Αυτός ο τίτλος πιθανόν του αποδόθηκε μετά από τη διάσπαση της τουρκικής αυτοκρατορίας. Βλ. Chavannes, *Tou-kiue*, IV, 1· Ma Chang-shou, *Turkish Khanate*, σ. 18.

στα 584 μ.Χ.³⁶⁴ Στα 659, οι Δυτικοί Τούρκοι υποτάχθηκαν στους Κινέζους, της δυναστείας των Tang.

Μετά την καταστροφή των Juan-juan, οι Δυτικοί Τούρκοι έγιναν γείτονες των Εφθαλιτών, που κυριαρχούσαν στη Βακτρία και τη Σογδιανή, πάνω από έναν αιώνα, και σύντομα ήλθαν σε σύγκρουση με αυτούς. Οι Τούρκοι νίκησαν τους Εφθαλίτες, στα 563-567, μετά από συμμαχία με την Περσία, και επέκτειναν το κράτος τους έως τον Ωξο. Πολύ σύντομα οι Τούρκοι οικειοποιήθηκαν και την περιοχή των Εφθαλιτών που είχε καταληφθεί από την Περσία, και εξέτειναν την επικράτειά τους έως την Καρίσα (πρώην Αλεξάνδρεια, νότια του Ινδοκούς) στα νότια, και έως τη βόρεια όχθη της Κασπίας και το βόρειο Καύκασο, στα δυτικά, σχηματίζοντας έτσι μία σοβαρή απειλή για την Περσία από τα ανατολικά και τα βόρεια.³⁶⁵ Έτσι δημιουργήθηκε εχθρότητα ανάμεσα στα δυο κράτη και οι Τούρκοι άρχισαν να αναζητούν σύμμαχο από την πλευρά των Βυζαντινών, για να αντεπεξέλθουν στον αγώνα τους έναντι της Περσίας. Ωστόσο, το εμπόριο είχε ακόμη μεγαλύτερο μερίδιο στην τουρκική στρατηγική.³⁶⁶

Οι Δυτικοί Τούρκοι βρίσκονταν σε καίρια θέση, τόσο στο κεντρικό δρόμο του μεταξιού όσο και στη βόρεια οδό και έτσι εμπλέκονταν σοβαρά στο εμπόριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Οι Σογδιανοί, οι κύριοι έμποροι μεταξιού για αιώνες, έχοντας περάσει από την κυριαρχία των Εφθαλιτών στην κυριαρχία των Τούρκων, επιθυμούσαν να μεταφέρουν τα αγαθά τους στην Περσία, με τις ευλογίες των νέων κυριών τους. Παραπάνω, είχαμε την ευκαιρία να αναφερθούμε στα γεγονότα που αφορούσαν τη διακίνηση του μεταξιού, αντλώντας από το κείμενο του Μένανδρου Προτήκτορα. Εδώ θα συμπληρώσουμε τις πληροφορίες για τους Σογδιανούς και Τούρκους και τις επαφές τους με το Βυζάντιο, με βάση το ίδιο κείμενο, δεδομένου ότι είναι από τα πιο ενδιαφέροντα. Σύμφωνα με τον Μένανδρο,³⁶⁷ όπως ήδη μνημονεύσαμε, οι Σογδιανοί "παρακάλεσαν το χαγάνο (των Τούρκων) να στείλει μία πρεσβεία στους Πέρσες, για να πάρει την άδεια, ώστε αυτοί να μεταφέρουν μεταξύ προς πώληση στην Περσία." Ο Τούρκος χαγάνος Διζάβουλος, σκεφτόμενος το δικό του όφελος, που θα προερχόταν από την οικονομική ευρωστία των υπηκόων του, έκανε δεκτό το αίτημα και έστειλε σογδιανή πρεσβεία, με επικεφαλής κάποιον Μανιάχ, στην Περσία, αλλά οι Πέρσες, δε χάρηκαν από την πρόταση αυτή,³⁶⁸ και κατέστρεψαν όλο το μεταξύ που

³⁶⁴ Chavannes, *Tou-kiue*, IV, 1· Ma Chang-shou, *Turkish Khanate*, σσ. 16-33.

³⁶⁵ Chavannes, *Tou-kiue*, IV, 2, σσ. 197-202· Sinor, *Historical Role*, σ. 429.

³⁶⁶ Gibbon, *Decline and Fall*, II, σ. 599· Bury, *A History*, II, σσ. 96-97· Obolensky, *Northern Neighbours*, σ. 478· Shiratori, *New Attempt*, σ. 217· Gafurov, *Tajikistan*, σ. 119· Zhang Xing-lang, *The Collection*, IV, σ. 285· Sinor, *Historical Role*, σ. 430.

³⁶⁷ Μένανδρος Προτήκτωρ, *Fragmenta*, σ. 225. Βλ. παραπάνω, σ. 63-64.

³⁶⁸ Η άγνηση των Περσών οφειλόταν σε δύο λόγους. Ο ένας ήταν η ασφάλειά τους έναντι των

είχε μεταφερθεί από τους Σογδιανούς. Αυτό ήταν το τέλος της πρώτης Σογδιανής πρεσβείας. Ο Τούρκος χαγάνος, ωστόσο, δε σταμάτησε τις προσπάθειες και έστειλε δεύτερη πρεσβεία, αλλά και αυτή τη φορά οι Πέρσες δηλητηρίασαν όλα τα μέλη της, εκτός από τρία ή τέσσερα άτομα. Η εχθρότητα οξύνθηκε και το μίσος μεταξύ Τούρκων και Περσών έγινε βαθύτερο.

Ο Σογδιανός πρίγκηπας Μανιάχ εκμεταλλεύθηκε την ευκαιρία για να προτείνει στο χαγάνο να "καλλιεργήσει τη φιλία με τους Ρωμαίους, και να μεταφέρει την πώληση του μεταξιού σε αυτούς". Όπως είδαμε, ο Διζάβουλος ενέκρινε την πρόταση και όρισε την αναχώρηση μιας πρεσβείας, οργανωμένης από τον Μανιάχ, με σκοπό "είρηνη τε ξυνεστάναι και όμαιχιμάν Ῥωμαίους τε και Τούρκους. Προσετίθεσαν δέ, ως και έτοιμότητα έχουσι καταπολεμήσαι τῆς Ῥωμαίων επικρατείας τὸ δυσμενές, όπόσον ές τήν κατ' αὐτούς ἀγελάζονται ἥπειρον".³⁶⁹ Η αποστολή του Μανιάχ, επομένως, είχε διττό σκοπό: την πώληση της σογδιανής μετάξης και τη συμμαχία ανάμεσα στους Βυζαντινούς και τους Τούρκους, πράγμα που ενδιέφερε περισσότερο τους τελευταίους, απ' ότι τους υποτελείς τους Σόγδιους. Το ίδιο, αλλ' όχι μεγαλύτερο, ενδιαφέρον για τη συμμαχία έδειξαν και οι Βυζαντινοί. Εξάλλου στην Κωνσταντινούπολη είχε ήδη φθάσει το μυστικό της μεταξοσκωληκτοτροφίας και επομένως δεν υπήρχε πίεση απ' αυτή την πλευρά. Πράγματι, έγινε επίδειξη στους Σογδιανούς των μεταξοσκωλήκων, που πρόσφατα είχε αποκτήσει το Βυζάντιο, γεγονός που τους προκάλεσε έκπληξη, ως απρόσμενο κατόρθωμα.³⁷⁰ Τελικά, Βυζαντινοί και Τούρκοι κατέληξαν σε μία συμφωνία, για φιλικές σχέσεις και για στρατιωτική συμμαχία και φυσικά για το μετάξι.³⁷¹ Σε απάντηση, ο Ιουστίνος Β έστειλε τον Ζήμαρχο, ως πρέσβη στους Τούρκους, και όταν ο τελευταίος επέστρεψε, στα 568 ή 569, ο Διζάβουλος έστειλε

επιθετικών τουρκικών πράξεων. Οι Πέρσες σκέφτηκαν ότι θα ήταν ασύμφορο για τους ίδιους να αρχίσουν φιλικές σχέσεις με τους Τούρκους, γιατί συνολικά η φυλή των Σκυθών δεν μπορούσε να εμπνέει εμπιστοσύνη ("τό γάρ Σκυθικόν είναι παλιμβολον", μνημονεύει ο Μένανδρος). Ο άλλος λόγος βέβαια ήταν ότι οι Πέρσες ήθελαν να είναι οι μοναδικοί εφοδιαστές μεταξιού και σχεδίαζαν να κρατήσουν το μονοπώλιο του εμπορίου του μεταξιού, μέσω ελέγχου της αγοράς στην Ινδία και στην Κεϋλάνη. Βλ. Yule, *Cathay*, I, σσ. 205-207· Gibbon, *Fall and Decline*, II, σ. 599· Boulnois, *Silk Road*, σ. 147· Hudson, *Europe and China*, σ. 123. Sinor, *Historical Role*, σσ. 430-431: "The most likely explanation of this insulting though correct action seems to be that the acceptance of the Sogdian offer would have meant direct sale to the Persian customers or even to foreign merchants coming from the West to Persia to buy silk. In spite of their dependence on Turk supplies, the Persians seem to have been determined to keep in their own hands the benefits resulting from the transit trade."

³⁶⁹ Μένανδρος Πρωτόκτωρ, *Fragmenta*, σ. 226.

³⁷⁰ Ο Sinor, *Historical Role*, σ. 431, πιστεύει ότι ο αυτοκράτορας το έκανε αυτό "to secure for himself the most advantageous terms, . . . leading them to believe that he might possibly dispense with their merchandise."

³⁷¹ Ο Obolensky, *Northern Neighbours*, σσ. 478-479, σημειώνει ότι τούτο "may be inferred both from the embassy's term of reference and from the fact that ten ports carrying this commodity accompanied the Byzantine envoys on their return journey from Silzibul's capital to Constantinople."

στο Βυζάντιο μία άλλη πρεσβεία, στην οποία μετείχε και ο γιός του πρώην Σογδιανού αρχηγού Μανιάχ, που τώρα είχε λάβει το αξίωμα του πατέρα του και τιμητικά κατέλαβε τη δεύτερη θέση στην πρεσβεία αυτή, μετά τον επικεφαλής της, που ονομαζόταν Ταγμά και είχε το αξίωμα του Ταρχάν.³⁷²

Η αφήγηση του Μενάνδρου Προτήκτορα μας πληροφορεί ότι οι φιλικές Τουρκο-βυζαντινές σχέσεις ήταν αποτέλεσμα της επιθυμίας των Σογδιανών να πουλήσουν μετάξι στο Βυζάντιο. Το Βυζάντιο όμως δεν μπορούσε παρά να επωφεληθεί από την ευκαιρία της μελλοντικής παράκαμψης του περσικού ελέγχου στο εμπόριο του μεταξιού, στο χερσαίο δρόμο του μεταξιού καθώς και στο θαλάσσιο δρόμο, τη στιγμή που οι Τούρκοι θα έπλητταν τους κοινούς εχθρούς από την αντίθετη πλευρά.

Κατά τη διάρκεια της συμμαχίας, η Βυζαντινή αυτοκρατορία αναμφίβολα έπαιρνε μετάξι από τους Τούρκους.³⁷³ Αυτό, εξάλλου, που έδωσε το κίνητρο στους Τούρκους και τους Σογδιανούς να εγκαινιάσουν σχέσεις με το Βυζάντιο, είναι το κινεζικό μετάξι.³⁷⁴ Έτσι, φτάνουμε αβίαστα στο ερώτημα: Πώς ήταν οι τουρκικές σχέσεις με την Κίνα; Προμηθεύονταν οι Τούρκοι και οι Σογδιανοί μετάξι σε μεγάλες ποσότητες από την Κίνα;

Η περίοδος της εμφάνισης των Τούρκων στο σκηνικό έγινε κατά τις τελευταίες δεκαετίες των Νότιων και Βόρειων Δυναστειών (420-589). Ήδη από την εποχή της απόσπασής τους από τους Juan-juan, οι Τούρκοι είχαν αρχίσει συχνές επαφές με τους ανατολικούς και τους δυτικούς Wei, στη βόρεια Κίνα. Κάθε χειμώνα έφταναν στα σύνορα των δυτικών Wei, για να ανταλλάξουν μετάξι με τα ζώα και τα σιδηρικά τους, ή πραγματοποιούσαν εισβολές και λεηλασίες. Οι δυτικοί Wei χρησιμοποίησαν τη στρατιωτική δύναμή τους για να σταματήσουν τις καταστροφές που προκαλούσαν, στα 542.³⁷⁵ Λίγο αργότερα, ο Τούρκος χαγάνος

³⁷² Μένανδρος Προτήκτωρ, *Fragmenta*, σσ. 228-229, βλ. Yule, *Cathay*, I, σ. 211· Chavannes, *Tou-kiue*, IV, 4, σσ. 208-216.

³⁷³ Boulnois, *Silk Road*, σ. 148· Obolensky, *Northern Neighbours*, σ. 478· Obolensky, *Byzantine Diplomacy*, σ. 47: "The relations established by Byzantium with the Turks of Central Asia between 568 and 576, which enabled the Empire to import silk while circumventing the Persian control of the silk routes from China to the Black Sea, depended at least in part on the trade route that skirted the northern shores of the Caspian, crossed the central Caucasus range, reached the Black Sea coast of Abasgia, and continued by sea via Phasis to Trebizond."

³⁷⁴ Ο Kljastomyj, *Turkic-runi Inscriptions*, σ. 108, υποστηρίζει ότι η ανάπτυξη του τοπικού μεταξιού στην πέραν του Ωξου περιοχή προκάλεσε την κρίση στην πώληση μεταξιού και ότι το Βυζάντιο δεν επιθυμούσε ιδιαίτερος μετάξι αλλά ενδιαφέρθηκε για τη συμμαχία με τους Τούρκους εναντίον της Περσίας. Αυτή η άποψη δεν είναι επαρκώς θεμελιωμένη, γιατί τα μεταξωτά υψηλής ποιότητας που ζητούσε το Βυζάντιο δεν παράγονταν σε άλλες περιοχές εκτός Κίνας, έως εκείνη την περίοδο, αλλά και κατά τους επόμενους αιώνες. Ακόμη και απότομοι οι μεταξοσκώληκες εισήχθησαν στο Βυζάντιο, το μετάξι πρώτης ποιότητας εξακολουθούσε να εισάγεται από την Κίνα, για αρκετά μεγάλα χρονικά διάστημα. Βλ. Bury, *A History*, II, σσ. 121, 332· Lopez, *China Silk*, σσ. 72-73.

³⁷⁵ *Zhou-shu*, 50.

Tu-men έστειλε πρεσβεία στην αυλή των δυτικών Wei, προτείνοντας σταθερό εμπόριο. Στα 545 η αυλή των δυτικών Wei απάντησε θετικά στο αίτημα αυτό, οι Τούρκοι χάρηξαν με τη συμφωνία, και τον επόμενο χρόνο (546 μ.Χ.) έστειλαν και πάλι πρεσβεία στους δυτικούς Wei, για να προσφέρουν τοπικά προϊόντα τους.³⁷⁶ Στα 551 ο Tu-men νυμφεύθηκε πριγκίπισσα των δυτικών Wei.

Κατά την πέμπτη δεκαετία του 6ου αιώνα, πραγματοποιήθηκαν η ανεξαρτησία των Τούρκων και η άνοδός τους σε μεγάλη δύναμη, ενώ οι δύο δυναστείες, των βορείων Zhou (557-581) και των Qi (550-577), που διαδέχθηκαν τους δυτικούς και ανατολικούς Wei, αντιμάχονταν για τα πρωτεία. Κάτω από την πίεση των τουρκικών εισβολών, οι δύο δυναστείες ανταγωνίζονταν η μία την άλλη, με σκοπό την απόκτηση της εύνοιας των Τούρκων, σκοπό που επιχειρούσαν να πετύχουν με τη δωρεά μεγάλων θησαυρών, στους οποίους το μετάξι είχε και αυτό τη θέση του. Το *Zhou-shu*, ή η Ιστορία της δυναστείας των Zhou, μας λέει: "Η αυλή (των Zhou) στερέωσε τη φιλία με τους Τούρκους, δίνοντάς τους κάθε χρόνο 100.000 μεταξωτά ρούχα και κεντήματα. Οι Τούρκοι στην πρωτεύουσα (Chang'an) είχαν ακόμη καλύτερη μεταχείριση. Ήταν χιλιάδες, ντύνονταν με μεταξωτά και έτρωγαν κρέας. Η αυλή των Qi εξάντλησε το θησαυρό της επίσης για προσφορές προς τους Τούρκους, από φόβο για επιδρομές και εισβολές." Ως αποτέλεσμα, οι Τούρκοι έπαιρναν ετησίως τουλάχιστον 200.000 μεταξωτά ρούχα κάθε χρόνο, στην περίοδο 550-581 από την Κίνα.³⁷⁷ Ο χαγάνος Taspar έγινε τόσο αλαζόνας ώστε, όπως αναφέραμε, καυχιόταν στους αυλικούς του: "Όσο οι δύο γιοί μου (δηλ. οι Zhou και Qi) στον νότο είναι υπάκουοι, πώς θα μπορούσα να ανησυχώ για την τύχη μου;" Κάτω από την ισχυρή απειλή των Τούρκων, η τακτική υποχωρήσεων της Κίνας παρέμεινε σταθερή ως το 630, οπότε η δυναστεία των Tang άρχισε την αντεπίθεσή της εναντίον τους.³⁷⁸

Υστερα από όσα αναφέραμε ως εδώ, μπορούμε να συμπεράνουμε ότι τα μεταξωτά της Κίνας ήταν περιζήτητα και εδίνονταν αφειδώς στους γύρω βαρβάρους, άσχετα εάν καλλιεργούσαν ή όχι μετάξι στην Κ. Ασία. Αν ληφθεί υπόψη ότι η κινεζική μέταξα ήταν το σπουδαιότερο αντικείμενο εμπορικών συναλλαγών ανάμεσα στους Κινέζους, από την μια πλευρά, και τους Σόγδιους και Τούρκους, από την άλλη, είναι εύκολο να καταλάβει κανείς γιατί οι τελευταίοι λαοί αγωνιούσαν για την προώθησή της δυτικά.

Η δεκαετής συμμαχία διασφάλισε τη συχνή ανταλλαγή πρεσβειών ανάμεσα στους Τούρκους και το Βυζάντιο. Μετά από την αποστολή του Ζημάρχου, το Βυζάντιο, όπως ήδη μνημονεύσαμε παραπάνω, έστειλε τον Ευτύχιο, τον Ηρω-

³⁷⁶ *Zhou-shu*, 50. Ma Chang-shou, *Turkish Khanate*, σσ. 11-12.

³⁷⁷ *Zhou-shu*, 50. Βλ. Ma Chang-shou, *Turkish Khanate*, σσ. 104-105.

³⁷⁸ Chavannes, *Tou-kiue*, IV, 6, σσ. 234-241.

διανό, τον Παύλο τον Κίλικα και τον Βαλεντίνο προς τους Δυτικούς Τούρκους, ενώ οι τελευταίοι έστειλαν τους Ταγμά και Αναγκάστη προς το Βυζάντιο. Η τελευταία βυζαντινή πρεσβεία του 576 μ.Χ., δεύτερη αποστολή του Βαλεντίνου, που επιπλέον συνόδευε 106 Τούρκους πίσω στην τουρκική πρωτεύουσα, είχε στόχο να πληροφορήσει τον Τούρκο χαγάνο για την αναγόρευση του νέου αυτοκράτορα Τιβερίου και συγχρόνως να επιδιώξει μια από κοινού επίθεση εναντίον της Περσίας, αλλά έγινε δεκτή με σκαϊότητα και εξευτελιστική συμπεριφορά από τον νέο Τούρκο χαγάνο Τούρξανθο.³⁷⁹ Η τουρκική επίθεση στο Βόσπορο, κοντά στο Keritch στην Κριμαία, κατά τη διάρκεια της παραμονής του Βαλεντίνου στη χώρα των Τούρκων, σήμανε το τέρμα της συμμαχίας.³⁸⁰ Ωστόσο, οι βυζαντινο-τουρκικές ανταλλαγές, συνεχίστηκαν, σε μικρότερη έκταση, και κατά την επόμενη περίοδο. Αυτό φαίνεται από το γεγονός ότι:

α, Ο χαγάνος των Δυτικών Τούρκων Tardou έστειλε, όπως ήδη αναφέραμε, πρεσβεία, το 598 μ.Χ., με επιστολή προς τον αυτοκράτορα Μαυρίκιο (582-602).³⁸¹ β, Οι λαοί επίσης στη βόρεια οδό, περιγροάφτηκαν με σαφήνεια, σε κινεζικές πηγές του πρώτου μισού του 7ου αιώνα,³⁸² πράγμα που δείχνει ότι οι γνώσεις από την πλευρά αυτή δεν έπαψαν να έρχονται. γ, Ο Ηράκλειος επιτέθηκε εναντίον της Περσίας, με τη συνδρομή των Τούρκων υπηκόων Χαζάρων στα 627-629.³⁸³ δ, Οι βυζαντινές πρεσβείες έφτασαν στην Κίνα, στο 643 και αργότερα, μέσω της οδού αυτής.³⁸⁴

Κατ' ανάλογο τρόπο, οι τουρκο-κινεζικές σχέσεις συνεχίστηκαν χωρίς διακοπή, με θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα. Έτσι, η αυλή των βορείων Zhou πάντρεψε προικηπίσσή της με τον Τούρκο χαγάνο το 580, για να αποκτήσει την υποστήριξη των Τούρκων, ενώ η δυναστεία των Sui κατέβαλε σημαντικές προ-

³⁷⁹ Μένανδρος Προτήκτωρ, *Fragmenta*, σσ. 245-246. Gibbon, *Decline and Fall*, II, σσ. 600-601. Obolensky, *Northern Neighbours*, σσ. 478-479.

³⁸⁰ Sinor, *Historical Role*, σ. 431: "No doubt the emphasis in Turko-Byzantine relations was slowly shifting from the economical to the political field. The reasons for that development may partly have been economic: it may seemed easier to conquer Persia and thus take possession of already existing facilities of transport, than to establish a new relay-system through the deserts east of the Caspian Sea ... Byzantium had good reasons to work for the weakening of the Sassanids. Since 562 Byzantium had had to pay heavy annual tribute to Persia, and in order to resist effectively the permanent attacks of the barbarians on its northern frontiers, it was essential that its rear be relieved of any Persian menace."

³⁸¹ Ο Θεοφύλακτος Σιμοκάκτης αναφέρει τα της επιστολής, ένα μέρος της οποίας έχει μελετηθεί από τον Chavannes, *Tou-kiue*, IV, 5, σσ. 217-234. Yule, *Cathay*, I, σσ. 232-233. Βλ. επίσης παραπάνω, κεφ. Α' γ'.

³⁸² *Sui-shu*, 84, "Στα ανατολικά του Fu-lin (η ανατολική Ρωμαϊκή αυτοκρατορία) υπάρχουν οι Enqu (Ugurs), A-lan (Αλανοί), Bei-ru-jiu-li (Baskirs) και Fu-wen-hun (Βούλγαροι)." Βλ. Zhang Xing-lang, *The Collection*, I, σσ. 61-63. Shiratori, *New Attempt*, σσ. 210-246.

³⁸³ Stratos, *Byzantium*, σσ. 197-222. Chavannes, *Tou-kiue*, IV, 6, σσ. 227-234.

³⁸⁴ Βλ. κεφ. Β', γ'.

σπάθειες για να αντιμετωπίσει την απειλή των Τούρκων, χωρίς αποτέλεσμα όμως. Το σημείο καμπής στις τουρκο-κινεζικές σχέσεις, όπως είδαμε, ήταν η τεταρτη δεκαετία του 7ου αιώνα, όταν η δυναστεία των Tang πέρασε στην αντιπίθεση και τελικά υπέταξε τους Δυτικούς Τούρκους, στα 657-659.³⁸⁵

Ως λαοί που κατοικούσαν ανάμεσα στην Κίνα και στο Βυζάντιο, οι Τούρκοι και μαζί μ' αυτούς οι Σογδιανοί και άλλα υποταγμένα φύλα της Κ. Ασίας, αποτελούσαν το κέντρο της γνωστής τότε οικουμένης, όπως μερικούς αιώνες νωρίτερα το αποτελούσαν οι Κουσάνα, λίγο νοτιότερα. Το μεγαλύτερο μέρος του εμπορίου, αλλά και κάθε άλλου είδους επικοινωνίας, περνούσε από εκεί. Σύμφωνα με κινεζική πηγή, υπήρχε στο Kushanic³⁸⁶ ένα κτίσμα, στο βόρειο τοίχο του οποίου παριστάνονταν τα πορτραίτα των αρχαίων Κινέζων αυτοκρατόρων, στον ανατολικό των βασιλέων των Τούρκων και της Ινδίας και στο δυτικό των βασιλέων της Περσίας και της Βυζαντινής αυτοκρατορίας (Fu-lin).³⁸⁷ Αυτή η πληροφορία μας οδηγεί επίσης στην άποψη πως η επιρροή των "μεγάλων δυνάμεων" της εποχής στην Κ. Ασία ήταν σημαντική.

Η ανάπτυξη των Βυζαντινο-τουρκικών σχέσεων διέυρνε τη γνώση των Βυζαντινών για την Ανατολή (τούτο φαίνεται και από το κείμενο του Θεοφύλακτου Σιμοκάττη), και ανέπτυξε επίσης την οικονομία, όπως τονίζει ο Finlay: "Η σπουδαιότητα του βόρειου δρόμου, καθώς και η διακίνηση του εμπορίου, που πραγματοποιούνταν μέσω αυτού και διάφορων λιμανιών στην Μαύρη θάλασσα, φαίνονται με τρόπο αυθεντικό από τις πολυάριθμες παροικίες των κατοίκων της κεντρικής Ασίας που εδραιώθηκαν στην Κωνσταντινούπολη, κατά τη βασιλεία του Ιουστίνου Β. Κάποια στιγμή, 600 (στην πραγματικότητα 106) Τούρκοι επωφελήθηκαν από την ασφάλεια που παρέχόταν, στα πλαίσια ενός ταξιδιού Ρωμαίου πρέσβη προς τον μεγάλο χαγάνο των Τούρκων, και τον ακολούθησαν. Το περιστατικό αυτό μας παρέχει την ισχυρότερη ένδειξη της μεγάλης σημασίας της οδού, καθώς δεν μπορεί να αμφισβητηθεί ότι ο μεγάλος αριθμός των κατοίκων της κεντρικής Ασίας που επισκέφτηκαν την Κωνσταντινούπολη, έλκονταν σε αυτήν από τις εμπορικές τους δραστηριότητες."³⁸⁸

Ο E. Chavannes, στην αξιολόγησή του για το ρόλο των Τούρκων στην ιστορία της Ευρασίας, δίνει επίσης έμφαση στη συμβολή των δυτικών Τούρκων, σχετικά με τη διατήρηση της ασφάλειας των ανταλλαγών Ανατολής και Δύσης, για περισσότερο από μισό αιώνα, μέσω της ίδρυσης μιας μεγάλης αυτοκρατο-

³⁸⁵ Chavannes, *Tou-kiue*, IV, 6· Ma Chang-shou, *Turkish Khanate*, σσ. 34-49.

³⁸⁶ Η θέση του αμφισβητείται. Προτείνεται πως βρισκόταν στην Peishambe, σε απόσταση 60 μιλίων βορειοδυτικά της Σαμαρκάνδης, ή ταυτίζεται με την Kushania, 60 μίλια δυτικά της Σαμαρκάνδης, ανάμεσα σ' αυτήν και την Bukhara. Zhang Xing-lang, *The Collection*, IV, σ. 96.

³⁸⁷ *Xin-tang-shu*, 221· Zhang Xing-lang, *The Collection*, IV, σ. 96· Gafurov, *Tajikistan*, σ. 123.

³⁸⁸ Finlay, *History of Greece*, I, σ. 267 κ. ε., παραπομπή από τον Bury, *A History*, II, σ. 63.

ρίας που εκτεινόταν από τα Αλτάϊα έως το Βόλγα, καθώς και στον ουσιώδη ρόλο τους στο διεθνές εμπόριο μεταξύ Κίνας, Βυζαντίου, Περσίας και Ινδίας.³⁸⁹ Ωστόσο, εάν δεν ληφθεί σοβαρά υπόψη και ο ρόλος των Σογδιανών, το συμπέρασμα αυτό θα είναι ατελές και μη ικανοποιητικό. Επιβάλλεται λοιπόν να ασχοληθούμε λεπτομερέστερα με αυτούς, επειδή ήταν η κινητήρια δύναμη των τουρκικών ανταλλαγών.

Οι Σογδιανοί αποτελούσαν κλάδο των Ιρανών.³⁹⁰ Από το 1500 περίπου π.Χ., ζούσαν στις περιοχές ανάμεσα στον Ωξο και στον Ιαξάρτη, που είναι γνωστές, ως Σογδιανή, στους αρχαίους Έλληνες και σε άλλους κλασικούς συγγραφείς, από την εποχή της εκστρατείας του Μ. Αλεξάνδρου. Οι νίκες του Αλεξάνδρου στη Σογδιανή οδήγησαν στη διασπορά των Σογδιανών κυρίως προς τα ανατολικά, όπου σύντομα ίδρυσαν μία σειρά παροικιών από τη Μαργιανή Αντιόχεια (Μεγν) έως τα δυτικά σύνορα της Κίνας.³⁹¹ Μετά από την εδραίωση της κυριαρχίας της Κίνας στην κεντρική Ασία και το άνοιγμα του δρόμου του μεταξιού, οι Σογδιανοί άρχισαν να παίζουν το ρόλο των κυρίων μετακομιστών των αγαθών, ιδιαίτερα του κινεζικού μεταξιού, στην άνω περιοχή. Ύστερα από τον Μ. Αλεξάνδρο, οι Σογδιανοί δέχτηκαν κατά σειρά την κυριαρχία ξένων δυναστειών, όπως των Σελευκιδών και των Κουσάνα, αλλά δεν απώλεσαν ποτέ την μεγάλη σημασία τους ως έμποροι μεταξύ Κίνας και κεντρικής Ασίας. Στις αρχές του 4ου αιώνα, οι Σογδιανές ομάδες στο Dun-huang (δυτική πύλη της Κίνας) έφταναν τις 1.000.³⁹² Στον 5ο και στις αρχές του 6ου αιώνα, οι Εφθαλίτες (οι Λευκοί Ούνοι), αφού νίκησαν την Περσία (το 484), εμφανίστηκαν ως μεγάλη δύναμη στην κεντρική Ασία, αλλά οι Σογδιανοί, υπό τους νέους τους κυρίους, επωφελούμενοι από το γεωγραφικό τους πλεονέκτημα (τη θέση τους κατά μήκος της κύριας εμπορικής οδού) και από την πλούσια γνώση του εμπορίου την οποία διέθεται, συνέχισαν να παίζουν κυρίαρχο ρόλο στα πλαίσια του διεθνούς εμπορίου.

³⁸⁹ Chavannes, *Tou-kiue*, σσ. 277-278· ο Sinor, *Historical Role*, σ. 433, προσφέρει μια πιο ζωντανή περιγραφή: "The Turk Empire linked four civilisations: Byzantium, Iran, India and China. It was more than a simple vehicle of spiritual and material exchange: it was also a mixing pot in which the elements of different origins were amalgamated and were tinted with the special Turk civilization. It does not appear that this last influence was of particular importance, but foreign civilizations were enabled to penetrate deeply into Central Eurasia through Turk channels. It is fascinating to think that a Turk envoy who had spent several years in Constantinople might have been sent to China on his next mission, and that Buddhist monks from India or from China might have discussed religion with Greek Christians or Persian disciples of Zoroaster at the court of the Turk ruler."

³⁹⁰ Lieu, *Manichaeism*, σ. 182.

³⁹¹ W. B. Henning, *Mitteliranisch*, σσ. 54-55, παραπομπή από τον Kljastornyj, *Turkic-runi Inscriptions*, σ. 104.

³⁹² Henning, *Sogdian Letters*, σ. 606.

Όταν οι Τούρκοι κατέστρεψαν τους Εφθαλίτες και έγιναν, όπως ήδη αναφέραμε, οι κύριοι της κεντρικής Ασίας, οι Σογδιανοί υπάχθηκαν στην τουρκική κυριαρχία και ασκούσαν εντυπωσιακή επιρροή στην τουρκική κρατική εξουσία και διπλωματία. Οι Σογδιανοί, πέρα από το εμπορικά τους συμφέροντα, κατόρθωσαν να παρακινήσουν, όπως είδαμε, τους Τούρκους να δημιουργήσουν σχέσεις με τη Βυζαντινή αυτοκρατορία ενώ ταυτόχρονα ολοκλήρωναν την πολύ σημαντική τους υπηρεσία, εδραιώνοντας στενές σχέσεις μεταξύ των Τούρκων και της βόρειας Κίνας. Το *Zhou-shu* αναφέρει σχετικά: ³⁹³

"Στον 11ο χρόνο του Ta-tong (545 μ. Χ.), ο αυτοκράτορας Tai-zu (των βόρειων Wei) έστειλε τον An-po-pan-to, ένα βάρβαρο (δηλ. Σογδιανό)³⁹⁴ στο Jiu-quan (σήμερα Lanzhou), προς τους δυτικούς Τούρκους. Οι Τούρκοι χάρηκαν από την άφιξη της αποστολής και επευφημούσαν: 'Ο απεσταλμένος της μεγάλης δύναμης θα φέρει καλή τύχη στον λαό μας!' Στο 12ο χρόνο (546 μ. Χ.), ο χαγάνος Tu-men (των Τούρκων) έστειλε σε απάντηση τοπικά προϊόντα, ως φόρο." Ήταν το έτος που οι Τούρκοι νίκησαν τους Τσιβι και άρχισε η εντυπωσιακή τους άνοδος.

Αυτές οι διπλωματικές ανταλλαγές πραγματοποιήθηκαν πριν οι Τούρκοι διακηρύξουν την ανεξαρτησία τους από τον Juan-juan. Αναμφίβολα, η σογδιανή αποστολή ήταν επιτυχής, διότι ο Τούρκος χαγάνος πέτυχε να παντρευθεί την πριγκίπισσα των βόρειων Wei και οι δύο δυνάμεις αντάλλαξαν τουλάχιστον τρεις πρεσβείες. Η ενεργή εμπλοκή των Σογδιανών στις τουρκο-κινεζικές σχέσεις οφειλόταν στο οικονομικό τους συμφέρον αλλά και στην ευφύια και των δύο πλευρών. Ωστόσο, οι Σογδιανοί δεν τηρούσαν απολύτως ουδέτερο ρόλο μεταξύ των δύο δυνάμεων. Ήταν για τους Τούρκους οι καλύτεροι διδάσκαλοι και καθοδηγητές, όπως υπογραμμίζει ένας Κινέζος στρατηγός της δυναστείας των Sui: "Οι ίδιοι οι Τούρκοι είναι αφελείς και κοντόφθαλμοι και έτσι η έριδα μπορεί εύκολα να ξεσπάσει ανάμεσά τους. Δυστυχώς όμως, πολλοί Σογδιανοί, που ζουν ανάμεσά τους, είναι έξυπνοι και διορατικοί. Έτσι αυτοί δασκαλεύουν και καθοδηγούν τους Τούρκους."³⁹⁵

Από οικονομική άποψη, οι αιώνες αυτοί χαρακτηρίζονται από τη Σογδιανή επιρροή στην Ευρασία. Για αυτή την επιρροή, ο Lieu αναφέρει: "Ως αρχηγοί καρβανιών και πολύ καλοί έμποροι, (οι Σογδιανοί) επηρέασαν σημαντικά τα πράγματα, προς την κατεύθυνση της δημιουργίας ισχυρών δεσμών μεταξύ Κίνας και Δύσης. Η Σαμαρκάνδη έγινε η μεγάλη πόλη της πέρα του Ώξου περιο-

³⁹³ *Zhou-shu*, 50.

³⁹⁴ Η Σογδιανή ταυτότητα του An-po-pan-to έχει αποδειχθεί πειστικά από τον J. Harmatta, *Irano-Turcica, Acta Orientalia Hungaricae*, 25 (1972), σ. 273.

³⁹⁵ *Sui-shu*, 67.

χής, καθώς νέοι δρόμοι οδηγούσαν βόρεια, αφού είχαν διασχίσει το Pamirs, και συνέχιζαν προς το Βυζάντιο, μέσω του Καυκάσου. Οι Σογδιανοί εκμεταλλεύθηκαν επίσης με μεγάλη επιτυχία το δρόμο του T'ian-shan, που διέσχιζε την εσωτερική Μογγολία και την Κιργιζία. Η Σαμαρκάνδη είχε πολύ καλή θέση, ώστε να είναι ο πρώτος μεγάλος σταθμός σε αυτή την οδό που άφηνε τα κινεζικά σύνορα στο Dun-huang και στρεφόταν βόρεια στο Turfan, στο εσωτερικό της Μογγολίας, αντί να κατευθυνθεί προς την κοιλάδα του Ταρίμ. Από τη Σαμαρκάνδη, τα αγαθά ταξίδευαν προς τα βόρεια και προς τα δυτικά και η παρουσία των Σογδιανών παροικιών στην Κριμαία και στην Κασπία θάλασσα δείχνει την έκταση των εμπορικών τους συμφερόντων.³⁹⁶

Ωστόσο, η διείσδυση των Σογδιανών προς τα δυτικά δε θα μπορούσε, συνολικά, να συγκριθεί με τη διείσδυσή τους προς τα ανατολικά. Από τον 6ο αιώνα ήδη οι Σογδιανοί έμποροι εξέτειναν το εμπορικό τους δίκτυο έως τον Yangtze ποταμό.³⁹⁷ Από το Merv έως το Zhang-ye, είχαν πρακτορεία ή αποικίες σε όλα τα κέντρα στάθμευσης, κατά μήκος του δρόμου, ή χρησιμοποιούσαν επαγγελματικούς σταθμούς καραβανιών για να επιτελέσουν το σκοπό τους.³⁹⁸ Από τον 6ο έως τον 10ο αιώνα, οι Σογδιανοί ίδρυσαν στην κοιλάδα του ποταμού Chu 18 πόλεις και ακόμη περισσότερους άλλους τόπους διαμονής. Στις αρχές του 7ου αιώνα οι Σογδιανοί έμποροι εγκαταστάθηκαν στο Yi-wu (Hami). Το 630 ο αρχηγός τους Shi-wan-pian υποτάχθηκε στην αυλή των T'ang, μαζί με πολλούς υπηκόους του εμπόρου και σημαντικό πλούτο. Στο μεταξύ, οι Σογδιανοί ίδρυσαν 4 πόλεις-αποικίες στη νότια όχθη του Lop-nor, απο τις οποίες η πιο σημαντική ήταν η "Pu-tao-cheng" (η κωμόπολη του αμπελιού).³⁹⁹ Το όνομα δείχνει ότι οι Σογδιανοί είχαν αναπτύξει τη γεωργία και την καλλιέργεια του αμπελιού. Το *Xin-tang-shu* λέει ότι η μετανάστευση των Σογδιανών εκτεινόταν ακόμη και έως την εσωτερική Μογγολία, όπου η αυλή των Tang έπρεπε να οργανώσει μια ειδική διοικητική περιοχή, με ευθύνη για τους Σογδιανούς μετανάστες.⁴⁰⁰ Η επίδοση των Σογδιανών στο εμπόριο αναφέρεται σε κινεζική πηγή ως εξής: "Ο λαός της χώρας του Kang (Σαμαρκάνδη) ειδικεύεται στο εμπόριο·

³⁹⁶ Lieu, *Manichaeism*, σσ. 186-187. Επίσης Shen Fu-wei, *China and Africa*, σσ. 135-136.

³⁹⁷ *Gao-sen-zhuan*, II, 34: "(Ο Σογδιανός) Shi-dao-xian, αρχικά ασχολιόταν με το εμπόριο στη χώρα του, ήθελε στην Κίνα τον 6ο αιώνα και πηγαινοερχόταν μεταξύ Si-chuan και Nanjing, κατά μήκος του Yangtze ποταμού, μαζεύοντας πέφρες και θησαυρούς. Έτσι ο πλούτος του πολλαπλασιάστηκε, ώστε να φτάσει να γεμίσει δύο πλοία που υπολογίζονταν σε μερικές εκατοντάδες χιλιάδες νομίσματα." Zhang Xing-lang, *The Collection*, IV, σ. 49.

³⁹⁸ Boulnois, *Silk Road*, σ. 152· Kljastornyj, *Turkic-runi Inscriptions*, σ. 104.

³⁹⁹ *Xin-tang-shu*, 43. Επίσης, *Sha-zhou-tu-jing*, παραπομπή από τον Pelliot, *Cha Tcheou Tou Tou Fou Tou King et la colonie sogdienne de la region du Lop Nor*, JA, 7 (1916), σσ. 111-123 και Kljastornyj, *Turkic-runi Inscriptions*, σ. 105· Boulnois, *Silk Road*, σ. 153.

⁴⁰⁰ *Xin-tang-shu*, 43· Kljastornyj, *Turkic-runi Inscriptions*, σσ. 120-121.

τα αγόρια τους μαθαίνουν να διαβάζουν σε ηλικία 5 ετών, και στη συνέχεια εμπλέκονται στην πρακτική του εμπορίου. Αυτοί που κέρδιζαν τα περισσότερα χρήματα θεωρούνταν άξιοι.⁴⁰¹

Οι συχνές πολιτικές ανταλλαγές των Τούρκων με την Κίνα και το Βυζάντιο και ο κινητοποιητικός ρόλος των Σογδιανών στο τεράστιο εμπορικό δίκτυο θα μπορούσαν να δικαιολογήσουν πολλά γεγονότα, όπως την είσοδο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας στην Κινεζική φιλολογία με το νέο όνομα Fu-lin,⁴⁰² την εμφάνιση της εντυπωσιακά ακριβούς καταγραφής των ιστορικών γεγονότων της βόρειας Κίνας από τον Σιμοκάττη, την κυκλοφορία σε μεγάλη έκταση βυζαντινών και περσικών νομισμάτων και τις σχετικά σαφείς περιγραφές των λαών της κεντρικής Ασίας, σε κινεζικές πηγές.⁴⁰³ Οι δυο παραπάνω λαοί επαιζαν περίπου τον ίδιο ρόλο που είχαν οι Αιθίοπες στο θαλασσινό δρόμο, ως την Ινδία.

β) Οι Πέρσες στον κεντρικό δρόμο του μεταξίου

Η σπουδαιότητα της σασσανιδικής Περσίας, ως ενδιάμεσου κράτους, έγκειται όχι μόνο στη θέση της αλλά και στο γεγονός ότι οι ηγεμόνες της, όπως και οι παλαιότεροι Αχαιμενίδες και Αρσακίδες, διατήρησαν στενές σχέσεις με τους άλλους δύο μεγάλους πολιτισμούς, την Κίνα, στα ανατολικά, και τον ελληνορωμαϊκό κόσμο, στα δυτικά.⁴⁰⁴ Όπως γνωρίζουμε, ο κύριος δρόμος του μεταξίου, που συνέδεε οικονομικά και πολιτιστικά τους δύο κόσμους, διέσχιζε σε μεγάλη έκταση την Περσία, από την αρχή της λειτουργίας του. Αυτά τα πλεονεκτήματα ανέδειξαν την Περσία σε ένα αναγκαίο και ασυναγώνιστο μεσάζοντα στις κινέζο-βυζαντινές σχέσεις.

Από τη σαφή και αξιόπιστη μαρτυρία κινεζικής πηγής, γνωρίζουμε ότι η πρώτη επίσημη επαφή μεταξύ Κίνας και Ιράν έγινε το 115 π.Χ., όταν κινεζική πρεσβεία, που στάλθηκε από τον αυτοκράτορα Wu (140-87 π.Χ.), έφτασε στο Παρθικό κράτος, και έγινε δεκτή ενθουσιωδώς από την παρθική αυλή. Σε απάντηση αυτής της διπλωματικής επαφής, ο Πάρθος βασιλιάς (Μιθιδράτης Β',

⁴⁰¹ *Xin-fan-zhi* (Record of Western Barbarians), παραπομπή από τον *T'ong-dian*, 193.

⁴⁰² K1jastornyj, *Turkic-runi Inscriptions*, σ. 115.

⁴⁰³ Για τη συνολική έρευνα του ρόλου της Σογδιανής μεταξύ Κίνας και Δύσης στην πολιτική, στο εμπόριο και στον πολιτισμό, βλέπε K1jastornyj, *Turkic-runi Inscriptions*, κεφ. III: the Sogdians and the Turks, σσ. 86-153· Rui Chuan-ming, *The Sogdian Role*, σσ. 49-67.

⁴⁰⁴ Οι σχέσεις του Ιράν με την Ελλάδα μπορούν να ανιχνευθούν σε πολύ πρόωμη περίοδο. Πιστεύεται ότι οι πρώτες σχέσεις μεταξύ Κίνας και Ελλάδας εδραιώθηκαν μέσω των Ιρανών και των Ινδών κατά τον 5ο και 6ο αιώνα π.Χ.. Βλ. Richter, *Silk in Greece*, σσ. 27-33· Fang Hao, *Relations*, I, σσ. 50-51.

123-87 π.Χ.) έστειλε δικούς του απεσταλμένους, ως συνοδεία, έως την αυλή των Han, κομίζοντας, ως δώρα, αβγά στρουθοκαμήλου και ταχυδακτυλογούς από τον ελληνικό κόσμο.⁴⁰⁵ Μετά από την εδραίωση της κινεζικής κυριαρχίας στη Δυτική Περιοχή και το άνοιγμα του δρόμου του μεταξιού, οι Πάρθοι άρχισαν να παίζουν ρόλο - κλειδί στο εμπόριο του μεταξιού. Ήλεγχαν την κυκλοφορία σε τέτοια έκταση, ώστε να έχουν τη δυνατότητα να εμποδίσουν τις απευθείας σχέσεις των Ρωμαίων με τους Κινέζους στα τέλη του 1ου μ.Χ. αιώνα.⁴⁰⁶ Ωστόσο, από τον 3ο έως τα μέσα του 5ου αιώνα, οι Περσο-κινεζικές σχέσεις είχαν ανασταλεί, διότι αφ' ενός μεν υπήρξαν ταραχές και ανασφάλεια στην Κ. Ασία, αφ' ετέρου δε η Κίνα χωρίστηκε σε μικρότερα κράτη που αγωνίζονταν το ένα εναντίον του άλλου και δεν αποτελούσε βεβαίως ιδανικό σύμμαχο για τη σασσανιδική Περσία, η οποία, μετά από τη διάσπαση της αυτοκρατορίας των Κουσάνα, γινόταν ισχυρότερη, και συνεπώς μπορούσε εύκολα να αντιμετωπίσει κάποια σοβαρή απειλή έως την άνοδο των Εφθαλιτών στα μέσα του 5ου αιώνα.

Το 455 μ.Χ., η πρώτη σασσανιδική πρεσβεία έφτασε στην Κίνα. Από το έτος αυτό έως το τέλος του 8ου αιώνα, πραγματοποιήθηκαν πυκνές ανταλλαγές ανάμεσα στην Κίνα και την Περσία. Η σασσανιδική Περσία έστειλε τους απεσταλμένους της στην Κίνα αντιστοίχως στα 461, 466, 468, 476, 507, 517, 518, 520, 522, 530, 553, 555 και 567.⁴⁰⁷ Η Κίνα έστειλε πρεσβεία στην Περσία το 470. Σε μια πρεσβεία στον Χοσρόη Α΄ Anosharvan (531-579), ο Κινέζος αυτοκράτορας έστειλε στον Πέρση μονάρχη υπέροχα δώρα, από τα οποία αναφέρονται ένας πάνθηρας από πέρες, με μάτια από ρουμπίνια και ένας εξαίρετος χιτώνας.⁴⁰⁸ Στα 612 η Περσία έστειλε άλλη μία πρεσβεία στην αυλή των Sui, που ακολουθήθηκε από τις πρεσβείες των ετών 638 και (μετά την αραβική προώθηση) 647, 648, 667, 671, 682 κ.ο.κ.⁴⁰⁹ Ορισμένες απ' αυτές τις πρεσβείες συνδέονταν αναμφίβολα με τη σκληρή αραβική πίεση που εξασκείτο στους Πέρσες.⁴¹⁰ με άλλα λόγια η περσική αυλή αναζήτησε βοήθεια από την Κίνα των Tang, αλ-

⁴⁰⁵ Si-ma Qian, *Shi-ji*, 123. (Από το Li-kan. Προφανώς από την περιοχή της Συρίας.)

⁴⁰⁶ *Hou-han-shu*, 118. Βλ. και σσ. 38-39.

⁴⁰⁷ Αυτές οι πρεσβείες ερευνώνται από τους Yule, *Cathay*, I σ. 96· Alibi, *China*, σσ. 7, 10· Harmatta, *Bilingual Inscription*, σσ. 370-376.

⁴⁰⁸ Οι αραβικές πηγές αναφέρουν ότι ο χιτώνας ήταν "of ultramarine blue of extraordinary splendour on which was represented in gold the Persian monarch with his courtiers round him; and a golden box to contain this robe and also a female figure, whose face was veiled with her long hair, through which her beauty shone like a ray of light through the darkness." Malcolm's *History of Persia*, I, σ. 144· Ma'sudi, *Prairies d' Or*, II, σ. 201, παραπομπή από τον Yule, *Cathay*, I, σσ. 95-96.

⁴⁰⁹ *Ce-fu-yuan-gui* 970, 971, 972, 974, 975 αναφέρεται στις πρεσβείες το 719, 722, 727, 730, 732, 737, 745, 746, 747, 750, 751, 758, 762 και 771. Βλ. Yan Zong-lin, *Ancient Iran*, σσ. 77-78.

⁴¹⁰ Yule, *Cathay*, I, σσ. 96-101· Harmatta, *Bilingual Inscription*, σσ. 369-376.

λά η τελευταία απέρριψε το αίτημα αυτό, για τους δικούς της λόγους.⁴¹¹ Η ισχυροποίηση των περσικών σχέσεων με την Κίνα σε αυτή την περίοδο, φαίνεται από το γεγονός ότι πολλοί Πέρσες μετανάστευσαν και εγκαταστάθηκαν στην Κίνα, ώστε έγινε αναγκαία η δημιουργία του αξιώματος *so-pao*, για την επίβλεψη της λατρείας των πιστών του Ζωροαστρισμού.⁴¹² Όταν οι ισλαμιστές Άραβες κατέκτησαν το Ιρανικό οροπέδιο, η Κίνα έγινε το τελευταίο καταφύγιο της βασιλικής οικογένειας και δεκάδων χιλιάδων εξοριστών Περσών.⁴¹³

Οι βυζαντινο-περσικές σχέσεις της περιόδου αυτής, όπως και στα προηγούμενα στάδια, χαρακτηρίζονταν από την εναλλαγή εχθροπραξιών και ειρηνεύσεων. Από τις αρχές του βου αιώνα, όπως είναι γνωστό, οι δύο δυνάμεις άρχισαν μία νέα σειρά αντιθέσεων και πολεμικών επιχειρήσεων στα κοινά τους σύνορα. Το 524, ο στρατός του Καβάδη εισέβαλε στην Ιβηρία (Γεωργία). Στα έτη 527-531, οι συγκρούσεις επεκτάθηκαν στη Μεσοποταμία, όμως στα 532 το Βυζάντιο, με την ετήσια πληρωμή του ποσού των 11.000 χρυσών λιρών, κατόρθωσε να εξασφαλίσει βραχύβια συνθήκη ειρήνης με την Περσία. Στα 540, όταν οι Βυζαντινές δυνάμεις και ο μεγάλος στρατηγός τους Βελισάριος ήταν απασχολημένοι στη δύση, ο Πέρσης αυτοκράτορας Χοσρόης Α πρόσβαλε τη Συρία και πολιορκήσε και λεηλάτησε την Αντιόχεια, γεγονός που προκάλεσε μακροχρόνιες συμπλοκές, έως το 562, όταν οι δύο πλευρές κατέληξαν σε συνθήκη ειρήνης, με χρονικό ορίζοντα 50 χρόνια. Ωστόσο, η συμφωνία των δύο δυνάμεων για τα μικρότερα κράτη στην περιοχή του Καυκάσου δημιούργησε συνθήκες άτακτου πολέμου, όπου οι βυζαντινές δυνάμεις ηττήθηκαν στα 575 και οι περσικές στα 576, ενώ μια σειρά περαιτέρω διαπραγματεύσεων ακολούθησε, έως το 591, οπότε συμφωνήθηκε νέα συνθήκη ειρήνης, ευνοϊκή προς το Βυζάντιο, αποτέλεσμα της ορθής πολιτικής του αυτοκράτορα Μαυρικίου. Το 602, ο Πέρσης βασιλιάς Χοσρόης Β άρχισε πάλι τις επιθέσεις εναντίον της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, με πρόφαση τη δολοφονία του αυτοκράτορα Μαυρικίου από το Φωκά, και το 611 ο περσικός στρατός κατέλαβε την Αντιόχεια, το 612 τη Δαμασκό και το 614 την Ιερουσαλήμ και την Αίγυπτο. Ωστόσο, ο νέος ικανός αυτοκράτορας Ηράκλειος σύντομα επανέκτησε τον έλεγχο των νικηφόρων έως τότε περσικών δυνάμεων και τελικά τις κατατρόπωσε ανάμεσα στα έτη 622 και

⁴¹¹ Βλ. την ανάλυσή μας στο κεφ. Β', β'. *Tarikh al-Rusul wa-l-Muluk*, I, σ. 2692, παραπομπή από τον Abidi, *China*, σ. 7· Yule, *Cathay*, I, σ. 96, σημείωση 3· Gaston - Mahler, *Westerners*, σσ. 13-14.

⁴¹² Gaston - Mahler, *Westerners*, σ. 14.

⁴¹³ *Xin-tang-shu*, 221. Yule, *Cathay*, σσ. 96-98. Όταν οι κατακτητές Άραβες δεν ήταν δυνατό να αντιμετωπιστούν, ο Ισδιγέρδης ΙΙΙ (632-651), ο τελευταίος Σασσανιδής ηγεμόνας, μετέφερε μεγάλο μέρος των θησαυρών του κράτους του στην Κίνα, συμπεριλαμβανομένων και 700 χρυσών σκευών, χιλιάδων χρυσών σφραγίδων και μεγάλων ποσοτήτων χρυσών και αργυρών νομισμάτων: "Τούτο είναι σαφής ένδειξη του βαθμού της αμοιβαίας εμπιστοσύνης και πίστης." Abidi, *China*, σ. 7.

628.⁴¹⁴ Οι ατελείωτες συμπλοκές είχαν καταστροφικές συνέπειες για τις δύο δυνάμεις· εξάντλησε η μία την άλλη στις τρομερές συγκρούσεις, ενώ καμία από αυτές δεν μπόρεσε να ανταπεξέλθει επιτυχώς έναντι των ισλαμιστών Αράβων. Η Περσία έγινε εύκολη λεία για τους τελευταίους και το Βυζάντιο έχασε για πάντα το μεγαλύτερο μέρος των ανατολικών εδαφών της αυτοκρατορίας.

Ανεξάρτητα των διαφορετικών σχέσεων που είχαν οι Πέρσες με τους δύο γείτονες, στα ανατολικά και στα δυτικά, υπήρχε φανερά κάποιο είδος σεβασμού ανάμεσα στους ηγεμόνες της Περσίας και του Βυζαντίου, καθώς και ανάμεσα στους βασιλείς της Περσίας και τους Κινέζους αυτοκράτορες. Τούτο, πέρα από άλλες μαρτυρίες,⁴¹⁵ φαίνεται πολύ καθαρά από το παράδειγμα του Χοσρόη Anosharvan, το δοξασμένο γιο και διάδοχο του Καβάδη. Στο έργο *Farsnameh*, του Ibn Balkhi, υπάρχει μία περιγραφή της αυλής του αυτοκράτορα στην Κτησιφώντα:⁴¹⁶

"Στην αυλή του Anosharvan, τρεις χρυσές καρέκλες ήταν τοποθετημένες στις τρεις πλευρές του βασιλικού θρόνου· μια από αυτές για τον απεσταλμένο του αυτοκράτορα της Κίνας και οι άλλες δύο για αντιπροσώπους των αυτοκρατόρων της Ρώμης και του Κοτάν (Khotan). Όποτε οι τρεις απεσταλμένοι εμφανίζονταν, κατελάμβαναν αυτές τις καρέκλες. Εκτός από τους παραπάνω τρεις αξιωματούχους, κανείς άλλος δε μπορούσε να καθίσει σε αυτές τις καρέκλες."

Από την άποψη του πολιτισμού, οι Περσο-βυζαντινές σχέσεις μας προσφέρουν μία εντελώς διαφορετική εικόνα από τις πολιτικές και διπλωματικές σχέσεις. Οι πολιτιστικές τους ανταλλαγές και αλληλεπιδράσεις ήταν και για τις δύο πλευρές πολύ ευρύτερες και συχνότερες από ό,τι θα αναμέναμε.⁴¹⁷ Έτσι, η

⁴¹⁴ Bury, *A History*, σσ. 227-248.

⁴¹⁵ Για κάθε Βυζαντινό μονάρχη, οι Πέρσες ήταν εξίσου πολιτισμένοι όσο και οι Βυζαντινοί. Σε επιστολή του προς τον Πέρση βασιλέα Καβάδη, ο Βυζαντινός αυτοκράτορας Ιουστίνος ονόμαζε τον εαυτό του και τον αποδέκτη της επιστολής "αδελφούς". Βλ. Vasiliev, *Justin the First*, σ. 255, 264· Chrystos, Βασιλεύς, σ. 35: "There can be no doubt that Byzantine-Persian legal relations were established on the ground of mutual equality and recognition of state sovereignty. Moreover, emperor and Great King respected each other's position as head of state and did not challenge each other's sovereignty even during or after victorious wars." Για την άποψη των Βυζαντινών για τους Κινέζους, βλ. κεφ. Α', γ'. Για την άποψη των Κινέζων για τους Βυζαντινούς, βλ. Hirth, *China*, σσ. 48-61. Η περσική άποψη για τους Κινέζους αντικατοπτριζόταν στην επιστολή του Καβάδη προς τον Κινέζο αυτοκράτορα, το 518/519 (βλ. κεφ. Α', γ').

⁴¹⁶ Abidi, *China*, σ. 6· Brown, *Later Antiquity*, σ. 160.

⁴¹⁷ Brown, *Later Antiquity*, σσ. 167-168: "In many ways, the reformed Persian society of the late 6th century gravitated round a sub-Byzantine court whose center lay in Mesopotamia. Byzantine architects helped to build the palace of Ctesiphon; the Byzantine land-tax provided the mould for the reforms of Khusro I; Aristotle was adopted at this time to redefine points of Zoroasterian ethics; Mesopotamian Christians, who spoke Syriac language as did their neighbours across the frontier, transmitted Byzantine medicine, philosophy and court manners to the Sassanian capital. Often, the frontier stood wide open. In 527, Nestorian Christian professors from the Persian city Nisibis were

Περσία γινόταν σημαντικό όργανο στην μεταβίβαση των ελληνο-ρωμαϊκών πολιτιστικών στοιχείων προς την Κίνα, ιδιαίτερα στο κινεζικό Τουρκεσταν,⁴¹⁸ ενώ, από την άλλη πλευρά, γινόταν επίσης δέκτης κινεζικών πολιτιστικών επιδράσεων, αν και σε πολύ μικρότερο βαθμό, λόγω της θέσης της.

Ωστόσο, ο σημαντικότερος ρόλος της Περσίας, ως μεσάζων στις βυζαντινο-κινεζικές σχέσεις, βρισκόταν στον αποφασιστικό έλεγχο που ασκούσε στο δρόμο του μεταξιού. Είναι πολύ ατυχές που δεν υπάρχουν λεπτομερείς πηγές που να μας εξειδικεύουν τις περσικές δραστηριότητες στο εμπόριο του μεταξιού,⁴¹⁹ αλλά τούτο θα μπορούσε να θεωρηθεί ως αναμφίβολο γεγονός από λίγες αλλά σημαντικές, άμεσες ή έμμεσες, πληροφορίες από τις οποίες μνημονεύουμε τις σπουδαιότερες. Πρώτον, στα πλαίσια της στρατηγικής του, για να πείσει τους Αιθίοπες να αγοράσουν μετάξι από την Κεϋλάνη, ο Ιουστινιανός τόνισε πως αν το σχέδιο υλοποιηθεί, "οι Ρωμαίοι δε θα είχαν πλέον στο εξής την υποχρέωση να δίνουν τα χρήματά τους στους εχθρούς τους (τους Πέρσες)"· με άλλα λόγια, οι Βυζαντινοί ήταν προηγουμένως υποχρεωμένοι να αγοράζουν μετάξι από την Περσία. Ο αγώνας του Ιουστινιανού είχε βασικό κίνητρο την έντονη αντίθεσή του στην περσική αποκλειστικότητα προωθήσεως του κινεζικού μεταξιού στη Δύση. Δεύτερον, οι Σογδιανοί επεχείρησαν επανειλημμένα να ανοίξουν την περσική αγορά, πριν αποφασίσουν, μετά τη δεύτερη αποτυχία τους, να συστήσουν στους Τούρκους κυρίους τους να πουλήσουν απευθείας μετάξι στο Βυζάντιο, πράγμα που δείχνει ότι η ροή μεταξιού μέσω Περσίας ήταν η πιο συμφέρουσα.⁴²⁰ Τρίτον, οι κομμερκιάριοι ήταν ένα αναπόσπαστο στοιχείο του εμπορίου μεταξιού της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, στις πόλεις που βρισκόνταν κοντά στα περσο-βυζαντινά σύνορα, τη Βηρυτό και την Τύρο, κατά τον 6ο και τον 7ο αιώνα.⁴²¹ Τέταρτον, ο Προκόπιος αναφέρει, σωστά, ότι η "Μηδική εσθήτα" των προγενέστερων Ελλήνων συγγραφέων ήταν ένα μεταξω-

welcome in Constantinople; in 532, Platonic philosopher from Athens stayed with Khusro at Ktesiphon. Byzantium and Persia were drawn closer together by the wealth and creativity of the populations of the Fertile Crescent." Για τις περσικές πολιτισμικές επιρροές στο Βυζάντιο, βλέπε Rice, *Persia and Byzantium*.

⁴¹⁸ Τούτο μαρτυρείται πειστικά από ένα σασσανιδικό ασημένιο βάζο, που χρονολογείται κατά το 580 μ. Χ, και βρέθηκε στην Guyuan, Ningxia, το 1983. Επάνω υπάρχουν παραστάσεις από την ελληνική μυθολογία. Βλ. Zhuang Dian-yi, Silver vase· Shen Fu-wei, *Cultural Intercourses*, σσ. 101-106.

⁴¹⁹ Η έλλειψη αυτού του είδους πηγών φαίνεται ακόμη και σε εμπνευσμένες μελέτες, όπως του Lopez, *Silk Industry· Boulnois*, *Silk Road* και Franck-Brownstone, *Silk Road History*, κλπ.

⁴²⁰ Μένανδρος Προτήκτωρ, *Fragmenta*. σ. 226. Yule, *Cathay*, I, σσ. 205-207 και επίσης την μελέτη μας στο τελευταίο της τμήμα.

⁴²¹ Bury, *History*, II, σ. 331· Oikonomides, *Silk Trade and Production*, σ. 42: "In an initial stage the Kommerkiarioi -- as the old commerciorum -- was an intermediary, buying imported silk and selling it to the workers (μεταξάριοι). His raison d'etre was to make sure that silk was not imported at any price and, in fact, to lower the prices asked by the Persian merchants"· επίσης σ. 49: "In the 6th

τό ένδυμα,⁴²² πράγμα που δείχνει πως το μετάξι και τα μεταξωτά ρούχα περνούσαν μέσω της Μηδίας (Περσία), χωρίς διακοπή. Πέμπτον, τα κινεζικά χρονικά κάνουν λόγο για εμπόδια που οι Πάρθοι έβαζαν στην απευθείας επικοινωνία μεταξύ Ta-chin και Κίνας, επειδή ήθελαν να έχουν αυτοί στα χέρια τους τη διακίνηση του κινεζικού μεταξιού.⁴²³

Για τις περσο-κινεζικές εμπορικές σχέσεις, μια σχετικά σαφή άποψη μπορούμε να αποκομίσουμε από τα πολυάριθμα σασσανιδικά νομίσματα που βρέθηκαν στην Κίνα. Ώς το 1975, τα σασσανιδικά αργυρά νομίσματα,⁴²⁴ που έχουν βρεθεί, σε 34 περιπτώσεις, αριθμούνται συνολικά σε 1.178, συμπεριλαμβανομένων και των Αραβο-σασσανιδικών νομισμάτων (δηλ. σασσανιδικών που κόπηκαν από Άραβες).⁴²⁵ Σύμφωνα με την αναλυτική μελέτη του Xia Nai,⁴²⁶ τα σασσανιδικά αργυρά νομίσματα έχουν βρεθεί στις ακόλουθες περιοχές:

Επαρχία	Πόλη	Αριθμός νομισμάτων
Xinjiang	Turfan	63
	Wukia	947 ⁴²⁷
	Kucha	1
Qinghai	Xining	76
Shenxi	Xi' an	12
	Yiaoxian	3
Henan	Loyang	16
	Shanxian	2
Shanxi	Taiyuan	1
Hebei	Dingxian	41
Έσω Μογγολία	Huhehot	4

and 7th centuries the Kommerkiarioi imported silk which they sold to the μεταξάριοι, who were private dealers -- and craftsmen -- of silk and who concentrated in Tyre and Beirut."

⁴²² Προκόπιος, *Opera Omnia*, σ. 109 (Ιστορία των πόλεμων, I, xx, 9-12). Βλ. κεφ. Α', β'.

⁴²³ Hirth, *China*, σσ. 42, 70.

⁴²⁴ Όλα τα σασσανιδικά νομίσματα που βρέθηκαν στην Κίνα είναι αργυρά. Βλ. Xia Nai, *A Survey*, σ. 91. Frye, *Ancient Iran*, σ. 303: "Needless to say, the Sassanians, as the Parthians, only minted silver, and the rare gold coins were commemorative issues of a few rulers not meant to circulate."

⁴²⁵ Έως το 1974, οπότε ο Xia Nai έγραψε την μελέτη του (*A Survey*), είχαν βρεθεί 1,174 νομίσματα. Το επόμενο έτος, το 1975, βρέθηκαν στο Huhehot της Έσω Μογγολίας ακόμη 4 νομίσματα, από τα οποία το ένα κόπηκε από τον Καβάδη Α' (499-531) και τα υπόλοιπα τρία από τον Χοσροή Α' (531-579). Βλ. *GD*, April, 9, 1975.

⁴²⁶ Xia Nai, *A Survey*, σσ. 91-110.

⁴²⁷ Βρέθηκαν σε ένα σπάλαιο του βουνού από αυτά 2 είναι του Χοσροή Α, 567 είναι του Χοσροή Β, και 281 του ίδιου, αραβοπερσικά. Βλ. Li Yu-chun, *Persian Silver Coins*, σσ. 482-483. Έτσι, δικαιολογείται και ο μεγάλος αριθμός, αφού βρέθηκαν συγκεντρωμένα σε θησαυρό.

Guangdong	Yingde	3
	Qujiang	9

Είναι σαφές πως τα σασσανιδικά νομίσματα κυκλοφορούσαν κυρίως στη βόρεια Κίνα (Xingjiang, Qinghai, Shenxi, Hebei, Shanxi, Έσω Μογγολία), δηλ. στο ανατολικό τμήμα του δρόμου του μεταξιού. Το στοιχείο αυτό βρίσκεται σε αρμονία με την κύρια λειτουργία του κεντρικού δρόμου του μεταξιού και της βαρύνουσας σημασίας της βόρειας Κίνας, ως πολιτικό και οικονομικό κέντρο, πριν από τον 8ο αιώνα. Η παρουσία περσικών νομισμάτων στη νότια επαρχία του Guangdong (Canton), θα πρέπει να αιτιολογείται από τη λειτουργία του θαλασσινού δρόμου του μεταξιού, το ανατολικό τέρμα του οποίου βρισκόταν στη νότια Κίνα.

Χρονολογικά, αυτά τα νομίσματα, όπως θα δούμε, καλύπτουν την περίοδο από τον Σαπώρη Β (310-379) έως τον Ισδιγέρδη Γ (632-651), αλλά τα περισσότερα από αυτά τοποθετούνται στην περίοδο από το δεύτερο μισό του 5ου αιώνα έως τις αρχές του 7ου αιώνα, εποχή που σχεδόν συμπίπτει χρονικά με την επάνοδο της ακμής των περσο-κινεζικών σχέσεων.⁴²⁸

Βασιλιάδες	Χρονολογία	Αριθμός νομισμάτων
Σαπώρης Β	310-379	14
Αρδασίρης Β	379-383	14
Σαπώρης Γ	383-388	4
Ισδιγέρδης Β	438-457	4
Περώζης	459-483	122
Καβάδης Α	488-531	2
Ιαμάσπης	496-498	1
Χοσρόης Α	531-578	8
Ορμίσδας Δ	579-590	1
Χοσρόης Β	590-628	593
Boran	630-631	2
Ισδιγέρδης Γ	632-651	3

Η ροή των περσικών νομισμάτων προς την Κίνα, από τον 5ο αιώνα έως τα μέσα του 6ου αιώνα, δείχνει ότι οι Εφθαλίτες ίσως μείωσαν αλλά δε διέκοψαν τις περσο-κινεζικές σχέσεις, ειδικά τις εμπορικές, κατά το διάστημα της κατοχής από μέρους τους της Gandhara, της Σογδιανής, της Βακτρίας, των Khotan, Kashgaria, Bukhara, Khorasan, καθώς και της βόρειας Ινδίας, περιοχών δηλ.

⁴²⁸ Xia Nai, *A Survey*, σσ. 99-100.

που ευρίσκονταν ανάμεσα στην Περσία και την Κίνα. Η εύρεση ενός νομίσματος, που κόπηκε επί Ισδιγέρδη Β (438-457) στο Dingxian, της επαρχίας του Hebei, και φέρει εφθαλιτικά χαρακτηριστικά, αποδεικνύει ότι οι Εφθαλίτες έπαιζαν ένα σημαντικό ρόλο στο περσο-κινεζικό εμπόριο.⁴²⁹ Στην πραγματικότητα, οι σχέσεις των Περσών με τους Εφθαλίτες δεν ήταν πάντα εχθρικές. Από τις πρεσβείες των Εφθαλιτών στην Κίνα,⁴³⁰ αρκετές (του 507, 517 και 553) συντροφεύτηκαν από Πέρσες απεσταλμένους. Το "περσικό χρυσοποίκιλτο ύφασμα" αναφερόταν στα δώρα που έφεραν οι Εφθαλίτες απεσταλμένοι το 520.⁴³¹ Μολονότι οι Εφθαλίτες νίκησαν τον περσικό στρατό και σκότωσαν τον Πέρση βασιλιά Περώζη, το 484, κατά τα πρώτα έτη της βασιλείας του Καβάδη, επικρατούσαν ειρηνικές σχέσεις μεταξύ των δύο δυνάμεων. Ο ίδιος ο Καβάδης νυμφεύθηκε κόρη του Εφθαλίτη βασιλιά. Το 498, όταν εκθρονίστηκε, ο Καβάδης κατέφυγε στους Εφθαλίτες και εξασφάλισε την έντονη υποστήριξή τους για να επανακτήσει το θρόνο.

Για την καλύτερη κατανόηση της κατάστασης που επικρατούσε, θα πρέπει να λάβουμε υπ' όψη κι άλλο ένα σημαντικό στοιχείο. Οι Σογδιανοί, πριν περάσουν υπό την κυριαρχία των Τούρκων, κατά τα έτη 563-567, συνδέονταν με τους Εφθαλίτες ως υπήκοοί τους. Οι Εφθαλίτες δεν ειδικεύονταν στο εμπόριο, αλλά, όπως και οι Τούρκοι, στήριζαν τους Σογδιανούς, για δικό τους όφελος. Οι τελευταίοι, κάτω από την προστασία των κυρίων τους, μπόρεσαν να επεκτείνουν τη σφαίρα της οικονομικής τους δραστηριότητας έως τα σύνορα της Περσίας, δυτικά, και της Κίνας, ανατολικά. Έτσι έφεραν σε οικονομικές επαφές τα δυο απομακρυσμένα μεγάλα κράτη. Η ακμή των περσο-κινεζικών σχέσεων αποδεικνύεται και από τα γραφόμενα του Κοσμά, στις αρχές του βου αιώνα. Ο τελευταίος, όπως είδαμε, παρατήρησε τη σημαντική λειτουργία του κεντρικού δρόμου του μεταξιού και την ανωτερότητά του, σε σχέση με το δρόμο της θάλασσας, στην εμπορική κίνηση Ανατολής-Δύσης, καθώς και την ύπαρξη, σε μεγάλη ποσότητα, κινεζικού μεταξιού στην Περσία.⁴³² Με λίγα λόγια, είναι παράλογο να υποθέσουμε ότι οι Εφθαλίτες σταμάτησαν την επικερδή αυτή κίνηση,⁴³³ με μόνη τη δικαιολογία των πολεμικών συγκρούσεων στην Κ. Ασία.⁴³⁴

Συγκρίνοντας τις θέσεις εύρεσης των σασσανιδικών αργυρών με τις αντί-

⁴²⁹ K-g, 1966, no 5, σσ. 269-270· Xia Nai, A Survey, σ. 97.

⁴³⁰ Σύμφωνα με τα *Wei-shu*, 102, *Liang-shu*, 54 και *Zhou-shu*, 50, οι Εφθαλίτες έστειλαν πρεσβείες, αντίστοιχα, το 456, 507, 516, 517, 520, 524, 527, 547, 553 και 558 μ.Χ.

⁴³¹ *Liang-shu*, 54.

⁴³² McCrindle, *Christian Topography*, σσ. 48-49· επίσης, κεφ. Α', α'.

⁴³³ Βλ. Liu, *India and China*, σσ. 32, 181· Yu Tai-shan, *The Hephthalites*, σσ. 120-128.

⁴³⁴ Κορδώσης, *Πρεσβείες*, σ. 136: "Η επικοινωνία και το εμπόριο μειώθηκαν σημαντικά αλλά δεν διακόπηκαν τελείως."

στοιχες των βυζαντινών χρυσών νομισμάτων, μπορούμε να παρατηρήσουμε ότι αυτές οι δύο κατηγορίες νομισμάτων, σε πολλές περιπτώσεις, βρέθηκαν μαζί ή στις ίδιες περιοχές ή σε περιοχές που βρίσκονταν πολύ κοντά μεταξύ τους. Έτσι, ο σκελετός ενός εμπόρου που πέθανε από φυσικές αιτίες, βρέθηκε στο Huhehot της Έσω Μογγολίας, με το φορτίο του, που αποτελείται από σασσανιδικά ασημικά και ένα σόλιδο του Λέοντα Α (457-474).⁴³⁵ Αυτά τα στοιχεία μας οδηγούν στο συμπέρασμα, όπως έχουμε και προηγουμένως επισημάνει,⁴³⁶ ότι Πέρσες και Σογδιανοί (αλλά και Εφθαλίτες, στην αρχή της περιόδου που μελετάμε) ήταν η αιτία για τη ροή στην Κίνα σασσανιδικών αργυρών και βυζαντινών χρυσών νομισμάτων πριν από το 568, οπότε οι Τούρκοι άρχισαν στενές επαφές με τους Βυζαντινούς, συνεχίζοντας (και πάλι μαζί με τους Σογδιανούς) τις συναλλαγές. Αυτό το συμπέρασμα επιβεβαιώνεται από την αναφορά σε κινεζικές πηγές ότι ξένα χρυσά (βυζαντινά) και αργυρά (περσικά) νομίσματα κυκλοφορούσαν στο διάδρομο του Kansu, ως συνηθισμένο νόμισμα, στο 2ο μισό του 6ου αιώνα.⁴³⁷ Εξάλλου, η αναλυτική περιγραφή του δρόμου του μεταξιού από τον Κινέζο υπουργό της δυναστείας των Sui, στα πρώτα χρόνια του 7ου αιώνα (605 μ.Χ.),⁴³⁸ δείχνει ότι ο δρόμος συνέχιζε πάντοτε να λειτουργεί. Πέρσες, Σογδιανοί, Εφθαλίτες (σε μικρότερο βαθμό) και Τούρκοι προωθούσαν προς τη μια και την άλλη κατεύθυνση προϊόντα που είχαν τη μεγαλύτερη ζήτηση στις δυο μεγάλες αυτοκρατορίες, της Άπω Ανατολής και Άπω Δύσης.

γ) Αιθιοπία, Περσία, Κεϋλάνη-Ινδία και Kun-lun στο δρόμο της θάλασσας

Οι ελληνο-ρωμαϊκές επαφές με την Κίνα από το δρόμο της θάλασσας θα μπορούσαν να διεξάγονται μέσω και του Περσικού κόλπου, αλλά η ρωμαϊκή παρουσία εκεί, καθώς και στη νότια Μεσοποταμία, ήταν ανύπαρκτη, ακόμη και κατά την περίοδο ακμής της ισχύος της Ρώμης, με μόνη εξαίρεση μικρή περίοδο της βασιλείας του Τραϊανού (97-117 μ.Χ.). Έτσι η Ερυθρά θάλασσα αποτελούσε ουσιαστικά τη βάση των ελληνο-ρωμαϊκών εξορμήσεων προς την Ανατολή, κατά τους δύο πρώτους αιώνες. Οι Ρωμαίοι στο 2ο αιώνα εξέτειναν την εμπορική τους σφαίρα ως την Cochīn-Κίνα (περίπου η σημ. Ινδοκίνα), όπου οι Κινέζοι κυριαρχούσαν, αλλά κατά τον 3ο αιώνα παρατηρήθηκε σοβαρή κρίση

⁴³⁵ Inner Mongolian Archaeological Team, Foreign Gold and Silver Coins Found near Huhehot, *K-g*, 1975, III, σσ. 182-185.

⁴³⁶ Βλ. κεφ. Β', γ'.

⁴³⁷ *Sui-shu*, 24· επίσης, κεφ. Β', γ'

⁴³⁸ *Sui-shu*, 67· επίσης, κεφ. Β', γ'.

και δραστική μείωση των ελληνο-ρωμαϊκών επαφών με την Ανατολή. Η ανάκαμψη της Βυζαντινής αυτοκρατορίας τον 4ο αιώνα βοήθησε να αποκατασταθούν, σε κάποιο βαθμό, οι επικοινωνίες με την Ανατολή, αλλά η άνοδος της σασσανιδικής Περσίας και ο σταθερός της έλεγχος στην Μεσοποταμία και στον Περσικό κόλπο, καθώς και η δημιουργία του Αιθιοπικού βασιλείου του Αξούμ, στη νότια Ερυθρά θάλασσα, δεν άφησε πολλές ευκαιρίες στη Βυζαντινή αυτοκρατορία να επεκτείνει την επιρροή της πέρα από το Bab-el-Mandeb. Οι βυζαντινές δυνάμεις περιοριζόνταν ουσιαστικά στη βόρεια Ερυθρά θάλασσα.

Απο τον 4ο έως τις αρχές του 6ου αιώνα, κάποιοι Βυζαντινοί εξακολουθούσαν να ταξιδεύουν στην Κεϋλάνη και στην Ινδία, για εμπόριο ή άλλες δραστηριότητες, όπως ο Σώπατρος και προφανώς ο Κοσμάς,⁴³⁹ όμως στις περισσότερες περιπτώσεις επρόκειτο για ιδιώτες, που ταξίδευαν κατά περίπτωση, κι όχι για κανονικούς αυτοκρατορικούς απεσταλμένους. Οι ανακαταλήψεις του Ιουστινιανού αύξησαν αισθητά τη βυζαντινή κυριαρχία στα δυτικά, όμως δεν επιτεύχθηκε αντίστοιχα κάποια πρόοδος στη Μεσοποταμία και την Ερυθρά θάλασσα. Οι βυζαντινές ανταλλαγές με την Ανατολή έπρεπε, κατά συνέπεια, να αφεθούν στους μεταπράτες: στη σασσανιδική Περσία και στην Αιθιοπία, δυο δυνάμεις, που επικρατούσαν στον δυτικό Ινδικό, μετά την κάμψη της Ν. Αραβίας.⁴⁴⁰ Οι συμπλοκές με τους σασσανίδες Πέρσες και οι παραδοσιακοί δεσμοί των Αιθίοπων με το Βυζάντιο οδήγησαν, στις περισσότερες περιπτώσεις, το τελευταίο να εκμεταλλευθεί τις σχέσεις αυτές, ώστε να μπορέσει να πραγματοποιήσει τις επιδιώξεις του.

Από τον 3ο αιώνα άρχισε η ακμή της κινεζικής ναυσιπλοΐας. Στις αρχές του ίδιου αιώνα, το κράτος του Wu, ένα από τα τρία βασίλεια, με το Jian-kang (σημερινό Nanjing) ως πρωτεύουσά του, στα νοτιοανατολικά, έδωσε ιδιαίτερη έμφαση στο ναυτικό του, στα πλαίσια της προσπάθειάς του για την εξασφάλι-

⁴³⁹ McCrindle, *Christian Topography*, σσ. 5-6, 368-370· Κορδώςης, *Η Ελληνική παρουσία*, σσ. 155-273.

⁴⁴⁰ Δε χρειάζεται να αναφέρουμε ότι η Νότια Αραβία έπαιξε ρόλο στις Ελληνο-ρωμαϊκές σχέσεις (ιδιαίτερα στο εμπόριο μπαχαρικών) με την Ανατολή τους πρώτους έξι αιώνες. Η αστραπιαία πτώση της Νότιας Αραβίας στην περίοδο που εξετάζουμε, πιστεύουμε πως προέρχεται από το γεγονός ότι στερήθηκε την ανεξαρτησία της. Tibbetts, *Pre-Islamic Arabia*, σ. 190: "The period from AD 100, when most of the country was under united rule, and a complete through route could be maintained from Aden to the north by one government, was probably the most prosperous in the history of South Arabia. The fall came when in 525 the Abyssinians attacked and destroyed the local dynasty and annexed the whole of South Arabia ... Finally in AD 570 the coast was conquered by the Persians and it remained in their hands until the last governor accepted Islam in AD 628." Ο συναγωνισμός μεταξύ Περσών και Βυζαντινών και των συμμάχων του Αιθίοπων συνεχίζεται μέχρι και το 570-577 αμείωτος. Έπειτα σταματάει, γιατί οι Πέρσες καταλαμβάνουν την Υεμένη. Βλ. και Hourani, *Arab Seafaring*, σσ. 42-43.

ση του πρωτείου έναντι των υπόλοιπων δύο βασιλείων. Στην τέταρτη δεκαετία του αιώνα, ένας Κινέζος αξιωματούχος, που λεγόταν Kang Tai, έπλευσε προς το Fu-nan (Καμπότζη), όπου παρέμεινε μερικά χρόνια, συλλέγοντας πληροφορίες για περισσότερες από 100 χώρες (τόπους), στη Νότια θάλασσα: είναι πιθανό μερικοί από τους υφισταμένους του, που τον ακολουθούσαν, να διείσδυσαν περαιτέρω, έως την Ινδία.⁴⁴¹ Ωστόσο, οι Κινέζοι δε φαίνεται να έκαναν άλλες προσπάθειες για να προσεγγίσουν πιο μακρινές περιοχές, πέρα από το Fu-nan, έως το 608-609, όταν κάποιος άλλος Κινέζος, ο Chang Jun, μετά από εντολή του αυτοκράτορα Yang-ti της δυναστείας των Sui, πραγματοποίησε μία αποστολή προς τη χώρα της Κόκκινης Γης,⁴⁴² στη δυτική ακτή της χερσονήσου της Malaya (Μαλαιϊκή χερσόνησος).

Μπορούμε να δεχτούμε πως οι κινεζικές ναυτικές δραστηριότητες περιορίζονταν μόνο στη Νότια θάλασσα, πριν από τη δυναστεία των Tang, όπως πιστεύουν πολλοί ερευνητές;⁴⁴³ Είναι αλήθεια πως οι κινεζικές πηγές, που έχουν αποδειχθεί εκπληκτικά ακριβείς και αξιόπιστες σε θέματα σχετικά με ξένα έθνη, δεν προσφέρουν από την άποψη αυτή ιδιαίτερη βοήθεια, μολονότι και στην περίπτωση αυτή ισχύει κάτι που είναι σύνηθες σε όλη την αρχαιότητα, δηλαδή η απουσία αφηγηματικών πηγών για κάτι δε σημαίνει ότι αυτό αναγκαστικά δεν υπήρξε. Αν λάβουμε υπόψη μας ότι οι Κεϋλانو-ινδικές σχέσεις με την Κίνα έφτασαν βαθμιαία σε ακμή από τον 4ο έως τον 7ο αιώνα και το εμπόριο άρχισε να κινείται ομαλά (πράγμα που επιβεβαιώνεται και από το "μεγάλο εμπορικό πλοίο" που, το 411 μ. Χ., πήρε ο Fa Xian,⁴⁴⁴ από την Κεϋλάνη για την Κίνα), μπορούμε να θεωρήσουμε σχεδόν βέβαιο πως κινεζικά ιδιωτικά πλοία δε θα είχαν πρόβλημα να ανταποκριθούν στην επιτάχυνση του ρυθμού της ναυτικής δραστηριότητας. Με δυσκολία θα μπορούσαμε να πιστέψουμε ότι τα κινεζικά πλοία δεν είχαν εμπλακεί σε περιπετειώδη ταξίδια, με κίνητρο το επικερδές

⁴⁴¹ Zhang Jun-yan, *Western Asia and Africa*, σ. 17· Shen Fu-wei, *China and Africa*, σ. 81.

⁴⁴² O Su Ji-qing, *Annotations*, σσ. 123-124, την ταυτίζει με την παλαιά Kedah, στον ποταμό Merbok, στη δυτική ακτή της χερσονήσου της Malaya. Σχετικά με τις αντίθετες ταυτίσεις, βλ. Wheatley, *Golden Khersonese*, σσ. 26-36.

⁴⁴³ O Hourani, *Arab Seafaring*, σ. 50, ισχυρίζεται ότι τα κινεζικά πλοία δεν είχαν φτάσει στον Περσικό κόλπο, πολλούς αιώνες μετά το Ισλάμ· ο Duyvendak, *China's Discovery*, σ. 16, υποστηρίζει ότι το Quilon, στο Malabar της Ινδίας, ήταν το μακρινότερο σημείο στο οποίο είχαν φτάσει τα κινεζικά πλοία πριν από τη δυναστεία των Ming (1368-1644). Ωστόσο, οι Beazley, *The Dawn*, σ. 490, Warmington, *Commerce*, σ. 138 και Shen Fu-wei, *China and Africa*, σσ. 81-87, υποστηρίζουν ότι οι Κινέζοι έφτασαν στον Περσικό κόλπο, κατά τον 3ο και τον 4ο αιώνα. O J. T. Reinaud, *Relation des voyages faits par les Arabes etc.*, Paris 1945, σ. xxxv, τον οποίο ακολουθεί και ο Richthofen, *China*, I, σ. 520, πιστεύει ότι έφτασαν εκεί στο πρώτο τέταρτο του 5ου αιώνα.

⁴⁴⁴ O γνωστός Κινέζος μοναχός, που ταξιδεύει από το 399 μέχρι 412 κατά μήκος του χερσαίου δρόμου του μεταξίου προς την Ινδία και Κεϋλάνη, και επιστρέφει στην Κίνα από τον θαλάσσιο δρόμο.

εμπόριο. Από την άλλη πλευρά, ωστόσο, τα θαλασσινά ταξίδια των Κινέζων, χωρίς κάποια ισχυρή υποστήριξη από μία δυνατή κυβέρνηση, όπως εκείνες των δυναστειών των Han και Tang, δε θα μπορούσαμε να περιμένουμε πως θα είχαν αναπτυχθεί σε τόσο μεγάλη κλίμακα, όπως στους επόμενους αιώνες. Ο Hudson έχει απόλυτο δίκιο όταν γράφει πως "είναι αδύνατο να ορίσουμε την εποχή που τα κινεζικά πλοία άρχισαν να πλέουν στον Ινδικό Ωκεανό, όμως είναι απίθανο τα πλοία αυτά να έφτασαν σε αξιόλογο αριθμό πριν από τον 7ο αιώνα ... Τα κινεζικά πλοία σίγουρα έφταναν στον Περσικό κόλπο κατά τα πρώτα χρόνια του Ισλάμ, και δεν υπάρχει λόγος γιατί μερικοί να μην έκαναν το ταξίδι αυτό νωρίτερα, αλλά πιθανότατα στους 4 αιώνες που παρεμβάλλονται μεταξύ των Han και των Tang οι αποικίες των Ινδών στη Μαλαιϊκή χερσόνησο και την Ινδονησία παρεμβάλλονταν στο εμπόριο ανάμεσα στον Ινδικό και τον Ειρηνικό Ωκεανό, τόσο αποτελεσματικά, όσο και οι Αβυσσηνοί και Άραβες ανάμεσα στον Ινδικό Ωκεανό και την Ερυθρά θάλασσα."⁴⁴⁵ Έτσι, λοιπόν, οι ανταλλαγές ανάμεσα στην Κίνα και το Βυζάντιο στο δρόμο της θάλασσας πραγματοποιούνταν κυρίως από τους Αιθίοπες, τους Πέρσες, τους Κεϋλιανο-ινδούς και τους μνημονεύμενους στις κινεζικές πηγές Kun-lun (λαοί κυρίως από τη Μαλαισία και την Ινδονησία). Εξάλλου, ο Κοσμάς μνημονεύει την Τζίνιστα ως ένα από τους τόπους από τους οποίους η Κεϋλάνη δεχόταν αλλά και έστελνε πλοία.

Η σημασία της Αιθιοπίας στη Βυζαντινή αυτοκρατορία έγκειται στον έλεγχο που ασκούσε η χώρα αυτή στη νότια Ερυθρά θάλασσα, ιδιαίτερα στο Bab-el-Mandeb, μία περιοχή κόμβο (στενό Δειρής), για την κυριαρχία στο εμπόριο με την Κεϋλάνη και την Ινδία, καθώς και στο ρόλο της ως συμμάχου στις συμπλοκές του Βυζαντίου με τη σασσανιδική Περσία. Η σταθερή κυριαρχία των Περσών στο δρόμο του μεταξιού και στον Περσικό κόλπο ανάγκασε τη Βυζαντινή αυτοκρατορία να στραφεί στην Ερυθρά θάλασσα και στην οδό που οδηγούσε προς την Ανατολή, και συνεπώς παραχώρησε στην Αιθιοπία το ρόλο ενός μεσάζοντος, ιδιαιτέρως απαραίτητου.

Η συμμαχία της Αιθιοπίας με το Βυζάντιο πιθανόν χρονολογείται από τον εκχριστιανισμό της, στον 4ο αιώνα, εποχή από την οποία άρχισε και η ανάδειξη της ως απαραίτητου συμμάχου στις υποθέσεις της περιοχής.⁴⁴⁶ Από τις αρ-

⁴⁴⁵ Hudson, *Europe and China*, σ. 113. Και άλλοι μελετητές έχουν την ίδια άποψη· βλ. Lacouperie, *Western Origin*, σ. 261· Gibbon, *Decline and Fall*, II, σ. 497· Hirth and Rockhill, *Chau-Ju-Kua*, σ. 4· Huzzayin, *Arabia and the Far East*, σ. 140. O Needham, *Science*, I, σ. 179, ανακεφαλαιώνει: "Chinese ships sailed to Penang in Malaya about 350 [AD], and Ceylon at the end of the 4th century; by the 5th they were probably coming to the mouth of Euphrates in Iraq and calling at Aden ... Such contacts seem to have continued until about 900." Τέλος, ο Wolters, *Indonesian Commerce*, σσ. 146-148, μνημονεύει ότι οι Κινέζοι δεν αναφέρεται να ταξίδεψαν σε κινεζικά πλοία.

⁴⁴⁶ Vasiliev, *Justin I and Abyssinia*, σ. 73.

χές του βου αιώνα, οι υπάρχοντες δεσμοί μεταξύ των δύο χωρών έγιναν ακόμη στενότεροι. Στην αιθιοπική εκστρατεία του βασιλείου των Ομηριτών, στην Υεμένη, το 524-525, το Βυζάντιο προσέφερε σημαντική υποστήριξη στην Αιθιοπία.⁴⁴⁷ Ο συνολικός έλεγχος στη νότια Ερυθρά θάλασσα και στη νότια Αραβία διευκόλυνε σημαντικά τις αιθιοπικές ανταλλαγές με την Κεϋλάνη-Ινδία και, κατά συνέπεια, αύξησε τη σημασία της Αιθιοπίας, στα πλαίσια της βυζαντινής στρατηγικής για την Ανατολή. Αυτό φάνηκε καθαρά από τις ενέργειες του Ιουστινιανού, ώστε η Αιθιοπία να επιχειρήσει να συρρικνώσει το περσικό εμπόριο μεταξύ στην Κεϋλάνη, στα 531-532.⁴⁴⁸

Η Αιθιοπία ήταν κυρίως υπεύθυνη για την μεταφορά των αγαθών της Ερυθράς θάλασσας στην Κεϋλάνη-Ινδία. Ο Κοσμάς σημειώνει ότι οι Λευκοί Ούννοι είχαν σημαντικές ποσότητες σμαραγδιών που τοποθετούσαν "εις τόν στέφανον αὐτῶν" και ότι οι Αιθίοπες μετέφεραν αυτούς τους λίθους ως την Ινδία.⁴⁴⁹ Αυτός ο πολύτιμος λίθος μεταφερόταν στη συνέχεια από την Ινδία στην Κίνα και σε περιοχές πέρα από αυτή.⁴⁵⁰ Ο Κοσμάς αναφέρει επίσης ότι η Αιθιοπία τρέφει ελέφαντες, οι οποίοι έχουν μεγάλους χαυλιόδοντες που εξάγονται μέσω θαλάσσης ακόμη και στην Ινδία, την Περσία, στη χώρα των Ομηριτών και στη Ρωμαϊκή επικράτεια.⁴⁵¹ Με αυτούς τους χαυλιόδοντες, που μεταφέρονταν στην Ινδία από τους Αιθίοπες, πληρώνονταν οι προμήθειες μπαχαρικών (συμπεριλαμβανομένων μερικών, όπως η κανέλλα, που έφθανε στην Ινδία και την Κεϋλάνη από την Κίνα).⁴⁵²

Η Αιθιοπία έπαιξε σημαντικότερο ρόλο στη διατήρηση των βυζαντινών επικοινωνιών με την Ινδία-Κεϋλάνη, μέσω της Ερυθράς θάλασσας. Η ηγουμένη Αιθερία από τη Ν. Γαλατία (Gallia Narbonensis), που πραγματοποίησε ένα ταξίδι προσκυνήματος, πιθανόν τον 4ο αιώνα, λέει ότι είδε στο Κλύσμα (το σημερινό Αραβικό Qulzum) πολλά μεγάλα πλοία να αναχωρούν και να επιστρέφουν από την Ινδία και αναφέρει πως "πουθενά αλλού, επί ρωμαϊκού εδάφους, δε γίνονται δεκτά πλοία από την Ινδία παρά μόνο εκεί (στο Κλύσμα). Έτσι το λιμάνι

⁴⁴⁷ Λέτσιος, *Βυζάντιο και Ερυθρά θάλασσα*, σ. 239 κ.ε., όπου παρουσιάζονται τα γεγονότα με λεπτομέρεια.

⁴⁴⁸ Βλ. κεφ. Α', β'.

⁴⁴⁹ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chretienne*, I, σ. 353. McCrindle, *Christian Topography* σ. 371, σημείωση 2: "Emeralds were found in the mines of upper Egypt, and were no doubt shipped from Adule for the Indian market by the Ethiopian traders who bought them from Blemmyes. If taken to Barygaza (Bharoch), they could be transported thence by a frequented trade-route to Ujain, thence to Kabul, and thence over the Hindu Kush to the regions of the Oxus."

⁴⁵⁰ Shen Fu-wei, *China and Africa*, σ. 132.

⁴⁵¹ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chretienne*, I, σ. 355. McCrindle, *Christian Topography*, σ. 372.

⁴⁵² Miller, *Spice Trade*, σσ. 34-64.

αυτό είναι διάσημο λόγω των εμπορών που καταφθάνουν από την Ινδία." ⁴⁵³ Το όνομα "Ινδία" αναφερόταν συχνά στην Αιθιοπία και τη Νότια Αραβία από τους Έλληνες και Ρωμαίους συγγραφείς αλλά μερικοί απ' αυτούς, όπως ο συγγραφέας του Βίου του αγ. Αρέθα ⁴⁵⁴ και ο Κοσμάς, ⁴⁵⁵ αποκαλύπτουν ότι με το όνομα αυτό, στην εν λόγω περίοδο, εννοούνταν η ίδια η Ινδία. Ο Antoninus της Placentia (επισκέφθηκε τους Αγ. Τόπους περ. το 570), ένας άλλος προσκυνητής, αναφέρει επίσης αφίξεις πλοίων στο Κλύσμα από την Ινδία, προσθέτοντας: "έχουμε πολλά πράσινα μοσχοκάρυα που προέρχονται από την Ινδία, και τα οποία, όπως πιστεύουν οι άνθρωποι, προέρχονται από τον Παράδεισο". Κάνει επίσης λόγο για ένα πλοίο που κατέφθασε στην πόλη της Abila (Akaba) από την Ινδία, φορτωμένο με διάφορα είδη θυμιαμάτων. ⁴⁵⁶

Είναι δύσκολο να ορίσουμε την ταυτότητα των πλοίων, που έφθαναν στο Κλύσμα, αλλά τείνω να τα θεωρήσω ως αιθιοπικά δεδομένου ότι: Πρώτον, ο Κοσμάς, αναφέροντας την Κεϋλάνη, λέει ότι το νησί δεχόταν συχνά αιθιοπικά και περσικά πλοία. Δεύτερον, ο Κοσμάς αναφέρει πως ο Ρωμαίος έμπορος Σώπατρος έπλευσε από την Άδουλη προς την Κεϋλάνη, προφανώς με αιθιοπικό πλοίο, ⁴⁵⁷ όπως ήταν η συνήθης πρακτική στις επικοινωνίες εκείνη την εποχή. Το ίδιο ακριβώς είχε γίνει και με τον Παλλάδιο και τον Θηβαίο σχολαστικό, που έφθασαν ως τα άκρα της Ινδικής ή και ακόμη ανατολικότερα ως τους Βη(δ)σάδες (προφανώς περιοχή Assam). ⁴⁵⁸ Τρίτον, η πρόταση του Ιουστινιανού προς την Αιθιοπία να αγοράσει μετάξι από την Κεϋλάνη δείχνει ότι δεν υπήρχε η δυνατότητα στα βυζαντινά πλοία να προσεγγίσουν την μακρινή αυτή χώρα, αλλιώς το Βυζάντιο θα προτιμούσε την απευθείας ναυσιπλοΐα. Έτσι, είναι φυσικό τα αιθιοπικά πλοία να έρχονταν στο Κλύσμα και να ξεφορτώναν εκεί τα ινδικά προϊόντα που προορίζονταν για το Βυζάντιο, φθάνοντας μέσω Άδουλης. Παρ' όλα αυτά, δεν μπορούμε να αποκλείσουμε τα ινδικά πλοία που

⁴⁵³ K. Meister, Die Itinerario Aetheriae abbatissae Perperam nomini S. Silviae addicto, *Rheinisches Museum für Philologie*, LXIV (1909), σ. 636 (παραπομπή από τον Vasiliev, *Justin the First*, σ. 364, σημείωση 44.)

⁴⁵⁴ Boissonade, *Ανέκδοτα*, σσ 4-5, όπου υπολογίζεται η απόσταση από την Ευδαίμονα Αραβία ως την Ινδία, σε 70 μέρες. Όσο για την αιθιοπική επιχείρηση της Νότιας Αραβίας, στα 524-525, όπου συμμετείχαν 9 ινδικά εμπορικά πλοία, πιθανότατα από την πραγματική Ινδία (Boissonade, *Ανέκδοτα*, σ 45), βλ. Vasiliev, *Justin the First*, σ. 367.

⁴⁵⁵ Κορδώσης, *Ελληνική παρουσία*, σ. 259.

⁴⁵⁶ "In Abila descendit navis de India cum diversis aromatis", παραπομπή από τον Vasiliev, *Justin the First*, σ. 365.

⁴⁵⁷ Cosmas Indicopleustes, *Topographie Chrétienne*, III, 349-51. Gibbon, *Decline and Fall*, II, σ. 497. "The Roman (Sopatros)... had sailed to Ceylon in an Ethiopian ship, as a simple passenger."

⁴⁵⁸ B. Berg, *The letter of Palladius on India, Byzantion*, 44 (1974) σ. 5 κ. ε. Κορδώσης, *Ελληνική παρουσία*, σ. 258, κ. ε. Από το κείμενο του Παλλαδίου γίνεται φανερό ότι στο ταξίδι από την Δύση προς την Ινδία, η Άδουλη ήταν το σημείο εκκίνησης.

έφταναν στο Κλύσμα να προέρχονταν από την κυρίως Ινδία ή την Κεϋλάνη, περιοχές που, όπως θα δούμε παρακάτω, έπαιζαν σημαντικό ρόλο στο διεθνές μεταπρατικό εμπόριο. Αφού ο Κοσμάς μνημονεύει ότι η Κεϋλάνη όχι μόνο δέχεται από την Ινδία, την Περσία, την Αιθιοπία και άλλες χώρες πλοία, αλλά και στέλνει σ' αυτές, είναι λογικό να δεχτούμε ότι Κεϋλανέζικα πλοία διέσχιζαν και την Ερυθρά θάλασσα. Η ύπαρξη ινδικών πλοίων στην Ερυθρά ενισχύεται και από τη σύνδεση της Ινδίας με τον παράδεισο, που, όπως είναι γνωστό, ετοποθετείτο στο ανατολικότερο άκρο της οικουμένης και επομένως έχει σχέση με την πραγματική Ινδία και όχι με εκείνη της Ερυθράς.

Ο μεταπρατικός ρόλος των Αιθιόπων, ανάμεσα στο Βυζάντιο και την Ανατολή, κράτησε έως το 2ο μισό του 6ου αιώνα, όταν η σασσανιδική Περσία αφαιρέσε την Υεμένη από την Αιθιοπία, το 570 ή 572. Η περσική κατάκτηση της Υεμένης και η επέκταση της περσικής επιρροής στην Ερυθρά θάλασσα απέκοψε το αιθιοπικό εμπόριο από τις περιοχές πέραν του Bab-el-Mandeb.⁴⁵⁹ Οι ισλαμικές, εξάλλου, κατακτήσεις της Αραβίας, της Αιγύπτου και της βόρειας Αφρικής, που ακολούθησαν, χώρισαν την Αιθιοπία από το Βυζάντιο για πάντα.

Η σασσανιδική Περσία, όπως είχαμε ήδη την ευκαιρία να δούμε, ήταν ένας σημαντικός μεσάζων, απέναντι στον οποίο το Βυζάντιο κρατούσε επιφυλακτική στάση, αλλά στον οποίο ήταν υποχρεωμένο να υπολογίζει, για την εισαγωγή ανατολικών αγαθών και ιδιαίτερα μεταξιού. Ο ενδιάμεσος ρόλος της Περσίας και στο θαλάσσιο δρόμο του μεταξιού οφειλόταν στο ασύγκριτο γεωγραφικό της πλεονέκτημα να μπορεί να ελέγχει την κίνηση στον Περσικό κόλπο. Οι σασσανίδες Πέρσες, με την ενθάρρυνση των μοναρχών τους, αναπτύχθηκαν ταχύτατα και έγιναν ναυτικό έθνος, αφού ανέτρεψαν την Παρθική δυναστεία, το 225 μ.Χ.. Ο πρώτος αυτοκράτορας Ardashir A (225-241) έστειλε μια αποστολή στην ακτή του Περσικού κόλπου και επεσήμανε πολλά λιμάνια, με σκοπό τη ναυτική εξόρμηση προς ανατολάς και δυσμάς. Ο Ναρσής (293-302) και ο Σαπώρης Β (310-379) ανέπτυξαν επαφές με την ακτή της ανατολικής Αφρικής (Σομαλία). Από τα τελευταία χρόνια του 4ου αιώνα, η Περσία έδειξε ενδιαφέρον για διμερείς σχέσεις με χώρες του Ινδικού,⁴⁶⁰ και έτσι, κατά τον 5ο αιώνα, η περσική ναυσιπλοΐα επεκτάθηκε προς τα ανατολικά και είχε απευθείας επαφές με την Ινδία και την Κεϋλάνη. Ο Πέρσης βασιλέας Bahram E (ή Varahran 421-438) νυμφεύθηκε μια Ινδή πριγκίπισσα, παίρνοντας ως προίκα το λιμάνι Diabul στον Ινδό. Πιθανόν από αυτή την εποχή και έπειτα οι Πέρσες διείσδυσαν βαθειά στην Ινδία και την Κεϋλάνη.

⁴⁵⁹ Βλ. Vasiliev, Justin I and Abyssinia, σ. 70.

⁴⁶⁰ *Jiao-zhou-zhi*, (Records of Tongking), γραμμένο στα 365-420, αναφέρει: "The Po-si (Persian) king asked for the hand in marriage of the daughter of the king of Si-tiao (Ceylon) and sent a gold bracelet as a (betrothal) present."

Η αυξανόμενη σημασία της Περσίας, στο εμπόριο με την Κίνα, φαίνεται καθαρά από την εύρεση περσικών δαχτυλιδιών με διαμάντια, μαζί με γυάλινα αντικείμενα από την Αίγυπτο και τυρκουάζ (πολύτιμος λίθος) από τη δυτική Ασία, στους τάφους της δυναστείας των Jin (317-420), στο Nanjing,⁴⁶¹ την εύρεση σασσανδικών νομισμάτων του 5ου αιώνα, στο Kuangdong (Canton) της νότιας Κίνας,⁴⁶² και τις συχνές αναφορές του ονόματος Po-si (P'o-ssu), αντί για το παλαιό όνομα An-hsi (ονομασία για την αρσακιδική Παρθία) στις κινεζικές πηγές.⁴⁶³

Από αυτή την πλευρά, η παρουσία των ρωμαϊκών και βυζαντινών νομισμάτων στην Ινδία και την Κεϋλάνη, σε μεγάλο αριθμό,⁴⁶⁴ δείχνει τις πυκνές ρωμαϊκές-βυζαντινές ανταλλαγές με αυτές τις περιοχές. Οι μεσάζοντες ήταν αναμφίβολα οι Πέρσες και οι Αιθίοπες, που επισκέπτονταν συχνά τις ακτές τους. Έτσι, στις αρχές του 6ου αιώνα, η περσική νεστοριανή εκκλησία είχε ήδη μια ισχυρή παρουσία στην Κεϋλάνη, και οι οπαδοί της ήταν πολλοί, όπως συνέβαινε και με τη Σοκότρα (Διοσκοριδούς νήσος), όπου επίσης ιδρύθηκε χριστιανική (νεστοριανή) Εκκλησία. Και στα δυο νησιά στάλθηκαν κληρικοί από την Περσία, για τις υποθέσεις των πιστών.⁴⁶⁵ Τούτο σήμαινε ενίσχυση της θέσης της Περσίας στο εξωτερικό, δεδομένου ότι είναι γνωστό πως οι νεστοριανοί συμπαροτάσσονταν μαζί της (ή με τους συμμάχους της), κατά τις διεθνείς διενέξεις.

Στα 570, όπως ήδη αναφέραμε, η περσική κυριαρχία επεκτάθηκε στη νότια Αραβία (με την αφαίρεση της Υεμένης από την Αιθιοπία, στην οποία ανήκε έως τότε), που κράτησε μέχρι τις ισλαμικές κατακτήσεις. Ο περσικός δρόμος στο θαλάσσιο δρόμο ήταν, την περίοδο αυτή, αξιοσημείωτος, αλλά δύσκολα θα μπορούσε να γίνει αποδεκτό ότι οι Πέρσες είχαν ήδη πλεύσει ως την Κίνα, όπως υποθέτει ο Hourani.⁴⁶⁶ Η περσική εμπορική διείσδυση στις περιοχές πέρα από

⁴⁶¹ W-w, 1972, II · Han Guo-pan, *History*, σ. 210.

⁴⁶² Xia Nai, *A Survey*, σ. 92.

⁴⁶³ Το όνομα Po-si αποτελούσε και εξακολουθεί να αποτελεί αντικείμενο διαφωνιών. Δεν είναι ο κατάλληλος χώρος να συζητήσουμε λεπτομερειακά αυτό το ζήτημα. Ο Laufer, *Sino-Iranica*, σσ. 294-315, έχει την άποψη ότι υπήρχαν δύο Po-si στις κινεζικές πηγές, δηλαδή ένα για τη σασσανδική Περσία και ένα άλλο για τη Μαλαϊκή χερσόνησο. Η θεωρία αυτή έχει αποτελέσει αντικείμενο ολοένα και εντατικότερης κριτικής, βλ. Wolters, *Indonesian Commerce*, σσ. 129-138. Πιστεύω πως οι συνεχείς μνείες του ονόματος με τις γεωγραφικές του παραλλαγές στις κινεζικές πηγές δεν σημαίνουν την ύπαρξη κάποιου άλλου Po-si, εκτός της ίδιας της Περσίας, ούτε την άφιξη περσικών πλοίων στα ύδατα πέραν της Κεϋλάνης και της Ινδίας· αλλά απλώς μεταφορά προς τα ανατολικά των περσικών φορτίων, μέσω των ενδιάμεσων λαών, πράγμα που παραπλάνησε τους Κινέζους χρονογράφους, ώστε να χρησιμοποιήσουν το όνομα Po-si προς αυτή την κατεύθυνση.

⁴⁶⁴ Warmington, *Commerce*, σσ. 123-124.

⁴⁶⁵ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chretienne*, I, σσ. 503-505· McCrindle, *Christian Topography*, σ. 365.

⁴⁶⁶ Hourani, *Direct Sailing*, σσ. 157-160· Hourani, *Arab Seafaring*, σσ. 46-50. Συμφωνούμε με τον Wolters, *Indonesian Commerce*, σ. 146, ότι έφθαναν μόνο ως την Κεϋλάνη.

την Ινδία και την Κεϊλάνη, έως την Κίνα, δε θα μπορούσε να έχει συμβεί πριν οι ισλαμιστές Άραβες εδραιώσουν την κυριαρχία τους στην Περσία και δώσουν ζωντάνεια στην περσική ναυτική δραστηριότητα, ακριβώς κατά τα τελευταία χρόνια του 7ου και τον 8ο αιώνα.⁴⁶⁷ Τούτο συνέπεσε χρονικά με τη μεγάλη έκρηξη της κινεζικής ναυσιπλοΐας. Από την πλευρά αυτή, οι περσικές σχέσεις με το Βυζάντιο συνεχίστηκαν κάτω από την κυριαρχία των Αράβων,⁴⁶⁸ δεν εμπίπτουν όμως στα χρονικά πλαίσια της μελέτης μας. Πρέπει λοιπόν να δεχτούμε ότι τα εμπορεύματα από την Περσία στην Κίνα και αντίστροφα, κατά την εν λόγω περίοδο, έφθαναν μέσω ανατολικότερων λαών.

Το ενδιαφέρον της σασσανιδικής Περσίας για εμπόριο με την Ανατολή και ο πλήρης έλεγχός της στον Περσικό κόλπο διευκόλυναν και επιτάχυναν την τάση των Ινδών να μεταφέρουν την εμπορική τους επιρροή προς τα δυτικά, έως τη Βυζαντινή επικράτεια, κατά μήκος του Περσικού κόλπου και της Μεσοποταμίας. Ο Άραβας γεωγράφος Ibn-Rustah αναφέρει πως ποντοπόρα πλοία από την Ινδία συνήθιζαν να πλέουν στον Τίγρη έως το al-Mada'in (Κτησιφών). Η αναφορά από τον Tabari του προ-ισλαμικού ονόματος al-Ubullah (Απόλλογος, στις εκβολές του Τίγρη) ως "Fari-al-Hind", που σημαίνει "τα όρια της Ινδίας", φαίνεται πως δείχνει τη στενή σχέση μεταξύ του λιμανιού αυτού και της Ινδίας. Οι πόλεμοι του Πέρση κυβερνήτη με τους Ινδούς στη θάλασσα, που καταγράφονται από τον Tabari,⁴⁶⁹ δείχνουν ότι η πειρατεία των Ινδών στον Περσικό κόλπο ή στον κόλπο του Υμαν βρισκόταν σε δράση, πράγμα που ήταν συνήθως υποπροϊόν του ναυτικού εμπορίου.

Οι ινδικές ανταλλαγές με το Βυζάντιο, μέσω της Ερυθράς θάλασσας, μας έχουν απασχολήσει στις προηγούμενες σελίδες. Στην αιθιοπική επιχείρηση της Νότιας Αραβίας, οι Αιθίοπες δέχτηκαν υποστήριξη όχι μόνο από το Βυζάντιο, αλλά επίσης από την Ινδία που τους προσέφερε 9 πλοία.⁴⁷⁰ Για τον ινδικό ρόλο στο εμπόριο αυτής της περιόδου, ο Finlay αναφέρει ότι τούτο, μέσω της Αραβίας και της Ερυθράς θάλασσας, ήταν σημαντικό: "Ακόμη σημαντικότερο μάλιστα από ό,τι θα μας οδηγούσε να υποθέσουμε η απλή αναφορά της αποτυχίας του Ιουστινιανού να εγκαθιδρύσει μια τακτική εισαγωγή μεταξιού από αυτή

⁴⁶⁷ Ο Hui Ch'ao, Κινέζος προσκυνητής, παρατήρησε, στην Ινδία, το 727, ότι οι Πέρσες "είναι συνηθισμένοι να ναυσιπλοούν στη Δυτική θάλασσα και να εισχωρούν στη Νότια θάλασσα κατευθυνόμενοι προς την Κεϊλάνη, για να αποκτήσουν όλα τα είδη πολύτιμων αντικειμένων. Επιπλέον, κατευθύνονται προς τη χώρα Kun-lun, για να πάρουν χρυσό, και πλέουν προς τη χώρα του Han (Κίνα), πηγαίνοντας απευθείας στο Canton, όπου αποκτούν διάφορα είδη από μεταξωτά υφαντά." (*Hui-Ch'ao-wang-wu-tian-chu-kuo-chuan*)

⁴⁶⁸ Frye, *Ancient Iran*, σ. 328.

⁴⁶⁹ Hourani, *Arab Seafaring*, σ. 41.

⁴⁷⁰ *Martyrium Arethae*, 29, σ. 747, παραπομπή από το Vasiliev, *Justin the First*, σ. 295. Όπως ήδη μνημονεύσαμε, το πιθανότερο είναι να πρόκειται για ινδικά πλοία.

την οδό. Ο τεράστιος αριθμός των εμπορικών πλοίων που συνεχώς διέσχιζαν την Ερυθρά θάλασσα δείχνει ότι ήταν πολύ μεγάλος.⁴⁷¹ Στην περίοδο αυτή οι Ινδοί μετέφεραν την κινεζική ναυτική τεχνολογία (όπως το πηδάλιο πρύμνης) στους Άραβες⁴⁷² ή απευθείας στη βυζαντινοκρατούμενη Αίγυπτο.

Μετά από την παρακμή του ρωμαϊκού εμπορίου του Ινδικού Ωκεανού, κατά τον 3ο αιώνα, η Κεϋλάνη άρχισε βαθμιαία να αναπτύσσεται, λόγω του εμπορίου Ανατολής-Δύσης.⁴⁷³ Τα πολυάριθμα νομισματικά ευρήματα στη νότια Ινδία και την Κεϋλάνη -- που κόπηκαν κυρίως στην περίοδο από τον 3ο αιώνα έως τον Ηρόκλειο και το γιο του, και ιδιαίτερα κατά τον 4ο και 5ο αιώνα -- δείχνουν, όπως γράφει και ο Warmington, "αναγέννηση της δυτικής ενεργητικότητας, μέσω των Αξωμιτών, των Ομηριτών και των Περσών μεσαζόντων, από την ίδρυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας", καθώς και "τη σταδιακή μετατόπιση του κέντρου βάρους του εμπορίου από τις ακτές του Malabar (Δ. Ινδία) προς τα νότια, στην Κεϋλάνη, που εμφανίζεται ως το κέντρο του θαλασσιού εμπορίου στον Ινδικό Ωκεανό, κατά τον 6ο μ.Χ. αιώνα. Μπορούμε λοιπόν να συμφωνήσουμε με τον Chwostow ότι τα 'ρωμαϊκά' νομίσματα μεταφέρονταν από τους μεσάζοντες,"⁴⁷⁴ δεδομένου ότι αυτοί είναι εκείνοι που διακινούν το εμπόριο στον Ινδικό και όχι οι Βυζαντινοί.

Όπως είδαμε, ο Κοσμάς επισημαίνει ότι η Κεϋλάνη είχε αποκτήσει μεγάλη σπουδαιότητα, ως διεθνές ενδιάμεσο κέντρο, στις αρχές του 6ου αιώνα. Ένα ταξίδι του Σώπατρου στην Κεϋλάνη και η γνωστή ιστορία που ώθησε το βασιλιά της να συγκρίνει το βυζαντινό χρυσόνόμισμα με το περσικό αργυρό *μιλιαρίσιον* και να συμπεράνει ότι η Βυζαντινή αυτοκρατορία ήταν ισχυρότερη από την Περσία, δείχνουν γλαφυρά τη σημασία του νησιού και για τις δύο αυτοκρατορίες, από την πλευρά του εμπορίου. Ο ίδιος ο Κοσμάς γράφει ότι το νησί, εκεί που βρίσκεται, σε κεντρική θέση, δέχεται πολλά πλοία που προέρχονται από όλα τα μέρη της Ινδίας και από την Περσία και την Αιθιοπία, ενώ με τον ίδιο τρόπο στέλνει στις χώρες αυτές πολλά δικά του πλοία.⁴⁷⁵ Τούτο σημαίνει, όπως ήδη αναφέραμε, ότι πλοία της Κεϋλάνης έφθαναν όχι μόνο στην Ινδία αλλά και στην Περσία και την Αιθιοπία.

Παράλληλα με την ενίσχυση των σχέσεών τους με την Περσία και την Αιθιοπία, οι σχέσεις της Ινδίας και Κεϋλάνης με τη νότια Κίνα μπήκαν σε φάση ακμής, εξαιτίας της μετατόπισης προς τα νότια της ντόπιας άρχουσας κινεζι-

⁴⁷¹ Finlay, *History of Greece*, I, σ. 268, παραπομπή από τον Bury, *A History*, II, σ. 63.

⁴⁷² Christides, *Transmission*, σσ. 39-41 και ο ίδιος: *Single Rudder*, σσ. 64-71.

⁴⁷³ Warmington, *Commerce*, σ. 120.

⁴⁷⁴ Warmington, *Commerce*, σ. 365.

⁴⁷⁵ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chretienne*, III, σ. 345· McCrindle, *Christian Topography*, σ. 365.

κής τάξης, κατά τον 4ο αιώνα. Οι βαρβαρικές εισβολές από τον βορρά και η κατάκτηση της βόρειας Κίνας, η μετοίκηση της ανώτερης τάξης προς τα νότια και η εδραίωση της δυναστείας των Jiu (317-420) μετέτρεψαν ταχύτατα τη νότια Κίνα σε μεγάλο καταναλωτή ξένων πολυτελών αντικειμένων και εξωτικών προϊόντων. Κατά τον 5ο και τον 6ο αιώνα, οι Νότιες Δυναστείες (420-589), κάτω από την πίεση της αποκοπής τους από τις Βόρειες Δυναστείες καθώς και από όλες τις ανταλλαγές με τη Δύση, δια ξηράς, κατέβαλαν κάθε προσπάθεια για να ενισχύσουν τις σχέσεις τους με τις υπερπόντιες χώρες, κι έτσι ο ρυθμός της ναυτικής δραστηριότητας επιταχύνθηκε σε μεγάλο βαθμό από την μεγάλη ζήτηση πολύτιμων αντικειμένων. Η περιγραφή στο *Liu-song-shu*, όπως αναφέραμε και στην εισαγωγή,⁴⁷⁶ αναφέρεται πολύ καθαρά σε αυτό το γεγονός.

Πραγματικά, σημειώθηκε έκρηξη των διπλωματικών σχέσεων μεταξύ Κίνας και Ινδίας-Κεϋλάνης. Από την Κεϋλάνη στάλθηκαν στην νότια Κίνα αποστολές στα 405, 428, 430, 435, 456, 515, 523, 527, και 531, και από την Ινδία στα 428, 466 και 502.⁴⁷⁷ Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αυτές οι αποστολές απεσταλμένων προωθούσαν το εμπόριο. Το "μεγάλο εμπορικό πλοίο" που πήρε ο Κινέζος προσκυνητής Fa Hsian, όταν επέστρεψε στην Κίνα, το 411, από την Κεϋλάνη, δείχνει πως το θαλάσσιο εμπόριο από την τελευταία στην Κίνα είχε, στον 5ο αιώνα, οργανωθεί με αποτελεσματικό τρόπο. Το 643 ο Xuan Zhuang, ένας άλλος φημισμένος Κινέζος προσκυνητής, άφησε την Ινδία, με προορισμό την Κίνα, και ο Ινδός βασιλιάς Jiu-mo-to-shi (Kumarajiva) τον συμβούλευσε να ακολουθήσει το θαλάσσιο δρόμο λέγοντάς του: "Αν ακολουθήσεις το θαλάσσιο δρόμο, θα διατάξω να σε συνοδεύσει έως την Κίνα ένα καράβι με απεσταλμένους."⁴⁷⁸ Ίσως ήταν η περίοδος κατά την οποία τα πλοία από την Ινδία-Κεϋλάνη έφταναν συχνότερα στις ακτές της νότιας Κίνας.⁴⁷⁹ Έτσι οι Κινέζοι, εκτός από τα αγαθά που έστελναν, μπορούσαν επιπλέον να φτάνουν έως την Κεϋλά-

⁴⁷⁶ Βλ. σ. 41, σημ. 35: "Ενδιάμεσα, υπάρχουν πολλές σειρές από βουνά καθώς και πλήθος από φυλές, με διαφορετικά και παράξενα ονόματα. Τα πολύτιμα είδη ερχόνταν από βουνά και θάλασσες με τον τρόπο αυτό. Υπάρχουν πράγματα όπως κέρατα ρινόκερου, πολύτιμα φτερά και σπάνια είδη, όπως μαργαριτάρια και άσβεστος. Υπάρχουν πολλές ποικιλίες, τις οποίες οι ηγέμονες εποφθαλιμούσαν ιδιαίτερα. Έτσι έρχονται πλοία συνέχεια με πλήθος από εμπόρους και απεσταλμένους."

⁴⁷⁷ Yule, *Cathay*, I, σσ. 67-68· Fang Hao, *Relations*, σσ. 186-198· Zhang Jun-yan, *China, Western Asia and Africa*, σ. 22.

⁴⁷⁸ Hui Li, *Da ci en si San-zang fa shi zhuan*, 5.

⁴⁷⁹ O Li Zhao, *Tang-guo-shi-bu*, (Additions to the dynastic history of the Tang) αναφέρει: "The Nan-hai po are foreign ships ... the largest ones are those of the Land of Lion (Ceylon), with ladders of several *zhang*, and are used to transport precious objects. When they depart from their native land, pigeons are carried on board for communication; if the ships are unfortunately wrecked, the pigeons will be set off, they are able to return to home to report the incident from several thousand *li* afar."

νη-Ινδία.⁴⁸⁰ Ο Κοσμάς, εξάλλου, όπως ήδη αναφέραμε, σημειώνει πως μεγάλες ποσότητες μεταξιού έφθαναν από την Κίνα στην Κεϋλάνη, στις αρχές του δού αιώνα. Είναι πολύ πιθανό, όμως, ένα μέρος από το μετάξι αυτό να ερχόταν από το δρόμο μέσω Γάγγη-Βραχμαπούτρα και Assam. Ήταν, όπως είδαμε, ένας άλλος δρόμος που έωνε την Ινδία και την Κεϋλάνη με την Κίνα, συντομότερος από τον περιφερειακό θαλασσινό δρόμο, που μνημονεύεται έμμεσα από τον Κοσμά.

Στα ύδατα από την Ινδία-Κεϋλάνη έως την Κίνα οι κυρίαρχοι μεταπράτες ήταν οι Ινδονήσιοι και οι Μαλαισιανοί, που αποκαλούνταν περιέργως *Kun-lun* στις κινεζικές πηγές.⁴⁸¹ Δυστυχώς δε γνωρίζουμε κάτι για την οργάνωση του εμπορίου ανατολικά της Κεϋλάνης,⁴⁸² πρέπει όμως να θεωρήσουμε ως βέβαιο ότι οι παραπάνω λαοί εμπορευόνταν σ' αυτήν. Εξάλλου, έτσι πρέπει να εξηγήσουμε και την αναφορά του Κοσμά ότι η νήσος δέχεται πλοία από όλη την Ινδία, σύμφωνα με την οποία πρέπει να εννοεί την ευρύτερη Ινδία, ως την Ινδονησία. Η σημασία των λαών του *Kun-lun*, ως μεσαζόντων, έγκειται στο πλεονέκτημά τους να βρίσκονται ανάμεσα στην Κίνα και την Κεϋλάνη-Ινδία και να διαθέτουν πλούσιες πηγές από πολύτιμα και πολυτελή αντικείμενα, και ιδιαίτερα όλα τα είδη μπαχαρικών που ζητούνταν πάρα πολύ από τη Δύση και την Ανατολή. Οι Κινέζοι περιγράφουν αυτούς τους ανθρώπους ως εξής:⁴⁸³

"Όσο για τους βαρβάρους του Νότου, που οι χώρες τους βρίσκονται στα νησιά, κανένα πολύτιμο αντικείμενο στον κόσμο δεν είναι καλύτερο από αυτά των νοτίων βαρβάρων. Αυτοί κρύβονται στα βουνά και τις θάλασσες, και κατέχουν μεγάλο πλούτο. Τα εμπορικά τους πλοία φτάνουν από μακριά και φέρνουν τα αντικείμενα αυτά στις νότιες επαρχίες της Κίνας, κι έτσι το *Tongking* (βόρειο Βιετνάμ) και η *Καντώνα* (*Canton*) είναι πλούσια και καλά εφοδιασμένα. Τα αγαθά συγκεντρώνονται στο αυτοκρατορικό θησαυροφυλάκιο."

⁴⁸⁰ Σε μια τοιχογραφία στην *Sigiriya* της Κεϋλάνης, που συντέθηκε στον 6ο αιώνα, εμφανίζεται μια αξιοσημείωτη κινεζική μορφή: "Even the yellow colour of the skin suggests that this figure was suggested by some mignon brought to the royal harem from the shore of Cathay." Schafer, *Iranian Merchants*, σ. 406.

⁴⁸¹ Το όνομα *Kun-lun* πρωτοεμφανίστηκε στο *Nan-zhou-yi-wu-zhi* (*Records of Strange Things of the South*), που γράφτηκε στο πρώτο μισό του 3ου αιώνα: "The country (*Cambodja*) is situated in the distance of over 3.000 li west of the *Lin-yi* prefecture; the country has its own king and ministers and officials. The king and his courtiers are called *Kun-lun*." Το όνομα φαίνεται ότι αρχικά έδειχνε την ιδιότητα της ανώτερης τάξης, ενώ αργότερα διευρύνθηκε από τους Κινέζους, ώστε να αναφέρεται σε όλους τους λαούς στη Νοτιοανατολική Ασία. Δεν κάλυπτε μόνο το αρχιπέλαγος της Μαλαισίας και τις κύριες χώρες στην ξηρά -- *Champa*, *Καμπότζη*, την κυρίως χερσόνησο και την κάτω *Burma*, όπως έχει προταθεί από τον *Miller*, *Spice*, σ. 185, ούτε περιλάμβανε μόνο τους Ινδονησίους, κατά τον 7ο αιώνα, όπως έχει προταθεί από τον *Wolters*, *Indonesian Commerce*, σ. 153.

⁴⁸² *Wolters*, *Indonesian Commerce*, σ. 83.

⁴⁸³ *Nan-qi-shu*, 58.

Οι Κινέζοι αξιωματούχοι στην Καντώνα πήραν ενεργά μέρος στο εμπόριο με τους λαούς της Νότιας θάλασσας. Το *Liang-shu* ή η Ιστορία της δυναστείας των Liang (502-557) αναφέρει για αυτό:⁴⁸⁴

"Στην επαρχία Nan-hai (Καντώνα)... ποντοπόρα πλοία έφθαναν, πολλές φορές το χρόνο, και αλλοδαποί μεταπράτες έρχονταν να εμπορευτούν. Σε παλαιότερα χρόνια οι τοπικοί αξιωματούχοι αγόραζαν τα ξένα αγαθά στη μισή τιμή και στη συνέχεια τα πωλούσαν, αποκομίζοντας πολλαπλάσιο κέρδος. Αυτή ήταν μια συνήθης πρακτική κατά το προηγούμενο καθεστώς."

Είναι φανερό πως οι λαοί του Kun-lun ήταν υπεύθυνοι να μεταφέρουν στην Κίνα τα αγαθά, από τις περιοχές τους και από τη δυτικές χώρες, τα οποία επιθυμούσαν οι Κινέζοι ηγεμόνες, και, παράλληλα, να μεταφέρουν προς τη Δύση τα προϊόντα της Κίνας, όπως το μετάξι και τα μπαχαρικά, που είχαν ζήτηση εκεί,⁴⁸⁵ πράγμα που έκαναν ταυτόχρονα και σε μικρότερο, ασφαλώς, βαθμό, οι Κεϋλανέζοι και οι Ινδοί. Από το 2ο μισό του 5ου αιώνα, οι λαοί του Kun-lun είχαν ήδη αρχίσει να ασχολούνται με την εμπορία του μεταξιού. Ο *Nan-qi-shu*, ή η Ιστορία της δυναστεία των Qi (479-502) μιλά για ένα Κινέζο έμπορο, "που υπολόγιζε προσεκτικά το μετάξι και τα χρυσοκέντητα που προορίζονταν για εμπόριο με τους εμπόρους των πλοίων του Kun-lun."

Όσο ο ρόλος του μεσάζοντα για τους Αιθίοπες και τους Πέρσες βρισκόταν στην μεταφορά από αυτούς πολυτελών αγαθών μεταξύ της Ινδίας-Κεϋλάνης και του Βυζαντίου, η σημασία της Ινδίας-Κεϋλάνης και των λαών του Kun-lun εξαρτιόταν σε μεγάλο βαθμό από το διαμετακομιστικό εμπόριο που εκτελούνταν μεταξύ της Κίνας και της Δύσης. Όταν αναπτύχθηκαν οι ισλαμιστές Άραβες και περιόρισαν τη Βυζαντινή αυτοκρατορία στη Μικρά Ασία και τα Βαλκάνια, η αγάπη των Βυζαντινών για τα ανατολικά πολυτελή αντικείμενα μειώθηκε αισθητά, ή ακόμη και εξαλείφθηκε από τα εμπόδια που πρόβαλαν οι Άραβες. Παρ' όλα αυτά, η νεο-αναπτυσσόμενη αγάπη των Αράβων για τα ανατολικά προϊόντα παρέτεινε το ρόλο του ενδιάμεσου για την Κεϋλάνη-Ινδία και τις χώρες του Kun-Lun, μολονότι η αραβική επέκταση, που στηρίχθηκε και από τους πεπειραμένους Πέρσες, υπηκόους των Αράβων, σύντομα επισκίασε τους Κεϋλανεζο-Ινδούς στον Ινδικό Ωκεανό και τους λαούς του Kun-lun στη Νότια θάλασσα, κατά τον 8ο και τους επόμενους αιώνες.

Οι παραπάνω ενδιάμεσοι λαοί, με τους οποίους ασχοληθήκαμε λεπτομερειακά, είναι οι πιο γνωστοί αλλ' όχι οι μόνοι που διακινούσαν τα προϊόντα ανάμεσα στο Βυζάντιο και την Κίνα. Πρώτα-πρώτα οι προρωμαμεθανοί Άραβες εξακολουθούσαν να παίζουν σημαντικό μεταπρατικό ρόλο, αλλά, τώρα, η δρα-

⁴⁸⁴ *Liang-shu*, 133.

⁴⁸⁵ Miller, *Spice Trade*, κεφ. 3, 7, 8.

στηριότητά τους μεταφέρθηκε κυρίως από την θάλασσα στην ξηρά, περισσότερο στα δυτικά της αραβικής χερσονήσου, προδιαγράφοντας έτσι τη μελλοντική πολιτικοθηρησκευτική και οικονομική έκρηξη της περιοχής.⁴⁸⁶ Οι κάτοικοι επίσης της Βαρβαρίας (βόρειες ακτές της σημερινής Σομαλίας) προμηθεύονταν διάφορα εξωτικά προϊόντα (λίβανον, κασίαν, κάλαμον κλπ) από το εσωτερικό και, μέσω των λιμανιών της περιοχής, κυρίως των γνωστών Αρωμάτων, τα μετέφεραν στην Άδουλη, στην Ευδαίμονα Αραβία και την Ίνδια.⁴⁸⁷ Ωπωσδήποτε, τέτοιο μεταπρατικό ρόλο θα έπαιζαν και λαοί του Assam και βόρειας Burma, οι οποίοι βρίσκονται στο δρόμο που από τον Γάγγη οδηγούσε προς τη Ν. Κίνα, μέσω Βραχμαπούτρα. Από το δρόμο αυτό έφθανε στην Ινδία ένα μέρος του κινεζικού μεταξιού. Στο Assam, εξάλλου, τοποθετούνται οι Βηδσάδες, για τους οποίους οι πηγές της αρχαίας εποχής αναφέρουν ότι ασχολούνταν με το εμπόριο. Τον ίδιο, τέλος, ρόλο, αλλά σε πιά περιορισμένη έκταση, έπαιζαν, λίγο-πολύ, όλοι οι ενδιάμεσοι λαοί, κυρίως εκείνοι που ζούσαν στις οάσεις-κράτη του λεκανοπεδίου του Ταρίμ.

⁴⁸⁶ Λέτιος, *Βυζάντιο και Ερυθρά θάλασσα*, σσ. 292-293: "Είναι αναμφισβήτητο ότι συγκρούσεις Ομηριτών και Αιθιόπων αρχικά, και στη συνέχεια ο έλεγχος της Νότια Αραβίας από τους Αιθίοπες, η εξάπλωση της επιρροής του Abraha προς την Κεντρική Αραβία και οι ενδοαραβικές διαμάχες στην περιοχή της Ευδαίμονος Αραβίας ήταν παράγοντες, που δημιουργούσαν συνεχείς ανακατατάξεις και προκαλούσαν όλο και καινούρια προβλήματα στην κίνηση των καραβανιών και το εμπόριο της Αραβικής Χερσονήσου. Στο εσωτερικό του αραβικού χώρου επιτελείται έτσι μια αναγκαστική αναδιάταξη των εμπορικών δρόμων, ενώ παράλληλα η αναταραχή στη Μεσοποταμία αυξάνει τη σπουδαιότητα των εναλλακτικών εμπορικών δρόμων, που διέσχιζαν τη Δυτική Αραβία. Το ειδικό βάρος μετατοπίζεται και ο μεγαλύτερος όγκος των προϊόντων κινείται τώρα από τα δρομολόγια της Αραβικής Χερσονήσου. Ο δρόμος των προϊόντων, που προέρχονται από την Ινδία για να φτάσουν στα καταναλωτικά κέντρα της Αυτοκρατορίας, περνάει κατ' ανάγκη από τον αραβικό χώρο. Εκεί, κατά τον 6ο αι., η Μέκκα, στην περιοχή της Ευδαίμονος Αραβίας, αναδεικνύεται αποφασιστικό κέντρο, επειδή η γεωγραφική θέση της της επιτρέπει να ελέγχει τα περάσματα των εμπορικών δρόμων της περιοχής, αφού βρίσκεται πάνω στο σταυροδρόμι τους."

⁴⁸⁷ Cosmas Indicopleustès, *Topographie Chretienne*, I, σ. 359.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Από τα γραφόμενα του Κοσμά του Ινδικοπλεύστη, διαπιστώνεται ότι η Τζίνιστα δεν ταυτίζεται με περιοχές της ΝΑ Ασίας, όπου υπήρξε ρωμαϊκή παρουσία από τον 2ο αιώνα μ. Χ., αλλά με εδάφη της ίδιας της Κίνας. Τα εδάφη αυτά δεν πρέπει να βρίσκονται πολύ βόρεια. Ο Κοσμάς δεν αναφέρει τίποτε για τους Σήρες, συνδέοντας το μετάξι με την Τζίνιστα και όχι μ' αυτούς, σε αντίθεση με τις άλλες πηγές. Από την άλλη πλευρά, δεν ξεχωρίζει τους Κινέζους σε Σίνες και Σήρες, όπως γίνεται με πολλούς άλλους συγγραφείς, αλλά θεωρεί την Κίνα (Τζίνιστα) ως εννιαία χώρα, που βρέχεται ανατολικά από θάλασσα, άποψη που είναι σωστή αλλά, πρέπει να σημειωθεί, δε γνωρίζουμε την προέλευσή της.

Από όσα αναφέρει ο Κοσμάς για το μετάξι, γίνεται φανερό ότι μεγάλες ποσότητες από το πολύτιμο αυτό προϊόν προωθούνταν από την Κίνα προς τη Δύση, μέσω του θαλασσινού δρόμου (Κεϋλάνης) και, περισσότερο ακόμη, μέσω του χειρσαίου (Περσίας). Η συντριπτικά μεγαλύτερη ποσότητα μεταξιού μεταφερόταν μέσω μεταπρατών, που κατοικούσαν μεταξύ Κίνας και Βυζαντίου. Αυτοί αναλάμβαναν να το προωθήσουν σε κοντινότερες η μακρινότερες αποστάσεις.

Οι Βυζαντινοί αυτοκράτορες, ιδιαίτερα ο Ιουστινιανός, φρόντισαν να απαλλαγούν από την ασφυκτική πίεση που τους προκαλούσαν οι εχθροί τους Πέρσες, που ήταν οι κυριότεροι μεσάζοντες στον χειρσαίο (και, ως ένα σημείο, και στο θαλασσινό) δρόμο, αλλά χωρίς αποτελέσματα. Οι σύμμαχοι Αιθίοπες δεν μπόρεσαν ή δεν θέλησαν να σπάσουν το περσικό μονοπώλιο από το δρόμο της θάλασσας και έτσι, τα εσωτερικά κρατικά μέτρα για την πώληση μεταξιού θεωρήθηκαν αναγκαία, αλλά δεν έφεραν και πάλι το ποθούμενο αποτέλεσμα. Πιο επιτυχής ήταν, επί των διαδόχων του Ιουστινιανού, η προσπάθεια να υποσκελισθούν οι Πέρσες από τους Σογδιανούς και τους νέους τους κυρίους, τους Τούρκους, μέσω της βόρειας οδού, που δεν περνούσε από την Περσία, αλλά και πάλι το πρόβλημα δε λύθηκε οριστικά, όχι μόνο γιατί οι συνθήκες ήταν δυσκολότερες αλλά και γιατί η συμπεριφορά των Τούρκων δεν ήταν σταθερή.

Οι επαφές με τους Σογδιανούς και τους Τούρκους είχαν ως αποτέλεσμα εισ-

ροή νέων γνώσεων για την Ανατολή, από την πλευρά του χειρσαίου δρόμου. Ο Βυζαντινός συγγραφέας που μας παρέχει τις περισσότερες πληροφορίες για την Κ. Ασία και την Α. Ανατολή είναι ο Σιμοκάττης. Όπως ο Κοσμάς Ινδικοπλεύστης δίνει πληροφορίες για την Ινδία και την Κίνα από το θαλάσσιο δρόμο, έτσι και ο Σιμοκάττης παρέχει πληροφορίες που φθάνουν από το χειρσαίο (κεντρικό και βόρειο) δρόμο του μεταξιού. Έτσι χρησιμοποιεί για την Κίνα το όνομα Ταυγάστ, άγνωστο ως τότε, που πρέπει να προέρχεται όχι από την τουρκική φυλή των Γ'ο-ρα, που κατείχε τη Β. Κίνα, αλλά από το Τα-Ηαν (Μεγάλοι Ηαν).

Ότι οι γνώσεις έφθαναν κυρίως μέσω των Τούρκων στο Βυζάντιο, αποδεικνύεται από την πρεσβεία του Σογδιανού Μανιάχ και το είδος των ερωτήσεων που του υπέβαλε ο Βυζαντινός αυτοκράτορας, καθώς και από την επιστολή που ο Τούρκος χαγάνος έστειλε στο Μαυρίκιο. Επομένως, οι Τούρκοι (και οι Σογδιανοί) πρέπει να ήταν οι μεταφορείς των νέων ειδήσεων για τις περιοχές της Κ. Ασίας και Κίνας, όπως ακριβώς ήταν οι μεταφορείς του μεταξιού. Προφανώς σε αυτούς οφείλονται οι ειδήσεις για την Ταυγάστ και τον πόλεμο μεταξύ των μελανοχιτώνων και ερυθροχιτώνων κατοίκων της, που πρέπει να είναι συμπυκνός των πολεμικών αναμετρήσεων των ετών 557 και 589, στην Κίνα.

Τα νέα στοιχεία του Σιμοκάττη για την Κίνα, σε σχέση με τις πληροφορίες παλαιότερων Βυζαντινών συγγραφέων, γίνονται φανερά από τα θρησκευτικά στοιχεία που ταιριάζουν στη νέα θρησκεία, το βουδισμό, καθώς και από τα έθιμα της αυτοκρατορικής αυλής. Τα σχετικά με τον Μ. Αλέξανδρο και την ίδρυση πόλεων στην Κίνα πρέπει να απηχούν μύθους που επιζούσαν στο στόμα κατοίκων της Κ. Ασίας, μερικοί από τους οποίους συνεχίζουν να επιβιώνουν ως σήμερα. Από τη σύνδεση του Αλεξάνδρου με πόλεις της Κίνας, καθώς και απ' όσα ο Σιμοκάττης γράφει για τους Ινδούς, γίνεται φανερό ότι ο συγγραφέας αυτός είχε συγκεχυμένες γεωγραφικές γνώσεις για την Άπω Ανατολή.

Ύστερα από την κάμψη που ακολούθησε, μετά το τέλος του 3ου αιώνα, στις σχέσεις της Κίνας με τη Δύση, αρχίζει, μέσα στον 5ο αιώνα, η βαθμιαία βελτίωση της επικοινωνίας. Εκτός από το παλαιό όνομα Τα-χίν, οι Κινέζοι, για να δηλώσουν τις ανατολικές επαρχίες του ρωμαϊκού κράτους, χρησιμοποιούν και άλλα ονόματα, από τα οποία υπερίσχυσε το Fu-lin, που πρέπει να προέρχεται από το Ρωμαίοι. Τα διαφορετικά ονόματα (Pu-lin, Pu-lan, Fu-lu-ní κλπ) χρησιμοποιούνται από τους Κινέζους για το Τα-χίν, λόγω των συγκεχυμένων πληροφοριών, που ήταν αποτέλεσμα της μείωσης της επικοινωνίας κατά τη μεταβατική περίοδο από τους Ηαν ως τους Γ'ang, κατά την οποία οι πληροφορίες από τη Δύση έφθαναν στην Κίνα αλλοιωμένες, με πλούσιο μυθικό περίβλημα. Τούτο ισχύει κυρίως για τη νότια Κίνα, που ήταν πιο απομακρυσμένη, όταν μάλιστα, πολλές πληροφορίες έρχονταν από το θαλάσσιο δρόμο.

Από το τέλος του 6ου αιώνα, τα πράγματα αλλάζουν· οι πληροφορίες, που έρχονται από το βόρειο αλλά και τον κεντρικό δρόμο πυκνώνουν και κορυφώ-

νονται μετά το 617, όταν ανέρχεται στο θρόνο η δυναστεία των T'ang και εγκαινιάζονται διπλωματικές επαφές με το Fu-lin. Έτσι, κατά την εποχή αυτή όχι μόνο το Fu-lin ταυτίζεται με το παλαιό Ta-chin αλλά και ξεχωρίζεται (τουλάχιστο από έναν συγγραφέα των αρχών του 8ου αιώνα), ως ανεξάρτητο κράτος, από τις ανατολικότερες επαρχίες του Βυζαντίου, που τώρα κατέχουν Άραβες (*Μεγάλη και Μικρή Fu-lin*).

Το ενδιαφέρον ενός αυτοκράτορα να επεκτείνει το κράτος του αρχίζει με συλλογή πληροφοριών. Τούτο πραγματοποίησε ο Yang-ti, για τη *δυτική περιοχή*, μέσω αξιωματούχου του, που σχεδίασε χάρτες και δρόμους προς το Fu-lin. Αν και δεν μπόρεσε ο Yang-ti να έρθει σε επαφή με το Βυζάντιο, προετοίμασε τις σχέσεις των δύο κόσμων επί T'ang. Στις επαφές αυτές συνέβαλαν, εξάλλου, οι αραβικές κατακτήσεις και η πίεση που αισθανόταν το Βυζάντιο, ώστε να εξασφαλίσει βοηθούς στα νώτα των Αράβων. Έτσι πρέπει να εξηγηθεί η πρώτη πρεσβεία του 643, που στάλθηκε από τον βασιλιά του Fu-lin, Po-to-li (=βασιλεύς), αλλά και οι άλλες που ακολούθησαν. Τούτο ενισχύεται από την περσική πρεσβεία του 638, και, εμμέσως, από τις άλλες πληροφορίες των κινεζικών χρονικών. Όπως ήταν φυσικό, διπλωματικοί και ουσιαστικοί λόγοι εμπόδισαν τους Κινέζους να ανταποκριθούν σε ένα τέτοιο αίτημα.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα βυζαντινά νομίσματα ή οι απομιμήσεις τους, που βρέθηκαν σε εδάφη της βόρειας ή ΒΔ Κίνας. Η κοπή τους από τον 5ο ως τον 8ο αιώνα, συμπίπτει με την αναξωογόνηση του εμπορίου, μετά την κάμψη του 3ου και 4ου αιώνα. Τα βυζαντινά νομίσματα προφανώς εχρησιμοποιούντο ως συνάλλαγμα στις βορειοδυτικές περιοχές της Κίνας και στην Κ. Ασία, αλλά ανατολικότερα, στην κυρίως Κίνα, φαίνεται ότι δεν είχαν θέση στο εμπόριο, σε αντίθεση με τα σασσανιδικά. Η απουσία βυζαντινών νομισμάτων στη Ν. Κίνα δείχνει, πιθανώς, ότι το εμπόριο με την Ινδία, όπου κυκλοφορούσαν βυζαντινά νομίσματα, γινόταν αποκλειστικά μέσω μεταπρατών. Στη Β. Κίνα ήταν ευκολότερο να φθάσουν, λόγω πολύ μικρότερης απόστασης και λόγω ύπαρξης λαών που τα χρησιμοποιούσαν για συναλλαγές.

Οι Δυτικοί δε γνώριζαν τι ήταν ο μεταξοσκώληκας και, μολονότι ο Πανσαςνίας προσεγγίζει την αλήθεια, στον 4ο αιώνα επανέρχονται οι παλαιές αντιλήψεις, κάτι που δείχνει ότι η υποχώρηση των γνώσεων δεν εντοπίζεται μόνο στον τομέα της γεωγραφίας. Η μη διάδοση της μεταξοσκωληκτοτροφίας στη Δύση, ως την εποχή του Ιουστινιανού, δεν οφείλεται σε κινεζικά μέτρα, που απαγόρευαν την εξαγωγή του μεταξοσκώληκα εκτός ορίων της Κίνας, αλλά στις συνθήκες επικοινωνίας που επικρατούσαν σε κάθε εποχή και στις γνώσεις που απαιτούντο για την καλλιέργεια της μετάξης. Φαίνεται ότι στην εποχή του Ιουστινιανού, κατά την οποία παρατηρείται έξαρση των εμπορικών και διπλωματικών δραστηριοτήτων, υπήρξαν οι προϋποθέσεις για την μεταφορά και καλ-

λιέργεια του μεταξιού, ενώ με την παραμονή δυτικών νεστοριανών μοναχών σε περιοχές της Ανατολής, είχε αποκτηθεί η απαιτούμενη πείρα για την καλλιέργεια. (Ο τρόπος, πράγματι, παραγωγής μεταξιού, ήταν γνωστός στους μεταφορείς των αβγών του μεταξοσκώληκα και τονίζεται και στον Προκόπιο και τον Θεοφάνη). Εξάλλου, τότε υπήρξε και θέληση για την εισαγωγή της μεταξοσκωληκτροφίας, δεδομένου ότι ήταν αποτέλεσμα της ανάγκης που επιβλήθηκε από την περσική αρνητική στάση στα ζητήματα εμπορίας του μεταξιού. Τέλος, η περιοχή Yunnan (ΝΔ Κίνα) - Burma - Assam (ΒΑ της Ινδίας) συγκεντρώνει τις περισσότερες πιθανότητες να ταυτιστεί με την περιοχή απ' όπου μεταφέρθηκαν τα αβγά μεταξοσκώληκα στο Βυζάντιο, μέσω των δυο μοναχών.

Τα προϊόντα, που, σύμφωνα με τις κινεζικές πηγές, έρχονται στην Κίνα από το Ta-chin, είναι βέβαιο ότι έφθαναν εκεί μέσω μεταπρατών, με όλες τις συνέπειες που είχε τούτο ως προς το χρόνο, την τιμή και, τουλάχιστον για ορισμένα, όπως ο στόραξ, για την ίδια την ποιότητά τους. Είναι φυσικό, ορισμένα από αυτά να έφθαναν στην Κίνα από ενδιάμεσες χώρες και οι Κινέζοι να πίστευαν ότι έρχονται από το μυθικό Fu-lin. Εξάλλου, οι έμποροι ευχαρίστως θα συνέβαλαν σε τούτο, με σκοπό να κερδίσουν περισσότερα, επειδή η τόσο μακρινή προέλευση των προϊόντων ανέβαζε την αξία τους στα μάτια των καταναλωτών.

Η συμμαχία Βυζαντινών και Τούρκων απέβλεπε τόσο στην απρόσκοπτη εμπορία του μεταξιού όσο και στη σύναψη συμμαχίας, εναντίον του Περσών. Το γεγονός ότι ο Τούρξανθος δε δίστασε να διακόψει τις σχέσεις, όταν συνεπέρανε ότι οι Βυζαντινοί δεν ήταν αξιόπιστοι, δείχνει ότι περισσότερο βάρος έδινε στη σύναψη συμμαχίας εναντίων των Περσών. Οι Βυζαντινοί όμως έδιναν μεγάλη σημασία και στην προώθηση του μεταξιού, δεδομένου ότι εξαρτώνταν από τις περσικές διαθέσεις. Στην άλλη, ακριβώς, άκρη βρίσκονται οι Σογδιανοί που ενδιαφέρονταν κυρίως για το εμπόριο του μεταξιού, είτε βρίσκονταν υπό τους Εφθαλίτες, είτε (περισσότερο, λόγω της έκτασης της αυτοκρατορίας τους) υπό τους Τούρκους, τους οποίους καθοδηγούσαν στον εμπορικό και διπλωματικό τομέα, για το δικό τους κυρίως συμφέρον. Τούρκοι και Σογδιανοί αποτελούσαν, την εποχή αυτή, το κέντρον της οικουμένης, (όπως η Κουσάνα παλαιότερα) από γεωγραφικής και οικονομικής πλευράς. Οι ποσότητες του μεταξιού που αντάλασσαν στα σύνορα με την Κίνα, με δικά τους προϊόντα καθώς και εκείνες που δίνονταν στους ηγεμόνες των Τούρκων από τους Κινέζους βασιλιάδες, μεταφέρονταν από τους Σογδιανούς ως την Περσία ή, κατά την εποχή των τουρκο-βυζαντινών σχέσεων, ως το Βυζάντιο. Οι πολυάριθμες παροικίες τους από το Μενγ ως την καρδιά της Κίνας διευκόλυναν ιδιαίτερα τις συναλλαγές.

Η Περσία, πάντοτε μεγάλη δύναμη ανάμεσα στις δυο αυτοκρατορίες της Ανατολής και της Δύσης, την Κίνα και το Βυζάντιο, δεχόταν πολιτιστικές επιδράσεις (ιδιαίτερα του δεύτερου) και, τανάπαυιν, έστελνε σ' αυτές. Από εμπορικής πλευράς είχε τα πλεονεκτήματα του μεσάζοντα που της εξασφάλιζε όχι

μόνο επάρκεια αλλά την έκανε ρυθμιστή, όπως με τη ροή μεταξιού από την Κίνα στο Βυζάντιο, που κανόνιζε ποσότητα και τιμές, με αποτελέσματα δυσάρεστα για την οικονομική και κοινωνική ζωή του τελευταίου. Οι εμπορικές της συναλλαγές επεκτείνονταν προς την Ανατολή, κατά μήκος του δρόμου του μεταξιού, και έφθαναν ως την Κίνα, όπως αποδεικνύεται και από τα πολλά σασσανιδικά νομίσματα, που βρέθηκαν στα εδάφη της τελευταίας, ιδιαίτερα στο βορρά αλλά και στο νότο, μέσω του θαλάσσιου δρόμου. Τα περισσότερα από τα νομίσματα κόπηκαν από τον 5ο αιώνα και ύστερα, δηλ. ανήκουν στην εποχή που αρχίζει και πάλι αναζωογόνηση του εμπορίου.

Πριν από τον ερχομό των Τούρκων, η παρουσία των Εφθαλιτών δεν είχε τελείως αρνητικά αποτελέσματα για το εμπόριο μεταξύ Ανατολής και Δύσης. Υπήρξε περσική συνεργασία μαζί τους, ενώ, από την άλλη πλευρά, οι Σόγδιοι, υπήκοοι των Εφθαλιτών, πριν από την τουρκική επέκταση, είχαν αναλάβει τον ίδιο ρόλο του μεταπράτη, όπως αργότερα με τους Τούρκους. Γενικά Πέρσες, Εφθαλίτες, Τούρκοι και ιδιαίτερα Σόγδιοι ήταν εκείνοι που διακινούσαν το εμπόριο στον ευαίσθητο χώρο της Κ. Ασίας και αυτοί που μετέφεραν τα βυζαντινά νομίσματα στην Κίνα.

Στο θαλασσινό δρόμο, οι κύριοι μεσάζοντες στο εμπόριο Ανατολής-Δύσης ήταν περισσότεροι, γιατί η απόσταση ήταν μεγαλύτερη. Η παρουσία τους έγινε αναγκαία, διότι μετά την παρακμή της Ρωμαϊκής ναυσιπλοΐας, στο τέλος του 2ου αιώνα μ. Χ., και την επικράτηση των Αράβων στο Ινδικό, δεν υπήρχε κάποια δύναμη που να είχε αποκλειστική κυριαρχία στη θάλασσα. Αιθίοπες και Πέρσες δέσποζαν στο εμπόριο δυτικά της Ινδίας και Κεϋλάνης και οι λαοί της Ινδονησίας και Μαλαϊκής χερσονήσου, που ονομάζονταν Κυν-λυν, στις κινεζικές πηγές, ανατολικά. Πιο τυχεροί οι Ινδοί και Κεϋλανέζοι, που βρισκόνταν στο μέσον του θαλασσινού δρόμου, είχαν την ευκαιρία να πλέουν και στο ανατολικό και στο δυτικό τμήμα του Ινδικού.

Οι Αιθίοπες, έχοντας την εύνοια του Βυζαντίου, επικρατούσαν στις θάλασσες ανατολικά του στενού της Δειρής (Bab-el-Mandeb) και στην Ερυθρά. Έφθαναν ως τους Λευκούς Ούννους, την Ινδία και την Κεϋλάνη, αλλά δεν μπορούσαν να συναγωνίζονται επιτυχώς τους Πέρσες που έλεγχαν αποκλειστικά το εμπόριο, μέσω του Περσικού κόλπου, ακόμη και σε μεγάλο μέρος των δυτικών ακτών της Ινδίας. Έτσι, το Βυζάντιο έβρισκε μπροστά τους Πέρσες και στο θαλασσινό δρόμο, χωρίς να έχει πολλά περιθώρια να αντιδράσει επιτυχώς, αν και το επιχειρήσει μέσω των συμμάχων Αιθίοπων. Στην Ανατολή, οι Κυν-λυν είχαν σχεδόν αποκλειστικά στα χέρια τους το εμπόριο με την Νότια Κίνα, μεταφέροντας αγαθά από τη Δύση (κυρίως την Ινδία) και αντίστροφα, μεγάλο όμως ρόλο ως μεσάζοντες, εκτός από τους Ινδούς και Κεϋλανέζους, έπαιζαν και οι λαοί που κατοικούσαν ανάμεσα στις εκβολές του Γάγγη και τη ΝΑ Κίνα (Yunnan), δηλ. οι λαοί της Burma και Assam, διότι βρισκόνταν στο

μέσο του χειρσαίου δρόμου από την Κίνα προς την Ινδία, που εκρησιμοποιείτο ιδιαίτερα κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή.

Τα βυζαντινά προϊόντα, που προωθούνταν από το θαλασσινό δρόμο, έφθαναν στην Ανατολή, κυρίως μέσω των Αιθιόπων και Περσών, ως την Ινδία και την Κεϋλάνη, και στη συνέχεια, ένα μικρό μέρος απ' αυτά στην Κίνα, κυρίως μέσω των Kun-lun και λαών της Burma και του Assam. Η αντίστροφη πορεία ακολουθείτο για τα κινεζικά προϊόντα, καθώς και για τα προϊόντα της Ινδίας, στην συνέχεια. Πάντως, η αύξηση των βυζαντινών νομισμάτων στην Κεϋλάνη (που πρέπει να έφθαναν εκεί μέσω των μεταπρατών), κατά τον 4ο-5ο αιώνα, δείχνει ότι οι δυσκολίες που εσυναντώντο στο χειρσαίο δρόμο του μεταξιού έγιναν αιτία να αναδειχθεί ο θαλασσινός δρόμος, που ωστόσο δεν υποσκέλιζε σε αξία τον χειρσαίο.

Γενικά μπορούμε να συμπεράνουμε: α) Ως προς τις επαφές ανάμεσα στο Βυζάντιο και την Κίνα: Από τις έμμεσες, δειλές επαφές του 5ου αιώνα, περνάμε στις ζωηρότερες, αλλά επίσης έμμεσες επαφές του 8ου αιώνα, που τώρα, από πλευράς Βυζαντίου (που πρώτο εισέρχεται δυναμικά στο χώρο των σχέσεων με μακρινούς λαούς) γίνονται μέσω των άμεσων διπλωματικών και εμπορικών επαφών με την Κ. Ασία και των εμπορικών σχέσεων με την Ινδία. Περίπου τον ίδιο δρόμο, μέσω της Κ. Ασίας, ακολουθεί και η Κίνα, στην αναζήτηση επαφών και γνώσεων με τον Δυτικό κόσμο, που θα αρχίσει σοβαρότερα με την ενοποίησή της, υπό τους Sui, στο τέλος του 6ου αιώνα, και θα κορυφωθεί λίγες δεκαετίες αργότερα, υπό τη δυναστεία των T'ang. Τότε, με την επέκταση της κινεζικής επιρροής στην Κ. Ασία και με την αραβική απειλή στα νώτα του Βυζαντίου, το τελευταίο θα εγκαινιάσει άμεσες επαφές με την Κίνα, που θα συνεχιστούν ως τα μέσα του 8ου αιώνα. Ύστερα από τις έμμεσες ή άμεσες επαφές ανάμεσα στους δυο κόσμους, είναι φυσικό να πλουτίζουν οι γνώσεις του ενός για τον άλλον, όπως γίνεται φανερό από τις βυζαντινές πηγές του 8ου και των αρχών του 7ου αιώνα και τις κινεζικές πηγές της εποχής των Sui και ιδιαίτερα των T'ang.

β) Ως προς την προώθηση του μεταξιού στο Βυζάντιο: Είναι βέβαιο ότι μεγάλες ποσότητες μετάξης εξάγονταν από την Κίνα και προωθούνταν προς τη Δύση, κυρίως το Βυζάντιο, είτε γιατί το μετάξι που παραγόταν στην Κ. Ασία δεν έφτανε είτε γιατί το κινεζικό ήταν καλύτερης ποιότητας. Χάρη στο Μένανδρο Προτήκτορα, γνωρίζουμε την εμπορία του μεταξιού στο χειρσαίο δρόμο. Οι κύριοι διακινητές ήταν οι Τουρκοσογδιανοί, που παρελάμβαναν το μετάξι στη μεθόριο της Κίνας και το πουλούσαν στους Πέρσες. Περνούσε λοιπόν από δυο τουλάχιστο μεσάζοντες, πριν το μετάξι φθάσει στο Βυζάντιο, οι έμποροι των οποίων δρούσαν οργανωμένα με κρατική καθοδήγηση, όπως οργανωμένη από το κράτος ήταν και η κατανάλωση μεταξιού στο Βυζάντιο. Από τους δυο μεσάζοντες, οι Σογδιανοί ήταν περισσότερο έμποροι και οι Τούρκοι τους έδι-

ναν κυρίως κρατική υποστήριξη, ενώ οι Πέρσες ήταν περισσότερο στυγνοί μεταπωλητές· έπαιρναν το μετάξι από τούς Σογδιανούς και το μοσχοπουλούσαν στους Βυζαντινούς, εκβιάζοντάς τους όποτε και όπως ήθελαν. Για λίγα χρόνια, φαίνεται ότι η τουρκοβυζαντινή συνεργασία κατάργησε (ίσως εν μέρει και όσο εξαρτιόταν από το μετάξι που έφθανε στην Περσία από τον χειρσαίο δρόμο) τους Πέρσες ως μεσάζοντες κι έτσι το μετάξι προωθείτο στο Βυζάντιο μόνο μέσω των Τουρκοσογδίων, από διαφορετική κατεύθυνση (βόρειο δρόμο). Πριν από τους Τούρκους φαίνεται ότι οι Σογδιανοί υποστηρίζοντο από τους Εφθάλιτες αλλά, οπωσδήποτε, και από τα μικρά κράτη της περιοχής του Ταρίμ (ιδιαιτέρα το Khotan), αφού η εξουσία των Εφθάλιτων δεν έφτανε ως τα σύνορα της Κίνας.

Από το θαλασσινό δρόμο διεκινείται μετάξι σημαντικών αλλά μικρότερων ποσοτήτων, σε σχέση με εκείνο του χειρσαίου δρόμου. Χάρη στον Κοσμά Ινδικοπλεύστη, γνωρίζουμε ότι σημείο αποθηκείσεως του μεταξιού που έφθανε από την Κίνα ήταν η Κεϋλάνη. Ός εκεί το μετάξι έφθανε από την περιφερειακή εξοκλήρου θαλασσινή οδό, προφανώς κυρίως μέσω των Kun-lun, καθώς και από το δρόμο που, από την Κεϋλάνη ως τις εκβολές του Γάγγη, ήταν θαλασσινός, και από εκεί και πέρα γινόταν χειρσαίος, και (δια του Βραχμαπούτρα) οδηγούσε προς τον Υννπα. Εδώ το χειρσαίο διάστημα κάλυπταν μεταπράτες από τις ενδιάμεσες χώρες (Assam, Burma κλπ). Από την δυτική πλευρά, μεταπράτες ήταν οι Αιθίοπες και οι Πέρσες και, σε μικρότερο βαθμό, οι κάτοικοι της Βαρβαρίας. Οι Πέρσες, λόγω της μικρότερης απόστασης, μπορούσαν να ελέγχουν την εμπορική κίνηση, κι έτσι ακόμα κι αν έκλεινε ο χειρσαίος δρόμος, δεν έμεναν χωρίς μετάξι. Αν ληφθεί υπόψη ότι προμηθεύονταν μετάξι από δύο κατευθύνσεις, ήταν, εμπορικά, οι πιο ευνοημένοι. Τέλος η θέση των Ινδοκεϊλανέζων στο θαλασσινό δρόμο ήταν η πιο καιρία, γιατί βρίσκονταν στο μέσον (όπως οι Σογδιανοί στο δρόμο της ξηράς). Ήταν, λοιπόν, οι μόνοι που μπορούσαν να φτάνουν και στα λιμάνια της Ν. Κίνας και του Βυζαντίου (Κλύσμα κλπ), αλλά τούτο, λόγω της απόστασης, θα γινόταν σε σπάνιες περιπτώσεις.

ABSTRACT (ΠΕΡΙΛΗΨΗ)*

Before the dawn of the modern age, European-Chinese relations witnessed three phases of prosperity, which had respectively occurred in the 1st-3rd century, the period from the 6th century to the first half of the 8th century and the 13th-14th century. In the first phase the intercourses were conducted between the Roman Empire and the two Han Dynasties of China; in the second phase between Byzantium and China; in the third phase between the Church in Western Europe and China under the Mongols. Our study focuses on the first section of the second phase, i.e. from the 6th century to the first half of the 7th century, which on the Byzantine side saw the Justinianean Dynasty and the early Heraclian Dynasty, while on the Chinese side the late Southern and Northern Dynasties, the Sui Dynasty and the beginning of the T'ang Dynasty. This was the beginning of the great period of the East-West exchanges in the T'ang.

With the available literary sources in Chinese, Greek and Latin or their translations and the studies of modern scholars, we approach the subject from four main aspects:

First, we present the Byzantine knowledge of China and silk trade from four Byzantine authors: Cosmas Indicopleustes, Procopius of Caesarea, Menander Protector and Theophylactus Simocatta. The first author shows us in his work that he acquired far more precise geographical knowledge of China than all Greek-Roman authors preceding him, although he was pre-occupied by the old theory that the world was a rectangular plane surrounded by waters. Under the name of Tzinitza (or Tzinista), he correctly described China as one country, locating it in the Far East and knowing the route to the country from the direction of the sea route. He also noticed the westward movement of silk from China on the two main routes from land (through Persia) and sea (through Ceylon), pointing out the superiority of the former to the latter.

* Θεομές ευχαριστίες οφείλω στην κα. Norma Mundoch-Simou, για τις γλωσσικές διορθώσεις.

For centuries the Persians had monopolised silk trade between the Roman-Byzantines and the Chinese. When Ceylon emerged as an important market of silk, the Byzantine Emperor Justinian, as Procopius says, made great efforts to obtain silk from Ceylon by encouraging the Ethiopians to carry out the plan, unfortunately, those efforts came to end with no result. This failure brought serious consequences to the Byzantine silk industry. Byzantium was left once more at the mercy of Persia for silk supply. However, the presence of the Turkish Empire in Central Asia and its relations with Byzantium, particularly during their alliance in 568-576, as Menander tells us, opened a new route to Chinese silk sources, and, to some extent, undermined the Persian monopoly of the silk trade over the other two routes.

Simocatta's narrative shows that the diplomatic and trade exchanges with the Turks brought to Byzantium more fresh information about China. China was known to Simocatta under the name Taugast (Ταυγάστ), which obviously derived from Ta-Han (Great Han), the Central Asian name of China, rather than To-pa, the name of the tribe who ruled North China from 386 to 556, as supposed by Pelliot. Under the name of Taugast, Simocatta offers us a description of important events which occurred in China between 557 and 589, albeit with some confusion. He also refers in a very vague way to some social customs and court institutions of China. His misreading of the Central Asian tale of Alexander and China shows that he had no clear notion about China and the Chinese, although his account touches some principal social characteristics of the nation.

Second, we sketch out Chinese-Byzantine relations from the Chinese sources. After the prosperity of the exchanges in the first three centuries AD, Roman-Chinese relations diminished drastically. The simultaneous existence of the name Ta-chin, the Chinese designation for the Roman Empire, and the name Fu-lin (with various corresponding names such as Pu-lin, Pu-lan, and Fu-lu-ni etc.), demonstrates that the Chinese lost close contacts with the Roman and Byzantine states in the period from the 4th to the 6th century. The name Fu-lin derived from Rome. Its exclusive reference to the Byzantine Empire in the 6th-7th century indicates that Chinese-Byzantine communications had recovered. The Chinese in this period had a distinct picture of the geographical location of the Byzantine Empire and the routes to it and also were acquainted with some stories pertinent to the country. When the Arabs wrested the southeast territory from the Byzantium, the Chinese called the lost land with the name Small Fu-lin to distinguished it from the main territory in Asia Minor with the name Great Fu-lin. The Chinese also clarified the relationship between the two names Ta-chin and Fu-lin.

The enrichment of Chinese knowledge on Byzantium was, to a certain extent, due to Chinese curiosity about the country and to the arrivals of the Byzantine embassies to China. The Chinese sources tell us that the Sui Dynasty made great

efforts to communicate with Byzantium in the beginning of the 7th century, but in vain. However, this attempt was followed by the arrivals of the Byzantine embassies in China in 643, 667, 701, 719 (two times) and 742 AD. Those embassies were, in all probability, linked closely with the Byzantine struggles against Arabian conquests, at least such was the case in the embassy in 643.

As an irrefutable evidence to Byzantine-Chinese relations, 32 Byzantine gold coins have been found in China. The chronological span of these coins from the 5th to the 8th century (from Theodosius II 408-450 to Constantine V 741-775) coincides with the recovery of East-West trade after the decline in the 3rd and 4th century. The distribution of these coins in North China show that the trade was conducted mainly over the northern route and the central silk route. No findings of Byzantine coins in South China shows that the trade with India, where Byzantine coins circulated, was exclusively made by intermediaries.

Third, we treat the Byzantine-Chinese exchanges in techniques and commodities. By examining the relevant Chinese sources, we find the delay of transmission of sericulture to Byzantium was chiefly due to the difficulties of vast distances, the complexity of the skill and knowledge in sericulture, the barriers of the intermediate peoples and the Chinese customs in sericulture, rather than the political policy of the governments. The old tradition, accusing the Chinese of having jealously guarded the secret of sericulture for more than 2000 years, is entirely groundless. By re-examining the original accounts of Procopius and Theophanes, we venture to re-construct the whole process of the event: two Nestorian monks in India penetrated further to the region of Yunnan-Burma-Assam, learnt the technique and procured the silkworm eggs and brought them to Byzantium from the sea route.

As to the techniques and commodities introduced to China from Byzantium, the technology of striking water-clocks and trepanation, lap-dogs, storax, medicine, amber, mercury, coral, glass etc, were among the most important. Needless to say, most of them were transmitted through middlemen.

Fourth, we make a survey of the middlemen in Byzantine-Chinese relations. In the period under study, the Turks kept close and constant contacts with China on the one hand and Byzantium on the other. The Turkish confrontations with Persia and the Byzantine desire to break the Persian monopoly of the silk trade pushed the two powers into an alliance for nearly ten years (568-576). Meanwhile, Turkish relations with China, through trade or war, never ceased from the 6th century to the middle 7th century. In Turkish-Byzantine exchanges, the Sogdians played an unique role. Their eagerness to sell silk to Byzantium was one of the most important factors which prompted the Turks to take the initiative. Meanwhile, their commercial network in the hinterland of China served and ensured them an unceasing source of silk. The Turks-Sogdians attracted Byza-

antium and China from two sides. The large quantity of silk was transported through the Turks-Sogdians to Persia and then to Byzantium or directly to Byzantium. The numerous Sogdian colonies from Merv to the interior of China immensely facilitated the exchanges.

On the central silk road, the Sogdians played a similarly significant role under the Hephthalites, but the most important middleman was undoubtedly Persia, in culture and particularly in trade and commerce. This is demonstrated explicitly by the findings of large numbers of Sassanian silver coins and Byzantine gold coins in China. The circulation in China of Persian coins of the late 5th century and the early 6th century indicates that the Hephthalites (through their subjects, the Sogdians) also took a share of transit trade. Generally speaking, the Persians, Hephthalites, Turks and particularly the Sogdians dominated the trade and commerce in Central Asia, and brought Byzantine coins to China.

On the sea route, the Ethiopians' control of the Red Sea and their relations with Byzantium on the one hand and with Ceylon and India on the other, rendered them unavoidable middlemen between Byzantium and Ceylon-India. However, the Ethiopians were not able to prevent Persia from excising an equally important function as middleman in the Indian Ocean. Ceylon-India's intermediate role rested on their central position in prosperous Indian Ocean trade and commerce, and their relations with the Persians and Ethiopians in the west, and the Chinese in the east. From this side, the Kun-lun (chiefly the Indonesians and Malaysians) and, to a lesser extent, the people in the transit region Assam-Burma-Yunnan, were responsible for exchanges between Ceylon-India and South China.

Finally, we conclude our study with two remarks: a), the contacts between Byzantium and China were still indirect and tentative in the 5th century, however they became more animated and promising in the 6th century, although general characteristics remained unchanged. From the Byzantine side, the Empire entered into direct diplomatic-trade relations with Central Asia and trade relations with India. The same route was also followed by the Chinese side in their search for contacts with the West. These were initiated and undertaken officially when China was united under the sole authority of the Sui Dynasty in the end of the 6th century, and reached culmination in the following decades under the T'ang Dynasty. With the extension of Chinese influence into Central Asia and the Arabian menace to the Byzantine Empire from the southeast, the Byzantines inaugurated their direct diplomatic contacts with China, hoping to make an ally to cope with the sweeping Arab incursions. Those direct contacts -- which continued till the middle 8th century -- and other indirect ones naturally widened the boundaries of knowledge of each other. This is plainly shown by Byzantine sources of the 6th century and the early 7th century and Chinese sources of the Sui and especially the T'ang Dynasty. And

b), It is certain that a large quantity of silk was exported from China to the West, chiefly to Byzantium, because the Central Asian silk was not sufficient for Byzantine demand, or more probably because Byzantium needed the higher quality Chinese silk. Thanks to Menander Protector, we have acquired much knowledge about the silk trade on the northern route. As the chief intermediate dealers, the Turks-Sogdians obtained silk from China and sold it to Persia. As a result, silk had to pass the two middlemen before reaching Byzantium, whose silk dealers were organized by the state. Of the two middlemen, the Sogdians were to a larger extent the traders and the Turks the protectors; while the Persians were chiefly transit dealers. They received silk from the Sogdians and re-sold it to Byzantium, forcing the latter to their terms at will. During the period of the Turkish-Byzantine alliance, the westward movement of silk through the northern route undermined the Persian control of silk, or at least reduced to a certain extent the importance of Persia as an absolute middleman. Before passing to the rule of the Turks, the Sogdians were under auspices of the Hephthalites, but they also had support from the minor states in the region of Tarim (especially Khotan), for the Hephthalite domination did not extend to the borders of China.

Silk was also moved to the West over the sea route, but on a smaller scale than over the central silk road. Thanks to Cosmas Indicopleustes, we know Ceylon was the silk market. Silk was shipped to Ceylon overseas around the Malayan peninsula by the Kun-lun people, or by another route through Yunnan-Burma-Assam (along the Brahmaputra) to the mouth of the Ganges, and thence to Ceylon by sea. From India-Ceylon to Byzantium, the main middlemen were Ethiopia and Persia. The Persians, due to their geographical advantage, could control the silk trade on this route as well as on the central silk road, therefore, they were in a more favourable trade position on both the land and sea route. However, India-Ceylon assumed a great significance, for they were situated in the middle of the sea route. They were the only ones who could reach the ports of South China and those of Byzantium on the north Red Sea (Clysma etc), although they seldom made these trips

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Α. ΔΥΝΑΣΤΕΙΕΣ: ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ

Κίνα	Βυζάντιο
Νότιες και Βόρειες δυναστείες	Δυναστεία Λέοντος (457-518)
Νότιες δυναστείες (420-589)	Λέων Α', 457-474
Δυναστεία Song, 420-479	Λέων Β', 474
Δυναστεία Qi, 479-502	Ζήνων, 474-491
Δυναστεία Liang, 502-557	Αναστάσιος Α', 491-518
Δυναστεία Chen, 557-589	
Βόρειες δυναστείες (386-581)	Δυναστεία Ιουστινιανού (518-610)
Βόρειοι Wei, 386-534	Ιουστίνος Α', 518-527
Ανατολικοί Wei, 534-550	Ιουστινιανός Α', 527-565
Δυτικοί Wei, 535-556	Ιουστίνος Β', 565-578
Βόρειοι Qi, 550-577	Τιβέριος Β', 578-582
Βόρειοι Zhou, 557-581	Μαυρίκιος, 582-602
	Φωκάς, 602-610
Δυναστεία Sui (581-618)	Δυναστεία Ηρακλείου (610-717)
Wen-ti, 581-604	Ηράκλειος, 610-641
Yang-ti, 605-618	Κωνσταντίνος Γ', 641
	Ηρακλωνάς, 641
Δυναστεία Tang (618-907)	Κώνστας Β', 641-668
Gao-zu, 618-626	Κωνσταντίνος Δ', 668-685
Tai-zong, 627-649	Ιουστινιανός Β', 685-695
Gao-zong, 650-683	Λεόντιος, 695-698
Wu-ze-tian, 684-704	Τιβέριος Γ', 698-705
Zhong-zong, 705-710	Ιουστινιανός Β', 705-711
Rui-zong, 710-712	Φιλίππικος, 711-713
Xuan-zong, 712-756	Αναστάσιος Β', 713-715
Su-zong, 756-762	Θεοδόσιος Γ', 715-717
.....	Λέων Γ', 717-740
	Κωνσταντίνος Ε', 740-775

B. ΟΙ ΚΥΡΙΟΤΕΡΕΣ ΠΗΓΕΣ

α) Οι βυζαντινές πηγές

Ο **Κοσμάς Ινδικοπλεύστης**, πρώτο μισό του βου αιώνα, γράφει τη *Χριστιανική Τοπογραφία*, που προσφέρει πολλές πληροφορίες για το βυζαντινό εμπόριο με την Ασία και την Αφρική. Παρέχει πλούσιες γεωγραφικές γνώσεις για την Κίνα και το εμπόριο μεταξιού μεταξύ Κίνας και Βυζαντίου.

Ο **Προκόπιος**, ιστορικός που άκμασε στα μέσα του βου αιώνα, γράφει για τους *Πολέμους* του Ιουστινιανού, εκθέτοντας και το ενδιαφέρον επεισόδιο της εισαγωγής της σηροτροφίας από την Ασία στο Βυζάντιο, καθώς και λεπτομέρειες για το εμπόριο του μεταξιού.

Ο **Μένανδρος Πρωτήτωρ**, γράφει *Ιστορία* για την περίοδο 558-580. Από το έργο του μερικά αποσπάσματα διατηρούνται στο: *Excerpta de legationibus* του Κωνσταντίνου VII. Το έργο αυτό προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για τις βυζαντινές διπλωματικές ανταλλαγές με τους Δυτικούς Τούρκους καθώς και για το εμπόριο του μεταξιού.

Ο **Θεοφύλακτος Σιμοκάττης**, συγγραφέας του τέλους του βου και αρχών του 7ου αιώνα, γράφει την ιστορία του αυτοκράτορα Μαυρικίου, και παρέχει σημαντικές πληροφορίες για λαούς που ζούσαν στην κεντρική Ασία καθώς και για την Κίνα της εποχής του.

Ο **Θεοφάνης Βυζάντιος**, ιστορικός του δεύτερου μισού του βου αιώνα, γράφει *Ιστορικά* για την περίοδο 566-581, κυρίως για τις διπλωματικές και στρατιωτικές σχέσεις του Βυζαντίου με τους ανατολικούς γειτονικούς λαούς: τους Πέρσες, τους Αρμένιους και άλλους λαούς του Καυκάσου. Επίσης αναφέρει το επεισόδιο της εισαγωγής του μεταξοσκώληκα στο Βυζάντιο από τους Σήρες.

β) Οι κινεζικές πηγές

Wei-shu (History of the Wei Dynasty), γράφτηκε από τον Wei Shou γύρω στο 554· καλύπτει την περίοδο 386- 549.

Jin-shu (History of the Jin Dynasty), γράφτηκε από τον Fang Xuan-ling γύρω στα 644-646· καλύπτει την περίοδο 265-420.

Liang-shu (History of the Liang Dynasty), γράφτηκε από τον Yao Cha και τον Yao Si-lian, γύρω στα 629-636· καλύπτει την περίοδο 502-557.

Nan-shi (History of the Southern Dynasties), γράφτηκε από τον Li Yan-shou, κατά την δυναστεία των Tang (618-907)· καλύπτει την περίοδο 420-589.

Sui-shu (History of the Sui Dynasty), γράφτηκε από τον Wei Zheng, στα 636-656· καλύπτει την περίοδο 581-617. Πιο πολύτιμα για το θέμα μας είναι τα *Bei-ju-zhuan* και *Tie-le-zhuan*.

Jiu-tang-shu (Old History of the Tang), γράφτηκε από τον Liu Xu, γύρω στα 940-945· καλύπτει την περίοδο 618-907.

Xin-tang-shu (New History of the Tang Dynasty), γράφτηκε από τον Ou-yang Xiu, με ανετότερο ύφος απ' ότι το *Jiu-tang-shu*, γύρω στα 1044-1066· καλύπτει την περίοδο 618-907. Περιέχει πηγές του *Jiu-tang-shu* αλλά και καινούριες πληροφορίες.

Liang-si-gong-ji (Record of the Four Lords of the Liang Dynasty, 502-557), γράφτηκε από τον Zhang Yue (667-730), κατά τη δυναστεία των Tang.

Lo-yang-jia-lan-zhi (Record of Buddhist monasteries in Lo-yang), γράφτηκε από τον Yang Xuan-zhi, γύρω στο 500.

Ta-tang-xi-yu-ji (Record of the Western Countries in the Tang Dynasty), γράφτηκε το 646 από τον Xuan Zhuang, τον γνωστό Κινέζο προσκυνητή στην Ινδία.

Ta-tang-xi-yu-qiu-fa-kao-sen-zhuan (Record of the Lofty Monks of the Tang Dynasty to the Western Region), γράφτηκε, το 691, από τον Yi Jing, ένα προσκυνητή στην Ινδία. Περιέχει σημαντικές πληροφορίες για επικοινωνίες μεταξύ της Κίνας και της κεντρικής Ασίας, καθώς και της Νότιας Θάλασσας, στον 7ο αιώνα.

Tong-dian (Reservoir of Source Material on Political and Social History), γράφτηκε από τον Du Yiu στα 766-801. Περιέχει τις πληροφορίες του ανηψιού του Du Huan, για την δυτική Ασία, στα έτη 751-762.

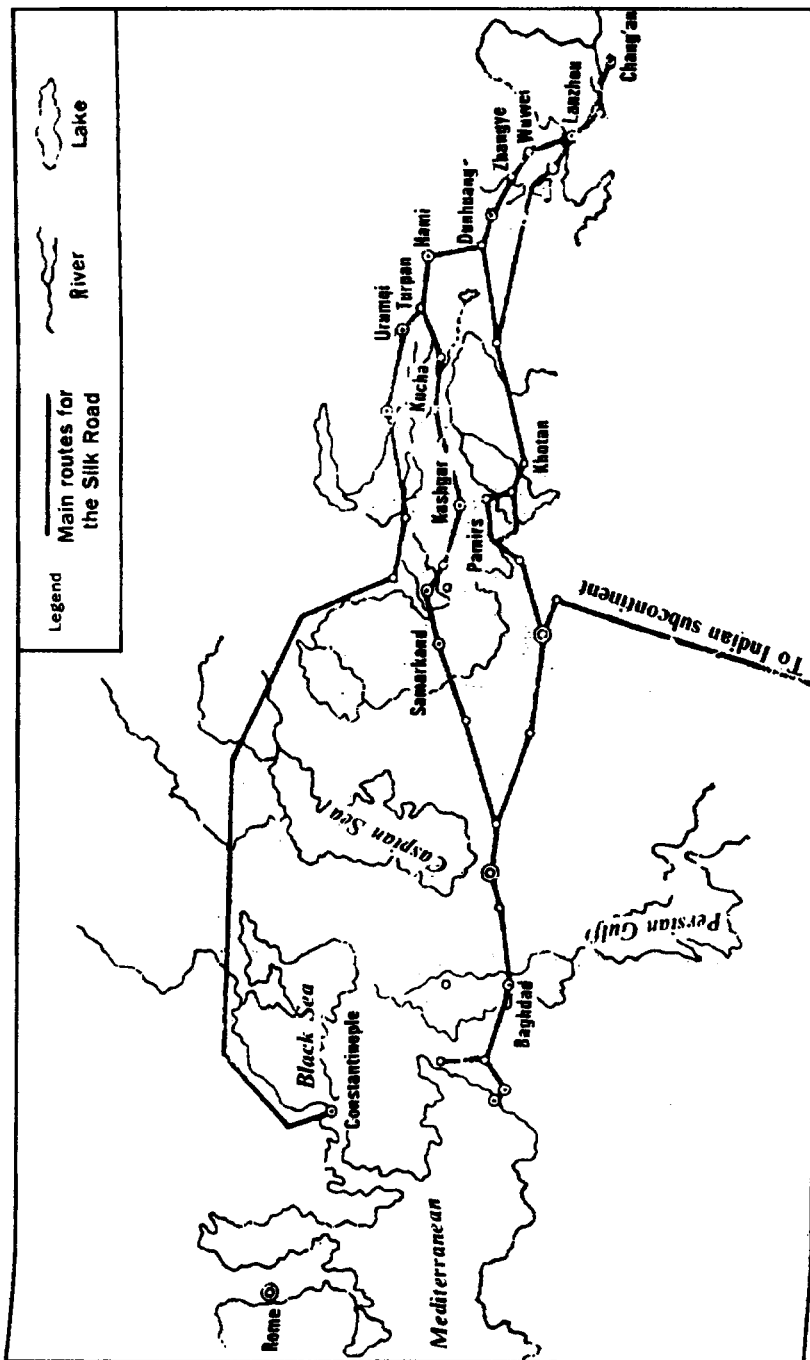
Wang-wu-tian-zhu-guo-zhuan (Record of the Travels to India), γράφτηκε στις αρχές του 8ου αιώνα, από τον Hui Chao, τον γνωστό Κινέζο προσκυνητή στην Ινδία, ο οποίος μάθαινε τα νέα για το Βυζάντιο από εκεί. Το βιβλίο αυτό χάθηκε· μόνο αποσπάσματα σώζονται.

Yiu-yang-za-zu (The Yiu-gang Miscellany), γράφτηκε από τον Duan Cheng-shi, στα 850-860· περιέχει πληροφορίες για βυζαντινά προϊόντα.

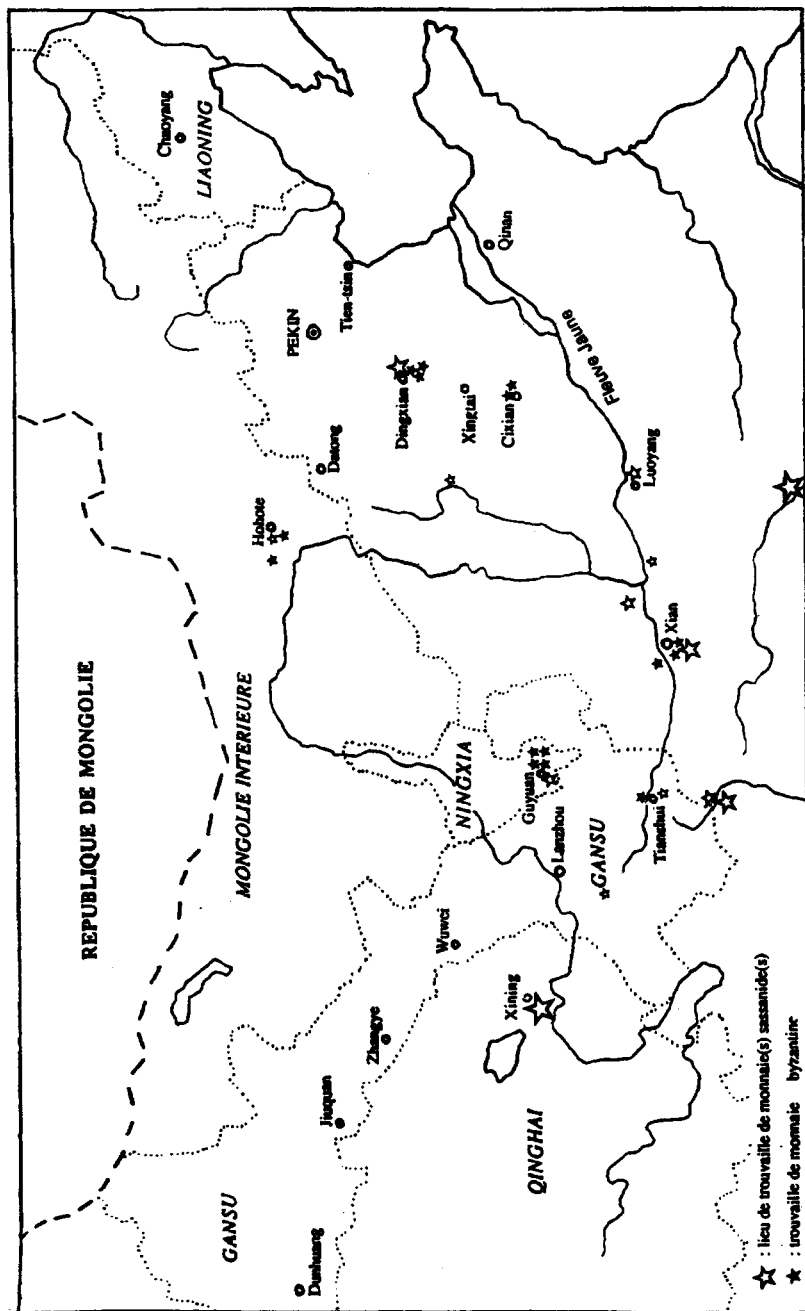
Zi-zhi-tong-jian (Mirror of Universal History), γράφτηκε από τον Si-ma Guang, στα μέσα του 11ου αιώνα· καλύπτει την περίοδο 403 π.Χ.- 959 μ.Χ, και περιέχει καινούριες αναξάρτητες πηγές για άλλους λαούς.

Zhu-fan-zhi (Record of Foreign peoples), γράφτηκε από τον Zhao Ru-kua στα 1225· περιέχει πολύτιμες πηγές για το εμπόριο μεταξύ της Κίνας και δυτικών χωρών.

Tai-ping-yu-lan (Tai-ping Reign-period Imperial Encyclopaedia), γράφτηκε το 983· περιέχει τα κινεζικά βιβλία από την αρχαιότητα ως το 10ο αιώνα.

IV. Οι τρεις δόμοι μεταξύ Κίνας και Βυζαντινής αυτοκρατορίας (Zhang Rong-fang, *The Silk Road*, σ. 45).

V. Θέσεις όπου βρέθηκαν βυζαντινά και περσικά νομίσματα (Thierry-Morrisson, Monnaies Byzantines, σ. 114).

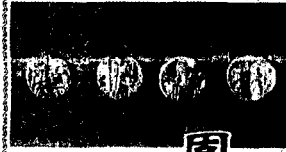
A. Νόμισμα του Λέοντος Α (457-474) που βρέθηκε στην Βικερί, Εσώτ. Μογγολία, το 1975: Kao-gu, 1975, III.

B. 1, 3: Εμπροσθότυπος και οπισθότυπος νομίσματος του Αναστασίου (491-518); 2, 4: Εμπροσθότυπος και οπισθότυπος νομίσματος του Ιουστινού (518-527), που βρέθηκαν στην Cixian, Hebei, το 1979: Wen-wu, 1984, IV.

VI. Μερικά βυζαντινά νομίσματα και μία έκθεση για την τελευταία ανακάλυψη.

本报讯 (特约记者刘长... 最近在今... 1421年的古... 一次出土... 4枚东罗马金... 今由中日... 考古队... 有关专家... 激动不... 已。墓中... 出土的墓... 铭明确... 无疑地... 告诉今... 人:墓主... 是北周... 故政... 勋显赫... 的柱国... 大将军... 大司空... 田弘。

固原北周田弘墓有重大发现

出土四枚一千四百二十一年前东罗马金币

字,其中一枚上面是东罗马皇帝... 列奥一世头像,另一枚上面是... 贾斯丁和贾斯丁尼二人的金... 身像。这4枚金币年代... 约100年。值得注意的是,4... 枚金币中有2枚磨有三孔,有... 两枚磨了四个孔。据专业人... 员推测,这些金币都曾在市... 面上流通过,后被当做装饰... 品穿起来穿在死者身上。

田弘墓中还出土了玉叉、玉... 环、玉镯、玉佩等7件玉器... 除残断、制作精良,是不可... 多得的珍品。而被玻璃珠... 和数百颗玻璃珠的出土,对... 研究波斯玻璃珠的制造... 的史人,有重大意义。此外... 还发现了五六件陶器。墓... 室中出土的陶器,专业人... 员仍推测出4种人物图案。而... 既有与汉又有别致的... 墓室形制在宁夏的北... 周墓中是首次发现。与... 以往发掘的两周墓无... 大不相同的墓。田弘... 墓中无陶器,这种现象... 值得深入研究。

这次考古发掘,由宁夏考... 古所、固原博物馆、北... 大考古系和日本共... 立女子大学联合组队... 完成,我国著名考古... 学家宿白担任总领队... 和顾问。

上图为田弘墓中出土的东... 罗马金币。下图为此... 墓田弘墓发掘工地。

由于田弘墓在历史上曾被... 盗掘。因在本次发掘出土... 文物不多。但几件罕见... 文物的发现足以弥补考... 古人士心中的遗憾。而... 在一枚古墓中一次出土... 4枚东罗马金币。在我... 国首次。据介绍,自本... 世纪以来,我国曾出土... 的东罗马金币(各勿... 斯)有几十枚。仅宁夏... 固原一地就出土了9枚... 固原成为我国出土东... 罗马金币最多的地区... 足见固原在中国文... 化交流史及丝绸之路... 上的重要地位。

这次出土的金币与以往... 出土的有所不同,它们... 比现在人民币一分... 硬币还大,重量不... 到2厘米,重3克... 以上,金币周围均有... 图案和拉丁文

Γ. Έκθεση για βυζαντινά χρυσά νομίσματα που βρέθηκαν στην Guyuan, Ningxia, το 1996: Guangming Daily, Αυγ. 28, 1996.

Δ. Νόμισμα του Ιουστινίου Β (565-578), που βρέθηκε στην Dizhangwan, Shenxi, το 1953: Kaogu Xuebao, 1959, III.

INDEX*

- Άβαροι, 66
Αβδελοί, 66
Άδουλις (Adule), 48, 54, 55, 152, 153, 161
Αίγυπτος, 33, 35, 41, 57, 91, 142, 152, 154, 155, 157
Αιθερία, 152
Αιθιοπία, 48, 54, 55, 56, 60, 61, 62, 148, 149, 153, 155, 157
Αιθίοπες, 127, 129, 140, 144, 151, 152, 154, 163, 167, 168, 169
Αλεξάνδρεια, 34, 48, 91, 125
Αλέξανδρος (Μέγας), 38, 39, 40, 45, 71, 72, 74, 137, 164
Αλτάΐα, 37, 38, 74, 130, 137
Αμμιανός Μαρκελλίνος, 41, 71, 105, 115
Αναγκάστης, 135
Αναστάσιος, 34
Ανατολή, 33, 34, 38, 39, 41, 42, 52, 54, 129, 136, 147, 149, 151, 152, 156, 159, 166, 167, 168
Ανατολή-Δύση, 41, 45, 157, 167
Αντιόχεια, 92, 94, 121, 142
Αξούμ - Αξώμη (Αξωμίτες), 56, 58, 60, 61, 149, 157
Άπω Ανατολή, 42, 46, 52, 148, 164
Άπω Δύση, 34, 46, 148
Αραβες (Αραβία), 41, 45, 58, 60, 64, 82, 85, 91, 92, 93, 95, 142, 143, 145, 149, 151, 153, 154, 155, 156, 157, 160, 165, 167
Αραβική θάλασσα (Arabian Sea), 48, 50
Αράλη, 37, 38, 64, 94
Αράξης, 59
Αρδασίρης Β, 146
Αρέθας, 153
Αριστέας, 38
Αρσακίδες, 140
Αρτάξατα, 59
Ατίλας, 34
Αφρική, 49, 53, 91, 154
Αχαιμενίδες, 140

Βαγδάτη, 123, 124
Βακτρία, 39, 52, 65, 74, 116, 118, 131, 146
Βαλεντίνος, 68, 135
Βαλκανική χερσόνησος (Βαλκάνια), 33, 160
Βαλτική, 124
Βαρβαρία (Βόρεια Σομαλία), 161, 169
Βαρδησάνης, 71
Βελισάριος, 142
Βη(δ)σάδες, 153, 161

* Οι αριθμοί ανταποκρίνονται σ' εκείνους που αναγράφονται στο κάτω μέρος της σελίδας.

- Βηθλεέμ, 42, 77
 Βηρυτός, 144, 145
 Βιργίλιος, 104
 Βόλγας, 61, 83, 137
 Βομβάη, 54
 Βόρειος δρόμος, 37, 64, 83, 88, 94, 99,
 100, 115, 130, 131, 163, 169
 Βόρειες Δυναστείες, 158
 Βόσπορος, 135
 Βουδισμός, 71, 73, 101, 116, 164
 Βραχμαπούτρας, 53
- Γάζα, 121
 Γαλατία, 152
 Γάγγης, 116, 161, 167, 169
 Γάγγης-Βραχμαπούτρας, 159, 161, 169
- Δαμασκός, 91, 142
 Διζάβουλος (Istami), 63, 64, 130, 131, 132
 Διοκλητιανός, 33, 59
 Δούβιος (Dvin), 59, 60
 Δύση, 33, 34, 36, 38, 39, 41, 42, 45, 46, 55,
 56, 58, 75, 83, 103, 109, 110, 129, 131,
 144, 158, 159, 160, 164, 166
 Δυτική Ασία, 121, 155
 Δυτική θάλασσα, 156
 Δυτική Περιοχή, 35, 38, 89, 115, 116, 126,
 141, 165
- Ειρηνικός Ωκεανός, 151
 Εθνικό τείχος (Σινικό), 35
 Ελληνο-ρωμαϊκός κόσμος, 33, 34, 35, 37,
 38, 39, 40, 46, 56, 57, 75, 111, 115, 126,
 140
 Έμεσσα, 91
 Επιφάνιος, 81
 Ερυθρά θάλ., 39, 40, 48, 52, 58, 60, 94,
 125, 148, 149, 151, 152, 154, 156, 157
 Ευδαίμονα Αραβία, 56, 60, 61, 153, 161
 Εύξεινος, 38
 Ευρασία, 136, 138
 Ευρώπη, 44, 46, 58, 77, 103
 Ευτύχιος, 134
- Ευφράτης, 57, 59, 151
 Εφθαλίτες (Λευκοί Ούννοι), 45, 51, 63,
 65, 66, 90, 112, 131, 137, 138, 141, 146,
 147, 148, 152, 166, 167, 169
 Εφραίμ, 78
- Ζεύγμα, 57
 Ζήμαχος, 64, 88, 132, 134
 Ζήνων, 34
 Ζωροαστριανός, 142
- Ημωδός, 52, 115
 Ηράκλειος, 33, 45, 87, 91, 93, 94, 98, 99,
 135, 142, 157
 Ηράκλειος - Κωνσταντίνος, 98, 99
 Ηρόδοτος, 38, 56, 59
 Ηρωδιανός, 135
 Ήλεκτρο, 124, 126
- Θαλάσσιος δρόμος, 37, 39, 41, 53, 57, 60,
 61, 63, 133, 140, 146, 148, 150, 154,
 159, 163, 164, 168, 169
 Θεοδόσιος Β', 98, 99
 Θεοδοσιούπολη, 59, 60
 Θεόδωρος, 93
 Θεοφύλακτος Σιμοκάττης, 42, 47, 64, 65,
 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 82, 136,
 140, 164
 Θεοφάνης Βυζάντιος, 42, 47, 56, 107, 111,
 112, 113, 114, 118, 119, 166
 Θήβα, 110
 Θηβαίος σχολαστικός, 118, 153
 Θίναι (Thinae), 37, 40, 49, 52, 53, 66, 69,
 75, 115
 Θιβέτ, 52, 108
- Ιαμάσπη, 146
 Ιαξάρτης, 38, 39, 137
 Ιβηρία, 59, 142
 Ιερομιάκας (Yarmuk), 91
 Ιερουσαλήμ, 142
 Ιλλυρία, 124
 Ιμαλία, 52

- Ινδία, 41, 46, 47, 48, 49, 52, 57, 61, 73, 83,
 101, 104, 107, 113, 114, 123, 124, 127,
 136, 137, 140, 146, 149, 150, 152, 153,
 157, 158, 159, 161, 165, 168
 Ινδία-Κεϋλάνη, 160
 Ινδικός Καύκασος, 52, 119
 Ινδικός Ωκεανός, 49, 60, 151, 157
 Ινδοκίνα, 35, 39, 40, 50, 148
 Ινδονησία, 53, 151, 159, 167
 Ινδονήσιοι, 101, 159
 Ιουστινιανός Α΄, 39, 44, 45, 50, 61, 62, 87,
 97, 98, 112, 113, 144, 149, 153, 156,
 163, 165
 Ιουστίνος Α΄, 44, 48, 60, 62, 98, 119
 Ιουστίνος Β΄, 98, 113, 132, 136, 143
 Ιπποκράτης, 121
 Ιράκ, 124, 151
 Ισδιγέρδης Β΄, 146, 147
 Ισδιγέρδης Γ΄, 146
 Ισλάμ, 151
 Ιράν, 38, 85, 137, 140
 Ιρανικό οροπέδιο, 142

 Καβάδης, 69, 70, 142, 143, 144, 145, 146,
 147
 Καθολική Εκκλησία, 44
 Καλλίνικο, 59
 Καμπότζη, 114, 116
 Καντώνα, 53, 54, 156, 159, 160
 Κασπία, 37, 38, 64, 94, 131, 135, 139
 Καττίγαρα, 40, 53
 Καύκασος, 64, 83, 88, 131, 139, 142
 Κεντρική Ασία, 35, 38, 39, 45, 47, 51, 52,
 55, 63, 65, 66, 69, 70, 72, 73, 82, 83, 84,
 85, 86, 88, 95, 99, 102, 116, 118, 122,
 125, 130, 134, 136, 137, 138, 140, 141,
 147, 164, 165, 167, 168
 Κεντρικός (Χερσαίος) δρόμος (δρόμος
 του μεταξιού), 37, 38, 39, 61, 102, 130,
 131, 133, 140, 141, 146, 151, 155, 164,
 167, 168, 169
 Κεϋλάνη (Κεϋλανέζοι), 40, 48, 52, 54, 55,
 60, 61, 63, 100, 101, 102, 115, 118, 119,
 129, 144, 148, 149, 150, 151, 152, 153,
 154, 155, 156, 157, 158, 159, 163, 167,
 168, 169
 Κιργιζία (Kirghiz), 82, 139
 Κλύμα, 152, 153, 154, 169
 Κόκκινη Γη, 150
 Κομμερκιάριοι, 62, 144, 145
 Κομφουκιανισμός, 71
 Κοράλι, 124, 125
 Κορδώσης, 43
 Κόρινθος, 110
 Κοσμάς (Ινδικοπλευστής), 39, 42, 47, 48,
 49, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 60, 63, 74,
 100, 104, 118, 119, 129, 147, 149, 151,
 152, 153, 154, 157, 159, 163
 Κουσάνα, 57, 136, 137, 141, 166
 Κρήτη, 123
 Κριμαία, 63, 135, 139
 Κτησίας, 37
 Κύπρος, 81, 123
 Κωνσταντίνα, 81
 Κωνσταντίνος (Μέγας), 33
 Κωνσταντίνος Ε, 97, 99
 Κωνσταντινούπολη, 33, 34, 36, 42, 58, 63,
 64, 77, 79, 85, 86, 88, 89, 92, 120, 132,
 136
 Κωφήνας (ποταμός), 88

 Λέων Α΄, 34, 97, 98, 148
 Λίθινος πύργος, 39

 Μάης Τιτιανός, 39
 Μαλαϊκή χερσόνησος, 50, 53, 150, 151,
 155, 167
 Μαλαισία, 151
 Μαλαισιανοί, 159
 Μαλέ (Μαλαβάρ), 54, 55
 Μανιάχ, 63, 64, 131, 132, 133, 164
 Μαρκιανός (αυτοκράτορας), 34
 Μαρκιανός Ηράκλειας, 35, 41, 52, 53
 Μάρκο Πόλο, 74
 Μάρκος Αυρηήλιος, 105
 Μαρμαρά (θάλασσα), 38

- Μαύρη θάλασσα, 63, 136
 Μαυρίκιος, 45, 66, 67, 68, 91, 97, 98, 135, 142, 164
 Μεγάλη Σκυθία, 82
 Μεγάλο Fu-lin, 85
 Μέκκα, 161
 Μεκόγκ, 40
 Μένανδρος (Προτύκτορας), 47, 63, 131, 132, 133, 168
 Μέση Ανατολή, 91
 Μεσόγειος (Mediterranean), 33, 34, 38, 39, 48, 56, 81, 85, 99, 121, 124, 125
 Μεσοποταμία, 142, 148, 149, 156, 161
 Μετάξι, 39, 40, 47, 49, 52, 54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 102, 109, 110, 112, 118, 119, 132, 133, 134, 137, 144, 145, 156, 160, 163, 164, 166, 168, 169
 Μήδια, 145
 Μηδική εσθήτα, 59, 144
 Μήδοι, 63
 Μιθιδράτης Β´, 140
 Μικρά Ασία, 33, 35, 123, 160
 Μικρό Fu-lin, 85, 86
 Μογγόλοι, 44
 Μογγολία, 130, 139, 145, 146, 147
 Μογγολία Εσωτερική, 97, 98
 Μουκρί, 66
 Μωϋσής (Χωρηνής), 71, 115

 Ναρσής, 59, 154
 Νεστοριανοί, 117, 118, 119, 121, 122
 Νηνεύι, 91
 Νίσιβη, 59, 143
 Νότιες Δυναστείες, 45, 81, 158
 Νότια θάλασσα, 150, 156, 160

 Ομηρίτες, 54, 56, 60, 61, 152, 157
 Ογώρ (Ουιγούροι), 66, 83
 Ορμήσδας Α´, 146
 Ούννοι, 38, 73
 Ούννια, 51
 Ουράλης, 83

 Παλαιστίνη, 33, 85
 Παλλάδιος, 153
 Πάρθοι (Παρθία), 57, 109, 110, 141, 145, 155
 Παρθική δυναστεία, 154
 Παύλος (Κίλικας), 135
 Πανσανίας, 105, 111
 Περσία (Πέρσες), 41, 45, 47, 50, 51, 54, 55, 56, 58, 59, 60, 62, 63, 64, 65, 66, 82, 83, 87, 90, 91, 93, 94, 99, 103, 119, 123, 131, 133, 135, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 149, 151, 152, 154, 155, 156, 157, 163, 166, 167, 169
 Περσικός Κόλπος, 39, 48, 49, 50, 55, 76, 125, 148, 149, 150, 151, 154, 156, 167
 Περώξης, 146
 Πέτρος Βαρσύμης, 62
 Πλίνιος, 51, 52, 104, 115, 124
 Πόλις (βλ. Κων/λη), 42, 77
 Προκόννησος, 38
 Προκόπιος, 42, 47, 53, 56, 59, 60, 62, 107, 111, 113, 114, 117, 119, 144, 166
 Πτολεμαίος, 40, 52, 53, 54, 69, 116

 Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, 33, 35, 36, 39, 40, 44, 50, 57, 60, 75, 76, 123, 129
 Ρωμαίοι, 78, 164
 Ρώμη, 58, 78, 110, 143, 148
 Ρωμύλος Αυγουστίλος, 33
 Ρογήρος (Νορμανδός), 110

 Σαμαρκάνδη, 99, 122, 123, 136, 138, 139
 Σαπώρης Β´, 146, 154
 Σασσανίδες, 45, 135
 Σελεδιβα (βλ. Ταπροβάνη, Κεϋλάνη), 49
 Σελεύκεια, 34, 57
 Σελτζούκοι Τούρκοι, 96
 Σήρα, 52
 Σηρ, 69
 Σήρες, 37, 51, 52, 66, 69, 71, 75, 113, 114, 115, 163
 Σηρική, 52, 53, 59

- Σηρίνδα (Serinda), 111, 112, 113, 114, 116, 117, 119
 Σηροτροφία, 104, 107, 109, 111, 117
 Σιδών, 125
 Σικελία, 110, 124
 Σιναΐτική χερσόνησος, 48
 Σκύθες, 51, 52, 132
 Σοβιετική ένωση, 37
 Σογδαΐτες (Σογδιανοί), 63, 64, 129, 130, 132, 133, 134, 136, 137, 138, 139, 144, 147, 148, 163, 164, 166, 167, 169
 Σογδιανή, 52, 71, 74, 80, 99, 114, 131, 137, 146
 Σοκότρα, 155
 Σουανία, 88
 Στόραξ, 123, 166
 Στράβωνας, 104
 Συρία, 33, 35, 77, 80, 85, 86, 92, 121, 123, 141, 142
 Σώπατρος, 48, 100, 149, 153, 157

 Ταγμά, 133
 Ταΐσάν, 67, 70
 Τάλας (ποταμός), 86
 Ταπτροβάνη (βλ. Κεϊλάνη, Σελεδίβα), 49, 50, 52, 115
 Ταρίμ, 35, 38, 73, 101, 116, 161, 169
 Ταρχάν, 133
 Ταυγάστ (Ταυγάς), 37, 66, 67, 68, 70, 71, 72, 73, 74, 164
 Τζίνιστα (Τζίνιτζα), 37, 49, 50, 51, 52, 55, 75, 151, 163
 Τζουγκαρία, 37
 Τιβέριος, 64, 135
 Τίγρης, 156
 Τουρκεσταν, 38, 39
 Τούρκοι, 38, 45, 63, 64, 65, 66, 68, 70, 77, 82, 85, 87, 89, 90, 91, 93, 113, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 138, 140, 144, 147, 148, 163, 164, 166, 167, 169
 Τούρξανθος, 64, 135, 166
 Τοχαρεσταν, 85, 101, 126, 144
 Τραϊανός, 148
 Τρυπανισμός, 121
 Τύρος, 125, 144, 145

 Υεμένη, 149, 152, 154, 155

 Φράγκοι, 77
 Φωκάς, 90, 91, 98, 99, 142

 Χάξαροι, 90-91, 135
 Χοσρόης Β΄, 91, 142, 145, 146
 Χοσρόης (Anosharvan), 141, 142, 144, 146
 Χουβδάν (Khudban), 71, 72
 Χρυσή νήσος, 53
 Χωρασάν (Khorasan), 82, 92, 94, 146

 Ωξος, 38, 65, 82, 85, 94, 131, 133, 137, 138, 152

 Abasgia, 133
 Abila, 153
 Abraha, 161
 Abu-Ubaydah, 92
 Aden, 50, 149, 151
 A-die, 66
 Afghanistan, 92
 Ajnadaya, 91
 A-lan (Αλανοί), 83
 Al-Mada'in (Κτησιφών), 156
 Al-Ubullah (Απόλλογος), 156
 An-hsi (Πάρθοι), 57, 76, 123, 155
 Annam, 116, 159
 An-no-pan-to, 138
 Antoninus, 153
 An-tun (Μάρκος Αυρήλιος Αντωνίνος), 40
 Aristotle, 143
 Assam (Ασσάμ), 41, 50, 53, 153, 161, 169
 Astana, 97
 Aurel Stein, 108, 113
 Azon, 38

 Bab-el-Mandeb, 49, 60, 149, 151, 154, 167

Bahram E, 154
 Balkash, 37
 Ban ch'ao, 39
 Barbaricon, 57
 Barygaza (Bharoch), 57, 152
 Beauvais C., 110
 Beazley, 50
 Bei ju, 82, 88, 89, 94, 99
 Beikal, 130
 Bei-ru-jiu-li (Baskirs), 83, 135
 Ben-cao-gang-mu, 124
 Berenice, 40
 Blemmyes, 152
 Blochet, 43
 Boodberg, 70, 72
 Boulnois, 43
 Bretchneider, 43
 Brownstone, 43
 Bukhara, 114, 136, 146
 Burma, 40, 161, 169

 Cen Zhang-mian, 43, 72
 Ch'ang-an, 38, 71, 72, 77, 86, 94
 Chang Jun, 150
 Charchan, 109
 Chavannes, 43, 77, 136
 Chen, 36, 65, 67, 68
 Chen Zhi-qiang, 44
 Chin, 35, 49, 67, 69
 Chin Lun, 40
 Chin Ming-ho (γιατρός), 122
 Chwostow, 100, 157
 Chu (ποταμός), 38, 139
 Cinasthan(a), Cinistan, 49, 115
 Cochín-Kίνα, 50, 51, 148
 Coedès, 42
 Ctesiphon, 143
 Cystn, 115

 Dasina, 76
 Di-ye-ja (Ti-yeh-ka), 95, 124
 Diabul, 154
 Dizhang Wan, 98

Du Huan, 86
 Duan Cheng-shi, 122
 Dunhuang, 38, 130, 137, 139

 Eddins, 43
 Enqu (Ugurs), 135

 Fa Xian, 150, 158
 Farhanah, 92
 Feng Cheng-jun, 43, 66
 Fertile Crescent, 144
 Finlay, 136, 156
 Frank, 43
 Fromo, 78
 Fu-jian, 35
 Fu-lan, 77
 Fu-lin, 35, 42, 43, 44, 76, 77, 78, 79, 80, 81,
 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 92, 95,
 119, 120, 122, 123, 124, 125, 126, 136,
 140, 164, 165, 166
 Fu-lu-ni, 80, 164
 Fu-nan (Καμπότζη), 123, 126, 150
 Fu-wen-hun (Βούλγαροι), 83, 135

 Gandhara, 146
 Gaochang, 97
 Gao Xian-Zhi, 86
 Gao-Zong (αυτοκράτορας), 122
 Gibbon, 106, 119
 Gobi, 37, 82, 130
 Guang-dong, 35, 146, 155
 Guang-xi, 35
 Guardafui (Αρώματα), 49
 Gupta, 116
 Guyuan, 97

 Hai-hsi-kuo, 76
 Han, 35, 36, 38, 41, 44, 64, 69, 70, 71, 73,
 88, 117, 129, 141, 151, 156, 164
 Hebei, 99, 145, 146, 147
 Henan, 145
 Hindu Kush, 152
 Hirth, 42, 68, 77, 88

- Hou-han-shu, 40, 124
 Hourani, 155
 Hrom, 78
 Huang-he (Κίτρινος ποταμός), 35, 37, 64, 67, 68
 Huang-zhi, 40
 Hudson, 43, 151
 Hui Chao, 85, 86, 156
- Ia-pan, 67
 Ibh Balkhi, 143
 Ibn-Rustah, 156
 Ili (ποταμός), 38, 130
- Jabgu (Yabhu), 130
 Jacquet, 43, 77
 Jenasdan, 115
 Jiao-zhi, 40
 Jin, 36, 41, 116, 124, 155, 158
 Jin-shu, 125
 Jiu-mo-ro-shi (Kumarajiva), 158
 Jiu-tang-shu, 90, 120, 122, 123, 125, 126, 127
 [Ju] Wen-tai, 122
 Juan-juan, 45, 66, 130, 131, 133, 138
- Kabul, 99, 152
 Kansu, 38, 56, 89, 98, 99, 100, 102, 148
 Kan Ying, 39, 76
 Kang Tai, 150
 Kao Wei, 73
 Kapisa, 131
 Kaproth, 70
 Karachar, 130
 Kashgaria, 38, 99, 116, 146
 Kashmirs, 52, 82
 Kawabarba, 688
 Kedah, 150
 Kertch, 135
 Khalid, 92
 Khotan, 80, 97, 107, 108, 109, 113, 114, 116, 143, 146
 Ki-tzi-ni (Ghazni), 123
- Kun-lun, 129, 148, 151, 156, 159, 160, 167, 169
 Kushania, 136
 Kushanic, 136
- Laufer, 43, 81
 Li Guang-li (Κινέζος στρατηγός), 39
 Li-kan (Li-xuan), 34, 39, 141
 Li Tai-bai, 127
 Liang, 36, 81, 160
 Liang-shu, 123, 160
 Liang-si-gong-ji, 81
 Liu-song-shu, 41, 158
 Lo-yang, 80, 81
 Lo-yang-jia-lan-zhi, 880
 Lop-nor, 139
- Mahacinasthana, 49
 Malabar, 106, 150, 157
 Malaya, 150, 151
 Maurya, 40
 Merbok (ποταμός), 150
 Merv (Μαργιανή Αντιόχεια), 56, 137, 139, 166
 Miller, 43
 Ming, 96, 150
 Ming-shi, 43
 Mc Crindle, 49
 Mo-ie, 92
 Montfaucon, 49
 Morrisson, 43, 96
 Mu (βασιλιάς), 37
- Na-za, 108
 Nanjing, 36, 41, 139, 149, 155
 Nam-qi-shu, 160
 Needham, 43, 49
 Ning Xia, 97, 99
- Obolensky, 87
 Oc-Eo, 40
 Orkhon, 130
 Osrhoene, 57

- Pahlavi (Παχλοβί), 49, 788
 Palmyra, 57
 Pamirs, 38, 56, 80, 139
 Pauthier, 43, 49, 72, 77
 Pazyryk, 37
 Pelliot, 43, 68, 78
 Penany, 151
 Phasis, 133
 Pomponius Mela, 51, 52
 Po-si (Persia), 154, 155
 po-to-li, 90, 93, 94, 165
 Pu-lan, 79, 164
 Pu-lin, 79
 Pu-tao-cheng, 139

 Qi (Νότιοι), 36, 160
 Qi (Βόρειοι), 36, 64, 67, 73, 134
 Qi Si-he, 43
 Qian-feng, 124
 Qian-liang-shu, 79
 Qiu chu-ji, 70
 Qinghai - Θυβέτ, 35
 Qinghai, 79, 89, 145, 146
 Quilon, 150

 Rekam, 34
 Richthofen, 113
 Rum, 78, 123

 Shan (Συγία), 86, 145, 146
 Shenxi, 98, 99, 145, 146
 Shi-wan-nian, 139
 Shi-zu, 125
 Shiratori, 42, 68, 78, 80
 Shu, 36
 Si-chuan, 116, 117, 118, 139
 Sin, 49
 Si-tiao, 154
 So-pao, 142
 Song (Νότιοι), 36
 Sui, 36, 45, 65, 67, 82, 83, 86, 87, 88, 89,
 129, 135, 138, 141, 148, 150, 168
 Sui-shu, 82, 88, 102, 123

 Tabari, 156
 Ta-chin, 34, 35, 39, 40, 41, 42, 44, 57, 76,
 77, 79, 80, 81, 85, 86, 103, 119, 122,
 123, 124, 125, 145, 164, 165, 166
 Ta-göei, 68
 Ta-Han, 70, 146
 Ta-ju, 95
 Ta-shi (Αρσβεζ), 85, 87, 92, 93
 Ta-tong, 138
 Ta-khan, 69
 Ta-wan (Ferghana), 39
 Ta-yue-chi (Κουσόνα), 125
 Tai-ping-yu-lan, 79
 Tai Shang, 70
 Tai-zong (Tai-tsung), 90, 92, 93, 126
 Tai-yue, 69
 Tai-zu, 138
 Tang, 36, 41, 45, 68, 81, 85, 86, 90, 91,
 92, 94, 108, 117, 122, 127, 131, 134,
 135, 139, 141, 150, 151, 158, 164,
 165, 168
 Tao-hua-shi, 70
 Tang-kia, 68
 Tashkurgan, 39, 99
 Tardou (Χαράνος), 66, 68, 135
 Taspar, 65
 Themistocles, 45
 Thierry, 43, 96, 101
 Tiao-chin, 76
 Tian-chu (Ινδία), 41, 88
 Tian-jian, 81
 Tianshui, 98
 Tian-shan, 38, 74, 94, 139
 To-pa, 36, 68, 69, 70, 164
 Tölös, 66
 Tong-king (Annam), 41, 57, 154, 159
 Trebizond, 133
 Tu-huo-lo, 95
 Tu-men (Burmin), 130, 134, 138
 Tu-yu-hun, 89
 Turfan, 122, 139

 Ujain, 152

- Uman, 156
 Urumqi, 37

 Warmington, 43, 53, 157
 Wei (Βόρειοι), 36, 64, 69, 79, 138
 Wei (Δυτικοί), 36, 64, 133, 134
 Wei (Ανατολικοί), 36
 Wei-liao, 76, 124, 126
 Wei-shu, 43, 79, 80
 Wolska, 49
 Wu (αυτοκράτορας), 140
 Wu-sun, 130

 Xi'an, 71, 77, 81, 125
 Xia Nai, 43, 96
 Xi-yu-tu-zhi, 89
 Xinjiang, 35, 89, 97, 99, 145, 146
 Xing-yuan, 79
 Xin-tang-shu, 108, 109, 121, 139
 Xing-yuan, 79
 Xuan Zhuang, 83, 107, 158
 Xuan-zong (αυτοκράτορας), 122

 Υα-τα (Εφθαλίτες), 80
 Yang Tai-zhen, 127
 Yangtze (ποταμός), 35, 36, 67, 68, 139
 Yang-ti, 88, 89, 90, 150, 165

 Yarkhoto, 97
 Yavana, 76
 Yezdegerd, 92
 Yi Jing (I Tsing), 116
 Yi-wu (Hami), 82, 89, 94, 139
 Yong-chang, 117
 You-yang-za-zu, 122
 Yule, 42, 50, 77, 113
 Yumenguan (Jade Gate), 38
 Yunnan, 115
 Yunnan-Burma-Assam, 116, 118, 119, 166,
 168

 Zhang-gui, 79
 Zhang Qian, 39, 116, 118
 Zhang Xing-lang, 42, 72
 Zhang-ye (Lan Zhou), 130, 139
 Zhang Yue, 81
 Zheng-guan, 83, 90
 Zhong-chin-guo, 76
 Zhou (Βόρειοι), 36, 64, 65, 67, 73, 100,
 134, 135
 Zhou-shu, 134, 138
 Zi-zhi-tong-jian, 122
 Zoroaster, 137
 Zoroasterian ethics, 143

ΜΕΓΑΣ ΚΑΙ ΜΑΗΑΡΑΓΑ ΣΤΑ ΔΙΓΛΩΣΣΑ ΕΛΛΗΝΟΙΝΔΙΚΑ ΝΟΜΙΣΜΑΤΑ*

Όταν ο Εϋκρατίδης, βασιλιάς τῆς Βακτρίας (περ. 171 π.Χ. καί ὕστερα), υἱοθέτησε τό ἐπίθετο μέγας στά νομίσματά του (βασιλέως μεγάλου Εϋκρατίδου), ἀσφαλῶς σέ μιά δεδομένη στιγμή στρατιωτικῶν ἐπιτυχιῶν κατά τῶν ἀντιπάλων του Εϋθυδημιδῶν, κανεῖς ἀπό τούς ὑπόλοιπους σύγχρονους ἢ σχεδόν σύγχρονους βασιλεῖς δέν τόν ἀκολούθησε. Ὅλοι τους χρησιμοποίησαν ἄλλα ἐπίθετα πού θεώρησαν ὅτι ἄρμοζαν στήν περίπτωση. Ἀντίθετα, στίς Ἰνδικές ἐπιγραφές τῶν βασιλέων ἐκείνων πού ἔκοψαν δίγλωσσα νομίσματα (μέ ἑλληνική καί Ἰνδική ἐπιγραφή), οἱ πάντες υἱοθέτησαν τό Ἰνδικό ἀντίστοιχο τοῦ βασιλέως μεγάλου, δηλ. τό maharaja, τοῦ Εϋκρατίδη, χωρίς νά ὑπάρχει, βεβαίως, στήν ἑλληνική ἐπιγραφή τό ἐπίθετο μέγας.

Φαίνεται, λοιπόν, ὅτι ἡ ἐπιγραφή βασιλέως μεγάλου εἶχε κάποια ἰδιαιτέρη σημασία μόνο γιά τούς Ἰνδικούς πληθυσμούς. Οἱ ἑλληνικοί πληθυσμοί ἀδιαφοροῦσαν, γιά τόν τίτλο, ἡ ἀκόμη χειρότερα μπορεῖ νά τόν συνέδεαν μέ τόν Πέρση Μεγάλο βασιλιά. Πρέπει, προφανῶς, ἡ λ. μεγάλου, στά νομίσματα τοῦ Εϋκρατίδη, νά ἐκληφθεῖ ὡς ἐπίθετο (μέ τή σημασία τοῦ σπουδαίου, τρανοῦ) καί νά ἐνταχθεῖ στή χρονική ἐκείνη στιγμή τοῦ ἐμφύλιου πού ὄλοι οἱ βασιλεῖς υἱοθετοῦσαν διάφορα ἐπίθετα γιά προπαγανδιστικούς λόγους (Σωτήρ, Νικηφόρος, Δίκαιος κ.λπ.). Τοῦτο ἐνισχύεται ἀπό τήν ἐμφάνιση, στήν ἑλληνική ἐπιγραφή δίγλωσσων νομισμάτων μεταγενέστερων βασιλέων, τοῦ ἐπιθέτου μέγας, πού στήν ἀντίστοιχη Ἰνδική μεταφράζεται ὡς Mahatasa καί συνυπάρχει μέ τό maharaja. Ὁ Εϋκρατίδης ἔκανε χρήση, στήν ἀρχή, τοῦ Mahatasa, ἀλλά σχεδόν ἀμέσως κατέληξε στό μονολεκτικό maha-raja, πού θεώρησε, καθῶς φαίνεται, πιό ἀποτελεσματικό.

Δέν εἶναι βέβαιο ποιός ἀπό τούς βασιλεῖς τῆς Βακτρίας υἱοθέτησε πρῶτος τήν ἀναγραφή τῶν ἐπιθέτων στίς ἐπιγραφές τῶν νομισμάτων, δηλ. ἂν ἦταν ὁ Ἀντίμαχος Α ἢ ὁ Ἀγαθοκλής, ἀλλά ὁ Εϋκρατίδης πρέπει νά ἀκολούθησε ὄχι ὕστερα ἀπό μεγάλο χρονικό διάστημα.

Μ. Σ. Κορδῶσης

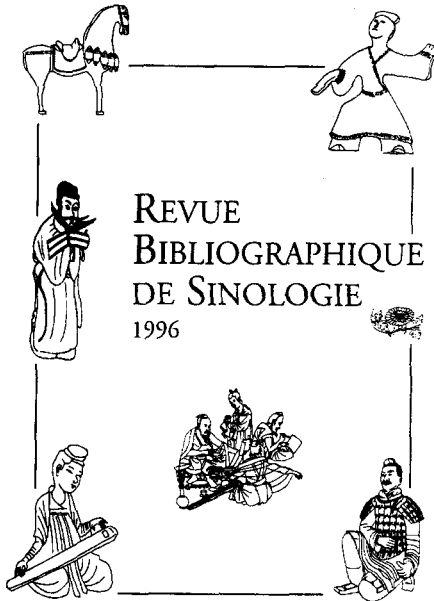
* Συμπλήρωση στό ἄρθρο Μ. Κορδῶση, Διαφορές στίς ἑλληνικές καί Ἰνδικές ἐπιγραφές τῶν δίγλωσσων Ἰνδοελληνικῶν νομισμάτων: *Βασιλεύς μέγας καί Maharaja*: Δωδώνη 21, 1 (1992) 65 κ.έ.

REVUE BIBLIOGRAPHIQUE DE SINOLOGIE, 1996. (Éditions de l' École des Hautes Études en Sciences Sociales), Paris 1996.

Ύστερα από τήν έκδοση 13 τόμων τής νέας σειρας, κυκλοφόρησε ο τόμος του 1996 (σελ. XXIV + 522), που καλύπτει τούς τομείς: 1) *Bibliographie*, 2) *Histoire et Sciences Sociales*, 3) *Musique*, 4) *Linguistique*, 5) *Litterature*, 6) *Philosophie et Religions* 7) *Sciences et Techniques*. Όλοι οι τομείς, εκτός από τόν πρώτο (Βιβλιογραφία), χωρίζονται κατά χρονικές περιόδους, μέ βάση τίς κινεζικές δυναστείες, ανάλογα μέ τήν ύλη που περιλαμβάνει κάθε τομέας και μέ τίς ιδιαιτερότητες που έχει (έτσι, ο τομέας *Γλώσσα* περιλαμβάνει: *Ιστορία τής γλώσσας*, *Σύγχρονη γλώσσα* και *Μελέτες διαλεκτολογικές*, ενώ ο τομέας *Μουσική* δέν περιλαμβάνει όλες τίς περιόδους). Στούς μεγάλους τομείς, κάθε χρονική περίοδος μπορεί νά χωρίζεται κατά θέματα (π.χ., *Ιστορία-Οικονομία-Κοινωνία κ.λπ.* ή *Επιγραφική, Καλλιγραφία, Βουδιστική τέχνη κ.λπ.*). Στο τέλος κάθε, σχεδόν, τομέως, δημοσιεύονται από έρευνητές ένα ή περισσότερα άρθρα, είτε καθαρά επιστημονικά είτε ενημερωτικά για τίς συνολικές σπουδές (Συνέδρια, Κέντρα Σπουδών κ.λπ.). Ο τόμος τελειώνει μέ Πίνακες συνεργατών, συγγραφέων και δρων-κυρίων ονομάτων.

Πρόκειται για έπιμελημένη έκδοση, που γίνεται άρκετά ζεστή, μέ τήν παράθεση μπροστά από κάθε τομέα, σέ ειδική σελίδα, καθώς και από κάθε θέμα, στην άρχή τής σελίδας, εικόνων-σκίτσων (σάν μινιατούρες). Η προσφορά τής Σινολογικής βιβλιογραφίας είναι μεγάλη, δεδομένου ότι αναγράφεται όχι μόνο ο τίτλος του βιβλίου (ή άρθρου), αλλά παρέχεται και μικρή (ή μεγαλύτερη) ενημερωτική περίληψη. Παραθέτουμε άπόσπασμα από τόν πρόλογο του τόμου:

«This year another innovation has been introduced: we wish to offer a better coverage of the numerous scholarly journals that make up the growing fringe of sinological research. By going through the main Chinese periodicals with greater care than in the past, we have tentatively placed short notices at the head of the subdivisions of the chapters intended to guide the reader in the current bibliographical production. Limited in the present volume to social sciences and archaeology, this experiment shall be further expanded as much as possible in the coming issues. Our hope is that we shall be able to provide the reader with a quick information and help him to find his way into a number of topics now widely debated»

**ΜΝΗΜΗ
ΘΑΝΑΣΗ ΠΑΠΑΖΩΤΟΥ
1951-1996**

† ΘΑΝΑΣΗΣ ΠΑΠΑΖΩΤΟΣ
1951-1996

Στις 20 Νοεμβρίου 1996 έσβησε, ύστερα από μακρόχρονη αντίσταση στο θάνατο, ο βυζαντινολόγος Θανάσης Παπαζώτος. Ο Θανάσης Παπαζώτος υπήρξε από τους πίο ταλαντούχους νέους αρχαιολόγους με πολύπλευρη δραστηριότητα, συγγραφικό έργο και ευαίσθητο τάλαντο δημιουργού στις εικαστικές τέχνες. Υπήρξε μέλος της Συντακτικής Επιτροπής του περιοδικού *Ιστοριογεωγραφικά*, τό όποιο τροφοδοτούσε συνεχώς με πρωτότυπα δημοσιεύματα. Τό περιοδικό έχασε έναν πολύτιμο συνεργάτη και σύμβουλο.

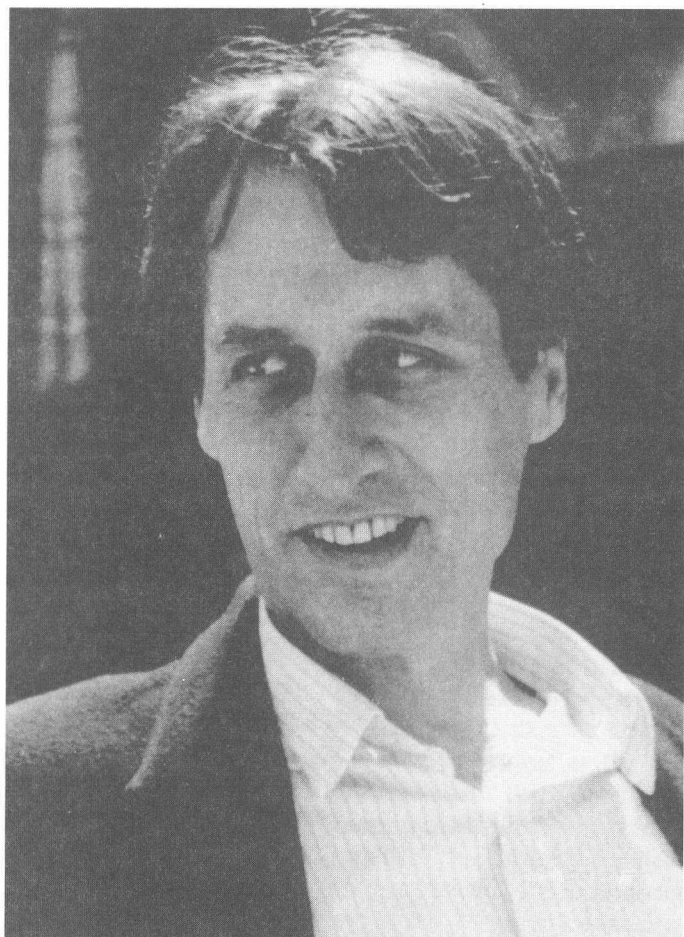
Δημοσιεύουμε έδω (με ορισμένες διορθώσεις και συμπληρώσεις) κείμενο του Β. Κατσαρού, μέλους της Συντακτικής Έπιτροπής του περιοδικού, πού εκφωνήθηκε στή Μέρα Τιμής και Μνήμης πού όργάνωσε τό Πνευματικό Κέντρο της Κοινότητας Άγιου Άθανασίου Δράμας (της γενέτειρας του Θανάση Παπαζώτου), με τή συμπλήρωση ενός χρόνου από τό θάνατο του νεότατου αρχαιολόγου. Όσοι τόν γνώρισαν θά τόν θυμούνται πάντα με μιά πικρή μελαγχολική σκέψη για τόν άδικο και πρόωρο χαμό του.

Η μνήμη του, μνήμη των άθανάτων.

Έκδηλώσεις πού τιμούν τους πνευματικούς ανθρώπους πού άνέδειξε ό τόπος, στοχεύουν στο να ξαναφέρουμε στή μνήμη αυτούς πού ξεπέρασαν τά όρια του δικού τους περιβάλλοντος και ξεχώρισαν μέσα σ' ένα ευρύτερο πλαίσιο ή κύκλο ανθρώπων πού εκτίμησε τήν προσφορά και τή δράση τους, ώστε ή ανάγκη να τους ανακαλέι, είτε στήν άτομική είτε στή συλλογική μνήμη, δέν είναι απλώς μιά ανάγκη κοινωνικής εκδήλωσης, αλλά εκδήλωση αγάπης.

Γι' αυτό ή εκδήλωση του Πολιτιστικού Συλλόγου της γενέτειρας του Θανάση Παπαζώτου έχει ένα χαρακτήρα συγκινησιακό, επειδή ένα «παιδί του τόπου», ό Θανάσης Παπαζώτος, τιμάται μεταθανάτια από τους «άνθρώπους του τόπου» του. Δέν ξέρω αν και πόσο ό ίδιος θά αποζητούσε μιά τέτοια τιμή. Είμαι ώστόσο βέβαιος ότι αν κάπου κυκλοφορεί σαν άγερας ανάμεσά μας θά συγκατανεύει στο γεγονός ότι άνταμώνουν σ' αυτή τήν αίθουσα συγγενείς, φίλοι, γνωστοί, χωριανοί, παλαιότεροι και νεότεροι: για να τόν ξαναφέρουν στή μνήμη όσοι τόν γνώρισαν και για να μάθουν οι νεότεροι πώς «άνεβαίνουν λίγο ψηλότερα» δυνάμεις πού άνέδειξαν οι ρίζες αυτού του τόπου.

Ό ρόλος των όμιλητών σε εκδηλώσεις μνήμης τέτοιου είδους είναι να θυμηθούμε, να κρίνουμε, να εκφράσουμε ότι ό καθένας μπόρεσε ν' αποκομίσει από τίς στιγμές της

Θ. Παλαζίδης

ζωής που τον έφεραν κοντά στη μορφή και τη δράση του Θανάση Παπαζώτου. Η αγωνία μας είναι να δώσουμε κάποια από τα βασικά στοιχεία του χαρακτήρα και προπα-
ντός να συλλάβουμε εκείνα που συγκρότησαν τό ήθος του πρώτα ως άνθρωπου και
ύστερα ως επιστήμονα. Γιατί και ως άνθρωπος και ως επιστήμονας ο Θανάσης Πα-
παζώτος χάραξε βαθιά τα σημάδια του, όπου πέρασε, όπου κι αν κινήθηκε, ώστε σήμερα
να τον τιμά σύσσωμος ο κόσμος μέσα στον οποίο έδρασε και η φήμη του να ξεπερνά τα
σύνορα της χώρας στους ειδικούς βυζαντινολόγους της αρχαιολογικής επιστήμης.

Θά προσπαθήσω, ένα χρόνο και 9 μέρες μετά τον θάνατό του, τά λόγια μου (τά λό-
για ενός φίλου πάνω από ένα τέταρτο του αιώνα) να είναι τόσο απλά και βέβαια στην
προσπάθεια τη δύσκολη να στήσω την εικόνα του και να εκτιμήσω την προσφορά του.
Ο χρόνος που πέρασε επιτρέπει μία τέτοια προσέγγιση, αφού η δύναμη της παρουσίας
του γίνεται ακόμη πιο έντονη και η αναζήτηση της μορφής του περισσότερο αποκρυ-
σταλλωμένη ανάγκη.

Ο Θανάσης Παπαζώτος γεννήθηκε τό 1951 εδώ, στον τόπο αυτόν, όπου και μεγα-
λωσε. Πρώτο παιδί της οικογένειας του Νικολάου και της Κυριακής Παπαζώτου τράβη-
ξε τά δύσκολα χρόνια της ζωής της ελληνικής επαρχίας όπως τη γνωρίσαμε οι πολλοί
μέσα στις δυνατότητες αλλά και τις δυνάμεις της ελληνικής οικογένειας που του πρό-
σφερε δυό ακόμη αδέρφια, τον Λεωνίδα και τη Γεωργία. Οι δυσκολίες της καθημερινής
ζωής και οι συνθήκες είναι γνωστές σε σάς (τους κατοίκους του 'Αγ. 'Αθανασίου) ειδι-
κότερα που ζήσατε ή ζήτε τό μόχθο της βιοπάλης. Εμείς ξέρουμε σήμερα ότι αυτό τό πε-
ριβάλλον μέ τις στέρσεις των ανέσεων δημιουργεί έναν κόσμο όξιών μέσα μας, μία
διαδικασία δημιουργικών ικανοτήτων που περιμένουν την ώρα να εκδηλωθούν κι ως
τότε συσσωρεύονται και πλάθουν τον χαρακτήρα τον άνθρωπο. Ο Θανάσης περιέμενε
την ώρα να πραγματώσει στά δημιουργημένα του όνειρα τό πάθος του να σπουδάσει
'Αρχαιολογία. Μαθητής άκόμα γύρευε τους αρχαιολογικούς τόπους κι έψαχνε μέ τις
πρώτες του έρευνες να γνωρίσει τά πράγματα του παρελθόντος. Ταυτόχρονα ή φύση
του τοπίου κι οι χαρακτήρες των ανθρώπων ολοκλήρωναν μία ώριμη προσωπικότητα
ένός νέου μέ καθαρό μυαλό και εύαισθησίες που άνοίγονταν στό χώρο της δημιουργίας.
Ήταν ό,τι καλύτερο για έναν άνθρωπο που ήθελε να σπουδάσει αρχαιολογία, μία έπι-
στήμη όδότελα του 'Ανθρώπου από την πιο απλή του εμφάνιση στον κόσμο ως την ύψη-
λότερη έκφραση του πολιτισμού του.

Τό 1970 ό Θανάσης Παπαζώτος πέτυχε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου
Θεσσαλονίκης. Η Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης κατέχει μία βα-
ρειά κληρονομία στην παράδοσή της. Ήταν, και είναι άκόμη και σήμερα, μία Σχολή που
ξεχώριζε ανάμεσα σε πολλές. Αποτελούσε την πρωτοπορία στο πνευματικό στερέωμα
της Νεοελληνικής Ιστορίας. Ιδιαίτερα ό χώρος του 'Αρχαιολογικού Τμήματος, που είχε
την τύχη να έχει στις τάξεις των αρχαιολόγων της καθηγητές όπως ό Χρ. Τσουντας, ό
Κωνσταντίνος Ρωμαίος, ό Γεώργιος Σωτηριάδης, ό Γεώργιος Μπακαλάκης, ό Στυλια-
νός Πελεκανίδης, ό Μανόλης Άνδρόνικος αλλά και ό Χρύσανθος Χρήστου, ένθουσίαζε
τόν έσωτερικό κόσμο του νέου φοιτητή που δέν έκλεισε τά ενδιαφέροντά του στα στενά
πλαίσια των τυπικών μαθημάτων. Ο Θανάσης Παπαζώτος γέμισε τις σπουδές του μέ
έμπειρία και δράση παρακολουθώντας και συμμετέχοντας στις αρχαιολογικές άνασκα-
φές και κερδίζοντας συνεχώς την εκτίμηση των δασκάλων του που διαισθάνονταν ότι
αυτός ό φοιτητής στήριζε τό μέλλον του πάθους της διδασκαλίας τους.

Γνώρισα τον Θανάση μέσα σ' αυτή την περίοδο. Η άκόρεστη δίψα για την κατάκτη-

ση τών βυζαντινῶν σπουδῶν ἔδесе τὴν καθημερινή συναναστροφή καὶ τὴ συζήτηση σὲ μιά γερὴ σχεδία ἀδόλευτης φιλίας. Θυμᾶμαι τὴ στιγμή πού γράφαμε μαζί ἐξετάσεις στό ἀμφιθέατρο τῆς Σχολῆς, φθινόπωρο θαρῶ τοῦ 1975, στη Βυζαντινὴ Ἀρχαιολογία καὶ Τέχνη, τό τελευταῖο του μάθημα γιά τό πτυχίο. Μὲ ἀνυπομονησία περιμένε τὴν ὥρα νά πιάσει δουλειά στὴν Ἀρχαιολογικὴ Ὑπηρεσία. Ἦταν περιζήτητος. Ἔτσι γίνονταν τότε μὲ τοὺς καλοὺς, πού εἶχαν τὴ φήμη τοῦ καλοῦ, προτοῦ ἀποφοιτήσουν.

Προσλαμβάνεται τότε στὴν 9ῃ Ἐφορεία βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων στὴ **Θεσσαλονίκη**. Ἐκεῖ, στά χαμηλά κι ἀνθρώπινα γραφεῖα τῆς Ροτόντας, μὲ τὸν ὑπέροχο ἐσώκλειστο κῆπο τοῦ μνημείου, ὁ Θανάσης Παπαζῶτος βρέθηκε σὲ μιά κυνέλη ἀρχαιολόγων πού δέν ἄργησε νά τοὺς κερδήσει μὲ τὸν τρόπο του. Μετέβαλε καθημερινά τὴν κούραση καὶ τίς εὐθύνες σὲ αἰσιόδοξη καὶ γελαστὴ ἀτμόσφαιρα κερδίζοντας διπλά τὴν ἐκτίμηση τῶν πάντων. Ἦταν ἡ ἐποχὴ τῆς χρυσῆς δεκαετίας τῆς 9ῆς Ἐφορείας πού ἀνέδειξε τὴ Θεσσαλονίκη σ' ἓνα λαμπρὸ βυζαντινὸ ὀλοζώντανο μνημεῖο. Ὁ Παπαζῶτος εἶναι παρῶν σὲ ὄλες αὐτές τίς ἐργασίες. Εἶναι παρῶν στὴν ἀνασκαφὴ, στὸν σχεδιασμό, στίς ἀποφάσεις, ἀλλὰ πρὸ πάντων στὴν πραγματοποίηση τῶν ἐργασιῶν. Παντοῦ· στίς ἀνασκηλωτικὲς ἐργασίες, στὴν ἀνάδειξη τῶν μνημείων, στό στήσιμο τῶν μουσείων, στὴν ὀργάνωση τῶν ἐκδηλώσεων. Δέν λείπει φυσικά κι ἀπὸ τό περιβάλλον τῶν ἀνθρώπων, στό ὅποιο ἐμπιστεύεται τίς σκέψεις καὶ τίς ἐπιδιιώξεις, κι αὐτό τό περιβάλλον γίνεται πλατύ, ὄλο καὶ πιὸ πλατύ, καθὼς ἔχει τό χάρισμα νά μεταδίδει τὸν αἰσιόδοξο κόσμο του καὶ στοὺς ἄλλους.

Οἱ σεισοὶ τοῦ 1978 πού μετέτρεψαν τὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης σὲ ἐργοτάξια βρῖσκει τὸν Θανάση Παπαζῶτο ἔτοιμο ν' ἀντιμετωπίσει τὴν κατάσταση μὲ ὄλους τοὺς συναδέλφους του, πού ἀντλοῦσαν τὴ δύναμη ἀπὸ τὴν ἐνότητα τοῦ ἐνθουσιασμοῦ πού τοὺς μετέδιδε. Δουλεῦει ἀκούραστα κοντὰ στοὺς ἀνθρώπους τῆς ἀρχαιολογικῆς ὑπηρεσίας, χτίζοντας μαζί τους τὰ ἐρειπωμένα μνημεῖα, χαρίζοντάς τους ἀπειρες κι ἀλησμόνητες στιγμὲς καθημερινῆς διδασχῆς καὶ ὀδηγώντας τους στὴν ἐπίτευξη τοῦ τέλειου. Αὐτὴ εἶναι ἡ σκληρὴ δουλειά τοῦ Ἀρχαιολόγου πού βρῖσκει στιγμὲς τοῦ δικοῦ του ἀναπαυμοῦ στίς προσωπικὲς του ἀναζητήσεις. Διαβάζει, ἐρευνᾷ χώρους πού ἐνδιαφέρουν τὸν ἴδιο καὶ μακριά, πέρα ἀπὸ τὴν ἐντεταλμένη του ὑπηρεσία, περνᾷ τίς ὥρες τῆς ξεκούρασῆς του ζωγραφίζοντας καὶ πλάθοντας ἀγάλματα, δραστηριότητες πού τὸν κάνουν νά γίνεται ὄλο καὶ πιὸ πολὺ συνθέτης τοῦ πολιτισμοῦ πού τὸν μαγεύει.

Ἔτσι κλείνει τὰ 9 χρόνια του στὴ Θεσσαλονίκη, δταν ἔρχεται ἡ ὥρα νά τοποθετηθεῖ στὴν 11ῃ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων στὴ Βέροια. Ἡ εὐθύνη του ὡς προϊσταμένου τῆς Ἐφορείας καλύπτει μιά μεγάλη γεωγραφικὴ περιφέρεια περιλαμβάνοντας καὶ τὴν Καστοριά καὶ τὰ μνημεῖα τῆς Φλώρινας. Γιά τὸν Παπαζῶτο ὁ χώρος τῆς Βέροιας εἶναι προσιτός· εἶχε ἐργαστεῖ παλιότερα ἐκεῖ πρὶν ἀκόμη τελειώσει τὴ Σχολή του, κοπιάζοντας πολὺ νά συγκεντρώσει ὄλα τὰ κινητὰ ἀρχαιολογικὰ ἀντικείμενα πού κινδύνευαν ἢ καὶ καταστρέφονταν ἀπὸ τὴν ἀδυναμία τῆς Ὑπηρεσίας νά φροντίζει γιά ὄλα.

Ὁ **κύκλος τῆς Βέροιας**, πού κράτησε τέσσερα περίπου χρόνια, ἀνοίγε ἓναν νέο ὀρίζοντα ἐρευνῶν στὸν Θανάση Παπαζῶτο, τὸν βυζαντινολόγο πού ἄγγιξε τό χῶρο τῆς Μακεδονίας σάν νὰ ἴταν ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τό μέλημά του. Ἀπὸ αὐτὴ τὴ θητεία στὴν ἔρευνα τῆς Δυτ. Μακεδονίας ξεπήγασε ἀργότερα ἓνα πλήθος ἐργασιῶν πού τὸν ἀνέδειξε ὡς τὸ βασικότερο μελετητὴ τῆς βυζαντινῆς Βέροιας. Ὁ Δῆμος Βεροίας, μὲ πρόταση καὶ *laudatio* τοῦ γνωστοῦ ἱστορικοῦ τῆς πόλης Γιώργου Χιονίδη, τίμησε λίγο ἀργότερα μὲ τὸν τίτλο τοῦ ἐπίτιμου δημότη τὴν προσφορά τοῦ Παπαζῶτου στὴν ἱστορία τῆς Βέροιας.

Τή διετία 1989-1990, ὁ Παπαζώτος προσκαλεῖται ὡς ἐπισκέπτης ἐρευνητής στό Πανεπιστήμιο τοῦ Ἰλλινόις. Αὐτή ἡ χρονική συγκυρία ἀποτελεῖ βαθεῖα τομή στήν ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστημονικῆς σκέψης του, ἀλλά καί στήν προσωπική ζωή του. Στήν Ἀμερική, μαζί μέ τή σύντροφό του Ἰόλη Βιγγοπούλου, βρῖσκει τό φιλόξενο βλέμμα σπουδαίων βυζαντινολόγων πού περιμένουν ἀπό τόν Ἕλληνα Μακεδόνα τό φρεσκάρισμα τῶν δικῶν τους ἐνδιαφερόντων. Ἡ διαφορετική ἀτμόσφαιρα πού ζεῖ σέ τόπους τόσο μακρινοῦς, στή διετία τῆς θητείας του στήν ἀμερικάνικη ἀκαδημαϊκή ζωή, οἱ διαλέξεις καί τά μαθήματά του στό Πανεπιστήμια τῆς Urbana καί τοῦ Princeton δημιουργοῦν τό κλίμα μιᾶς εὐρύτατης ἀποδοχῆς ἐνός ὁλοκληρωμένου πιά βυζαντινολόγου. Ἔτσι δταν ἐπιστρέφει στή Βέροια, ἐπιδίδεται μέ ἀνανεωμένο ζῆλο στό σύνθετο ἔργο του γιά δύο ἀκόμη χρόνια.

Ὁ γιός του Ρωμανός τοῦ ἐμπύχωνε μιᾶ πρωτόφαντη δύναμη, ἀντοχή καί νέες ἀναζητήσεις στό χῶρο τῆς Μακεδονίας, ὅπου εἶχε ἀνοιχτά τά μέτωπα τῶν μεγάλων ἀνασκαφῶν στό Ἄργος Ὁρεστικό καί στή Διοκλητιανούπολη. Ὅμως πολλοί λόγοι βάρυναν τήν πλάστιγγα στήν ἀπόφασή του νά κατεβεῖ τό 1992 στήν Ἀθήνα, ὅπου τοποθετήθηκε στό Βυζαντινὸ Μουσεῖο, ἀπό τούς σημαντικότερους βυζαντινολογικούς χώρους τῆς πρωτεύουσας, πού ἀνέδειξε βυζαντινολόγους τοῦ κύρους τοῦ Γεωργίου Σωτηρίου, τοῦ Μανόλη Χατζηδάκη ἢ τοῦ Δημητρίου Πάλλα. Ὁ κύκλος τῆς ζωῆς τῶν Ἀθηνῶν ἔδινε τήν εὐκαιρία στόν Θανάση Παπαζώτο νά ξεκινήσει ἕνα μεγάλοπνο πρόγραμμα ἐρευνας στό Βυζαντινὸ Μουσεῖο. Τό ἀπαράμιλλο ἐρευνητικό του αἰσθητήριο τόν ὀδήγησε στοὺς θησαυροὺς τοῦ Μακεδονικοῦ χώρου πού φυλάσσεται στίς ἀποθήκες τοῦ Μουσεῖου, ἐνῶ παράλληλα οἱ συνθήκες γιά μιᾶ συστηματικὴ ἐπιστημονικὴ προσπάθεια ἀνοίγονταν διάπλατα, μέ τίς πλούσιες βιβλιοθήκες τῶν Ἀθηνῶν, ὅπου στά παλαιὰ καί σημαντικὰ συναφῆ Ἰδρύματα ἐπέτρεπαν στόν ἐρευνητὴ νά ὁλοκληρώσει τά μεγάλα συνθετικά ἔργα πού δραματιζόταν.

Τό ἄδικο χτύπημα τῆς ἐπάρτης νόσου, πού ἐκδηλώθηκε τό Φθινόπωρο τοῦ 1992 καί ἔκλεισε κύκλο τεσσάρων χρόνων, δέν σταμάτησε τήν ἐσωτερικὴ δύναμη καί τό πάθος του νά προσφέρει στήν ἔρευνα τίς προσωπικὲς του δημιουργίες. Εἶναι ἀξιοθαύμαστο γεγονός τό ὅτι μέσα σ' αὐτό τό διάστημα ὁλοκλήρωσε καί ὑποστήριξε τὴ διδακτορικὴ του διατριβὴ (ἕνα ἐκπληκτικὸ βιβλίο γιά τούς βυζαντινοὺς νοὺς τῆς Βέροιας, πού βραβεύτηκε ἀπό τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν [1994]), ἕνα ἄλλο ἐπίσης σπουδαῖο ἔργο γιά τίς εἰκόνες τῆς Βέροιας (πού ἐξαντλήθηκε σύντομα καί κυκλοφορεῖ σέ β' ἔκδοση ἀπό τίς ἐκδόσεις Ἀκριτάς) [1995], ἐνῶ ἔγραψε πολλὰ ὑπέροχα ἐπιστημονικὰ ἄρθρα πού αἰξήσαν τόν κατάλογο τῶν δημοσιευμάτων του καί δυνάμωσαν τήν προσφορά του στήν ἐπιστημονικὴ ἔρευνα. Ὁ θάνατός του στίς 20 Νοεμβρίου τοῦ 1996, πού παραμόνευε πάνω στήν ἀκμὴ τοῦ δημιουργικοῦ του ἔργου, ἔκοψε κυριολεκτικὰ τήν πνοή τῆς δημιουργίας.

Τό ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Θανάση Παπαζώτου εἶναι δύσκολο νά ἐκτιμηθεῖ στό σύνολό του μέσα σὰ χρονικὰ ὄρια πού ἐπιβάλλει μιᾶ τέτοια ἐκδήλωση. Εἶναι τόσο πλατὺ καί τόσο πλούσιο πού χρειάζεται ἐκτενέστερη ἀνάλυση. Ἀπὸ ἀποψη ποσότητας παρουσιάζεται μέ μιᾶ δυναμικὴ πού θά κάλυπτε διπλάσιο ἢ καί περισσότερο διάστημα ζωῆς ἐνός ἀνθρώπου μέ φυσιολογικούς ρυθμούς ἐργασίας. Θά ἔλεγε κανεὶς ὅτι βιαζόταν νά ὁλοκληρώσει κάτι πού μέσα του ἤθελε νά γίνῃ πράξη προτοῦ φύγει. Ἀλλὰ ἡ ποσότητα δέν παραχώρησε οὔτε τά ἐλάχιστο σέ βάρος τῆς ποιότητας. Γιατί ὁ Θανάσης Παπαζώτος διέθετε μιᾶ σπάνια διαίσθηση στό δρόμο πρὸς τὴν εὕρεση τῆς ἐπιστημονικῆς ἀλήθειας πού δέν ἄφηνε περιθώρια ματαιοπονίας. Ὅπως καί νά δεῖ κανεὶς τό ἔργο του, ἢ ἀνάλυση καί ἢ σύνθεση, πού εἶναι δύο βασικὲς μέθοδοι ἐργασίας τῶν ἐπιστημόνων καί

των πνευματικῶν γενικότερα ἀνθρώπων, λειτουργεῖ μέ ἀριστοτεχνικό τρόπο καί δικαιώνει τίς ἐπιλογές καί τίς ἀπόψεις του.

Μιά πρώτη παρατήρηση πού ἀφορᾶ στή συγγραφική παραγωγή του εἶναι τό ἀνοιγμα τῶν ὁριζόντων του στήν ἐπιλογή τῆς θεματογραφίας του. Ὁ Παπαζῶτος ἀγγίζει τά θέματα πού μελετᾶ μ' ἕναν τρόπο πού γεμίζει τή δική του περιέργεια ἀλλά καί τήν περιέργεια τοῦ ἀπλού ἀνθρώπου γιά τά ἱστορικά ζητήματα καί τά ζητήματα αὐτογνωσίας τοῦ πολιτισμοῦ του. Αὐτός ὁ πολιτισμός εἶναι πρῶτα πρῶτα ὁ πολιτισμός τῶν ἀνθρώπων τοῦ τόπου του. Εἶναι τά κατάλοιπα τοῦ πολιτισμοῦ στό χωριό Σέμαλο, τά πολιτιστικά ἐπιτεύγματα στίς τοιχογραφίες τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων τῆς Μονῆς Εἰκοσιφοινίσσης τοῦ Παγγαίου καί τά μοναστήρια τοῦ Παπικίου ὄρους κοντά στήν **Κομοτηνή**. Αὐτός εἶναι ὁ πρῶτος κύκλος τῶν ἐνδιαφερόντων· εἶναι ὁ πρῶτος συναισθηματικός κύκλος πού δένει τόν ἀρχαιολόγο μέ τόν τόπο του· εἶναι ὁ πρῶτος γεωγραφικός κύκλος στά ὄρια τῆς Μακεδονίας καί τῆς Θράκης πού ἀποτελεῖ τή βαθύτερη φωνή τῆς ἑλληνικότητάς του.

Τίς βασιλικές (τίς ἀρχαίες χριστιανικές ἐκκλησίες) πού βρῆκε καί μελέτησε στό παλιό Σέμαλο (σημ. Μικρό Σούλι) «ἀποκάλυψαν —γράφει ὁ ἴδιος— οἱ κάτοικοι τοῦ χωριοῦ μετά τόν πόλεμο καί καθάρισαν ἀπό τά χώματα μόνο τόν ἐσωτερικό χώρο τους». Ἡ φράση αὐτή τονίζει τή συνείδηση τοῦ νέου ἐπιστήμονα· τοῦ χρέους πού μοιράζεται μέ τούς ἀνθρώπους τοῦ τόπου στή διαφύλαξη, τήν καθαριότητα καί τή συντήρηση τῶν μνημείων. Αὐτή ἡ συνείδηση δέν ἐγκαταλείπει τόν ἐπιστήμονα Παπαζῶτο στόν ἄσβεστο πόθο του νά διατηρήσει τήν πολιτιστική κληρονομιά ἀλώβητη γιά τίς ἐπόμενες γενιές. Γιατί σ' αὐτές ἀνήκει ὡς πολιτιστικό δημιούργημα τῶν προγόνων της.

Ἀπό τήν πρώτη του αὐτή ἐργασία, ὁ ἐπιστήμονας Παπαζῶτος παρουσιάζεται ὀλοκληρωμένος καί μέ πλήρη ἐπιστημονικό ἐξοπλισμό γιά τήν καλλιέργεια τῆς ἐπιστήμης του.

Τά σχέδια εἶναι δικά του ἔργα μέ τόν ἀπαράμιλλα ἐπιδέξιο σχεδιασμό πού κάλλιστα θά τόν κατέτασσε ἀνάμεσα στους πιό καλούς ἀρχιτέκτονες. Ἀλλά καί ἡ τέχνη τῆς φωτογραφίας εἶναι δική του καί συνοδεύει διαρκῶς τά ἔργα του.

Ἡ αὐστηρή μέθοδος πού ἀναδεικνύει τά κείμενά του σέ ὑποδειγματικές ἀρχαιολογικές ἐργασίες φαίνεται στήν ἀρχή συγκρατημένη ἀπό ἕναν αὐστηρό ἀκαδημαϊσμό πού ἐπέβαλε ἡ αὐστηρή Σχολή τοῦ δασκάλου Στυλιανοῦ Πελεκανίδη, αὐστηρότητα πού κρατιέται ὡς ἕνα νῆμα σέ πολλές ὑπερότερες ἐργασίες του.

Τό ἔργο του γεωγραφικά ἀγκαλιάζει ἔτσι τή γῆ τῆς **Μακεδονίας** τῆ γενέτειρα γῆ του. Στή μελέτη του γιά τή χρονολόγηση τῶν ἐπιχρισμένων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῶν ἁγίων Ἀναργύρων τῆς Εἰκοσιφοινίσσης τοῦ Παγγαίου, παρατηρεῖ κανεῖς τό ἀνοιγμα τοῦ νέου ἐρευνητῆ στό χώρο τῆς *Ἐπιγραφικῆς*, ὅπου δοκιμάζεται μέ ἀξεπέραστη ἐπίδοση, ἀποκαθιστώντας τήν πραγματική χρονολόγησή τους στό 1553 μ.Χ. Ἡ ἐργασία αὐτή τοῦ Θ. Παπαζῶτου κρύβει τό ἀσίγαστο πάθος τοῦ νεαροῦ ἐρευνητῆ γιά τή διατήρηση τῶν μνημείων τοῦ τόπου του, μιά ὑπόθεση πού τοῦ κόστισε πολύ σέ ἀντοχή καί νεῦρο.

Ἐκεῖ ὁμως πού ἐκδηλώνεται ἡ λατρεία τοῦ ἀρχαιολόγου πρὸς τή γῆ τῶν προγόνων εἶναι ἡ περιοχή τοῦ Παπικίου ὄρους, στά χωριά Πελαγία, κοντά στήν Συλαγανή, στό χωριό Σώστης καί στό χωριό Ληνός ἢ πάνω ἀπό τό χωριό Πολύανθος καί στό χωριό Κλουπλοῦ, ὅπου ἡ στρατιωτική θητεία τοῦ πρόσφερε χρόνο γιά μιά ἐπωφελῆ προσέγγιση. Ὁ Παπαζῶτος ἀνοίξε τόν κύκλο τῶν ἐρευνῶν, πού συνεχίζονται τώρα ὡς ἀνασκαφές τῆς ἀρμόδιας Ἐφορείας, μέ τό γνωστό του ἐπιστημονικό τρόπο: τήν δέξιατη παρα-

τήρηση του χώρου και την τέλεια γεωγραφική και τοπογραφική γνώση, τὰ περίτεχνα δικά του σχέδια, τὰ σίγουρα συμπεράσματα.

Θά μπορούσε νά πει κανείς ὅτι ἡ **Θράκη** εἶναι ὁ δεύτερος γεωγραφικός χώρος πού τράβηξε τό ἐνδιαφέρον τοῦ νέου βυζαντινολόγου καί αὐτός ὁ χώρος δέν ἔπαψε νά τόν ἀπασχολεῖ, ἀπό τήν ἐποχή πού παρουσιάζει στό εἰδικό Διεθνές Συνέδριο γιά τή Βυζαντινή Θράκη (πού ἔγινε στήν Κομοτηνή τό 1986) τήν Τοπογραφική ἀνίχνευση τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης ὡς τίς τελευταῖες ἐργασίες του πού φιλοξενοῦνται στήν Θρακική Ἐπετηρίδα (ἓνα περιοδ. τοῦ Μορφωτικοῦ Ὁμίλου Κομοτηνῆς) καί πού δέν εἶναι λίγες. Τό περιπετειώδες ταξίδι του στήν ἀνατολική Θράκη, μαζί μέ τή σύντροφό του Ἰόλη Βιγγοπούλου, πού κατάγεται ἀπό τήν Πόλη καί συνδέεται μέ τήν Θρακική γῆ, ταξίδι μέσα ἀπό ἀπαγορευμένες ζώνες στρατιωτικῶν τουρκικῶν ἐγκαταστάσεων, δέν ἐμπόδισε τήν δίψα τοῦ Παπαζώτου νά γνωρίσει τό χώρο καί τὰ μνημεῖα του. Ἐνα χώρο γιά τόν ὁποῖο θά ἐνδιαφερθεῖ ἀργότερα νά συγκεντρώσει σχετικά ἔγγραφα πού ἔψαξε στό Βυζαντινὸ Μουσεῖο. Τό πλῆθος τῶν βυζαντινῶν ὀχυρῶν, χωριῶν καί φρουριῶν, πού γιά πρώτη φορά καταγράφονται ἀπὸ τόν Παπαζῶτο, ἀποτελοῦν σημαντική συμβολή γιά τόν ἔλεγχο τῶν πραγμάτων σ' αὐτὴ τὴ δύσκολη γιά ἐπιστήμονα ἀποστολὴ στὴ γειτονική μας χώρα. Στόν ἴδιο κύκλο ἐντάσσονται μελέτες ὅπως τό σχέδιομα περὶ τῶν μνημείων τῆς Αἴνου, ἡ σημαντικὴ μαρτυρία γιά τήν ψηφιδωτὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας Ὁδηγήτριας ἀπὸ τήν Ἡράκλεια τῆς Θράκης, τό σχόλιο πάνω σέ μιὰ φωτογραφία τῆς Ἀγ. Σοφίας Ἀδριανουπόλεως· ἓνας δρόμος πού θά τόν ὀδηγήσει κατευθεῖαν στήν ἔρευνα τοῦ ἴδιου τοῦ Κέντρου τοῦ Βυζαντίου, τῆς βασιλεύουσας Κωνσταντινούπολης.

Τό ἐνδιαφέρον του γιά τήν **Κωνσταντινούπολη** ἐκφράζεται νωρὶς στό ἀρχαιολογικὸ ὑλικὸ τῆς Ἐκπαιδευτικῆς καί Φιλανθρωπικῆς Ἀδελφότητος τῆς Κωνσταντινουπόλεως, πού σχεδιάζει τήν ἐκπαιδευτικὴ πολιτικὴ στὴ Θράκη στά τέλη τοῦ περασμένου αἰῶνα καί ἐπεκτείνει τὴ δραστηριότητά του τό 1885. Οἱ σχετικὲς ἐργασίες του δημοσιεύονται στὴ Θρακικὴ Ἐπετηρίδα καί στόν ἀφιερωματικὸ Τόμο στὴ Μνήμη τοῦ δασκάλου μας Μανόλη Ἀνδρόνικου.

Ἀργότερα θά γράψει μιὰ σημαντικὴ ἐργασία γιά ἓνα μοναστήρι τῆς Κωνσταντινούπολης, τό μοναστήρι τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου, καί θά ἐνδιαφερθεῖ γιά τὰ κτήματα πού ἔχει ἡ Κωνσταντινοπολιτικὴ μονὴ τοῦ Λιβὸς στήν περιοχὴ τῆς Βέροιας. Ἔτσι κλείνει ὁ κύκλος τῶν ἐπιστημονικῶν του ἐνδιαφερόντων στὴ Θράκη, γιά ν' ἀνοίξει ἀνάλογος κύκλος μέ ἐργασίες, πού συνεχίζουμε νά παρακολουθοῦμε γεωγραφικά.

Ἡ Ὁμάδα τῶν ἐργασιῶν τῆς **Βέροιας** θά ἔλεγε κανεὶς ὅτι ἀνοίγεται σχεδὸν παράλληλα μέ τὰ ἐνδιαφέροντα τοῦ Παπαζώτου γιά τήν Ἀν. Μακεδονία καί τὴ Θράκη.

Στὴ Βέροια ἀναλαμβάνει νωρὶς τὰ καθήκοντα νά συγκεντρώσει τίς εἰκόνας τῆς πόλης στό Βυζ. Μουσεῖο, εἰκόνας ἐγκαταλελειμμένες στήν ἀπληστία καί τὰ караδοκούντα βλέμματα τῶν ἀρχαιοκαπήλων. Πρῶτες δημοσιεύσεις ἀπὸ τὴ Βέροια εἶναι γιά δύο βυζαντινὲς εἰκόνας τῆς Παναγίας· τίς θεωρεῖ μάλιστα ἔργο τοῦ μεγαλύτερου ζωγράφου τῆς ἐποχῆς πού ζωγραφίζει τήν ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ στὴ Βέροια, τοῦ Γεωργίου Καλλιέργη, τῆς «ὄλης Θετταλίας ἀρίστου ζωγράφου». Στὴ Βέροια συμμαζεῖτε ὅλα τὰ παλαιὰ βιβλία πού κινδύνευαν ἀπὸ τὰ ποντίκια καί τὴν καταστροφὴ μέσα στίς ὑγρὲς ἐκκλησίες τῆς πόλης καί ἀρχίζει συστηματικὴ ἐξέταση τῶν ἱστορικῶν πληροφοριῶν καί τῶν στοιχείων πού διαθέτομε σήμερα γιά τοὺς ναοὺς τῆς. Ἐνδιαφέρεται γιά τοὺς ζωγράφους πού ζωγραφίζουν μεταβυζαντινὲς ἐκκλησίες τόν 16ο αἰῶνα καί ἔτσι πλουτίζει τίς γνώσεις μας γιά τό ἔργο τῶν ζωγράφων στὴ Βέροια, φτάνοντας μάλιστα στό σημεῖο νά

προσδιορίζει τὰ ζωγραφικά ἐργαστήρια πού φροντίζουν γιὰ τὴ ζωγράφηση τῶν ναῶν, στὰ σκοτεινὰ χρόνια τῆς ἱστορίας τῆς πόλης. Γιὰ τὴ ζωγραφικὴ τοῦ 1565-1570 ἀφιερώνει εἰδικό ἄρθρο στὸν τιμητικό τόμο τοῦ καθηγ. Μανόλη Ἀνδρόνικου, ὁσο ζοῦσε ἀκόμη ὁ μεγάλος ἀρχαιολόγος δάσκαλός του, πού τόσο τὸν ἐκτιμοῦσε.

Τὴ σχέση τῆς Βέροιας μέ τὸ Ἄγ. Ὅρος, τὴν Κωνσταντινούπολη κλπ. δέν παύει νὰ προβάλλει συνεχῶς· θυμίζω τὰ ἀφιερῶματα τῆς Ἐφημ. *Καθημερινή*, πού ὡς ἔνθετα στὰ φύλλα τῆς Κυριακῆς ἐνημερώνουν τὸ εὐρύτερο κοινό, κι ἀκόμη τὴ μελέτη του γιὰ τὰ ἀγιολογικά κείμενα πού ἀναφέρονται σέ ἁγίους τῆς Βέροιας οἱ ὁποῖοι περιλαμβάνονται καί στὴ ζωγραφικὴ τῶν ἐκκλησιῶν καί τῶν εἰκόνων τῆς πόλης.

Ὅμως τὸν κύκλο τῶν Ἐρευνῶν πού ἀφιέρωσε στὴ Βέροια ὁ Θ. Παπαζώτος στεφανώνουν δύο μεγάλα βιβλία του στὰ ὁποῖα χρειάζεται νὰ σταθεῖ κανεὶς περισσότερο, γιατί ἀποτελοῦν τὸ καταστάλαγμα τῆς ἐπιστημονικῆς σύνθεσης τοῦ βυζαντινολόγου μας.

Τὸ βιβλίο του «Ἡ Βέροια καί οἱ ναοὶ της (11ος--18ος αἰ.)» ἀποτελεῖ ἕνα βασικό ἐργο στὴ γνώση τῆς ἱστορίας τῆς πόλης. «Ἀκολουθώντας μιὰ μέθοδο πού ὁ λόγος μεταβαίνει ἀπὸ τὸ γενικό στὸ εἰδικό, ἡ ἱστορία ὀδηγοῦσε στὴν ὀργάνωση τοῦ ἀστικοῦ χώρου καί ἡ ὀργάνωση τοῦ ἀστικοῦ χώρου στὰ μνημεῖα», μᾶς λέει ὁ ἴδιος. Φτάνει στὴ σύνθεση μέ τὴ μελέτη τῶν ἐπιγραφῶν καί τῶν ἐκκλησιῶν καθὼς καί μέ τὴ μελέτη τῶν πηγῶν· ἀπὸ τὴν ἐποχὴ πού ἰδρύεται ὁ μητροπολιτικός ναός τῆς Βέροιας, πᾶνω σέ παλιότερο ναό, μέχρι τὴν ἀκμὴ τοῦ 14ου αἰώνα, καί τοὺς ναοὺς τοῦ 15ου αἰ. Κάνει ἐπίσης ταξινόμηση τῶν ζωγραφισμένων (22) ναῶν μετὰ τὸ 1565 ὡς τὸ 1600, καί καταλήγει στὸν ζωγραφισμένο ναὸ τῆς Παναγίας Παλιοφορτίτισσας στὰ 1730.

Τὰ σχέδια, ἡ διάταξη τῆς ὕλης, ἡ δομὴ τοῦ ἐργου εἶναι ἄψογα. Τὸ βιβλίο δίκαια ἀπέσπασε ἐγκωμιαστικὲς κριτικὲς καί τὸ βραβεῖο τῆς Ἀκαδημίας. Ὁ ἴδιος κλείνει τὸ ἐργο του μέ τὰ ἐξῆς λόγια: «ὅπως ἀναφέρθηκε καί στὸν πρόλογο, στόχος αὐτοῦ τοῦ βιβλίου εἶναι νὰ θέσει προβλήματα καί νὰ ἀρχίσει ὁ διάλογος γι' αὐτὰ. Δέν ἰσχυρίζομαι πὼς οἱ προτάσεις μου ἐμπεριέχουν τὸ ἀλάνθαστο καί τὸ ἀναντίρρητο· ἀλλ' εὐμενῶς μοι, ἀναγνώστα, προσέχω, ἃ σοι προσάγω σὺν ζεοῦση καρδίᾳ».

«Σὺν ζεοῦση καρδίᾳ» γράφτηκε τὸ βιβλίο γιὰ τίς Βυζαντινὲς εἰκόνες τῆς Βέροιας, τὸ ἄλλο μεγάλο συνθετικό ἐργο τοῦ Θ. Παπαζώτου, ὅπου πρωτοπαρουσιάζονται οἱ σπουδαιότερες εἰκόνες τῆς πόλης, σ' ἕνα βιβλίο πού γνώρισε μεγάλη ζήτηση ἀπὸ τὸ εἰδικό καί μὴ κοινό. Τὸ βιβλίο εἶναι ἡ αἰσθητικὴ ἀποτίμηση τοῦ τέλειου γνώστη τῆς ζωγραφικῆς τῶν εἰκόνων μέ μιὰ συνθετικὴ ματιὰ, παραμερίζοντας τὰ περιττὰ καί ἐπιμένοντας στὴν οὐσία ὅσον ἀφορᾷ στὸν τρόπο μέ τὸν ὁποῖο ἐξελίσσεται ἡ τέχνη στὴν κατασκευὴ καί ζωγραφικὴ αὐτοῦ τοῦ εἶδους.

Αὐτὴ τὴ συνθετικὴ δεινότητα ἀναγνωρίζουμε στὸ ἐργο τοῦ Παπαζώτου καί σέ ἄλλα του αὐτοτελῆ ἐργα, ὅπως εἶναι τὰ ἐργα του *Τὰ πάθη τῆς ψυχῆς καί ἡ Βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τῆς Μακεδονίας* καί *Ἡ Παλαιολόγεια ζωγραφικὴ στὴ Θεσσαλονίκη*.

Τὸ πρῶτο βιβλίο ἀποτελεῖ μιὰ κατάθεση τῆς ψυχῆς τοῦ συγγραφέα πού ἀνακαλύπτει γιατί χτίζουμε καί ζωγραφίζουμε ἐκκλησίες στὰ λόγια τῶν βυζαντινῶν συγγραφέων:

«Χτίζουμε ὠραίους καί καταστόλιστους ναοὺς γιὰ νὰ πρᾶϋνομε τὴ βαρβαρότητα τῶν ψυχῶν».

ἢ «Ἡ ὠραιότης τοῦ ναοῦ διδάσκει τὴν καλλονὴ τοῦ κόσμου.

Τὰ αἰωροῦμενα φῶτα μιμοῦνται τοὺς ἀστέρες, ὁ πολυέλαιος τὸ στέρεωμα. Ὁ ναὸς λοιπὸν εἶναι οἶκος θεοῦ πού ἄν καί χτίζεται ἀπὸ ἄψυχα ὕλικά ἔχει ὑπερκόσμια χάρη».

Ἔτσι ἡ ἐκκλησία στοχεύει στή λύτρωση τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τὰ πάθη.

Τό δεύτερο βιβλίο ἐπαγγέλλεται τήν ἐνασχόληση τοῦ Παπαζώτου μέ θέματα τοῦ κύκλου τῆς *Θεσσαλονίκης*, ἕνας εὐρύς κύκλος ὅπως εἶναι καί ἡ εὐρύτητα τῆς σημασίας τῆς πόλης αὐτῆς ὡς συμβασιλεύουσας βυζαντινῆς πόλης, τῆς δευτέρας μετά τήν Κωνσταντινούπολη, στή βυζαντινὴ ἱστορία.

Ἀπό τό ναό τῆς Ἀχειροποιήτου πού ἄρχισε τήν τακτικὴ ἐπιγευματικὴ του σταδιοδρομία, ξεκινᾷ καί ἡ συγγραφικὴ του ἐνασχόληση μέ τὰ βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, γιά ν' ἀσχοληθεῖ στή συνέχεια μέ τὰ ψηφιδωτὰ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου, τῆ ζωγραφικὴ τῶν ναῶν τῆς πόλης στήν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων, τήν ἀρχαιολογικὴ κατάσταση τοῦ μικροῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος κοντὰ στήν Καμάρα, ἀλλὰ καί ὅλα τὰ μνημεῖα τῆς πόλης ἀπό τήν πύλη τῶν ἁγίων Ἀποστόλων τοῦ Κουλά τῶν δυτικῶν τειχῶν τῆς πόλης ὡς τήν ἐπίσκεψή τῆς ἀκρόπολης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τόν ἀρχιεπίσκοπο Βασίλειο Ἀχριδηνό. Σημαντικὴ εἶναι ἡ ἐπίσημανση τῶν μαρτυριῶν ἑνός ρώσου μοναχοῦ Ἡσαΐα ἀπό τήν ἐπίσκεψή του καί τήν περιγραφή τοῦ Ἁγ. Δημητρίου, ἐνῶ τό ἀποκορύφωμα τῆς ἔρευνητικῆς συνεισφορᾶς εἶναι οἱ μελέτες του γιά τό σημερινό ναό τοῦ προφήτη Ἡλία, ἕνα μνημεῖο πού πρῶτος ταύτισε μέ τὴ γνωστὴ μονὴ Ἀκαπνίου, βυζαντινὸ μοναστήρι πού ἴδρυνε στή Θεσσαλονικὴ ὁ νουνός τοῦ αὐτοκράτορα Βασίλειου Βουλγαροκτόνου. Ὁ Θανάσης Παπαζώτος παρουσίασε τίς νέες αὐτές ἀπόψεις στό ἀμερικάνικο βυζαντινολογικὸ περιοδικὸ *Dumbarton Oaks Papers*, ἕνα ἀπό τὰ πιό ἀξιόλογα ἐπιστημονικὰ εἰδικὰ περιοδικὰ στὸν κόσμον σήμερα. Δέν πρόλαβε νὰ ὀλοκληρώσει ὁ ἴδιος μιὰ εὐρύτερη μελέτη γι' αὐτὸ τό θέμα —σχεδίαζε ἕνα μεγάλο βιβλίο— ἀλλὰ μολαταῦτα προσπάθησε νὰ δώσει ὡς «Κύκνειο ἄσμα» μιὰ ἐκτεταμένη ἐργασία πού ἔγραφε μέ τήν ἐλπίδα ὅτι θά μπορέσει νὰ βγεῖ στό τέλος. Καί βγήκε πράγματι, σέ ἐκδοτικὴ σειρὰ τῆς «Θεσσαλονίκης, πολιτιστικῆς Πρωτεύουσας», μιὰ καθαρὴ καί νέα ἐργασία μέ τρόπο συστηματικὸ καί γνήσιο.

Ἀλλὰ τό ἐπιστημονικὸ ἔργο τοῦ Θανάση Παπαζώτου δέν κλειδώθηκε μέσα στοὺς τόπους πού ἀγάπησε. Ὅπου περνοῦσε ἔβρισκε τὸν τρόπο ν' ἀνακαλύπτει προβλήματα καί νὰ ἐπιχειρεῖ νὰ δώσει λύσεις. Στὸν Κολινδρὸ συγκέντρωσε ὅλα τὰ μνημεῖα καί τὰ παρέδωσε στὸν Πολιτιστικὸ Σύλλογο νὰ τυπωθοῦν σ' ἕνα βιβλίο. Στὸ Ἅγιο Ὅρος, ὅπου κι ἂν περπατᾷ, ἀνακαλύπτει παλιὰ ἐρειπωμένα καί ξεχασμένα μοναστήρια, ὅπως ἦταν ἡ μονὴ τοῦ Σαράβαρη, τὸ Κελλί τοῦ Ραβδόχου κ.ἄ., μόχθος πού ἐκτιμήθηκε ἀπὸ τοὺς Γάλλους εἰδικούς, ὥστε νὰ περιληφθεῖ ἡ μελέτη του στή φημισμένη ἱστορικο-γεωγραφικὴ ἔκδοση *Géographie Historique du Monde Méditerranéen*. Στὸν Ἀλιάκμονα θά μελετήσῃ τίς τοιχογραφίες τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας, ἐνῶ σημαντικὴ εἶναι ἡ συμβολὴ του στήν ἔρευνα τῶν βυζαντινῶν μνημείων τοῦ νομοῦ Πιερίας. Τὸν ἐνδιαφέρει τό κτηματολόγιο, ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τοῦ Ἁγ. Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ κοντὰ στό Λιτόχωρο, ἀλλὰ καί ἡ μονὴ τῆς Παναγίας τῆς Κουκουμητριώτισσας, ἡ λεγομένη Δοβρά. Ἀγκαλιάζει μαζί μέ ἄλλους συναδέλφους του (τόν Γ. Κανονίδη καί τὴ Δ. Εὐγενίδου) τὰ μνημεῖα τῶν Πρεσπῶν καί ξαναγυρίζει στήν ταύτιση τῆς Διοκλητιανούπολης πού τὴν ἀνέσκαψε. Τὰ ἀνοιχτὰ προβλήματα τῆς λειτουργικῆς χρήσης στὸν κεντρικὸ ναό τῆς Μονῆς Προδρόμου Σερρών, ἀλλὰ καί ἄλλες ἀναζητήσεις εὐρύτερου ἐνδιαφέροντος, π.χ., πῶς ἦταν ἕνα βυζαντινὸ σπίτι, τί ἐξέφραζαν τὰ νεκρικὰ πορτρέτα τοῦ Φαγιούμ, ὑποδηλώνουν τὸν εὐρύτατο ἐπιστημονικὸ καί πνευματικὸ κόσμον τοῦ Θανάση Παπαζώτου.

Ὁ ἴδιος δέν ἔλειπε ἀπὸ μεγάλες ἐπιστημονικὲς συναντήσεις καί συνέδρια. Θυμοῦμαι μέ συγκίνηση τὴν προθυμία νὰ συμμετάσχει στό Διεθνὲς Συνέδριο τῶν Σερρών, καί τῆς

Κατερίνης, κι ακόμη νά συνδράμει στό ἔργο τοῦ Ἰδρύματος Γουλανδρή-Χόρν μέ τίς θαυμάσιες διαλέξεις του μέσα στήν ἐποχή πού ἡ ἀρρώστια τόν ἀποδυναμώνει. Κι ὁμως εἶχε ψυχὴ πού πάλευε ὡς τὴν ὕστατη ὥρα.

Συνοψίζοντας τὴν ἐπιστημονικὴ προσφορά τοῦ Θανάση Παπαζώτου στὴ Βυζαντινολογία, θά μπορούσε νά μιλήσει κανεὶς γιὰ δύο μεγάλα καὶ εὐδιάκριτα χαρακτηριστικὰ πού τὴν διακρίνουν: Εἶναι πρῶτα ὁ ἀσίγητος ἐσωτερικὸς πόθος στὴν ἀναζήτηση τοῦ «ἄραιοι καὶ τοῦ ἀληθινοῦ» καὶ ὕστερα ἡ στερηρὴ γνώση τῶν θεμάτων πού πραγματεύεται μέ τὴν ἀσφαλέστερη μέθοδο. Πολυμορφία θεμάτων, πολυμέρεια στὴν προβληματικὴ, εὐαισθησία σὲ θέματα αἰσθητικῆς καὶ τέχνης, βαθειὰ γνώση τῆς ἱστορίας, βαθύτερη γνώση τῆς ἀνθρωπογεωγραφίας εἶναι ὀρισμένες ἀπὸ τίς πτυχές τοῦ συγγραφικοῦ του ἔργου.

Δέν ἦταν ἄλλωστε ὅλα ταῦτα παρά ἡ ἐκδήλωση τοῦ αὐθορμητισμοῦ του, τῆς ἀνοιχτοσύνης τοῦ χαρακτήρα του, τῆς ἀνθρωπιᾶς του σ' ὅλη της τὴν ἔκφραση. Συνέβαλε στὴ σύνταξη τοῦ περιοδικοῦ *Ἱστορικογεωγραφικά*, δίνοντας πάντα τὴ συμμετοχὴ σὲ κάθε τόμο. Δέν ἔλειψε ἀπὸ καμιά συζήτηση πού ἀφοροῦσε στὴν καλύτερευση τῶν πραγμάτων στὸν τομέα τοῦ Πολιτισμοῦ πού ὑπηρετοῦσε. Ἀγωνίστηκε γιὰ τὴν καλύτερευση καὶ τὴν ἀξιοπρέπεια τῶν Ἑλλήνων ἀρχαιολόγων. Ζοῦσε τὴν καθημερινὴ δοκιμασία τῶν ἀνθρώπινων συνειδήσεων. Ζοῦσε παράλληλα κι ἀφουγκραζόταν τὸν παλμὸ τῆς ζωῆς καὶ τίς ὑπόλοιπες χαρὲς της πέρα ἀπὸ τὴν ἐπιστημονικὴ σοβαρότητα. Τίς ἀνθρώπινες ἐκείνες στιγμές πού στὰ χέρια του γίνονταν *Τέχνη* κι αὐτὸς δημιουργικὸς Ποιητὴς καὶ Τεχνίτης.

Ὅ,τι καὶ νά προσθέσει κανεὶς πλάθοντας τὴ μορφὴ ἑνὸς ἀδικοχαμένου πρόωρα φίλου, βρίσκεται στὴ δυσάρεστη θέση νά ξεσηκώσει τὴ μνήμη μέ μιὰ βασιανιστικὴ δοκιμασία. Ὅ,τι καὶ νά πει τίποτα δέν εἶναι δυνατὸ νά συμπληρώσει αὐτὸ πού ἐκεῖνος ἀκτινοβολοῦσε στοὺς γύρω.

Εἶναι τόσο τὸ κρίμα πού ἔφυγε πρόωρα, ἀφοῦ εἶχε νά προσφέρει ἀκόμη πιά πολλὰ στὰ γράμματα τὴν ἐπιστῆμη καὶ τὴν Τέχνη. Νά προσφέρει ἀκόμη περισσότερα στοὺς δικούς του πού ἡ ἀπουσία του τοὺς στέρησε ἀπὸ ἓνα ὀλοφώτεινο στήριγμα. Ὡστόσο τὸ ἔργο πού ἄφησε παρακαταθήκη τόσο μεγάλο, τόσο στέρεο καὶ τόσο οὐσιαστικὸ, θά γεμίζει ἔσαεὶ τὴν καρδιά καὶ τίς φλέβες μας μέ τὴν ἔνταση τοῦ παλμοῦ του. Εἶναι πάντα μαζί μας καὶ μᾶς χαιρετάει. Εἶναι αἰώνιος κι ἀθάνατος ὁ λόγος πού κατέγραψε. Καὶ ἡ πράξη πού βίωσε. Καὶ τὸ ἀσίγηστο πάθος γιὰ δημιουργία πού μᾶς δίδαξε γιὰ ν' ἀντισταθοῦμε στὴ φθορὰ καὶ τὸν θάνατο· γιὰ νά περιφρουρήσουμε τὴ μνήμη. Τὴν Μνήμη του.

Βασίλης Κατσαρός

ΑΝΑΓΡΑΦΗ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ Θανάση Παπαζώτου

Αύτοτελῆ ἔργα

1. *Κεϊμήλια τοῦ Κολινδροῦ*, Θεσσαλονίκη 1985.
2. *Ἡ Παλαιολόγεια ζωγραφικὴ τῆς Θεσσαλονίκης*, Θεσσαλονίκη 1985 (σὲ συνεργασία μὲ τὴ Μ. Καμπούρη-Βαμβοῦκου).
3. *Ἡ Βέροια καὶ οἱ ναοὶ τῆς (11ος-18ος αἰ.)*. *Ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ σπουδὴ τῶν μνημείων τῆς πόλης* (Διδακτορικὴ διατριβή), Ἀθήνα 1994.
4. *Τὰ πάθη τῆς ψυχῆς καὶ ἡ βυζαντινὴ ζωγραφικὴ τῆς Μακεδονίας* (ἔκδ. Ἰδρύματος Γουλανδρῆ-Χόρν), Ἀθήνα 1994.
5. *Βυζαντινὲς εἰκόνες τῆς Βέροιας*, Ἀθήνα 1995, ²1997.

Μελέτες καὶ ἄρθρα

1. *Τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τοῦ Σέμαλτου*, *Μακεδονικά* 16(1976) 250-268.
2. *Ἡ λατρευτικὴ εἰκόνα τῆς Παναγίας Φανερωμένης στὴ Βέροια*, *Μακεδονικά* 18 (1978) 207-218.
3. *Τὸ ἔργο ἑνὸς ἀνώνυμου ζωγράφου στὴ Βέροια*, *Μακεδονικά* 19 (1979) 168-194.
4. *Ὁ Ἰγνάτιος Καλόθετος, ἰδρυτὴς τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Βλασίου στὴ Μεγίστη Λαύρα*, *Μακεδονικά* 19 (1979) 426-429.
5. *Ἡ χρονολόγηση τῶν ἐπιχρισμένων τοιχογραφιῶν τοῦ ναοῦ τῶν Ἁγίων Ἀναργύρων τῆς Εἰκοσιφοίνισσας τοῦ Παγγαίου*, «Ἡ Καβάλα καὶ ἡ περιοχὴ τῆς» (18-20 Ἀπριλίου 1977), 1980, 419-426.
6. *Ἡ Μονὴ τοῦ Σαράβαρη στὸ Ἅγιον Ὄρος*. *Ἱστορικὲς καὶ ἀρχαιολογικὲς μαρτυρίες*, *Κληρονομία* 12 (1980) 85-94.
7. *Εἰκόνα Παναγίας Ὁδηγήτριας ἀπὸ τὸ ναὸ τοῦ «Χριστοῦ» Βεροίας*, *Μακεδονικά* 20 (1980) 167-174.
8. *Τὰ παλαιότυπα τῶν ναῶν τῆς Βέροιας (16ος-18ος αἰ.)*. *Προσθήκες στὸν É. Legrand καὶ στοὺς Γ. Λαδᾶ, Α. Χατζηδῆμο*, *Κληρονομία* 12 (1980) 353-365.
9. *Κ. Ἀσδοραχά, La region de Rhodopes aux XIIIe et XIVe siècles*, *Θρακικὴ Ἐπετηρίδα* 1 (1980), Βιβλιογραφικὲς σελίδες, 437-438 (παρουσίαση τοῦ βιβλίου).
10. *Συμπληρωματικὰ στοιχεῖα γιὰ τοὺς ναοὺς τῆς Βέροιας*, *Μακεδονικά* 20 (1980) 489-494.
11. *Προανασκαφικὲς ἔρευνες στὸ Παπίμιον ὄρος*, *Θρακικὴ Ἐπετηρίδα* 1 (1980) 113-162.

12. *Ὁ Θωμάς Πρελιούμποβιτς καὶ ἡ Μαρία Παλαιολογίνα κήτορες τοῦ ναοῦ τῆς Παναγίας Γαβαλλιωτίσσης στὰ Βοδενά*, Κληρονομία 13 (1981) 509-516.
14. *Σημειώσεις στὸ «Βολερὸν» τοῦ Στ. Κυριακίδη*, *Μερικὰ νέα στοιχεῖα*, Θρακικὴ Ἐπετηρίδα 2(1981) 233-243.
15. *Οἱ τοιχογραφίες τοῦ καθολικοῦ τῆς Μονῆς τῆς Παναγίας στὸν Ἀλιάκμονα*, Μακεδονικά 21 (1981) 93-108.
16. *Χριστιανικὲς ἐπιγραφές Μακεδονίας*, Μακεδονικά 21 (1981) 401-410.
17. *Ἀχειροποίητος Θεσσαλονίκης*, Ἀρχαιολογικὲς Ἔρευνες, Δεύτερο Συμπόσιο ΧΑΕ (Ἀπρίλιος 1992), 87-88.
18. *Ὁ μεγάλος ναὸς τῆς Θεοτόκου στὴ Θεσσαλονίκη*, *Μιά ἐπανεξέταση τῶν πηγῶν γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Ἀχειροποιήτου*, Μακεδονικά 22 (1982) 112-132.
19. *Ἡ ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου Βαλασαμῶνος πρὸς τὸν πρῶτο τοῦ Παπικίου Θεοδόσιο*, Τρίτο Συμπόσιο ΧΑΕ, Ἀθήνα 1983, 70.
20. *Ἐπιστολὴ τοῦ Θεοδώρου Βαλασαμῶνος πρὸς τὸν πρῶτο τοῦ Παπικίου Θεοδόσιο (1191)*, Θρακικὴ Ἐπετηρίδα 3 (1982) 295-313.
21. *Τὸ ἀστικό βυζαντινὸ σπίτι*, Ἀρχαιολογία 2 (1982) 37-44.
22. *Τὸ ψηφιδωτὸ τῶν κητόρων τοῦ Ἁγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Ἀφιέρωμα στὴ μνήμη Στ. Πελεκανίδη, Θεσσαλονίκη 1983, 365-375.
23. *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Πιερίας, 10ος-19ος αἰ.*, Παρουσία 1 (1984) 37-43.
24. *Ἡ Θεσσαλονίκη τὴν Ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων*, Ἀρχαιολογία 7 (1983) 28-33.
25. *Ἡ μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ στὴν Πιερία*, Οἱ ἀρχαιολόγοι μιλοῦν γιὰ τὴν Πιερία (καλοκαίρι 1984), 63-69.
26. *Ἡ Θεσσαλονίκη καὶ τὰ μνημεῖα τῆς*, Ἀρχαιολογικὸς Ὁδηγός, 1985 (σὲ συνεργασία μὲ τοὺς Σ. Κίτσα, Ε. Κουρκουτίδου, Δ. Μακροπούλου, Ε. Μαρκή, Δ. Ναλπάντη, Α. Τούρτα).
27. *Ἀρχαιολογικὰ τοῦ ναοῦ τοῦ Σωτῆρος τῆς Θεσσαλονίκης*, Πέμπτο Συμπόσιο ΧΑΕ, 1985, 75.
28. *Ἕνας ἀνώνυμος ζωγράφος τοῦ 16ου αἰῶνα στὴ Βέροια*, Πέμπτο Συμπόσιο ΧΑΕ, 1985, 76.
29. *Βυζαντινὰ καὶ Μεταβυζαντινὰ Μνημεῖα Πιερίας*, Πέμπτο Συμπόσιο ΧΑΕ, 1985, 77.
30. *Βυζαντινὴ καὶ Μεταβυζαντινὴ Τέχνη*, Κατάλογος Ἐκθεσης (1985), λ. 79, 76-77.
31. *Θεσσαλονίκη*, *Ἱστορία καὶ Τέχνη*, Ἐκθεση Λευκοῦ Πύργου (1986), 65-72, 86-90, 102-104.
32. *From Byzantium to El Greco, Greek Frescoes and Icons*, Royal Academy of Arts, London 1987, ἀριθ. κατ. 10, 15, 25.
33. *Holy Image, Holy Space. Icons and Frescoes from Greece*, The Walters Art Gallery, Baltimore, Maryland. The Trust for Museum Exhibitions, Washington DC, 1998, ἀριθ. κατ. 12, 16, 28, 38.
34. *Affreschi e icone dalla Grecia*, Atene 1986, 65-68.
35. *Μεσαιωνικὴ Τοπογραφία τῆς Πιερίας*, Οἱ ἀρχαιολόγοι μιλοῦν γιὰ τὴν Πιερία (καλοκαίρι 1986), 49-66.
36. *Μεσαιωνικὴ Τοπογραφία τοῦ νομοῦ Πιερίας*, Ἱστοριογεωγραφικά 1 (1986) 29-42.

37. *Ἡ κτητορική επιγραφή τῆς Παλιᾶς Μητρόπολης τῆς Βέροιας*, Ἱστοριογεωγραφικά 1 (1986) 200.
38. *Ἡ πύλη τῶν Ἀγίων Ἀποστόλων τοῦ κοιλᾶ τῆς Θεσσαλονίκης*, Ἱστοριογεωγραφικά 1 (1986) 201.
39. *Ἐπισκευή τῆς ἀκρόπολης τῆς Θεσσαλονίκης ἀπό τόν Βασίλειο Ἀχρῖδηνό*, Ἱστοριογεωγραφικά 1 (1986) 201-202.
40. *Τά βυζαντινά καί μεταβυζαντινά μνημεῖα τῆς Βέροιας*, τ. Βέροια, Βέροια 1986, 29-37.
41. *Ἡ ζωγραφική τῆς πενταετίας 1565-1570 στή Βέροια*, «Αμπτός». Τιμητικός τόμος γιά τόν καθηγητή Μ. Ἀνδρόνικο (1987), 629-645.
42. *Τό κτηματολόγιο καί ἡ βιβλιοθήκη τῆς μονῆς τοῦ Ἀγίου Διονυσίου τοῦ ἐν Ὀλύμπῳ. Χειρόγραφα καί παλαίτυπα τῆς Πιερίας*, Μακεδονικά 26 (1988) 16-50.
43. *11η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων*, ΑΔ 43 (1988), Χρονικά, 407-418 (σέ συνεργασία μέ τούς Γεωργία Παπαζώτου καί Α. Πέτκο).
44. *Ἐν ἔτει 1433 ἐπήραν τήν Βέροιαν*, Ἱστοριογεωγραφικά 2 (1988) 151-154.
45. *Y. Otuken - H. Acum - A. Durukan - S. Pekak, Turkiye' de vakif abideler ve eski eserler [= Παλαιά μνημεῖα καί βακουφικά κτήματα στήν Τουρκία*, Ankara 1986], Ἱστοριογεωγραφικά 2 (1988) 212 (παρουσίαση τοῦ βιβλίου).
46. *Recherches topographiques au Mont Athos, Geographie historique du monde mediterraneen*, Paris 1988, 149-178.
47. *Ἀνίχνευση τοπογραφική τῆς Ἀνατολικῆς Θράκης*, Byzantinische Forschungen 14 (1989) 545-566.
48. *Byzantine Veroia and its Monuments*, Byzantine Studies Conference 15 (1989) 51-52.
49. *11η Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων*, ΑΔ 41 (1986), Ἀθήνα 1990, 153-156, 164-167.
50. *D. Cambell, The Maclove Collection* (University of Toronto Press 1985), Μακεδονικά 27 (1989-90) 444-446 (βιβλιοκρισία).
51. *Eu. Dauterman Maguire - H. Maguire - M. Dunkan Flowers, Art and only powers in the Christian house* (Illinois Byzantine Studies II, University of Illinois 1989), Μακεδονικά 27 (1989-90) 446-447 (βιβλιοκρισία).
52. *The Identification of the Church of Profitis Elias in Thessaloniki*, DOP 45 (1991), 121-127.
53. *Μονή τῆς Παναγίας Κουκουμητριώτισσας τῆς λεγομένης Δοβρά*, Ἱστοριογεωγραφικά 3 (1991) 281-283.
54. *Τά μνημεῖα τῶν Πρεσπῶν*, Ἀθήνα 1991 (σέ συνεργασία μέ τούς Δ. Εὐγενίδου καί Γ. Κανονίδου).
55. *Τό ἀρχεῖο τῆς Ἐκπαιδευτικῆς καί Φιλανθρωπικῆς Ἀδελφότητος Κωνσταντινουπόλεως. Ὁργάνωση τῆς Παιδείας στή Θράκη κατά τό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα*, Θρακική Ἐπετηρίδα 8 (1991) 287-335.
56. *Ἐγγραφα τῆς Συλλογῆς τοῦ Βυζαντινοῦ Μουσείου τῶν Ἀθηνῶν ἀναφερόμενα στή Θράκη*, Θρακική Ἐπετηρίδα 9 (1992-94) 173-183.
57. *Τό ἀρχεῖο τῆς Ἐκπαιδευτικῆς καί Φιλανθρωπικῆς Ἀδελφότητος Κωνσταντινουπόλεως. Ὁργάνωση τῆς Παιδείας στή Θράκη κατά τό τέλος τοῦ 19ου αἰώνα*, Θρακική Ἐπετηρίδα 9 (1992-94) 1-18.

58. Σχεδιάσμα περί τῶν μνημείων τῆς Αἴνου ἕως τῆς ἀρχῆς τοῦ παρόντος αἰῶνος, Θρακική Ἐπετηρίδα 9 (1992-94) 87-125.
59. Σημαντική μαρτυρία γιά τήν ψηφιδωτή εἰκόνα Παναγίας Ὁδηγήτριας ἀπό τήν Ἡράκλεια τῆς Θράκης, Θρακική Ἐπετηρίδα 9 (1992-94) 163-171.
60. Σχόλιο πάνω σέ μιὰ φωτογραφία τῆς Ἁγ. Σοφίας Ἀδριανουπόλεως, Θρακική Ἐπετηρίδα 9 (1992-94) 29-35.
61. Ἡ μουσική 30 ἀσμάτων τοῦ ἔργου Ἔρωτος ἀποτελέσματα, Ἱστορικά 11 (Ἰούλιος 1994) 45-52.
62. Κινήσεις τῆς Ἐκπαιδευτικῆς καί Φιλανθρωπικῆς Ἀδελφότητος Κωνσταντινουπόλεως γιά τήν ὀργάνωση τῆς παιδείας στή Μακεδονία κατά τό 1885, Μνήμη Μ. Ἀνδρόνικου (ἔκδ. ΕΜΣ, Παράρτημα Μακεδονικῶν, ἀρ. 6), Θεσσαλονίκη 1997, 239-252.
63. Περιγραφή τοῦ Ἁγ. Δημητρίου ἀπό τόν Ρῶσο μοναχό Ἡσαΐα, Ἱστοριογεωγραφικά 4 (1994) 191-192.
64. Τά βυζαντινά μνημεῖα τῆς Βέροιας, Ἑπτά Ἡμέρες - Ἐφημ. Καθημερινή, 14-8-1994, 2-19 καί 192.
65. Δημήτριος ὁ ἱστοριογράφος τῶν τοιχογραφιῶν τοῦ 1453 τῆς Παναγίας στό Ζευγοστάσι Καστοριάς, Ἱστοριογεωγραφικά 5 (1995) 165-167.
66. Κτήματα τῆς Μονῆς Λιβός στήν περιοχή τῆς Βέροιας, Ἱστοριογεωγραφικά 5 (1995) 168-170.
67. Τό *Isa Kapisi Meskidi* στήν Κωνσταντινούπολη, μονή τοῦ πατριάρχου Ἀθανασίου, ΔΧΑΕ 18 (1995) 39-48.
68. Ἡ σκῆτη τῆς Βέροιας, στό ἀφιέρωμα: Τά μοναστήρια τῆς Μακεδονίας, Ἑπτά Ἡμέρες - Ἐφημ. Καθημερινή, 14-4-1996, 26.
69. Ἡ ζωγραφική τῶν ἀρχῶν τοῦ 16ου αἰῶνα στήν Πιερία καί τήν Ἡμαθία. Μία πρώτη προσέγγιση, Πρακτικά Συνεδρίου: «Ἡ Πιερία καί ἡ περιοχή τῆς στά βυζαντινά καί νεότερα χρόνια», Θεσσαλονίκη χ.χ., 187-218.
70. Ἀνασκαφή Διοκλητιανουπόλεως. Οἱ πρώτες ἐκτιμήσεις, ΑΔ 42 (1987), Ἀθήνα 1995, Μελέτες, 195-218.
71. Μερικές πληροφορίες γιά τή Θεσσαλονίκη ἀπό τόν *J. Van Ghistele* (1483;), Ἱστοριογεωγραφικά 5 (1995) 51-56.
72. Ἀγιολογικά - Εἰκονογραφικά ἁγίων Βεροίας, ΑΔ 44-46 (1989-91), Μελέτες, 153-162.
73. Ἡ ταύτιση τοῦ Προφήτη Ἡλία μέ τή Μ. Ἀκαπνίου, Θεσσαλονικέων πόλις, τ. 2, Θεσσαλονίκη 1997, 35-73.
74. Ἡ λεκάνη ἀγιασμοῦ τοῦ καθολικοῦ τοῦ Τιμίου Προδρόμου καί συναφή παραδείγματα ἀπό τή Μακεδονία, Πρακτικά Συνεδρίου, «Οἱ Σέρρες καί ἡ περιοχή τους» (Σεπτέμβριος 1993) (ὑπό ἔκδοση).
75. Χῶρος γήινων πραγμάτων οἱ νάρθηκες τῶν βυζαντινῶν ναῶν. Πράξεις ζωῆς καί ἡμέρες θανάτου. Διάλεξη στό Ἰδρυμα Γουλανδρη-Χόρν, 30-1-1996 (ὑπό ἔκδοση).